

T.C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**AFRİKA’NIN KUZEYİNİ GÜNEYİNDEN AYIRAN
TOPLUM TEVÂRİKLER VE STRATEJİK
KONUMLARI:
OSMANLI-TEVÂRİK MÜNASEBETLERİ**

Muhammed TANDOĞAN

2502110374

İstanbul 2015

T.C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**AFRİKA’NIN KUZEYİNİ GÜNEYİNDEN AYIRAN
TOPLUM TEVÂRİKLER VE STRATEJİK
KONUMLARI:
OSMANLI-TEVÂRİK MÜNASEBETLERİ**

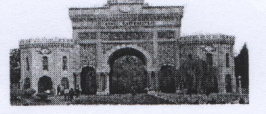
Muhammed TANDOĞAN

2502110374

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ

İstanbul 2015

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Muhammed TANDOĞAN
Anabilim/Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Danışman : Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ

Numarası : 2502110374
Tez Savunma : 07.08.2015
Tez Savunma Saati : 10:00

TezBaşlığı: Afrikanın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevârikler ve Stratejik
Konumları: Osmanlı-Tevârik Münasebetleri

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
Prof. Dr. Ahmet KAVAS		KABUL
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN		Kabul
Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ		KABUL
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL		
Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÜNAYDIN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
Doç. Dr. Davut HUT		
Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM		KABUL

**AFRİKA’NIN KUZEYİNİ GÜNEYİNDEN AYIRAN TOPLUM
TEVÂRİKLER VE STRATEJİK KONUMLARI:
OSMANLI-TEVÂRİK MÜNASEBETLERİ**

MUHAMMED TANDOĞAN

ÖZ

Kendilerine özgü hayat biçimleriyle Büyük Sahra’nın diğer kabile ve kavimlerinden ayrılan Tevârikleri ve bu kabilelerin stratejik konumlarını, Osmanlı Devleti’yle olan münasebetleri bağlamında kapsamlı bir değerlendirmeye tâbi tutan bu çalışma, yaşadıkları coğrafyanın da verdiği imkânlarla bu mülessimûn kabilelerin Kuzey’den Güney’e uzanan Sahra merkezli Afrika siyasi tarihine ilişkin asırlardır süregelen hâkimiyet mücadelelerine ışık tutmaktadır. Osmanlı Devleti, kurmuş olduğu sağlam bağlarla kıta Afrika’ında yaşayan yerel halkları, yüzyıllar boyunca idare etmiş ve bu zaman zarfında bölge halkları ile Osmanlı yönetici sınıfı arasında büyük yakınlaşmalar oluşmuştur. Tevârik kabilelerinin mahalli unsurlarla ve Nijer yayında kurulan sultanlıklarla tarihsel süreç içerisinde girdiği siyasî, dinî, iktisadî ve sosyo-kültürel etkileşimi, asırlardır kendi doğal seyrinde devam ederken, 1830 yılında Fransa’nın Cezayir’e yerleşmesi ve burayı üs edinerek Sahra’ya doğru açılması günümüze uzanan problemler yumağının oluşmasındaki temel nedendir. Zira modern sömürge anlayışını temsil eden bu yeni güç, bölgeyi tam anlamıyla gelenekten koparmış ve çekişme alanına dönüştürmüştür.

Buna karşın, Osmanlı Devleti’nin kıtanın mevcut yapısını korumaya yönelik Trablusgarp merkezli gayretleri yanında Kuzey Tevârikleri’nden Ezgarların Osmanlı tâbiyetini kabul etmesi, Fransızların kuzeyden güneye inmelerinde önemli bir engel teşkil etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin bölgedeki diğer dayanağı Senûsiyye hareketi, devlet desteğiyle görünürlüğünü arttırarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Trablusgarp hinterlandındaki etki sahasını genişletmiş ve Sahra’daki açtığı zaviyelerin de gücüyle Hıristiyanlığa karşı sert bir mukavemet hattı tesis etmiştir. Bu sayede Türkler, Fransız nüfuzuna karşı sadece manevi destek elde etmemiş, aksine Sahra toplumlarını “Senûsi Kardeşliği” çatısı altında örgütleyerek Fransızların karşısına dikilmiştir. Bu yönüyle 19. yüzyıl Afrikâ-yi Osmanî’inde sömürgeci güçlere karşı sürdürülen birçok irili ufaklı direnişe şahit olunmuştur. Nitekim Trablusgarp Savaşı’nın kaybedilmesinin ardından, Fizan’ı üs edinen Senûsilerin tesis ettiği ‘Sahra Kardeşliği’nin en önemli mahalli destekçileri Muhammed Ali el-Eşheb, Muhammed Abdullah es-Sünnî, Şeyh Amûd, Sultan Tegama, Fihrûn ag el-Ensâr, Kâvsan ag Muhammed ve Muhtar b. Muhammed Kodogo olmuştur. Bu mücadele süreci, 13 Aralık 1916 tarihinde Güney Tevârikleri’nin öncülüğünde Agades cephesinde sembolleşmiş ve 1922 yılına kadar mahalli unsurların Türklerle yekvücut olmasıyla devam ettirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’ne tebaa olmayı kabul eden son milletin Tevârikler olduğunu burada ifade etmek gerekmektedir. Bu yönüyle Osmanlı Devleti, bölgeden çekilirken Senûsiler eliyle mahalli idarecileri, mükemmel sûrette örgütleyerek gerçek manada bir direniş süreci başlattığı ve Fransa’nın Sahra, Batı ve Merkezî Sudan’daki işgal politikalarına karşı mücadele noktasında mutlak manada bir başarı kazandığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fransa, Tevârik Kabileleri, Senûsiyye Hareketi, Trablusgarp, Fizan, Büyük Sahra, Batı ve Merkezî Sudan, Agades, Zinder.

**THE TAWAREK SOCIETY BRIDGING THE SOUTH AND NORTH OF
AFRICA AND THEIR STRATEGIC LOCATIONS:
THE OTTOMAN - TAWAREK RELATIONS**

MUHAMMED TANDOĞAN

ABSTRACT

This study, which makes a comprehensive assessment of the Tawarek people who differentiate other tribes and peoples on the Sahara with their own way of life and their strategic positions in the context of the relations with the Ottoman Empire, sheds light on the ongoing struggle for dominance of these *mülessimûn* (veiled faces) tribes concerning the Sahara centred African political history that reach from North to South. The Ottoman Empire administered the local people living in the African continent for centuries thanks to the solid ties that had been established with these people, and during this time, highly intimate relationships occurred between the peoples of the region and the Ottoman ruling class. While Tawarek's political, religious, economic and socio-cultural interaction with the local people and the sultanates in Niger Bend had been continuing throughout the historical process for centuries in its natural course, the French settlement in Algeria in 1830 and its spread towards Sahara by setting up a base in this region became the main reason of the problems extending today. This new power representing modern imperial mentality, broke the region off its traditions literally and transformed it into an area of conflict.

In return, Ottoman State's (*Devlet-i Aliyye*) Tripoli-centered effort to protect the continent's current structure and the acceptance of Azgar Tribe, one of the Northern Tawarek, of the vassallage of the Ottoman Empire constituted a major obstacle for the descend of French from North to South. In addition, the Senussi movement, Ottoman State's other support in the region, increased its visibility with the state support and expanded its sphere of influence since the second half of the 19th century in Tripoli hinterland and with power of the *zawiyas* opened by the Senussi movement in the Sahara, a hard resistance line against Christianity was established. In this way, the Turks not only had moral support against the French influence but they also stood against the French by organizing the Saharan communities under the roof of 'the Senusi Brotherhood'. In this aspect, in the 19th century Ottoman Africa (*Afrikâ-yi Osmani*), many large and small scale resistances that gave the colonial powers a hard time were witnessed. Indeed, after the loss of Tripoli War, Muhammed Ali al-Eşheb, Muhammed Abdullah al-Sunni, Sheikh Amud, Sultan Tegama, Fihrun ag al-Ensar, Kâvsan ag Muhammed and Muhtar b. Muhammed Kodogo became the most important local supporters of 'Sahara Brotherhood' that was established by the Sennusis who acquired Fezzan as their base. This process of struggle became iconic in Agadez (formerly spelled Agades) front under the leadership of the southern Tawarek in 13 December 1916, and it continued with the coalescence of Turks with the local groups until 1922. In this respect, it is necessary to express that the last nation admitting to be a vassal of the Ottoman Empire was Tawarek. On that sense, it is possible to claim that the Ottoman Empire, while withdrawing from the region, initiated a resistance process in real terms by perfectly organizing the local administrators through Senusis and won a victory in the absolute sense against the occupation policy of France in the Sahara, Western and Central Sudan.

Keywords: Ottoman Empire, France, Tawarek Tribes, the Senussi Movement, Tripoli, Fezzan, the Sahara, Western and Central Sudan, Agadez, Zinder.

ÖNSÖZ

Tez konusu olarak seçilen “Afrika’nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevârikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevârik Münasebetleri”, daha önce literatüre konu olmamıştır. Mevcut eksikliği dikkate alarak bu alanda bir doktora çalışmasının yapılabileceği kanaatine varılmıştır.

Bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş faslında sorunsalın tanımı ve ele alınan konuyla ilgili mevcut kaynakların kapsamlı bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra girizgâh mahiyetinde Osmanlıların Afrika’daki Kuzey-Güney hâkimiyetine genel bir bakış ve Fizan üzerinden Büyük Sahra’daki Tevârik ve Arap kabileleriyle ilk temasların kurulmasına dair tarihsel veriler ışığında kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışmanın birinci bölümünde Tevârik kelimesinin sözlük anlamı ve bu kelimeye atfedilen yorum farklılıkları tahlil edildikten sonra bu mülessimûn (peçeli) kabilelerin kim oldukları, kökenleri ve kurdukları mahalli sultanlıkların geleneksel yapıları ve konfederatif yapı içerisindeki mahalli yönetim sistemleri üzerinde durulmuştur.

Tarihî süreç içerisinde Müslümanların Afrika’daki ilk fetihleriyle birlikte Tevâriklerin İslamlaşması süreci ve bu kabilelerin Murâbıtların ardından Muvahhidlerin ordu teşkilatlarında üst kademelerde görev alarak Afrika’nın iç kesimlerine İslâm’ın yayılması sürecinde üstlendikleri rol, büyük önem arz etmektedir. Bu konuyla doğrudan bağlantılı olarak ikinci bölümde, Arap Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerinin 11. yüzyıldan itibaren Afrika’nın kuzeyinden bilhassa batı ve güney istikametinde inerek mahalli kabilelerle etkileşime girmeleri süreci ve aynı tarihlerde Sahra coğrafyasında ilk nüveleri görülen Tevârik sultanlıklarının tarihsel seyri, sınır tahdidi bağlamında bölgesel bir tasnife tâbi tutularak ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Osmanlı-Tevârik ilişkileri, siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel bağlamda ele alınmaktadır. Sömürgeciliğin öncü birlikleri konumundaki Avrupalı seyyahların ve misyon şeflerinin bölgeye intikalleriyle birlikte Tevârik coğrafyasındaki huzur ve güven ortamı bozulmuştur. Bu kabileler, konfederatif yapı içerisinde hükümranlıklarını yüzyıllardır sürdürürken Fransızların 1858 yılından itibaren Sahra’ya yönelik aktif bir siyaset izlemeye başlaması, Türk-Fransız rekabet sürecinin başlangıcı olmuştur. Bu tarihî süreçle birlikte Osmanlı Devleti, Fizan’ın

Afrika içindeki jeo-stratejik ve iktisadî önemini çok iyi bildiğinden bu sancak üzerinden Sahra toplumlarına karşı adil ve müşfik politikalar geliştirmiş ve Trablusgarp hinterlandı (ard ülke) içerisindeki uç sınır bölgelerini düzenli olarak genişletmiştir. Ayrıca bu bölümde, iki ülke arasındaki Sahra hâkimiyet mücadelesi devam ederken 1911’de Türk-İtalyan Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte Osmanlı Devleti’nin yeni bir politik söylem geliştirdiği vurgulanmaktadır. Bu itibarla Fihrûn ag el-Ensâr ve Kâvsan ag Muhammed gibi Tevârik kabile reislerinin desteğiyle kuzey-güney ekseninde tesis edilen ‘Sahra Kardeşliği’nin mihamdarlığını üstlenen Senûsi hareketine tevdi edilen birleştirici rol, Sahra, Batı ve Merkezî Sudan politikalarının tatbikinde başı çekmiştir. Gerçekleştirdikleri garnizon baskınlarıyla Fransız askerî misyonlarının karşısına dikilen Tevârik kabilelerinin, 20. yüzyıla gelindiğinde dünya kamuoyunda hedef tahtası haline dönüştürülmeleri ise bu bağlamda tesadüfi bir olay değildir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, Fransızların güttüğü işgal siyasetinin bir taraftan Batı sömürgecilik tarihi ekseninde değişen Akdeniz dengeleri ve Afrika’nın taksiminde etkisiyle diğer taraftan ‘Nijer yayı’ndaki mahalli direnişler ve post-kolonyal sürece geçişte uygulanan etnisite siyasetinin bir sonucu olarak merkezi hükümetlere karşı patlak veren modern dönem Tevârik isyanlarıyla doğurduğu sebep ve neticeler bakımından sıkı bir irtibatının bulunduğu mukayeseli bir şekilde irdelenmiştir. Ayrıca bu işgal sürecini hızlandırmak ve dünya kamuoyunda haklı göstermek maksadıyla Fransa’nın Tevârik nüfuz bölgelerinde kullandığı sömürge argümanları ve Avrupalı misyon şeflerinin kaleme aldıkları eserlerde inşa ettikleri menfî Tevârik imajı mülahhas bir perspektifte ele alınmıştır.

Bu tez hazırlanırken ilmî hüviyeti hâiz pekçok akademisyen, araştırmacı ve kurumun maddi ve manevi desteği alınmıştır. Bu minval üzere ortaya çıkan çalışmanın ilgili bölümlerinin tashih aşamasındaki kıymetli yardımlarından dolayı başta Arş. Gör. Ali OKUMUŞ ve Yard. Doç. Dr. Mustafa Selim YILMAZ’a; ricamı kırmayıp tez konuyla alakalı İngiliz Arşivi’nde ve Wellcome Trust’ta yaptıkları taramalar sonucu temin ettikleri belgeleri, tarafımla büyük bir kemâl-i keremle paylaşarak pek çok yeni bilgiye ulaşmama vesile olan Arş. Gör. Mehmet KAVAK ve Dr. Nikolaj SERIKOFF’a; bölgedeki ikili temasların kurulması ve ele alınan konuyla ilgili Afrika Milli Arşivlerinde yer alan tarihi belgelere ve mahalli yazma nüshalarına ulaşmamda büyük yardımlarını gördüğüm Nijerya Federal Cumhuriyeti’nden Musa UMAR’a, Nijer

Cumhuriyeti'nden Ben Hamaye MOHAMED'e ve Mali Cumhuriyeti'nden Cheickna Ahmad YATTABARE ile Hassan Lancina KONATÉ'ye; fikir ve katkılarından dolayı dostlarım Aydın ÖZKAN, Rıdvan AYAYDIN, Yazma Eser Uzmanı Menderes VELİOĞLU, Arş. Gör. İsa GÖKGEDİK ve Arş. Gör. Abdullah Erdem TAŞ'a medyûnu şükrân olduğumu belirtmek isterim. Bilhassa bu tezin ilim dünyasına kazandırılması için Türkiye bazında mümkün olan maddi katkılarını esirgemeyen, bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu'na; belgelere ve dokümanlara ulaşmam noktasında kolaylıklar gösteren T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), TBMM Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Atatük Kitaplığı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İÜ Nadir Eserler ile AÜ İlahiyat Fakültesi kütüphaneleri idarecilerine ve çalışanlarına en kalbi şükranlarımı sunarım.

Kaynak paylaşımı noktasında gösterdikleri kolaylıklar yanında engin bilgileriyle kendilerinden müstefid olduğum Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL, Doç. Dr. Davut HUT, Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÜNAYDIN ve Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM'a; yapıcı eleştirileri ve metodolojik disipliniyle bu tezin yazım sürecindeki değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN'a; Türkiye Cumhuriyeti Encemine (Çad) Büyükelçiliği görevine atanması nedeniyle tez danışmanlığımı resmi prosedürler gereği sürdüremese de, doktora tezimin yazım sürecinde ikinci danışmanlığımı üstlenen ve senelerdir şahsımdan maddi ve manevi desteklerini esirgemeyerek her dâim katkıda bulunan çok değerli hocam Prof. Dr. Ahmet KAVAS'a; gerekli yönlendirmeleri yaparak yerinde hatırlatma ve ikazlarda bulunan tez danışmanım Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ'ye en derin hürmet ve muhabbetlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.

Bu çalışmada ele alınan konunun bütün detaylarıyla ortaya konulduğunu ve tüm noktalarına temas edildiğini iddia etmek yanlıştır. Ancak elimden geldiğince hassas ve titiz davranmanın yanında ilmî usûllerle hareket etmeye özen gösterdim. Takip edilen usûl ve gayretlere rağmen ortaya çıkabilecek eksikliklerin şahsımdan kaynaklandığını bildirir, bu çalışmanın "Afrika Araştırmaları" sahasına küçük de olsa bir katkıda bulunmasını ve daha nice güzel çalışmalara bir basamak vazifesi görmesini temenni ederim.

Muhammed TANDOĞAN
Bahçelievler, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
HARİTA, FOTOĞRAF VE TABLO LİSTESİ.....	ix
ARŞİV BELGELERİ KÜNYE LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
SORUNSALIN TANIMI VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	1
OSMANLILARIN AFRİKA'DAKİ KUZEY-GÜNEY HÂKİMİYETİ VE TEVÂRİK KABİLELERİYLE İLK TEMASLAR	16
BİRİNCİ BÖLÜM	25
TARİH İÇİNDE TEVÂRİK KABİLELERİ: COĞRAFYA VE SOSYAL HAYAT	25
1. Tevârik Kelimesinin Sözlük Anlamı ve Yorumlanması	27
2. Tevârik Toplumunun Menşei ve Tarihî Derinlikleri	30
3. Tevârik Kabilelerinin Geleneksel Yapısı	39
3.1. Tevârik Toplumunun Fizikî, Sosyal ve İdarî Yapıları	40
3.2. Hayat Şartları ve Ticaret Tecrübeleri	47
3.3. Savaşçı Özellikleri ve Kullandıkları Savaş Aletleri	50
3.4. Kabile Reislerinin Görüşme Meclisleri	51
3.5. Giyim-Kuşamları.....	52
3.6. Yemek Kültürleri.....	55
3.7. Evlilik Merasimleri ve Kız Tarafını Memnun Etme Geleneği	57
3.8. Tevârik Aile Yapısında Çocuk Terbiyesi	60
3.9. Dinî-Örfî Kutlamalar ve Folklorik Oyunlar	61
3.10. Doğüstü Güçlerden Yardım Bekleme Kültü ve Uğur İnanışı.....	62
3.11. Müzik Kültürü ve Gece Sohbetleri.....	64
3.12. Tevâriklerin Köklü Alfabeti: Tifinağ.....	66
4. Tevârik Konfederasyonlarında Yönetim Sistemi	73

4.1. Amenukal (Sultan)	75
4.2. Tabl ve Amenukallik Makamı.....	79
4.3. Emğâr (Kabile Reisi).....	80
4.4. İnislîmen (Din Bilgini)	80
4.5. Genel Meclis (Mîad)	81
İKİNCİ BÖLÜM.....	83
AFRİKA'DA İSLÂM'IN YAYILIŞINDA TEVÂRİKLERİN ROLÜ	83
1. Tevâriklerin İslâmlaşması Süreci.....	84
2. Sahra Sultanlıklarının Mağrib Merkezli Müslüman Devletlerle Etkileşimi	89
2.1. Mülessimûn Kabilelerinin Murâbit Devleti ile Münasebetleri.....	92
2.2. Mülessimûn Kabilelerinin Muvahhidler Devleti ile Münasebetleri	100
3. 'Nijer Yayı'nda Kurulan Sultanlıkların Kuzey-Güney Münasebetleri	104
4. Büyük Sahra'daki Mahalli Tevârik Sultanlıkları.....	109
4.1. Ezgar Sultanlığı	114
4.2. Haggar Sultanlığı.....	115
4.3. İvilimmiden (Ullimiden) Kel Atarâm Sultanlığı	115
4.4. Tikrikrit (İvilimmiden Ehlü'ş-Şark) Sultanlığı	118
4.5. Ayir (Agades) Sultanlığı	118
4.6. Tameskiddâ (Tekiddâ) Sultanlığı	121
4.7. Kel Akrâs Sultanlığı	122
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	124
OSMANLI DEVLETİ'NİN TEVÂRİKLERLE SİYASÎ, İKTİSADÎ VE SOSYO- KÜLTÜREL MÜNASEBETLERİ.....	124
1. Osmanlı-Tevârik İlişkilerinin Başlaması.....	124
2. Tevârik Kabilelerinin Sahra Transit Ticaretindeki Rolü.....	135
2.1. Sahra Transit Ticaretinde Yol Hükümü Uygulamaları	149
2.2. Büyük Sahra ve Sudan Piyasasında Tedâvül Eden Para Birimleri.....	151
2.3. Tevârik Göçerlerinin Yerleşik Kabileler Üzerindeki Vergi Uygulamaları .	154
3. Tevârik Topraklarında Yeni Aktörler: Avrupalı Misyon Şefleri ve Seyyahlar ...	170

4. Osmanlıların Büyük Sahra'daki Hâkimiyet Mücadelesinde Tevârik Faktörü.....	181
5. Güney Tevârik Bölgelerinde Sahra Kardeşliği ve Senûsilerin Rolü	196
5.1. Senûsi Müttefiki Tevâriklere Karşı Fransızların Yerel İttifak Arayışları	212
5.2. Fihrûn ag el-Ensâr'ın Fransızlarla Mücadelesi.....	223
5.3. Kâvsan ag Muhammed'in Fransızlarla Mücadelesi	230
5.4. Agades Kuşatması (13 Aralık 1916 - 3 Mart 1917) ve Kâvsan'ın Bölgedeki Faaliyetleri.....	249
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	259
AFRİKA'DA FRANSIZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ VE TEVÂRİK KABİLELERİ.....	259
1. Değişen Akdeniz Dengeleri ve Afrika'nın Taksimine Etkisi	261
1.1. İngiltere Faktörü.....	262
1.2. Fransa-İtalya İttifakı Faktörü.....	264
2. Fransa'nın Tevârik Nüfuz Bölgelerinde Kullandığı Sömürge Argümanları.....	269
3. Avrupalı Misyonların İnşa Ettikleri Tevârik İmajı	292
4. Fransa'nın Büyük Sahra ve Merkezî Sudan'ı İşgal Teşebbüsleri.....	299
5. Trablusgarp'tan 'Nijer Yayı'na Uzanan Tevârik Direnişleri	314
6. Post-Kolonyal Sürece Geçişte Uygulanan Etnisite Siyaseti	326
7. Tevârik Kabilelerinin Merkezi Hükümetlerle Mücadele Süreci: Mali ve Nijer Örneği.....	332
SONUÇ	345
KAYNAKÇA.....	351
EKLER	396
ÖZGEÇMİŞ	448

HARİTA, FOTOĞRAF VE TABLO LİSTESİ

Harita 1: Hasan el-Vezzân'a Göre Berberî Kabilelerinin Büyük Sahra'ya Yayılışı ve Yerel Halklarla Etkileşimi, s. 35.

Harita 2: Tevârik Konfederasyonlarının Sınır Tahdidi, s. 130.

Harita 3: Tevârik Kabilelerinin Sahra Transit Ticaret Trafîği, s. 139.

Harita 4: Tevârik Mülteci Kamplarını Gösterir Harita (1984-92 yılları), s. 334.

Foto 1: Tevâriklerin Yaşam Sürdüğü Evler: Çerkeler (Agades, 2012), s. 48.

Foto 2: Falezlez Bitkisi (Hyoscyamus Niger), s. 161.

Foto 3: Gaston Méry ve Misyon Heyeti, s. 163.

Foto 4: General Charles Mangin, 1915, s. 229.

Foto 5: Kâvsan ag Muhammed Ayir'e Dönmeden Önce, s. 243.

Foto 6: Fransızların İnşa Ettiği Zinder Bölge Komutanlığı Yerleşkesi (1922), s. 317.

Tablo 1: Tifînağ Alfabetesinin Resmi Tablosu, s. 72-73.

Tablo 2: Ayir Tevârikleri'nin Güneye İnişi ve Diğer Kabilerle Etkileşimi, s. 132.

Tablo 3: Güney Tevâriklerinin Ülkelere Göre Kabilevî Dağılımı (Nijer ve Mali Örneği), s. 134.

Tablo 4: Sahra Transit Ticâretinde Önemli Güzergâhları Gösteren Çizelge, s. 147-148.

Tablo 5: Kuzey Afrika, Büyük Sahra ve Sudan'da tedâvülde bulunan farklı para birimlerinin eşdeğerleri, s. 153-154.

Tablo 6: Tevârik topraklarına ayak basan bazı Avrupalı seyyahlar ve misyon yılları, s. 174-175.

Tablo 7: Fransız Batı Afrikası'ndaki Siyahi Asker Kullanımı, s. 227-228.

ARŞİV BELGELERİ KÜNYE LİSTESİ

EK-1: BOA, **A.DVNS.MHM.ZYL.d (Mühimme Zeyli Defterleri)**, Numara: 3, Hüküm: 830.
[Trablusgarb Beylerbeyi Haydar Bey'e verilen hükme dâirdir.]

EK-2: BOA, **A.MKT.MHM**, 446/85, 06/Z/1289 (25 Ocak 1873).
[Gat ve Tibu-Reşâde kıtalarının Memâlik-i Mahrûse'ye rabt ve ilhâkı lüzumu hususunda bilgilere yer verilmekte olup, Tevârik Kabilesi Şeyhi Nahnûhen tarafından Fizan Mutasarrıfı Vekili'ne vârid olan tahrîrâtın tercümesidir.]

EK-3: BOA, **A.VRK.DH.TG**, 8.7.1298 (24), 26/Ra/1297 (8 Mart 1880).
[Haggar Şeyh-i Ekberi tarafından Gadamis kaymakamına yazılan ve Ahmed İzzet Paşa tarafından da Fransız konsolosuna verilen mektubun ilk nüshası ve tercümesidir.]

EK-4: BOA, **Y.PRK.AZJ**, 13/56, 29/Z/1305 (6 Eylül 1888).
[Trablusgarb halkından olan Muhammed Bâşâla'nın Sudan, Bornu ve Tevârik bölgelerindeki seyahatlerinden edindiği dinî, siyasî, sosyal ve iktisadî izlenimlerini kaleme alarak Yıldız Sarayı'na sunduğu yazısıdır.]

EK-5: BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 193/17, 06/05/1899.
[İngiltere ve Fransa'nın Mısır ile Trablusgarp'ın hinterlandı olan Merkezî Afrika'da kendi aralarında belirledikleri nüfuz alanlarının bölgedeki hukûk-u Osmâniye dikkate alınmaksızın oluşturulmasının kabul edilemeyeceğine dâirdir mütâlaanâmedir.]

EK-6: **NA.UK**, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragasen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 599.

EK-7: **NA.UK**, FO 371/149/105, "Confirms safe arrival of Hanns Vischer at Kawar and supplies further details of the attack by Tawarek on his caravan at Tejerri", 15 Dec 1906, s. 500-501.

EK-8: BOA, **BEO**, 3221/241520, 15 Eylül 1907.
[Gat mevkiî Askerî Kumandanı el-Hâc Senûsi namındaki zâbitin Tevârik rüesasından bazılarına birtakım vaadleri hâvi gönderdiği beyanıyla Fransa Sefâreti'nden tevdi' ve Hâriciye Nezâreti'nden gönderilen mektuplar ve bunların içeriklerine dairdir.]

EK-9: BOA, **Y.PRK.UM**, 70/7, 27/R/1322 (18 Mayıs 1909).
[Seyyid el-Mehdî'nin Vadây mevkiine gönderdiği Şeyh Muhammed es-Sünnî tarafından tanzîm ve neşr olunan evrâkın bir nüshasının Bâbîâlî'ye verilmek üzere Bingazi Mutasarrıflığı'na gönderilmesi ve mahalli kabilelere dağıtılan bu evrâkın içeriğine dairdir.]

EK-10: BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 202/59, 16 Kanûnievvel 1326 (29 Aralık 1910).
[Haggar Tevârik meşâyihından Musa Amastan'ın Cânet ve havalisini Fransa idaresine terk ettiğine dâirdir.]

EK-11: BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 201/6, 22/S/1329 (26 Şubat 1911).

[Prusya Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne devam eden Mülâzım-ı Evvel Ali Nuri Bey'in Tibesti kıt'ası üzerinde hukuk-u Osmâniye'nin muhâfazası hakkındaki mütâlaasıdır.]

EK-12: BOA, **A.MKT.MHM**, 736/14, 17/C/1329 (15 Haziran 1911).

[Trablusgarb'da Tarat ve Tehâmelet vadileri, havâli-i cenûbiyenin tahdidi keyfiyetine dâirdir.]

EK-13: BOA, **BEO**, 3924/294229, 10 Mart 1327 (23 Mart 1911).

[Borku ve Ennedi'deki Senûsilerin merkezi Ayn Galakka olmak üzere bir hükümet-i müstakille tesis ve teşkil ettiklerine dâir Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan Trablusgarb Vilâyeti'ne gönderilen tahrirât sûretidir.]

EK-14: BOA, **BEO**, 3924/294229, 10 Mart 1327 (23 Mart 1911).

[Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan Ecânika (Vâcânka) mevkii ile ilgili Trablusgarb Vilâyeti'ne gönderilen tahrirât suretidir.]

EK-15: BOA, **BEO**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911).

[Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan Fransa'nın Vadây'ın merkezi Abeşe'ye yerleşmesine karşı bölgede gelişen siyasi olaylar ve alınması gereken tedbirlere dâir Trablusgarb Vilâyeti'ne gönderilen tahrirât suretidir.]

EK-16: **ATASE**, BDH Kol., Klasör: 1843, Dosya: 170 (68), Fihrist: 1-3.

[Enver Paşa'nın dönemin siyasî ve sosyolojik şartlarını göz önünde bulundurarak, Seyyid Ahmed eş-Şerîf ve Seyyid Muhammed el-İdrîs'e hürmette kusur edilmemesi ve gönüllerinin hoş tutulması noktasında biraderi Yüzbaşı Nuri'ye yazdığı husûsî mektubun müsveddesidir.]

EK-17: **ANS**, Dakar, "La Mort de Tagama (Agades Sultanı Tegama'nın Ölüm Raporu)", Kısım: 109, Dosya: 11 IG-19-Dakar, 9 Août 1920.

EK-18: BOA, **HRT.h**, Nu: 648-6, "Trablusgarb, Bingazi ve havalisi haritası", Ölçek: ½.000.000, Sene-i Mâliye 1327.

[Bu harita, *Agadez* başlığı altında Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi matbaası tarafından tab' olunmuştur.]

EK-19: BOA, **HRT.h**, Nu: 648-3.

[Bu harita, *Merzuk* başlığı altında Fizan topraklarından geçen ticaret güzergâhlarını ve Kuzey Tévârikleri'nden Ezgar kabâilinin alt kollarının nüfuz bölgelerini göstermektedir.]

EK-20: BOA, **HRT.h**, Nu: 652, 29/L/1316 (12 Mart 1899).

[Bu harita, Trablusgarb Vilâyeti'nin Tunus ve civârında hem-hudûd olan batı cihetiyle hâriç-hudûd bazı mevkiileri ve Sudan ticaret yollarını gösterir krokidir. Bilhassa Kuzey-Güney Tévârik akvâmının geçiş bölgeleri gösterilmektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dâiresi'nce tanzim olunan haritalardan istinsâh edildiği, Trablus Belediye mühendisi tarafından tasdik olunmuştur. 28 Kânûnusâni 1314/9 Şubat 1899]

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı Eser
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
AHG	: Archives historiques de la guerre
ANF	: Archives nationales de France
ANM	: Archives nationales du Mali
ANN	: Archives nationales du Niger
ANS	: Archives nationales du Sénégal
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AÜ	: Ankara Üniversitesi
b.	: İbn/bin
bkz.	: Bakınız
BNF	: Bibliothèque nationale de France
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. Ed. / Eds.	: Cilt Editörü / Editörleri
C.	: Cilt
CARAN	: Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales, Paris
CNRS	: Le Centre nationale de la recherche scientifique
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed. / Eds.	: Editör / Editörler
GSMH	: Gayri Safi Millî Hâsıla
H.	: Hicrî

IFAN	: Institut fondamental d'Afrique noire
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İÜTY	: İstanbul Üniversitesi Tarihi Yazmalar
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MMZC.	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
NA.UK	: The National Archive of UK (United Kingdom)
Nşr.	: Neşreden
Nu.	: Numara
ORDAF	: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği
PRO	: Public Record Office, Londra
.	: Ölüm
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y.	: Basım tarihi yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğerleri / ve devamı
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

SORUNSALIN TANIMI VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

16. yüzyılın ortalarından itibaren ister sivil, ister askerî amaçlı olsun Türklerin, başta Tevârikler olmak üzere Büyük Sahra halklarıyla doğrudan temas kurmayı başardıkları ve bunların üzerinde hâkimiyet tesis ettikleri bilinmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise bu durum, sömürgeciliğin Afrika kıtasına gelmesiyle birlikte siyasî, askerî, iktisadî ve sosyo-kültürel bağlamda büyük bir değişim göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin, Türk-İtalyan Savaşı'nı kaybetmesinin ardından oluşan siyasi iktidar boşluğunu dolduran devletlerin işgal politikaları karşısında bölge halklarının nasıl bir mücadele yolu takip ettiği ve özellikle Tevârik kabilelerinin bu süreçte nasıl bir görev üstlendiği mevzuunda Türk, Fransız, İngiliz ve Afrika Milli Arşiv belgelerine dayanan bir araştırma mevcut değildir. Buradan hareketle Tevâriklerle ilgili Türkçe, Arapça ve batılı literatür ile Afrika'daki mevcut kaynak eserlerden yararlanılarak hazırlanmış şümüllü bir çalışmanın varolmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Tevârik kabilelerinin tarihsel kökenlerinin tespiti, yaşadıkları bölgelerde varolan fiilî sınırlar ile hâkimiyet ve nüfuz sahalarının ortaya çıkartılması, müdâhil oldukları siyasi olaylarla bağlantılarının daha iyi anlaşılabilmesi ve bilhassa soy şecerelerinin tespitinin sağlıklı yapılabilmesi için İslâmiyet öncesi ve hemen sonrası dönemlerde teşekkül eden ilk dönem sözlü ve yazılı Arap kaynaklarının mukayeseli olarak ele alınması zorunluluk arz etmektedir. Mevcut unsurlar bu değerlendirme sürecine tâbi tutulduğu takdirde söz konusu kabilelerin kaderini tayin eden birçok farklı etken ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle Afrika çalışmalarında bir usûl inşa edebilmek için geniş bir yelpazede mukayeseli çalışmak gerekmektedir. Zira Tevârikler üzerine sahada yapılan akademik çalışmalar çok çeşitlilik ve karmaşıklık arz etmektedir. Husûsiyetle kaynaklardan ve geleneksel yapı özelliklerinden doğan araştırma güçlüklerinin en önemli nedeni, klasik tarihlerde yer alanın aksine bu kabilelerin gelenekçi otoriter yapıları yanında kurdukları sultanlıkların mahalli hüviyete sahip olması ve yönetim sistemlerinin bilindiği manada bir 'sultanlık'tan farklı olmasıdır. Dolayısıyla bu peçeli kabilelerin siyasi tarihinin, kendi dönemlerinde güçlü iktidarlara sahip Mali, Songay ve Kânim-Bornu gibi sultanlıkların tarihiyle içiçe geçmiş olması, mevcut bilgiler ışığında bir kronoloji takibinde ciddi zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmanın, Büyük Sahra'nın güneyi ile Batı ve Merkezî Sudan'da yaşamlarını sürdüren Güney Tevâriklerinin Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin anlaşılması açısından ilk müstakil denemeyi teşkil etmesi, belli başlı öne çıkan müracaat kaynaklarının tahlil edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu yüzden ele alınan konuyla ilgili yurt içinde ve dışında bulunan kaynak materyaller, ulaşılabildiği nisbette kaynakça kısmına kaydedilmiştir. Tabiatıyla mevcut literatür listesi, konuyla ilgili bugüne kadar yapılmış çalışmaları tamamıyla kapsamak iddiasında değildir. Zira bu kabilelerin tarihiyle ilgili Afrika Milli Arşivlerinde yer alan tarihi vesikalara, Avrupalı misyoner seyyahların hâtırat eserlerine, Arapça kaleme alınmakla birlikte tasnife tâbi tutulmamış mahalli el yazmalarının yıpranmış orijinal nüshalarına ve yabancı literatürdeki bazı araştırma eserlerine ulaşmak noktasında ciddi birtakım zorluklarla karşılaşmıştır.

İlk Dönem İslâm Kaynak Eserleri ve Kronikler

İslâmiyet öncesi dönemin sözlü ve yazılı geleneği yanında İslâm fetihleriyle birlikte Arap-Berberî kültürünün etkileşimi sonrası Kuzey Afrika'da kurulan farklı yönetimler hakkında bilgi veren kaynak eserler, konunun derinlikli bir surette anlaşılması için zengin bir içerik sunmaktadır. Bu bağlamda büyük Arap kabilelerinden Benî Hilâl ve Benî Süleym'in akınları sonucunda Kuzey Afrika'da fethedilen topraklardaki yerel kabilevî unsurlarla Arapların etkileşimi ve bu sürecin Büyük Sahra'daki toplumsal dönüşüme etkileri hakkında kıymetli bilgiler içeren ve mukayeseli analize tâbi tutulması gereken en önemli İslâmî dönem kaynakları (9. yüzyıldan itibaren) Hişam b. Muhammed el-Kelbî (İbnü'l-Kelbî, ö. 819 [?]), Belâzûrî (ö. 892), el-Ya'kubî (ö. 905'ten sonra), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 923), Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 956), İbn Havkal (ö. 10. yy.), İbn Abdülberr en-Nemerî (ö. 1071), Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 1094), Ebû Abdullah Muhammed el-İdrisî (ö. 1165), Ebû Mansûr İbn Asâkir (ö. 1223), İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 1233), İbn Battûta (ö. 1368-69), İbn Haldûn (ö. 1406), Hasan el-Vezzân (Afrikalı Leo, ö. 1550 sonrası) yanında, 16. yüzyılda Mahmud Ka't'ın kaleme aldığı *Târihü'l-Fettâş* ve Abdurrahman b. Abdullah b. İmrân b. Âmir es-Sa'dî'nin (ö. 1656) 17. yüzyıl öncesi Mağrib ve Sudan bölgelerinde yaşanan tarihi olaylarla iktidar mücadelelerini tafsilatlı olarak ele alan ve Tevâriklerin kökenini Sanhâcelerin Messûfe kolu üzerinden Yemenlilere dayandığını vurgulayan *Târihu's-Sûdân* isimli kroniği en kıymetli çalışmalar arasında yer almaktadır. Son zikredilen her iki kroniğin müelliflerinin hem Sudan coğrafyasında yaşamış olması hem

de kaleme aldıkları eserlerinde içinde yaşadıkları Tevârik toplumuyla ilgili ilk elden bilgiler sunmaları bu çalışmalarını önemli ve değerli kılmaktadır.

el-İdrisî, Kavar bölgesinde yaşam süren Tevâriklerin yüzlerini ve ağızlarını kapatmak için yün kumaşlar kullandıklarını vurgularken; el-Bekrî, Sahra coğrafyasındakilerinin “ehl-i lisâm/el-mülessimûn” nâmıyla ün saldıklarını teyit etmektedir. Arap seyyahlardan İbn Battûta, meşhur seyahatnâmesinde ve İbn Haldûn, müellifi olduğu *Kitâbü'l-İber (Târih)* adlı eserinde ise 14. yüzyılda bu peçeli kabilelerin ehemmiyeti hâiz konumlarına ve bölgenin siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısındaki etkilerine dikkatleri çekmekteydi. Hasan el-Vezzân ise “Targa” diye isimlendirilen bu kabilelerin 10. yüzyıldan beri bu topraklardaki varlığına dikkatleri çektikten sonra, 16. yüzyılda bu toplulukların Targa çölleri olarak da bilinen Ayır sınırları içerisinde yaşadığını, köken olarak Fizan’dan geldiklerini haber vermekteydi. 16. yüzyılın Tinbüktülü yazarlarından Mahmûd Ka’t, kroniği *Târihü'l-Fettâş*’ta ilk defa Sanhâce kabilesinin Messûfe kolunu, “Tevârik” lafzıyla isimlendirdi. Halbuki bu kronikten önceki kaynaklarda peçeli kabilelerin hepsi, Sanhâce ve Lemtûne gibi kendi müstakil isimleriyle zikredilmekteydi. 17. yüzyılın en önemli vakanüvislerinden Abdurrahman b. Abdullah b. ‘İmrân b. Âmir es-Sa’dî’nin *Târihü’s-Sudan* adlı kroniğinde ve Afrika kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan Mevlâ Ahmed Bâbîr el-Erevânî’nin *es-Saâdetü'l-Ebediyye fi’t-ta’rîf bi-ulemâi Tinbükti'l-behiyye* (1962) isimli çalışmasında da “Tavârik” lafzının tercih edilmesi bu durumun bir gelenek haline geldiğini göstermekteydi.

Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Hâtıratlar

Tunuslu âlim Muhammed b. Ali’nin kaleme aldığı ve 1846 (H. 1262) yılında Arapça yazma nüshasından Osmanlı Türkçesi’ne Seyyid isimli biri tarafından çevrilen *Tercüme-i Risâle-i Sûdan*¹ seyahatnâmesi, yanında yaklaşık on beş yıl askerî görev gereği Fizan’da ikamet eden ve Mutasarrıf Ali Bey ile (1290-1297/1873-1880) beraber 1876’da başta Ezgar Tevârikleri olmak üzere bu toplumun yaşadığı bölgelerde resmi temaslarda bulunmak üzere vazifelendirilen Müsevvitzâde Derviş Paşa, Fizan’daki sürgün yıllarında hâtıralarını kaleme alan Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, II. Abdülhamid’in (1876-1909) bizzat elçi olarak gönderdiği yaverlerinden Sâdık el-

¹ Muhammed Ali b. Zeynelâbidîn, *Tercüme-i Risâle-i Sûdân*, Matbaa-i Cerîdetü'l-Havâdis, İstanbul 1262.

Müeyyed Paşa, Trablusgarp havalisinde uzunca bir müddet yaşayan Kolağası Ali Rıza, Fizan ahali ile aşiret ve kabilelerinin daha iyi idaresi ve devlete bağlılıklarının arttırılması için o havalide araştırma ve incelemelerde bulunan Hüseyin Avni Efendi (1887), Fransızların Sahra bölgesindeki işgal teşebbüsleri karşısında Trablusgarp Valisi Recep Paşa'nın² (1904-1908) Fizan Sancağı'na gönderdiği Kolağası Abdülkadir Câmi Bey ile günümüze sadece ilk cildi ulaşan eserinin mukaddimesinde de bildirdiği üzere vazifesi icabı Fizan ile Gadamis başta olmak üzere çeşitli kazalarda yaşayan Tevârik, Arap, Berberî, Zenci ve Tibuları en küçük kabileye varıncaya kadar gezen Hasan Sâfi dışında bizzat bölgeyi gezip görerek hâtıralarını kaleme alan kimse yoktur.

II. Abdülhamid'in en güvendiği yaverlerinden Sâdık el-Müeyyed, 20. asırda kıtaya coğrafi keşif kılıfıyla gelmeye başlayıp aksine vâkıyı yanlış aktararak kendi ülkelerine çıkar sağlamayı öngören Avrupalı seyyahların iç yüzünü, kasıtlı olarak oluşturmaya çalıştıkları kötü imajı ve bazı yanlış bilgilerin tashih edilmesi gerektiğini *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat* adlı eserinde açıkça dile getirmiştir. Sâdık Bey'e göre³; “muhtelif kabilelerden oluşan Tevâriklerin nüfusu iki milyondur. Bunlardan Fizan Sancağı'nın batı kısmında ve on beş günlük mesafede yer alan Ezgar Tevârik kazasında⁴ oturanların nüfusu yirmi bin civarında, Büyük Sahra'nın batı kısmında yaşayan Haggarlar ise kırk bin nüfusa sahiptir. Ayir bölgesindeki Azbin'de beş yüz bin ve Sudan'da ise bir buçuk milyon Tevârik yaşamaktadır.” Ancak Sâdık Bey'in ilk elden verdiği bu bilgiler de kuvvetle muhtemel gerçeğe örtüşmüyordu. Zira Afrika nüfus sayımını gerçek manada ortaya koyacak bir mekanizma günümüzde bile mevcut değildir. Nitekim Kolağası Ali Rıza Efendi'nin Trablusgarp ve Bingazi vilâyetleri ahalesinin miktarı hakkında hazırladığı nüfus sayımı raporunda verilen bilgiler ile Sâdık el-Müeyyed'in Kuzey Tevârikleri ile ilgili aktardığı rakamlar karşılaştırıldığında büyük bir tezatlık göze çarpmaktadır. Ali Rıza Efendi'nin raporuna göre, Fizan Sancağı sınırları içerisinde yer alan Tevârik ve Haggar nahiyelerinde yaşayanların nüfusu on bin

---

² Detaylı bilgi için bkz. Abdulnasır Yiner, “Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)”, **İÜ SBE Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2006.

³ Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat*, Âlem Matbaası, İstanbul 1314, s. 78-79.

⁴ Kuzey Tevârikleri'nden Ezgarların yaşadığı bu kazanın siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısıyla ilgili bkz. Ali Sâib, *Coğrafyâ-yi Mufassâl: Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, Ebuzziyâ Matbaası, Kostantiniyye 1304, s. 599-600.

ve bunların tamamı meskûn idi. Ayrıca merkez vilâyet Trablusgarp'taki "Murâbitîn" kazasında ise tamamı göçebe, iki bin kişi yaşamaktaydı.⁵

Abdülkadir Câmî Bey ise II. Abdülhamid tarafından bu toplum hakkında bilgi sahibi olabilmek için görevlendirilmiş ve Tevârikler arasında iki sene yaşayarak bu göçer kabileler hakkında ilk elden bilgiler temin etmiştir. Kaymakamlık vazifesi icabı bulunduğu Gat kasabasında ve civar bölgelere gerçekleştirdiği diplomatik ziyaret ve askerî misyonlarında bu toplumun kendi iç dünyasını keşfetme imkânı bulan en mühim Osmanlı memurudur. Avrupalı tiffinagologlara nazaran ortaya koyduğu tespitler ise yerinde ve daha isabetlidir. Nitekim *Trablusgarp'dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru* (1908) adlı eserinde Ezgar Tevârikleri tarafından kullanılan ve 24 sessiz harften oluşan Tifinağ alfabesinin köken bakımından diğer kadim yazı sistemleriyle hiçbir alakası olmadığını vurgulayarak, isabetli bir görüş ortaya koymuş olmasa da Osmanlı ilim-kültür dünyasının dikkatlerini ilk defa bu sahaya çekmeyi başarmıştır. Ayrıca seyahatnamesinde Tevâriklerin nüfus ve toplum yapıları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Kendi gözlemlerine göre Tevârik kabilelerinin tümü, diğer Sahra kavimleri gibi Müslümandır. Bu kabileler, İslâm'ı hicrî 3. ve 4. asırlarda Tinbüktü'ye⁶ ulaştıran ve bütün Sahra'yı da içine alan Arap fetihleri neticesinde Müslümanlaşmış topluluklardır.⁷ Berberî-Arap etkileşimi sonrası bayrağı devralan Tevârikler, Afrika'nın bu önemli kesiminde İslâm'ın yayılmasına büyük hizmetler sunmuşlardır. Bu peçeli kabileler, tarihsel süreç içerisinde kuzey ve güneydeki şehirleri fethetmişler ve Sahra transit ticaretine yön veren hâkim güç olmalarının da avantajıyla Tinbüktü'ye kadar inançlarını hızla yaymayı sürdürmüşlerdir.

Tevârikler konusundaki en derli toplu eserlerin başında Abdülkadir Camî (Baykut) Bey'in zikredilen seyahatnamesi ve rapor mahiyetinde çok önemli bilgiler içeren "*Cânet meselesine dair*" başlıklı makalesi⁸ gelmektedir. Ayrıca Mahmud Naci ve Mehmed Nuri'nin *Trablusgarp* (1911) adlı eseri de önemli bilgi boşluklarını

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **Afrikâ-yi Osmanî'den Trablusgarp ve Bingazi ve Fizan'a Dair Malumat**, İÜTY: 5002, İstanbul 1301, s. 34-37, 41, 43.

⁶ Günümüzde Mali Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan bu tarihi şehrin ismini, İbn Battûta'dan mülhem Tinbüktü (تنبوكتو) şeklinde yazmak daha doğrudur. Arapça kaynaklarda yer alan Timbukt yazımı ise Fransızca'ya Tombouctou, İngilizce'ye Timbuktu şeklinde geçmiştir.

⁷ Abdülkadir Câmî Bey (Baykut), **Trablusgarp'dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, Dersââdet 1326, s. 178-220. Bu kaynak eserde, müstakil "Tevârik" başlığı altında Osmanlı-Tevârik münasebetlerine kapsamlı bir şekilde yer verilmektedir.

⁸ Abdülkadir Câmî Bey, "Cânet meselesine dair", **Sırât-ı Müstakim**, C. V, S. 113, İstanbul 1326, s. 153-154.

doldurmaktadır. İki öz kardeşin kaleme aldığı bu eser, “Hinterland ve Hudûd Mesâili” başlığı altında Ezgar ve Haggar Tevârikleriyle ilgili teferruatlı bilgiler vermekte ve Fransızlar ile Osmanlılar arasında yaşanan rekâbeti “Cânet İ’tilâfi” çerçevesinde ele almaktadır. Ancak Osmanlı-Tevârik münasebetleriyle ilgili kıymetli bilgiler içeren bu kaynaklara, Avrupa merkezli Afrika siyasi tarih yazıcılığında neredeyse hiçbir atıf yapılmaması, Sahra Afrika’sındaki Türk varlığının kasıtlı olarak görmezden gelindiğini gözler önüne sermektedir.

Türkçe Araştırma Eserleri

Tevârik toplumu üzerinden Büyük Sahra’da yaşanan Türk-Fransız rekabetini nüfuz politikaları bağlamında değerlendirmeye tâbi tutan ve ilgili arşiv kaynakları başta olmak üzere yazma ve matbu eserlerden de istifade eden Abdurrahman Çaycı’nın *Büyük Sahra’da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)* konulu müstakil eseri, konunun anlaşılması açısından büyük önem taşımakta ve tarihi olayları mukayeseli bir surette değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti’nin bazı yanlış politikalarına ve devlet ricâlinin menfi icraatlarına yer yer değinerek dönemin tarihini eleştirel bir gözle irdelemesi câlib-i dikkat bir husustur.

Tevârik kabilelerinin siyasi tarihiyle ilgili Abdurrahman Çaycı’nın kaleme aldığı müstakil çalışmanın yanında Türkiye’de Kuzey Tevârikleri’nin Ezgar ve Haggar kollarıyla ilgili en kapsamlı makaleyi kaleme alan Afrika Uzmanı Ahmet Kavas’ın ardından Zekeriya Kurşun’un editörlüğünde hazırlanan *Afrika’nın Asil Göçerleri Tuaregler* (2015) başlıklı derleme çalışması dışında dikkate değer külliyetli bir eser kaleme alınmamıştır. Dolayısıyla bu durum, zikredilen bu çalışmalar dışında Osmanlı Arşivi’nde yer alan vesikaların dikkate alınmadığı ve Tevâriklere ilişkin algının Avrupa orijinli çalışmalar ışığında menfi politikalara hizmet eden bir tarzda oluşturulduğunun göstergesidir ki bu çalışmanın temel hareket noktası da budur.

Ahmet Kavas tarafından kaleme alınan makalenin⁹ hususiyeti, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki konuyla ilgili resmi evrakı esas alarak Osmanlı-Kuzey Tevârik münasebetlerini kuşatıcı bir bakışla tahlil etmesi ve bu kabileler üzerine çalışmalar yapacak genç akademisyenlere duyulan ihtiyaca yaptığı vurgudur. Ayrıca böyle bir konunun seçilmesinde 2012 yılında Nijer Cumhuriyeti’nde yaşayan Güney

⁹ Ahmet Kavas, “Büyük Sahra’da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevârik Münasebetleri”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 3, İstanbul 1999, s. 171-195.

Tevârikleri'nin ana vatani olan Agades ve Abalak bölgelerine saha araştırması yapmak üzere gerçekleştirdiğimiz seyahat, adeta ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Mohamed Anacko, Mahaman Souleymane, Mohamed Hamzata, Seydou Kaocen Maiga ve Mohamed Ghabdouane gibi ileri gelen bir kısım Tevârik kabile reisleriyle yapılan mülakatlar sonucunda edinilen bilgiler, akademik çalışmalara kaynak teşkil edebilecek zengin bir sözlü tarih arşivinin oluşumuna imkân sağlamıştır. Özellikle Afrika bağlamında yapılan araştırmalarda ileriye dönük kaygıların gözetildiği ilim adamlarına duyulan ihtiyaç izahtan varestedir. Bu yönüyle son dönemlerde Ahmet Kavas'ın vukûfiyetle kaleme aldığı çalışmaların önemi ortadadır.

Türk ve Yabancı Arşiv Vesikaları

Bu akademik çalışmalar ışığında elde edilen bilgilerden bir gerçek gün yüzüne çıkmaktadır. Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgali ve Osmanlı Devleti'nin de Trablusgarp'ı merkeze bağlamasının tabii bir neticesi olarak her iki ülke arasında günümüz saha araştırmalarında neredeyse hiç bilinmeyen, fakat eldeki milli ve yabancı arşiv vesikalarına bakılacak olursa önemli bir Fransız-Tevârik-Türk rekabetinin var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1911'de Trablusgarp cephesinin düşmesinin ardından uluslararası konjonktürdeki boşluktan istifade ederek Fransa'nın hız verdiği Sahra ve Merkezî Sudan işgal politikaları karşısında adeta set görevi gören Tevârik kabilelerini kendi menfaatleri doğrultusunda bir değerlendirmeye tâbi tutarak dünya kamuoyuna yansıtan Fransa karşısında, Osmanlı Devleti'nin de kendi imkân ve gücü nispetinde bölgedeki operasyonel faaliyet unsurlarını akamete uğratacak bir politika güttüğü anlaşılmaktadır.

Bu yönüyle Türkiye'de kıta Afrika'sında yaklaşık dört yüzyıl hükmeden Osmanlı Devleti'nin, bu topraklardaki varlığı ve nüfuz politikaları üzerinde kabilelerin nasıl bir etkiye sahip olduğu konusunda yapılan akademik çalışmaların neredeyse hiç olmaması, Tevârik kabileleri üzerine çalışma noktasında teşvik edici bir unsur olmuştur. Burada hususiyetle vurgulanması gereken asıl mesele, başta Avrupalı seyyahların hâtıraları ve Batı'da kaleme alınan ikinci elden kaynaklara bakılınca genel manada Tevârikler konusunda uluslararası kamuoyunda kasıtlı olarak menfi bir algının oluşturulmaya çalışıldığı; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, TBMM Arşivi başta olmak üzere Afrika'daki Mali (Bamako), Nijer (Niamey) ve Senegal (Dakar) Milli

Arşivlerinde konuyla ilgili yer alan tarihî vesikaların gözlerden uzak tutulduğu anlaşılmaktadır.

Esasında Tevâriklerin merkezi üssü konumundaki Fizan Sancağı, Gadamis kasabası, kale görünümüne sahip Gat ve Tibu-Reşâde kazalarında görev yapan Osmanlı memurlarının idareleri altındaki bölgelerle ilgili merkeze gönderdikleri yazışmalar ile Trablusgarp eşrafından Müderris Mehmed Tâhir Efendi, Muhammed Bâşâla ve Cezayirli Salih Hüveylidâ gibi bölgede faal olan ilim ve ticaret erbâbının Sahra ve Sudan topraklarında yaşayan toplumlarla ilgili aktardıkları bir nevi istihbarat raporu mahiyetindeki bilgiler bize Osmanlı-Tevârik münasebetleri konusunda ilk elden bilgiler sunmaktadır. Genellikle Yıldız Esas Evrakı arasında yer alan bu vesikalar, II. Abdülhamid'in tabiatı icabı, Bâbîâlî'den habersiz olarak tavzif ettiği kişiler aracılığıyla bir şekilde Merkezî Afrika'daki mahalli sultanlıklarla doğrudan temasını sürdürdüğüne işaret etmekteydi. Bilhassa deneyimli bir tüccar olan Muhammed Bâşâla'nın Sudan, Kânim-Bornu ve Tevârik bölgelerindeki seyahatleri neticesinde edindiği siyasî, iktisadî ve dinî izlenimlerini kaleme alarak Yıldız Sarayı'na sunduğu yazısı, bu yönüyle çok önemli bilgileri muhtevindir. Bâşâla, bu seyahati esnasında Kânim Hâkimi Şeyh Abdülcelil, Bornu Hâkimi Şeyh Hâşim, Vadây Hâkimi Seyyid Yusuf, Kavar Hâkimi Ebû Bekir Tenimî, Zinder Hâkimi Yadma, Mandara Hâkimleri Ebû Bekir b. İlyas ve Muhammed Tekre, Bagirmi Hâkimi Muhammed Kertike, Kelvi Tevârikleri Reisi el-Hâc Muhammed Belhû, Ayir Tevârikleri Reisi Şeyh Amadu, Haggar Tevârikleri Reisi Heytağıl (Ahitağıl), Ezgar kabilesi şeyhi Sumvâ, Mingasatin kabilesi reisi Muhammed Bû Fenâyet, İfoğas Tevârikleri reisi Şeyh Oha, Ezgar Tevârikleri reisi Şeyh Molavi ve son olarak Tibu-Reşâde kabilesi şeyhi Müstakim b. Ebubekir ile görüşerek her birine birer Osmanlı sancağı, fermân-i âli ve birtakım kıymetli hediyeleri takdim etme fırsatı bulmuştur.

Bu nevi resmi yazışmalar, farklı yollardan eyalet merkezine ve İstanbul'a ulaşmışlardır. Bu yönüyle Afrika kıtasında tesis edilen Osmanlı hâkimiyetinin ve idarecilerinin bölge halklarıyla sürdürdükleri ilişkilerinin hangi boyutlarda olduğu konusunda belirleyici en temel kaynak, esasında Türk arşiv vesikalarıdır. Husûsiyetle Osmanlı tâbiyetine giren Tevâriklerin tarihini ve Avrupa Emperyalizmi'ne karşı sürdürdükleri mücadelelerini daha iyi anlamak ve bu sürecin eksik kısımlarını tamamlamak, Osmanlı Arşivi'nde bulunan tasnifsiz dosyaların ilgili kısımlarının

kapsamlı surette taranmasıyla mümkün olacaktır. Bu itibarla Batı'da Tevârikler üzerine yapılan akademik araştırmalarda kasıtlı olarak görmezden gelinen bu tarihi belgeler, yüzyıllarca süren bir tarih kesiti içerisinde Müslümanların hâmilliğini yapan Türk devletinin kardeşleriyle ve diğer toplumlarla olan köklü bağlarını günyüzüne çıkarmakla birlikte yerli ve yabancı bilim çevrelerine de ilk elden ve zengin bir içerik sunmaktadırlar.

Misyoner Hâtırat ve Raporları

Tevârikler üzerine araştırma ve incelemelerde bulunan bir akademisyenin kaynakçasının önemli bir kısmını bu kabilelerin yaşadıkları topraklara ulaşmayı başaran coğrafyacıların, tarihçilerin, din bilginlerinin, sömürge idarecilerinin, doktorların, son aşamada antropologların ve etnologların kaleme aldıkları hâtıralar, istihbarat raporları, makaleler ve araştırma eserler oluşturmaktadır. Bu çalışmalar, kendi içerisinde çok az tarihî veri barındırmakla birlikte; bu kabilelerin örf, adet, kültür ve geleneklerine dair detaylı bilgileri ihtiva etmektedir. Ancak bu eserlerde yer alan bilgilerin büyük bir kısmının, İslâmî dönem kaynaklarından beslendiği de gayet açıktır.

İslâmiyet'i hak din olarak kabul ettiklerinden beri Tevârikler, kendi topraklarına dışarıdan gelen kişilere karşı inandıkları değerlere göre muamelede bulunuyor; Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in O'nun Rasûlü olduğuna inanmayan 'akâfer'e (tekil: ikufar) karşı düşmanca bir tutum sergiliyorlardı. Bu durum bölgeye gelen Avrupalıların bu göçer toplum hakkında edinmek istedikleri bilgilere ulaşma noktasında çetin zorlukları da beraberinde getiriyordu.

Batılı kaynaklar değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir: 15. yüzyılda Sahra ticaret piyasasındaki pazar hacminin tespiti için Büyük Sahra'yı aşmak maksadıyla yola koyulan ve bu esnada Tevârik kabileleriyle ikili temaslar kurmayı başaran Cenevizli tüccar Antonio Malfante'nin ardından Mungo Park (1829) ilmi araştırma amaçlı burada bulunmuştur. Onu, Müslüman olmayan aynı zamanda da "teslis" inancını kabul etmeyen Monofizit Hıristiyanların Tinbüktü'nün güneyinde rastladığını iddia ederek dikkatleri üzerine çekmeyi başaran G. F. Lyon (1821) takip etmiştir. Denham (1826) ise eserinde 19 karakterli Tifinağ alfabesine yer vererek, Tevâriklerin kullandıkları dilin köklü geçmişine dikkatleri çeken ilk araştırmacıdır. Alexander Gordon Laing (1826), Mali'deki Masina bölgesinde yaşamlarını sürdüren Pöllerin (Fülâni) tehdidine aldırış

etmeyerek, Tinbüktü'ye ayak basmayı başarsa da ölümü Berâbiş (Doğu Morları) kabileleri eliyle olmuştur. René Caillié (1828) Paris'e döndükten sonra kaleme aldığı eserinde, "soyguncu vahşiler" diye tanımladığı Tevâriklerle ilgili dünya kamuoyunda menfi manada bir algı oluşturmuştur. Konuyla ilgili öne çıkan bu önemli şahsiyetlerden başta Tinbüktü'de Tadmekket (Tadimekka, Tadameka) ve Tosaye'de İvilimmiden (Ullimmiden) Tevârikleriyle görüşme fırsatı bulan Dr. Heinrich Barth (1853-1854) olmak üzere General Daumas (1853), Ezgar Tevârikleri Amenukali Nahnûhen ile görüşme fırsatı bulan ve Kuzey Tevârikleri ile ilgili eseriyle ün salan Henri Duveyrier (1864) ve ayrıca Oskar Lenz (1886), Henri Brosselard (1886, 1889), Arap Bürosu Şefi Henri Bissuel (1888), F. Ferdinand (1896), Louis Edgar de Trentinian (1896), Teğmen Vaisseau Hourst (1898), Albert Fermé (1900), Arthur Köhler (1904), A. Bernard-N. Lacroix (1906), Maurice Benhazera (1908), Maurice Cortier (1908), C. W. Furlong (1909), Rouard de Card (1910), Kaptan Léopold Louis Aymard (1911), Maurice Delafosse (1912), Edmond Bernet (1912) ve Tinbüktü'yü ziyaret eden "ilk beyaz kadın" olarak bilinen Leydi Dorothy Mills (1924) idi. Bunlardan bilhassa Brosselard ve Ferdinand'ın Flatters'in Haggar ve Ezgar Tevârik topraklarında gerçekleştirdiği faaliyetleri içeren müstakil çalışmaları ile Vaisseau Hourst'un 190 gravür ve bir haritayla süslediği eseri, Tevârik topraklarındaki stratejik önemi hâiz su kaynaklarını, Afrika'da özellikle Batı Sudan'da keşif ve işgal amaçlı görevlendirilen misyon şeflerinin tecrübelerini ve yaşadıkları olayları kaleme alan rapor mahiyetindeki çalışmalar için örnek teşkil etmekle birlikte tam manasıyla "our rivals/bizim rakipler" dediği İngilizlere karşı menfi bir tavır takınarak bu eserleri kaleme aldıkları anlaşılmaktaydı. Belki de bu tavrın bir neticesi olarak, İngilizlerin uzun yıllardır Tevârikler üzerine yazdıkları kitaplarda da Fransızlara karşı daima bir önyargının ve karşılıklı çekişmenin hâkim olduğu görülmektedir.

Fransa'nın Sahra'ya nüfuz siyasetini derli toplu ve sistematik bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutan A. Bernard ile N. Lacroix'nın yolundan giden Jean Joseph Colin ve Lucien Alfred Bétrix'in (1910) birlikte kaleme aldığı *La Pénétration Touareg* isimli eser, 1906-1910 yılları arasında Zinder ve Gao'da izlenen Fransız sömürge politikalarını ve buna karşılık Tevâriklerin mukavemetlerini ele alan kıymetli bir eserdir. Bu çalışma, Sahra'ya nüfuz politikalarını genel bir bakışla ele alsada Fransız sömürge zihniyetini anlaşılır kılacak ipuçlarını içerisinde barındırmaktadır.

Yabancı Literatürdeki Araştırma Eserler

Venture, Delaporte ve Brosselard ile başlayan Tifinağ dili araştırmaları Denham, Clapperton ve Dr. Oudney'in (1822) Orta Afrika ve Sudan seyahatleri sonucu elde ettikleri tecrübelerle büyük bir ivme kazandı. Adolphe Hanoteau (1860), Stanhope Freeman (1862) ve James Richardson ile devam eden Temâşek dili araştırmalarından sonra Tifinağ üzerine bu zamana kadar yapılmış en önemli çalışma olarak kabul gören *Dictionnaire Touareg-Français, Dialecte de l'Ahaggar* adlı eserdir. Bölge dillerine vâkıf bir Tevârik uzmanı olan Fransız Charles Eugène de Foucauld'nun bu sözlük çalışması yanında Tevârik kabilelerinin günlük hayatı, sosyal hiyerarşisi, dil yapısı, siyasi tarihi ve yaşadıkları coğrafya gibi farklı konular üzerine yazılmış birçok neşri bulunmaktadır.

Cezayir'deki Pastör (Pasteur) Enstitüsü'nün gayretleriyle 1906'dan itibaren Tevârik yerel tıbbi üzerine ilk nüvelerini vermeye başlayan batı menşeli çalışmalar, Conde de Ficalho (1884), P. Vermale (1926), H. Foley (1930), J. Humann (1933) ve Jacques Hureiki (2000) ile devam etti. Bilhassa bu kabilelerin uyguladıkları geleneksel ilaç tedavilerinin, 'Tıbbü'n-Nebevî'den ne seviyede etkilendiği üzerine sömürge doktorlarının yaptıkları çalışmalar dikkat çekiciydi. Sosyoloji, tıbbi antropoloji, fiziki antropoloji, biyoloji ve fizik dallarından yararlanılarak Tevâriklerin ırk bakımından inter-disipliner bir bakış açısıyla incelendiği çalışmalara Lloyd Cabott Briggs, M. E. Leblanc, J. Bergeot, H. Lhote ve N. Kossovitch ile yeni bir sayfa açıldı. Bu konudaki ilk genetik incelemeler, Güney Tevârikleri'nden Kel Kummer ve Tingeregif kabileleri üzerinde uygulanarak fiziki tipolojileri ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Söz konusu çalışmalar, bilimsel birikimin daha da ileri taşınması maksadıyla Afrika toplumlarının sosyal genetik kodları üzerine araştırma yapan kurum ve kuruluşların teşekkülüne ilham kaynağı olmuştur.

Güney Tevâriklerinin yaşadığı Tinbüktü bölgesinde detaylı araştırmalarda bulunan Albay Mangeot ve Paul Marty (1918) ise güneydeki Tingeregif ve Kel Essûk Tevârikleri hakkında araştırma yapanlara rehberlik edecek ilk çalışmaları kaleme almışlardır. Bilhassa Sudan'daki kabileler ve İslâm'ın bu toplumlara etkisi üzerine

yoğunlaşan Marty (1920), Güney Tevârikleri'nden Kel Ensâr kabilesinin kapsamlı bir araştırmasını yaparak yeni araştırmalara kapı aralamıştır.

Bu kapsamlı çalışmaları ise A. Richer (1926), D. Campbell (1928, 1930), E. Steinilber-Oberlin (1934), Alfred Bel (1938), M. Vervialle (1952), Kelétigui A. Mariko (1984), Mano Dayak (1992) ve Malika Hachid (2000) kaleme aldıkları eserleriyle takip etmişlerdir. Ayrıca Freder van Holk (1979), Alberto Vázquez-Figueroa (1981) ve Sarah Black (2011) tarafından kaleme alınan Tevârik romanları da sahasında nadir görülen kurgu eserleri arasındaki yerini almıştır. Bilhassa Vázquez-Figueroa'nun kaleme aldığı iki romanı, Arap dünyasında büyük ilgi görmüş ve Abdo Zağbûr tarafından *Tavârik* (2004) ve *Uyûnu't-Tavârik* (2006) isimleriyle çevrilerek meraklılarının ilgisine sunulmuştur.

Afrika coğrafyası, sosyal yapısı, siyaseti, dili, kültür ve kaynakları bakımından son iki yüzyıldır dünyanın gündemini meşgul etmekte ve önümüzdeki yüzyılda da gündemden düşmeyeceği anlaşılmaktadır. Bu durumun farkında olan gelişmiş ülkelerde Afrika araştırmalarına büyük önem verilmektedir. Dünya genelinde bazı Tevârik uzmanları önem arz etmekle birlikte, bu göçer kabileler üzerine derinlemesine incelemelerde bulunan ve sivil toplum örgütleri kategorisinde yer alan saha araştırma merkezleri de bulunmaktadır. Günümüzde akademik bir disiplinle bu konu üzerinde yoğunlaşan dünya çapındaki en önemli Tevârik (Tuareg) uzmanları, Susan J. Rasmussen (University of Houston), Jean Sebastian Baz Lecocq - (Ghent University), Pierre Boilley [Directeur de l'IMAf (Centre d'études des mondes africains)], Georg Klute (Fachheit Ethnologie), Jeremy Keenan (SOAS) ve Jacques Hureiki (Centre Hospitalier Sainte-Anne-Paris)'dir. Tespit edebileceği kadarıyla bilhassa üzerine yoğunlaşılacak Fransa'daki mevcut Tevârik araştırma merkezleri ise Centre d'études africaines [(CEAF) - L'Ecole des hautes études en sciences sociales (EHESS)], Les Afriques dans le monde, Centre africain d'études et de recherches ve Institut Africain de la Gouvernance (IAG)'tır. Ayrıca Almanya'nın Bremerhaven şehrindeki Klimahaus Müzesi'nde Tevâriklere münhasır bir köşenin yer alması ve bu kabilelerin sosyo-kültürel yapılarının tanıtımının yapılarak halka arzı dikkat çekicidir.

Tevârik bölgelerinde Fransız siyasi nüfuzunun güçlenmesinde en etkili faktörlerden biri de Afrika'nın birçok bölgesinde olduğu gibi Tevârik topraklarında da tesis edilen sömürge valiliklerinden merkeze gönderilen mahremâne bilgileri içeren

raporlardır ve bunlar esasında en önemli kaynaklar mesabesinde dirler. Ancak bazılarının taraflı yazılmasından dolayı objektiflikten uzak olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Diğer yandan konuyla alakalı sömürge şeflerinin görevli buldukları bölgelerle ilgili kaleme aldıkları siyasi misyon raporları, arşiv vesikaları, dönemin gazete ve dergilerinde yer alan mektuplar ve diplomat/subbayların telgraf talimatları Fransızların bölge insanına bakışının ve izlediği işgal siyasetinin paradigmalarının anlaşılabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tevâriklerin yaşadığı coğrafya ile ilgili farklı alanlarda birçok araştırma yapılmaya başlandığı gözlerden kaçmamaktadır. Keşif amaçlı yapılan yolculukların bir nevi devlet eliyle kitaplaştırılması diyebileceğimiz bu çalışmalar, “saha araştırmaları” kapsamına girdiği için büyük önem kesbetmekteydi, fakat tekrarları da içerisinde barındırıyordu. Jeanne Pottier (1946), E. F. Gautier (1946), René Pottier (1947), M. H. Morel (1947), Nijer Tevârikleri üzerine çalışan F. Nicolas (1950), Henri Lhote (1951), G. Gardel (1961) ve J. Nicolaïsen’in (1961) çalışmaları bu yönüyle başı çekmekteydi. Özellikle *Les Touareg Ajjer* adlı eserin diğer araştırma eserlerden ayrılan yanı, müellifi Gardel’in bir muvazzaf subay olarak Kuzey Tevâriklerinin Ezgar kolu arasında uzun bir müddet yaşarak dönemin olaylarına bizzat mahalli halkın gözıyla şahitlik etmesiydi. André Bourgeot (1969), Tevârik kabile yapısı içerisindeki sosyal sınıfları, peçenin manası ve bu kabilelerin güneş sistemiyle ilgili inanç yapılarına değinerek dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Marceau Gast (1975), Haggar (Hoggar) Tevâriklerinin Araplaştırılması ve İslâm’ın bu kabileler üzerindeki etkisiyle ilgili yaptığı çalışmalarıyla öne çıktı.

Tarih boyunca kurulan çeşitli Tevârik konfederasyonlarının göçleri ve erken dönem tarihleriyle ilgili çalışmalar, Rodd (1926), Nicolaïsen (1963) ve Bernus (1981) tarafından yapılan Sahra dağlık bölgelerindeki Tifinağ yazıtlarındaki erken döneme ait bilgiler ve “Agades Kronikleri (Chroniques d’Agadès)” gibi bazı Arapça el yazmalarında ele alınan ilk dönemlere ait tarihi olaylar ışığında günyüzüne çıkartıldı. Bilhassa H. T. Norris’in (1979), Kel Ensâr tarihiyle ilgili İbnü’n-Necîb’e atfedilen bir el yazması üzerinde yaptığı çalışmalar sayesinde Tevârik araştırmalarında asli kaynaklara yönelimin kapısı aralandı. Ancak tarihte “80 Gün Savaşları” olarak da bilinen “Agades Kuşatması” sonrasında Merkezî Sahra’daki Tevârik nüfuz bölgelerinin Fransız sömürge

devriyeleri tarafından işgaliyle birlikte bölgedeki yazma eserlerin yağma edildiğini de tarihi bir vâkıa olarak zikretmek gerekir.

Edmond Bernus (1967), bu göçer kabilelerin yaşamlarını sürdürdüğü bölgelerde görülen hastalıklar ve tedavi yöntemleri üzerine incelemelerde bulundu. J. Keenan (1977), erkeğin peçesinin tarihsel süreç içerisindeki işlevsel gelişiminin ilginç bir değerlendirmesini yaptı. Jeannine Drouin (1979) *inislimenlerin* (marabuların) kendi zâtında toplanan olağanüstü güç/yetki ve temsil ettiği dinî makam üzerine detaylı incelemelerde bulundu. Dominique Casajus (1987), bu bağlamda günlük hayatın örf ve âdetleri üzerine Tevârik toplumundaki dâhiyane uygulamaların kısa bir tahlilini ortaya koydu. Hélène Claudot-Hawad (1993), Tevâriklerin yaşadıkları sürgünler ve beraberinde gelen mülteci sorunları ve toplumsal uyumsuzluklar üzerinden bir kimlik değerlendirme denemesi yaptı ve modernite ile birlikte karşılaştıkları yeni sorunlara karşı bu kabilelerin yaşadıkları sorunları ele aldı. Ayrıca Hélène'in 1995'te yayınladığı müstakil Henri Duveyrier bibliyografisi ise Tevârikler üzerine çalışanlar için rehberlik etmesi açısından önemli bilgileri ihtiva etmekteydi.

S. Rasmussen (1995) çalışmasında Kel Evey Tevâriklerindeki ruh inancı ve hurafelerin insanın kişiliğine etkisini tahlil etmek için birçok ilginç etnografik malzeme toplasa da, İslâm'a dair eserleri "cehalet" ile eşdeğer görerek bazı menfi çıkarımlarda bulunması tamamen yanlış bir tutumdur. Philippe Lefèvre-Witier (1996), Tevârik toplumu üzerine biyolojik ve ekolojik değerlendirmelerde bulunarak, Cezayir'deki İsakkamaren Tevârikleri, Mali'deki Kel Kummer ve Nijer'deki Kel Nân kabileleri üzerinde yapılan genetik incelemeler sonucunda bu kabilelerin soy yapısının Yemenli Yahudilerin genetik kodlarıyla örtüşmediği hipotezini ortaya attı. Güney Tevârikleri için büyük önem arz eden Tinbüktü bölgesinin kültürel zenginliklerini, Tevâriklerin kökenleri üzerine yoğunlaşarak derinlemesine tahlil eden Etnolog Dr. Jacques Hureiki (2003) ise konuyla alakalı yazılmış Antik Yunan, Roma dönemi, Cahiliyye ve ilk dönem İslâm kaynaklarından günümüze yazılan araştırma eserleri de dahil olmak üzere tamamını külli bir nazarla değerlendirmeye tâbi tuttu ve Tevârik saha araştırmaları yanında bu toplumun tarihsel sürecini, sosyal sınıflarını ve sosyo-kültürel yapısını tahlil ederek merak edilen birçok boşluğu doldurdu.

Tevârik toplumu üzerine konu çeşitliliği olan birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen yabancı literatürde bu toplulukların tarihine dâir kapsamlı bir bakışa sahip

sadece birkaç referans çalışmanın mevcut olduğu söylenebilir. Bu konuda Arap ilim dünyasında Türklerin Fizan coğrafyası üzerinden Sahra'ya nüfuzuyla ilgili kıymetli bilgileri ihtiva eden Muhammed b. Halil İbn Galbûn'un *et-Tezkâr fî men meleke Tarablus ve men kâne bihâ mine'l-Ahyâr* (1930) isimli eserinin yanında, Muhammed b. Osmân el-Haşâişî'nin *er-Rihletü's-Sahrâviyye 'abre arâdî Tarablus ve bilâdi't-Tevrâg* (1988) ile Ali Muhammed Muhammed Sallâbî'nin üç ciltlik *es-Simârü'z-Zekiyye li'l-hareketi's-Senûsiyye fî Libya* (2001) başlıklı çalışmaları, Senûsilerin tesis ettikleri "Sahra Kardeşliği" çatısı altında sürdürülen mücadeleler ve bu sürecin Osmanlı-Tevârik münasebetlerine etkisini doğrudan veya dolaylı bir surette irdelenmektedir. el-Nânî Vuld el-Hüseyin ise kaleme aldığı *Sahrâü'l-Mülessimîn* (2007) adlı eserinde Arap-Berberî etkileşimi sonucu oluşan yeni siyasi yapının Sahra ve Sudan ticareti üzerindeki etkisini tuz ve altın metali üzerinden iktisadî bağlamda irdelenmektedir. Avrupa sömürgeciliğine karşı, Senûsiyye tarikatının ve el-Hirvân (Kardeşlik) hareketinin 19. yüzyıldaki mücadeleleri üzerine mevcut literatürde sayılı çalışma bulunmakla birlikte, bu hareketin Fransızların Sahra bölgesindeki işgalci ve yayılmacı politikaları karşısında Tevârik, Tibu ve diğer mahalli kabilelerle birlikte sürdürdükleri mücadeleler konusundaki çalışmalarıyla ön plana çıkan ve takdiri hak eden Jean-Louis Triaud'nun bu konuda çok sayıda makalesi ve kitapları bulunmaktadır. Yazarın ele alınan konuyla alakalı dikkate değer en kıymetli çalışması ise *La Légende Noire de la Sanûsiyya: une confrérie musulmane saharienne sous le regard français* (1995) isimli iki ciltlik eserdir.

Bunlara ilaveten 19. yüzyılda Tevârik topraklarında yaşanan İngiliz-Fransız rekabetinin bir benzeri ise 21. yüzyılın ilk çeyreğinde halen canlılığını korumaktadır. Bilhassa 11 Eylül saldırısı sonrası, ABD emperyalizminin terör söylemi üzerinden Cezayir, Mali ve Nijer'deki Tevârik kabilelerinin yaşadığı topraklarda geliştirdiği bölge politikaları karşısında İngilizlerin geliştirdiği muhalif söylemi, kaleme aldığı *The Dark Sahara* (2009) ve *The Dying Sahara* (2013) eserleriyle dünya kamuoyunun dikkatlerine sunan araştırmacı Jeremy Keenan'dır.

OSMANLILARIN AFRİKA'DAKİ KUZEY-GÜNEY HÂKİMİYETİ VE TEVÂRİK KABİLELERİYLE İLK TEMASLAR

Tarihî süreç içerisinde Eyyûbilerin en kudretli hükümdarı Selahaddin'in yeğeni Bahaeddin Karakuş'un, Takiyyüddin komutasındaki ilk Oğuz birliğini Kuzey Afrika'ya gönderdiği dönemden itibaren Türklerin askeri gücü ve savaşma kabiliyeti bölgede tanınmıştı. Memlûklerin ise sadece Mısır ile yetinmeyip bir yandan güneye, diğer yandan Batı ve Merkezî Sudan sularının döküldüğü Çad Gölü havzasına doğru hâkimiyet ve nüfuz sahalarını genişleterek, başta Dârfûr ve Vadây olmak üzere Bilâdüssudan'da 16. yüzyılın ilk yıllarına kadar hâkimiyet mücadelesini sürdürdüğü bilinmekteydi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi ve ardından Memlûk Devleti'ne son vererek bu toprakları kendi ülkesine katmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin Kıta Afrika'sı ile ilk teması kuruldu.

İspanyollar ve Portekizler ise Gırnata'nın 1492 senesinde düşmesinden sonra Kuzey Afrika'nın işgaline ve burada yaşayan Müslümanlar ile Musevileri Endülüs'ten sürmeye başlamışlardı. Bilhassa 1501'de Gırnata'da Müslümanların ayaklanması, İspanyolların işgal politikalarının artmasına zemin hazırladı. Bu durum Arap coğrafyasının tamamının ve güney sınırlarının tehditle karşı karşıya kalması manasına geldiği için Osmanlıların, Hint Okyanusu'ndan Cebel-i Tarık'a, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya kadar olan geniş coğrafyaya hâkim olmasını tabii ve jeostratejik bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmaktaydı. Özellikle Hıristiyanların başlattığı "reconquista" politikaları karşısında bölge halkları Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuş ve Sultan II. Bayezid'den beri bu çağrılar karşılıksız bırakılmamıştır.

Hıristiyan devletlerin Kuzey Afrika sahillerine inmeye başladıkları tarihlerde Trablus, Benî Hafs hanedanının elindeydi. Ancak bu liman şehrinin, 1510 yılında Katolik Ferdinand'ın Petro de Navarra komutasında gönderdiği İspanyol haçlı donanması tarafından işgalinin ardından, Haçlıların mezalimden kaçabilen halkın imdadına Osmanlılar yetiştiler. 1510 yılında Kemal Reis ve yeğeni Piri Reis'in Trablusgarp'a ayak basmasından üç yıl sonra Oruç ve Hızır Kardeşler, Batı Akdeniz'de yer alan Tunus Körfezi'nin en stratejik noktalarından biri olan Cerbe adasını ele geçirdiler. 1516'da İspanyolların "presidio" dedikleri kale görünümlü sur

garnizonlarının dışına çıkamadıkları Cezayir, Osmanlı leventleri tarafından alındı. 1519 yılı sonunda Yavuz Sultan Selim'e tâbiyetini arz ederek Oruç Reis'in yolundan giden Hızır (Hayreddin Bey), Cezayir'i üs edindi ve padişah tarafından gönderilen topçu birlikleriyle iki bin yeniçeriden oluşan askeri güçleriyle, 1530'lu yıllardan itibaren San Juan namındaki Malta şövalyeleriyle mücadelesini sürdürmekteydi. Bu mücadele başarıyla devam ettirilirken 1533'te Kanuni Sultan Süleyman'dan aldığı davet üzerine, donanmasının başında Dersaâdet'e gitti ve ardından Halep'te bulunan Sadrazam'ın nezdine gidip beylerbeylik payesiyle Kaptan-ı deryalığa tayin edildi. Kıtanın Endülsleşmesini istemeyen Osmanlı donanmalarının Kuzey Afrika sahillerindeki gücü, bu sayede yenilmez bir konuma yükseldi.¹ Nitekim Hayrettin Paşa, Güney İtalya sahillerini vurduktan sonra Cezayir üzerinden asıl sefer güzergâhı olan Tunus'a hareket ederek, 1534'te stratejik öneme sahip Halku'l-Vâd iskelesini zaptetti. Ancak Tunus hükümdarı Mevlây (Mulay) Hasan'ın yardım talebi üzerine 1535'te İspanya Kralı Şarlken'in gönderdiği donanma güçleri karşısında uzun bir mukavemetten sonra Cezayir'e çekilmek zorunda kaldı. Buna rağmen Devlet-i Aliyye, Tunus'la ilgilenmeyi aralıksız sürdürdü. Zira bölgedeki Müslüman ahalinin adaletle hükmeden Osmanlıların idaresine girme arzusu yanında Endülüs Müslümanlarına yardımın ulaştırılması için Halku'l-Vâd limanı büyük öneme sahip olması hasebiyle Cezayir ve Trablusgarp Beylerbeyileri vasıtasıyla Afrika sahilleri, Septe Boğazı'na kadar sürekli tazyik altında tutuldu.² Diğer taraftan Batılı donanmaların karşısında tutunması mümkün olmayan Mağrib devletlerinden Merînîler, Abdülvâdiler ve Hafsîler de tam bir siyasal çözülme içerisindeydi. Dolayısıyla hem mahalli toplumların tarihi hem de Türk tarihi, Müslümanların tek müdafii ve hâmisi konumundaki Osmanlılar eliyle fasılasız bir surette dört yüz yıla yakın bir süredir Kuzey Afrika'da yazılagelmiştir.

Türklerin güneye ilk önemli seferleri muhtemelen 1541 yılında, Barbaros Hayreddin Paşa'nın güvenilir adamlarından Hasan Ağa komutasındaki birliklerin Sahra Atlas dağlarının kuzeyindeki Hûdna ile Güney Cezayir'deki Biskra ve çevresine

---

¹ Hayrullah Efendi, **Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Tarihi [Hayrullah Efendi Tarihi]**, C. 6, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, s. 29-30; Charles Feraud, **el-Havliyyâtü'l-Lîbiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatta'l-Gazvi'l-İtali (Anneles Tripolitaines)**, Trc. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, III. Baskı, Câmîiatu Karyunus, Bingazi 1994, s. 108-109; Şerafettin Turan, "Barbaros Hayreddin Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. V, İstanbul 1992, s. 66.

² Hayrullah Efendi, **a.g.e.**, C. XII, s. 41; İbrahim Peçevî (Peçuylu), **Târih-i Peçevî**, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, s. 493; Necdet Öztürk, "Tunus'un Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul 1988 (Şubat), s. 103-104.

gerçekleştirdiği askerî teşebbüstür. Amaç bölgeye hâkim stratejik noktaların ele geçirilmesidir. Bu doğrultuda sahil kesiminin ve Tell Atlasları ile yüksek yaylalardaki bazı stratejik noktaların işgaline girişilmiştir.³ Ancak Türklerin bu ilerleyişleri evvelen Biskra ile sınırlı kalmakla birlikte zaman içerisinde Trablus ve Cezayir üzerinden Sahra derinliklerine doğru çift yönlü bir seyir izlemiştir.

Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika kıyılarını tamamen denetimi altına almayı hedeflediği için donanmalarıyla deniz seferlerini aralıksız sürdürmekteydi. Düzenlenen Trablusgarp seferi sonrası Tacûra fethedildi ve bir üs görevi gören Trablus'u ele geçirmek için sürekli akınlar düzenlendi. Turgut Reis ve Murad Ağa'dan yardım alan Kaptan-ı Derya Sinan Paşa 14 Ağustos 1551 tarihinde burayı ele geçirmeyi başardı. Bu savaşta bulunan Divân-ı Hümâyûn Enderûn Ağalarından Hadım Murad Ağa'nın buraya "Bey" olarak tayin edilmesi, bu bölgeyle ilk resmi temasın kurulduğu dönemdi.⁴ Aradan geçen iki yılın ardından 1553'te Cezayir alındı. Türklerin elinde bulunan Trablusgarp ve Cezayir'de devam etmekte olan huzur ve güvene aynı sûrette kavuşmayı arzu eden Tunus halkı, Halku'l-Vâd'ın tekrardan geri alınması için İstanbul'a bir heyet gönderdi. Hafsî hanedanının kendi içinde yaşadığı iç çekişmeler nedeniyle uygun ortamı kollayan Sultan I. Süleyman, bölgeye donanma göndermek niyetindeydi, ancak 1565'te başarısız olunan Malta kuşatmasından bir yıl sonra öldü. Yerine geçen oğul II. Selim ve Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa, mücadelecî bir politika güderek Batı Akdeniz'de ilerleyici bir siyaset izledi. Tunus'taki iç karışıklıklardan da faydalanarak buranın Türk idaresi altına alınması işiyle Cezayir-i Garb Beylerbeyliği'ne 27 Haziran 1568 tarihinde tayin olunan Uluç Ali Paşa görevlendirildi. 1569'un sonlarına doğru başarıyla tamamlanan sefer sonunda Tunus'ta Ramazan Bey kumandasında üç bin kişilik bir kuvvet bırakılarak Cezayir'e geri dönüldü.⁵

Osmanlı Devleti için asıl önemli olan Trablus'un ele geçirilmesiydi. Zira fethedilen bu liman şehri sayesinde önemli bir kavga aracı, Türklerin eline geçmiş olacaktı ve mülessimûn kabilelerle önemli bir bağlantı tesis edilecekti. Nitekim

---

³ Robert Mantran, **XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1995, s. 215-216.

⁴ Mehmed Nehicüddin Efendi, **Târih-i İbn-i Galbûn Der-Beyân-ı Trablusgarb**, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1284, s. 20-24; Ahmet Kavas, "Avrupalıların Garp Ocakları'nı Osmanlı Devleti'nde Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler", **XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)**, C. 4 (1. Kısım), Ankara 2010, s. 1114.

⁵ Fuad Carım, **Cezayir'de Türkler**, Sanat Basımevi, İstanbul 1962, s. 107 vd.

Türklerin bu fetihleri gerçekleştirmesiyle birlikte Afrika kıtasının iç kesimleriyle kurulan bağlantı yollarının adeta mahreci konumundaki bu şehir, tarih boyunca layık olduğu yere yeniden yükselmeye başladı. Hıristiyan işgali altında kaldığı zaman diliminde Sahra transit ticaret trafiği Tacûra'ya yönelmişti ve Murad Ağa, kontrolündeki bu şehrin Trablus'a çok yakın bir konumda olmasını iyi değerlendirdi. Fetihle birlikte altın tozları, köleler ve diğer ticaret emtiaları bu şehrin yolunu tutmaya başladı.⁶ Zaten Sahra transit taşımacılığında piyasaya yön veren asil soylu Haggâr Tevârik ve Arap kabileleriyle kurulan ilk temaslar sayesinde bu münasebetlerin, tarihi veriler ışığında I. Selim (Yavuz, 1470-1520) dönemine kadar uzandığı da bilinen tarihi bir gerçektir. Dolayısıyla ticarete yön vermeleri yanında savaşçı bir kavim olan peçeli kabilelerin bu hususiyetlerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır.

Türklerin Kuzey Afrika'daki askeri başarıları mütemadiyen devam etmekteydi. 1551'den 1556'ya kadar Cezayir Beylerbeyliği yapan Salih Paşa'nın gayretleriyle 4000 Türk askeri ve Emir Abdülaziz komutasındaki 8000 Arap gönüllüsü Güney Cezayir'e, oradan Tell ve Sahra Atlasları'nı geçip Tuğurt üzerinden Vargla vahası istikametinde Büyük Sahra'ya indi. Bu sefer sonrasında Büyük Sahra'daki mahalli kabileler, yıllık vergiye bağlandı ve Salih Paşa, Tevârik ve zenci kabilelerinden binlerce esirle Cezayir'e döndü. Bu şekilde Türkler, ilk kez Büyük Sahra'da bu kadar güneye inmeye muvaffak oldu.⁷ Ancak kaptan-ı derya ve beylerbeyliği görevlerini kendinde toplamakla birlikte Cezayir'deki vazifeleri için kendi yerine atadığı vekiller, idareyi kontrol altına almakta ciddi zorluk çekmekteydi.

Sultan II. Selim devrinde 1574'te Tunus'un Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte "Garp Ocakları" adıyla yeni bir Osmanlı nizamının tesis edildiği görülmektedir. Osmanlılar, bu süreçte sancak idari yapısını ve tımar sistemini Kuzey Afrika'nın çoğuna yayarak batıya ve doğuya doğru genişlemeyi sürdürdüler. Batı Türklüğü'nün Afrika'da gerçek manada tesis edilmeye başladığı bu dönem, "Afrikâ-yi Osmanî" kavramının şekillenmesinde ilk nüveyi teşkil etti. 1576 yılında Trablusgarp Beylerbeyi Haydar Paşa'ya gönderilen hükümde, geçmişte de var olan teâmüller üzere sefer vâki

---

⁶ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, II. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 1994, s. 320.

⁷ Aziz Samih İltis, **Şimali Afrika'da Türkler**, C. I, Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1936, s. 128; Yılmaz Öztuna, "Orta ve Doğu Afrika'da Türkler", **Hayat Tarih Mecmuası**, Nu: 7, Ağustos 1973, s. 8; Numan Hazar, "Türklerin Afrika ile İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", **Türkler**, C. XIII, Eds. Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 122.

olduğunda üç kısma bölünen Trablusgarp askerinin, gemi bölüğü yanında sağ kolda yeniçeri ve sol kolda mukarrer bölüklerinin kullanımına devam edilmesi emredilmekteydi.⁸ Tarihte ulus devletlerin olmadığı, egemenliğin topraktan ziyade insan üzerinde kabul gördüğü devirlerde Kuzey Afrika'ya ayak basan Osmanlıların, Avrupa ve Yakın Doğu'ya nazaran üstün konumda olmasının da verdiği avantajla "...Tevârik kabâilinden Haggar nâm kabile erkânıyla ictimâ' ederek kendilerinin Devlet-i Aliyye'ye muhabbet-i fevkalâdesi bulunduğu ve cennet mekân Sultan Selim Hân hazretlerinden umûm Tevârik için bir fermân-ı mahsûsları bulunduğu..." beyanından da anlaşılacağı üzere Trablusgarp üzerinden Dersaâdet ile başta Haggar Tevârikleri olmak üzere Sahra toplumları arasında kurulan doğrudan temasların, çok erken dönemlere kadar uzandığı anlaşılmaktadır.⁹ Aynı zamanda bu durum; Osmanlıların bölge halkıyla kaynaşarak birlikte hareket ettiğinin ve böylece fetihleri gerçekleştirdiğinin ifadesidir.

1587 yılında Uluç Ali'nin ölümüyle birlikte Cezayir'de marabular ve bazı yerel halkın ayaklanmalara tevessül etmesi, peçeli kabilelerin yaşadıkları topraklara gönderilecek asker ve kadirga sayısında ise artışa neden oldu. Nitekim Hasan Paşa'nın donanması rotasını beraberindeki 8.000 askeriyle doğrudan Trablus'a çevirdi ve bu askeri harekâtın en temel görevi, burada Marabut (Murâbıt) isimli bir âsinin öncülüğünde ayaklanan Berberî unsurları itaat altına almaktı. Nitekim 1590 yazında Trablus sahillerini terkederek Kahur'a çekilmek zorunda kalan Marabut, çok geçmeden öldürüldü ve bölgede patlak veren isyanlar bastırıldı.¹⁰

16. yüzyılın sonlarına doğru Turgut Reis, Merkezî Afrika ile ilgilenmeye başladı, hatta bu ilgi Salih Paşa'ninkinden birkaç yıl daha evveldi. Büyük Sahra'da egemen büyük bir Afrika devleti olan Müslüman Kânim-Bornu Sultanlığı ile Osmanlı Devleti arasında dostluk ilişkilerinin ilk temellerini attı. Savaşçı bir siyaset gütmek yerine dostane ilişkiler kurmayı tercih eden Turgut Reis, Melik Muhammed'in güvenini kazanarak, 1550'de Trablusgarp'taki Türk hâkimiyetinin tanınmasını sağladı. Bu dostluk onun yerine tahta geçen yeğeni III. İdrîs Alevma zamanında da başarıyla sürdürüldü. Trablusgarp Beylerbeyi'ne bağlı Fizan Sancak Beyi bu sultanlığı kontrolle

⁸ BOA, A.DVNS.MHM.ZYL.d, Numara: 3, Hüküm: 830, 13/R/984 (10 Temmuz 1576).

⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 13/56, 29/Z/1305 (6 Eylül 1888).

¹⁰ Braudel, a.g.e., C. II, s. 614-621.

görevliydi.¹¹ Bu yönüyle Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasıyla ilk münasebetlerinin, Türk asrı olarak kabul edilen 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren başladığı ve Hıristiyan Avrupalıların Kuzey Afrika sahillerindeki işgal teşebbüslerine karşı adeta set görevi gördüğü söylenebilir.¹²

Murad Ağa'dan sonra yönetimi devralan Turgut Paşa'nın dokuz yıllık idaresinde bölge kabilelerinin tamamı Osmanlılara tâbi kılındı.¹³ Nitekim tâbiyet statüsünde bulunan Fizan hâkiminin eşi Havde bint Şarûme b. Muhammed el-Fâsî'nin, eşi Muntasır b. Nâsır b. Muhammed ile yaşadığı geçimsizlikten dolayı, onu iktidardan uzaklaştırmak için 1577-78 (H. 985) yılında Murad Ağa'dan yardım istemesi üzerine, Osmanlı ordusunun Fizan'a sevk edilmesi, bu bağlamda mahalli idarecilerle Osmanlı Devleti'nin ikinci doğrudan temasıydı. Bölgenin en nüfuzlu ailelerinden Evlâd-ı Muhammed'e mensup Sultan el-Muntasır'ın iktidarı, Türklerin Fizan'a gelmesiyle birlikte sona erdi. Ardından Fizan'ın merkezi şehri Murzuk'ta (Merzuk) ikamet eden sultanın büyük oğlu Nâsır itaat altına alındıktan sonra Sudan'ın Kâşine (Katsina) şehrinde ordugâh kuran Türkler, asayiş ve güvenin ortadan kalktığı bu dönemde mahalli kabilelerin tamamını kontrol altına aldılar. İlk Fizan Beyi Osmanlı komutanlarından Mahmud Bey oldu. Ancak bölgede asayişin temininde ciddi zorluklar yaşanınca 1586 yılında Trablusgarp'a gönderilen donanmada yer alan askeri birlikler derhal Fizan'a sevk edildi. Mahalli unsurların idaresine Mâmi isimli bir yerel hâkim tayin edildikten sonra derhal asayişin temini için Benî Süleym Araplarına mensup Evlâd-ı İlvân kabilesinden atlı askeri bir birlik oluşturuldu.¹⁴ Bu tarihten sonra Türkler, topraklarını Çad Gölü havzasına ve bu gölün güneybatısında kalan Bornu memleketlerine kadar

---

¹¹ Öztuna, "a.g.m.", s. 9-10.

¹² İsmail Ahmed Yâğî, **ed-Devletü'l-Osmâniyye fî't-târîhi'l-İslâmiyyi'l-hadîs**, II. Baskı, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998, s. 237-238.

¹³ 1550'de Turgut Paşa'ya tâbi olan Bornu Sultanlığı bunların ilkiydi ve buraya 1571'de tabiiyet statüsü ağırlaştırıldı. 1577'de İstanbul'a gelen Bornu elçisi, Osmanlı padişahına resmen tâbi olduğunu bildirdi. BOA, **A.DVNS.MHM.d**, Nu: 30, Hüküm Nu: 188, 213-215; Kavas, "Trablusgarp", **DİA**, C. XXXXI, İstanbul 2012, s. 288.

¹⁴ Sultan el-Muntasır'ın iki eşi olmakla birlikte ilk evliliğini amcasının kızıyla yapmıştı ve bu eşiyse Sebha'da ikamet etmekteydi. Sultanın ilk eşinin ismi bazı eserlerde "Cevd bint Şarûme" veya "Hüd bint Şarûme" olarak geçmekle birlikte ikincisinin ismi kaynaklarda zikredilmemektedir. Eşi Havde ile arasında yaşadığı geçimsizliğin tarihi arkaplanıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mustafa Hoca, **Târîhu Fîzân**, Thk. Hubeyb Vidâa el-Hısnâvî, el-Cemâhiriyyetü'l-Arabiyyeti'l-Libiyyeti's-Şa'biyyeti'l-İştirâkiyye, Trablus 1979, s. 52-53, dipnot: 63, 65; Ahmed ez-Zâvî, **A'lâmu Lîbyâ**, Müessesetü'l-Fercânî, II. Baskı, Trablus (Libya) 1971, s. 135; Feraud, **a.g.e.**, s. 129-130.

genişlettiler.¹⁵ 16 Ocak 1574 tarihinde Trablusgarp merkezden Fizan'a beylik payesiyle görevlendirilen Ali Paşa'ya gönderilen mektupta bölge halkından tahammülünün üstünde vergi toplanmaması doğrultusundaki ifadelerden, yapıcı ve kolaylaştırıcı politikaların güdüldüğü anlaşılmaktaydı.¹⁶ Bölge toplumlarının ekseriyetini oluşturan Tibular, Kur'ânlar, Pöller, Hevsalar, Kanuriler ve daha nice çöl kabileleri, Arap ve Tevârik kabilelerinin koordinesinde Osmanlı hâkimiyeti altına girdiler ve bu sayede devletin hâkimiyet sahası, Büyük Sahra'nın iç kesimlerinden güneye doğru sarkmayı başardı. Başta Kânim-Bornu olmak üzere bölgede kurulan sultanlıklarla ikili münasebetlerini elçi teâtisi, mektuplaşma ve karşılıklı hediyeleşme suretiyle devam ettiren Osmanlılar, yaklaşık dört yüz yıldır Kânim'in sınırları içerisinde yer alan Fizan'ı, III. Murad döneminde (tam olarak 1577-78 yılında) kendi topraklarına ilhak etti. Fakat bu tarihten itibaren sultanlığın Fas'taki Sa'di hanedanına yakınlaştığı da gözlerden kaçmamaktaydı.¹⁷

16. yüzyılda Tinbüktü'nün zenginliği hem güneydeki hem de kuzeydeki sultanlıkların buraya göz dikmelerine yol açtı. Özellikle stratejik öneme sahip Batı Sahra vahaları ile tuz metâi ticaretini kontrolü altına alabilmek için ticaret merkezlerinden Tegâzze büyük öneme sahipti.¹⁸ Bu yüzden Fas Sultanı Ahmed el-Mansûr ile Songay Sultanı Askiya (1493-1528) arasında var olan yakınlık, yerini zengin altın yataklarına hükmetme noktasında sıkı mücadelelere bıraktı. Fas Sultanı, 1591'de Cuder komutasındaki 4000 askerle Tinbüktü'yü ele geçirdikten sonra Sudan coğrafyasında yaşayan bütün Müslümanları kendi idaresi altında toplamayı hedeflediği düşünülse de, esasında bölgedeki altın rezervleri ve ticaretini kontrolü altına almak istiyordu. Bu sayede siyasi nüfuzu artacak ve büyük bir servet sahibi olacaktı. Nitekim kendisine de "ez-Zehebî" lakabı verilmişti.¹⁹ Tinbüktü şehrinin komutanı Mustafa et-Türkî, Mağrib ordusu karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayınca, Mustafa

---

¹⁵ Muhammed b. Halil İbn Galbûn, **et-Tezkâr fi men meleke Tarablus ve men kâne bihâ mine'l-Ahyâr**, Nşr. Tâhir Ahmedü'z-Zâvî, Kahire 1349, s. 93, 100; İter, **a.g.e.**, C. II, s. 128.

¹⁶ BOA, **A.DVNS.MHM.d**, Nu: 23, Hüküm: 698, 23/N/981 (16 Ocak 1574). 19. yüzyıl toprak ve vergi reformlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Stanford Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies**, Nu: 6 (4), 1975, s. 421-459.

¹⁷ Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya Yönelik Dış Politikası", **Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi**, C. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 173.

¹⁸ B. Marie Perinbam, "Social Relations in the Trans-Saharan and Western Sudanese Trade: an Overview", **Comparative Studies in Society and History**, C. 15, Cambridge University Press, Nu: 4, September 1973, s. 420.

¹⁹ "The French in Timbuctoo", **The Nelson Evening Mail**, C. XXVIII, S. 84, 12 April 1894, s. 4; Hulusi Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", **DİA**, C. II, İstanbul 1989, s. 98-99.

Paşa'dan yardım istedi ve gelen destek birlikleri sayesinde Komutan Ebu Bekir et-Târikî ve güçleri bozguna uğratılmıştı. Bu olay da göstermektedir ki; tarih boyunca bölgede hükümfermâ olmak isteyen mahalli sultanlar ve kabile reisleri, başları dara düşünce Fizan'daki Türklerden yardım istiyordu.²⁰ Esasında yerel idarecilerin civarlarındaki düşmanlara karşı kullanmak için Türklerin ateşli silahlarından faydalanma arzusu ve az da olsa birkaç Osmanlı askeri birliğini yardım için çağırma isteği bu nedenlerden bazılarıydı. Hepsinden öte yerel idareciler, dönemin en büyük askeri ve siyasi Müslüman gücü Osmanlılar tarafından tanınarak iktidarlarının meşruiyetini ispatlamak niyetindeydiler.²¹

Türklerin Büyük Sahra ile ilgilenmelerinin en önemli sebeplerinden biri, kıyı liman şehirlerindeki nizam ve asayişin tam manasıyla temininin Trablusgarp Sahrası olmak üzere kilit noktadaki güney vahalarının kontrolünden geçiyor olmasıydı. Ancak bu suretle Sahra'da yaşayan göçer ve yerleşik kabilelerin her türlü hareketi kontrol altına alınabilecekti. Nitekim Büyük Sahra'da göçer kabileler etkin olduğu için belli başlı hudutlardan söz etmek mümkün değildi. Hudut, araziden değil de kabileden kabileye geçtiği için yerleşik hayatı tercih edenlere nazaran konar-göçerler önemli bir unsurdur. Toplum tabanının dönüşümünde önemli bir faktör olan bu durum, kabile reislerinin ve meşayihinin gönüllerinin alınarak devlete bağlanmasını da önemli kılıyordu. Örneğin son dönemde II. Abdülhamid'in, "ihsan ile eşrâfi ayakta tutma" politikasıyla kabile reisleri ve dinî önderleri kontrol altında tutmaya çalıştığı görülmekteydi. Devlet, bu kontrolü Kuzey Afrika'daki ocakları vasıtasıyla yürütebiliyordu. Fakat bu durum Fransızların 1830'da Cezayir'i işgal ederek Sahra'ya sarkmaları, Vezir Hayreddin'in Fransızlara karşı yaklaşık on yıldır süren sert politik muhalefetine rağmen 1881'de Tunus'u işgalleri ve İngilizler'in 1882'de Mısır'ı almaları ile birlikte "hudut meselesi" uluslararası bir ehemmiyet kazandı. Diğer yandan Sahra hudutlarının tamamen belirsiz olması ve fiilen işgal edilmemiş olması, münhasıran "Sahra politikaları"nın belirlenmesine imkân tanımaktaydı.²²

Osmanlı Devleti, idaresi ve nüfuzu altındaki toprakların güvenliğini sağlamak ve başka devletler tarafından işgalini önlemek maksadıyla fiili idaresini buralara yaymayı

²⁰ Abdurrahman es-Sa'dî, **Târihu's-Sudan**, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1964, s. 164-166.

²¹ B. G. Martin, "Kanem, Bornu, and the Fezzân: Notes on the Political History of a Trade Route", **Journal of African History**, C. 10, Nu: 1, 1969, s. 22.

²² Çaycı, **a.g.e.**, s. 11-12.

temel misyon edinerek Tevârik, Tibu, Kur'ân ve diğçer göçer kabilelerine yakın ilgi gösterdi. Bu noktada Sahra coğrafiyasında çok geniş bir alana yayılmış vaziyette hayatlarını sürdüren Tevârik göçebe toplulukları, tarihsel süreç içerisinde herhangi bir devletin boyunduruğı altına girmemesiyle dikkatleri üzerine çekmekteydi. Kuzey Afrika'daki Berberî-Arap hanedanlıkları ile ikili münasebetlerini devam ettiren bu konar-göçer toplum, Osmanlıların Garp Ocakları çatısı altında yönettikleri Trablusgarp, Cezayir ve Tunus eyaletleri ile Mağrib'den Sahra'nın güneyinde kalan Müslüman sultanlıkları arasındaki münasebetlerde yüzyıllardır adeta bir köprü görevi görmekteydi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH İÇİNDE TEVÂRİK KABİLELERİ: COĞRAFYA VE SOSYAL HAYAT

Kendisine özgü hayat biçimiyle diğer kabile ve kavimlerden ayrılan Tevârik toplumunun tarih sahnesindeki varlığını, Kuzey Afrika ve Büyük Sahra'nın muhtelif bölgelerindeki yazıtlardan hareketle çok eski zamanlara götürmek mümkündür. Söz konusu coğrafyada İslâm'ın hızla yayılmasıyla birlikte zaman içerisinde “el-mülessimûn (peçeliler)” olarak isimlendirilen bu kabileler¹, çöl kabileleri arasında Ortaçağlardan beri “Sicilmâsen” ismiyle biliniyordu. Araplar, Büyük Sahra'da göçer bir yaşam sürdüren bu kabileleri, bilhassa kendi nazarlarında diğer kabilelerden ayırt edebilmek için bu ifadeyi kullandılar.² Kuzey Tevârikleri (Cezayir ve çevresi) kullandıkları dile Tamahak ismini verirken, Güney Tevârikleri (Nijer ve Mali) konuştuıkları lisana Temajek (Tamajak, Tamajeq) demektedir. Mali'de Menaka bölgesinde ise istisnai bir şekilde Temâşek³ (Temâşeğ, Temâzağt, Tumâreşk, Temachek, Temasheq) şeklinde telaffuz edilmektedir. Günümüzde ise her üç lehçe birbirinin aynısı olup, aralarında sadece şive farklılıkları bulunmaktadır. Bu nedenle şive bakımından ayrışma sekiz ana gövdeye ayrılıyordu⁴: (1) Cezayir (Haggar); (2) Cânet vahaları (Cezayir) ve Gat (Libya); (3) Adrar (Mali); (4) Tinbüktü Bölgesi (Mali, Burkina Faso'daki Udalan tebaası/vassalları); (5) Batı İvilimmidenleri (Mali'de Menaka bölgesi

¹ Hikmet Naci, **Kuzey Afrika ve Berberiler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955, s. 32-33; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 223.

² Muhammed Abdurrahman Abdullatif el-Fülânî, **et-Tavârik Şa'bu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, Yazma Eser Nüshası, Mektebetü Muhammed Saïd el-Gaşşât (Tasnifsiz), varak nu: 6.

³ Tüm Sudan lehçelerinden farklı olarak bu lisanın tarihini M.Ö. 3000'li yıllara kadar geriye götürülenler olmakla birlikte bu görüşü kabul etmeyen Gustave Le Bon (1841-1931) gibi bazı tarihçi antropologlar ve dilciler, bu dilin kökenlerinin Fenikelilerin alfabetesine uzandığını iddia etmektedirler. Osman Sa'dî, **Urûbetü'l-Cezâyir abre't-Târîh**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-tevzî', Cezayir 1983, s. 46, 83; H. T. Norris, **The Berber in Arabic Literature**, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 34. Bu görüşün yanında Jacques Hureiki, bu dilin bir Berberî lehçesi olduğunu belirtmektedir. Jacques Hureiki, **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 53. Senegal'deki Halife Niyas gibi bazı araştırmacılar ise Temâşek dilinin eski Arap lehçelerinden biri olduğunu savunmaktadır. Ona göre, Berberî dili de aslında kadim Arap dili lehçelerinden biriydi. Özellikle Arap yarımadasındaki farklı lehçeler, Kur'an-ı Kerim'in indirildiği Kureyş lehçesiyle tek bir çatı altında toplanmıştı. Gustave Le Bon, **Hadâretü'l-Arab (La Civilisation des Arabes)**, Çev. Adil Züaytir, II. Baskı, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1948, s. 301.

⁴ Karl G. Prasse, “Tawârik”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. X, Eds. H. A. R. Gibb vd., E. J. Brill, Leiden 1986, s. 380; John Middleton-Amal Rassam (C. Eds.), “Tuareg”, **Encyclopedia of World Cultures, Africa and the Middle East**, C. 9, G. K. Hall&Company, New York 1995, s. 366; Jeffrey Heath, **A Grammar of Tamashek (Tuareg of Mali)**, Mouton de Gruyter, Germany 2005, s. 1-2.

ve Burkina Faso'daki Udalan asilleri); (6) Doğu İvilimmidenleri (Nijer'de Azavağ bölgesi); (7) Ayir bölgesi (Nijer); (8) Kel Geres (Nijer).

Kadim Yunanlılar, Fizan taraflarında ikamet eden bu peçeli kabileleri “maşi/maçi” ve Romalılar ise “maksitan” diye adlandırmaktaydı.⁵ Eski zamanlardan beri kullandıkları yazılarını Tifinağ⁶ [تيفيناغ]; soylularını ise Ezgarlar “imohag”, Haggarlar ile İvilimmidenler “imoşag” ve Kel Ayirler “imâziğen/imajiğen” diye isimlendirmektedir.⁷ Tevâriklerin bu soylu sınıfı, köle kökenli “imğad” kabilelerinden ayrı ve onlara hükmeden bir pozisyondaydı. Dolayısıyla imğad kabileleri, iç bölümlenmede soylu kabile sınıflarına tâbi olup, bunların şeyhlik ve reisliği miras alındığından, herhangi bir idari değişim söz konusu olunca imğadlarda hayvanlar ve diğer mallar gibi irsen yeni soylu kabile reisine geçmekteydi. Bir tür esirler sınıfı da diyebileceğimiz bu sosyal sınıf, esasında soylu kabilelerin askeri konumundaydılar.⁸ Bunlar yaşadıkları Haggar, Ezgar, Orta Adrar (Adğağ), Doğu Adrar, Batı Adrar ve Nijer Nehri'nin kıvrımları ile Kel Akras (Âzir) ve Ayir bölgelerinde yoğunlukta idi. Buralarda yaşayan soylular sınıfının fiziksel, zihinsel veya ruhsal herhangi bir özel gücü olmamakla birlikte; eğitimden de mahrum oldukları için herhangi bir kültürel derinliğe de sahip değillerdi. Bu kabilelerde üstünlük, baskınlarla eşgüdümlü otorite ve savaşçı

⁵ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 171-172.

⁶ Tifinağ kelimesinin yorumlanması (hermönetiği) ve tarihsel süreç içerisindeki anlam değişiklikleri hakkında ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Hat ve işaret manasına geldiğini iddia edenler olduğu gibi bu kelimeye yazı anlamı veren ve birleşik kelime olduğunu savunan görüşler de vardır. Bunlara göre; (تيفين) “Tifin”, *keşfetme* ve (أناغ) “enâğ” ise *mülkümüz* demektir. Yani Tifinağ, “keşfettiğimiz mülkümüz” anlamına gelmektedir. Ayrıca Tifinağ (تيفيناغ) kelimesine (تيفينار) denmesi de yanlıştır. Bu Fransız yazarların düştüğü bir hatadır. Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 9; Hureiki, **a.g.e.**, s. 18. Onların dilinde “ğayn” (غ) harfinin aslı “ra”ya (ر) tekabül etmekte olduğundan böyle kullanmışlardır. Bundan dolayı, bazıları (تيفيناغ) kelimesindeki (غ) harfini, (ر)ya dönüştürerek, Tifinar (تيفينار) şeklinde yazmış ve Arap diline çevirince de “ra” (ر) harfiyle telaffuzu sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda kelimenin hermönetiği ve tarihsel süreçteki değişimi meselesi, Afrika'ya ilgi duyan dilbilimcileri, tarihçi akademisyenleri ve saha araştırmacılarını beklemektedir. Tevârik alfabesinin kökeni hakkında detaylı bilgi için bkz. W. J. Harding King, **A Search for The Masked Tawareks**, Smith, Elder&Co., London 1908, s. 319-329; Sâlih Bel'îd, **el-Mes'elletü'l-Emâziğiyye**, Cezayir 1999, s. 90-91; Ahmed b. Nu'man, **Fransa ve'l-Etrûhâtü'l-Berberiyye**, Dârü'l-Ümmeti't-Tibâati ve't-Tercemeti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Cezayir 1997, s. 216.

⁷ Henri Bissuel, **Les Tuaregs de l'Ouest**, Adolphe Jourdan, Alger 1888, s. 35; Henri Lhote, **Les Touareg du Hoggar**, Payot, Paris 1955, s. 42-45; H. T. Norris, **The Tuaregs - Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel**, Aris&Philips, England 1975, s. 5. Bu noktada sosyal sınıf tasnifi açısından Tevârikler 5 kola ayrılmaktaydı: Soylular, marabular, imğadlar, serfler ve melezler (Aradjenatlar). Daha detaylı bilgi için bkz. Harding King, **a.g.e.**, s. 268-270; Fuad Carım, **Yusuf Taşfin**, İstanbul Matbaası, Nuruosmaniye 1966, s. 5; P. F. De Moraes Farias, **Arabic Medieval Inscriptions from the Republic of Mali: Epigraphy, Chronicles, and Songhay-Tuâreg History**, Oxford University Press, Oxford 2003, s. CXVI.

⁸ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 183.

gücü ile doğru orantılıydı. Bu bağlamda kabileler arasında yağmacılık ve hile yüzyıllardır pek yaygındı.

Hicrî 9. yüzyıla kadar Kudâle (Kuddâle), Targa, Messûfe, Vetrîka, Nâvkâ, Zeğâve⁹ ve Mağrib'den Büyük Okyanus ile Trablus ve Berka'dan Gadamis'e kadarki bölgede yaşayan Lemtûne (Lamta, Sanhâce'nin kardeşleri) kabileleri, savaşçı yönleriyle tanınan ve diğerlerine hükmeden en kuvvetli kabileydi.¹⁰ Hicrî 9. yüzyıldan itibaren Akdeniz sahillerinden, Trablus şehrinin güneybatısında yer alması yanında Cezayir'e ve Tunus'a olan yakınlığıyla da stratejik önemi haiz Gadamis'e kadar uzanan bölgede hayatlarını sürdüren Berberîlerin Targa kabilesine nispetle bölgedeki Araplar tarafından bu bölgede yaşayanlara "Tevârik" ismi verildi. Tevâriklerin yaşamış olduğu geniş coğrafya da dikkate alındığında aslında Araplar, Büyük Sahra'nın güneyindeki Azavad'da yer alan Tinbüktü¹¹ ile kuzeyindeki Fizan arasında yaşayan kabilelerin tamamına "Tevârik" demektedirler.¹² Ancak imâziğen isiminden mülhem tahakkümü reddetme ve kayıtsızlık geleneğinin yanısıra kabile merkezli konfederasyon teşkilatlanmasının mevcudiyeti, tarihsel süreç içerisinde tek bir Tevârik siyasi bütünlüğünün sağlanmasının önündeki en büyük engeldi.

1. Tevârik Kelimesinin Sözlük Anlamı ve Yorumlanması

Arapça'da asli vatanını terk eden manasına gelen "te-re-ke (ت - ر - ك)" fiilinden türeyen ve bölgede yaşayan kabilelere dışarıdan verilen Tevârik ismi, tekil olan¹³

⁹ Bazı müellifler, "Zeğâve" kelimesinin "Sek" ve "Segu" kelimelerinden türemiş olduğunu belirtmektedir. Tevâriklerin kullandığı Temâşek dilinde ordugâh/karargâh, çadır mahalli veya kamp yeri manasına gelmektedir. İbrahim Ali Turhan, *İmbaraturiyetü'l Bornu el-İslâmiyye*, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1975, s. 50.

¹⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, C. VI, III. Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrut 1967, s. 370-371; Abdülkadir Câmî Bey, *a.g.e.*, s. 164, 181.

¹¹ Tinbüktü, Mali'nin kuzeyinde yer alan bir şehirdir. İsmi "Tîn Ebûtût" isimli bir Tevârik kadınından almaktaydı. Bu kadın, su kuyusunun bulunduğu bir mahalde Tevâriklerin eşyalarının bir kısmını koruyup kollayarak, onlar için gözcülük yapardı ve bu sayede iâşesini temin ederdi. Detaylı bilgi için bkz. Timbuktu Educational Foundation, "*History of Timbuktu*", www.timbuktufoundation.org/history.html, Erişim tarihi: 22.05.2014.

¹² Adrien Balbi, *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika*, Trc. Osman Sâib (Abdurrahim Efendizâde), Tabhâne-i Âmire Taş Destgâhı, İstanbul 1263 (1847), varak nu: 26a; Norris, *a.g.e.*, s. 9-11.

¹³ Bazı yabancı literatürde "targa", "targya" veya "targui" olarak geçmekle birlikte "tuareg" kelimesinin tekili F. R. Rodd'a göre "tarki", Abdurrahman Çaycı'ya göre ise "targi"dir. Detaylı bilgi için bkz. F. R. Rodd, *People of the Veil*, MacMillan & Company Ltd., London 1926, s. 273-274; F. Bernard, *Deux missions françaises chez les Touareg en 1880-81*, Librairie Adolphe Jourdan, Alger 1896, s. 52; "Veiled Fighters of the Desert", *The Auckland Star*, C. LXXII, S. 139, 14 June 1941, s. 13; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 19. Borku ile

“targa/târik” kelimesinin çoğuludur.¹⁴ Hidayet yolunu terk ettikleri¹⁵ veya Sahra’nın iç kısımlarındaki dehlizlere kadar girdikleri için bu ismin verildiği görüşü yanında; gündüzleri şiddetli sıcak nedeniyle dinlenmeleri ve geceleriye hareket halinde olmalarından dolayı “karanlığı delen yıldız” manasına gelen “târik” kelimesinden türediği¹⁶; Endülüs’ü fetheden Târik bin Ziyad’a nisbetle Târikî dendiği¹⁷, “terreke (تَرَكَ)” fiilinden mülhem Türk (çoğulu: Etrâk) soyundan geldikleri¹⁸ ve son olarak da

---

Tibesti-Çad bölgesinde yaşayan peçeli kabilelere, Kanuriler Dirki-in demektirler. Bu isim kuvvetle muhtemel, telaffuz bakımından Targi-in (Tarki-in) kelimesinin bozulmuş halidir. Richmond Palmer, “The Tuareg of the Sahara: I”, *Journal of the Royal African Society*, C. 31, Nu: 123, Oxford University Press, April 1932, s. 155-156.

¹⁴ Abdülkadir Câmî Bey, *a.g.e.*, s. 181. Largeau, Aymard ve bazı Arap tarihçilere göre ise Tevârik (Touareg) kelimesinin kökeni, “gece boyunca pusuda bekleyip ansızın baskın yapmak, yol kesmek” anlamına gelen “طرق / ta-ra-ka” fiilden türemiştir. Aymard, *a.g.e.*, s. 1-2; Hureiki, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁵ Bu görüşe, Ticâniyye tarikatının referans kitabında bilhassa vurgu yapılmaktadır. Onlara göre, Tevârikler (توارك) “Allah tarafından terk edilmiş” veya “İslâm’ı terk edenler [تركوا دينهم]” idi. Ebül-Abbas Seyyid Ahmed b. Muhammed el-Mağribî et-Ticânî, *Buğyetü’l-müstefid li-şerhi münyeti’l-mürîd*, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1973, s. 174; Dugald Campbell, *On the trail of the Veiled Tuareg*, J. B. Lippincott Company, London 1928, s. 31-32. Güney Tevârikleri’nden Kel Essûk şeyhi Mes‘ûd’a göre; Tevâriklerin düşmanı Benî Hassan ve Kunte kabileleri ile Moritanya’daki Morlar tarafından “te” harfiyle kasıtlı olarak “Tevârik (توارك)” şeklinde telaffuz edilmesinin sebebi bu manaya vurgu yapmak içindir. Ancak bu kabilelerin Tevâriklere sert tavır almasının arkasında yatan en temel sebep, ticari nüfuz çekişmesiydi. Libya ve Arabistan’da yaşayan Araplar ise “ط” harfini tercih etmekteydi. Kısacası Tevârik muhalifleri, “ط” yerine “ت” harfi ile yazılmış “Tevârik (توارك)” lafzını tercih etmekteydiler. Hureiki, *a.g.e.*, s. 67, 442.

¹⁶ Muhammed Saîd el-Gaşşât, *et-Tavârik: Arabu’s-Sahrâi’l-Kübrâ*, 5. Baskı, ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-Mevsûât, Beyrut 2008, s. 32. Ayrıca bu peçeli kabilelerin Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan Târik sûresinde (86/1) geçen “وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ” ayeti celîlesinden mülhem Tevârik ismiyle anıldığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Hureiki, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁷ Hureiki, *a.e.*, s. 68-69. Bazı araştırmacılar tarafından ise Târik bin Ziyad’ın Sanhâce kabilesinden olduğu iddia edilmektedir. Ahmed et-Tâhirî, *İmâretü Benî Sâlih fî Bilâdi Nükûr*, Basım yeri yok (y.y.), 1998, s. 33.

¹⁸ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *a.g.e.*, s. 107; Hikmet Naci, *a.g.e.*, s. 33. Ahmet Midhat Efendi (1844-1912), Tevârik kabilelerinin aslen Orta Asya’dan göç eden Türklerin soyundan geldiğini ve Batlıların kullandığı Tuareg kelimesinin aslı olan Tevârik lafzının, Türk kelimesi ‘vav’lı yazıldığı takdirde esasında bu kelimenin kırık çoğulu olduğunu öne sürmüştür. O’na göre; bu peçeli kabileler, uzun yüzyıllar Mısır’da hükmeden ve onyedinci hanedanın kurucusu Firavun tarafından bu topraklardan sürüldükten sonra kuvvetle muhtemel Afrika’nın iç kısımlarına ilerleyerek izlerini kaybettiren Türk soylu Hyksosların torunlarıydı. Hatta bu konuyla alakalı II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Ocak 1909’unun ilk günlerinde Türkçülüğün ilk tezahürlerinden biri olarak kabul edilen ve Şehzâdebaşı’ndaki Fevziye Kiraathanesi’nde verilen konferansta Akçuraoğlu Yusuf, Ziya Gökalp, Veled Çelebi, Necip Âsım, İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], Refii Cevat [Ulunay] gibi Türk dil, tarih ve kültürüne dair araştırmalarıyla nam salmış şahsiyetler de bulunuyordu. Nitekim konferans sırasında Eşref Edip [Fergan] tarafından çalâkalem tutulan notlar, “Vavlı Türk” diye meşhur Necip Âsım ve Veled Çelebi Beylerinde ısrarlarıyla Ahmet Midhat Efendi tarafından gözden geçirildikten sonra geniş bir özeti, “Türklüğe dâir” başlığıyla Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayımlanmıştır. Bu yazısında Midhat Efendi, Tevâriklerle ilgili görüşlerini hakikat-i kat’iyye hükmünde olmasa da “Şimdi bu ta’rifât nazar-ı dikkatimizi celb ederse biz de birçok akvâm-ı Türkiyye dâir olan ma’lumâtın delâletiyle bizim şu Tüvârekleri adeta Türkiyyü’l-asl diye hüküm vereceğiz” sözleriyle özetlemektedir. *Sırât-ı Müstakîm*, Nu: 20, 29 Kânunievvel 1324 (1909), s. 318-319; Nu: 21, 1 Kânunusâni 1324, s. 332-336; Nu: 22, 8 Kânunusâni 1324, s. 347-349; Beşir Ayvazoğlu, “Etimolojik Türkçülük-Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi’nin Ön Tarihi”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 2, Sayı: 5, Yaz 2005, s. 33-34.

Afro-Asyatik ailesinden¹⁹ olan Temâşek dilinde “Targa²⁰” diye isimlendirilen Marakeş’in güneyindeki Vadi-i Der‘a (Dür’e) bölgesinde yaşayan peçeli kabilelere nispet edildiğinden ötürü bu ismin verildiğine dair birçok rivayet bulunmaktadır.²¹

Tarih mütehasısları, “Tevârik” kelimesinin telaffuzunda “Tevârik (توارك)”, “Tevârik (توارق)” ya da “Tavârik (طوارق)” kelimelerini kullanmakla birlikte kelimenin aslı konusunda net bir bilgi verememektedirler.²² Mahmûd Ka‘t, *Târihü'l-Fettâş* isimli kroniğinde “Tavârik” kelimesinin tekili olarak ilk defa “târik (تارك)” ve “târik (طارق)” kabul etmekle birlikte, çoğulu olarak hem “Tevârik (توارق)” hem de “Tavârikûn (طوارقون)” ifadelerini kullanmaktadır.²³ Abdurrahman es-Sa‘dî ise *Târihü's-Sudan* adlı eserinde müttefik Sanhâce kabilelerini bunlardan ayrı bir sınıfta değerlendirerek hem “Tevârik (توارق)” hem de “Tevârik (توارك)” lafızlarına eserinde yer vermektedir.²⁴ Rodd ise bu kelimenin çoğulu olarak “Tevârik (توارك)” lafzı yanında “Târikiyyûn (تاركيون)” kullanımını tercih etmektedir.²⁵

Türkiye’de Abdurrahman Çaycı’nın eseri ve diğer matbu kaynaklarda bu kabile isminin “Tuareg” şeklinde kullanılması, Fransızca’nın tesiriyledir. Afrika uzmanı

¹⁹ Patrick Mannings, **Francophone Sub-Saharan Africa 1880-1995**, Cambridge University Press, Cambridge (UK) 2004, s. 42.

²⁰ Temaşekçe’de “targa”, vadi ve nehir yatağı manalarına gelmektedir. Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 31. Kuvvetle muhtemel Targa, güneye doğru inen kabileler için bir duraklama ve dinlenme istasyonu işlevi gören bir vadiydi. Günümüzde bahsi geçen yer dışında, “vadi” ismiyle anılan tek bir yer bulunmaktadır. Burası Libya’nın güneyindeki Vâdiyyu’l-Âcâl’dır. Lûbîler, Libya’nın güneyinde yerleşik bir pozisyonda yaşayan Tevârikleri yenince mağlup olan taraf, “vadi (Targa) tarafına yerleşenler” diye isimlendirildiler. Sonrasında vadi anlamına gelen “targa” ismiyle anılır oldular. Nitekim bölgedeki Tevâriklerin geçmişte bu bölgede yaşadıklarını gösteren birçok Tifinağ yazıtı ve kayalıklara kazınmış resimler de bu durumu teyit etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 35-36.

²¹ Vaisseau Hourst, **La Mission Hourst: sur le Niger et au pays des Touaregs**, Librairie Plon, Paris 1898, s. 192-195; Maurice Benhazera, **Six mois chez les Touareg du Ahaggar**, Typographie Adolphe Jourdan, Alger 1908, s. 83-91; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 32-33.

²² Söz konusu isimlendirmeye ilişki bu çalışma boyunca, üç farklı ifade şekline “Tevârik (توارك)” olanı tercih edilmiştir. Bu kelimeyi Arapça eserlerden nakleden Batılı kaynakların, “Tavârik” kullanımını “Tuareg” şekline dönüştürerek aktardıkları düşünülmektedir. Buna ek olarak Tevârikler üzerine yazılmış bazı Fransızca araştırma eserlerinde bu kelimenin sonuna “-s” takısının eklenerek çoğulunu ifade etmek amacıyla “Les Touaregs” şeklinde yazılması ise hatalı bir kullanım şeklidir. Mevcut bazı akademik çalışmalarda bu konuyla ilgili ciddi eleştiriler yer almakla birlikte Türkçe’de ifade kolaylığı sağlaması ve vurguyu güçlendirmesi açısından gerektiği yerlerde *cem ‘u l-cem’* (çoğulun çoğulu) sîğası esas alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Charles Loyer, **De l’assimilation des Arabes suivie d’une étude sur les Touareg**, Challamel Ainé, Paris 1866, s. 183; Hureiki, **a.g.e.**, s. 58-59.

²³ Mahmoud Kâti ben El-Hâdj el-Motaouakkel Kâti, **Tarih el-Fettach: Akhbâr el-Bouldân oua-l-Djouyouûch oua Akâbir en-Nâs (Chronique du chercheur pour servir à l’histoire des villes, des armées et des principaux personnages du Tekrou)**, Çev. O Houdas-M. Delafosse, 2è éd., A. Maisonneuve, Paris 1981, s. 60, 182 (Arapça kısmı).

²⁴ Abdurrahman b. Abdullah b. ‘Îmrân b. Âmir es-Sa‘dî [Abdurrahman es-Sa‘dî], **Târihu’s-Sudan**, Librairie d’Amerique et d’Orient, Paris 1964, s. 20, 28, 165.

²⁵ Rodd, **a.g.e.**, s. 274.

Ahmet Kavas ise “Tevârik” ya da “Tevârik” kullanımından yanadır.²⁶ İngilizce eserlerde Arapça’nın tesiriyle genelde “Tawarik” şeklinde telaffuz edilmekle birlikte Francis Rennell Rodd (1926), R. Murphy (1964), J. Keenan (1977) ve S. Rasmussen (1995) “Tuareg” lafzını tercih etmiştir. Bundan mülhem araştırma eserlerde *tawarek*, *tawarik*, *touareg*, *tuareg*, *tuarik* ve *tuarick* şeklinde farklı kullanımlar da bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki belgelerde ise genelde “Tevârik” ve “Tevârik” ibareleri kullanılmakla birlikte nadir de olsa “Tavârik” şeklindeki kullanımına da yer verilmektedir. Kısacası, sömürge literatüründeki “Targa/targui”, “târik” veya “târik”a; Arapça kaynaklarda yer alan “Tavârik” kullanımı ise “Touareg” terimine karşılık gelmektedir.

2. Tevârik Toplumunun Menşei ve Tarihî Derinlikleri

Tevârik kabilelerinin soy bakımından nereden geldiklerine dair birçok farklı görüş bulunmaktadır ve bu kabileler hakkındaki tarihi bilgiler kısmen belirsizliğini muhafaza etmektedir. Bu toplumun ileri gelenlerinden bir kısmı, kendileriyle alakalı doğudan göç eden kabilelerle bağlarının olduğunu söylemektedirler. Bu görüşe göre Sanhâce’nin alt kollarından²⁷ Messûfe kabilesinden olmaları kuvvetle muhtemel iken²⁸, zayıf da olsa Lemtûne²⁹ ya da Hevvâre (Haggâre) kabilelerinden olma ihtimalleri vardır.³⁰ Zira Kuzey Afrika’nın en yakın bölgelerine kadar etkisini ciddi manada hissettiren Himyerilerin en güçlü hükümdarlarından Ebû Kerîb (385-420) döneminde Yemen’e ve hatta Irak’a kadar topraklarını genişlettikleri net olarak bilinmektedir. Bu yönüyle Himyeriler de eski Arap adetlerinden peçe (nikâb) takma geleneğini sürdürdükleri³¹ için İbn Haldûn’un Tevârik kabilelerinin bu bölgeye dışarıdan geldiği, kademe kademe Mağrib’e yerleştikleri ve sonradan Merakeş şehrine hükmeden Emir

²⁶ Ahmet Kavas, “Tevârik”, **DİA**, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 581-582.

²⁷ İbn Haldûn, **Mukaddime: Osmanlı Tercümesi**, C. I, Mütercim: Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Hazırlayanlar: Yavuz Yıldırım vd., İstanbul 2008, s. 124, 166; Henri Terrasse, **Islam d’Espagne: une rencontre de l’Orient et de l’Occident**, Librairie Plon, Paris 1958, s. 196.

²⁸ Tevâriklerin kökeni, Yemen’den çıkarak Mağrib üzerinden Büyük Sahra’ya göç eden Sanhâcelerin Messûfe (Mestûf) kabilesine dayanmaktadır. Abdurrahman es-Sa’dî, **a.g.e.**, s. 25-26; Mevlâ Ahmed Bâbîr el-Erevânî, **es-Saâdetü’l-Ebediyye fî’t-ta’rîf bi-ulemâi Tinbüktî’l-behiyye**, Thk. Hadî Mebrûk Dâlî, Cem’iyyetü’d-Da’veti’l-İslâmiyye el-Alemiyye, Bingazi 2001, s. 53-55.

²⁹ Hourst, **French Enterprise in Africa: The Personal Narrative of Lieut. Hourst of his Exploration of the Niger**, Çev. Mrs. Arthur Bell (N. D’Anvers), Chapman&Hall, London 1898, s. 204.

³⁰ Aymard, **a.g.e.**, s. 6-7. Bazı ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında ise bu kabilelerin soyunun Ken’ânîlere dayandığı savunulmaktadır. İbn Hazm, **Cemheretü’l-Ensâbi’l-Arab**, Dârü’l-Maârif, Kahire 1962, s. 331, 485-486, 495.

³¹ Detaylı bilgi için bkz. Hureiki, **a.g.e.**, s. 251-266.

Ebûbekir b. Ömer b. İbrahim b. Tûrkât el-Lemtûnî tarafından bu şehirden sürüldükleri görüşü yerinde bir tespittir.³² Nitekim İbn Haldûn, İbnü'l-Kelbî'den rivayetle³³; Yemenli kabilelerin büyük babası olan Himyer'in, Mağrib'e yüz sene hâkim olduğu düşünülürse Sanhâce ve Kutâme kabilelerinin köken olarak Yemen halkından olduklarını söylemektedir.³⁴ Muhammed Bello ise bu kabilelerin İfrîkîş'ın halefi Ebrehe'nin yönetimi devralması sonrası ülkenin huzur ve asayişini bozdukları gerekçesiyle Yemen'den kovulduklarını; Habeşistan yakınlarındaki Kânim topraklarını vatan edinerek, zaman içerisinde Vadây ve Bagirmi topraklarına kadar nüfuzlarını yayarak kendi idari yapılarını tesis ettiklerini haber vermektedir.³⁵

İslâmiyet buraya gelene kadar bu kabileler, tarihsel süreç içerisinde farklı uygarlıkların yönetimi altında kaldılar ve bu idari mekanizmalar, bölge kabilelerinin (bilhassa Sanhâce) Hıristiyanlığa meyilemeleri için büyük çaba sarfettiler.³⁶ Nitekim Frenkler ve Rumların da dini Hıristiyanlıktı. Trablus halkıyla Lebde ve Berka sakinleri, Doğu Roma İmparatoru Herakliyus'a vergi ödemekteydi. Kuzey Afrika'nın sahil kısımları Kartaca merkez olmak üzere Doğu Roma (Bizans)'nın hâkimiyeti altındaydı.³⁷ Buradan da İslâm fetihlerinden önce bu mülessimûn kabilelerin, üç büyük grup halinde

³² Abdurrahman es-Sa'dî, **a.g.e.**, s. 26; **Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sa'dî's Ta'rîkh al-sûdân down to 1613 and other Contemporary Documents**, Çev. ve Ed. John Hunwick, Brill, Leiden 1999, s. 35-37.

³³ Ebü'l-Münzir el-Kelbî, **Nesebu Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr**, C. II, Dârü'l-Yakzati'l-Arabiyye, Damas 1988, s. 1-2. İbnü'l-Kelbî'nin rivayet ettiği soy şeceresi için bkz. Hureiki, **a.g.e.**, s. 305.

³⁴ Michel Lesourd, "Le voile de la honte", **Bulletin de liaison saharienne**, Nu: 16, Paris 1954, s. 32; İbn Khaldun, **The Muqaddimah: An Introduction to History**, C. I, Çev. Franz Rosenthal, Princeton University Press, Princeton 1967, s. 21-23 (Karşılaştırmak için bkz. İbn Haldûn, **Mukaddimetü İbn Haldûn**, Dârü'l-Fikr, Beyrut ts., s. 12-13); Norris, **Saharan Saga and Myth**, Oxford University Press, London 1972, s. 57; Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, **Nihâyetü'l-Ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab**, Thk. İbrahim el-İbyârî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1980, s. 317; el-Nânî Vuld el-Hüseyn, **Sahrâu'l-Mülessimîn**, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2007, s. 67-69. el-Gaşşât, Yemen'in güneyindeki Hadramevt bölgesindeki Mühre kabilesinin ve Umman'ın batısındaki Zıfar bölgesinin yüksek dağlık kesimlerinde yaşayan bazı kabilelerin Tevâriklerin kullandığı Temâşekçe'ye çok yakın bir dil kullandığını ve bu durumu 1973 Ağustos'unda yaptığı seyahatinde bizzat müşahede ettiğini haber vermektedir Ayrıca Yemen'in güneyindeki Mukalla bölgesinde yapılan tarihi antropolojik keşifler sonucunda Tevâriklerin kullandığı Tifînağ harflerinin aynısının burada eski zamanlarda yaşamış kabileler tarafından kullanıldığı da ispatlanmış ve bu sayede aynı yazıt türlerinin Libya'daki Akakus, Tassili, Haggar ve Ayir dağlarında yaşayan halklar tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 37-38, 41; Hâdî Mebrûk Dâlî, **et-Târihü's-Siyâsî ve'l-İktisâdî li-İfrîkyâ fi mâ verâi's-Sahrâ**, ed-Dârü'l-Misriyye, Kahire 1999, s. 217.

³⁵ Muhammed Bello b. Osman Fûdî, **İnfâku'l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi't-Tekrûr [Infâq al-Maysûr fi Târîkh Bilâd at-Takrûr]**, Thk. Behîce eş-Şâzeli, Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye (Câmiatü Muhammed el-Hâmis), Rabat 1996, s. 55-56.

³⁶ Alvisse de Ca'da Mosto, **Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique**, E. Laroux, Paris 1895, s. 50, 72.

³⁷ Seyyid Abdülaziz Salim vd., **Târîhü'l-Mağribi'l-Kebîr**, C. II, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981, s. 38, 84, 125-128.

Berka'dan Atlas Okyanusu'na kadar yayıldığı anlaşılmaktaydı. Doğuda Trablus, Berka, Cerid ve Avras bölgelerinde Luvâteliler (Hevvâre, Avrîga, Nefzâve, Evrebe); batıda Orta ve Uzak Mağrib'de Sanhâceliler, Küçük Kabiliye'de Kutâmeliler, Büyük Kabiliye'de Zuvâveliler, Kabiliye ile Şelif arasında Cezayir sahillerinde Zenâteliler, Şelif'ten Mulûye'ye kadar uzanan bölgede İfrenliler, Rif'te Gomâreliler, Fas'ın Atlantik sahil kesimlerinde Masmûdeliler, Büyük Atlas dağlık bölgelerinde Cezûle, Güney Fas'ta Lamtalılar, Batı Sahra'da Sanhâceliler; Trablus'tan Cebel-i Amur'a kadar yayıların sınır boylarına, Orta ve Uzak Mağrib'e kadar yayılan Zenâteliler.³⁸

732'de yapılan Puvatiye (Poitiers) Savaşı'nda yenilen Müslüman kabilelerin bir kısmı Kuzey Afrika topraklarında kalsalar da, esasında büyük çoğunluğu Büyük Sahra'ya doğru inmeye başlamıştı. İlk olarak Azbin, Adrar ve Tinbüktü'nün kuzeyinde yerleşen bu kabileler, zaman içerisinde daha bereketli su kaynakları ve verimli otlaklara ulaşmak gayesiyle güneye doğru indiler. Bu süreçte siyahi insanlarla tanıştılar ve karşılıklı etkileşime girdiler. Her Tevârik kabilesi kendi mizacıyla uyumlu farklı etnik nüfuslarla direnç derecelerine göre bir ilişki ağı kurdu.³⁹ Dolayısıyla Sanhâce kabilesinin küçük kollarından Targa ve Lamta kabilelerinin Çad yoluyla güneye kadar indikleri görüşü⁴⁰ yanında, Tinbüktü bölgesine yerleşen peçeli kabilelerin Sanhâce soyundan⁴¹ geldiğini ortaya koyan birçok farklı görüş de bulunmaktadır.

Tevâriklerin dünyada oluşan ilk kabile 'Cro-Magnon'lar⁴² veya Yahudi oldukları yönündeki ütöpik iddiaların yanında⁴³; Kureyş kabilesinden geldiği ya da hicretin

³⁸ İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. I, s. 123-124, 167-168; C. A. Julien, **Histoire de l'Afrique Blanche des Origines à 1945**, Paris 1976, s. 18-19; es-Siddik el-Arabî, **Kitâbü'l-Mağrib**, Beyrut 1404 (1984), s. 75, 196.

³⁹ Jean Joseph Colin-Lucien Alfred Béatrix, **La Pénétration Touareg**, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1910, s. 6.

⁴⁰ Ahmed Bey en-Nâib el-Ensârî et-Trablûsî, **el-Menhelü'l-Azb fî Târihi Trablusgarp**, Cemal Efendi Matbaası, Dersââdet 1317, s. 15-19.

⁴¹ D'O. Dapper-D.M., **Description de l'Afrique**, Wolfgang, Waesberge, Boom&van Someren, Amsterdam 1686, s. 216; Carleton Stevens Coon, **The Race of Europe**, The Macmillan Company, New York 1939, s. 463.

⁴² F. R. Rodd, "The Origin of The Tuareg", **The Geographical Journal**, Nu: 67 (I), 1926, s. 44-45.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz. H. Sarrazin, **Les races humaines du Soudan Français**, Imprimerie Générale de Savoie, Chambéry 1901; Aymard, **a.g.e.**, s. 3-4, 8-9. İsrail diasporası, Etiyopyalı Yahudiler olarak bilinen Falaşalara yaptıkları genetik incelemelerin bir benzerini bunların üzerinde de uygulamıştır. Ancak Mali'deki Kel Kummer, Nijer'deki Kel Nân ve Cezayir'deki Arap erkekleri ile Tevârik kadınlarının evlilikleri sonucu oluşan ve orta tabakada yer alan İsakkamaren Tevârikleri üzerinde yapılan genetik incelemeler, bu kabilelerin soyunun Yemenli Yahudilerin genetik kodlarıyla örtüşmediğini ispatlamıştır. Philippe Lefèvre-Witier, **Idelès du Hoggar. Biologie et écologie d'une communauté saharienne**, CNRS, Paris 1996, s. 182. Diğer taraftan Tinbüktü'deki marabuları temsil eden Şerif kabilelerinin Etiyopya'daki Falaşalarla benzerlikler gösterdiğini savunan görüşlere de yer verilmektedir. Hureiki,

birinci yüzyılında Kuzey Afrika'ya İslâm'ı yaymak için fetihler düzenleyen Musa b. Nusayr, Târik b. Ziyâd ve Ukbe b. Nâfi' el-Fihri'nin beraberindeki fâtiplerin soyundan geldikleri görüşünü savunanlar da bulunmaktadır. Ancak Afrika kıtasındaki ilk İslâm fetihleri göz önüne alındığında, Tevârik kabilelerinin çok daha önceleri bu bölgeye geldikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Müslümanlar bu bölgeyi fethetmek için gelmeden önce bu kabilelerin burada yaşadığı ve sonradan İslâmiyet'i kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu nedenle İslâmiyeti kabul eden bu peçeli kabilelerin, Benî Hilâl ve Benî Süleym akınlarından doğrudan etkilendiklerini söylemek mümkündür.⁴⁵ Zaten Benî Hilâl ve Benî Ma'kîl Araplarının aynı zamanda mülessimûn kabilelerin bazılarını Araplaştırmakta gecikmediği, toplum içerisinde yer alan tali unsurların mevcudiyetinden açıkça anlaşılmaktadır.⁴⁶

el-Mes'ûdî (896-956), el-Bekrî (1028-1094) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf el-İdrisî'ye (1100-1165) göre Tevâriklerin atalarının bu bölgeye gelmeleri ve kademe kademe bu coğrafyaya yerleşmeleri, Câlut'un (Golyat) öldürülmesi sonrasıydı. Bu kabileler, esasen Filistin ve nahiyelerinde yaşayan ahaliye mensuptu.⁴⁷ Melikleri Câlut öldürülünce Mağrib'e hicret ettiler ve Tanca ile Sûs şehri başta olmak üzere birçok bölgeye akınlar düzenleyerek yağmaladılar.⁴⁸ Bu savaşlar sonrasında Lemtûne, Sanhâce ve Hevvâre kabileleri (ehl-i İslâm/mülessimûn) hüküm sürdükleri Targa yaylasından çıkarılınca batıya doğru Mağrib ile Trablus topraklarına

---

a.g.e., s. 98-99. M. Chabrolles ise Tevâriklerin ataları ile günümüzdeki kabileler arasındaki iz takibinde etnografik bir anakronizme düştüğünü belirtmektedir. Michel Chabrolles, **Les Hommes du Voile**, Cistre-Essais, Paris 1990, s. 50. Ayrıca bu genetik araştırmalar, bir dönem Nijer basınında bile yer bulmuştur. Amghar Ag Ithzak, "Des milieux juifs français cherchent Juifs nigériens (Fransız Yahudiler, Nijerli Yahudileri Arıyorlar)", **Alternative**, Nu: 105, Nijer, 12 Mart 1997.

⁴⁴ et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 29.

⁴⁵ Tevârik kabilelerinin kökeniyle alakalı çok eski zamanlardan beri tartışmalar devam etmektedir. Öyle ki, Fransızlar bir dönem bu peçeli kabilelerin kökenlerini Galyalılara kadar götürmüşlerdi. Onlara göre kendilerini Afrika'ya ait olarak görmeyen Tevâriklerin kökenleriyle ilgili bkz. "French Tribe in the Sahara", **The Bush Advocate**, C. XXI, S. 23, 28 July 1908, s. 7.

⁴⁶ Hasan b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî el-Fâsî (Léon L'Africain), **Vasfü İfrîkiyye**, C. I, Thk. Muhammed Huccî ve Muhammed el-Ahdar, II. Baskı, Dârü'l-Mağribî'l-İslâmî, Beyrut 1983, s. 48-50; Louis Massignon, **Le Maroc dans les premières années du XVIe siècle**, Alger 1906, s. 184.

⁴⁷ Belâzûrî, **Fütûhu'l-Büldân**, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 226; Bello, **a.g.e.**, s. 63-64. Bu görüşü Bizanslı tarihçi Procope da teyit etmekte ve bölgede yaşayan peçeli kabilelerin soy bakımından Ken'an'a mensup olduklarını ve Filistin'den göç ettiklerini iddia etmektedir. Gabriel Camps, **Le Berberes: Memoire et Identité**, Errance, Paris 1987, s. 26.

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü Kitâbi'l-Büldan**, Ed. Michael Jan De Goeje, II. Baskı, E. J. Brill, Leiden 1967, s. 73; Ebü'l-Muzaffer Recep, **Trablus Ahvali**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1327, s. 18; Aymard, **a.g.e.**, s. 6.

kaçmış ve Akdeniz sahillerine kadar ulaşmışlardı. Büyük Sahra'nın iç kesimlerindeki dağlık bölgelere ise zamanla yayılmaya başlamışlardı.⁴⁹

el-Ya'kûbî, Tevâriklerin ataları Hevvârelerin Tavurga ile Trablus arasındaki sahil bölgelerini hariçten gelerek ele geçirdiklerini ve zaman içerisinde bunları takip eden Zenâte ve Lûvâtelerin Fizan'da Murzuk ve Sahra vahalarından Kavar'a doğru yayıldıklarını haber vermekteydi. İbn Havkal (ö. 10. yy.) ise Tevâriklerin soyunu Mağrib'in Miknasa bölgesinde yaşayan Kutâme kabilesi ile Trablus'ta yaşayan Hevvârelere nispet etmekteydi. Nüfuz sahalarını ise Mağrib ile Sudan arasındaki çöl ve vahalar olarak çizmekteydi. Ona göre; bu kabileler sahil bölgelerinde yani Trablus yakınlarında yaşamaktaydı. Himyerilerin torunları olup hâkimiyet tesis ettikleri bölgelerde Şiiliğin bayraktarlığını yapan Zîrîler, İslâm fetihlerinden önce Mağrib'e göçmüşlerdi. Kahire'deki Fâtîmi halifelerinden Ebu'l-Feth el-Mansûr döneminde ise devletin zulmünden kaçan yerel kabile şeyhleri de Kayrevan'a giderek bunları desteklemiş ve ardından gelen dördüncü Fâtîmi halifesi Mu'izz Li-dinillah (953-975) da Şam'daki Karmatiler'e yardım ettiği gerekçesiyle Nil Nehri ve çevresindeki Benî Hilâl kabilelerini kendi topraklarından çıkarmıştı. 11. yüzyılın başlarından itibaren Benî Hilâl ve Benî Süleym kabileleri Suriye yoluyla Mısır çölleri üzerinden Mağrib'e geçerek⁵⁰, ilk önce Sirenayka, oradan Cezayir platolarına ve ardından Mağrib Sahrası'nın Atlas dağlık bölgelerine doğru yayılarak hızla İfrikiyye topraklarını fethetmeye başlamışlardı.⁵¹ Zaten Halife Mu'izz Li-dinillah'ın da amacı, ellerinden kaçan bu kabilelerin etki güçlerini kırmak ve onları Sicilmâse, Avdagost (Evdeguşt) ve Lamta çöllerine doğru inmeye zorlamaktı. Sonuçta kısa bir süre sonra İfrikiyye ve civar şehirleri ele geçirip, buraları kontrolleri altına aldıktan sonra Moritanya'nın kuzeyinden Sudan'a kadar yayılırken, bu kabilelerin bir kısmı Çad Gölü havzasına yerleşti.⁵² Gittikleri bölgelerin

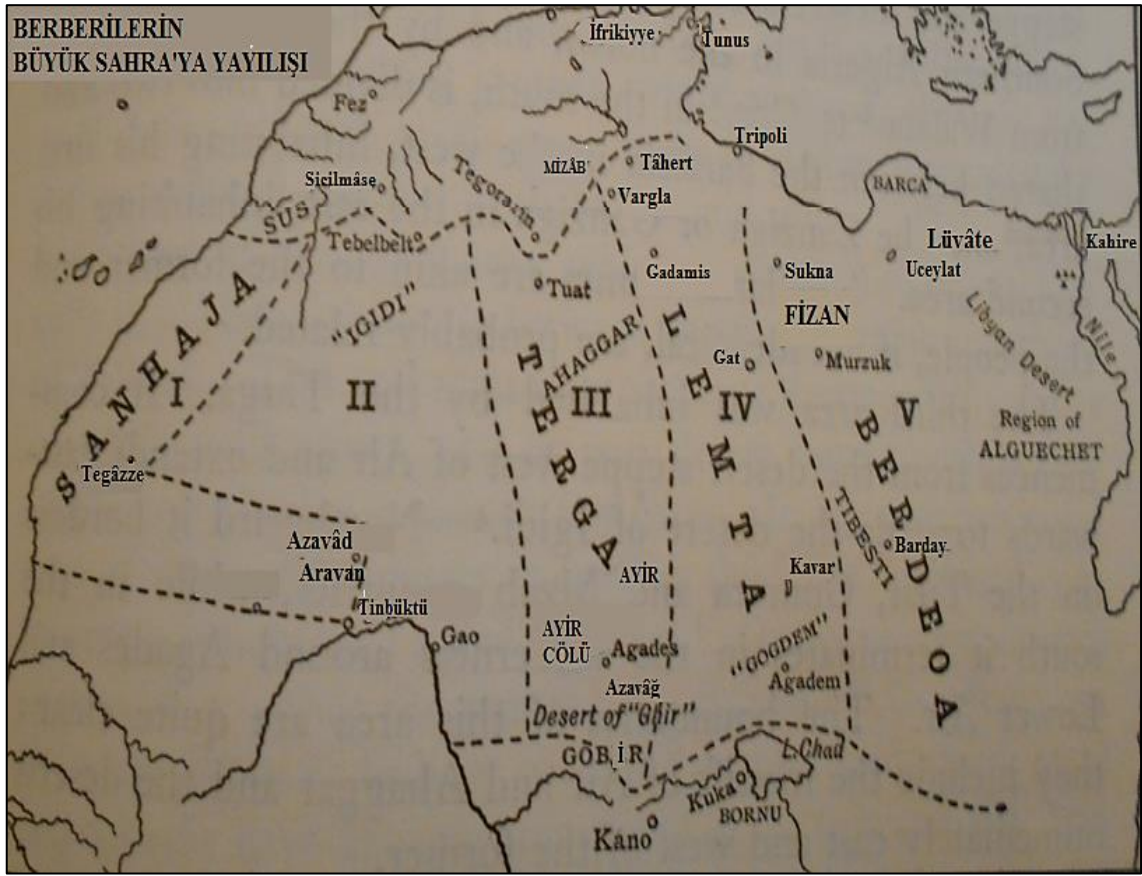
⁴⁹ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 31; Benhazera, **a.g.e.**, s. 38-39; Muhammed Yusuf Mukallid, **Moritanya el-Hadîse**, Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, Beyrut t.y., s. 82; Melvin Ember-Carol R. Ember (Eds.), **Countries and Their Cultures**, C. III, Macmillan Reference, USA 2001, s. 1293.

⁵⁰ Aymard, **a.g.e.**, s. 6-7.

⁵¹ Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", **DİA**, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 16-19; et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 102-104, 109-115; Coon, **a.g.e.**, s. 466-471. Benî Hilâl Araplarının kahramanlarından Ebû Zeyd, o dönemde erkek savaşçı anlamında "ilam/ulam" olarak anılmaktaydı. Bu kelime anlam bakımından "imohag" ile örtüşmektedir. Muhtemelen Ullimin/İvilimiden Tevâriklerinin ismi, zamanla değişime uğrayarak bu şekli almıştır. Detaylı bilgi için bkz. J. R. Patterson (Çev.), **Stories of Abu Zeid the Hilali in Shuwa Arabic**, Kegan Paul, Tranch, Trubner, London 1930.

⁵² Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ fi Smâati'l-İnşâ**, C. 5, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 14-15, 270; Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze, **el-Arab ve'l-Urûbe fi hikbeti't-teğallübi't-Türkî**, C. 7, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Sayda 1981, s. 45; Abdel Wedoud oud

yerel sâkinleriyle uyum sağlamayı başardılar ve bilhassa Lamtalar, Sahra çölünün güneybatısına ve Nijer'in iç kesimlerine kadar ulaştılar. Yaklaşık yüzyıl sonra 1067'de el-Bekrî, Lamta ve Lemtûne kabilelerinin Batı Sahra'da hâkim unsur olduklarını ve el-İdrisî'de Batı Sahra ile Sudan coğrafyasında varlık gösterdiklerini haber vererek adeta selefleri el-Ya'kûbî ile İbn Havkal'ın verdiği bilgileri teyit etmekteydi.⁵³ Söz konusu tarihi veriler ışığında bu peçeli kabilelerin Yemen üzerinden Kuzey Afrika'nın (bilhassa Trablus ve Mağrib) sahil bölgelerinden 800-1150 yılları arasında kademeli olarak Sahra'nın iç kesimlerine ve Sudan'a doğru inerek buralara hâkim olmaya başladıkları söylenebilir.⁵⁴

Harita 1: Hasan el-Vezzân'a Göre Berberî Kabilelerinin Büyük Sahra'ya Yayılışı ve Yerel Halklarla Etkileşimi, Rodd, **a.g.e.**, s. 331.

Mali'deki Kidal, Tessalit, Gao ve Tinbüktü'ye kadarki bölgede yaşayan Tevârik kabilelerinden Kel Ensâr'ın, Medine'deki "Hz. Peygamber'in yardımcıları" Ensâr'a

Cheikh, "Nomadisme, Islam et pouvoir politique dans la société maure pré-coloniale", **Ph.D. Dissertation**, Université Paris V, 1985, s. 198-199.

⁵³ Richmond Palmer, "The Tuareg of the Sahara: I", **Journal of the Royal African Society**, C. 31, Nu: 123, Oxford University Press, April 1932, s. 153-161.

⁵⁴ Tevâriklerin atalarına dair daha detaylı bilgi için bkz. Rodd, **People of the Veil**, s. 330-359.

nispette bu ismi kullandığı bilinmektedir. Esasında Muaviye zamanında yaşanan fitne olaylarından uzak durmak için Hicaz topraklarını terk ederek Mısır üzerinden Endülüs'e, buradan da zaman içerisinde Sahra'nın iç kesimlerine göç edenlere bu isim verilmekteydi.⁵⁵ Bu göç dalgaları neticesinde yeni yurtlarının kadim sakinleri olan yerel kabilelerin kadınlarıyla yapılan evlilikler sonucu oluşan melez bir ırkın oluşumu söz konusudur. "Ateşe veren" manasına gelen İfoğas kabilesinin atası, Haşimoğulları arasındaki hâkimiyet mücadelesinin önemli aktörlerinden ve Hasan b. Ali'nin soyundan olan Muhammed el-Muhtâr'ın Mağrib'e ve buradan da Sahra bölgesine göç ettiği bilinmekteydi. Burada Târikî bir kadınla evlenmesi sonrası doğan çocukların, -Tevâriklerde erkek çocuk, anne tarafına tâbi olduğu için- Evlâd-i Muhammed el-Muhtâr'ın nesebi de Tevârik soyundan kabul edilerek İfoğas adını almıştı. Bunlardan bir kısmı günümüzde Gadamis ve Libya'da ikamet etmektedirler. Bu kabile, Ayn Salah'tan Gadamis'e kadarki güzergâhta seyreden ticaret kervanlarını muhafaza ederek geçimini sağlamaktaydı. Aynı şekilde Riknâten kabilesi, Mali bölgesindeki en büyük Tevârik kabilesiydi. Bu kabilenin atası, İfoğasların atası Muhammed el-Muhtar'ın talebesiydi. el-Muhtar ile birlikte gelmek için ısrarcı olan bu öğrencisi, aynı şekilde hocası gibi Târikî bir kadınla evlendi ve bu evlilikten doğan çocuklara Riknâten denildi. Moritanya'daki Şinkît şehrinde ikamet eden büyük bir Arap kabilesi konumundaki Kel Ağlâl, Mağrib taraflarından bu bölgeye intikal etmişti. Akabinde Nijer taraflarından bu bölgeye gelerek, Tevârik kabilelerinin kadınlarıyla evlenerek melezleştiler. Bu Tevârik kabilesinin en önemli özellikleri Kur'ân hâfızı olmaları ve Arap kültürünü bölgeye taşımalarıydı.⁵⁶

Libya'daki Berka bölgesinden gelerek Tevârik kabilesine iltihak eden Kel Essûk kabilesi, öncelikle Tevârik adetlerinden peçeyi ve dillerini benimsedi. Es-Sûku'l-Kadîme adıyla meşhur, ticaretin çok canlı olduğu büyük bir şehir inşa ettiler. Aynı zamanda ana dilleri Arapça'yı ve beraberinde eski vatanlarındaki ilmi birikimi de bölgeye taşıyarak söz konusu şehri, bir ilim ve kültür merkezine dönüştürdüler. Uzun yıllar kendi aralarında fasih Arapça dışında bir dil konuşmayıp sadece yerel muhataplarıyla olan gündelik işlerinde Tevârik lisanını kullanarak dillerini muhafaza

⁵⁵ Hureiki, **a.g.e.**, s. 29-30, 33, 44, 98-99, 309.

⁵⁶ Şinkît ile Adrar bölgeleri arasındaki siyasi, dini ve iktisadi etkileşimin tarihsel seyri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed b. el-Emîn eş-Şinkîtî, **el-Vasît fî terâcimi üdebâi Şinkît**, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1989, s. 422-437, 475-478, 521-523.

ettiler. Neticede dinî ilimlerle uğraşan müstakil Tevârik kabileleri ortaya çıktı. Dolayısıyla Mağrib, Cezayir ve Fizan'dan gelen Arapların Sahra'ya doğru inmesi sayesinde Gao (Kavkav, Kuku), Tinbüktü, Cenne, Künbisalih, Ayn Vrağın ve Tağâruset gibi ilim ve ticaret merkezleri oluştu.⁵⁷

Abdülğanî es-Suûd'a göre; Çad Gölü'nün çevresinde ve Sudan'ın batısına doğru birçok yerel sultanlık kurulmuştu. Bunlar Seyf bin Zî-Yezen soyundan geliyorlardı. Hevvâre'den Hulay batını Gadamis saraylarında ikamet etmekteydi ve İslâmiyet'i kabul etmelerinden beri kendilerinin çizdiği sınırlarda yaşamaktaydı. Bunlar Sudan taraflarından hacca giden kabilelere ücreti mukabilinde konaklama hizmeti vermekte ve kervanların güvenliğini temin etmekteydi. Kendi topraklarından geçerek çölleri kat ettikten sonra Trablus'a varan tüccarların nazarında bu şehir bir kilit ve aynı zamanda o çöllere geri dönebilmek için bir geçiş güzergâhı görevi görmekteydi. Ticaret kabilelerine muhafızlık yapan bu kabileler, çölleri Sudan'dan Afrika'ya doğru Kikve üzerinden kat ederdi ve bunlar “حكارة” “Haggare” diye bilinirdi. Bunlardan kimi dağınık bir şekilde Mısır'da yaşar, kimi “مثنائية” “Mesâniye” lakabıyla meşhur olup Arap Benî Süleym kabilesiyle, Berka ve İskenderiye arasında mukim bir şekilde yaşardı ki onlardan fasih Arapça konuşmayı öğrenip Berberîlerin dilini unutmışlardı.⁵⁸ Nitekim bazı kaynaklarda ise Benî Seyf hanedanının beyaz Tevâriklerden olduğu belirtilmekte ve bu “soylu sınıf”, “Mâğûmiyyûn (الماغوميون)” kelimesiyle ifade edilmekteydi. Bu bilgilerden de anlaşılmaktadır ki; Hevvâreler, Mısır yoluyla doğudan gelmişti. Buna göre mezkûr kabileler, önce İskenderiye'nin batısında Berka'yı üs edinmişler ve kademeli olarak batıya doğru ilerlemişlerdi. Bunlardan bir kısmı çöle doğru ilerlediler ve Cezayir'in güneyinde Cebel-i Kahur bölgesine yerleştiler. Oradan da Nijer'in orta kısımlarına kadar ulaştılar. Bu üç kabilenin göçleri, kitlesel yer değiştirme hareketlerinden doğrudan etkilendi. O dönemde bazı kabileler diğerlerini tetikleyerek, birbirlerini zorunlu sûrette göç ettiriyordu. Bu bağlamda Tevârik kabilelerinin atalarının, Trablus (Tripoli), Berka (Sirenayka) ve Fizan'daki Hevvâre Berberîlerinin soyundan geldiğini savunanlar da bulunmaktadır.⁵⁹ Bu görüşe göre; 1050 yılında Fizan'daki Hevvârelerin

⁵⁷ Hay Bâbâ Şeyyâh, **Azavâd**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), varak nu: 6; el-Hüseyn, **a.g.e.**, s. 417-425.

⁵⁸ et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 15-19.

⁵⁹ Tevârik kabilelerinin menşei, bu etkileşim dikkate alındığında köken itibarıyla net değildir. Tipolojik bir birliktelik olmadığı için bütünlük arz etmemekte ve kafatası yapıları ile ten renkleri farklılık

Arap Benî Hilâl akınlarından kaçarak Tassili, Haggar ve Ayir topraklarına doğru inerek bu bölgelerdeki mağaralarda yaşamaya başlayan peçeli kabileler, avcılık (ceylan, antilop, devekuşu ve zürafa gibi) ve keçi besiciliği ile hayatlarını uzun yıllar sürdürmüşlerdi.⁶⁰

Günümüzde Nijer sınırları içerisinde bulunan Tava (Tahoua) bölgesindeki Âyet Evâriilerin⁶¹ (Ait Awari), Hevvârelerin çocukları olma ihtimali de yüksektir. Ayrıca Kuzey Tevâriklerinin yaşadıkları coğrafya dışında, farklı coğrafyalarda yer alan fakat Târikî isimlerine sahip pek çok Arap köyünün hâlâ bu isimlerle anılması bu görüşü destekler mahiyettedir. “Yüksek vadi kısmındaki yer” manasına gelen Urfelle (el-Fûkîn), Zenetân’daki Teğrimîn (el-Kurâ) ve “dere, çay, su çarkı” gibi manalara gelen Mısrata’nın doğusundaki Targa şehir adlarının Târikî diline ait olması da bu görüşü desteklemektedir.⁶²

Mahmûd Ka’t, Tinbüktü’nün yerli sâkinlerinden biri olarak ilk kez 14. yüzyılda Moritanya’nın güneydoğusundaki Mima (Mêma) şehri ile Tinbüktü’nün batısındaki bölgeler arasında yaşayan bütün peçeli kabileleri Tevârik olarak isimlendirmektedir.⁶³ Buradan da anlaşılmaktadır ki; eski zamanlardan beri Gâne, Mali, Songay, Kânim-Bornu⁶⁴ ve Hevsa sultanlıklarının sahip oldukları toprakların çok yakınında bulunan

---

göstermektedir. Bununla birlikte yerel ağız farklılıkları olmakla beraber kendilerine has bir dili ve alfabesi mevcut olup, nesilden nesile intikal eden köklü bir edebiyat mirasına sahiptirler.

⁶⁰ Jeremy Keenan, **Sahara Man: Travelling with the Tuareg**, John Murray Publishers, London 2001, s. 91; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 87-88.

⁶¹ Bu kelime Arapça’da “ebnâu’l-Hevvârî” yani Hevvârelerin çocukları manasına gelmektedir. İbn Haldûn’a göre Trablusgarp’ın eski sâkinlerinden olan bu halk, “sahilin dağdağalı ve pür-istibdât esaretini çekemediklerinden” Sahra’nın iç kesimlerine doğru Fizan ve Gadamis’in cennet gibi vahalarına çekilmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde bu tür isim değişikliklerinin olması gayet tabiidir. Zira Ezgârların Heskûre, Urâğınların Uriga ve İfoğasların İfrikeş isimlerinden türediği görüşleri de tarih boyunca bazı soybilimciler tarafından ortaya atılmıştır. Ayrıca “san” ön eki, Sudan topraklarında “-in oğulları veya bir kabileye mensup insanlar” manasına gelmektedir. Bu yönüyle Haggar dağlık bölgelerinde yaşamalarına nispetle esasında Sanhâce kelimesinin San(h)agar olduğu görüşü de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Palmer, “a.g.m.”, s. 156-157.

⁶² el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 20-22, 307.

⁶³ Mahmoud Kâti, **a.g.e.**, s. 334 (Fransızca kısım).

⁶⁴ Soylarını Yemen’deki emirlerden Seyf b. Zîyezen’e dayandıran Seyfiyye hanedanı, 11. yüzyılda tarih sahnesine çıkan bu devleti 19. asrın başına kadar yönetmiştir. Seyfiyye sultanı ve halefi Lefiami, Fûlanîlerin saldırıları sırasında Muhammed el-Emin el-Kânimî’yi yardım için çağırınca bu tarihten sonra idareyi Şehular olarak meşhur Kânimî ailesi ele geçirmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Fizan’da doğan ve Trablusgarp’ta tahsilini tamamlayan el-Kânimî’nin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte bu ailenin Osmanlılarla münasebetleri yeniden canlanmıştır. Ayrıca Kânimî sülalesinin idaresi altındaki sultanlığın, yüzyıllar boyunca Tevârik kabilelerinin askeri gücü ve siyasi nüfuzundan destek alarak gücüne güç kattığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. C. E. J. Whitting, “Bornu”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 259-261; Öztuna, **a.g.e.**, C. I, s. 291-292; Kavas, “Kânim”, **DİA**, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 308-311; Ebü’l-Abbas Takıyyüddin Ali b. Abdülkadir el-

“Azavâğ” bölgesinde oturan peçeli kabilelerin tamamına da Tevârik denmekteydi. Komşu kabilelerin en etkili figürleri Morlar, Araplar, Pöller, Hevsalar ve Songaylar idi.

Sonuç olarak, Tevâriklerin Yemen’den Kuzey Afrika’ya geldikleri; Seylü’l-Arîm’den kurtulan Gassân kabilesine nisbet edilmeleri yanında, Fârisiler tarafından kovulup Kuzey Afrika’ya yerleşen Himyeriler’in Lahm ve Cüzâm kabilelerine mensup oldukları; Câlut’un öldürülmesi sonrası kavminin bu coğrafyaya göçmek zorunda kaldığı ve son olarak ise Berberîler, Himyeriler, Kıptiler, Amâlika, Ken’an ve Kureyş gibi kabilelerin mütedahil kaynaşması sonucu oluştukları görüşleri dikkate alındığında, onların tek bir etnik kökenden gelme ihtimali çok zayıftır. Zira bu kabilelerin yaşadıkları topraklarda tarihsel süreç içerisinde etkileşime girdikleri Fenikeliler, Yemenliler, Himyeriler, Mısırlılar, Hıristiyan Araplar, Sâbiiler, Yahudiler, İslâmiyet öncesi Arap toplumları (Gassâniler, Kindeler), Berberîler, Bizanslılar, Fârisiler ve Türkler olmak üzere daha nice milletle etkileşime girdiklerini söylemek yerinde ve doğru bir tespit olacaktır. Zira savaşçı ve göçebe toplumlar, baskı altına aldıkları veya göç ettikleri toprakların sakinleriyle etkileşime girdiklerinden, oluşan yeni toplum ister istemez “melez” bir yapıya bürünmüş olmaktadır.

3. Tevârik Kabilelerinin Geleneksel Yapısı

Tevârik kabile kültürünün coğrafi kökenlerinin birden fazla olması, giyim tarzlarının çeşitliliği, dinî inanç algıları, toplumda kadının statüsü, bölgesel lehçe farklılıkları, örf, adet ve göreneklerin nevi şahsına münhasır özellikler göstermesi yanında kabile yapısındaki asil-köle soylu ayrımı gibi birçok konuda gösterdiği farklılıklardan dolayı Tevârikler, karmaşık bir yapı sergilemektedir. Bu bakımdan onların kendi iç dünyasını keşfe çıkmak, bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu cümleden olmak üzere adeta yaşamı imkânsız kılmanın beşiği şeklinde tanımlanabilecek Büyük Sahra’da Berberîler, Tevârikler, Tibular, Araplar ve siyahi kabileler bu engin coğrafyadaki zor hayat koşullarına dayanarak bugüne kadar var olmayı başaramışlardır.

Makrîzî, **el-İlmâm bi-ahbâri men bi-arzi'l-Habeşe min mülûki'l-İslâm**, Tahkik ve ta'lik: Abdünnâim Dayfî Osman Abdünnâim, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, Kahire 2006, s. 105-106, dipnot: 1.

3.1. Tevârik Toplumunun Fizikî, Sosyal ve İdarî Yapıları

Tevârikler genellikle uzun boylu, esmer tenli, dinç benizli, ala, siyah veya çakır gözlü, kara saçlıdır. Mavi gözlü olanları pek nadirse de en makbul görünenleri bunlardır.⁶⁵ Bu kabileler nazarında cesaret, cömertlik, sadakat ve kadına saygı en önemli esaslardır. Bağımsızlığına düşkün bir ırk olan Tevârik toplumunda “aile” en küçük yapıdır ve kendi dillerinde çadır anlamına gelen “ehen (çoğulu: ihânen)” kelimesiyle ifade edilmektedir. Aile anne, baba, çocuklar ve aile reisinin konumuna göre sahip olduğu hizmetçilerden müteşekkil olup, aile üyeleri içerisinde güçlü bir yardımlaşma hâkimdir. Tevârik aile yapısı içerisinde anne, aslında evin başı konumundadır. Bu yönüyle Tevârik kadınının aile içindeki üstün konumu yadsınamaz bir gerçektir.⁶⁶ Öyle ki bu durum, “Kadın, pantolon kemeri gibidir; o olmadan erkek çıplaktır” Tevârik atasözünü kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.⁶⁷

Tevârik toplumunun temelini oluşturan aileden sonra, diğer yakın akraba ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan kabile gelir ve “kel ehen” diye isimlendirilirdi. Bu kabileleri tek çatı altında toplayan üst yapıya ise “tavsit (çoğulu: tavsatin)” denirdi. Bu ailelerin bünyesinde diğer kabilelerden sığınanlar/tâbi olanlar ve köleler de yer alırdı.⁶⁸ Bu yapı içerisinde Tevârikler, anaerkil bir çizgideydi.⁶⁹ Bu yüzden Tevârik kadını, kabile içerisinde çıkan kavga ve çatışmalara müdahale edebilmekte ve diplomasi dahil olmak üzere hemen her alanda çözüm aracı olabilmekteydi.⁷⁰

Birden fazla ailenin bir araya gelerek oluşturduğu yapı ise mahalle idi ve “eğivan” diye isimlendirilirdi. Bu sistem, Sahra Arapları arasında da pek yaygındı. Tevârik toplumunda kuyuların açılması, hayvanların sulanması ve sağılması ile ticaret

⁶⁵ Henri Duveyrier, **Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord**, Challamel Ainé, Paris 1864, s. 381-382; Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 171; Coon, **a.g.e.**, s. 473.

⁶⁶ Duveyrier, **a.g.e.**, s. 339-340; Harding King, **a.g.e.**, s. 282; Melvin Ember-Carol R. Ember (Eds.), **a.g.e.**, C. I, s. 31.

⁶⁷ Bu Tevârik atasözünü, 21-27 Eylül 2012 tarihinde ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği) heyeti ile Nijer Cumhuriyeti'ne gerçekleştirdiğimiz ziyarette görüşülen Agades bölgesi Tevârik kabile reisleri ve tâbileri bizzat ifade etmişlerdir.

⁶⁸ Jean Sebastian Lecocq, “‘That Desert is Our Country’ Tuareg Rebellions and Competing Nationalisms in Contemporary Mali (1946-1996)”, **Ph.D. Dissertation**, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2002, s. 20-22; Keenan, **The Lesser Gods of the Sahara**, Frank Cass Publishers, London 2004, s. 133, Dipnot: 11; Frédérick Deycard, **Les rébellions touarègues du Niger: combattants, mobilisations et culture politique**, Institut d'etudes politiques de Bordeaux, Centre d'Etude d'Afrique Noire, 2011, s. 51.

⁶⁹ “Veiled Fighters of the Desert”, **The Auckland Star**, C. LXXII, S. 139, 14 June 1941, s. 13.

⁷⁰ Sahra'nın aristokratları olarak kabul edilen Haggar Tevâriklerine mensup bir kabilenin, kraliçe tarafından yönetilmesi ve bu kabile içerisindeki kadının konumu için bkz. “A White Desert Queen”, **The Akaroa Mail and Banks Peninsula Advertiser**, C. XLIX, S. 5132, 24 December 1925, s. 3.

kervanlarının muhafazası ortaklaşa görülen işlerdi. Sözün özü, kadın-erkek ilişkisi Tevâriklerde şu darb-ı meselle özetlenmekteydi: “Erkek ve kadın, birbirleri için gözleri ve kalpleriyle vardır, yalnızca yatak için değil.”⁷¹”

Tevârik toplumunda birbirleriyle akrabalık ilişkisi olan birden fazla mahallenin birleşiminden oluşan yapı ise kabileydi. Hayvanlarını otlatacak meraları ile hayvanlarının su ihtiyaçlarını karşılayacak kuyuları kendi nüfuz sınırları içerisinde barındıran birbirine yakın bölgelerden oluşan yapı kabileyi meydana getirirdi. Bir kabile sosyal statüsü bakımından asilleri, din adamlarını (inislimen), serfleri (özgürleştirilmiş köleler) ve köleleri (ikelan), esnaf temelli zanaatkâr/demircileri⁷² ve şarkıcıları başta olmak üzere birçok farklı konumdaki insanı kendi yapısı içerisinde barındırıyordu. Asiller, genelde iş görmezler ve kendi tebaası konumundaki insanların güvenliği için devriye gibi gezer ve kendi hâkimiyet bölgelerinde keşiflerde bulunurdu. Tüm kabilevî unsurları tek çatı altında toplayan kabile reisi, sultanın olmadığı zamanlarda kabilenin yönetimi ve saldırılardan korunmasından sorumluydu. Kabilelerin nazarında sultana karşı kendilerini temsil eden reisin, soy bakımından en şerefli olan aileden gelmesi şarttı ve sultanlığın hükümranlılığı altında sınırları belirlenmiş bir bölge içerisinde bu kabileleri adaletle yönetmesi gerekirdi.

“Tabl” diye isimlendirilen her bir Tevârik kabilesinin birden fazla birleşerek oluşturdukları yapı ise “tecehe (tegehé)” şeklinde isimlendirilmektedir. Her konfederasyon birçok teceheden teşekkül etmekteydi. Konfederasyonun başındaki amenukal, nazari olarak konfederasyonun tüm idari yapısına hâkimmiş gibi görünse de; esasında mensup oldukları kabileyi şâmil bir konumdaydı. Bu yüzden yasa niteliği taşıyan herhangi bir yaptırım, konfederasyon yapısı içerisinde yer alan kabile soyluları ve diğer imğad kabilelerinin temsilcileri tarafından onaylanmadan uygulamaya konamazdı.⁷³

---

⁷¹ Richard V. Weeks, **Müslüman Halklar Ansiklopedisi**, C. I, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 203.

⁷² Tevârik endüstrisi oldukça geri durumdadır. Bu sektör demircilik, marangozluk ve kunduracılık gibi el sanatları ağırlıklı zanaat erbâbını kapsamaktadır. Ancak Büyük Sahra’daki bu doğal yaşamı, kesinlikle ibtidai yaşam tarzı olarak görmemek gerekir. Zira bu bölgede yaşayanların hayat tarzı, yarı göçebeliliğin bir sonucudur. Detaylı bilgi için bkz. S. Terry Childs-Eugenia W. Herbert, “Metallurgy and its Consequences”, **African Archaeology**, Ed. Ann Brower Stahl, Blackwell Publishing, USA 2005, s. 288.

⁷³ Benhazera, **a.g.e.**, s. XXIII; Prasse, **The Tuaregs: The Blue People**, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1995, s. 20.

Tevârik toplumu içerisinde din hizmeti veren sınıfı temsil eden kabilelere ise “inislimen” denirdi.⁷⁴ İtibarlı bir konuma sahip bu kabileler, genellikle yarı soylu statüdeydi. Tevârik sultanı, kendi idaresindeki kabilelerin arazilerinin sınırlarını ve egemenlik sahasını belirlerdi. Ayrıca kabile reisleri, sultanın kontrolü altındaki bazı önemli şehirlere müdahale etmekten kaçınır, otonom bir konum tanır. Bu şehirler, genelde toplumun ihtiyaçlarını temin ettiği ve alış-verişlerini yaptığı çarşı ve pazarları kendi sınırları içerisinde barındırmaktaydı.⁷⁵ Tevârik kabilelerinin yaşadıkları coğrafi bölgeler, kullandıkları isimler, sosyo-kültürel yapıları, örf-adet, gelenek-göreneklere Büyük Sahra’nın güneyindeki Nijer, Mali ve Burkina Faso’daki (Yukarı Volta) Tevârik kabilelerinin, Kuzey Afrika’daki Libya, Mağrib-i Aksâ ve Moritanya (Bilâd-i Şinkît) ile güçlü bağlara sahip olduğunu göstermektedir.⁷⁶

Tevârik kabileleri, temelde iki ana kola ayrılmaktaydı. En yüksekteki sosyal sınıf olan asiller (hâss/soylular)⁷⁷ ile en alt tabakadaki imğadlar⁷⁸ (tekili: amğid) toplumun ana iskeletini oluşturuyordu.⁷⁹ Ancak sosyal örgütlenme esnasında sekiz sınıfa ayrılmaktaydı⁸⁰: imohaglar (soylu, aristokrat sınıf), inislimenler, vassallar, aborelliler (çoğulu: iborelliten), ikelanlar (çoğulu: ekillan-köleler), bellalar (efendisine tâbi olup, özgürce yaşayan köle), iderfanlar (tarımla uğraşan sınıf) ve enâdlar (esnaf ve

⁷⁴ Lhote, **a.g.e.**, s. 42-45; Norris, **The Tuaregs...**, s. 5. Bu yönüyle sosyal sınıf tasnifi açısından Tevârikler 5 kola ayrılmaktaydı: soylular, marabular, imğadlar, serfler ve melezler (Aradjenatlar). Daha detaylı bilgi için bkz. Harding King, **a.g.e.**, s. 268-270; Charles Wellington Furlong, **The Gateway to the Sahara: Observations and Experiences in Tripoli**, Charles Scribner’s sons, New York 1909, s. 87-88; P. F. De Moraes Farias, **Arabic Medieval Inscriptions from the Republic of Mali: Epigraphy, Chronicles, and Songhay-Tuâreg History**, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 116.

⁷⁵ el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 62.

⁷⁶ Muhammed Ahmed eş-Şeffî, **Makâletâni’t-Tevârik**, Yazma Eser Nüshası (Tasnıfsız), varak nu: 11-13; Muhammad Fâdıl Ali Bâri - Sâid İbrâhîm Kiraydiyye, **el-Müslimûn fi Ğarbi İfrîkyâ**, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan 2007, s. 24.

⁷⁷ İbn Haldun ve Hasan el-Vezzân’a göre, Ahaggarlar (Haggarlar) Hevvârelerin soyundan gelmekteydi ve asilzâdeydiler. Henri Lhote ve F. R. Rodd’a göre ise bu kabileler kuvvetle muhtemel ten renkleri siyahla beyaz arası olması hasebiyle diğer kabilelere nazaran “beyaz” ırk olarak kabul edilen Garamantların soyundan gelmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Marceau Gast, “Histoire des Kel-Ahaggar”, **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 282-303; Lhote, **a.g.e.**, s. 35; Rodd, **a.g.e.**, s. 16.

⁷⁸ Tevârik toplum yapısını, farklı tasniflere tâbi tutan görüşler de bulunmaktadır. Toplumun geneline bakılacak olursa sosyal örgütlenmeyi beş kategoride değerlendirenler de mevcuttur: savaşçılar, imğadlar (reâyâ/vassallar), inislimenler, esnaf ve zanaatkârlar ile köleler. Detaylı bilgi için bkz. Heath, **a.g.e.**, s. 7; Susan J. Rasmussen, **Spirit Possession and Personhood among the Kel Ewey Tuareg**, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, Nu: 94, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 8. Morlar ise Tevârik kabilelerini küçük düşürmek için soylularına, “siyah” ve imğadlarına ise “beyaz” gözüyle bakmaktaydı. Rodd, “a.g.m.”, s. 27-52.

⁷⁹ R. Brunschvig, “Abd”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 36.

⁸⁰ Hureiki, **a.g.e.**, s. 86-92; John Middleton (Ed.), **Africa**, C. I, Charles Scribner’s Sons, Princeton 2002, s. 144-145.

zanaâtkârlar). Bu bakımdan Tevârik toplumu, belli bir kast sistemi üzerine teşekkül etmiştir. Soylu ve köle kabileler dışında dinî, esnaf, köle ve köylü temelli kabileler de mevcuttu ve toplum içerisinde sosyal sınıflarının sınırları net olarak belirlenmişti. Soylu ile imğad arasındaki bu ayırım, Ortaçağlarda Avrupa toplumunda görülen feodal beyler ile vassal arasındaki ilişkiye çok benzemektedir.⁸¹ Asiller, kendi konumlarını diğer sosyal sınıflara boyun eğdirerek elde ettikleri için sadece kendileri deve sahibi olabilmekte ve silah taşıyabilmekteydiler. Ancak asil kabileler arasındaki sürekli kavgalar, imğad kabilelerine mensup savaşçıların desteğini zorunlu kılınca, imğadların deve kullanımına izin verildi. Savaşçı sınıf oldukları için idaresi altındakileri korumak adına hayatlarını ortaya koymak soylu kabileler için büyük bir onur meselesiydi. İmğad sınıfı, esirlerden ve Tevârik örf-adetlerine bağlı olmakla birlikte destek görmeyen kabilelerden oluşmaktaydı. Soylu kabileler, imğadları sadece diğer soylu kabilelere karşı himaye ederdi. Bunun dışında belli bir muhafazaya da ihtiyaçları yoktu. İmğadlar, sadece sultanın soyundan gelenlerin hizmetinde bulunmayı kabul ederlerdi. Özellikle sultan, savaştaki kahramanlıklarından dolayı bu kabilelerin bir kısmını kendi ordusunda görevlendirebilirdi. Tevârikler, avcılık ve atıcılık konusunda pek mahirdiler ve özellikle bu sınıftakiler sultanın ve soylu kabilelerin av işlerini görürlerdi. Ceylan, antilop, devekuşu ve zürafa gibi hayvanların avcılığında mahir olup, çok iyi iz sürdükleri için sultan ava çıkmak istediğinde bunlardan birkaçını yanına alırdı. Aynı şekilde soyluların kadınları da imğad sınıfının kadınlarından birkaçını her zaman yanlarında bulundururdu. İmğad sınıfı kendi içerisinde birçok kabileye bölünmüştür ve halen Büyük Sahra'nın birçok farklı bölgesinde yaşamaktadırlar.⁸²

“Köle” kökenli olarak tabir edilen imğad sınıfına mensup ikelan, iderfan ve ebrokan statüsündeki kabileler, diğer güçlü kabileler içerisinde istihdam edilen siyah tenli (zenci) toplumlardı. Ancak köle olmak için siyahi olmak şart değildi. Bunlar genelde satın alma, gasp ve baskın gibi farklı yollarla Afrika'ya köle olarak getirilenlerdi. Özellikle Sokoto, Sersendi, Segu (Sikoro), Vagadugu'dan Tinbüktü'ye getirilen ve buradaki köle pazarlarından iç kesimlere kadar dağılan kölelerden fiziği düzgün olanlar iki *mehara*, kusurlu ve yaşlı olanlar ise bir *meharaya* satılmaktaydı.

---

⁸¹ Hourst, **a.g.e.**, s. 214-215; Lecocq, **a.g.e.**, s. 17-19; Mlle Juliette Seguin, “La Rébellion Touarègue au Niger”, **Mémoire de recherche**, Institut d'Etudes Politiques de Toulouse, 2008, s. 19.

⁸² el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 20; Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s.183; Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **a.g.e.**, s. 172; Harding King, **a.g.e.**, s. 265-266.

Kıscacası köleler, ya savaş ganimeti ya da köle pazarlarından alınanlardı. Bununla birlikte yaşadıkları bölgelerde görülen kıtlık sonucu eski sahiplerinden kurtulmak üzere gelenler de vardı. Bu sınıfın içerisinde Tevâriklerin kendi aralarında veya diğer kabilelerle yaşadıkları savaşlar sonucu esaret altına alınanlar da bulunmaktaydı. Tevârik soylu kabilelerinin zenginliği, ellerindeki esir (köle) sayısı ile doğru orantılıydı ve bu esirler, efendisinin yani soylu kabilenin hukukuna tâbiydi.⁸³ Bu bağlamda esirlerden zaman içerisinde oluşan her imğad kabilesi, belirli bir soylu kabileye bağlanmak zorundaydı. Statülerinin ve boyun eğdiklerinin bir kanıtı olarak ise amenukale itaat eden asil kabileler adına her yıl “tivse” adını verdikleri bir vergi ödemekteydiler. Ayrıca amenukal, imğad kabilelerinin gerçekleştirdikleri her baskın sonunda elde edilen ganimetin yarısına el koyardı.⁸⁴

Kabile Kökeni	Nüfusu	Tutsak Sayısı (~)
Asil (Soylu)	250	100
İmğad (Köle)	100	30-40

Tablo 1: Kabilelerin Kökeni Bağlamında Ellerinde Bulundurdukları Tutsak Sayısı.

Temâşek dilinde “eski asırların çocuğu” anlamına gelen enâdlar (çoğulu: inâden), kayalar üzerine işlenmiş kadim zamanlara ait yazıların ve mağara duvarlarına nakşedilenlerin ne manaya geldiğini çok iyi bilmekteydiler ve bu konuda da pek mâhirdiler. Özellikle bu kişiler Sahra çöllerinde hayatta kalabilmek için gerekli olan kazan, kap-kacak, deriden çadır, çadır direği ve deve semeri gibi her türlü malzemeye ek olarak kalkan, mızrak, kılıç ve hançer gibi değişik türde savaş aletini yapabiliyordu.⁸⁵ Bunlar kadınların ve erkeklerin taktıkları ziynet türü yüzük, küpe, halhal, mücevher ve diğer değerli madenleri dilediği gibi işlerlerdi. Ayrıca halk arasında şarkıcılar, şairler ve meddahlar gibi insanları eğlendirenler sınıfında da yer alan bu kesim, halk arasında büyük ilgi görürdü. Geçmişin sözlü şahitleri, halk masallarına ve şiir geleneğine hâkimdiler. Sahra toplulukları bu insanların diline düşmekten çok korkarlardı. Bunlar hırslı, istekli ve ticaretten çok iyi anlayan kimseler olmakla birlikte insanların sırlarını

⁸³ Aymard, **a.g.e.**, s. 42-44; Edmond Bernet, **En Tripolitaine Voyage a Ghadames suivi des Memoires du Marechal İbrahim Pacha Ancien Gouverneur**, Fontemong, Paris 1912, s. 19-23. Bernet'nin bu eserinin ekler kısmında Trablusgarp Valisi Mareşal İbrahim Paşa'nın hâtralarına (Fransızca) yer verilmesi, seyahatnamenin değerini bir kat daha arttırmaktadır.

⁸⁴ André Bourgeot, “Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7”, **Cahiers d'Études Africaines**, n. 69-70, Paris 1978, s. 168, dipnot: 17; Prasse, **a.g.e.**, s. 16, 50.

⁸⁵ Prasse, **a.e.**, s. 18.

öğrendikten sonra bunların gevezeliğini de yapabilirlerdi. Kabileler arasında çıkan savaşlara katılmayan bu insanlar, silah yapımında maharetli oldukları için her savaş sonunda yenen tarafın safına geçerek yaşamlarına devam ederlerdi.⁸⁶

Bu farklı sosyal sınıflar, Tevârik toplumları arasına karıştırlar ve zaman içerisinde soy bakımından Tevârik kabilelerinin birer parçasıymış gibi kabul gördüler. Songay ile Tevâriklerin ikelan sınıfının etkileşimiyle ortaya çıkan melez ırk “métis”, bu sınıfa ait olanlar ise genel manada “bella” diye tabir olunmaktaydı.⁸⁷ Tevârik kökenli métisler, gerçek esir kabul edilmezlerdi. Bunlar, efendilerinin develerini ve diğer hayvanları otlatarak hayatlarını sürdürürlerdi. Ayrıca ziraî işler, çerke yapımı, kuyulardan su taşınması ve ısınmak için odun toplanması tarzı işlerde çalışıyorlardı. Diğer taraftan “mevâli”ler ise, başlangıçta köle olup sonradan azat edilenlerin çocuklarıydı ve İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren özgürdüler. Moritanya’da yaşayan “azeggağlar (çoğulu: İzeggağen, Arapçası: hartani, çoğulu: harratin)” bu sınıftandı. Büyük Sahra ve iç kesimlerde yaşam süren kabilelerde Tevâriklerin kurdukları Tameskiddâ (Timisgidda), Kel Akras ve Ayir sultanlıklarında bu sosyal sınıftan çok kimse bulunmaktaydı.⁸⁸

Tevâriklerde asabiyet ve nesebe büyük önem verilmektedir. Bu yüzden binalara sahip olmaya heves etmeyen bu mülessimûn kabileler, yerleşik hayattan daha ziyade bedevi hayata meyletmektedirler. Ayrıca asalet (haseb), soy (nesep) ve miras (takasit) keyfiyetleri babadan oğula değil, anneye dayalı olarak devam etmektedir. Toplumun her alanında etkisini gösteren kadın, erkeğe göre daha üst konumdadır.⁸⁹ Kadın evleneceği kişiyi kendisi seçme hakkına sahiptir ve doğan çocuklarına da okumayı ve yazmayı öğreten yegâne kişidir. Evlendikten sonraki süreçte mülk sahibi olabildikleri gibi onların üzerinde eşlerinin etkisi çok zayıftır. Bu nedenle toplum içerisinde “kadın egemenliği” daha baskındır.⁹⁰

Tevârikler, *annelik sistemi* diye adlandırdıkları bir şecere sistemine sahiptirler. Hatta günümüze kadar kabile içerisinde “annelere nispet edilme geleneği” halen sürdürülmektedir. Peçeli kabileler, doğuran ile doğurulan arasındaki doğal ilişkide anne

---

⁸⁶ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 80-82.

⁸⁷ Aymard, **a.g.e.**, s. 45; Heath, **a.g.e.**, s. 7.

⁸⁸ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 83-84.

⁸⁹ Lhote, **a.g.e.**, s. 35-38; Claude Blanguemon, **Le Hoggar**, Arthaud Paris 1983, s. 54.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Rodd, “a.g.m.”, s. 27-52; “Origin of the Tuareg”, **Evening Post**, C. CXI, S. 7, 9 January 1926, s. 7.

tarafını esas almışlardır. Bundan dolayı toplum içerisinde “çocuğun annesi hiçbir zaman meçhul olmaz, babası ise öyle değil” örfi uygulaması öne çıkmaktaydı. Kabilelere liderlik ve şeyhlik makamına liyakatte “anne” faktörü çok baskındı. Dolayısıyla erkek çocukları anne tarafıyla daha çok alakalıdır. Bir Tevârik, babası ne ölçüde itibarlı bir aileden olursa olsun, annesi Ahrar (hür olanlar) kabilelerinden olmadıkça kavminin ileri gelenlerinden olma hakkını asla kazanamamaktaydı. Bu nedenle Tevârikler arasında dayı, teyze gibi anne tarafından olan yakın akrabalar amca ve haladan daha muteber olup dayızâdeler, teyzezâdeler öz kardeş konumunda görülmekte ve baba tarafından olanlara yabancı gözüyle bakılmaktadır. Sırf bu yüzden bir şeyhin ölümü durumunda oğlu ile kızı arasında “tabl” adı verilen şeyhlik (reislik: meşihat) makamı kızına kalmaktadır. Kadın tarafından bir varis yok ise, yine büyük anneler ve teyzeler tarafından ikinci derecede diğer varisler aranmaktadır. Ancak böyle durumlarda mirasçı kabul edilen kadın isterse, liderlik işlerini kardeşi ve oğlu gibi, ailenin erkeklerinden birine bırakma hakkına da sahiptir. Fakat bu uygulama tamamen kadının tasarrufundadır. Anne tarafı ile baba tarafı arasında savaş veya anlaşmazlık çıkarsa bir Tevârik babası hayatta iken tarafsız kalabilirse de, vefatından sonra dayıları tarafını tutarak amcaları aleyhine silah kullanmaktan asla kaçınmamaktaydı.⁹¹

Tevâriklerin etkin bir şekilde görüldüğü Murâbitların ordu yapısında ise bu usûl Muhammed b. Fâtıma⁹², Muhammed b. Âişe⁹³ ve İbn Gâniye örneklerinde görüldüğü üzere anneye nispetle ön plana çıkmaktadır. Kuzey Afrika’daki ilk İslâm fetihlerinin hızla devam ettiği dönemde Emevi halifesi Abdülmelik döneminde Zenâte kabilesine mensup “Cerâva”ların kraliçesi Dihya yahut Damya (Araplar Kâhine⁹⁴ adını verdiler)

⁹¹ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 184, 202-205.

⁹² Murâbit Devleti’nde ordu kademelerinde görev alan Tevârik komutanları, anneye nispet edilme geleneğini sürdürmekte ve kendilerini diğerlerinden bu suretle ayırt etmekteydiler. Ebû Abdullah künyesiyle de meşhur bu komutan, Endülüs’te iken Belensiye (Valensiya) şehrinin valiliğini yaptı. Fransızlara karşı yapılan savaşların hepsinde yer aldı ve İbnu’t-Tâhir et-Temîm tarafından komutan tayin edilen Muhammed b. Fâtıma, 1108 yılında İkliş mevkiinde yapılan savaşta Hıristiyanları büyük bir hezimete uğrattı. Seyr b. Ebû Bekr’in vefatı sonrası, İşbiliye valiliğini üstlendi ve 1121 yılında vefat edene kadar buradaki görevini sürdürdü. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Abdullah İnân, **Asrû’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fi’l-Mağrib ve’l-Endelüs**, C. I, Lecnetü’t-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1964, s. 71-72.

⁹³ Yusuf b. Tâşfîn döneminde Tevârik süvari birliklerinin komutanıyken, Mersiye şehrine vali olarak tayin edildi. 1108 yılında İkliş mevkiinde yapılan savaşta, aktif görev alanların başında bu komutan geliyordu. Detaylı bilgi için bkz. İnân, **a.e.**, C. I, s. 63, 69.

⁹⁴ Kâhine [Dihya veya Damya]: Emevi halifelerinden Abdülmelik zamanında İfrîkiye valisi olan Züheyr b. Kays el-Belevî, Atlas sıradağlarından kopup gelen Berberî kabilelerine yenik düşünce, Afrika’da İslâmiyet’in yayılması adına kısa süreli de olsa bir fetret dönemi yaşamıştır. Berberî kabilelerinden Zenâte’nin bir bölümüne hükmeden Kâhine, Bizanslıların da desteğiyle Berberîlerin bu hâkimiyetinin

adlı kraliçenin durumu bu örfi uygulamadan mülhemdir. Bu tarihi kayıt, Tevârikler arasında kadınlarının erkeğe göre daha üstün bir toplumsal mevkiye sahip olabildiklerini göstermektedir.⁹⁵ Ayrıca Tevârik kadınlarının Tifinağ alfabesini (yazı biçimini) güzel yazdıkları ve öğrettikleri günümüzde de bilinmektedir. Kısacası Tevârik kabilelerinde yazı ve çocukların eğitimi, erkeklerden ziyade kadınların işidir. el-Gaşşât (القشاش) bu konuda şöyle demektedir:

“Tevâriklerin hepsi harfleri güzel çıkartamıyordu; ancak kadınlardan ve bunların hizmetçilerinden (Muğâta) öğrenenler, harfleri güzel çıkartıyordu.”⁹⁶

Tevârik kadınları müzik ve yazıyı kendilerine bir zinet kabul etmekteydiler. Halk arasında Tevârik kadınlarına, diğer Berberî kadınlardan daha fazla saygı gösteriliyordu ve bunların yüzleri diğerlerinden farklı olarak açıktı. Bunlar alışveriş yapıyor ve ticaretle uğraşılıyor, bunun yanında koyun otlatma gibi diğer tüm işleri yapabiliyorlardı. Bundan dolayı Tevârik kadınları, toplumdaki yerlerini muhafaza etmiş ve Tifinağ hattını erkeklerden çok daha iyi öğrenmiş ve nesilden nesile aktarılmasında kültürün taşıyıcıları olmuşlardır.

3.2. Hayat Şartları ve Ticaret Tecrübeleri

Tevâriklerin asıl yaşam mekânları çadır olmayıp; hasır, deri veya samandan kurulmuş olan çerkedir.⁹⁷ Çok nadir de olsa mağaralarda yaşamını sürdürenler de vardır. Ayrıca Gat beldesinde görüldüğü gibi, Merkezî Afrika kavimlerine has olarak inşa edilen zerbelerde de oturanları vardır. Meskenlerini genelde bervak (sarızambak) ve

---

epeyce sürmesini sağlamıştır. Hassân bin Nu‘man karşısında güçlerini yavaş yavaş kaybeden Kâhine, iki oğlunun Müslüman olmasını bile teklif etmişti. Fakat Züheyr b. Kays'ın halefi olan Hassan'ın askeri hareketlerini zora soksa da, İslâm birlikleri tarafından takip edilen Kâhine, Tobna'nın yaklaşık 50 km kuzeyindeki Bi'ru Kâhine adı verilen bölgenin yakınlarında yapılan ikinci çarpışmada öldürülmüştür. Kâhine gibi Kuseyla b. Lemzem'de Tevâriklerin kahramanları arasında asırlardır zikredilmektedir. Çünkü Evrebe kabilesi reisi Kuseyla sayesinde pekçok peçeli kabile, Hristiyanlığı terkederek Müslüman oldu ve İslâm orduları safındaki yerini aldı. Ancak Ebü'l-Muhâcir'in ardından görevi devralan Ukbe, 682'de Kuseyla'yı zincire vurdurunca, Berberî lider bir fırsatını bularak kaçmış ve Bizans garnizonlarıyla birleşerek Araplara karşı mücadeleye başlamıştı. Ancak bu kabilelerin ayaklanmalarının asla İslâm'a karşı değil, Arapların yanlış tutumlarına karşı olduğunu burada zikretmek gerekmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Neşet Çağatay, **İslâm Tarihi: Başlangıçtan Abbasilere kadar (dini, ictimai, iktisadi, siyasi açıdan)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 442-443; Ebü Amr Halife b. Hayyât, **Târîhu Halîfe b. Hayyât**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 155; Bernard Lugan, **Histoire du Maroc des origines à nos jours**, Per-rin, Paris 2000, s. 46-48.

⁹⁵ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 184-185.

⁹⁶ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 34, 99.

⁹⁷ Dixon Denham vd., **Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1822, 1823 and 1824**, C. I, II. Baskı, John Murray, London 1826, s. IXVİ; Hourst, **La Mission Hourst...**, s. 216.

dere sazlarından örmektedirler. Bu yapı (çerke/ehakit), kumluk bir zemine saplanmış ve en çok 1.20 metre yüksekliğinde dört büyük kazığın etrafında sarılmış, eksiz hasır bir duvardan ibarettir. Bu tavansız tuhaf bina, Tevârik evidir. Zaten içinde gündüzleri oturmadıkları için, bu garip barınağa ancak geceleri sığınarak soğuktan korunmak ve uyumak için girerler. Durumları görece iyice olanlar, keçi kılından örülmüş bu hasır duvar üzerine bir gölgelik kurmaktadırlar. İleri gelen şeyhleri ise, Sudan sahtiyanından yapılmış deri çadırlar kullanmaktadırlar. Daha fakirleri ise ağaçları gölge edinmekte ve geceleri taş kovuklarında yatmaktadırlar. Kuzeye nazaran Sahra'nın güneyindeki bazı kabileler ise yavaş yavaş kalıcı evler inşa ederek yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır.⁹⁸

Foto 1: Tevâriklerin Yaşam Sürdüğü Evler: Çerkeler (Agades, 2012)

Göçer bir hayat süren Tevârikler, sürekli olarak yer değiştirdikleri için kullandıkları ev eşyaları kolay taşınabilir ve hafif malzemelerden oluşurdu. Bir Tevârik için deriden yapılmış çerke ve direkleri, Libya'daki Mısırata, Cezayir'deki Zerbiyye ve Fas'tan ithal ettikleri yün yatak, Tevârik kadınının yanında daima bulundurduğu bir veya iki tane erzak çantası, topraktan yapılmış birkaç çömlek, odundan veya bakırdan yapılmış bir havan, su içmek için kullandıkları bakırdan tas ve aile fertlerinin sayısı kadar kaşık, su kırbası, ekmek hazırlarken kullandıkları demirden oval şekillendirici, tencerelerdeki et suyunu alabilmek için kullandıkları büyük bir kepçe ve bazı

⁹⁸ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 193-194. Philip M. Peek - Kwesi Yankah, **African Folklore**, Routledge, New York 2004, s. 16.

hububatların çekilmesinde kullanılan taş değirmen başlıca eşyalarıydı. İhtiyaç fazlası erzak ve eşyalarını ise meraklı gözlerden uzak dağlık bölgelerdeki mağaraları adeta bir mahzen gibi kullanarak muhafaza ederlerdi.⁹⁹

Tevârikler, Arap kabileleri gibi toplu olarak küçük köylerde oturmazlardı. Genellikle vadilerde, dağlarda ve çöllerde yaşamaktaydılar. Bir tehlike durumunda hayvanlarıyla bütün kadınları ve yaşlıları, savunması kolay bir vadiye toplamak zorunluluğu ortaya çıkınca, Arapların “nec” usulü gibi bir yerde toplandıkları görülmekteydi. Bu yüzden bir Tevârik, çadırını kurduğu yeri, kardeşine bile söylemezdi. Tesadüfen birçok kişi tarafından meskeni görülürse hemen yerini değiştirirdi. Savunulacak taşınmaz eşyaların yokluğu ve hatta hayvanlarını bile doyuracak geniş bir bölge içinde sürekli olarak yer değiştirmek zorunluluğu, bütün Sahra kavimlerini daima teyakkuzda olmaya zorlamaktaydı. Tevâriklerin korku zamanında, düşmanların kadınlara saldırmayacağını bildikleri için, bizzat kadınları kocalarına kaçmayı tavsiye ederlerdi. Kısacası Tevâriklere göre; firar, büyük bir hünerdi.¹⁰⁰

Koyun, keçi ve deve gibi hayvanları besleme ve terbiye ile meşgul olan Tevârikler, baytarlık zanaatinde mahirdiler. Bu kabileler besledikleri bu hayvanlara “tihrî” derlerdi. Bilhassa sulak olması nedeniyle geniş otlaklara sahip olan Sahra'nın güneyindeki Agades bölgesi hayvanlar için çok önemliydi ve bu yüzden Tevârik kabileleri buraların sınırlarını tahdit etmişlerdi. Kuzeydekilerin meralarının son bulduğu bölge ise güneydekilerin en önemli kollarından Ayir Tevârikleri'nin otlaklarının başlangıcıydı.¹⁰¹ Büyük Sahra'daki otlak bölgeleri, yağmur mevsimi olarak bilinen Ağustos aylarında hem rutubetsiz hem de sivrisinek ve haşere gibi zarar verici türlerden uzaktı.¹⁰² Bu durum Azavâğ bölgesi ve çevresini çok önemli kılmaktaydı. Bölgenin

⁹⁹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 100-101.

¹⁰⁰ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 198, 211; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁰¹ BOA, **HRT.h**, “Trablusgarp, Bingazi ve havalisi haritası”, Ölçek: ½.000.000, Nu: 648-6, Sene-i Mâliye 1327. Tevârik konar-göçer kabilelerinin otlak ve meralarını gösteren bu harita, *Agadez* başlığı altında Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi matbaasında tab' edilmiştir. Bu çizimlerde hususiyetle Tevârik arazisindeki otlaklar, memlehalar ve su kuyularının dikkate alınması yanında bu kabilelerin nüfuz tahdidi bağlamında belli bir tasnife tâbi tutulması, Osmanlı Devleti'nin hem Kuzey hem de Güney Tevârik kabilelerinin jeopolitik konumuna büyük önem atfettiğini çok açık bir sûrette göstermektedir. Diğer bir haritada, *Merzuk* başlığı altında Fizan coğrafyasındaki ticaret güzergâhları ve Kuzey Tevârikleri'nden Ezgar kabilelerinin nüfuz bölgeleri gösterilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **HRT.h**, Nu: 648-3.

¹⁰² Kuzey Tevârikleri ile Şaâmba Arapları arasında çıkan kavga ve sürtüşmelerin temelinde, Ağustos aylarında kullanılan geniş meraların bulunduğu Goléa ve Vargla arazileri yatmaktaydı. Söz konusu

sahip olduğu bu hayati özelliği, diğer kabilelerin Tevâriklerin nüfuzu altına girmelerini de kolaylaştırıyordu.¹⁰³ Hatta bu kabileler de Azavâğ bölgesi ve civarına yerleşiyordu. Kabile reisleri kendi aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıkları bu toplanma döneminde çözerler ve birbirlerine güvence veren anlaşmalar yaparlardı.¹⁰⁴

Geçimlerini teminde Tevârikler için hayvani gıdalar önemliydi. Bu kabilelerin Nijer ve Mali’de tütsülenmiş et, deri ve deve kuşu yağı ile yumurtasını sattıklarını, buna karşılık ise hurma, çay ve şeker satın aldıklarını ve ayrıca 20. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa haftanın Cuma günü kurulan Gadamis pazarlarına odun getirerek sattıkları bilinmektedir.¹⁰⁵ Bir Tevârik, Trablusgarp veya Cezayir’deki Türk çarşı veya pazarlarından birine girerse üç amaç gütmektedir: ya ticaret, ya deve satın almak, ya da yola çıkacak kervanlarla ilgili casusluk yoluyla bilgi temin etmek.¹⁰⁶ Nitekim bu peçeli kabileler, tarih boyunca birçok yeni veya eski ticaret yollarını kullanarak doğudan batıya, kuzeyden güneye ticaret malları götürüp getirdikleri için bu konuda mâhirdiler.¹⁰⁷

3.3. Savaşçı Özellikleri ve Kullandıkları Savaş Aletleri

Tevârikler, toplum içerisinde uygulanan örf ve adetler açısından Sahra topluluklarıyla uyumluluk arz ediyordu. Genelde cengâver bir yapıya sahip Tevârikler iyi binici olup, başlıca silahları kendilerinin ürettiği “derke” denilen kılıç, sapı ahşaptan yapılmış mızrak, kalkan, ok ve hançerdir.¹⁰⁸ Yaşadıkları bölgenin en iyi savaşçıları, Filibeli Ahmed Hilmi ve çağdaşı bazı batılıların deyimiyle “Sahrâ-yı Kebîr’in korsanları” idiler.¹⁰⁹ Nitekim tarihsel süreç içerisinde Sahrâ-yı Kebîr’in, “Peçelilerin Sahrası” olarak anılması, hususiyetle Büyük Sahra’daki kabileler üzerinde Tevâriklerin egemen olduğunu göstermekteydi.

---

arazilerde otlayan büyük ve küçükbaş hayvanlar, karşılıklı olarak yağmalanmaktaydı ve dolayısıyla rekabet ve düşmanlık had safhaya çıkmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. W. J. Harding King, **A Search for The Masked Tawareks**, Smith, Elder&Co., London 1908, s. 273-278.

¹⁰³ Henri Schirmer, **Le dernier rapport d’un Européen sur Ghat et les Touareg de l’Aïr (Journal de voyage d’Erwin de Barry, 1876-1877)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898, s. 108, dipnot: 1.

¹⁰⁴ el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 53.

¹⁰⁵ Duveyrier, **a.g.e.**, s. 263.

¹⁰⁶ Furlong, **a.g.e.**, s. 94-95.

¹⁰⁷ Kuzey Tevârikleri’nin bilhassa Gat ile Murzuk arasındaki seyahatleri ve yolculuk sırasında yaşadıkları ticarî tecrübelerle ilgili bkz. Filibeli Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde), **Senûsiler, XIII. Asrın En Büyük Mütefekkiri İslâmiyesi: Seyyid Muhammed es-Senûsî, Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü’l-Mehdî ve Asr-ı Hamidî’de Âlem-i İslâm ve Senûsiler**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1325, s. 88-89; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 13, 75, 87, 136.

¹⁰⁸ Aymard, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 88; Harding King, **a.g.e.**, s. 280; Furlong, **a.g.e.**, s. 77.

Tevâriklerin demirden, ince ve uzun harbelerinden başka, kını kırmızı meşinden, kabzası haç şeklinde yassı demir kılıç ve yine meşin bir bilezikle bileklerine bağlanmış uzun kamaları, kesici ve şimdi sayısı çok azalmış olan Sudan yapımı beyaz deri kalkan da savunma aletlerini oluşturmaktadır. Su aygırı (hipotatamus) derisinden yapılan ve son derece elastikiyeti sayesinde kılıç darbelerine karşı dayanıklı olan bu kalkanlar, uzun ve dikdörtgen şeklinde olup, artık süs amacıyla yalnız hecinlerin yan taraflarına asılmaktadır. Ancak günümüzde Tevârik kabileleri, bu yaralayıcı alet koleksiyonlarına sahip olsalar bile, ateşli silahların gelişmesinden dolayı uzaktan savaş usullerinin üstünlüğünü kabullenmiş olduklarından, kapsüllü çiftelerden son zaman sistemlerine kadar her türlü hafif silahlara sahiptirler. Bununla birlikte ateşli silahların miktarı, Tevâriklerin ekonomik durumlarıyla doğru orantılı olduğu için dönemin şartları düşünüldüğünde silah ve mühimmat tedarikleri zordur.¹¹⁰

3.4. Kabile Reislerinin Görüşme Meclisleri

“Mîad” ya da “mesâr” olarak adlandırılan bu geleneksel meclis, kabilevî sorunların tartışılması ve çözüme kavuşturulması için geniş katılımlı bir kurultay hüviyetine sahiptir. Diğer kabilelerin tanıklığı ve en etkili marabular aracılığıyla suçlu ile mağdur arasındaki çekişmenin bitirilmesini ve kabileler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi maksadıyla mîadlarda alınan kararlar, her iki taraf için de kat’i bağlayıcı bir hususiyet taşır.¹¹¹ Bu şekilde gerek kabile ve gerekse de diğer kabile üyeleri arasındaki şahsi ve toplumsal sorunlara çözüm üretilmektedir.¹¹² Şayet kabile reislerinden bazılarının uzun uzadıya anlattığı bir konuya, başka bir kabile reisi itiraz edecekse; böyle bir durumda “Bâhû, bâhû!” (Yalan, yalan!) diye mukabele ederek bu muarızın görüşünü iskât etmeye çalışırdı. Tevârik kabileleri, halen mîad meclislerinde birbirine karşı meydan okuyan tarz ve mütekebbir edalarına devam etmektedirler. Özellikle mîad denilen meclislerde hepsi nikaplarını sıkı sıkı çekerek ve birbirlerine karşı çok vakur tavırlar takınarak ağır ve tok bir sesle konuşmaktan hoşlanmaktadırlar. Bilhassa bu mîad, çeşitli büyük kabilelerin liderleri arasında olursa bu durum daha dikkat çekici bir hal almaktadır.

¹¹⁰ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 191-192.

¹¹¹ Hourst, **French Enterprise in Africa...**, s. 213.

¹¹² el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 93.

Afrikâ-yi Osmânî'yi ve bu coğrafyada yaşayan toplulukları en iyi tetkik etmiş olanlar arasında yer alan Abdülkâdir Câmi Bey, “bizim Tevârikler” dediği bu kabilelerin meclislerindeki merasimi tafsilatlı olarak ele almaktadır. Onun anlatımına göre; mîad, çoğunlukla kumluk bir yerde toplanmaktadır. Oraya önce ulaşanlar, hemen bir daire oluşturarak kum üzerine oturmaktadırlar. Mahzenlerde depoladıkları tütünü, tahtadan oyulmuş çubuklarla içmeye başlamakta, sert Sudan derisinden enfiye kutularını açarak yavaştan konuşmaya başlamaktadırlar. Öteden diğer kabile erkânının gelmeye başladığı görülünce, bu yeni gelenler mümkün olduğunca sallana sallana yürümeye, neredeyse ayak sürüyerek diğerlerine büyüklük taslamaya gayret etmektedir. Karşı tarafta bu duruma misliyle cevap vererek yerinden kımıldamamak için elinden gelen gayreti göstermektedir. Her iki taraf sonunda karşılaşıncaya suskun halde eller, uzatılmakta ve musafaha başlamaktadır. Musafaha esnasında tek kelime bile edilmeden, kaskatı kesilmiş eller sert bir halde “şak” sesi duyulacak şekilde vurularak farklı bir usulle yapılmaktadır. Bazı kereler de selamlaşma anında dalgınlıkla uzatılan el, karşı tarafça görülmezse, böyle durumlarda ses çıkartılmadan parmak şıktatarak dalgın olan taraf uyarılmaya çalışılmaktadır. Bu musafahadan sonra ise, uzun süren bir “matolen/hal-hatır sorma” aşaması başlamaktadır. Muğâtalar ise, böyle merasimlerde mîad dairesinin dışında oturmakta ve başlarını hafifçe eğik bir halde tutmaktadırlar.¹¹³

3.5. Giyim-Kuşamları

Tevârik kabilelerinin eskiden giydikleri uzun Tunus fesleri, müteaddit sarık ve yün sargıları ile gösterişli bornosları artık nadiren görülse de, günümüzde Tevârik erkeklerinin esas giyecekleri, beyaz patiskadan şalvar ve gömlektir. Hali vakti yerinde olan Tevârikler, bunun üzerine en sevdikleri koyu lacivert renkli Sudan yapımı bol gömlek giymektedirler. Bunların en dikkat çekici olan elbiseleri, erkeklerin baş kisvesi (sarık), yüz nikapları (peçeleri/tagelmust¹¹⁴) ve deve derisinden yapılmış

¹¹³ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 212, 216-217.

¹¹⁴ Bazı kaynaklarda “tigelmust”, “tugulmust” veya “tagulmust” telaffuzları da kullanılmaktadır. Tevâriklerin kullandığı Sudan yapımı, pamuklu ve genellikle beyaz, siyah, koyu mavi ve çivit renklere sahip bu peçenin uzunluğu 1,5-12 m ve genişliği 0,25-0,5 m’dir. Ayrıca dikişli ve dikişsiz tarzda üretilmiş farklı modelleri de bulunmaktadır. Duveyrier, **a.g.e.**, s. 87-88; Benhazera, **a.g.e.**, s. 36-39; Robert F. Murphy, “Social Distance and the Veil”, **American Anthropologist**, C. 66, Nu: 6, Aralık 1964, s. 1263-1269. Peçenin toplum içerisindeki değeriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Hureiki, **a.g.e.**, s. 266-283.

çarıklarındır.¹¹⁵ Bu yüzden kendilerine eski zamanlardan beri “Kel Tagelmust” demektedirler. Araplar ise bu kabilelere “ehl-i lisâm” demektedirler.¹¹⁶

el-Ya’kûbî, 889 tarihinde Mağrib’in batısındaki göçebe Sanhâce kabilelerinin peçeyle yüzlerini örttüklerini vurgulamaktadır.¹¹⁷ Tevâriklerin yüzlerinin örtülmesiyle ilgili olarak İbn İzârî’den aktarıldığına göre; bu kabileler yüzlerini açmayıp peçeyle örten ve bu sayede kimliklerini gizleyen bir topluluktu ve Araplar bunları diğer kabilelerden ayırmak için “mülessim (çoğulu: Mülessimûn)” yani “nikâblılar/peçeliler” şeklinde isimlendirirdi. Ona göre; Himyerilerin soyluları (Tevâriklerin ataları), çölün kum fırtınalarından sakınmak, şiddetli soğuk ve sıcak hava şartlarından korunmak için peçeyle örtünmekteydi. Bir kısım tarihçiye göre ise, sultanlık makamının sahibi olduktan sonra diğer insanlardan farklı olabilmek için yüz peçelerini daha dar ve açık hale getirdiler. Bazılarına göre ise yaşlı veya genç olduklarının anlaşılmasını önlemek için bu yola başvurdular. Neticede zaman içerisinde bu uygulama, genele şâmil oldu ve miras olarak nesilden nesile aktarılarak devam etti.¹¹⁸

Evlilik çağındaki bir Tevârik genci, Trablusgarp ve Mısır çarşılarından “târî” diye adlandırılan bu eşyaların tamamını temin etmeden evleneceği kızın mihrini tamamlamış olmazdı. Ayrıca bu gencin nikabını sıyırarak açması ve özellikle bu şekilde ağzını göstermesi toplumda büyük ayıplardan sayılmaktaydı.¹¹⁹ Tevârik örfüne göre yirmi yaşından önce evlenmesi gereken bir kızın yılda bir defa düzenlenen festival günlerinde örtünmeyerek, karşı tarafa yüz güzelliğini teşhir etmesinde beis yoktur. Tevârik erkeği ise bu uygulamanın tam tersine sadece iki gözü görünecek şekilde yüzünü peçesiyle sıkıca örtmekle yükümlüdür.¹²⁰

¹¹⁵ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 188-189.

¹¹⁶ Middleton-Rassam (C. Eds.), “a.g.m.”, s. 366.

¹¹⁷ Ahmed b. Ebû Ya’kub İshak b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih (Ya’kubî), **el-Büldân**, Thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 199; Ya’kubî, **Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002, s. 129.

¹¹⁸ Bu görüş günümüze kadar birçok tarihçi tarafından kabul görmüştür. Detaylı bilgi için bkz. et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 134-135; İbn İzârî Merrakuşî, **Beyânu’l-Muğrib fi Ahbâri’l-Endülüs ve’l-Mağrib**, C. 4, Thk. G. S. Colin-E. Levi-Provençal, Beyrut 1950, s. 128, “Veiled Fighters of the Desert”, **The Auckland Star**, C. LXXII, S. 139, 14 June 1941, s. 13; Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 24.

¹¹⁹ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 215.

¹²⁰ Festival günlerinde kadınların örtünmemelerinin sebebi olarak farklı rivayetler bulunmakla birlikte en muteberlerinden birisi, İbn Hallikân’ın rivayetidir ve bu anlatım neredeyse tüm Tevârik literatüründe konu edilmektedir. Tevârik erkekleri, bir defasında çıktıkları gazvede büyük bir hezimet yaşadılar ve bu yüzden çerkelerinin kurulu olduğu yere vaktinde varamadılar. Bu durumun farkına varan düşman bir grup, Lemtûne kabilesinin topraklarını bastı, ancak obada sadece kadınlar, çocuklar ve yaşlılar bulunmaktaydı. Bu durum karşısında ihtiyarlar, Lemtûnelilerin kadınlarına erkeklerin elbiselerini

Evlenmiş olan erkekler, yüzlerine yukarıdan aşağıya iki kısım olmak üzere, koyu lacivert ve üzerine beyaz nikap (şeş¹²¹) sarmak suretiyle genel görünüşü hiç bilmeyenler için tedirgin edici bir hal almaktadırlar. Büluğa ermiş olup evlenmemiş gençler ise, başlarına hiçbir şey giymeyerek ve yalnızca yüzlerine nikap koyarak¹²² tepeleri açık gezmekte ve başın tam ortasında bir çizgi oluşturmak üzere saçlarını üç-dört santim uzun bırakmaktadırlar. Evlenmiş erkekler ise saçlarını yukarıdan aşağıya iki kısım olarak bağlamakta ve üzerlerine muskalar yerleştirmektedirler. Erkeklerin ayrıca giyecek ve süslemelerinden püsküllü hamâilleri ve sahtiyandan¹²³ yapılmış kemerle iki omuz atkısı ve kollara takılan boynuz pazıbentleri dikkat çekicidir. Tevârik kızları ise büluğa erince, kendi arkadaşları arasında ufak bir davet vermekte ve bu sayede evlenme çağına girdiğini çevresine ilan etmiş olmaktadır. Tevârik kadınlarının giyim bakımından erkeklerden farklı olarak yalnız gömlekler yerde sürünecek kadar uzundur. Başlarına iki taraftan sarmak üzere koyu lacivert bir atkıyla, hepsinin üzerine de bir Arap ihramı veya beyaz bir abruk (örtü) giymektedirler. Kadın olsun erkek olsun, Tevâriklerin giydiği “müds¹²⁴”, Sudan’da üretilen gayet geniş, ayağın baş ve ikinci parmakları arasında takılan bir iple ayakta sürüklenen ve giyeni her iki tarafa sallanarak yürümeye mecbur eden bir tür çarıkır.¹²⁵ Günümüzde ise bu çarık, ciddi bir gelişim ve değişim göstermiştir.

---

giymelerini, yüzlerine peçelerini de sıkıca örterek erkekler gibi silah kuşanmalarını önerdiler. Hazırlık bitince obanın tüm halkı cenk meydanına çıktı. Erkek elbiseleri giyen kadınlar, obayı çepeçevre kuşatarak savunma tertibatı aldılar. Onları gören düşman süvari birlikleri, korktular ve haremlerini korumaya azmetmiş savaşçılar sandılar. Düşmanlar, yurt sahiplerini obadan uzaklaştırarak, onlarla meydan savaşında çarpışmak için bir plan hazırladılar. Bu plan çerçevesinde meralardaki bütün develeri toplamaya başladılar. Onlar, mal toplamakla meşgul iken; Lemtûne kabilesi savaşçıları gazveden geri döndü. Böylece düşman, onlarla kadınları arasında kaldı ve düşman cephesinde pekçok zayıf verdirildi. Bu tarihi olayın vukuundan beri Tevâriklerin erkekleri yüzlerini peçeyle örtmeyi sürdürmektedirler. Ancak bu olayla ilgili farklı rivayetler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hourst, **La Mission Hourst...**, s. 213; Lieutenant Paulhiac, **Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg**, Librairie Plon, Paris 1905, s. 124-125; René Pottier, **Histoire du Sahara**, Nouvelles éditions latines, Paris 1947, s. 47-48; Lesourd, “a.g.m.”, s. 32, 36-38; el-Hüseyin, **a.g.e.**, s. 172; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Târih**, C. IX, Thk. Ebi’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1987, s. 233; Abdülcelîl Şelebî, **Ma’reketü’t-Tebşîr ve’l-İslâm: Hareketü’t-Tebşîr ve’l-İslâm fi Âsyâ ve Afrîkyâ ve Uvrubbâ**, Müessesetü’l-Halîci’l-Arabî, Kahire 1989, s. 147.

¹²¹ Şeş [çoğulu: Eşâş (echach)] teriminin kullanımı, Tevârik kabileleri arasında çok yaygın değildir. Detaylı bilgi için bkz. André Bourgeot, “Le Costume Masculin des Kel Ahaggar”, **Libyca**, XVII/1, 1969, s. 355-376.

¹²² Benhazera, **a.g.e.**, s. 5.

¹²³ Sahtiyân, tabaklanıp işlenerek parlatılmış keçi derisidir.

¹²⁴ Bu çarık tarzı ayakkabı, deve derisinden yapılmaktaydı ve Tevârikler arasında “rîhiyye” diye bilinmekteydi. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 92.

¹²⁵ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.** s. 188-191.

3.6. Yemek Kùltürleri

Zorlu bir coğrafyanın sakinleri olan Tevâriklerin yemek düzenleri ve kùltürlerini tam anlamıyla anlayabilmek ve ifade edebilmek mümkün değildir. Genellikle göçebe bir kùltüre sahip olup, en az ile kanaat etmektedirler. Hatta günlerce aç ve susuz kalabilmektedirler. Osmanlı dönemi belgelerin ve matbu kaynakların aktardıklarına göre; bir haftadan fazla bir süre aç kalan ve bundan dolayı midesine taş bağlayan bir Tevârik görmek, bu coğrafyada zor bir şey değildir. Bu açlık bazen öyle bir raddeye gelir ki, bindikleri develerin kanını alarak içerler veya küçük bir kapta pişirerek yerler. Hatta bazen hörgücünü yararak devenin yağlı maddelerinden çıkarmak gibi bazı garip çarelere de başvurabilmektedirler. Yaşamış oldukları şartlar ve verimsiz çevrenin olanakları bu durumu zorunlu kılsa da cömert ve misafirperverdirler.

Tevârikler, yiyeceklerini yolculuğa çıkmadan önce develerin baş kısmına astıkları ve “emannâs” adını verdikleri küçük bakır tasta pişirirler. Başlıca yiyecekleri, et ve süt ürünleridir. Ayrıca darıyı çok tüketirler ve tütün içerler. Kuzey bölgelerinde buğday (eşğûr); Ezgar, Haggar ve Ayir bölgelerinde arpa (işiban) tüketilir ve bu tahılları veyke adını verdikleri kendi el değirmenlerinde öğütürler. Tevâriklerin bir kısmı ise Tibuların yaptığı gibi ezilmiş olan hububâtı Ebu Cehil karpuzu tohumuyla pişirir ve sonrasında ezer. Ardından oluşan karışımı ise hurma ile karıştırarak yıl içerisinde tüketirler.¹²⁶ Su ihtiyaçlarını ise halen yakınlarda bulunan su kuyusu veya vaha olmayan yerlerde yaklaşık 15-20 kilometre yürüyerek, su birikintilerinden merkep sırtında taşıyarak karşılamaktadırlar.

Tevâriklerin yaşadığı bölgelerde en bereketli dönemler, verimli bir yılın çiçekli ilkbaharıdır. Bunun haricinde genellikle düğün gibi merasimlerde ve önemli misafirlerin ağırlandığı meclislerde ikram edilen tikemarin¹²⁷ peyniri, kumda pişmiş “tâkille” adını verdikleri Tevârik ekmeği, deve sütü ve kuskus, hurma ve tâbke (havanda ezilmiş hurma), zeytinyağı, çay ve şeker başlıca yiyecekleridir. Ayrıca sıbt otunun tohumlarından yaptıkları bir nevi hamur bulamacını ve bilhassa Araplar’ın “tertût” şeklinde isimlendirdikleri karaçalı köklerini de ateşte pişirerek yemektirler. Nadir de

¹²⁶ Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 32; Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 194-197; Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 88; el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 58; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 81, 87, 94-96.

¹²⁷ Güney Tevâriklerinin yaşadığı Ayir bölgesi, keçi sütünden yaptıkları çok sert bir peynir çeşidi olan “tikemarin” ile ünlüdür. Bilhassa Damergu ile Ayir arasında gidip gelen kervanların taşıdığı bu yöresel peynir türü, yüzyıllardır önemli bir ticaret kalemini teşkil etmektedir. Benhazera, **a.g.e.**, s. 29, 145.

olsa yağmur mevsimlerinde görülen yer mantarı¹²⁸ da toplanarak kurutulmakta ve Gat ile Gadamis pazarları başta olmak üzere birçok yerde satılmaktadır.¹²⁹ Ayrıca binek hayvanlarının kesilmesi ve kabile üyelerinin bunların etlerini tüketmesi büyük bir ayıp olarak kabul edilmiştir.

Bu bilgiler ışığında Tevâriklerin yemek kültürünün, ibtidai bir çerçevede kaldığını söylemek mümkündür. Nitekim bu kültürün temel belirleyicileri, ziraat yapmayı, kapalı çatı altında yemek yemeği zül addetmekte ve ziraat erbabı olmayı, kölelerin ve sosyal statüsü düşük kişilerin uğraşı olarak görmekteydiler. Aynı şekilde “aşak” adı verilen adetlerine göre bir erkeğin, kadının veyahutta kayınvalidesinin önünde yemek yemesi büyük ayıplar arasında sayılmaktaydı. Ayrıca onlara göre, yuvaya sabanla girmek büyük bir hakaretti.¹³⁰ Dolayısıyla Tevâriklerin gerçek serveti, sahip oldukları koyun, keçi ve büyükbaş ile doğru orantılıydı. Bilhassa bu bakış açısı, Güney Tevârikleri arasında ciddi manada yaygındır.

Tevârikler, antik dönemdeki toplayıcılık ve avcılık kültürünün birçok unsurunu korumuştur. Onlara göre, yenilmesi dinen yasaklanan herhangi bir ot türü yoktur. Zirai bütün bitkileri ve özellikle bazılarının köklerini ateşte pişirerek yemekteirler. Kuzey Tevârikleri, tavuk ve horoz gibi kümes hayvanları ile genellikle av kuşlarının etiyle yumurtasını necis addedilen maddelerle beslendikleri gerekçesiyle yemezken; Güney Tevârikleri’nde durum tam tersidir.¹³¹ Hatta kuzey kabileleri bu murdar hayvanları yemenin yerleşik hayat sürenlerin adetleri olduğunu küçümseyerek ifade ederler ve kendi bakış açılarıyla övünmektedirler.¹³²

Aşçılık metotları çok ileri seviyede değildir. Bununla birlikte temizlikteki noksanlarını idrak ettiklerini ve hiçbir yemeği el ile yemeyerek özellikle kaşıkla

¹²⁸ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 88, 98.

¹²⁹ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.** s. 194-196.

¹³⁰ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 87; Çaycı, **a.g.e.**, s. 20.

¹³¹ Prasse, **a.g.e.**, s. 23.

¹³² Abdülkadir Câmî Bey, *Trablusgarb’dan Sahrâ-yı Kebîr’e Doğru* adlı seyahatnamesinde Tevâriklerin ataları olan Sanhacelerin kurmuş oldukları Murâbitlar Devleti tarafından saldırıya uğrayarak mahvolmuş olan putperest kabilelerden Bergavâta kabilesince geçerli kabul edilen Hârici mezhebi itikadınca, namaz vakti horoz sesiyle tayin edildiği için horoz, tavuk ve yumurta yenilmesinin yasak olduğunu söylemektedir. el-Gaşşât ise, Câmî Bey’in bu görüşüne katılmamakta ve Tevâriklerin Sünni olup Mâliki mezhebine mensup olduğunu, Kuzey Afrika’da hüküm süren Sufriler veya İbadilerin yolunu takip eden Hârici mezhebine intisap etmediğini; Kuzey Afrika’nın Fâtımiler yönetimi altında kalmasından dolayı Âşûre gününün kutlanması gibi bazı Şii adetlerini uyguladıklarını; tavuk ve yumurta yenmemesinin ise tavukların yerlerdeki çeşitli pislikleri yediklerinden dolayı olduğunu savunmaktadır. Konuyla alakalı daha detaylı bilgi için bkz. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 97-98.

yediklerini söylemek mümkündür.¹³³ Dolayısıyla asil bir Tevârik için kaşık, savaş silahı kadar önemli bir alet olup her sefere çıkışında büyük bir ihtimam ve özenle hecin eyerine bağlayıp asacağı bir şeydir. Orta halli bir Tevâriğin bütün eşyası, geniş bir Tuât (Tuvât) kilimiyle erzak saklamaya yarayan bir iki deri torbadan ve mutfak takımı adına da bir tahta havan ile kavata ve sarı bakırdan yapılmış geniş bir su tasından ibarettir. Ailenin ihtiyacı olan su ise asılı tulumlarda saklanmaktadır.

Tevârik toplumunda her kabile istediği hayvanı değil, aksine her kabile kendine mahsus belirli olan hayvan türünü beslemektedir.¹³⁴ Örneğin Kel Villi keçi beslerken; asil soylu kabilelerin tamamı ise deve beslemektedir. Yaşadıkları mahaller çöl, dağlık ve yağmuru az bulunan yerler olup ziraat elverişli değilse de; hâkim oldukları topraklarda çok miktarda bakır, ham elmas, demir ve diğer maden çeşitleri bulunmaktadır.¹³⁵

3.7. Evlilik Merasimleri ve Kız Tarafını Memnun Etme Geleneği

Tevârik toplumunda evlenecek tarafların aynı sosyal sınıftan olması gerekmektedir. Asil sınıftan olan damat adayını, çok nadiren de olsa imğâd (köle) veya çalgıcı sınıftan biriyle de evlenerek bu kurala aykırı davranabilmektedir. Genelde Tevârik toplumunda kızlar için evlilik yaşı onbeş ila yirmi arasıyken, erkek için bir sınırlama yoktur. Evlilik sürecine giren Tevârik gencinin takip etmesi gereken bir protokol vardır. Kendi aralarında “ibadrahen” dedikleri kız isteme merasiminde damat adayını, arkadaşlarından ve akrabalarından bir kısmıyla kız tarafının çadırına yakın bir yerde konaklar ve inislimenin öncülüğünde karşı tarafa kız istemeye iki veya üç kişiyi gönderirdi. “Hutbe” adını verdikleri bu merhale büyük önem taşımaktaydı. Şayet talip olunan kızın babası öncelikli olmak üzere (ebeveyni) bu isteği uygun görürlerse, nişan yapılır ve “idâgatân” dedikleri nişan hediyesini takdim ederlerdi. Ardından karşı tarafa, kız tarafının talep ettiği mihri sorulurdu. Talep edilen mihr, damat tarafınca münasip görülürse her iki taraftan da bulunanların huzurunda damadın amcasının oğlu, erkek kardeşi veya teyzesinin oğlu belirlenen mihre kefil olurdu. Bu kişi bir nevi evlilik akdinde nişanlanan kızın vekili konumundaydı. Nişan sonrasında vekil tayin edilen kişi, düğün çadırına varır ve belirlenen mihr takdim ederdi. Tevârikler arasında evlilik

¹³³ Bu uygulama, Kuzey Tevârikleri arasında güneydekilere göre daha yaygındır. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 81.

¹³⁴ Lhote, **a.g.e.**, s. 47.

¹³⁵ Sâdık el-Müeyyed, **a.g.e.**, s. 79.

merasimi bu yönüyle basittir ve tek eşlilik (monogami) hâkim olup poligami (çok eşlilik) yoktur.¹³⁶ Bu merasimde din bilginleri olan inislimenler, üç kabile şefi ile her iki kabilenin ileri gelenlerinin hazır bulunması zorunludur. Diğer taraftan nikâh akdinden önce kız tarafından teyze gibi yakın akrabaların ve hatta bütün yaşlıların bazı isteklerinin yerine getirilmesi zorlu bir süreci gerektirir. Bu ikna süreci aşıldıktan sonra, Tevâriklerce geçerli eski adetler mucibince oğlan tarafı kız tarafına -biri muhakkak düğünde kesilmek üzere- yedi deve vermeye mecburdur. Gelinin ziynet eşyaları ve elbiseleri dışında, kız tarafının yaşlı kadınlarına da hediyeler alınması zorunludur. Kadının mihr-i demek olan bu altı deve, mihr-i müeccel nevinden uygulanmaktaysa da düğünde kesilmesi adet olan bir devenin düğün öncesi verilmesi zorunludur. Kabileden kabileye mihr uygulaması farklılık göstermekte olup, örneğin Nubela adlı Tevârik sosyal sınıflarında 7 deve; Kelvi mevali sınıfında ise 2 keçidir.¹³⁷ Ancak nikâh akdinde asıl olan, karşılıklı ahitleşerek belirlenen miktarın ödenmesi ve Fâtiha sûresinin okunmasıdır.

Tevâriklerin kurdukları sultanlıklardaki örfî hukuka göre; mihr kimisinde az, kimisinde biraz fazladır. Mihr gelinin ailesine teslim edilmeden, damat eşinin yanına girememektedir. Bazen gelinin annesi, mihrin yanında “tâğetsset” isteğinde ya da bir deve veya inek gibi özel bir talepte bulunabilmektedir. Düğün merasimleri üç gün sürmekte ve bu süreçte hayvanlar kesilmektedir. Kesilen bu velime hayvanı boğazlandıktan sonra çevresinde bulunan kimseler, kestikleri et parçasını kendisine ayırabilmektedir. Üçüncü günün sonunda damat mihr ve “teyüssi” diye adlandırılan çay, şeker, mis kokusu (azûten: itr), tütün, kızın annesine özel hazırlanan “tisîğnâs” ve ayaklara giyilen çeşitli terliklerden müteşekkil hediyelerle düğün evine gelmektedir. Erkek tarafı kız evine varduktan sonra damadın annesi beraberindeki hediyelik eşyalardan dilediği kadarını mahalle sakinlerine dağıtmakta ve bu esnada kız evinde iki veya üç gün “tande (tineddi)” çalınarak geleneksel oyunlar oynanmaktaydı. Bundan amaç, halka düğün merasimini ilan ederek halkı heyecanlandırmak ve eğlendirmektir. Damat, kız evine getirdiği hediyeleri teslim ettikten sonra kendi dillerinde “tûksîset” dedikleri dostları ve akranlarıyla geri dönmektedir. Genellikle adet olduğu üzere bu

¹³⁶ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.** s. 208-210; Aymard, **a.g.e.**, s. 93.

¹³⁷ Benhazera, **a.g.e.**, s. 11, 14; Harding King, **a.g.e.**, s. 283; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 92.

merasim esnasında damadın yanında bulunanlar genellikle evlenmemiş gençlerden oluşmaktadır.¹³⁸

Kız istemek için gerekli hazırlıklar arasında gelin ve damadın düğün hazırlıkları ile yeni çifti taşıyacak dişi devenin süslenmesi ritüelleri büyük önem arz etmektedir. Gelinin elbisesini süsleyen çarşaf, değerli ziynet elbisesi, başörtüsü, şal, küpeler, bilezik, halhal, gümüş kolye, inci kolye, örgülü ipten ve deriden kayış kemerler, yüzükler ve boyna takılan beşgen kolye en önemlileridir. Damadın elbiseleri ise biri beyaz ve diğeri çivit mavisi olmak üzere iki kumaş gömlek, genişçe bir şalvar ve çarıktır. Damat, güzel kokular sürünmek ve peçesini iyice sıkmakla yükümlüdür. Bazen ise kılıç ve hançerini koltukaltı kısmına yerleştirmekte ve boyun ile baş bölgelerinden sarkacak şekilde muskalar takmaktadır. Gelin ve damadı taşıyacak olan dişi devenin süslenmesi için gerekli eşyalar; bineğin her iki yanına sarkan örtü, beyaz kumaş, kemer, kuşak, Nijer, Mali ve Merakeş'ten getirilen paça süsleri, koyu renkli bornos, kılıç, hançer (telek), mızrak, kırbaç, çuval, erzak çantası, küçük deri tulum, bakır sini, devenin burnuna takılan hızma ve boynuna geçirilen halkalı demirler, çanlar ve bir yataktır.¹³⁹

Çöllerde yaşayan Tevâriklerin dinî nikâh törenini kendileri yaparken, merkeze yakın bölgelerde ise bölgenin şeyhleri icra etmektedirler. Nikâhtan sonra genç kadınların şarkıları eşliğinde erkekler hecin yarışı yaparlar ve ayrıca diğer gençler tarafından çalınan “tande” denilen çalgının nağmeleri arasında danslar ederler. Akabinde de gelinin ebeveyninin yakınında hasırdan dört duvar şeklinde ve üstü açık halde inşa edilen zifaf odasına yeni evli çift uğurlanır.¹⁴⁰ Buraya kadar kendilerine ya

---

¹³⁸ Damadın gelin evine getirdiği eşyalar, bir binek deve; bir çadır; rüzgârdan korunmak için bir dokuma kumaş; içine tahıl vb. hububâtı koymak için bir çuval; tahtadan yapılmış üç fincan; dört ayna; beş çadır direği; büyük kazanları örtmek için iki dokuma kumaş; biri kulplu iki kepçe; bir süt kazanı; iki deri minder; devenin burnuna takmak için bir demir halka ve bir çuldan ibarettir. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 108-111.

¹³⁹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 112-114.

¹⁴⁰ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 208-210. Tevârik toplumunda “talak/boşanma” çok nadir görülen bir uygulamaydı. Böyle durumlarda koca, karısını boşamak isterse belirlenen mihr-i müecceli verdikten sonra boşayabilirdi. Ayrıca Târikî kadınının da böyle bir talepte bulunma hakkı vardır. Bu talebi gerçekleştirdikten sonra kadın, kocasının evinden ayrılarak baba evine taşınır. Boşanmak isteyen kadın, toplum tarafından güvenilirliğiyle maruf bir adamı koca evine göndererek “ben senden uzağım” haberini ulaştırırdı ve talak gerçekleşmiş olurdu. Ancak bu tür uygulamalar çok nadir görülen vakalardı. Bazı istisnai durumlarda, mesela yeni evlenen çiftlerin ilk gecesinde gelinin bâkire olmadığı anlaşılırsa, damat kendileri için hazırlanan deveyi boğazlamaz ve sadece iç yağı yerd. Bu tavır, gelinin bakire olmadığı anlamına gelirdi. Nitekim bu uğursuz gecenin sabahında damat, gelini boşardı. Böyle bir durumda diğer kabilelerin örf ve adetlerine göre tayin edilen mihr, hemen kız tarafından geri alınırken; aksine Tevâriklerde böyle bir uygulama yoktur. Bu tür durumlarda gelin, kusurlu kabul edilir ve toplum içerisinde küçük düşürülürdü. Örfî geleneklere göre evlenecek olan taraflar imğâd kabilesinden olursa ve bu kötü durum tezahür ederse, kesilen hayvanın kürek kemiği kısmı delinerek çadırın ön direğine asılırdı.

damadın erkek çocuk sahibi olan kız kardeşi ya da hizmetçisi eşlik etmekte ve sonrasında oradan uzaklaşmaktadır. Kurulan bu zifâf çadırının ön kısmının Sahra Araplarında yön olarak kibleye bakması zorunlu iken; Tevârikler için zaruri değildir. Aksine çadırın ön tarafı doğu yönüne de bakabilmektedir.¹⁴¹

Yeni yuva kuran aileler, ilk çocuklarının doğumuna kadar ayrı bir eve sahip olamamaktadırlar. Yeni gelin gündüzleri ebeveyninin meskeninde yaşamak zorundadır. İlk çocuklarının doğumundan sonra, ayrıca çerke kurmaya ve bağımsız yaşamaya hak kazanmaktadırlar.

3.8. Tevârik Aile Yapısında Çocuk Terbiyesi

Tevârikler arasında evlat, sevinç demektir. Bu yönüyle Tevârik kadınları, hamilelikleri esnasında veya doğuma bir ay kala mutlaka ailelerinin yanlarında bulunmaktadırlar. Yeni evlenen çiftin ilk çocuğunun terbiyesini, buluşa erene kadar anne tarafından ninesi ve dedesi verir. Özel bir durum olmadıkça Tevârik kadınları bebeklerini sütanneye vermezler. “İsnavan” olarak isimlendirilen ad koyma merasimi doğumun akabindeki yedinci günde gerçekleştirilir ve misafirlere keçi eti ikram edilir. Hayırlı olsun gelenlerin isimleri ve getirdikleri hediyeler yüksek sesle zikredilir ve gelenlerin ettikleri bereket ve hayır dualarının akabinde misafirlere yemek ve çay ikram edilir. Daha sonra hem erkek hem de kız tarafından iki kişi bir araya gelerek, üç defa çekilen kura sonucunda konulacak isim belirlenir. Çocuklara verilen isimler, ahrar kabilelerde farklı olsa da, köle kökenli kabilelerdeki, nadir de olsa tabiattaki yabani hayvanlardan mülhemdir.¹⁴²

Tevârik toplumunun en etkili sosyal sınıflarından inislimenler (marabular) hastaları dualarla ve bazı Kur’an-ı Kerim ayetleriyle tedavi etmekte; çocuklarına Mahamadu, Ahmadu, Zeynebu ve Fâtımatu (Fatmita) gibi peygamber, sahabe ve tasavvuf ehlinin ileri gelenlerinin isimlerini koymaya özen göstermektedirler. Köle sınıfına mensup olanlar ise genellikle Kur’an-ı Kerim’den ve Yasin, Bilâl, Havle ve Sâlim gibi İslâm’ın ilk dönemlerinde yaşayan meşhur kölelerin adlarından esinlenerek isim koymaktadırlar. Ayrıca çocuğun doğduğu günü, isim olarak koyanlar olduğu gibi,

---

Boşanan kadın ancak iddet süresini bekledikten sonra başka biriyle evlenebilirdi. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 115-116, 122; Aymard, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁴¹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁴² Benhazera, **a.g.e.**, s. 3; Prasse, **a.g.e.**, s. 42-44.

eski Târikî isimlerinden de vererek geçmişe ait gelenekleri sürdürenler de vardır. Hem kız hem de erkek çocuklarının saçları tamamen kazınmakta ve cinsiyetini ayırt etmek için erkeğin ön kısmından, kızın ise orta kısmından bir tutam saç bırakılmaktadır. Çocuklar belli bir yaşa geldikten sonra bir yandan akranlarıyla oynamaya devam ederken, diğer taraftan da bilhassa keçiler olmak üzere küçükbaş hayvanları otlatırlar; kuyulardan ve vahalardan su taşırlar. En önemlisi ise avcılığı ve kılıç kuşanarak savaşmayı öğrenirler. Çocuklar konuşmayı ve Tifinağ dilini annelerinden öğrenmeye başlarlar. Sünnet için belli bir yaş sınırı olmamakla birlikte çocuklar genelde bir ila yedi yaş arasında bir marabuya sünnet ettirilirlir ve düzenlenen merasim boyunca çocuklara beyaz bir gömlek giydirilir. Genellikle sünnet merasimleri çocuğun fazla yorulmaması için yağmur mevsimlerinde (kış) yapılır. Sünnet cemiyetleri için çeşitli hazırlıklar tamamlandıktan sonra “tande” adı verilen darbukalar çalınmaktadır.¹⁴³

3.9. Dinî-Örfî Kutlamalar ve Folklorik Oyunlar

Tevârikler, başta inislimen kabileleri olmak üzere tüm Müslümanlar gibi Kurban ve Ramazan bayramları¹⁴⁴ ile Mevlid-i Şerifi kutlamaktadırlar. Bayramlar, bayram namazıyla başlar ve sultanın namazını kıldığı yerde hutbeye çıkan imam, diğerlerinden farklı olarak hutbesini irad ederek bu kadim geleneği sürdürür. Bayram namazı sonrası gençler kendi aralarında binek yarışı yaparlar ve o gün akşama kadar çeşitli eğlenceler düzenlenir. Sonbahar festivallerinde [Ağustos ve Eylül aylarında] Nijer ve çevresinde yaşamlarını süren İvilimmiden, Kel Geres (Gress, Guéress) ve Kel Ayir Tevârikleri de kendilerine has kutlamalar yaparlar. Kuzey ve Güney Tevârikleri, Ramazan ayında “harka” adını verdikleri yağma ve talan işine asla koyulmazlar ve kabilelere saldırarak soygunculuk yapmazlar. Bu festival aylarında bilhassa Haggarlar, İngal (In Gall) bölgesinden temin ettikleri tuzu, Sudan taraflarına taşımakta, bu ticaret metâmını darı hububâtıyla takas etmekte ve bu sayede tüm ihtiyaçlarını gidermektedirler.¹⁴⁵ Bu kutlamaların bu döneme denk getirilmesinin nedeni, bilhassa Nijer ve Mali’de yağış dönemi olan Temmuz ayının getirdiği bolluk ve bereketten faydalanmaktır. Bu

¹⁴³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 117-119.

¹⁴⁴ Temâşekçe’de Ramazan ayı, “Azhum” demektir. Bu ifade kuvvetle muhtemel Arapça bir kelime olan ‘es-Savm’ın bozulmuş halidir. Kurban Bayramı’nın kutlandığı Zilhicce ayının karşılığı ise “Tabaski”dir. Detaylı bilgi için bkz. Lieutenant Paulhiac, **a.g.e.**, s. 186-189.

¹⁴⁵ Norris, “Tuareg Nomadism in the Modern World”, **African Affairs**, C. 51, Nu: 203, Oxford University Press, April 1952, s. 154; Prasse, **a.g.e.**, s. 46-47; Julien Brachet, “Le négoce caravanier au Sahara central: histoire évolution des pratiques et enjeux chez les Touaregs Kel Aïr (Niger)”, **Cahiers d’Outre-Mer**, Nu: 57 (226-227), Avril-Septembre 2004, s. 118.

festivallerde deve yarışı oyunları düzenlenir; geleneksel Tevârik rakslarıyla adeta siyasi otoritelerinin meşruiyetlerini âleme göstermek isterler.¹⁴⁶ Kutlamalar boyunca halk, develerine deriyle kaplı süslü eğer hariç fazla yük vurmaz.

Tevârikler, Temaşekçesi “Tâllit Ârerhet” olan Rebiülevvel ayına denk gelen Mevlid kandili yanında Fâtımîler¹⁴⁷ zamanından tevarüs ettikleri “Tamessadak” olarak isimlendirdikleri Aşure gününü de kutlamaktadırlar.¹⁴⁸ Bu özel günler için yemekler hazırlanır, sadakalar dağıtılır, her kesimden insanlar bir araya gelerek ziyafetlere iştirak edilir ve yemek sonrası inislimenler tarafından Kur’an-ı Kerim tilavet olunur, Hz. Peygamber’e ve onun Ehl-i Beyt’ine kasideler ve mevlidler okunur. Bilhassa başta Bûsîrî’nin Kaside-i Bürde’si olmak üzere, birçok kaside ve Tevâriklerin kahramanlıklarını anlatan şiirler bu gecelerin vazgeçilmezleri arasındadır.¹⁴⁹

Bütün Sahra toplumlarında olduğu gibi Tevârikler arasında da boş vakitleri değerlendirmek için bahar dönemlerinde sıklıkla geleneği sürdürülen birçok oyun vardır. Bunlardan bir kısmı büyüklere hitap etse de, çoğunluğu küçüklere aittir. Büyüklere hitap eden oyunların başlıcaları dama, Tunus’ta ve ayrıca Cezayir’in güneyinden Sahra içlerine kadar sıklıkla rastlanan “tekerikera” denilen kavisli sopa ile oynanan asa oyunu; “takuba” dedikleri kılıç-kalkan oyunları ile develer üzerinde icra edilenleri yanında erkekler arasında sabit bir hedefe karşı oynanan mızrak atma yarışı gibi pek çok farklı türde oyun vardır. Çocuklar arasında yaygın olarak görülen oyunların şekilleri, genellikle doğadaki canlılar (kurt, fare, keçi, inek vs.) üzerinden şekillenmiştir.¹⁵⁰

3.10. Doğaüstü Güçlerden Yardım Bekleme Kültü ve Uğur İnanışı

Tevârik toplumunda birçok hurâfe şekli vardır. Rüzgâr falına bakmak, Sahra ve Gat bölgesinde bulunan Cebel-i Cünûn gibi bazı dağların cin topluluklarının ikâmet yeri

¹⁴⁶ Rasmussen, **a.g.e.**, s. 62-63.

¹⁴⁷ Kuzey Afrika’da güçlü bir hâkimiyet dönemi geçiren Fâtımîler, Şii gelenek doğrultusunda bu günü kutlayanların en büyük temsilcilerindendi. Aşure günü kutlamaları ise zaman içerisinde Fâtımîlerin idaresi altındaki Mağrib ülkelerinden Sahra’nın içlerine kadar Tevâriklerin yaşadığı bölgelere ulaşmıştır. Bazı Tevârik uzmanları ise bu tür göçer toplumların aslında bu gibi gün ve geceler vasıtasıyla eski animist (putperest) adetlerini canlı tutabildiklerini iddia etmektedirler. Ancak bu tür kutlamaların aslında Sahra bölgesindeki tarikatların güçlenmesindeki rolü çok daha fazladır. Nitekim sûfi geleneği temsil eden Kâdiriyye, Ticâniyye, Halvetiyye, Hatmiyye ve Mîrğiniyye gibi tarikatlar bu sayede yıllar boyunca varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 74.

¹⁴⁸ Benhazera, **a.g.e.**, s. 59; Hureiki, **a.g.e.**, s. 190-191.

¹⁴⁹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 44, 94, 124-125.

¹⁵⁰ Benhazera, **a.g.e.**, s. 19-22.

olduğuna inanmak ve buralara yaklaşmaktan korkmak gibi batıl dūřunceler bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁵¹ Bilhassa uğur, uğursuzluk, cinler, şeytanlar ve ruhlar hakkındaki inanışları çok çeşitlidir.

Mantarūca ve řemherūř adını verdikleri “melik-i mūlūkū’l-cin” bařta olmak üzere tüm “cin”lerden çok korkmaktadırlar.¹⁵² Örneđin; teborak adını verdikleri ađaç perilidir ve bunun altında uyuyan ađacın gövdesinden yedi dikenini kırmadıkça akibeti hayrolmaz. Gazve ve ticari mal sevkiyatı için bařka bir diyara gidip de uzun zamandır kendisinden haber alınamayanların durumunu öğrenmek için, akiriko dedikleri büyücüyle birlikte genç bir kızı süsleyerek “idibinen” dedikleri eski kabirlerden birine götürme ve bu şekilde ölü ruhlardan haber alarak onlardan yardım bekleme inanıřları da vardır.¹⁵³

Tevâriklerde uğur sayılan inanışların başında büyük damlalar ve sağanak halinde yağan yağmur gelmektedir. Böyle bir dođa olayı berekete, refahın başlangıcına ve sürülerin bollaşacağına işarettir. Yağmurların azalması ise insanların işledikleri günahların çoğalmasına bağlanmaktadır. Diđer taraftan uğursuzluğa sebebiyet verebilecek şeylerle ilgili bazı batıl inanışlar da bulunmaktadır. Mesela, Tevârikler, tıbben ümit kesilen hastanın ruhunu dinlendirmek ve etrafındaki cinleri kovmak için şarkılar söylerler. Seferden dönüş, doğum, sünnet, yağmur yağması gibi durumlar yanında üzüntü ile sevinç esnasında da raks ederler. Bundan başka, şayet bir çoban asa taşırsa koyun sürüsü kaybolacaktır veya pişmiş bir eti yere dūřürürse otlattığı koyunlarda ölüm oranı artacaktır. Sabahleyin tek başına sürü içerisinden ayrılıp çadırların yanına gelen bir büyükbaş hayvan, ya dūřmanların bütün sürüye tasallut edeceğine ya da diğer çadır sahiplerinin dūřman önünde yenileceğine işaret olarak kabul edilmiştir. Eđer bu hayvan tek başına dönerse hemen kesilmekte ve eti komşulara

¹⁵¹ Bu dağlarda yaşayan ve bahsi geçen amenukal, şeyhu’l-cebel veya şeyhu’l-cünûn olarak bilinen şerif Ahmed bin Hayyât’tır; aslı Merakeřli olup, yetmiş beř yaşını aşmıştı. Tahsilini Mısır’da tamamlamış âlim bir zâttı. Bütün Afrika İşlâm memleketlerini dolaşmakta, bilhassa vadilerin, uçurum kayalıklarının üzerindeki “Tifinađ” mahkūkâtını okumakta ve Sina dağlarından Kuzey Afrika’nın en batı ucundan Kanarya Adaları’na kadar dolaşarak, bu kadim lisan hakkında araştırmalarla meşgul olmaktaydı. Bu yönüyle belki de Avrupalılardan önce bu sahaya ilgi duyan ilk Tifinagologdu. Ayrıca Atlantis medeniyeti üzerine merak salmış bir kâşifti. Bilhassa câhil bedevi Arapların ve cinlerden korkan Tevâriklerin saldırılarından kurtulabilmek için şeyhu’l-cünûn gibi unvanlardan çokça istifade etmişti. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 200; Câmi (Bey), “Amonukel İdinen”, **Mihrâb**, Nu: 13-14, Haziran 1340, s. 417-433; “Mâ ba’d”, **a.g.e.**, Temmuz 1340, Nu: 15-16, s. 498-514.

¹⁵² Benhazera, **a.g.e.**, s. 59-63; Harding King, **a.g.e.**, s. 42-43, 254; Aymard, **a.g.e.**, s. 59; Hureiki, **a.g.e.**, s. 176-187.

¹⁵³ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 201-203. İdibinen yapıları, tarih öncesi dönemlere ait özel bir teknikle yapılmış megalitik eserlerden olup şekil olarak bir tumulus ile etrafına dizilen bir sıra kromleçten ibarettir.

dağıtılmaktadır. İnsan veya hayvan kanı dökülmüş bir yer cinlerin meskeni olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde terk edilmiş bir mekân ve çocukların bevl ettiği bir yer de bu türden sayılmaktadır. Tevârikler her ayın birinci, ikinci ve dahi her haftanın Cuma günü yolculuğu tercih etmemektedirler. Bu günlerde çıkılan yolculuğun aşırı uzun süreceğini düşünmektedirler.¹⁵⁴

3.11. Müzik Kültürü ve Gece Sohbetleri

Tevârik toplumunda müzik kültürü¹⁵⁵, yemek içmek kadar önemlidir. Nitekim toplumun genç erkek ve kadınları evinde, su taşımak için yola çıktığında, hayvanları sularken ve daha birçok vesileyle teganni ederek eğlenmektedirler. Hatta geceleri açık havada Sahra'nın ortasında ateş yakarlar ve birbirlerine şarkı söylerler. Tevârik şarkıları, yek-âhenk ve düzenlidir. İmzâd denilen bir tür küçük kemanın üzerine gerilmiş atkuyruğundan çıkan boğuk ses ve düzenli, yek-âhenk nağmeler, Sahra'nın ürpertici dokusuyla çok uyuşan bir etki yapmaktadır. Sosyal hayat içerisinde önemli bir yer işgal eden tek telli imzâd¹⁵⁶, özellikle kadın çalgısıdır. Sahra toplumlarının başından geçen tarihi olaylar, neşideler eşliğinde söylenmekte; bilmece derlenmekte ve bu sayede kültürel gelenek, ağırlıklı olarak kadınlar tarafından gelecek kuşaklara aktararak yaşatılmaktadır.¹⁵⁷ Bu müzik aletini şayet bir soylu icra ediyorsa, şarkıya eşlik etmemektedir. Savaş ve festival ilan durumlarında toplumu haberdar etmek için ise imzadı erkekler çalarlar ve bu nedenle ona kutsiyet atfedilmektedir. Bunun dışında Tevârik toplumlarında kullanılan başlıca müzik aletleri tabl, mizmâr, ganga, kaval (zemâmire, tazammart), tande, halhal ve Gat, Ubari, Temingaset, Agades, Tinbüktü ve Tava'da yaygınca görülen deftir. Ayrıca iki tarafı deri kaplı yuvarlak ve hilal şeklindeki küçük trampetler, genelde düğün merasimlerinde en çok kullanılan alettir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 139-141, 145, 180.

¹⁵⁵ Tevârik şarkı ve şiirleriyle ilgili bazı örnekler için bkz. Benhazera, **a.g.e.**, s. 189-198. Ayrıca Fransız yazar M. H. Prunieres, Müzikolog R. Lachmann, Hornbestel, Fransız M. Alexis Chottin, Afrika'daki Berberî ve Tevârik musikilerini kültürel antropolojiden yararlanarak incelemişler ve Türkistan pentatoniklerinin (beş seslilerinin) temiz ve net örneklerini gözlemleyerek, Afrika-Orta Asya müzikal bağlantılarına işaret etmeleriyle dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Mahmud Ragıp Kösemihal, **Türk Halk Musikilerinin Tonal Hususiyetleri Meselesi**, Numûne Matbaası, İstanbul 1936, s. 14.

¹⁵⁶ İmzâd, Temâşek dilinde "söz" anlamına gelmektedir. Bu müzik aletinin ismi, bazı kaynaklarda "hamzad" şeklinde de zikredilmektedir. Bkz. Aymard, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁵⁷ Câmî (Bey), "Cânet meselesine dair", **Sırat-ı Müstakim**, C. V, S. 113, İstanbul 1326, s. 430; Keenan, **a.g.e.**, s. 104; Peek - Yankah, **a.g.e.**, s. 748-752.

¹⁵⁸ Duveyrier, **a.g.e.**, s. 99-100.

Delikanlıların ise kadın çalgıcıların etrafında toplanarak teganniye eşlik etmeleri makbuldür. Tevâriklerin kendi aralarında “ahal” ya da “tidavî” diye isimlendirdikleri müzikal meclislerin temelinde ise, bu şarkıların kahramanlık hikâyelerini anlatan epik bir yapıya sahip olması yatmaktadır. Geçmiş ile gelecek arasındaki köprü ise bu sayede destansı şiirler yoluyla ayakta tutulmaktadır. Ancak bu sözlü sanat, sadece tarihsel bilgiyi gelecek kuşaklara aktarmak için değil, aynı zamanda reddiye için de kullanılmaktadır.¹⁵⁹ Söz konusu şarkıların içeriğine ilişkin aşağıda sunulan kesite bakmak yeterli olacaktır:

(1¹⁶⁰)

Temâşek Lisanındaki Güftesi:

Nékide éfout sé Douveyrat.

Nouat abadé sé Sérirat.

Noussin tiléhat ilazlazintat

Nikesaghil sezquerin dat.

Foulsinén tindeghin hanin gat.

Moumagbet ténenbivan takmart.

Indértiké éngas dagtedellali.

Nékéftilémin dakimin tisagt.

Tercümesi:

Düveyrat'a gazveye gittik.

Serir yollarını kat ettik.

Develeri merada otlarken bulduk

Ve bunları vatanımıza doğru sürdük.

Bu gayreti Gattakilerin (Monet) şerefine yaptık.

“Momagbet”¹⁶¹ ki peynir gibi beyazdır.

Ne olurdu kardeşi onu dellala çıkarsaydı.

Bin inekle bin dişi deve verirdim.

(2)

Tran kounouven degh idmarin

Istemsî valtenned allaghen.

Diki kemiksin veziznahilem.

“Konove”nin¹⁶² aşkı sadırda

Mızrak yarasının ateşi gibidir.

Öyle mızrak ki hasm-ı cânın vurdu.

Ayrıca odun ateşinin etrafında devam eden gece sohbetlerinde, evlilik çağına gelen gencin sevdiği kızın yanına oturmasında herhangi bir beis yoktur. Birbirini seven eş adayları bu demlerde iffet ve namus sınırlarını aşmaksızın karşılıklı sohbet ederler ve birbirlerini daha iyi tanıma fırsatı bulurlar. Tevârik kabileleri kendi aralarında bu

¹⁵⁹ Prasse, a.g.e., s. 24.

¹⁶⁰ Tevârik destansı şiir metinleri için bkz. Abdülkadir Câmî Bey, **Trablusgarb'dan Sahrâ-yi Kebîre Doğru**, s. 206-207.

¹⁶¹ Kadın ismi.

¹⁶² Kadın ismi.

uygulamaya “tehâle” derler. Şayet sohbet meclisinden erkek kalkarsa, sonradan dönerse dahi sevdiği kızın gözünden düşer ve kız, erkeğin sevgisinin göstermelik ve değersiz olduğuna hükmeder. Bu durum aslında kızın sevdiği erkeği sınamasından başka bir şey değildir. Bu sınavdan geçen gencin, kızıdan söz aldığı vakit bazı yükümlülükleri yerine getirmesi zorunludur.¹⁶³

3.12. Tevâriklerin Köklü Alfabeti: Tifinağ

Cezayir, Libya, Moritanya, Fas, Burkina Faso, Çad, Nijerya, Nijer ve Mali ülkelerinde yaşam süren Tevârikler, eski Berberî alfabeti Tifinağ¹⁶⁴ günümüzde kullanan tek toplumdur. Tevârik dilinde, tabiatı itibarıyla resimsel olmakla birlikte Mısır hiyerogliflerinin aksine çizgiler, halkalar ve noktalar kullanılmaktadır.¹⁶⁵ Kabililer ve Şüve Arapları ile Berberî dilini kullanan diğer kabilelerin hepsi, Arap harflerini benimseyerek Sâmi dil grubunun yapısına tâbi olmuşlardır. Tevârik kelimesi “ta” ve “te” harfiyle de iki ayrı şekilde kullanılmaktadır. Lûbî (اللوبي) alfabetinin erken dönemlerdeki kullanımı son bulmasına rağmen, Tifinağ alfabeti Arap dilinin gölgesinde günümüze kadar yapısını korumuştur. Bu durum bilinçli bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Tevâriklerin bu hatla yazılı bir eseri günümüze ulaşmamakla birlikte onların edebiyatı, şiirleri, hikâyeleri, masalları, bilmeceleri, atasözleri ve deyimleri nesilden nesile sözlü (şifahi) gelenek üzerinden aktarılmıştır.¹⁶⁶ Esasında bu durum çöl toplumlarının hayat şartlarından dolayı dış dünyaya uzak olmalarından ve ihtiyaçlarının sınırlı olmasından kaynaklanıyordu. Bu gibi sebepler yazının geniş alanda kullanılmasına izin vermese de bilhassa Târikî kadınları, bu alfabenin korunmasında büyük bir görev üstlenmiştir.

Tifinağ alfabetinin çıkış noktası konusunda birçok görüş ortaya konulsa da, günümüze kadar bu harflerin kökeni tam olarak ispat edilememiş ya da Tevâriklerin kullandığı farklı yazım şekillerine değinilmemiştir. Buna ek olarak, Tifinağ alfabetindeki harflerin tam manası bilinmemekle birlikte sayısı konusunda da ittifak yoktur. Bazı uzman dilbilimciler, Tifinağ dilinin on harften oluştuğunu¹⁶⁷ ve zaman

¹⁶³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 10, 106-107, 176-183.

¹⁶⁴ Bazı dil uzmanları Tifinağı, Berberî dillerinin Hâmi sınıfına tâbi tutarken, Joseph Greeberg gibi bir grup dilbilimci ise Afro-Asyatik dil ailesi içerisinde göstermektedir. Merritt Ruhlen, **A Guide to the World's Languages**, C. I (Classification), Stanford University Press, Stanford 1987, s. 82.

¹⁶⁵ Duveyrier, **a.g.e.**, s. 386-390.

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Rasmussen, “Reflections on Myth and History: Tuareg Concepts of Truth, “Lies” and “Children’s Tales””, **Oral Tradition**, Nu:13/2, 1998, s. 247-284.

¹⁶⁷ Mübârek bin Muhammed el-Mîlî, **Târîhu Cezâir fi’l-kadîm ve’l-hadîs**, eş-Şirketü’l-Vataniyyeli’n-neşri ve’t-tevzî’, Cezayir 1976, s. 120; Harding King, **a.g.e.**, s. 319.

içerisinde, kullanılan harflerin toplumun ihtiyacını karşılamayınca alfabeyle dört harf daha eklenildiğini iddia etmektedirler. Tifinağ alfabesinde yer alan tüm harfler sessizdir. Alfabeyle zaman içerisinde noktalama işaretleri eklenmiş ve bunlar, Arapça'daki hareketler gibi bir işleve sahiptir. Bu sisteme “tıdbâkîn” (تَيْدْبَاكَيْن) ismi verilmektedir.¹⁶⁸ Anlamı ise *genişlemeye* tekabül etmektedir. Bu genişletme süreci sonrası zamanla yirmi dört harfe ulaşılmış ve alfabenin hepsi aynı şekilde sessizdir.¹⁶⁹ Tevârik kabileleri arasında bazı harflerin telaffuzunda ise ince ve kalın ayrımı bulunmaktadır. Târikî dilindeki harflerin bu durumu, Fenikeliler, Ârâmiler ve Nebâtiler gibi eski Sami kitlelerle benzerlik arz etmektedir.

Tifinağ yazı biçimi, Lûbî yazısı gibi sağdan sola, soldan sağa, aşağıdan yukarıya, yukarıdan aşağıya yazılabiliyordu.¹⁷⁰ Daha sonraları Arapça'ya uyarlanarak sağdan sola yazılmaya başlandı. Buradaki temel etken ise kimi durumlarda gizliliği muhafaza etmektir. Örneğin; önemli bir mektubun düşman eline geçmesi durumunda, anlaşılmasını için mukaddem usûller kullanılmaktaydı. Bu şekilde mektubu çözmeye düşmanın en az birkaç gününü aldığından zaman kazanılmış oluyordu. Bu metot, esasında bir nevi şifreleme metoduuydu.¹⁷¹

Tevârikler, Tifinağ harflerinin bazılarını farklı birkaç şekilde yazabiliyordu. İlerleyen dönemde bu kabileler, alfabelerini birçok kaynağa dayanarak yeniden

¹⁶⁸ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 119.

¹⁶⁹ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 204. Aynı şekilde Berberî yazısı da sessiz ve harekesizdir. Uzatma harfleri (elif, vav ve ye gibi) yoktur. Bu şekliyle eski Arap diline benzemektedir. Fenike, Ârâmî, İbrî, Musnat, Lihyanî, Sem'udî ve Safavî hatları sessiz; uzatma harflerinin ise hareketleri yoktur. Bu özelliği ile Lûbî, Tifinağ ve tüm diğer hatları aynı gelenekte toplamaktadır. Lûbî ve Tifinağ hatları, farklı yönlerde yazılmaktadır. Soldan sağa, sağdan sola, aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya doğru yazılabilmektedir. Musnat, Lihyanî, Lûbî ve Safavî hatları da böyledir. Ancak Helozoni hilal gibi bir takım farklı şekilleri vardır. Arap dilinin belirli yönlerdeki düzensizliği, Lûbî ve Tifinağ hatlarını da etkilemiştir. Eski Arap hatlarında farklı noktalama çeşitlerinin kullanıldığı da ayrıca bilinmektedir. Fasîh Arapça'da ise önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve bazı noktalama işaretleri, benzer sessiz harfler arasındaki ayrımı ortaya koyabilmeyi mümkün kılmıştır. Cevad Ali, bu konuda şöyle demektedir: “Bazı Sâmi dillerinde noktalar, harflerin altında veya üstünde konmak şeklinde hareketlerle ifade ediliyordu. Habeş yazısında Arapça noktalamalar kullanıldı ve bunun sessiz harflere katkısı oldu.” Detaylı bilgi için bkz. Cevad Ali, **el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm**, C. 8, Dâru'l-İl li'l-Melâyîn, II. Baskı, Mektebetü'n-Nahda, Bağdat 1978, s. 189. Diğer taraftan bu alfabenin aslının 22 harf olduğu ve sonradan bu alfabeyle Himyerilerin kadim dillerinden iki harfin eklendiği görüşü de yaygındır. Kısacası bu alfabenin kökeni ya Himyerilere (Yemen Arapları) ya da Fenikelilere aittir. Fenike menşeli olduğunu savunanlar, bu alfabenin Kartaca'nın kurucusu Fenikeliler tarafından Afrika'ya getirildiğini ve “ti-” hecesini çıkardığımızda açık bir şekilde “finag”, yani “Finik (Punic)” şekline dönüştüğünü belirtmektedirler. Bu nedenle kuvvetle muhtemel, Tifinağ alfabesi Fenike alfabesinden zamanla farklı bir yazı sistemine dönüşmüştür. el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 41; Harding King, **a.g.e.**, s. 319-320; Campbell, **a.g.e.**, s. 267-276.

¹⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Werner Pichler-Jean-Loïc Le Quellec, “Considerations on the sign [hook] and the problem of its interpretation in Tifinagh inscriptions”, **Sahara**, C. 20, 2009, s. 7-14.

¹⁷¹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 41.

düzenlediler. Özellikle Tevârik kabileleri arasında yaşayan ve bu hattı bilen insanların verdikleri bilgilere doğrudan müracaat ettiler. Tifinağ alfabesinin kökeniyle ilgili dört temel kaynak büyük önem arz etmektedir. Münzevi istihbarat subayı Charles Eugène de Foucauld¹⁷² (15 Eylül 1858-1 Aralık 1916)'nun Tevârikler arasında uzun bir süre kalarak yazdığı *Dictionnaire Touareg-Français, de noms propres (Dialecte de l'Ahaggar)*¹⁷³; René Basset'nin *Grammaire, Dialogues et Dictionnaire Touaregs*; S. Cid Kaouis'in *Dictionnaire Français-Tamahaq* ve içeriğinde Tifinağ alfabesi ile ilgili değerli bilgiler ihtiva eden Henri Bissuel'in yazdığı *Le Sahara Français* adlı eserlerdir.

Lûbî hattının ilk dönemlerdeki kullanımı hakkında ise zamanımıza ulaşan çok az bilgi bulunmaktadır. “Lûbî”, Greklerde Afrika anlamına gelen “Λιβύη / Libyē (Libya)” kelimesinden türetilmiştir. Lûbîler ise aslında eski Afrika sakinleri Emâziğilerin atalarıdır. Aynı kökten gelen “libo” kelimesi eski Mısırlıların komşuları olan Emâziğiler için de kullanılırdı. Eski yazıtları ele alan bazı çalışmalar ve araştırmalardan çıkan sonuca göre “Lûbî” terimi, Afrika'nın kuzeyinde keşfedilen çeşitli Emâziğ alfabeleri için kullanılırdı. Bu alanda bulunan eski yazılara “Lûbî-Emâziğ” yazıtları denmekteydi. Fakat Tifinağ hattının kullanımının ne zaman başladığı hakkında elimizde net bir bilgi olmamakla birlikte günümüzde Tunus'un kuzey tarafında Antik Roma şehri Dugga (Tugga)'da bulunan Fenike ve Numidya dillerinde yazılmış iki dilli anıt mezar

¹⁷² Charles Eugène de Foucauld, 1883 yılında Fas topraklarını Yahudi kılığında girerek gezen ilk kişiydi. Zira bu tarihlerde bir beyazın bu topraklara adım atması mümkün değildi. Cezayir Sahrası'nda Dag Rali'de Kel Terhenanet, Kel Tamanrasset, Kel Tinhart ve Kel Hirafok Tevârikleri arasında bir müddet ikamet eden adı geçen Katolik Fransız subay, Ekim 1886 sonlarına doğru, 28 yaşındayken bu bölgeye tekrar geldi ve bölgede Fransız işgal politikalarını uygulamanın farklı yollarını aramayı sürdürdü. Sahra'nın merkezinin önemli bir bölümünü oluşturan Güney Cezayir'deki Tamanrasset'te yaşadı. 1912 yılına gelindiğinde ise Tidikelt'te yeni bir idarî ve askerî yapılanmaya girdi. Ancak bölgede bir takım maksatlı keşifte bulunmak ve Hıristiyanlığı yaymak amacıyla geldiği öğrenilince, inançlarından asla taviz vermeyen Ayit Luayen kabilesine mensup Tevârikler tarafından 1 Aralık 1916'da Tamanrasset (Tamanğaset) mevkiinde Birinci Dünya Savaşı'nın da devam ettiği bir hengâmede öldürüldü. Burası Ahaggar Dağları'nın batısında bulunmaktaydı. Tevâriklerle birlikte yaşayarak, onların dil ve kültürleri üzerine yaklaşık on yıl süren bir çalışma yaptı. Bölge insanının kullandığı dil ve dilbilgisi üzerine yoğunlaşarak, çalışmasını 4 ciltlik bir eser haline getirdi ve bu çalışması ölümünden sonra yayımlandı. Bu eser Sahra tarihi, Tevârikler ve kullandıkları dil üzerine kıymetli bilgiler içermektedir. Onun fikirleri ve yazıları “İsa'nın Küçük Kardeşleri / Little Brothers of Jesus” tarikatının kurulmasına da öncülük etti. Ayrıca Papa XVI. Benedict, bu misyoneri kutsayarak 13 Kasım 2005 tarihinde “aziz” ilan etti. Detaylı bilgi için bkz. Charles de Foucauld, **Reconnaissance au Maroc, 1883-1884**, Challamel, Paris 1888; **Dictionnaire touareg-français, dialecte de l'Ahaggar**, C. I-IV, Imprimerie nationale de France, Paris 1951-1952; **Poésies touarègues, Dialecte de l'Ahaggar**, C. I-II, Leroux, Paris 1925-1930; Claude Champol, “Confrérie et Empire”, **En Terre d'İslam**, 1942, Année 17, s. 75; M. Coudray, “Foucauld (Charles- Eugène de)”, **Catholicism. Hier, Aujourd'hui, Demain**, C. IV, Editions-Librairie Letouzey et Ané, Paris 1956, s. 1464-1465.

¹⁷³ Bu kıymetli eser, *Kâmûsu'l-Vecîz* (القاموس الوجيز) ismiyle sonradan Arapça'ya çevrilmiştir. Bu çalışmanın sahibi Charles Eugène de Foucauld'nun biyografisi, Katolik azizlerin biyografisini yazmakla ün salmış Danimarkalı Johannes Jørgensen tarafından kaleme alınmıştır.

üzerindeki semboller ile Tifinağ alfabesi arasında büyük benzerlikler saha araştırmacılarına bazı ipuçları vermektedir.¹⁷⁴

“Tifinağ” terimi, “Tirra” terimi gibi Emâziğ yazısının sembollerine verilen genel bir addır. Tifinağ kelimesinin, çoğul şeklinde meydana gelmesi bir açıdan kelimenin birden fazla harften oluşmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Tifinağ alfabesindeki bu durum, Kuzey Afrika ve Sahra boyunca karşılaştığı etkileşim çeşitliliğinden de kaynaklanmaktadır. Nitekim Tifinağ’ın coğrafyası, çok eski dönemlerden beri Cezayir’in güneyinden Mali ve Nijer’deki Tevârik kabilelerine kadar geniş bir yelpazede kullanılmış olan alfabetik bir sistemdir. Günümüzde Tevârikler tarafından kullanılan alfabe, aynı yazı sisteminin çeşitlerinden biridir. Sözün özü Doğu Tifinağı, Batı Tifinağı, Sahravi Tifinağı ve Tevârik Tifinağı gibi çeşitliliğine bakmaksızın, Tifinağ yazısı Emâziği sembollerini kullanan bir alfabadir sonucuna varmak mümkündür. Tifinağ kelimesi, kimine göre “*keşfedilen mülk*”; kimine göre ise “*Fenikelilere mensup olan kimse*” anlamına gelmektedir. Tifinağ alfabesindeki karakterlerin kökeniyle benzerlik gösteren Yunan alfabesinin birçok yazı karakteri, Tevâriklerin alfabesinde de mevcuttur.¹⁷⁵ Bu durum, mevcut yazı çeşidinin ne kadar köklü ve eski bir yazı olduğu tezini güçlendirmektedir.

Kuzey Afrika’da ilk defa sömürge tesis eden Fenikelilerin Trablus sahillerinde bulunmaları nedeniyle, bölgedeki faaliyetleri çölün derinliklerinden Afrika’nın içlerine yani Sahra’daki ticarete kadar uzanmaktaydı. Tarihsel dönem içerisinde bu çölde develerle yolculuk yapan ticaret kervanları, Fenikelilerin gücünü kıran Kartacalıların en önemli servet kaynaklarından biriydi. Dolayısıyla Fenike yazısının bu medeniyetle beraber geniş bir coğrafyaya yayılması gayet tabiiydi. Akabinde Kuzey Afrika’ya gelen Yunanlılar ve Romalılar, Kartacalıların bu topraklardaki hâkimiyetlerine son vererek kendi medeniyetlerini inşa ettiler.¹⁷⁶

Tifinağ alfabesi üzerine araştırmalar yapan birçok filolog bulunmaktadır. Bunlardan Louis Faidherbe, Jean-Baptiste Chabot, Georges Marcy, L. Galand ve Gabriel Camps, grafoloji açısından Lûbî-Emâziği sistemlerinin kökenleri konusunda bir bütünlüğün hâkim olduğunu düşünmektedirler. Aynı şekilde söz konusu türler ile

---

¹⁷⁴ Aymard, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁷⁵ Harding King, **a.g.e.**, s. 321.

¹⁷⁶ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 10.

Tifinağ yazısı, eskiden beri birlikte varolagelmışlerdir. Bu araştırmacılar, Tifinağ yazısının çeşitli şekillerinin diğerleriyle etkileşim sonucu oluştuklarına dair ittifak etmektedirler. Söz konusu yazı çeşitleri; doğu Tifinağı, batı Tifinağı ve eski Sahravi Tifinağı'dır. Bu sınıflandırma iki temel çerçevede ele alınmaktadır. Lûbî-Tifinağı'nın çeşitleri çok olup, harfleri ve ses çeşitleri coğrafi faktöre göre artıp eksilmektedir. Ayrıca bu çeşitlerin her birinin kullanıldığı yerin ve bölgenin tarihi bağımsızlığı bulunmaktadır. Doğru Tifinağı ise Tunus'un kuzeyi ve Cezayir'in doğusunda kullanılmaktadır. Bu iki bölge Lûbî-Emâziği yazılarının ortaya çıkışına tanıklık eden en yoğun bölgelerdir.

Üzerinde Emâziği hattıyla işlenmiş bazı sikkeler günümüze ulaşmıştır. Bunların üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, dilin (yazının) yabancı kavimlerle etkileşime girdiği anlaşılmaktadır. İlk tespit edilen yazılar 1603 yılında bulunmuştu ve "Emâziğ-Punik" olarak ikili bir dil görünümü arz etmekteydi. Bu yazı türü, Tunus'taki Dugga şehrinde bulunan Emâziğli Massinissa'nın kabrinin bulunmasıyla keşfedilmişti. İki asır sonra Tunus'taki İngiliz Konsolosu Thomas Reade, bu bölgede bulduğu yazıt örneklerini İngiltere'ye götürdü ve kendisi öldükten sonra ise bu tarihî kalıntılar British Museum'a nakledildi. İkinci keşifler ise 1904'te yapıldı. İlerleyen süreçte Massinissa'nın kabrinde tekrar kazılar gerçekleştirildi. Bu doğu Lûbî-Emâziği yazılarının keşfi, 19. yüzyılın sonlarına doğru *Tifinagoloji*'nin doğuşunu da beraberinde getirdi. Yapılan bir takım araştırmalar sonucunda Tifinağ yazısının doğu çeşidinin, araştırma ve dolaşım açısından en yoğun tür olduğu anlaşıldı.

Batı Tifinağı, Fas ve Cezayir'in batısında kullanılmaktaydı. Liksus, Tamuda ve Vlili'de keşfedilen yazıtlar, Emâziğ-Punik ve Emâziğ-Latin şeklinde iki dille yazıldığı için birçok araştırma ve etüt çalışmasına konu oldular. Lûbî-Emâziğ ile yazılmış üç yüzden fazla kazılmış levha Fas'ın birkaç bölgesinde bulunmaktadır.¹⁷⁷ Ayrıca Tifinağ'ın batı çeşidi, harf adedinin sayıca fazla olması, birkaç farklı çeşidi içinde barındırması, geniş coğrafi bir bölge üzerine yayılması ve büyük ölçüde Sahravi çeşidine benzemesiyle Doğru Tifinağı'ndan ayrılmaktadır.

Sahravi Tifinağı, Cezayir'in güneyi, Mali, Nijer ve Libya dahil olmak üzere geniş bir coğrafi bölgede kullanılmaktadır. Birçok yazıt Tassili, Hagggar, Ararin İfoğas,

---

¹⁷⁷ Georges Marcy, **Les phrases Berberes des documents inedits d'histoire Almohade**, Hesperis 14, Paris 1932, s. 61-77.

Adrar Ahnet, Ayir, Trablus'taki Bûnecim ve Fizan'da yer alan Cerme'de tespit edilmiştir. 1984'te yaptığı incelemeler sonucunda Henri Lhote (1903-1991) bu yazı çeşidini üç gruba ayırmıştır: Birinci grup, taşlardaki atlar ve atlıları taşıyan kazılar, Caballin'in döneminde (Sahra'da deve bulunmadan önce) ortaya çıktı. Ayrıca bu Tifinağ yazı türünün sembollerini çözmek oldukça zordur. Sembolleri açısından en eski olduğu söylenen ve günümüzde kullanılan Tifinağ yazısına yakın olup sadece Tevârikler tarafından okunan tür ise ikincisidir. Bu tür, devenin Sahra'da ortaya çıktığı¹⁷⁸ döneme aittir. Tifinağ'ın üçüncü çeşidi de bugüne kadar nesilden nesile aktarılmış olan ve Tevârikler tarafından kullanılan günümüzdeki türüdür. Henri Lhote'un tespit ettiği bu grupların yanında arkeolog araştırmacı Malika Hachid'e göre; dördüncü bir çeşit daha bulunmaktadır. Ona göre bu en eski türdür. Libya'nın Büyük Sahra'ya uzanan kısmında ortaya çıkan bu yazı türü, ilk sembolleri ihtiva edenidir. Hachid'e göre; Sahravi Tifinağı'nın çeşitliliği farklı tarihi dönemlere ve coğrafi bölgelere bağlıdır.¹⁷⁹

Tifinağ yazısının çeşitlerinin bu şekilde sınıflandırılması, yayıldığı bölgelerin coğrafi, tarihi ve etnik verileri sayesinde tanınmasını sağladı ve söz konusu toprakların yerel özelliklerini ortaya çıkarmada yardımcı oldu. Sonuç olarak Tifinagologlar, bu alfabeyi üç ana gövdeye ayırdılar. Aslında bu yazı türleri, Tifinağ yazısının üç farklı yüzü olarak değerlendirilmelidir. Zira zaman içerisinde veya belli tarihi dönemlere bağlı olarak Emâziğ dili farklılaştı ve çeşitli ses yapılarını kazanarak, zamanla farklı lehçeler kazandı ve bölgelere göre konuşulan yedi büyük lehçeye ayrıldı: Sûsiyye (Fas), Kabiliyye (Cezayir), Atlasiyye (Fas), Rîfiyye (Fas), Şaviyye (Cezayir), Tevârikî (Temâşekçe: Cezayir, Libya, Mali, Nijer, Burkina Faso) ve Nefûsiyye (Libya). Ayrıca bunlara nazaran daha küçük ölçeklerde kullanılan lehçeler de vardır: Zenâtiyye (Cezayir, Fas), Mezâbiyye (Cezayir), Şenâviyye (Cezayir), Züvvâriyye (Libya), Gadamisiyye (Libya) ve Zenâkiyye (Moritanya, Senegal).

---

¹⁷⁸ Kuzey Afrika'ya devenin miladın ilk yüzyıllarıyla birlikte gelişi, Sahra trafiğini hızla yoğunlaştırmıştır. Bu dönemde bir taraftan kuzeyden tuz ve ilerleyen tarihlerde değerli kumaşlar; güneyden zenci köleler ve altın tozu metâ yoğun bir sûrette taşınırken, diğer taraftan Sahra iç kesimlerine doğru bilgi transferinin de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Fernand Braudel, **Uygurhkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2014, s. 151, 162.

¹⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. Malika Hachid, **Le Tassili des Ajjer**, Méditerranée Editions, Paris 2000; Hachid, **Les premiers Berbères: entre Méditerranée, Tassili et Nil**, Edisud, Aix-en-Provence 2000, s. 185-186.

Son olarak Fransız bilim adamlarınca ortaya konulan araştırmaların gizli bir gündemle yapıldığına dikkat çekmek gerekmektedir. Zira söz konusu coğrafyadaki sömürge hâkimiyetleri boyunca Berberî hareketi, etnik farklılıkları sivrilterek ve kaşıyarak kendisine karşı oluşabilecek güçlü direniş hareketlerini bastırmak maksadıyla Arap milliyetçiliğine karşı Fransız idaresi tarafından desteklenmiştir. Hususiyetle altının çizilmesi gerekirse, Fransa'nın bu topraklardaki hâkimiyeti sırasında bölgedeki Berberî hareketi, Arap taraftarlığı aleyhine bir hareket olarak desteklenmiştir.

TİFİNAĞ ALFABESİ		
Tifinağ Harfleri	Latin Harflerince Karşılığı	Arap Harflerince Karşılığı
◦	A	ا
⊖	B	ب
Ⓒ	C	ش
∧	D	د
E	đ	ض
◌̣	E	-
⌌	F	ف
⌘	G	گ
⌘ ^u	g ^w	گ ^w
⊕	H	ه
∧	h	ح
⌌	E	ع
⌘	X	خ
⌌	Q	ق
⌘	i	ي

I	J	ج
Ɔ	K	ك
Ɔ ^u	k ^w	ك ^w
∥	L	ل
⌈	M	م
	N	ن
○	R	ر
Q	ɾ	ر
ƚ	ɣ	غ
⊙	S	س
⊘	ʃ	ش
+	T	ت
Ǝ	ɛ	ط
∞	U	و
⌋	W	ف
∫	Y	ي
⋈	Z	ز
⋈ ^u	z	ژ

Tablo 1: Tifinağ Alfabetesinin Resmi Tablosu, **The Institut Royal de la Culture Amazighe (IRCAM)**, <http://www.win.tue.nl/~aeb/natlang/berber/tifinagh/tifinagh-ircam.html>, Erişim Tarihi: 21.01.2015.

4. Tevârik Konfederasyonlarında Yönetim Sistemi

Tevârikler, Murâbitlar Devleti istisna tutulursa tarih boyunca tek bir siyasi çatı altında yönetilmemişlerdir. Başka bir ifadeyle bu istisnai dönemde, kabile temelli kurulan yerel sultanlıklar ve Tevârik konfederasyonları tek bayrak altında

birleşebilmiştir. Bütün Tevârik kabilelerinin Büyük Sahra'da birlik olarak ve büyük bir yönetim çatısı altında yaşadıkları tarih tarafından kayıt altına alınmıştır. Hicretin 9. asrına kadar Sahra'nın farklı bölgelerinde yaşayan kabilelerin, Murâbitlar ve devamı Muvahhidlerin devlet nizamında edindikleri tecrübelerin ardından, uzun bir müddet Lemtûnelilerin diğerleri üzerinde hâkimiyet tesis etmeleriyle birlikte bütün Sahra'da Nijer Nehri'ne kadar hükümran oldukları tarihi bir gerçektir. Sonuç itibariyle konfederasyon sistemiyle mukaddem dönem ve sonraki yerel sultanlıklar süreci kastedilmektedir.

Yaşadıkları toprakların genişliği göz önüne alındığında çok uzak mesafeleri ifade eden ticâret güzergâhları, uzun süreli yolculuklar esnasında ihtiyaç duyulan su kaynaklarının yetersizliği ve bununla beraber yağışların azlığı gibi tabii şartların zorluğu yanında, kuzeyden güneye düzenli seferler düzenleyen tüccarların kendi kabilelerine olabilecek muhtemel saldırıları engelleyebilmeleri ve yük taşıyan hayvanlarının hayatını muhafaza altına alabilmeleri, bu kabilelere olan ihtiyacı zorunlu kılıyordu. Çölün zor şartlarına alışmış ve bölgeyi çok iyi bilmelerine karşın, yeknesak bir millet hüviyetine kavuşamayan Tevârik kabileleri arasında da hâkimiyet çatışması yaşanıyordu. Bazen birbirlerinin güvence verdikleri ve koruma altına aldıkları ticaret kervanlarına dahi saldırarak yağmaladıkları da olurdu. Böyle durumlarda aralarında büyük veya küçük çaplı çatışmalar yaşanabiliyordu. Örneğin tarihte Haggarların, Kel Fadey (İfadayen) kabilesine saldırarak tüm mallarını yağmalaması sonrasında Haggar ve Tikrikrit sultanlıkları arasında meydana gelen savaşlar her iki tarafa da büyük kayıplar verdimişti. Buna benzer olaylar, Tameskiddâ ve Tikrikrit Sultanlıkları ile Ezgar Sultanlığı'nın bünyesindeki Vrağın (Urağın) ve Mingasatin kabileleri arasında da yaşanmış ve nihayetinde ya bir tarafın rakibini boyun eğdirmesi ya da sulh yoluyla sorunlar çözülmüştü.¹⁸⁰

Tevâriklerin yaşadığı topraklardaki mevcut yönetim sistemi dört sacayağından oluşmaktaydı. Bu idari yapı, otorite [amenukal], kabile reisliği [emğâr] ve inislimen [imametın başı] makamlarından oluşmaktaydı. Bu sistemi ayakta tutan en güçlü

---

¹⁸⁰ Tevârikler, Ramazan ayında yağma ve talan işine girişmezlerdi ve bu kurala tüm peçeli kabileler uyardı. Detaylı bilgi için bkz. İbn Battûta, **Rihletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)**, C. II, Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1958, s. 209-210.

mekanizma olan mîad adını verdikleri “genel meclis” ile tabl ritüeli ise dördüncü ayağı teşkil etmekteydi.

4.1. Amenukal (Sultan)

Temâşekçe’de “ülkenin sahibi” anlamına gelen “amenukal’in açılımı, ame (sahip), -n (-in) ve [a]kal (ülke)”dir.¹⁸¹ Bu lafzı takip eden kelimeler, genellikle bir vadi, dağ veya mera isimleridir. Büyük Sahra ve Bilâdüssudan¹⁸² bölgesindeki Müslüman toplumların başındaki en büyük idareciye ise genelde “sultan” veya “hâkim” denmekteydi. Bununla birlikte her topluluğun kendi idari yapısı içerisinde mahalli lisânı ile liderlerine verdikleri ayrıca bir unvan bulunmaktaydı. Tevârik toplumunun müstakil kabileler halinde yaşayan; fakat mevcut kabilelerin tamamını temsil eden tek bir liderin önderliğini (şeyh-i ekber) kabul ettikleri bilinmekteydi. Kabile reislerine emğâr; bütün Tevârik toplumunu tek çatı altında temsil eden ve adeta derebeyi görevi gören önderlerine ise kendi dillerinde “amenukal (amenokal)” demektedirler. Genellikle Haggar, Kel Atâram ve Tikrikrit sultanlıklarında amenukal, emğâr u nâkâl unvanları tercih edilirken; Ayir, Tameskiddâ ve Kel Akrâs sultanlıklarında “tabl” kullanılmaktaydı. Kabile konfederasyonunun başı konumundaki amenukal, önde gelen aristokrat Tevârik kabilelerinin üyeleri arasından seçilirdi. Amenukal, imohag¹⁸³ kabileleri üzerinde neredeyse hiçbir yetkiye sahip değildi, bununla birlikte sembolik bir değer ifade ederdi ve kabileler de onusuz asla savaşa çıkmazlardı. Soylu kabileler, sayıca

¹⁸¹ Tevâriklerin kullandıkları “kal” kelimesi, Kanurilerde “n’gal” ve Hevsalarda “gari” ile aynı anlama gelmektedir. De Foucauld, **a.g.e.**, C. III, s. 1213.

¹⁸² Sudan’ın genel ahvâli ve tarihiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammed Mihrî Bey, **Sudan Seyahatnâmesi**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326, s. 151-170.

¹⁸³ Gadamis, Murzuk, Gat ve Tamanrasset şehirleri başta olmak üzere Haggar ve Ezgar Tevâriklerinin soylu sınıfına mensup olan kabile reisine “amâhag (çoğulu: imohag)”; kadınların soylu savaşçılarına ise “tamahag (çoğulu: Timohag)” derlerdi. Bu kabileler kendilerini tek çatı altında birleştirerek “Kel İmohag” ve “Kel Tamahag” tabirini kullanmaktaydılar. Esasında bu kelimenin aslı, “İmozâğ” olup, çoğulu “emâzîğ”dir. Zira bu bölgelerde “keskin ze” harfî, galat-i meşhur olarak “yumuşak he” harfiyle telaffuz edilmektedir. Bundan mülhem Tevârikler, ataları Emâzîğ b. Hâm b. Nûn’a nispetle kendilerine “hür adam” manasına gelen “imâziğen” derlerdi. Ayrıca bu isim kadim Mısır tarihi kayıtlarındaki “Tamaho/Tamahou” kelimesiyle tam bir benzerlik arz eder. Güneydeki Kel Essûk ve Tingeregif gibi kabileler ise “imohag” kelimesinden mülhem kendi soylu savaşçı sınıfını “imoşâğ” veya “imojağ” diye isimlendirirdi. Adolphe Hanoteau, **Essai de grammaire de la langue Tamachek**, Imprimerie Impériale, İstanbul 1860, s. VIII, dipnot 1; Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, İstanbul 1326, s. 181; el-Vezzân, **a.g.e.**, C. II, s. 150-151; De Foucauld, **a.g.e.**, C. II, s. 673; Chabrolles, “La légende d’Amenagh”, **Bulletin de liaison saharienne**, Paris 1954, Nu: 17, s. 127-128; Bourgeot, “Idéologie et appellations ethniques: l’Exemple twareg (Analyse des catégories sociales)”, **Cahiers d’études africaines**, Nu: 48, Paris 1972, s. 542; Çaycı, **a.g.e.**, s. 20; Hureiki, **a.g.e.**, s. 54, 93.

imğad kabilelerden az olduğu için, belirlenen kurallar doğrultusunda birden fazla imğad kabileyi kendi idaresi altında yönetmekteydi.¹⁸⁴

Amenukalin en önemli görevi, savaş zamanlarında “başkomutan” olmak; genelde ise mera ve otlaklar ile göçebelerin toprak sınırlarını denetlemek ve korumaktı.¹⁸⁵ Hâkim olduğu topraklardaki ticâret güzergâhlarının güvenliğini ve kervanların himayesini sağlamak da en önemli görevlerindendi. Tevârik amenukalleri itaat ve boyun eğmenin bir alameti olarak imğad kabilelerden alınan “tivse (tioussé)” yanında; imğadların kullandığı toprağa ve topraklarından geçen tüccarların ve seyyahların “toprakbastı”sına mukabil “ehâre-n-âmâdal” adıyla vergi toplamaktaydı. Nadir de olsa, bazen imğad kabileleri maddi olarak bir vergi vermez ve bunun yerine amenukalin ordusuna asker gücü temin ederdi. Ayrıca savaş zamanlarında köle soylu kabilelerin tek bir bayrak altında toplanmasını da sağlardı. İmğadlardan tahsil edilen vergiler, amenukallerin ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamaktaydı. Tevâriklerle münasebetler başladıktan sonra Osmanlı idari makamları bu durumu kavramışlar ve esasında kabile şeyhlerine bağladıkları maaşları bu yüzden sembolik düzeyde tutmuşlardır.¹⁸⁶

“Amenukal” seçmek için kurulan mecliste bulunan kabile reisleri ve inislimenler, bu konuda karar veremezlerse, kural gereği selefin sarığı ikiye kesilerek eşit oranda haleflerin başlarına sarılırdı. Başka bir ifadeyle, nadir de olsa bu şekilde iki amenukal seçilir ve iki ayrı idari yapıya meydan verilirdi.¹⁸⁷ Fakat Büyük Sahra’daki Fransız işgali sonrası dönemde, “amenukal” seçimlerinde uygulanan mevcut teamüllerin kasıtlı olarak bozulduğu ve toplum yapısı içerisindeki eski konumunu kaybettiği görülmektedir.

Agades (Ayir), Tameskiddâ ve Kel Akras sultanlıklarında amenukallik makamı, “tabl (tobol, tabala)” ya da “tambari (tambûr)” diye isimlendirilmekteydi ve siyasi özerkliği temsil etmekteydi. Bundan mülhem tabl müzik aleti hükmetmeyi, yönetimi ve gücü temsil etmekteydi. Resmi toplantılara davet ve sosyal olaylarla ilgili gelişmelerden toplumu haberdar etmede tabl kullanılırdı.¹⁸⁸ Düz bir ahşap dairevi parça üzerine derinin

---

¹⁸⁴ Prasse, **a.g.e.**, s. 16-17.

¹⁸⁵ Tıpkı amenukal unvanı gibi Tibu ülkesindeki mahalli reislere de “mayna” ve “derde” denmekteydi.

¹⁸⁶ Benhazera, **a.g.e.**, s. 53-54, 139; Aymard, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁸⁷ Gast, “Histoire des Kel-Ahaggar”, **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 282-303.

¹⁸⁸ el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 44.

sıkıca kaplanmasıyla davula benzer bir şekilde üretilen tabl, kabileler arasındaki haberleşmeyi, herhangi bir saldırı durumunda meraların güvenliğinin sağlanmasında kabileleri teyakkuzda tutma ve amenukalin emirlerinin kabileler arasında hızla emir-komuta zinciri içerisinde ulaştırılmasına matuf kullanılan bir araçtı.¹⁸⁹

Amenukal, kendisini azletme yetkisine sahip olan ve Araplar tarafından “lâmânî” ismiyle anılan paydaş kabile reislerinden müteşekkil “atâbâlân/tabl” meclisince seçilirdi. Bu meclis, savaş ilan etme veya barışın tesisinde tek yetkili merci olan amenukalin başkanlığında toplanırdı. Bu meclis, asayiş ve emniyetin sağlanması ile iktisadî, dinî ve toplumsal kararlar alma konusunda özel yetkilere sahipti. Zaten amenukal, örfî kanunların uygulayıcılarının (kanûniler¹⁹⁰), danışmanlık görevini yerine getiren hâkimler ve âlimlerin, mescitlerde görev yapan kadılar ve imamların; diplomatik heyetler ve elçilerden sorumlu olan kişilerin en başıydı. Amenukal, ayrıca siyasi ve askeri görevleri de deruhte ederdi. Bu konuda kendisine ordunun başı konumundaki “emğâr enğaman” yardım ederdi. Bu kişi kılıç ve mızrak gibi farklı silahların kullanımı konusunda gençleri yetiştirmekle yükümlüydü. Amenukallik makamını, sultanlığın hâkimiyetini kabul eden en güçlü kabilenin reisi üstlenirdi. Amenukalin vereceği kararlarda, “danışma meclisi” görevi gören ve diğer kabilelerin şeyhleri olan emğârlardan oluşan atâbâlân makamı, meselelerle ilgili hükümlerin verilmesinde yardımcı olurdu.¹⁹¹

Tevâriklerde sultanın yönetim bakımından varisi, kızkardeşi tarafıdır. Bu yüzden sultanın erkek kardeşleri ya da kendi çocukları yönetime geçemezlerdi. Zira Tevârik örfüne göre; sultanın kızkardeşinden devam eden saf kan bağı, sultanın kendi çocukları ya da öz kardeşlerinden gelen kan bağından daha kuvvetliydi. Bu uygulama kadim Arap adetleriyle benzerlik göstermektedir. Nitekim bu adet, Haggar ve Kel Akrâs kabilelerinde yakın dönemlere kadar varlığını sürdüren teamüllerdendir. Fakat İvilimmiden, Tikrikrit ve Ayir gibi diğer sultanlıklarda ise bu uygulama hükümsüzdür. Bu sultanlıklarda uygulanan aksi teamül ise yönetimin, varislerden çocukların en

---

¹⁸⁹ Benhazera, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁹⁰ Bu görevli kişiler, herhangi bir hukuk eğitimi veren kurumda eğitim görmüş kimseler değildi. Bu kişileri önemli kılan farklı coğrafyalarda uygulanan örfî hukuku çok iyi bilmeleri idi.

¹⁹¹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 57-59 (dipnot: 1).

büyüğüne; şayet sultanın çocuğu yoksa böyle bir durumda öz kardeşlerine ya da kendi amca çocuklarına geçecek şekilde değiştirilmiş olmasıydı.¹⁹²

Kuraklık, kıtlık veya herhangi bir saldırı sonrası oluşan zor durumlarda başka bir kabileye iltihak eden herhangi bir kabilenin, katıldığı birliğin amenukalinden, otlaklarından faydalanabilmek ve süresiz bir şekilde burada ikamet edebilmek için özel izin alması gerekmektedir. Tevârikler, yağışlı bölgelere hayvanlarını götürebilmek için sürekli yer değiştirirdi. Konfedere yapı içerisinde toplanan kabilelerin en başı konumundaki amenukal, hükmettiği topraklarda yaşayan kabilelerin ileri gelenlerinin yardımına ihtiyaç duyabilirdi. Amenukaller para basar, soylu kabileler adına kendilerini korumalarına karşılık imğadlar ile hâkimiyeti altındaki diğer kabilelerden vergi alır, adaletle hükmeder ve bölgedeki kabilelerin yer değiştirmesi sürecinde son kararı verirdi.¹⁹³

Yeni amenukalin seçilmesi meselesi detaylandırılacak olursa; böyle durumlarda din bilginleri olarak kabul edilen inislimenler, bir toplantı tertip ederlerdi. Amenukallik makamında tevarüs geleneği hâkim olup, yönetim babadan oğula ya da amenukalin en büyük kız kardeşinin oğlu yoluyla devam ederdi. Çok nadir de olsa genel meclis, yeni amenukalin belirlenmesinde seçim yolunu tercih edebilirdi. Böyle durumlarda amenukal makamının adayları arz edilirdi. Bu adaylar arasında karar verebilmek için çadırda veya bir ağaç altında meclis kurularak, her aday için uzun tartışmalar yapılırdı. Bu süreç sonunda her kabile reisi kendi belirlediği adayı, genel meclise sunar; en çok hangi aday teveccüh görmüşse herkes bu sonuca rıza gösterirdi. Yeni seçilen amenukal, yönetimin başına geçer geçmez idaresi altındaki tüm kabilelere cömertliğin alameti olarak izzeti ikramda bulunurdu. Nadiren de olsa bu sonuca aday olup da kaybedenlerden biri itiraz ederse savaş çıkabilirdi. Bu durumun en çarpıcı örneği, Fransızlara teslim olduktan kısa bir süre sonra ölen Tikrikrit Sultanı Muhammed el-Kumeytî'nin varisleri arasında çıkan anlaşmazlıktır. Ölen sultanın amcaoğlu İsmail ile kız kardeşinin oğlu Ehzâ arasında amenukallik makamı için yaklaşık yirmi yıl süren savaş patlak vermişti. Bu durumu kendi lehine fırsata çeviren Fransızlar, İsmail'in tarafını destekleyerek onları birbirine

---

¹⁹² el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 44.

¹⁹³ Benhazera, **a.g.e.**, s. 53-54.

düşürdü. Ehzâ ise Fransızlar tarafından yakalanıp idam edilinceye kadar mücadelesini sürdürdü.¹⁹⁴

4.2. Tabl ve Amenukallik Makamı

Tevâriklere göre tabl¹⁹⁵, hükümranlığın sembolüdür. Bu yönüyle amenukalin tabl sahibi olması, egemenlik sahibi olduğu manasına gelmektedir.¹⁹⁶ Tabl, büyük bir odun kütüğünden elde edilen tahtanın çevresine, dağlık bölgelerde yetişmiş deve veya öküz derisinin raptedilmesiyle elde edilen bir alettir. Bu deri, dışarıya hava vermeyecek büyüklükte, birbirine yakın üç veya dört daire şeklinde delinerek elde edilir. Tabla özel yapılmış bir asa ile ya da devenin ayağını bağlamak için kullanılan sağlam bir iple vurulur ki, bu en münasip olanıdır. Tabl, amenukalin emirlerini farklı kabilelerin alt kollarına varıncaya kadar ulaştırmak için kullanılır. Amenukalin tablinin sesini diğer kabile reislerinin tabllarının sesleri takip eder ve bu şekilde iletilecek emir veya haber, Sahra'nın en uzak noktalarına kadar gitmiş olan Tevârik kabilelerine ulaştırılmış olurdu. Bu yönüyle tabl, en uzak noktaya varıncaya kadar amenukalin emirlerinin ve koymuş olduğu kanunların tatbik edilemesinde üstlendiği rol bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Amenukalin tablinin çalınması değişik manaları da içermekteydi. Tabl genelde bütün kabile reislerinin toplantıya çağırılması, ticaret kabilelerinden birinin ortadan kaybolması, amenukalin çadırının bulunduğu yerin değiştirilmesi, düşmanın saldırılarına karşılık verme, genel savaş ilanı, saldırıya geçiş ve düşmana karşı yapılan saldırıdan dönüşü (vur-kaç taktiği) haber verme ve özel değiş-tokuşlar (esir mübadelesi, ticaret malı vs.) sırasında teyakkuza geçme durumlarında kullanılmaktaydı. Bütün kabile reislerinin katılımıyla oluşan genel mecliste, Tevârik kabileleri tarafından anlaşılacak şekilde her bir karar kendilerine has bir metotla şifrelenmekteydi. Örneğin sultan halkın toplanmasını istiyorsa, tabldan sorumlu kölesine durmaksızın üç kez; düşmana karşı gazveye çıkılacaksa altı kez (gece-gündüz dört kez); önemli kabilelerden biri kaybolduysa aralıksız iki kez ve saldırı tehlikesi kalktıysa sekiz kez vurmasını emrederdi. Sahra toplumları da bu şifre sayesinde ulaştırılmak istenen haberi veya savaş

¹⁹⁴ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 64-65.

¹⁹⁵ Bu çalgı türü bazı kaynaklarda "tobol" şeklinde galat-ı meşhur şekliyle telaffuz edilmekle birlikte bu kelime Arapça "tabl" kelimesinin çoğuludur ve günümüzdeki 'davul'a denk gelmektedir. Benhazera, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁹⁶ Lhote, **a.g.e.**, s. 191; J. Regnier, "À propos du droit au commandement chez les Kel Ahaggar", **Bulletin de Liaison Saharienne**, Nu: 12 (41), Mars 1961, s. 55-66.

çağrısını ister gece ister gündüz olsun kolay bir şekilde alırdı. Bu yüzden sultanın yanında vereceği emre göre tabla vuruş yapacak bir köle her zaman hazır bulunurdu.¹⁹⁷

4.3. Emğâr (Kabile Reisi)

Tevâriklerde sultandan sonra en yetkili kişi “emğâr” dedikleri kabile reisleridir. Her kabilenin başında kendi kabilesinin işlerini denetleyip kontrol eden ve toplumların genelini temsil eden bir reis bulunmaktadır. Reis, halkının menfaatlerini gözetmenin yanında sultanın hazinesi ve savaş giderleri için merkezin talep ettiği payı (vergiyi) tahsil etmekle yükümlüydü. Kendi kabilesi, savaş ve belirlenen yerlere yapılacak baskınlarda asker hazırlardı. Ancak Fransızlar Tevâriklerin kurduğu konfederatif yapıyı parçaladıkları zaman, önemli kabilelerin reislerini ortadan kaldırdılar ve kendi otoritelerini kabul eden yerel şefleri yönetimin başına geçirdiler.¹⁹⁸

4.4. İnislîmen (Din Bilgini)

Tevârikler, kendi aralarında İslâm dininin hızla yayılmasından sonra inislîmenlik (marabuluk) makamını ihdas ettiler. Bu kabileler, belli vakitlerde ibadetlerini yerine getirmek için genelde her mahalleye kulûbe tarzı tavansız küçük mekânlar yaparlar ve dini eğitim almış ve alanında otorite olan biri bu görevi üstlenmektedir.¹⁹⁹ İmâmetin başı konumundaki inislîmenler/marabular bu kutsal mekânları koruyup gözetirler ve Kur’an ilmi (taneslema) ile alakalı *tanefema* dedikleri dersler verirler. Siyasi yetki ve yürütme gücüne sahip değillerdir. Bu kişinin en önemli görevi din hakkında halkı aydınlatmak ve irşad etmektir. Ayrıca fetva makamını da temsil ederler ve dini eğitimin görüldüğü müesseselerin nizamı da bu kişiden sorulur. Kabileler arasında yaşanan anlaşmazlıkların halinde ise görüşü alınır.²⁰⁰

İnislîmenler, İslâm’ın kabulünden beri toplum içerisinde varlığını sürdüren sosyal bir sınıftır. Çok nadirde görülse Ahmed el-Cîlânî gibi bazı inislîmenler, Sahra bölgesinde yaşanan bir kısım ayaklanmalara öncülük etmişlerdir. Bu kişiler, Tevârik toplumu içerisinde dinin öğretilmesine kendilerini hasrederler ve Tevâriklerin çocuklarına Kur’an-ı Kerim’i ezberletirler. Ayrıca ölen kişilerin gasil ve defin işlemlerini yaptıktan sonra “tîfit” dedikleri beze sararlar ve ölülerin ardından “tolbas” adını verdikleri duaları ederler. Taziye evinde merhûmun yakınlarına “Toprak,

¹⁹⁷ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁹⁸ el-Fülânî, **a.g.e.**, varak nu: 46.

¹⁹⁹ Harding King, **a.g.e.**, s. 255-256.

²⁰⁰ Duveyrier, **a.g.e.**, s. 332-334; Rasmussen, “a.g.m.”, s. 251-252, dipnot: 4, 255-256.

merhumun üzerine nur olsun!” duasıyla taziye verilir. Ölünün ardından yas tutulmaz ve kadınlar bağırıp çağırarak ortalığı velveleye vermezler. Sadece ölen kişinin ailesi üç gün boyunca çerkesinden dışarı çıkmaz ve eğer kadın eşini kaybettiyse dört ay on gün evinde bekler.

Sahra’da bir kabrin yakınından geçen kişi, kabre yaklaşır ve devesiyle çevresinde yedi tur atarak Fatiha süresini okur ve bazı mekân adlarını zikreder. Bilhassa ölünün ardından ismini zikretmek yerine künyesini veya evlatlarından birinin ismini zikrederler ve geride bıraktığı çocuklarına annesine nispetle hitap edilir. Ayrıca marabuların yokluğunda Tevârik kadınları, çocuklarının eğitilmesi ve ilim tahsili görevlerini üstlenirler. Bu yönüyle kültürel gelenek, kadınlar tarafından yaşatılmaktadır. Dinî önderleri inislimenler, savaş zamanlarında dahi asla silah taşımazlar ve kendilerine saldırı olması durumunda sultanın ve soyluların himayesine sığınır. Nitekim sultan ve soylu kabile reisleri de her ne pahasına olursa olsun kendilerine sığınanı koruma geleneğini yüzyıllardır yaşatmaktadır.²⁰¹ Ayrıca her Tevârik sultanının bir inislimeni vardır ve bunlar, kendi soylarını Hâşimoğulları’na dayandırır. Şinkît’teki Kel Ağlâl başta olmak üzere Şerifler (Şerifen), Âyet Evâri, Kel Essûk (es-Sûk, Ehlü’s-Sûk), İkdâlen, İzâviten, İdav İshak, Kunte ve İmsofen kabileleri²⁰² bunların en meşhurlarıdır.²⁰³

4.5. Genel Meclis (Mîad)

Genel meclis olarak adlandırılan yapı, sultanlığı temsil eden kabile şeyhlerinin toplamından oluşuyordu. Önemli işlerin görüşüleceği, savaşa veya barışa karar verileceği, önemli ticari kararların alınacağı, büyük kabilelerin gönderileceği ve korunacağı, savunma ve saldırı tehlikesi veya himaye/sığınma gibi taleplerin olması durumunda karar verici mercii bu meclisti. Siyasi meseleler, akıl ve cesaretçe şöhret kazanmış bir kabile reisinin riyasetinde, tarafsız bir arazi üzerinde görüşülürdü.²⁰⁴

Kurultayvari bir yapıya sahip olan bu meclis sultanın hastalık, yaşlılık veya yönetme kudretini kaybetme gibi zaafı ortaya çıkarsa uzun tartışmalar sonunda amenukalliğe, sultanın aile fertlerinden birini seçebilirdi. Yeni amenukalin seçilmesinde

²⁰¹ Etnograflar, inislimenleri “marabu” olarak isimlendirmektedirler. Detaylı bilgi için bkz. Prasse, **a.g.e.**, s. 17-18.

²⁰² Bu kabile, Murâbitlar zamanında Mâlîki mezhebini bölgede yaymak isteyen Abdullah bin Yasin el-Cüzûlî’ye itiraz edenlerin en etkilisiydi.

²⁰³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 73-79, 123-124.

²⁰⁴ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 32-33.

kendisinde aranan vasıflar ise şunlardı: güzel bir hayata sahip ve tuttuğu yolun sağlamlığı yanında hayatı boyunca itibar zedeleyici bir iş yapmayan, güçlü bir bünyeye sahip ve akıllı, kabilesini seven ve onun galibiyetine sevinen biri olması. Sultanın aile fertlerinden bu şartları taşıyan biri olmadığı zaman mîad, yeni amenukali şerefli bir aileden gelmesi şartıyla diğer kabile reisleri arasından seçerdi. Tevâriklerin burada “şeref”ten kastettikleri şey, toplum düzeninin sağlanmasındaki en temel gaye olan toplumsal barışı her şeyin üstünde tutmaktı.²⁰⁵

---

²⁰⁵ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 63-64.

İKİNCİ BÖLÜM

AFRİKA'DA İSLÂM'IN YAYILIŞINDA TEVÂRİKLERİN ROLÜ

Kuzey Afrika'ya hükmeden Fenikeliler, Yunanlılar ve Romalılar, kendi hâkimiyetleri süresince yerel halk nezdinde benimsenmediler ve iç emniyeti tesis edecek toprak bütünlüğünü sağlayamadıkları için bölge, daima kaos ortamına meyilliydi. Böylesine zor bir durumdan insanları kurtarmayı hedef edinen fetihlerin temsilcisi konumundaki Müslümanlar ise Kuzey Afrika'ya kademeli olarak beş sefer düzenlediler. Bu sayede Râşid Halifeler zamanından itibaren İslâmiyet, kuzeyden Sahra'nın iç kesimlerine doğru hızla yayılmayı sürdürdü.

İslâmiyet, Afrika'ya Sina yoluyla Filistin üzerinden ulaştı. Ömer b. el-Hattâb'ın 642 senesinde Amr b. el-Âs komutasında gönderdiği ordu, Mısır'ı tamamen fethettikten sonra Berka arazisiyle Trablus'un Oea, Sabrata ve Leptis şehirlerini zapt etti ve Müslümanlar bölgeye hızla yerleşmeye başladı.¹ Çoğunluğu Berberî asıllı bölge halkı arasında Rum ve Vandal gibi farklı milletlerden halklar da yaşamaktaydı. Bölgede güçlü nüfuza sahip Lüvâteliler, yıllık 13.000 dinar müşterek cizye ödemek şartıyla Berka'yı Müslümanlara teslim ettiler. Bölgenin İslâm'a açılması üzerine Ukbe b. Nâfi', Sudan hududu yakınlarındaki Zuveyle şehrini itaati altına aldıktan sonra Amr b. Âs, Ecdâbiye (Ecdebiyye), Sürt ve Lebde fetihlerini tamamladı. 645 yılında Osman b. Affân zamanında Amr'ın yerine tayin olunan biraderi Abdullah b. Sa'd, Kabis gibi bazı şehirleri alarak Mısır'a bağladı. 666 yılında Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in bölge valisi, tahammülün üstünde işkenceler yapmaya başlayınca yerli ahali, Muaviye b. Ebû Süfyân'a müracaat etti. Bu durumu haber alan İmparator, otuz bin kişilik bir orduyla üzerlerine yürüse de İslâm orduları karşısında yenilgiye uğradı ve Müslümanların hâkimiyeti, Sicilya'ya kadar uzandı. Aynı yıl içerisinde Mısır Valisi Mesleme b. Muhalled'in komutasındaki askerler, şimdiki Kayrevan şehrinin bulunduğu mevkiyi zapt ederek burayı ordugâh edindiler.²

¹ Ali Sâib, **Coğrafyâ-yi Mufassâl: Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye**, Ebuzziyâ Matbaası, Kostantiniyye 1304, s. 593.

² Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **Afrikâ-yi Osmanî'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fizan'a Dair Malumat**, İÜTY: 5002, İstanbul 1301, s. 10-11; Charles Feraud, **el-Havliyyâtü'l-Lîbiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatta'l-Gazvi'l-İtali (Anneles Tripolitaines)**, Trc. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, III. Baskı, Câmîatu Karyunus, Bingazi 1994, s. 53-54.

Muaviye'nin ölümüyle birlikte yerine geçen Yezid, Kuzey Afrika'nın fethi için Ebu'l-Muhâcir'i azlederek yerine Amr b. el-Âs'ın yeğeni Ukbe b. Nâfi'yi tayin etti. 670 yılında Arap süvarileri ve Berberîlerle sefere çıkan Ukbe, beş sene zarfında Mısır'ı Mağrib'e bağlayan Kayrevan şehrini kurarak yeni bir ordugâh merkezi oluşturdu. Trablus ve Bingazi, 749 yılına kadar Emevîler'in idaresinde kalırken, 909 senesine kadar ise Abbasiler'in yönetiminde kalmayı sürdürdü ve bu süre zarfında Sahra'nın iç kısımlarına doğru sürekli akınlar tertip edildi.³

1. Tevâriklerin İslâmlaşması Süreci

Tevârikler bağlı oldukları kabile isimlerinin ve konuştukları dilin baş kısmına “kel⁴” ibaresini ekleyerek kendilerini diğerlerinden ayırt ederlerdi. Ayrıca Doğu Afrika'daki Tanzania ve Kenya sınırları içinde yaşayan Masailer ile Güney Afrika'daki Bantu halkına mensup Zulular gibi kendilerini “yenilmez” kabul ediyorlardı.⁵ İbn Haldûn, bunların İslâmiyet'ten önceki kadim zamanlarda kumlu sahraların güney tarafında yaşadıklarını, dağ tepelerinde ikamet ettiklerini, böylece verimli arazilerden uzakta kaldıkları için topraktan mahsul almayı bilmediklerini, fakat buna karşılık develerin ve besledikleri diğer hayvanların eti ve sütüyle geçimlerini sağladıklarını haber vermektedir.⁶ Romalılar döneminden beri Atlas dağları silsilesinin güney eteklerinde varlık gösteren ve zamanla kuzeye doğru ilerleyen bu göçebe kavimlerin, yağmacı ve kavgacı “Jetol”lerin (Gétules) soyundan geldiğini⁷ ve miladi 7. yüzyıldaki

³ Celâleddin Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ'**, Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, IV. Baskı, Kahire 1389/1969, s. 205; Hasan İbrahim Hasan, **Siyâsi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, C. I, Trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1985-86, s. 363.

⁴ Temâşekçe'de bu kelime aile, akraba, -in ahalisi, halkı, sakinleri (people of: kel) gibi manalara gelmektedir. Arapça'da karşılığı “ehl” ve “ashâb” yanında “sahip, mütevattın, mukim” gibi manalara da gelmektedir. Kel Temâşek kelimesinde görüldüğü gibi Mali'de Temâşek; Nijer'de Temâcek ve Libya ile Cezayir'de ise Tamâhak şeklinde telaffuz ediliyordu. Bu farklılık bölgeler arasındaki ağız farklılıkları nedeniyledir. Detaylı bilgi için bkz. Jeremy Keenan, **Sahara Man: Travelling with the Tuareg**, John Murray Publishers, London 2001, s. 3; Jacques Hureiki, **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 53.

⁵ Keenan, **a.g.e.**, s. 3-4.

⁶ İbn Haldun, **Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber**, C. VI, III. Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrut 1967, s. 370-371.

⁷ Vahşi ve savaşçı bir kavim olan Jetoller, Atlas'ın güneyinde yaşamakta ve Büyük Sahra ile bağlarını ticari yönden sıkı tutmaktaydı. Garamantlara doğudan komşu olan bu kavim, Atlantik'in batı tarafından Numidya'ya; kuzey tarafından Moritanya'ya sınır komşusuydu. Jetoller, Jugurtha'nın da desteğiyle Romalılara karşı uzun bir müddet başarıyla mücadele etti. Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 13-14, dipnot: 3; J. Desanges, “Gétules”, **Encyclopédie Berbère**, C. 20, Edisud

durumlarını nitelerken “mızrağı elinde devesine binmiş olarak daima Sahra’yı gözetleyip gezerek hayvanlarını çoğaltır; yolcuları yağmalama ve çapulla uğraşırları” şeklindeki tasviri, günümüz Tevârikleri için bütünüyle uyuşmasa da sosyo-kültürel yaşam biçimleri olarak halen mevcut durumlarını koruduklarının anlaşılması açısından önemlidir.⁸ Nitekim bu tarihlerde hüküm süren Fizan Devleti (Phazania) halkına Garamantlar denildiği ve Beyaz Berberîler ile zenci toplumların karışımından oluşan Garamant toplumunun Romalılar döneminde de varlığını koruduğu tarihi bir gerçektir.⁹

Tarihin ilk zamanlarından beri bu peçeli kabileler, hâkimiyeti altına girdikleri devletlerin ve kavimlerin dinini kabul ederek, eski inançlarını geçici de olsa terk ederlerdi. Bu kabilelerin milattan önce başta “Amun” olmak üzere farklı mabudları olduğu, Kartacalıların idaresine girdikten sonraki süreçte bunların “Baal” isimli mabudlarına tapınmaya başladıkları bilinmekteydi. Onların halefi olan Romalılar döneminde ise eski kutsallarına geri dönmüşlerdi. Bu yönüyle Tevâriklerin, kendilerine hükmeden devletlerin veya kavimlerin inanç sistemlerini zâhiren kabul ettikleri halde gizli de olsa birçok zamanlar sihirbaz kadınlara ve pek batıl akaide tâbi oldukları tarih boyunca görülmüştü. İlk İslâm fetihleri öncesinde ise Hıristiyanlığı kabul ettikleri muhakkaktı.¹⁰

Tevâriklerin İslâmiyet’i kabul etmesi, Ukbe b. Nâfi’nin kumandanlarından Abdullah b. Cafer’in bölgeye gelerek¹¹ güneydeki Masmûde ile Lemtûne kabilelerini hâkimiyeti altına almasıyla başladı.¹² Fizan’daki Zuveyle şehrinde Basra ve Kufe ekolüne mensup Hâricilerin varlığı, Tevâriklerin İslâm dinini ilk önce bunların vasıtasıyla tanıdıkları ve bilhassa giymiş oldukları kıyafetlerin benzerliğinin de bu görüşü desteklediği söylenmektedir.¹³ Tevârik kabilelerinin bazıları develerinin boyunlarına “te” harfine benzeyen (†) şeklinde bir damga (tamga) vururlardı. Tevârik topraklarına gelen ilk Avrupalı seyyahlar ve kâşifler bu şeklin “salib” yani haç işaretine

---

1998, s. 3063-3065; Bruce S. Hall, **A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960**, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011, s. 117.

⁸ Abdülkadir Câmî Bey, **Trablusgarb’dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, Dersââdet 1326, s. 180-181.

⁹ Herodotus, **Herodotus (Books III and IV)**, C. II, Çev. A. D. Godley, William Heinemann, London 1957, s. 385-391; Kemal Kahraman, “Fizan”, **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 162.

¹⁰ Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 199-200.

¹¹ Henri Lhote, **Les Touareg du Hoggar**, Payot, Paris 1955, s. 200.

¹² Muhammed Abdülaziz İshak, **Nehdatü Afrîkıyye**, Kahire 1971, s. 32, 50.

¹³ H. T. Norris, **The Tuaregs - Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel**, Aris&Philips, England 1975, s. 13.

benzediğini ve aslında bunların İslâmiyet'ten önce Hıristiyan olduklarını; diğer bir kısmı ise Tevârik kalıntılarında yola çıkarak putperestlik ve totemin bu kabileler arasında yaygın olduğu görüşünü savundular.¹⁴ Bu toplumlar, bu inanç sistemlerinden etkilenmekle birlikte esasında “damga usulü”, Hicret'in dördüncü asrında Kuzey Afrika'ya göç eden Benî Süleym kabilesine has bir uygulamaydı. Avrupalıların ortaya attığı görüşün aksine, onlar bu uygulamalarıyla sahibi oldukları develerin “Targa” ya da “Tifınağ”a ait olduğunu haber veriyorlardı.¹⁵ Her kabilenin kendisine has bir şekle sahip olan bu damgaları, hem kabilelerin diğerlerinden ayrılmasını sağlamakta hem de Tevâriklerin hayat felsefelerini rumuzlarla ifade etmekteydi. Örneğin güneydeki Agades bölgesinde yaşayan Tevârik kabileleri, kullandıkları bu damgaya kendi dillerinde *talhakim* demektedirler.¹⁶

Ukbe b. Nâfi', 670 yılında Tunus'u fethedip ardından Kayrevan isimli bir ordugâh şehri kurmasıyla birlikte İslâmiyet bölge halkları arasında hızla yayılmaya başladı. 682 yılından sonra Atlas Okyanusu sahillerine ulaşan Müslümanlar, 688 yılına kadar Kuzey Afrika'nın tamamını kontrolü altına aldılar. Tunus'u vatan edindiler ve akabinde Mağrib'in güneyine yerleştiler. Bu topraklarda İslâmiyet'in yayılışında özellikle Hassan b. Nu'mân el-Gassân ve Musa b. Nusayr'ın beraberindeki askeri birlikler içerisinde yer alan peçeli kabilelerin büyük etkisi oldu. 700-800 yılları arasında güneydeki Tevârik bölgesinden gelenler, İslâm'ı bölgeye yaymaya başladılar ve Musa, en önemli mahalli görevleri bu kabilelere emanet etti. Fethedilen topraklarda elde edilen ganimetten paylarına düşeni alan bu kabileler, katıldıkları bu fetihlerle diğer bölgelerdeki toplumların İslâmlaşma süreci hızlandırdılar. Emevi Halifesi Hişam zamanında İfrikiyye Valisi Habib b. Ebû Ubeyde, Sahra iç kesimlerine doğru seferler yapmakla görevlendirildi. Araplar, bu fetihler sırasında Sanhâce kabilesine İslâm dinini

---

¹⁴ Rodd, **People of the Veil**, MacMillan & Company Ltd., London 1926, s. 275-285; E. W. Bovill, “North Africa in the Middle Ages”, **Journal of the Royal African Society**, C. 30, Nu: 119, Oxford University Press, April 1931, s. 128; Maurice Benhazera, **Six mois chez les Touareg du Ahaggar**, Typographie Adolphe Jourdan, Alger 1908, s. 61; Emile Félix Gautier, **Le Sahara**, Payot, Paris 1946, s. 209; Raymond Mauny, “Une énigme non résolue: origine et symbolique de la Croix d'Agadès”, **Notes Africaines**, Nu: 64, Paris 1955, s. 70-79, İbrâhim Harekât, “Fas [Tarih]”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul 1995, C. XII, s. 188; Nadir Özkuyumcu, “İfrikiyye”, **DİA**, C. XXI, İstanbul 2000, s. 515.

¹⁵ Muhammed Saïd el-Gaşşât, **et-Tavârik: Arabu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, 5. Baskı, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008, s. 42, 94.

¹⁶ Rodd, **a.g.e.**, s. 284; Jacques Hureiki, **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 202, 460-467.

kabul ettirdiler ve Sudan'a kadar Sahra topraklarını hâkimiyetleri altına aldılar.¹⁷ Zaman içerisinde Fizan, Gadamis ve Gat bölgelerine yerleşip Tevâriklerin soyundan gelenler, iç bölgelerde bu toplumun İmenân¹⁸ (Emnen) kolunu oluşturarak diğer kabileler üzerinde asırlarca etkinliklerini devam ettirdiler.¹⁹

Dış dünya ile etkileşim süreçlerinin hız kazanması, Mısır ve Trablus bağlantılı hac yolları üzerinden kendi topraklarına ulaşan Şinkîtiler (Moritanyalılar) vasıtasıyla oldu. Ancak 11. yüzyılın başlarından itibaren kıta Afrika'sında varlık mücadelesi veren Arap kabileleri, sürekli isyan eden Tevâriklere mecazen "Tanrı'nın terkettiği kimseler" gözüyle bakmaktaydılar.²⁰ Zira İslâmiyet'i erken dönemlerde kabul eden Tevâriklerin²¹, tarihin ilk dönemlerinden itibaren hâkimiyetleri altına girdikleri kavimlerin dinini de kabul ederek kendilerine mahsus din anlayışlarını ve yerel inançlarını mezcederek yeni

¹⁷ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 200.

¹⁸ Gast, "İmenân", **Encyclopédie Berbère**, C. XXIV, s. 3686-3694.

¹⁹ Muhammed Bello b. Osman Fûdî, **İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr [Infâq al-Maysûr fî Târîkh Bilâd at-Takrûr]**, Thk. Behîce eş-Şâzelî, Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye (Câmiatü Muhammed el-Hâmîs), Rabat 1996, s. 81-92.

²⁰ Duveyrier, Benhazera, Norris, Harding King, Bissuel, Furlong ve Dugald da bu kabileleri aynı şekilde nitelendirmektedir. Bu görüşlerini ha-re-ce (خ-ر-ج)nin te-re-ke (ت-ر-ك) fiilinin müradifi olduğunu belirterek, İslâm tarihindeki Hz. Ali'nin karşı safında yer alan Hâricilere dayandırmaktadırlar. Bunun için İbn Ebû Serh'in ilk fetihleri sırasında bu kabilelere karşı kazandığı zaferlerin İslâm'a girmeleri noktasında hiçbir faydası görülmemiştir. Bundan sonra ardarda görülen irtidat ve isyan hareketlerinde dinlerinden avdet ettikleri görülen peçeli kabilelerle sürekli savaşılmıştır. İslâm dini bunlar arasında yerleşince de müteaddit defalar isyancı Hârici unsurların safında yer aldıkları görülmüştür. Nitekim Abdurrahman b. Habîb döneminde de bazı Tevârik kabilelerinin Hâriciliğin İbâdiyye, Sufriyye ve Harûriyye kollarına tâbi oldukları bilinmekteydi. Bu itibarla İbn Ebû Zeyd (H. 310-386) zamanında Mağrib'de tam on iki kez irtidat eden bu kabileler arasında İslâmiyet, ancak Musa b. Nusayr'ın valiliğinden sonraki süreçte yerleşme imkânı bulmuştur. Duveyrier, **Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord**, Challamel Ainé, Paris 1864, s. 317-318; Benhazera, **a.g.e.**, s. 57, 83-85; W. J. Harding King, **A Search for The Masked Tawareks**, Smith, Elder&Co., London 1908, s. 1; Bissuel, **a.g.e.**, s. 35; Charles Wellington Furlong, **The Gateway to the Sahara: Observations and Experiences in Tripoli**, Charles Scribner's sons, New York 1909, s. 79-80, Dugald Campbell, **Tuareg Trails**, Pickering&Ingليس, London 1930, s. 2; Hikmet Naci, **Kuzey Afrika ve Berberiler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955, s. 78.

²¹ Henri Barth, Loyer, Basset, Mesnage, Hornemann ve Cortier gibi Tevârikler hakkında bilgi veren bazı batılı müellifler, Tevâriklerin Müslüman olmadan önce Hıristiyan olduklarını iddia etmektedirler. Bu görüşün öncüsü Barth'a göre; Araplar tarafından "çöl Hıristiyanları" diye adlandırılan Tevârik kabileleri, tanrıyı "Mesi" ve meleği de "angelus" diye adlandırmaktaydı. Bundan hareketle, "Mesi"'nin teslis inancındaki Mesih olduğu hipoteziyle fikrini temellendirmektedir. Bu görüşünü güçlü kılmak için ise başarısızlıkla sonuçlanan 8. Haçlı Seferi'nde (1270) yer alan Saint Louis'in (Kral IX. Louis) soyundan gelenlerin bu göçer toplumlara etkilediği arkaizmini savunmaktaydı. Kaptan Arnaud ve Teğmen Cortier de Sahra Çölü'nü geçmeyi başardıktan sonra verdikleri rapor mahiyetindeki bilgilerde aynı şekilde bu peçeli kabileleri "Haçlıların çocukları" olarak tasvir etmekteydi. Arnaud-Cortier misyonunun Güney Sudan'daki seyahatlerini tamamladıktan sonra ortaya attıkları bu teori, esasında birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Charles Loyer, **De l'assimilation des Arabes suivie d'une étude sur les Touareg**, Challamel Ainé, Paris 1866, s. 222, Jean Pommerol, **Among the Women of The Sahara**, Çev. N. D'Anvers, Hurst and Blackett, London 1900, s. 263-264; Harding King, **a.g.e.**, s. 321-322; "Here and there", **Otautau Standard and Wallace County Chronicle**, C. III, S. 147, 3 March 1908, s. 7; "The Tuaregs", **The Star**, S. 9249, 30 May 1908, s. 4; Marie-Anne de Bovet, **Le désert approuvé: randonnées au Sahara**, Nouvelles Éditions Argo, Paris 1933, s. 195.

bir inanç sistemi tasavvuru oluşturdıkları ve eski akidelerini bu sayede muhafaza ettikleri bilinmekteydi. Ancak İslâmiyet’i kabulle birlikte bir daha asla dinlerinden dönmedikleri anlaşılan Tevârik toplumlarının zihin dünyalarında dinî mensubiyet açısından ya “akâfer” ya da “müslüman” algısının hâkim olduğu anlaşılmaktaydı.²²

Merkezî Afrika ve Büyük Sahra’daki hacı adayları, kutsal vecibelerini yerine getirmek için genelde yaya olarak uzun ve meşakkatli yolculuklar yaparlardı. Tarihsel süreç içerisinde Tevârik reisleri de hac kervanlarını muhafaza altına almaya; İslâm âlemi ve dünyada olup bitenlerle ilgili bilgileri, kendi topraklarından geçmek zorunda olan hac kervanlarından öğrenmeye başladılar.²³ Bu seyahatleri esnasında yüzlerce yerleşim yerlerini geçerek Hicaz’a ulaşırlardı. Orta Afrikalıların hac kabileleri, Fizan’ın Murzuk kasabasında toplanarak, Kahire kervanına dahil olurlardı. Kahire’de bir müddet dinlendikten sonra zaruri ihtiyaçlarını ikmal ederek Sina Çölü üzerinden kutsal topraklara ulaşırlardı. Bir Tevârik hacı adayı, Kano-Zinder-Agades-Bilma-Fizan (Murzuk)-Hammâde-Ucla-Kahire-Sina Çölü-Hicaz güzergâhını takip ederdi. Bu etkileşim sürecinde Sudan ticareti, hac mahmilleri vasıtasıyla büyük gelişme kaydetti.²⁴ Bu kabileler için Mali’de Cenne, Çad’da Abeşe ve en meşhurları Tinbüktü ile Nijerya’da Kano şehirleri bu görevi ifa eden yerlerdi.²⁵

Ortaçağlardan beri kuzeyden Büyük Sahra’ya ulaşan ticaret kervanları kılıç, kalkan, değerli pamuklu kumaş, kök boyları, bornos, tuz, silah, barut, koşum takımları, kağıt, ayna, hurma, şeker, çay ve boncuk gibi ticaret malları getirirken; dönüşte beraberlerinde getirdikleri altın tozu, fildişi, balmumu (arap zamkı, reçine), devekuşu

---

²² Tevâriklerin ve diğer Müslüman Afrika toplumlarının gayrimüslimlerle ilgili algısını ortaya koyması açısından bazı ilginç ve bir o kadar da ehemmiyetli rivayetler mevcuttur. Tevârik ve Arap kabilelerinin itibar ettiği bazı meşâyih’in verdiği, “Şayet bir Fransız veya herhangi bir “akâfer (çoğulu: ikufar)” bir kaptan su içerse, o kap yedi defa toprakla yıkanmadan bu necâsetten temizlenemez” fetvası bunlardan biriydi. Verilen bu örnek, o dönemin toplum yapısını ve din algısını anlamak açısından önem arz etmektedir. Nitekim bu bakış açısı, bazı Fransız seyyahlarının dikkatlerinden kaçmamış ve kaleme aldıkları hâtrât türü eserlerde de hususiyetle vurgulanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 69; Henri Schirmer, **Le dernier rapport d’un Européen sur Ghat et les Touareg de l’Aïr (Journal de voyage d’Erwin de Barry, 1876-1877)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898, s. 143.

²³ Tevârikler, kendilerine “insanların efendisi” anlamına gelen “imâziğen” derlerdi. Duveyrier, **a.g.e.**, s. 327; Aymard, **a.g.e.**, s. 9; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 20-21, 33.

²⁴ Y. Urvoy, **Histoire de l’Empire du Bornou**, Mémoires de l’Institut Français d’Afrique Noire, Nu: 7, Larose, Paris 1949, s. 147-152.

²⁵ Nehemia Levtzion, “The early states of the Western Sudan to 1500”, **History of West Africa**, Eds. J.F.A. Ajayi-Michael Crowder, Columbia University Press, New York 1972, s. 131-157; Ahmed Şelebî, **Mevsûatü’t-Târîhi’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye**, C. 6, Mektebetü’n-Nahdatî’l-Misriyye, Kahire 1981-82, s. 194.

tüyü, köle, ham deri, canlı hayvan ve değerli diğer ticaret malları²⁶, Nürnberg ve Milano gibi Avrupa pazarlarına kadar ulaştırılır ve büyük itibar görürlerdi.²⁷ Bu yönüyle Tevârik kabilelerinin kültürel dönüşümlerindeki en temel üç faktör dinî, siyasî ve iktisadî olup, bu yollarla yüzyıllardır diğer toplumlarla etkileşimlerini sürdürmekteydiler.²⁸

2. Sahra Sultanlıklarının Mağrib Merkezli Müslüman Devletlerle Etkileşimi

Tevârik kabilelerinin Büyük Sahra'da tek elden hâkimiyet tesis etme mücadeleleri tarihen sabit olsa da ağırlıklı olarak Akdeniz kıyılarından Çad Gölü'ne uzanan koridor bir bölgede varlıklarını daha çok hissettirdikleri bilinmektedir.²⁹ Bu tarihsel süreç içerisinde öne çıkan en önemli hükümdarları, Telotan (ö. 844) ile 12. yüzyılda güçlü bir yönetime sahip olan Tenezmâ idi. Bu hükümdarların idarelerinden sonraki dönemde peçeli kabilelerin birliği bozuldu. Her kabile, ayrı bir reise tâbi oldu ve kendi nüfuz bölgelerine hariçten gelen etkenlerle ya uzlaştılar ya da mücadele yolunu tercih ettiler.³⁰ Kuzey Afrika'ya İslâm'ın ulaşması sonrasında Rüstemîler (761-909), Midrârîler (758-976), İdrisîler (789-974), Fâtımîler (909-1171), Zirîler (972-1090), Murâbitlar (1090-1147), Muvahhidler (1121-1269), Merînîler (1196-1465), Hafsîler (1228-1574), Abdülvâdiler (1235-1550) ve Sa'diler (1511-1659) gibi birçok devlet kuruldu ve soy bakımından Himyerilere nispet edilen Lemtûne, Hevvâre, Zenâte, Cüdâle ve Lamta gibi kabileler, bu devletlerin farklı kademelerinde yer aldılar ve Mağrib bölgesinde İslâm'ın yayılması için bilhassa askeri kanatta büyük mücadeleler verdiler.³¹ Bu kabilelerin ilk İslâm ordularında yer almaları, Hz. Ebubekir zamanında Yemen'den göçmeleriyle başladı. Şam'dan hareket eden ordular, Mısır üzerinden Musa b. Nusayr komutasında Mağrib'e vardılar³² ve Târik b. Ziyâd öncülüğünde Tanca'yı fethederek hızla Sahra iç bölgelerine inmeye başladılar.³³

²⁶ BOA, **İR.MV.**, Nu: 21578 ve ekleri.

²⁷ Basil Davidson, **The Lost Cities of Africa**, Little, Brown, Boston 1970, s. 90.

²⁸ Hureiki, **a.g.e.**, s. 13.

²⁹ Richmond Palmer, "The Tuareg of the Sahara: IV", **Journal of the Royal African Society**, C. 33, Nu: 132, Oxford University Press, July 1934, s. 278.

³⁰ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 182-183.

³¹ Abdurrahman es-Sa'dî, **Târîhu's-Sudan**, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1964, s. 84.

³² Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, **Târîhu Halîfe b. Hayyât**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 175.

³³ Muhammed b. Halil İbn Galbûn, **et-Tezkâr fî men meleke Tarablus ve men kâne bihâ mine'l-Ahyâr**, Nşr. Tâhir Ahmedü'z-Zâvî, Kahire 1349, s. 65; Hureiki, **a.g.e.**, s. 85-86.

Arap fâtiplerinin bu bölgede güçlü bir etkiye sahip olan “peçeli” kabilelerle ilk temasları, ribat kurdukları Mağrib’in güneyinde gerçekleşti. Bu göçer toplumların kökenleri, Himyer b. Sebe’ye dayanmaktaydı ve Mağrib’in Sahra’ya yakın olan güney bölgelerinde hayat sürüyorlardı. Bingazi ve Trablusgarp fethedildikten sonra Sahra içlerine doğru Fizan’a kadar ulaşan Müslüman ordularının daha fazla ilerlemesine izin vermeyen Hz. Ömer’den³⁴ sonra hilâfete gelen Hz. Osman, hicretin yirmi beşinci senesinde Mısır Valisi Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’i bir ordu techiz ederek İfrikiyye’nin fethi için gönderdi ve aradan geçen dört yılın ardından muzafferiyet nasip oldu.³⁵

Emeviler döneminde takip edilen asabiyyet politikaları yanında Arap olmayan unsurlardan cizye alınması ve devlet idaresinde söz sahibi olmalarına imkân verilmeyip ikinci sınıf tebaa muamelesi yapılması, Berberîler arasında çeşitli hoşnutsuzlukların doğmasına ve isyanların zuhur etmesine sebebiyet verdi. Bu dönemde artış gösteren peçeli kabilelerin isyan teşebbüsleri, Muaviye b. Hudeyc’i zora düşürünce, Ukbe b. Nâfi’nin destek birlikleriyle bu ayaklanmalar bastırıldı ve Gadamis vahasından Sudan’a kadar olan bölge İslâm hâkimiyetine girdi. Böylece Kuzey Afrika toprakları dahil olmak üzere Büyük Sahra ve Sudan bölgesi, Emeviler döneminde İslâm dünyasına eklendi. Ömer b. Abdülaziz döneminde ise bölgeye gönderilen muallimler yoluyla hızla İslâm’a girmeye başlayan Sahra’nın peçeli kabileleri İslâm ordusu saflarındaki yerlerini aldılar. Abbasiler döneminde Hâricilerin bazı fikirlerini benimseyen Hevvâreler, Zenâtelere ve İbâdiler isyana teşebbüs etse de, Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr, Ömer b. el-Ahvas el-A’cemî komutasındaki İslâm ordusunu göndererek isyancıları bastırdı ve Mısır Valisi Muhammed el-Eş’as’ın takviye birlikleriyle tüm bölge kontrol altına alındı. Diğer taraftan 8. yüzyılın sonlarına doğru kurulan İdrisîler Devleti’nin ilk sultanı I. İdris’in (788-791) askeri birlikleri, güneyden gelen peçeli kabilelerin saldırılarıyla baş etmeye çalışıyordu. Tedlâ’yı aldıktan sonra başta Zenâte, Miknâse ve Zevâğa olmak üzere

³⁴ Süyûtî, **a.g.e.**, s. 196, 205-208; Philip K. Hitti, **Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi**, C. I, Trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s. 244; Muhammed Hamidullah, **İslâm’a Giriş** (Initiation à l’Islam), Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1986, s.187.

³⁵ Süleyman Şükrü (Karçınzâde), **Seyâhâtü’l-Kübrâ: Armağân-ı Süelymânî be-bârgâh-ı Sultânî**, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907, s. 252; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Târih**, C. II, Thk. Ebi’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1987, s. 482-486; G. Bonet-Maury, **L’Islamisme et le christianisme en Afrique**, Hachette, Paris 1906, s. 66; Mustafa Fayda, “Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh”, **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 130-131; Abdülcelil Şelebî, **Ma’reketü’t-Tebşîr ve’l-İslâm: Hareketü’t-Tebşîr ve’l-İslâm fî Âsyâ ve Afrîkyâ ve Uvrubbâ**, Müessesetü’l-Halîci’l-Arabî, Kahire 1989, s. 139, dipnot: 3.

bütün Berberî kabilelerini Abbasi hilâfetine biatten vazgeçirtti. Atlas Okyanusu'na kadar Zenâte ve diğer Berberî kabilelerin meskûn olduğu toprakları kontrolü altına almayı başardı.³⁶ Ağlebîler, Hevvârelerin askeri desteğiyle bölgede huzur ve sükûneti hâkim kıldılar.³⁷ Ancak Ağlebîlerin yerini alan Şii Fâtımîler'in halifesi Mu'izz Lî-dinillah'ın ordu komutanları, önlerine kattıkları Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerinin de etkisiyle Kuzey Afrika ve batı bölgeleri de dahil olmak üzere bölgenin tamamını ele geçirince bölgedeki siyasi dengeler değişti. Ancak Endülüs Emevîleri'nin müttefiki Zenâtelilere bir türlü boyun eğdiremediler. Diğer taraftan çalkantılı ve olaylı da olsa Benî Hazrûn hükümeti de Hâricî hüviyetiyle dikkatleri çekmeye başlamıştı. Zîrler'in halifesi el-Mu'izz b. Bâdis'in bölgedeki dini dönüşüm noktasındaki en büyük etkisi, Mâlîki mezhebini benimsemesi ve yaymasıydı.³⁸ Bu mezhep politikası, Sahra iç bölgelerine gönderilen mukaddemler (zâviyeler) yoluyla adeta propaganda aracı haline dönüştürüldü ve Sünniliğin sağlam temelleri bu dönemde atılmaya başladı.

Yemen kabilelerinin göçleri Şam, Nil deltası ve Kuzey Afrika üzerinden Sahra içlerine kadar yoğunluğunu ve baskısını hissettirdi. Bu süreçte Tevârikler, diğer Sahra kavimleri gibi İslâmiyet'i hızla kabul ederek, Tinbüktü'ye kadar bütün Sahra'yı içine alan Arap fethinin mihmandarlığını üstlendiler.³⁹ Esasında bu kabilelerin etkileşimi Mısır ve Sudan coğrafyasındaki toplumlarla sürekliliğini yüzyıllardır koruyordu. Bilhassa Bilâdüssudan olarak bilinen Vadây, Bagirmi, Kânim ve Bornu bölgelerindeki etkileşim yerel halk ile hariçten gelen kabilelerin (Şüve Arapları) ilk temas noktasıydı.⁴⁰ Nitekim Zeğâveler Büyük Sahra'nın güneyindeki sınırlarda ve Çad Gölü'nün güney batısındaki Bornu bölgesinde aynı kökenden gelen diğer gruplarla birlikte yaşamışlardı. Benî Hilâl ve Benî Süleym akınlarının sonucu, diğer birçok Berberî kabilesiyle birlikte

---

³⁶ "Conquest of Morocco", **The Auckland Star**, C. LXIV, S. 197, 22 August 1933, s. 6; Muhammed Razûk, "İdrîs I", **DİA**, C. XXI, İstanbul 2000, s. 481.

³⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 391-392.

³⁸ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 117-129, 193-197; Jacques Thiry, **Le Sahara libyen dans l'Afrique du nord médiévale**, Orientalia Lovaniensia Analecta: 72, Peeters Press, France 1995, s. 205-247; İbn Galbûn, **a.g.e.**, s. 23; el-Nânî Vuld el-Hüseyin, **Sahrâu'l-Mülessimîn**, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2007, s. 386-392; Muhammed et-Tammâr, **el-Mağribü'l-Evsat fi Zilli Sanhâce**, Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmiyye, Basım yeri yok, 2005, s. 82-87.

³⁹ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 179-180, 199.

⁴⁰ İbrahim Muhammed Hasan - Ali Muhammed el-Ahmar, **el-Asâletü'l-Arabiyyetü li Kabâili Arabi's-Şuvâ**, Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, Libya, Bingazi 2008, s. 68-70; Ali Hartân, **İmbarâtüriyyetü'l-Borni'l-İslâmiyye**, el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire 1975, s. 29.

bölgeye inen diğer kabileler, Çad'ın doğusundaki Vadây'da yerleşmişti.⁴¹ Murâbitların Bilâd-i Gâne topraklarında yaşayan putperest toplumlarla ilk teması ise 9. yüzyılda gerçekleşti ve İslâmiyet'i kabulleri aşamalı olarak yaklaşık iki yüzyıl sürdü.⁴² Zaten Tevâriklerin demografik olarak "ağırlık merkezleri" devamlı surette güneye yani Sahra içlerine doğru kaydı. Aslına bakılırsa bu yer değiştirme, Tevârikler açısından yüzyıllardır devam eden bir süreçti.

1050 yılından sonra Arap Benî Hilâl ve Benî Süleym kabileleri Yukarı Mısır'dan Mağrib'e geçerek, ilk aşamada o bölgedeki Arap el-Mansûr kabilesinin kadınlarıyla evlilikler yaptılar⁴³ ve yaklaşık 150 yıl içerisinde hızla Fizan başta olmak üzere İfrikiyye topraklarının iç kesimlerine doğru dağılıp bölgedeki ağaçları kesip şehirleri kuşattılar. Yayılmış çekirge sürüsü gibi önlerine ne çıkarsa yok edip memlekette büyük bir bozgunculuk çıkarttılar.⁴⁴ Nitekim bu tarihsel süreç içerisinde Batı Sudan coğrafyasında etkin bir güce sahip olan Mali, Songay ve Kânim-Bornu gibi sultanlıklar ile Kuzey Afrika'da Tunus'un Tahert bölgesindeki İbâdiler ile Fas ve Tunus'ta hükmeden Merînîler ve Hafsîler arasında hatırı sayılır ticari bağlar oluşmuştu. Nihayetinde 11-13. yüzyıllar arasında, kuzeydeki halifelerden bağımsız olarak kurulan ilk Tevârik konfederasyonları, birbiri ardınca kurulan güçlü yönetimlerden bilhassa Murâbitlar (1056-1147) ile Muvahhidlerin (1130-1269) halefleri oldular⁴⁵ ve Yemen'e kadar nüfuzlarını yaydılar.⁴⁶

2.1. Mülessimûn Kabilelerinin Murâbit Devleti ile Münasebetleri

Mülessimûn kabileler üzerine araştırmalarını sürdüren tarihçilere göre; bu peçeli kabilelerin vatanları, Trablus'un güneyindeki Gadamis'ten Atlas Okyanusu'na, kuzeyden Senegal Nehri'ne⁴⁷; buradan da Nişer'i de aşarak Büyük Sahra'nın orta

⁴¹ John D. Fage, **An Introduction To The History of West Africa**, Cambridge University Press, Londra 1964, s. 35.

⁴² Ebû Ubeyd el-Bekrî, **el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrikiyye ve'l-Mağrib**, Matbaatü'l-Hükûmiyye, Cezayir 1857, s. 179.

⁴³ Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 6-7.

⁴⁴ Ahmed Bey en-Nâib el-Ensârî et-Trablûsî, **el-Menhelü'l-Azb fî Târihi Trablusgarp**, Cemal Efendi Matbaası, Dersââdet 1317, s. 102-104, 109-115; Ahmed ez-Zâvî, **Târihü'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ**, Kahire 1963, s. 35, 239; B. G. Martin, "Maî Idrîs of Bornu and The Ottoman Turks, 1576-78", **International Journal of Middle East Studies**, S. 3, Cambridge 1972, s. 483.

⁴⁵ et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 125-128.

⁴⁶ Osman Sa'dî, **Urûbetü'l-Cezâyir abre't-Târîh**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-tevzî', Cezayir 1983, s. 87-89.

⁴⁷ Anonim, **el-Hulelü'l-Mevşîyye fî Ahbâri'l-Merrâkuşîyye**, Thk. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zemâme, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dârülbeydâ 1979, s. 17.

bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Bunların en güçlüsü olan Sanhâce kabilelerini İslâm bayrağı altında toplamayı başaran Ebû Abdullah Tâşert b. Tîfavt el-Lemtûnî öldükten sonra yerine Yahya b. İbrahim el-Cüdâlî geçti. Böylece mülessimûn kabilelerinin liderliği Lemtûne'den Cüdâle kabilesine intikal etmiş oluyordu.⁴⁸ Yahya'nın ilk yaptığı iş, Cüdâle ve Lemtûne kabileleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek oldu. Ayrıca Murâbitlar, Fatımî Hilâfeti altına girmeyi kabul etmediler. Çünkü Fâtımî idarecileri, iç işlerine sürekli olarak karışmak istediği için haklarında menfi kanaatlere sahiptiler ve 1043 yılında Fâtımî halifeleri adına hutbe okumayı terkederek Sanhâce kabilesiyle müttefikler. Büyük Sahra ile Fas sınırlarında yaşayan Cüdâle kabilesine mensup Yahya, 1036 yılında hac dönüşünde yanında getirdiği birçok Sanhâce kabile reisiyle birlikte İfrikiyye'nin ilim merkezi olan Kayrevan'a uğradı. Burada birçok ilim meclisinde yer aldı. Kayrevanlı Mâliki fakihlerinden Ebû İmrân el-Fâsî'nin ilim meclisindeyken kendisinin Cüdâle kabilesinden olduğunu ve Sahra bölgesinde yaşadığını haber verdi. Ebû İmrân'ın sorduğu sorular karşısında cevap veremeyen Yahya, kendi kavminin herhangi bir mezhebe bağlı olmadığını ve kendilerinin ilimden uzak olduklarını söyledi. Sahra'nın uçsuz bucaksız olmasını ve bazı cahil tüccarın bölgelerine ulaştırdıkları haberler haricinde dış dünyaya kapalı olmalarını da bu durumun başlıca sebebi olarak belirtti ve akabinde kendilerine dini anlatacak âlimler göndermesini istedi. Bunun üzerine Ebû İmrân, Abdullah b. Yasin'i⁴⁹ Sus şehri ulemasından olup Dârü'l-Murâbitîn'in ilk kurucusu Veccâc b. Zelvî'nin (Zellû) yanına gönderdi. Bir süre sonra adı geçen âlim, Cüdâle kabilesi reisi Yahya b. İbrâhim'in daveti üzerine, Mâliki mezhebi üzerine amel eden Kayrevanlı fakih Ebû İmrân'ın da tavsiyesiyle hocası tarafından, Büyük Sahra'nın güneyinde yaşayan ve kelime-i şehâdet dışında din konusunda bilgileri olmayan Sanhâce kabilelerine İslâmiyet'i öğretmek üzere gönderildi. Bu dönemde bölgenin güneyinde Sanhâce'nin en büyük kollarını oluşturan Cüdâle (Cüddale), Lemtûne, Messûfe ve Masmûde kabileleri yaşamaktaydı.⁵⁰

⁴⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer b. Ebû Zer el-Fâsî İbn Ebû Zer, **Enisü'l-Mutrib biravzi'l-kırtas fi ahbari müluki'l-Mağrib ve Tarihi Medîneti Fas**, Rabat 1973, s. 76.

⁴⁹ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik**, C. II, Nşr. Ahmed Bekr Mahmûd, Dârü'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1967, s. 780-782; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fi fûnûni'l-edeb**, C. XXIV, Thk. Hüseyin Nassâr vd., en-Nahdetü'l-Misriyyeti'l-Âmme, Kahire 1403 (1983), s. 253-261.

⁵⁰ İbn İzârî Merrakuşî, **Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib**, C. 4, Thk. G. S. Colin-E. Levi-Provençal, Beyrut 1950, s. 7-8, 128; Hasan Ahmed Mahmûd, **Kıyâmü Devleti'l-Murâbitîn: Safhatün Maşrikatün min Târîhi'l-Mağrib fi'l-Usûri'l-Vustâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye,

Hicrî 2. yüzyıldan beri bölgedeki varlığını güçlü bir şekilde hissettiren Murâbitların⁵¹ askeri gücünün büyük bir kısmını Tevârikler oluşturuyordu. Nitekim Afrika'nın Ortaçağ İslâm hükümetlerinden olan Murâbitlar, devleti kuran kabilelerden Lemtûne'ye nisbetle ed-Devletü'l-Lemtûniyye, mensupları yüzlerini nikab tarzı bir peçeyle örttükleri için el-Mütelessimûn⁵² veya el-Mülessimûn⁵³ (ehl-i lisâm) diye isimlendirilirdi. Kendi dönemlerinde Cüdâle, Lemtûne başta olmak üzere Sanhâce'ye mensup bütün kabileleri itaat altına aldı. Bu süreçte göçer kabileler arasında İslâm dininin yayılmasında marabuların ve yerel şeyhlerin gayretlerinin büyük etkisi oldu. Tevârik çadırlarında yaşayan marabular, genellikle Arap asıllıydı ve yerel kabileyeye mensup olanları çok azdı. Ayrıca bu İslâmlaşma sürecinin hızlı seyrinde kadın imamların da büyük etkisi vardı.⁵⁴

İbn Haldûn'a göre kadim Sanhâce kabilesine mensup Tibular, Kuzey Afrika'da büyük bir devlet kurarak Büyük Sahra'ya kadar hükümranlığını yayan Murâbitlar'a biat eden kabilelerdendi. Bunlar aslen Mecûsi iken⁵⁵ Hicret'in 3. asrında Agram'ı fetheden Abdullah b. Yasin eliyle İslâmiyet ile tanıştılar.⁵⁶ Komşuları Sudanlılara karşı İslâmiyet'i kabul eden bu kabileler, tarihsel süreç içerisinde Sahra boyunca Nijer, Çad, Trablusgarp ile Sudan'a kadar yayılarak büyük bir güç haline geldiler ve kurdukları yeni idare sistem zamanla bölünerek, her oymağın yeni bir kabile reisi oldu.⁵⁷

Abdullah, Sanhâce'nin Cüdâle kolunun meskûn olduğu bölgeye ulaştığında İslâm'ın temel esaslarını anlatmaya başladı, fakat büyük bir tepki ile karşılaştı. Zira halk namaz kılmayı ve zekât vermeyi kabul ederken; kısas, recm ve hırsızlık sebebiyle verilen şer'î cezaların uygulanmasını reddediyordu. Çünkü bölgedeki kabilelerin gasp ve yağmacılık yapmaları da bu ceza kapsamına giriyordu. Abdullah b. Yasin, Atlas dağları eteklerinde yaşayan Masmûde kabilelerini ıslah etmek için uğraştı, fakat başarılı olamadı. Ardından kendi mensubu da olduğu Cüdâle kabilesine giderek dinî tedrisatla

---

Kahire 1957, s. 113, 119; Hâdî Mebrûk Dâlî, **et-Târihü's-Siyâsî ve'l-İktisâdî li-İfrîkiyâ fî mâ verâi's-Sahrâ**, ed-Dârü'l-Mısriyye, Kahire 1999, s. 43-44.

⁵¹ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", **DİA**, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 152.

⁵² Abdurrahman es-Sa'dî, **a.g.e.**, s. 26.

⁵³ Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 190; Sa'dûn Abbas Nasrullah, **Devletü'l-Murâbitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1985, s. 13.

⁵⁴ Norris, **a.g.e.**, s. 13; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 47.

⁵⁵ Hasan, **a.g.e.**, C. V, s. 145.

⁵⁶ İbn Galbûn, **a.g.e.**, s. 65, dipnot: 1.

⁵⁷ Mehmed Nuri-Mahmud Naci, **a.g.e.**, s. 174-178; Richard V. Weeks, **Müslüman Halklar Ansiklopedisi**, C. 3, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 167-171.

meşgul olmaya başladı. Ancak Abdullah, bu kabiledede güçlü bir etkiye sahip Cevher b. Sakkûm'u, Ayâr ve Takku isimli soyluları isyana teşvik ettiği için idam ettirince halkın büyük tepkisini çekti. Bu rahatsızlık, evinden uzaklaştırma ve evini yıkmaya kadar varınca sürecin giderek kötüleştiğini gören Abdullah, Lemtûne kabilesine sığındı, fakat orada da beklediği ilgiyi görmedi.⁵⁸ Bu süreçte kendisini destekleyen kabile reisi Yahya b. Ömer, kardeşi Ebû Bekir b. Ömer ve diğer beş kişiyle birlikte Senegal'deki bir adaya sığınarak hem dinî hem de askerî özellikleri olan bir ribat⁵⁹ kurdu. Kurulan bu ribatlar, bu özellikleriyle başlangıçta Şiilik ve Bergavâta kabilesinin benimsediği Hâricilik gibi o dönemde Ehl-i Sünnet'e muhalif mezheplere karşı kurulmuş adeta pasif savunma merkezleri konumundaydı.⁶⁰ Bu itibarla bölge, putperest Gâne Krallığı topraklarına ve mülessimûn kabilelerin yaşadığı topraklara yakın olması hasebiyle stratejik bir konuma sahipti ve 11. yüzyılın başlarında bu krallık, gücünü son derece arttırmıştı. Aynı dönemde Lemtûnelilerin Bilâdüssudan olarak bilinen Batı Sudan ticaretini ellerine geçirmişlerdi. Bu durumun farkında olan Abdullah, kurduğu ribat şehrinin Lemtûne'ye mensup binlerce kişi nezdinde önemli uğrak noktalarından bir yer haline dönüşmesi için her yolu denedi. Murâbitların askeri disiplin altında eğitildiklerini duyan binlerce kişi buraya gelmeye başladı. Bunlardan büyük bir ordu kuran Abdullah bu sayede Cüdâle, Lemtûne ve Sanhâce kabilelerini itaat altına aldı. Kendisi dini otorite olarak hükmederken, Lemtûne reislerinden Yahya b. İbrahim'i ve ardından Emiru'l-Hak lakabıyla meşhur Lemtûne kabilesinden Yahya b. Ömer'i siyasi otorite olarak başa getirdi.⁶¹

Kontrolü ele geçiren Yahya'nın yaptığı ilk iş, Adrar kabilelerini itaat altına almak oldu. Nitekim hicretten yaklaşık iki asır sonra birçok farklı devletin ordusunda görev alan Tevârikler, Murâbitlar olarak da bilinen Lemtûniye Devleti'nin ordularında önemli görevler üstlendiler ve iç bölgelerdeki nüfuzunu zaman içerisinde güçlendirerek İslâm'ın başta Der'a ve Sicilmâse olmak üzere Sahra üzerinden güneye doğru yayılışını hızlandırdılar. Sicilmâse Hâkimi Mes'ûd Vâdûnîn el-Mağrâvî'nin halka olan baskı ve zulümleri karşısında ulema ve toplumun ileri gelenleri Murâbitlardan yardım istedi. Kudâle ve Lemtûne kabileleri arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözülmesi için büyük

⁵⁸ Anonim, *el-Hulelü'l-Mevşiyye...*, s. 20.

⁵⁹ Ribat, konak, han, tekke ve zaviye manasına gelmektedir. Burada daha ziyade Müslümanların dinlerini yaymak için kurdukları tekke ve zaviye kastedilmektedir.

⁶⁰ İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 75.

⁶¹ İsmail Yiğit, "a.g.m.", s. 152.

çaba harcadı ve aralarında uzlaşı sağlamayı başardı. Bölge halkının da desteğini arkasına alan Murâbıtlar, Sicilmâse'nin üzerine yürüdüler ve firar eden hâkimi 1053 tarihinde yakalayıp öldürdüler. Buna rağmen bölgede görülen bazı isyanlar, zaman zaman artış gösterdi. Aynı yıl içerisinde Batı Sudan-Kuzey Afrika (Mağrib) güzergâhında seyreden ticaret kervanları için önemli ticaret merkezlerinden biri olan Sicilmâse zapt edildi.⁶²

Yahya b. Ömer'in 1056 yılında Bilâdüssudan'da bilhassa 8. yüzyıldan beri Nijer Nehri'nden Atlas Okyanusu sahillerine kadar hükümran olan putperest Gâne Sultanlığı topraklarında İslâm fetihleri yaparken şehit edilmesi sonrası, Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî derhal kuzeye doğru yöneldi ve fetihlere başladı. Fâtımîler'in Sûs şehrinde kurdukları ve Ali b. Abdullah el-Becelî'nin idaresindeki Şii prensliğini, amcazadesi Yusuf b. Tâşfin⁶³ ile birlikte ortadan kaldırdı. Şiiliğin yerine Sünniliğin önemli kollarından Mâliki mezhebi esas alındıktan sonra Sicilmâse ve Der'a'nın üzerine yürüyen Murâbıtlar, buraları aldıktan sonra Masmûdilerin idaresindeki Ağmat'ı ve ardından bugünkü Tagan'ın güneyinde yer alan Bergavâta kabilesinin hâkimiyetindeki Tâmesnâ'yı zapt ettiler. Fakat yerli halk, Murâbıt askerlerinin çokluğundan şikâyet edince Heylâne ve Hezmîre kabile topraklarının arasında kalan bölgede 1062'de yeni bir ordugâh şehri olan Merâkeş kuruldu. Şehrin kurulmasıyla birlikte buradaki ilim meclislerinde yetişen muallimler sayesinde Sahra toplumları arasında dini yayma faaliyetleri hızla arttı. Yusuf, fethettiği her yerde Bağdat'taki Abbasi halifesi Müstazhir-Billâh'a biat edilmesini istiyordu.⁶⁴

Murâbıtlar, Sudan'da hüküm süren yerel sultanlıkların birçoğundan cizye alan Gâne Sultanlığı'nın topraklarının en önemli merkezleri arasında yer alan; Batı, Doğu ve Kuzey Afrika arasındaki ticaret yollarına hükmeden önemli ticaret merkezlerinden Avdagost'u 1041 yılında ele geçirdiler ve civar bölgelerde yaşayan halkı dine davet maksadıyla büyük mescitler inşa etmeye başladılar. Nijer Nehri'ne yakın olan bu şehir, Tinbüktü şehrinin kuzeydoğusuna düşmesi hasebiyle büyük öneme sahipti.⁶⁵ Gânelilerle

---

⁶² Mahmûd, **a.g.e.**, s. 190.

⁶³ Yusuf b. Tâşfin'i öven ve soyunu Tevâriklerin atası Himyerilere dayandıran pek çok şiir vardır. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Bessâm eş-Şenterînî, **ez-Zahîre fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre**, C. I, Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, Libya-Tunus 1979, s. 245-246.

⁶⁴ Şelebî, **a.g.e.**, s. 142-145; et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 134-137.

⁶⁵ Ahmed Şelebî, **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye**, C. 6, s. 105; Dâlî, **a.g.e.**, s. 21, 26.

Lemtûneliler arasında süregelen mücadelenin esas nedeni, güneyde Avdagost, kuzeyde Sicilmâse'ye uğrayan ticaret yollarına hâkim olmak mücadelesiydi. Sudan halkı, Kuzey Afrika toplumlarıyla sıkı ticari ilişkiler içerisinde bulunuyordu. Onlar, külçe altın, gümüş, yün ve deve satıyorlardı. Avdagost pazar piyasasında ise bilhassa yün ve pamuk ticareti büyük ilgi görmekteydi. Zenâteliler, Sicilmâse'ye giden tüccardan gümrük rûsûmu alıyordu. Lemtûneliler ise bölge toplulukları için büyük öneme sahip tuz metâi ticaretini tekelinde bulunduruyor ve ticaret kafilelerinden küçümsenemeyecek oranlarda vergi tahsil ediyorlardı. Gâneliler, Lemtûneliler eliyle Avdagost'tan uzaklaştırıldıktan sonra bu gelirlerini kaybetmişlerdi.⁶⁶ Bu bölgeler, Murâbitların hâkimiyetine geçtiğinden beri Sudan'dan alınan ticaret malları rahatlıkla Akdeniz sahillerine ulaştırılmakta ve buralarda satılmaktaydı. Lemtûne kabilesinin yaşadığı bu şehir, adeta ticaret kervanları için bir kesişme noktasıydı. Bu başarısı sonrası bazı siyahi kabileler Murâbitlarla anlaştı.⁶⁷ Tedlâ'yı da aldıktan sonra 1059 tarihinde animist Bergavâta kabilesinin hâkimiyetindeki Tâmesnâ üzerine yürüdüler. Bu bölge, Nijer'in kuzeyindeki düzlükleri ve otlak görevi gören meralarıyla büyük önem arz eden stratejik bir bölgeydi. Murâbitlar, son bir kez daha Bergavâta'ya giderek isyancıları itaate davet etse de bu uzlaşmacı tavra savaşa karşılık verdiler. Çıkan çatışmalardan birinde ağır yara alan Abdullah, Temmuz 1058 tarihinde Tâmesnâ civarında ölünce, yerine Süleyman b. Kirro geçti.⁶⁸ Bu krallığın tarihinde önemli rol oynayan Soninkeler itaat altına alındıktan sonra, Tevârikler hâkim güç haline dönüştüler. Sultan Dinga Sisse'nin yönetiminin sona ermesiyle birlikte Murâbitların başşehri Gâne oldu. Tinbüktü'nün güneybatısındaki Künbisalîh şehrindeki altın ticareti ise halen canlılığını korumaktaydı. Bu sayede Murâbitlar, Sahra ticâret güzergâhlarına yön verebilmekte ve Sudan topraklarını diledikleri gibi kontrolleri altında tutabilmekteydi.⁶⁹

Abdullah b. Yasin'in yerine geçen Ebû Bekir el-Lemtûnî b. Ömer b. Tâglâgîni es-Sanhâcî, 1067 yılında ticaretiyle ünlü Ağmat-Urika şehri başta olmak üzere Sahra'daki nüfuzunu güçlendirmek için Nefzâve kabilesinin ileri gelenlerinden Zeynep

---

⁶⁶ Ceran, **a.g.e.**, s. 69.

⁶⁷ Mahmûd, **a.g.e.**, s. 113-126, 145-149, 197, 211; Muhammad Fâdıl Ali Bâri - Sâid İbrâhîm Kiraydiyye, **el-Müslimûn fî Ğarbi İfrîkyâ**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2007, s. 68-69.

⁶⁸ el-Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, C. II, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, s. 819-828; Şelebî, **a.g.e.**, C. 6, s. 105; İbn İzârî, **a.g.e.**, C. 4, s. 16; Abdülkerim Özaydın, "Abdullah b. Yâsîn", **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 142; Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 61; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 202-203, 272-273.

⁶⁹ N. Levtzion-J.Hopkins, **Corpus of Early Arabic Sources for West African History**, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 99; Dâlî, **a.g.e.**, s. 27-29.

bint İshak ile evlendi.⁷⁰ Bu süre zarfında peçeli kabilelerden Kudâle ile Lemtûne arasındaki anlaşmazlık yeniden alevlendi. Ağmat yakınlarındaki Lemtûne kabilesi saldırıya geçince, hem tehlikeyi ortadan kaldırmak hem de kuzey bölgelerinin fethedilmesi için amcazâdesi Yusuf b. Tâşfin'i görevlendirdi. Çöldeki müessimûn kabileleri arasında ihtilaf ve geçimsizliğin artması ve konfederasyon haline gelen birlikteliğin dağılmaya yüz tutmaya başlaması üzerine, bunu önlemek için çöle dönmeye karar verdi ve Ebû Bekir, 1068 yılında amcazâdesini nâibi olarak tayin etti. Kendisi Murâbit Devleti'nin kuzey bölgelerinin yönetiminden tamamen ayrıldı ve beraberindeki askerleriyle birlikte güneye doğru inerek, İslâmiyet'i Sahra ötesinde Afrika'nın içlerine kadar taşıdı. Günümüzde Mali, Senegal, Gine (Konakri), Nijer, Burkina Faso ve Fildişi Sahili başta olmak üzere Batı Afrika'ya İslâm'ın yayılışı Ebû Bekir'in bu süreçte bölgede kurduğu mukaddemler yoluyla sağlandı. Ayrıca kuzeyde yaşayan peçeli kabilelerden bir kısmı, Murâbit orduları içerisinde Sahra'nın güneyine doğru inerken aslında kendi idari sistemlerini ve bazı örfî uygulamalarını da buraya taşıdılar.⁷¹ Bu süre zarfında Murâbit Devleti'nin güney topraklarına hükmeden Ebû Bekir b. Ömer, devlet merkezi Künbisalih'i 1076'da alarak Batı Afrika'da kurulan Gâne Sultanlığı topraklarının tamamını kendi hâkimiyeti altına aldı. Kısa sürede Batı Sudan'ı ve bölgedeki altın madenlerini ele geçirdi. Bilhassa bu tarihten sonra siyahi (zenci) kabileler ile Sûsûlar⁷² hariç tüm Fülâniler arasında İslâmiyet hızla yayıldı.⁷³ Ancak Güney Soninke toplulukları arasında yer alan Sûsû kabileleri, bölgenin yükselen yeni gücü olmaya başlasa da, Malinke Sultanı Sundjata Keyta (Keita) tarafından kontrol altına alındı ve Mali Sultanlığı'nın küllerinden yeni bir idari yapı tesis etmeye çalıştı. Bu süreçte Tevârik kabilelerini itaat altına alarak haraca bağladı ve bunların askeri güçlerinden yararlanarak bölgede aktif siyaset gütmeye başladı.⁷⁴

⁷⁰ Vincent Monteil, "Routier de l'Afrique blanche et noire du Nord-Ouest", **Bulletin de l'IFAN**, 30 (1), Paris 1968, s. 78-79; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 23.

⁷¹ Hureiki, **a.g.e.**, s. 327-328, dipnot. 60.

⁷² Günümüzde Nijer Nehri üzerinde ve Mali'nin güneyinde yaşayan Fülâni kabilelerinin bir koludur. Bu siyahi (zenci) kabilelerin Nijer ve Senegal nehirleri arasındaki bölgede kurdukları en önemli krallıklar Gâlâm ve Diyârâ idi. Detaylı bilgi için bkz. Naîm Kaddâh, **İfrîkya'l-Garbiyye fî zillî'l-İslâm**, Mektebetü Atlas, Dimaşk 1960, s. 25.

⁷³ Mahmud Şâkir - Nâfiz Eyyûb Bילו, **Mâlî**, Silsiletü Mevâtini'l-İslâmiyyeti fî İfrîkya: 14, II. Baskı, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1986, s. 25.

⁷⁴ John Middleton (Ed.), **Africa**, C. IV, Charles Scribner's Sons, Princeton 2002, s. 72-73.

Murâbit devlet idaresinde güçlü bir nüfuza sahip olan Yusuf b. Tâşfîn ise “çöl gemileri” olarak bilinen meheri birlikleri yanında atlı birlikleri ikame ederek, kuzey bölgelerinin tamamını fethetti ve Mağrib’e kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Tanca’ya ordularıyla ulaşan Yusuf’un şöhreti Endülüs topraklarında hızla yayıldı. Endülüs Emevi Devleti’nin yıkılmasıyla birlikte bölgede kurulan birçok küçük bağımsız devletçik (Tavâifü’l-Mülûk), Murâbitlar tarafından biraraya getirilerek tek bayrak altında toplandı. Bu süreçte Hıristiyan krallıklarıyla da mücadele eden Yusuf, bölgede mülessimûn kabilelerle iyi geçinmek gerektiğinin farkındaydı. Bu sayede Yusuf, 1086 yılında Zellâka Savaşı’nın⁷⁵ yapıldığı Batliyos mevkiinde Kastilya Kralı VI. Alfonso’yu, el-Mu’temid b. Abbâd’ın askeri birlikleri ve Sudan’dan getirdiği peçeli kabilelerden teşekkül ettiği özel muhafız ordusunun da desteğiyle ağır bir yenilgiye uğratarak Mağrib bölgesine geri dönmeyi başarabilmişti.⁷⁶ Bu sayede Endülüs’teki Müslüman hâkimiyeti en az birkaç asır uzamıştı. Zellâka mevkiinde Hıristiyanlarla yapılan bu savaşta galip tarafın Murâbitlar olmasındaki faktörlerin en önemlilerinden biri, ordularında kullandıkları tabllar ve büyük bayraklar (bend) idi. Bu çalgı aletleri, düşmanın kalbinde korku salmak için Tevâriklerin kullandığı savaş taktiklerinden biriydi. Bu durum Murâbitlar’ın “haşm” adını verdikleri ordularındaki peçeli kabilelerin varlığının ispatı açısından önemlidir.⁷⁷ Zaten devlet yönetiminde idari kademedeki görev alanların neredeyse tamamı, ya Lemtûne ya da Sanhâce kabilesine mensuptu.

İlerleyen süreçte tekrardan eski gücüne ulaşmak isteyen bazı devletçikler Murâbitlar’ın aleyhine ittifak arayışlarına girişince, Yusuf bölgedeki hâkimiyetini muhafaza etmek için ordu komutanlarından Seyr b. Ebû Bekr’i bunların üzerine yolladı. Murâbit ordusunda yer alan Seyr, Lemtûne kabilesine mensup en önemli komutanlardan biriydi. Zellâka Muharebesi’nde büyük başarılar göstererek, Yusuf b. Tâşfîn’in gözüne girdiği için Tavâifü’l-Mülûk devletçiklerini tek çatı altına toplamakla görevlendirildi.

---

⁷⁵ Bu savaşla ilgili detaylı bilgi için bkz. Muşerref Ekinci, “Yusuf bin Taşfîn Döneminde Murâbitlar Devleti”, **Yüksek Lisans Tezi**, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 1997, s. 39-43; Seyyid Abdülaziz Salim vd., **Târîhü’l-Mağribi’l-Kebîr**, C. II, Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, Beyrut 1981, s. 723, 734. Endüslü şair Abdülcelîl b. Vehbûn el-Mürsi’nin (ö. 483/1090) Zellâka Savaşı ve Mu’temid’in 481’de (1089) Yusuf b. Tâşfîn’den yardım istemek üzere Fas’a yaptığı yolculuk serüvenini ele alan şiirlerin bazılarındaki muhteva, önemli bilgileri içermektedir. Bu şiirlerde Yusuf’un, peçeli kabilelerden; atalarının ise Himyerilerin Lahm kabilesinden olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Rahmi Er, “İbn Vehbûn”, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 443;

⁷⁶ Anonim, **el-Hulelü’l-Mevşiyye...**, s. 61.

⁷⁷ Muhammed Abdullah İnân, **Asrû’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fi’l-Mağrib ve’l-Endelüs**, C. I, Lecnetü’t-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1964, s. 123; Anonim, **el-Hulelü’l-Mevşiyye...**, s. 20.

Gırnata, İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Saragosta) ve Batliyos (Badajoz) gibi en önemli şehirlerin kontrolünü ele geçirdi ve Benî Abbâd (1023-1091), Benî Eftâs (1022-1094), Zunnûniler (1009-1085) ve Hûdiler (1039-1043) gibi şehir devletçiklerinin çoğunun ortadan kaldırılmasında önemli görevler üstlendi.⁷⁸

İber yarımadasındaki Müslümanları tek çatı altında birleştirmeyi başaran Yusuf b. Tâşfîn'e, kabile şeyhleri "emîrû'l-mü'minîn" veya "halife" ünvanı vermek istediler. Fakat Yusuf, bu ünvanın Râşid halifelerin ünvanı olduğunu belirterek reddetti ve Bağdat'taki Abbasi halifesine bağlılığını devam ettirerek kendisine "emîrû'l-müslimîn ve'n-nâsîru'd-dîn" denmesini istedi.⁷⁹ Zaten siyasi şartlar, Abbasi halifeleriyle rekabet etmelerine veya Selçuklulara rağmen Abbasi Hilâfeti'ni ellerine geçirmelerine müsait değildi. Lemtûneli komutanlarından Yahya b. Vâsino'ya Fas'ı ve el-Müzdeli'ye ise Tilimsân'ı fethetme görevini verdi. Bu süreçte itaati altına alarak ordusuna dahil ettiği Tavâifü'l-Mülûk askerlerinden büyük destekler gördü. Fetihler hızla devam ederken, 1106 yılında öldü ve yerine oğlu Ebu'l-Hasan Ali geçti. Nijer'den Senegal Nehri'ne Mağrib'den Endülüs'e kadar çok geniş bir alana hükmeden Murâbit topraklarında ise 1121'de etkisini arttırmaya başlayan Muvahhidler'in mehdisi Masmûde kabilesinden Muhammed b. Tûmert'in (ö. 1129) daveti başladı⁸⁰ ve Abdülmü'min b. Ali eliyle resmen devletleşti. Bu dönemde Bilâdüssudan bölgesinde putperest kabilelerle yapılan savaşların sonucunda Büyük Sahra topraklarının tamamı İslâm hâkimiyetine girmişti.⁸¹

2.2. Mülessimûn Kabilelerinin Muvahhidler Devleti ile Münasebetleri

Dünya görüşünü Eş'arî düşünce temelinde sert bir söylemle inşa eden ve toplumun meselelerine bu çerçevede çözüm getirmeyi hedefleyen İbn Tûmert, dikkatleri ve aynı zamanda da kitlesel bir tepkiyi üzerine çekiyordu.⁸² Bu nedenle kendisine güç kazandıran Emir Ali ile arası açıldı ve Ağmat'a sürgüne gönderildi. Ancak buradan firar etti, kendi kabilesine dönüp bir süre onlarla birlikte kaldıktan sonra Tinmellel (Tinmal) şehrine gitti ve siyasi otoriteye başkaldırdı. Emir Ali'nin Merakeş'e dönme davetini

⁷⁸ Seyr b. Ebû Bekr, 1114 yılında İşbiliye'de valiyken öldü. Detaylı bilgi için bkz. İnân, **a.g.e.**, C. I, s. 72-76.

⁷⁹ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâi'z-Zamân**, C. 7, Thk. İhsan Abbas, Daru Sâdır, Beyrut 1977, s. 112-130; Ebü'l-Abbas es-Selâvî, **el-İstiksâ li-ahbâri'd-düveli'l-Mağribi'l-aksâ**, C. II, Nşr. Ca'fer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, Dârülbeyzâ 1955, s. 17, 53.

⁸⁰ Abdülmecid en-Neccâr, **el-Mehdî b. Tûmert**, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Kahire 1984, s. 24.

⁸¹ Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 46-47, 81-85.

⁸² Ceran, **a.g.e.**, s. 147.

reddederek, Murâbitlar'a karşı açık bir isyan hareketi başlattı. İlerleyen süreçte Yusuf b. Tâşfîn'in oğlu Emir Ali giriştiği mücadeleleri kaybedince, Endülüs topraklarındaki siyasi otorite boşluğunu Muvahhidler doldurdu. Diğer yandan bölgede devam eden Hıristiyan saldırılarına karşı topraklarını kontrol ve denetim altında tutmaya çalışan Müslümanlar, Tinnelle şehrinde federatif bir sistem kurdular ve Herga, Masmûde⁸³, Hintâte ve diğer kabileleri tek yönetim altında birleştirdiler.⁸⁴ Murâbitlar, ordusunu bu kabilelerden belli bir nizam içerisinde oluşturdu. Sahra bölgelerinde yaşayan kabileler, kızıl savaş develerine sahipken; Endülüs ve Mağrib bölgelerinden gelen kabileler ise iyi cins savaş atlarına biniyordu. İfrâğe mevkiinde 1134 Haziranında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında çok şiddetli bir savaş gerçekleşti ve düşman tarafı Müslümanların donanımlı orduları karşısında Zellâka ile İkliš bölgelerindeki hezimetin aynısını yaşadı. Bu savaşların kazanılmasında mülessimûn kabilelerin büyük etkisi vardı. Ordu komutanlarından bir kısmı amenukallerden oluşuyordu ve bu kabileler, ordu içerisindeki en rütbeli komutana yani devleti yöneten kişiye ise “emîrû'l-müslimîn” diyorlardı.⁸⁵

Vehran yakınlarında 1045 yılında yapılan muharebede Tâşfîn b. Ali'nin öldürülmesi sonrası yerine geçen oğlu İshak b. İbrahim, henüz on beş yaşındaydı. Bu boşluktan yararlanan İshak'ın amcası, Merakeş'te yönetimi ele almaya kalkıştı ve uyguladığı sert politikalarla halkı kısa sürede bezdirdi. Halkın memnuniyetsizliği ve ortaya çıkan otorite boşluğunu iyi değerlendiren Muvahhidler, 1046 yılında Merakeş'i zapt ettiler ve Emir İshak ile oğlunu idam ederek Murâbitların gücünü iyice kırdılar. Buna rağmen Murâbitların Endülüs'teki etkisi uzun yıllar sürdü. Bu süreçte Murâbit Hükümdarı Ali b. Yusuf b. Tâşfîn tarafından 1126 yılında Balear adalarına vali olarak gönderilen Muhammed b. Ali, Murâbit Devleti'ni yıktı ve bağımsızlığını ilân etti.⁸⁶ Tevârik kabilelerin etkin olarak yer aldığı Murâbit devletinin yıkılmasının ardından Tâşfîn'in yakın akrabalarından olup Büyük Sahra'da yaşayan Gâniye Oğulları, Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Büyük Sahra vahalarına kadar giderek bu bölgelerde Murâbit otoritesini muhafaza etmeye çalıştılar ve nüfuzlarını Mağrib'den Endülüs'e

---

⁸³ Fas ve civarında yaşayan peçeli kabilelerinin en önemlilerinden Masmûde kabilesi, Arapça kaynak eserlerde genelde Mesâmide şeklinde zikredilmektedir. Bu kabilenin tarih sahnesine çıkması, Muvahhidlerden sonra olmuştur.

⁸⁴ Arif Aytekin, “İbn Tûmert”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 425-427.

⁸⁵ İnân, *a.g.e.*, C. I, s. 123, 418-425.

⁸⁶ İnân, *a.e.*, s. 153; İbrâhim Harekât, “Gâniye (Benî Gâniye)”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 354-355.

kadar hissettirdiler. Bu yönüyle Benî Gâniye hükümeti, bir nevi Murâbitların devamı niteliğindedi ve Bağdat'taki Abbasi Halifesi Nâsır-Lidînillâh'a olan bağlılığını sürdürdü. Halife, Muvahhidler ile mücadelesini sürdüren İbn Gâniye'nin yardımına gitmesi için Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye mektup yazdı. Bunun üzerine Şerefeddin Karakuş'un kumandasında Oğuzlardan (Ar. Ağzâz) oluşan 400 kişilik bir süvari birliği Mısır'dan yola çıktı. Bu sayede Mayorkalı Ali b. Gâniye ve Karakuş, Abbasilerin lehine propaganda yapmayı sürdürdüler.⁸⁷ Buradan da anlaşılmaktadır ki; Tevârikler yani mülessimûn kabileler geçtikleri ülke topraklarına İslâm rengini çalan "fâtihler" olarak adeta öne çıkıyordu.⁸⁸

İbn Tûmert'in oluşturduğu komuta kademesi, mücadelesinin başarıya ulaştırılmasında hayati bir rol oynamıştır.⁸⁹ Bu kademenin önemli temsilcilerinden Tilimsan'ın batısını yurt edinen Zenâte kabilesinin Kumya koluna mensup Abdülmü'min, İbn Tûmert'in mehdi olarak biat alması ve sonrasında Murâbitlar Devleti'ne karşı sürdürülen mücadelede askeri birliklerin komuta kademesinin kilit ismiydi. Murâbitlara karşı gerçekleşen Buheyra Savaşı'nda hezimete uğramak üzere olan Muvahhidler ordusunu kurtarmış, toparlamış ve merkezi garnizon Tinmellel'e orduyu geri getirmeyi başarmıştı. Bu yönüyle üstün meziyetli bir komutan olduğunu ispatlamış ve neticesinde İbn Tûmert'in 1130'daki ölümünün akabinde biat alarak halefi olmuştur. Düşmanlarını iyi tahlil etmiş ve onların düştükleri hatalara düşmemiştir ki onlar Lemtunelilere dayanıp Sanhaceleri devlet yönetiminin dışında bırakıyorlardı. O, bunun aksine denge politikasını izlemiş ve tüm kabilelerin güçlerini ortak bir hedefte buluşturmuştur. Abdülmü'min böylesine etkin bir siyasi dehasıyla öncelikli olarak dağlık bölgelerin halkı Sanhâce ile Heskûre ve akabinde de Sahra'nın içlerinden Akdeniz'e uzanan bölgedeki meskûn kabileleri itaat altına almıştır. Böylece Bağdat ve Kahire'ye rakip Merakeş merkezli üçüncü bir hilâfet makamını ihdas etmeyi başarmıştır.⁹⁰

---

⁸⁷ et-Trablûsî, **a.g.e.**, s. 138; Muhammed Abdurrahman Abdullatîf, **Umerâü Devleti'l-Mülessimîn**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), varak nu: 15.

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Salâhaddin Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi", **Tarih Dergisi**, S. 33, İstanbul 1981, s. 169-198.

⁸⁹ Hüseyin Mu'nis, **Târihu'l-Mağrib ve Hadâretuhu**, C. II, el-Asrû'l-Hadîs, Beyrut, 1992, s. 101.

⁹⁰ Jean Brignon, "Murâbitlar-Muvahhidler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. V, Ed. Kenan Seyithanoğlu, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 338, 345; Adnan Adıgüzel, "Abdülmü'min b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti", **Basılmamış Doktora Tezi**, AÜ SBE İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2005, S. 67-72.

Diğer yandan Abdülmü'min, Murâbitların askeri nizamında önemli bir konuma sahip "tabakalar" sistemini ilga ettikten sonra bunların yerine süvari birlikleri yanında piyade birliklerine büyük önem verdi. Savaşlardaki saf teşkilinde kuvvetle muhtemel Cermen, İspanyol ve Sicilya Normanlarından etkilenen Muvahhidler, ordularında yaya birliklerini, dağlı kabileleri ve bilhassa Masmûde kabilelerine mensup askerlere ön safta yer açtı. Hafiflikleri ve savaş hususundaki maharetleriyle şöhret kazanmış olan bu askeri birlikler, "emras" adı verilen mızraklar taşırlardı ve savaş taktikleri konusunda da mahir olan bu güçler, savaş anındaki mızrak atıcılıklarıyla adeta nam salmışlardı. Bu suretle Muvahhidler, tesis ettikleri nizami ordularının içerisinde Batı Sudan'dan devşirdikleri gönüllü birliklere de yer açmışlar ve mahalli kabileleri hızla itaatleri altına almışlardı.⁹¹

Abdülmü'min'in siyasi dehâsı sonucu dağlık bölgelerde yaşayan Sanhâce ve Heskûre kabileleri başta olmak üzere o çevredeki peçeli kabilelerin tamamı, zamanla itaat altına alınarak Muvahhidlerin hâkimiyet sahası hızla genişledi. Sahra'dan Akdeniz'e uzanan ticaret güzergâhlarını ele geçiren Abdülmü'min, dağlık bölgelerdeki peçeli kabileler yanında düzlüklerde yerleşik hayat süren kabileleri de itaat altına almayı başardı. Tedlâ'nın güneyindeki Dâ'y'a kadar ilerleyen Muvahhidlerin askeri güçleri karşısında Murâbit komutanlarından Ali b. Saktara'nın korkarak geri çekilmesi sonrası, Sanhâceliler itaatlerini bildirmek zorunda kaldılar. Ali b. Yusuf'un ölümünden sonra Murâbitlara itaatlerini bildiren Lemtûnelilerle Messûfe kabileleri arasında ihtilaflar çıkınca Muvahhidler, bu durumdan yararlanarak Messûfelerin bazı ileri gelenlerini kendi saflarına çekmeyi başardı.⁹²

Murâbitlar Devleti, kuruluşundan yaklaşık 80 yıl sonra Muvahhidlerin hükümdârı Abdülmü'min'in Merakeş'i almasıyla birlikte yıkıldı. Bu durumu kabullenemeyen kişi ve kabileler birçok yerde ayaklanarak Murâbitlar Devleti'nin mirasından pay almaya çalıştı. Ancak 1163 yılına gelindiğinde Trablus'tan Sûsu'l-Aksâ'ya (Moritanya'ya) kadar uzanan Kuzey Afrika hâkimiyeti sayesinde Muvahhidler, Kuzey Afrika başta olmak üzere Sahra'nın iç kesimlerine kadar yayılan peçeli

⁹¹ Ceran, a.g.e., s. 179.

⁹² Ebû Bekr Sanhâcî Mekkî Beyzak, **Kitâbu Ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn**, Levi Provençal, Paris 1958, s. 85-113; İbn Kattan Merrakuşî (Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Muhammed b. Abdülmelik Ketâmî), **Nazmu'l-Cemân li Tertîbi Mâ Selefe min Ahbârî'z-Zamân**, Mahmud Ali Mekkî, Beyrut 1990, s. 237; Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, **Devletü'l-Muvahhidîn**, Dârü'l-Beyrâk, Amman 1998, s. 101-102, 111.

kabilelerin tamamını tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. İslâmiyet’i kabul ettikten sonraki süreçte Mağrib’den Sahra’nın iç bölgelerine kadar gerçekleştirilen fetihlerde büyük oranda söz sahibi olan bu kabilelerin, daha organize hareket etmeleri sağlanmıştır.⁹³

3. ‘Nijer Yayı’nda Kurulan Sultanlıkların Kuzey-Güney Münasebetleri

Murâbitlardan gücü devralan Muvahhidler, seleflerinin mahalli sultanlıkların etkisini kırma anlayışını kısa bir süre daha sürdürmeye muvaffak oldular. Ancak onların da güçlerinin azalmasıyla birlikte siyasi dengeler değişti. Nijer yayındaki mahalli sultanlıklar, Mağrib’in parçalanması sonrasında tekrar ve daha belirgin bir şekilde var olmaya başladılar. Daha önceden tek elden yürütülen siyasal ve kültürel faaliyetler, parçalı ve belli bölgelere odaklanan bir mahiyete büründü. Örneğin Mali Sultanlığı, Büyük Sahra topraklarında İslâm kültür ve medeniyetinin yayılmasında etkin bir konuma yükseldi. Tinbüktü şehri, o tarihlerde iktisadi açıdan parlayan bir başşehir ve konar-göçer Tevârikler, buraya düzenli olarak uğramaktaydı. Özellikle Mensâ Musa (1307-1332) zamanında hac yolculuklarının kolaylaşması mezkûr yayılmayı daha da etkili kıldı.⁹⁴ Ancak Tevâriklerin Tinbüktü’yü ele geçirmesi sonrasında Mali Sultanlığı’nın çöküş süreci giderek hızlanınca, doğu yönünde yeni bir hareketlilik başladı. Sünni Ali’nin gayretleri neticesinde Trablusgarp ile olan ilişkilerini hızla geliştiren Songay Sultanlığı (1464-1591), Nijer’den Sahra’nın en güneyine kadar olan bölge halklarının Müslümanlaşmasında belirleyici bir rol üstlendi. Bununla birlikte bölgedeki parçalı yapı, dış tehlikelere açık bir durumu da beraberinde getirmişti. Portekizliler tarafından keşfedilen deniz yoluyla Sahra trafiklerini aşındırmaya başlamaları, Nijer bölgesinde hâkimiyet mücadelesi veren sultanlıkların ticaret gelirlerinde büyük düşüşlere neden oldu. Sırf bu yüzden sultanlık, Osmanlılardan 1481’de Portekizliler’e karşı yardım istemiş⁹⁵ ve Merakeş’te hüküm süren Sa’diler ile mevcut ikili ilişkilerini en üst düzeye taşımak zorunda kalmıştı.

⁹³ İbnü’l-Hafîb, **Rakmü’l-Hüel fî Nazmi’d-Düvel**, Matbaatü’l-Umûmiyye, Tunus 1896, s. 50-53;

⁹⁴ Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, **ez-Zehbü’l-mesbûk fî zikri men hacce mine’l-hulefâ ve’l-mülûk**, Thk. Cemaleddin Şibal, Matbaatü Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme, Kahire 1955, s. 111; Fernand Braudel, **Uygurhkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2014, s. 162-163.

⁹⁵ Şâkir - Bילו, **a.g.e.**, s. 42. Ayrıca Mensâ Musa’nın meşhur hac yolculuğuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Hâdî Mebrûk Dâlî, **et-Târihü’s-Siyâsî ve’l-İktisâdî li-İfrîkyâ fî mâ verâi’s-Sahrâ**, ed-Dârü’l-Mısriyye, Kahire 1999, s. 59-66.

Osmanlı Devleti, Kânim-Bornu Sultanı İdrîs Alevma'ya (1564-1620) ise kendi idaresi döneminde her türlü ateşli silah desteğini vermişti.⁹⁶ On iki yıllık süre zarfında (1564-1576) gerçekleşen üç savaş neticesinde Ayir Tevâriklerinin idaresi altındaki köyler kontrol altına alındı. Tevârikler ise aldıkları bu yenilgi sonrası Kunte kabileleriyle ittifaka mecbur kaldı.⁹⁷ Osmanlılar, III. Murad idaresindeyken 1577 yılında Fizan'ı kendi topraklarına katınca Tevâriklerle yakın temasa geçti. Dolayısıyla üst seviyedeki mevcut ikili münasebetler askıya alındı. Songay Sultanlığı'yla ise bu durumun aksine aynı padişah döneminde yakın ilişkiler kuruldu. Osmanlıların desteğini arkasına alan Ebû Mervân Abdülmelik, Sa'diler'in sultanı olsa da; Kasrülkebîr yakınlarında meydana gelen Vâdilmehâzin savaşında ölünce yerine veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Ahmed el-Mansûr geçti. Bilâdüssûdan topraklarını kendi idaresi altına almak isteyen Sultan Mevlây Ahmed, 1591'de Gao'nun kuzeyindeki Tondibi'de giriştiği savaşı kazanarak Songay Sultanlığı'nın hükümrânlığına son verdi.⁹⁸

Mevlây Ahmed, bölgenin idaresi için Arma Paşalığı'nı kurdu.⁹⁹ Bu idari yapının temeli olan Merakeşli askerlerin yerli kadınlarla evlilikler yapması neticesinde doğan ve kendilerine "arma¹⁰⁰" denilen yeni sosyal sınıf, toplumun en üst kesimini oluşturarak Tinbüktü Paşalığı'na hükmettiler ve bu idari yapı, tarihsel süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletleriyle temaslarını sürdürdü. Ayrıca bu yönetici kesimin Songay Krallığı'nın hâkimiyeti altındaki mücavir toprakları da işgal etmesi, ticaret yollarının güvenliğinin ortadan kalkmasına neden oldu ve Cenne, Tinbüktü ve Gao'daki iktisadi hayat mahvoldu.¹⁰¹ Bu kargaşa ortamından en büyük zararı Tevârikler görünce, Armalarla savaşmaya başladılar. Burada dikkat edilmesi

⁹⁶ 16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın sonlarına değin Fizan Sancağı'na civar olan Kavar memlehasıyla bazı kabâil-i malûmeye ve Bornu Hâkimi'ne silah desteği verildiği Osmanlı arşiv vesikalarıyla sâbittir. BOA, A.MKT.MVL, 40/5, 02/Ca/1267 (5 Mart 1851.).

⁹⁷ Şelebî, a.g.e., C. 6, s. 292-293.

⁹⁸ John Hunwick, *Sharî'a in Songhay: the Replies of al-Maghilî to the Questions of Askia al-Hâjj Muhammad*, Oxford University Press, Oxford 1985, s. 7-10.

⁹⁹ John Hunwick, *Sharî'a in Songhay: the Replies of al-Maghilî to the Questions of Askia al-Hâjj Muhammad*, Oxford University Press, Oxford 1985, s. 7-10.

¹⁰⁰ Bu terimin kökeni, Merakeşli askerler tarafından Arapça'da "tüfekli, atıcı ve nişancı er" anlamına gelen ve ism-i fâilî "râmin" olup, çoğulu "rumâh" olan kelimededen gelmektedir. Bkz. ANM (Archives nationales du Mali) FA 1D 59-9, "Notes sur Tombouctou, Songhais, Touaregs, Divers", 1902, f. 9, 42. Bu görüşün yanında Armaları, İspanyol, Hristiyan, Yahudi ve Müslümanların karışımı bir ırk olarak kabul eden görüşlerde bulunmaktadır. Ahmad Bâbîr el-Erevânî, *Cevâhirü'l-Hisân fi Ahbâri's-Sûdân (Jawâhirü'l-hisân fi akhbâri's-Sûdân)*, Ed. Hâdî Mebrûk Dâlî, Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, Bingazi 2001, s. 69.

¹⁰¹ Vaisseau Hourst, *La Mission Hourst: sur le Niger et au pays des Touaregs*, Librairie Plon, Paris 1898, s. 208.

gereken temel unsur, Mali Tevâriklerinin bu sultanlıkların çöküşünde büyük bir etkiye sahip olduğuydu. Zira çöl Tevâriklerinin, 1430'dan itibaren Tinbüktü, Velâte, Aravan (Aravuan) ve Gao'daki ticaret şehirlerini zamanla ele geçirmeleri sonrası Mali Sultanlığı'nda da idari ve iktisadi yönetim zafiyetleri ortaya çıkmaya başlamıştı.¹⁰²

Diğer taraftan Sa'di Sultanı, Sahra coğrafyasındaki stratejik bölgelerin 1570'li yıllarda Osmanlıların idaresine giren Fizan bölgesiyle aynı kaderi paylaşmasını istemiyordu. Ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren Kuzey Afrika'da güçlü bir İspanyol baskısı oluşmuştu ve bölgedeki parçalı yapı, bu ve benzeri dış düşmanlara karşı bölgelerini koruyabilecek kudrette değillerdi. Bu bağlamda Müslümanların hâmisi olarak Osmanlı Devleti'nin varlığı açıkça görülmektedir. Yerel halkın davetiyle Osmanlı Devleti, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ı hâkimiyeti altına almış; Kânim-Bornu¹⁰³ ve Songay gibi söz konusu mahalli sultanlıklarla komşu olmuştu.

Tinbüktü'den Gao, Niamey ve Gaya'ya doğru ilerleyen Nijer Nehri, Songayların da yaşadığı Sahil bölgesinden geçtiği için, bölge halkı tarım ve avcılıkta ilerlemişti. Say ile Bourem arasında hayatlarını süren Songaylar, 17. yüzyılın sonunda Za kabilesinin liderliğinde bir topluluk haline dönüşmeler de, Kuka ve sonrasında Sahra transit ticaret trafiğinde büyüyen Sudan ticaret merkezlerinden Gao'ya taşdıktan sonra büyük ilerleme kaydettiler. Yüzyıllarca basit bir hayat süren Songaylar, diğer devletlerin idaresi altında yaşamayı tercih ettiler. İlki Soninkeler (900-1077) ve sonrasında Mandinglerin (1260-1400) idaresi altına girdiler. Manding yönetiminin zayıflaması sonrası büyük Sudan imparatorluklarının sonuncusu Songay Sultanlığı, bölgede hâkim güç konumuna yükselmeye başladı ve oluşan güç boşluğunu değerlendiren Sünni Ali (Ali Ber, 1464-1492), sultanlığın yönetimi altında Mali İmparatorluğu'nu yed-i idaresine alarak, ticaret güzergâhlarını kontrol etmeye başladı. Ayrıca başta Tevârik, Mossi ve Pöl grupları olmak üzere Soninke, Dogon, Bambara ve Bozo kabileleriyle kanlı mücadelelerini sürdürdü.¹⁰⁴ Songay hâkimlerinden Musa ve İsmail'in ardından başa geçen Askiya İshak ise kendi idaresi döneminde Tevârik kabilelerine bazı

¹⁰² Ahmet Kavas, "Mali", *DİA*, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 496-497.

¹⁰³ Makrîzî'ye göre; Kânim-Bornu Sultanlığı, putperestlik sonrası İslâmiyet'i kabul edenlerin ilkiydi. Detaylı bilgi için bkz. Bâri - Kiraydiyye, *a.g.e.*, s. 132-136; Abdurrahman Zeki, *Târîhu'd-Düveli'l-İslâmiyyeti's-Sûdâniyye bi-İfrîkya'l-Garbiyye*, el-Müessesetü'l-Arabiyyetü'l-Hadîsetü li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1961, s. 177; Hasan İbrahim Hasan, *İntişârü'l-İslâm fi'l-Kârreti'l-İfrîkiyye*, II. Baskı, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1963, s. 130.

¹⁰⁴ Abdurrahman es-Sa'dî, *a.g.e.*, s. 64-71.

imtiyazlar vererek uzlaşma yolunu seçti ve bu sayede Tevârikleri itaat altına almayı başardı. Tevârik Sultanı Muhammed Nasr'ın öldürülmesi sonrasında ise bu kabilelerin tamamının kontrol altına alınma süreci hızlandı.¹⁰⁵

Sünni Ali, 1468'de Tevârikleri Tinbüktü'den çıkarmakla birlikte 1473'te Cenne'yi, birkaç yıl sonra ise Mopti ve Velâte ile 1483'te de Mossi ileri karakollarını ele geçirdi. Böylece Tinbüktü üzerinden Velâte'ye uzanan Sahra transit ticareti, güneye doğru farklı pazarlara açılmaya başladı. Özellikle Vangara tüccarları tarafından Akan ve Bure bölgelerinden çıkarılan altın madenleri, Tinbüktü'ye taşınmaya başlayınca şehrin iktisadî yaşamında da büyük canlanma yaşandı.¹⁰⁶ Ancak sultanın ani ölümü neticesinde yönetimi devralan selefi Sünni Bâru'nun (Ebû Bekir Ali) iki yıllık çalkantılı iktidarı sonrası Askıya el-Hac Muhammed, Mamadu Ture ünvanıyla Songay sultanı oldu. Ture öncelikle Zaria, Kano, Katsina ve Kebbi'yi ele geçirdi. 1499-1510 yılları arasında Baghana, Diala, Futa Kingui, Tegâzze memlehaları, Agades ve Gâne'ye kadar sınırlarını büyüttü.¹⁰⁷ Diğer taraftan Tinbüktü ile Moritanya'nın güneyindeki Mima (Mêma) şehrinde Mali ve Mossi sultanları arasındaki mücadeleler sürmekteydi. Onun döneminde Avrupalıların tasviriyle “kutsal şehir” Tinbüktü tam manasıyla ilim ve kültür medeniyetinin beşiği haline dönüşerek¹⁰⁸, burada Mahmûd Ka't, Ahmed Bâbâ¹⁰⁹, Seyyid Yahya ve Abdurrahman es-Sa'dî gibi büyük ilim ve fikir adamları yetişti. Bu ilmi faaliyetlerin etkisiyle İslâmiyet, Tevâriklerin yoğunlukta olduğu Büyük Sahra'daki Agades ve Abalak bölgelerine kadar hızla yayıldı.¹¹⁰ Songay sultanları, Fas sultanlarının tehditlerine karşı Mağrib topraklarına düzenlenen seferlerde Tevârik askeri güçlerine

¹⁰⁵ Michael A. Gomez, “Timbuktu under Imperial Songhay: A Reconsideration of Autonomy”, **The Journal of African History**, C. 31, Nu: 1, Cambridge University Press, 1990, s. 7; “The Holy City of Timbuctoo”, **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1.

¹⁰⁶ A. G. Hopkins, **An Economic History of West Africa**, Columbia University Press, New York 1973, s. 48.

¹⁰⁷ J. O. Hunwick, “Songhay, Borno and the Hausa states, 1450-1600”, (Eds. J. F. A. Ajayi-Michael Crowder), **History of West Africa**, C. I, III. Baskı, New York 1985, s. 346-347; Weeks, **a.g.e.**, C. 3, s. 57-58.

¹⁰⁸ Maurice Delafosse, “Songay”, **Dâiretü'l-Maârifî'l-İslâmiyye**, C. XII, Arapçaya Çev. Muhammed Sâbit el-Fendî vd., Matbaatü'l-İ'timâd, Kahire 1933, s. 266.

¹⁰⁹ Bu fıkıh âlimi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman es-Sa'dî, **a.g.e.**, s. 28-29, 37-56.

¹¹⁰ Nijer'in Abalak bölgesinde aynı isimle ma'rûf 12.000 nüfuslu bu yerleşim yeri, ilmin beşiği olarak tarih boyunca yer almıştır. Fransız işgali sırasında göçerlerin çadırlarda sürdürdükleri medrese eğitiminden kalan ve bir kısmı yazma olan kitaplar ile çölde bu kitapları taşımada kullanılan sandukalar, Osmanlı izlerini taşıyan Abalak'taki kütüphanede halen muhafaza edilmektedir. Nijer seyahati sırasında müşahede ettiğimiz bu kütüphane oldukça basit malzeme ile yapılmış ve çatısı akmakta olduğundan günümüzde işlevselliğini yitirmiş durumdadır. Detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, “Nijer İnceleme ve Gözlem Raporu”, **ORDAF Raporu**, 1 Ekim 2012, <http://www.ordaf.org/nijer-inceleme-ve-gozlem-raporu/>, Erişim tarihi: 19.10.2014.

önemli görevler verdiler. Nitekim sonuncusu Askiya Davud zamanında beş kısımdan oluşan Songay askeri birliklerin en önemli kısmını Tevârik meheri birlikleri oluşturmaktaydı. Diğer taraftan Askiya, Tegâzze memlehaları adına yılda bir defaya mahsus olan 10.000 altını, Fas Sultanı Mevlây Ahmed ez-Zehebî'ye gönderince bölgedeki rekabet ve çatışma bir süreliğine durulsa da çok geçmeden yeniden alevlendi.¹¹¹

Fas Sultanı Mevlây Ahmed'in emriyle 1581 yılında Tuât ve Gurâre'yi fetheden Halife el-Mansûr komutasındaki modern kaval tüfekleriyle donatılmış ordu, bir dizi akınlar sonucunda 1591'de Tinbüktü'ye ulaşmayı başardı.¹¹² Songay dilini konuşan ve "Gabibi/Gabibi Arbi" diye isimlendirilen yerel halka, köle muamelesinde bulunmaktaydı.¹¹³ 1680'lerin başında bir süreliğine Tevârikler, Gao'ya hâkim olsalar da 1688'de Mansûr Paşa'nın komutasındaki Arma ordusu onları şehirden sürmüştü. 1726 yılında Tadmekket Tevârikleri bunları yenilgiye uğratsa da bu başarıları çok uzun sürmedi ve Armalar, Tinbüktü ile Dunzu'da kontrolü tekrardan ele aldılar.¹¹⁴ Buna karşın Kel Tadmekketler mücadelelerini Oğmor (Oghmor) liderliğinde aralıksız sürdürdüler ve nihayetinde Tinbüktü'yü 1737 yılında geri almayı başarsalarda bu hâkimiyetleri de uzun sürmedi.

Armaların tüm baskı ve şiddetine rağmen yerli ahalinin iktidara boyun eğmemesi sonucu, Fas sultanının bölgedeki hâkimiyeti sadece Goundam (Gunudem), Dire, Dongoi, Bamba, Bourem ve Gao'daki garnizon şehirleriyle sınırlı kaldı ve varlığını 1750 yılına kadar sürdürebildi. Bununla birlikte söz konusu coğrafyadaki otonom yapılar olan Gao, Vangara, Zagzag, Kano, Gago ve Bornu gibi birçok yerel sultanlık kendi aralarında nüfuz çekişmeleri yaşamaktaydı. Mossi, Bambara, Tevârik ve Senufo etnik grupları arasındaki mücadeleler de aralıksız devam ediyordu. Bu çekişmeleri fırsat olarak değerlendiren Songay Sultanlığı da Sahra'nın iç kesimlerindeki

---

¹¹¹ Abdurrahman es-Sa'dî, *a.g.e.*, s. 99-113, 127.

¹¹² Ernest Mercier, *Histoire de l'Afrique Septentrionale (Berbérie) depuis les temps les plus reculés jusqu'à la conquête française (1830)*, C. III, Ed. Ernest Leroux, Paris 1891, s. 157-163.

¹¹³ Ana merkez olan Tinbüktü bölgesinde 1906 yılında 7.000 Arma ve 45.000 Songay yaşamaktaydı. Bruce S. Hall, *A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960*, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011, s. 253-254; Horace Miner, *The Primitive City of Timbuktu*, Doubleday, New York 1965, s. 54-62.

¹¹⁴ Aymard, *a.g.e.*, s. 19-20.

Tegâzze ve Agades'e kadar hâkimiyet sahasını genişletme imkânı buldu.¹¹⁵ Nihayetinde 1770'de Gao'nun ve 1792'de Tinbüktü'nün kontrolünü tekrardan ele alan Tevârikler, tek devlet çatısı altında toplandılar ve bu başarılarının ardından, bölgedeki diğer rakip güç Fülânilere karşı mücadele etmeye başladılar.¹¹⁶

Batı Afrika'nın tarihinde önemli bir yere sahip olan Songay Sultanlığı dört vilâyete bölünmüştü ve hâkimiyet sahası, kuzeyde Nijerya'dan başlayıp Nijer'in güney kısmına kadar uzanıyordu. Hevsalar, büyük çoğunluğu oluşturmakla birlikte diğer siyahiler ile Tevârikler de sultanlık içerisinde ayrı bir öneme sahiptiler. 1804-1808 yılları arasında Zazak, Bornu, Kano, Daura, Katsina, Birmi ve Gobir şehirlerinde yoğunlaşan Hevsa kabileleri Şehu Osman tarafından tek çatı altında birleştirildi. Bu sayede güçlerini birleştiren kabileler, kuzeyden Büyük Sahra ve Ayir dağları; batıdan Nijer Nehri; doğudan Çad Gölü ve güneyden Fildişi Sahili ve Gana'ya kadar uzandılar. Sultanlığın en stratejik bölgesi ise kuzeyde Gao'dan başlayıp Tevârik topraklarında son bulmaktaydı.¹¹⁷ Bilhassa Tinbüktü'nün dinî ilim ve kültür merkezi olması yanında Gao ve Kukya (Bentia) şehirleri de Büyük Sahra ve Nijer vadisiyle Batı Afrika topraklarının güneyi arasında var olan Sahra transit (trans-Sahra) ticaretinde önemli bir kavşak noktası olmakla birlikte ambar görevi de gördükleri için stratejik bir konuma ulaştılar.¹¹⁸

4. Büyük Sahra'daki Mahalli Tevârik Sultanlıkları

Murâbitlar Devleti'nin yıkılması sonrası oluşan siyasi boşluğu değerlendirerek zaman içerisinde güneye doğru inen birçok kabile, Moritanya, Mali ve Nijer'in kuzey bölgelerinde emirlikler kurdular. Bunların içerisinde Tevârik kabilelerinin kurduğu yerel sultanlıklar da yer alıyordu. Gâne, Kânim-Bornu, Mali, Songay ve Bornu sultanlıklarının çoğu, Murâbit Devleti'nin yıkılması sonrası Sahra'nın güneyine doğru inen Sanhâce ve Lemtûne kabilelerinin zaman içerisinde farklı yerel kabilelerle

¹¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Michel Abitbol, **Tombouctou et les Arma, De la conquête marocaine du soudan nigérien en 1591 à l'hégémonie de l'empire peul du Maçina en 1853**, G. P. Maisonneuve et Larose, Paris 1979.

¹¹⁶ Anonim, **Tezkiretü'n-Nisyân fi Ahbâri Mülûki's-Sûdân**, Çev. Houdas, A. Maisonneuve, Paris 1966, s. 40-43; R. Cornevin, "Gao", **The Encyclopaedia of Islam**, C. II, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 977.

¹¹⁷ Şelebî, **a.g.e.**, C. 6, s. 128, 279; Shehu Uthman Dan Fuduye, **The Revival of the Sunna and Destruction of Innovation (İhyâu's-Sünneti'l-Muhammediyye ve İhmâdü'l-Bid'ati's-Şeytâniyye)**, Çev. Abu Alfa Umar Muhammad Shareef bin Farid, Sankore' Institute of Islamic - African Studies International, Sudan (Maiurno, Sinnar) 1998, s. 20, 45.

¹¹⁸ Hall, **a.g.e.**, s. 29; Sam Nixon, "Excavating Essouk-Tadmakka (Mali): New Archaeological Investigations of Early Islamic Trans-Sahara Trade", **Azania** 44, Nu: 2, 2009, s. 247; Levtzion, "Mali", **The Encyclopaedia of Islam**, C. VI, Eds. H. A. R. Gibb vd., E. J. Brill, Leiden 1986, s. 258.

etkileşime girmesiyle ortaya çıkmıştı. Kuzey Afrika'ya peyderpey gelen Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerinin¹¹⁹, 11. yüzyıldan itibaren bilhassa güneydeki Sanhâce ve Batı Sahra'daki yerel kabilelerle olan etkileşimi, günümüzde Moritanya'da, Mali'nin kuzeyindeki Azavad bölgesinde ve Nijer'de ikamet eden kabilelerle doğrudan bağlantılıydı. Kısacası Sahil bölgesinin tamamını etkisi altına almıştı.¹²⁰ Bu etkileşimde güneyde Nijer Nehri'ne kadar giderek, oradan Batı Sudan¹²¹ topraklarına ulaşan Cüdâle kabilesinin büyük payı vardı.¹²²

Zaman içerisinde Fizan, Gadamis ve Gat bölgelerine yerleşen ve Kuzey Tevârikleri'ne mensup İmakitan, Tamğağ, Sandalu, İgdâlen ve Ajdaranen kabileleri, Merkezî Sahra olarak bilinen Ayir bölgesine doğru indiler. Bu peçeli kabilelerin, 12-14. yüzyıllarda Emnenleri itaatleri altına almalarının aksine 16. yüzyıla gelindiğinde giderek güç kazanan Emnen sultanı bölgeye hükmetmeye başladı. Bölgede uyanan kabilecilik duygusunun da etkisiyle Berberî Gavun öldürülünce, Sahra bölgesi gerçek manada bir kargaşa dönemine girdi. 1650'lere geldiğinde Biska isimli bir Ezgarlı tarafından Emnenlere karşı atılan pusuda Sultan Guma öldürüldü. Bu tarihi hadise sonrasında tam yüzyıl (1650-1750) Sahra bölgesinde istikrarsızlık boy göstermeye başladı.¹²³ Bu çalkantılı süreçte Tevâriklerin ataları arasında şöhret kazanan Ti-n-Hinân isimli Târikî kadının amenükallığı sonrasında bu görevi üstlenen Haggâr¹²⁴

---

¹¹⁹ Karl G. Prasse, **The Tuaregs: The Blue People**, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1995, s. 68.

¹²⁰ Rainer Osswald, "Inequality in Islamic Law", **Law and the Islamic World Past and Present**, Christopher Toll-Jakop Skovgaard Petersen (Eds.), Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen 1995, s. 97-104, Hall, **a.g.e.**, s. 75.

¹²¹ Batı Sudan, Batı Afrika'nın kuzey kesiminde yer alan tarihi bir bölgedir. Genel manada, Çad Gölü havzasından Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bölgeyi ifade etmektedir. Gâne, Mali (Melli) ve Songay gibi öne çıkan en önemli imparatorluklar bu tarihi bölgede kurulmuşlardır.

¹²² Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 47.

¹²³ BOA, **A.MTZ.TG**, 15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913), s. 1-80 (Fizan Mutasarrıflığı'nın Gat ve Güney hudutları hakkında çeşitli malumatları bildiren raporu); Lhote, **a.g.e.**, s. 59-64.

¹²⁴ Haggâr ve Ezgar Tevârikleri'nin anavatanı, Ahaggâr dağları ile Tassili platosu ve sıradağlarının çevrelediği bölgeydi. Eski zamanlardan beri bu bölgede yaşayan toplumlara Merkezî Sahra bölgesinin "savaş lordları" veya "feodal lordları" gözüyle bakılmaktaydı. Ezgarlar, Fizan Sancağı'nın batı kısımlarında yer alan Temassinin, Tarat, Feyût, el-Bereket ve Cânet gibi köylerde; Gat'ta ikamet etmekte olan mahalli sultanının kontrolü altında yaşamaktaydılar. Günümüzde Cezayir'in Tamanrasset civarında yaşayan Haggâr Tevârikleri ise zaruri ihtiyaç ve diğer gereksinimlerini Ayn Salh ve Tidikelt'ten sağlamak ve genelde Fas sultanının güdümünde hareket etmekteydiler. Ayrıca Sudan, Tuât, Zinder ve Tinbüktü taraflarına ticaret kabileleri yollarlardı. Haggârların savaşçı yiğitleri (dilaverleri), kulaklarına taktıkları yarım kıyyeye yakın küpeleriyle diğerlerinden ayrılmaktaydı ve bunlar adeta savaşçı "çöl lordları/les Seigneurs du désert" idi. Detaylı bilgi için bkz. Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **a.g.e.**, s. 174 Souleymane Diallo, "Pastoral Nomadic Tuareg in Transition: the Case of Igorareine Tuareg in Echagh, Northern Mali", **Thesis of Master of Philosophy in Visual Culture Studies**, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø, Norway 2008, s. 43; Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve

soylularından Salah/Salih, Künteler olarak bilinen inislimen sınıfının da onayıyla başa geçti. Kendisinden sonra yerine oğlu Sidi Muhammed ag Hayr geçti ve evlendiği Gella isimli kadından üçü erkek dokuz çocuk sahibi oldu. Bu soydan gelenlerin diğer Tevârik kabileleriyle evlenmesi sonucu, yaklaşık iki yüzyıllık bir süreçte Kuzey Tevâriklerinin hanedan sınıfı teşekkül etti. Ancak Tevâriklerde soy anne tarafından devam ettiği için Sidi'nin oğullarından Yunus (ö. 1790) ve Mama'nın (ö. 1830) Taytoklu kızlarla evlenmeleri sonucu soy bu kabileye intikal etti. Buna rağmen Kel Gella soyundan gelenler, siyasi ve iktisadi açıdan güçlü bir nüfuzla sahip olageldiler. Amenukal Mama'nın yaşlılığı yanında artık gözlerinin görmez olmasından dolayı toplanan atâbâlân meclisinde alınan karar gereği, Tinbüktü ve Haggar İfoğaslarının¹²⁵ da rızası alınarak, yerini büyük kız kardeşinin oğlu el-Hâc Ahmed ag el-Hâc el-Bekrî'ye (1830-1877) bıraktı.¹²⁶ Ancak el-Hâc Ahmed, annesinin de aralarında bulunduğu hac kafilesine Ezgarlar tarafından pusu atılması ve hepsinin öldürülmesi sonrasında, bağlı bulunduğu Fas sultanından izin alarak beraberindeki dört top ve on bin askerle birlikte Gat'ın üzerine yürüdü. Haggarlar ile Ezgarlar arasındaki en şiddetli savaşlar, 1875-1878 yılları arasında gerçekleşti. Bu harekât haberi şehre ulaşınca, Gatlılar telaşa kapıldılar. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Fizan Mutasarrıfı Ali b. Mehmed ve beraberinde askeri birlik içerisinde yer alan Derviş Paşa, derhal harekete geçerek Gat hududuna ulaştı. Gat kasabasının çevresinin kuşatılarak topa tutulacağını haber alan Gat Hâkimi Sâfi Efendi, durumun vehametinin farkına vardı ve beraberindeki yirmi beş kabile reisiyle birlikte gelerek mutasarrıfa itaatlerini sundu. Bu sayede Ezgar Tevârik bölgesi, kan dökülmeksizin Osmanlı hâkimiyeti altına alındı. Ayrıca Trablusgarp vilayeti sınırları içerisinde hayatlarını sürdüren ahalinin cehalet karanlığından kurtarılması için gerekli yerlere Rüşdiye Mektepleri'nin açılması yanında; hususiyetle Fizan, Hums ve Cebel sancaklarına 1500'er kuruş maaşla birer nâibin atanarak bunlara belirli ödeneklerin tahsisine hızlı bir sûrette karar verildi.¹²⁷ Maliye ve Maârif Nezâreti'ne verilen talimatın rahatlığıyla Derviş Paşa, Fizan'a geri dönmeden önce bölge halkına

---

Osmanlı-Tevarik Münasbetleri”, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 265; Hureiki, **a.g.e.**, s. 16.

¹²⁵ Güney Sahra bölgelerinde yaşayan İfoğaslar idari olarak genelde Kuzey Tevârikleri'nin en güçlü kolu Haggarlar'a bağlı olarak hareket etmekle birlikte, Müzde şehri ile Fizan mıntıkasında da varlık gösterdikleri için nadiren de olsa Ezgarların içerisinde de yer alabilmekteydi. Hourst, **a.g.e.**, s. 229.

¹²⁶ Kavas, “Afrika'nın Büyük Sahrâ Çölü'nde Yaşayan Tuaregler (Tevârikler) Kimdir?”, **Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler**, Zekeriya Kurşun (Ed.), Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 13-14.

¹²⁷ BOA, **A.MKT.MHM**, 472/90, 30/Za/1290 (19 Ocak 1874).

yaptığı konuşmada kasabaya üç top ile üç bölük asker bırakacağını, sınırların korunması için Tevârik kabilelerinden üç zâbit ile bir hecin süvari (hecin-süvar) bölüğü oluşturulacağını, iki mektep açılarak, her yıl tüm masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere on Tevârik çocuğunun İstanbul'a gönderileceğini padişaha arzual edeceğini beyan etti.¹²⁸ Siyaset ehli bu mutasarrıf sayesinde Gat kazası Fizan Sancağı'na bağlanarak bölge halkı büyük bir felaketin eşiğinden döndü.

Nijer Nehri'nin merkezi bölgesi Segu, Senegal Nehri vadisindeki Futa Toro bölgesi, günümüzde Nijerya'nın kuzeyinde kalan Hevsa toprakları ve Nijer vadisinin iç deltası Masina bölgesinde etkili olmaya başladı.¹²⁹ Sa'di Sultanı Ahmed el-Mansûr'un Bilâdüssûdân'a gönderdiği ordu eliyle kurulan Tinbüktü Paşalığı'nın zayıflamasını fırsat bilen Sudan Tevârikleri, 1760'tan sonra Tinbüktü ve Gao'ya hükmetmeye başlamışlardı. Kuzeydeki Ezgar Tevârikleri ise Haggarlardan koparak müstakil bir konfederasyon kurarak bu boşluğu fırsata çevirdiler. Güney Tevârik kabileleri ise Manding, Fülâni ve putperest Mossilerin topraklarını hâkimiyetleri altına alarak güçlerini güneye kadar yaydılar. Ancak en dikkat çekici gelişme, Merakeşlilerin Nijer Nehri'nin kuzey kısmını işgal ettikten sonraki süreçte "cihâd" vurgusu yapmaya başlayan Fülânilerin 1813 yılından itibaren yükselişe geçmesiydi. Senegal Nehri boyunca hızla yayılan Fülâniler, Nijerya'nın kuzeyindeki Hevsa coğrafyasında, Nijer'in güneyi ve Mali'deki Masina bölgesinde etkisini hızla arttırdı. 1827 yılında Tinbüktü'nün alınmasıyla birlikte Fülâni (Fulbe) cihad politikası, büyük başarılar göstermeye başladı.¹³⁰ Kervanların yağmalanmasını önlemek ve Tevârik kabilelerini kontrol altında tutabilmek için büyük çaba sarfeden Fülânilere, Tinbüktü halkı vergi ödemeyi kabul etti. Ancak Tevârik kabilelerinin en önemli müttefiki Künteler, 1831 yılı sonrasında bu sürecin seyrini değiştirdi. Fülânilerin son sultanı Ahmedu Şeyhu'ya karşı 1844 yılında ayaklanan Pöl ve Masina'nın dağlık bölgelerinde yaşayan yerel halk, başarılı olunca Tinbüktü'deki hâkimiyet Tevâriklerin lehine el değiştirdi.¹³¹

---

¹²⁸ Müsevvitzâde Derviş Paşa, "Osmanlı İmparatorluğu Tarihine ait Vesikalar", **İstanbul Aylık Dergi**, Yeni Seri, C. I, Nu: 10/12, Ekim-Aralık 1948, s. 391-446.

¹²⁹ Hall, **a.g.e.**, s. 28-29.

¹³⁰ Osman b. Fûdî'nin (Osman dan Fodyo, ö. 1817) erkek kardeşi Abdullah b. Fûdî (Abdullahi dan Fodyo, ö. 1829) ile başlayan Fülâni hareketi, halefi Muhammed Bello (ö. 1837) aracılığıyla sürdürüldü. Bunlar hem dini hem de siyasi lider konumundaydı ve 1902 Haziranı'nda İngilizler tarafından yıkılacak olan Sokoto Halifeliği'nin kurucularıydılar. F. Daniel, "Shehu dan Fodio", **Journal of the Royal African Society**, C. 25, Nu: 99, Oxford University Press, April 1926, s. 278-283; Bello, **a.g.e.**, s. 81-92.

¹³¹ Aymard, **a.g.e.**, s. 20-21.

Dunga'da doğan Amadu Lobbo Cissé (ö. 1845), Hamdullahi Halifeliği adına Hevsa cihadını yaymaya başladı ve 1818'de Segu'daki Bamana'ya kadar ulaştı. Arma Paşalığı'nın zayıflamasını da fırsat bilen Hevsalı askerler, 1833'te Tinbüktü'ye saldırdı. Kurulan halifelik ile bölgedeki varlıklarını güçlü olarak hissettiren Tevârik ve Arap kabileleri, Senegal Nehri vadisindeki Futanke'yi 1860 yılında ele geçirdikten sonra Tinbüktü şehrini kontrol altına alabildi. Bu yönüyle Nijer Nehri'nin kuzey kısmını oluşturan bölge, yaklaşık otuz yıl kadar müttefikler ile Futanke'deki muhalif güçler arasında tampon bölge görevi gördü. Ancak bu süreçte Pöller ile Tevârikler arasındaki rekabet devam etmekteydi. 1868-79 yılları arasında Vrağın ile Haggar Tevârikleri arasında büyük çatışmalar yaşandı ve Emnen reisleri birçok yerde idareyi ele geçirdi. Tinbüktü sultanı, Futanke üzerinden gerçekleşen saldırıların sıklaşmasından dolayı merkez şehrinden ayrılmama kararı aldı. Tinbüktü'ye giden bütün noktalar, Müslüman yerel halkın kontrolünde olmasına rağmen Kerdiler, kuzeyden güneye giden ticaret kervanlarına sürekli saldırmaktaydı. Bu kabileler, ancak Sokoto Halifeliği'nin Sultanı Muhammed Bello'nun himayesi altındaki kervanlara saldırmaktan korkarlardı. Segu, Cenne ve Tinbüktü arasındaki ulaşımın büyük bir kısmı, kervanların seyir güzergâhının güvenli olmaması hasebiyle nehir yoluyla sağlanmaya başladı.¹³²

Nijerya'nın kuzeybatısında kurulan Sokoto Halifeliği, bir yandan hâkimiyet sahasını genişletirken; diğer yandan da Tevâriklerin içlerinden seçtikleri liderler, kendi aralarında anlaşarak hâkimiyet alanlarını belirlediler ve tarihsel süreç içerisinde yedi farklı yerel sultanlık kurdular. Bunlar Ezgar, Haggar, İvilimmiden Kel Atarâm, Tikrikrit ve Doğu İvilimmiden, Agades (Ayir), Tameskiddâ (Tekiddâ) ve Kel Akrâs sultanlıklarıydı. Bu sultanlıkların hâkimiyet sahaları, bölgenin yaşam koşulları dikkate alındığında siyasal ilişkiler açısından büyük önem arz ediyordu. Nitekim komşu sultanlıkların herhangi birinde bir anlaşmazlık çıkarsa ve bu muhalefet sonucunda sultanlıklardan ayrılan kabileler, başka bir sultanlığın tâbiyetine girerse bu durum savaş sebebi sayılıyordu. Sırf bu yüzden Tikrikrit ile Kel Atarâm ve Kel Akrâs sultanlıkları arasında ciddi savaşlar cereyan etmişti. Tevârik bölgelerinde yaşayan herhangi bir kabile din değiştirirse, böyle durumlarda tüm yerel sultanlıklar birleşmekte ve ortak saldırı için toplanan savaşçılar, ayrılıkçı bir hareket içerisine giren kabileye saldırarak

---

¹³² Dixon Denham vd., *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1822, 1823 and 1824*, C. I, II. Baskı, John Murray, London 1826, s. 245-246.

ortadan kaldırmaktaydı. Tevâriklerin Müslüman olduktan sonra dinlerinden hiç dönmemiş olmamalarının altında yatan en temel saiklerden birisi buydu.¹³³ Tevâriklerin sınır tahdidi bağlamında konfederatif yapı içerisinde kurdukları yerel sultanlıklar¹³⁴ ise şunlardı:

4.1. Ezgar Sultanlığı

Ezgar Sultanlığı'nın kurulduğu coğrafya düz arazileri, vadileri ve Tassili dağlarını içine alan vahalarıyla stratejik bir konumdaydı. Libya'daki Gadamis ve Murzuk'tan; Cezayir'in güneydoğusundaki Cânib ve Lizi'ye uzanan bölgede hâkim unsurdu. Libya'nın güneybatısındaki önemli bir mevki olan Gat başşehriydi. Mingasatin (İmenğasatin), Vrağın ve Emnenlerin çatısı altında birleşen birçok kabile, "müttehid ve müttefik" olarak sultanlığın sınırları içerisinde yaşıyordu. Ayrıca her kabilenin kendine bağlı imğad veya ahrar sınıfından müttefikleri bulunmaktaydı. Bu kabilelerin arazileri kendi mülkleri olmayıp, aksine topraklar arası geçişler cari bir durumdaydı. Kısacası, bir yerel sultanlık diğerinin bölgesine girebilmekteydi. Ayrıca Ezgarların tarihine bakıldığında, Tibesti, Kavar, Bornu, Kânim, Sokoto ve Kano gibi sultanlıklarla Trablusgarp ve Mısır toprakları arasındaki ticaret ve hac kervanlarının gidiş-gelişlerinin bu sultanlığın toprakları üzerinden güven içerisinde gerçekleştiği görülmekteydi.¹³⁵

---

¹³³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 47-56, 68-69. Bu yedi mahalli Tevârik sultanlığı haricinde, çok kısa sürede olsa Tegâzze memlehaları ile Tinbüktü şehri arasındaki bölgelere hükmeden Makşaren Sultanlığı da kurulmuştu. Tevâriklerin kurduğu bu sultanlığın yöneticileri, kendilerini Himyerilere nisbetle Messûfe kabilesine dayandırmaktaydı. 11. yüzyılın sonlarında sürülerini otlamak için bu topraklara gelen Makşaren Tevârikleri, Tinbüktü şehrini kurmuştu. Ticaret bölgelerine hükmeden Makşaren Tevârik sultanları, ilim ve fazilet sahibi olmalarının yanında, hızla büyüyen Tinbüktü ticareti sayesinde büyük gelirler elde etmekteydiler. Yaz aylarında Nijer'in sahillerinde Amazağ kasabasında konaklarken, kışları Aravan'daki topraklarına dönerlerdi. İlerleyen tarihlerde keşfettikleri Berka'ya yerleştiler. Mısır, Fizan, Gadamis, Tuât, Der'a, Tiflâle, Fas, Sûs ve diğer bölgelerden buraya gelen halkla etkileşime girerek, edindikleri kültürel mirasın Tinbüktü şehrine taşınmasını sağladılar ve bu sultanlığın Sanhâce kabilesine mensup Muhammed adında mahalli bir hâkimi bulunmaktaydı. 17. yüzyılda Evlâd-ı Abdurrahman ile etkileşime girdikten sonra bu bölgenin ilim ve kültür havzasına dönüşmesinde büyük pay sahibi oldular. Tevâriklerin bu hâkimiyeti, Songay Sultanı Sünnî Ali'nin bölgeye gelişiyle son buldu. Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman es-Sa'dî, **a.g.e.**, s. 20-24; **Cevâhirü'l-Hisân fi Ahbâri's-Sûdân (Jawâhirü'l-hisân fi akhbâri's-Sûdân)**, Ed. Hâdî Mebrûk Dâlî, Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, Bingazi 2001, s. 22-23; B. Carra de Vaux, "Timbuktu", **Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)**, C. XII (I), İstanbul 1979, s. 333.

¹³⁴ Bazı kaynaklarda tarihî süreç içerisinde kurulan Tevârik sultanlıkları Ezgar, İfoğas, İrâğen (Urağın), Haggar, İllîmiden ve Tikrikrit şeklinde altı kısma ayrılmaktadır. Mevlâ Ahmed Bâbîr el-Erevânî, **es-Saâdetü'l-Ebediyye fi't-ta'rîf bi-ulemâi Tinbüktü'l-behiyye**, Thk. Hadi Mebrûk Dâlî, Cem'iyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Alemiyye, Bingazi 2001, s. 53, dipnot: 1.

¹³⁵ Kavas, "a.g.m.", s. 56-62.

4.2. Haggar Sultanlığı

Haggar Sultanlığı, doğu sınırından Ezgar Sultanlığı'na komşuydu. Cezayir'in güneyini hâkimiyeti altında bulunduran Tevârikler, Fas'ın güneydoğusundaki Tafilalet'te doğan Ti-n-Hinan isimli asil bir kadının soyundan idi. Bu kadın da Haggar'ın kuzeybatısında yaşayan Taytok kabilesinin soyundan gelmekteydi ve buradan beraberindeki hizmetkârı Takama(t) eşliğinde Tamanrasset'in batısındaki Abalessa vahalarına yerleşti.¹³⁶ İlk başşehir Tin Şemen idi ve zaman içerisinde bu bölgede hâkim güç haline dönüşen bu sultanlığın başşehri ise Cezayir'in güneydoğusundaki Tamanrasset idi ve buradan Ahaggar dağları üzerinden Mali ve Nijer ile bağlantı kurulabiliyordu. Agades şehri inşa edildikten sonra ise başşehir, buraya taşındı.¹³⁷ Hükmettiği topraklarda birçok farklı kabileyi içinde barındırmakla birlikte Kel Eglâ, Taytok, Kel Egri ve Tecehe Mellet kabileleri ise en önemlileriydi.¹³⁸

4.3. İvilimmiden (Ullimiden) Kel Atarâm Sultanlığı

İvilimmiden, “batı halkına mensup olanlar” anlamına gelmektedir. Bu sultanlık, Azavâğ bölgesinin batısı ve Nijer Nehri çevresinde mevcut idari yapıya isyan ederek günümüzde Moritanya toprakları olan Bilâd-i Şinkît'i batıdan; Tikrîtrît Sultanlığı'nı doğudan; Haggar topraklarına sınırı olan Tizi (Tenezrûft)'yi kuzeyden ve Zenc kabilelerinden Bambara'nın oturduğu Bilâd-i Malenki'yi de güneyden sınır kabul eden Mali topraklarını tek yönetim altında birleştirmişti. Soy bakımından Messûfe kabilesine nispet edilen bu sultanlığın hâkimiyeti altına aldığı topraklar aslında otonom pek çok kabileyi kendi içerisinde barındırıyordu.¹³⁹

1647 yılında İvilimmiden Tevârikleri, Tinbüktü'ye saldırarak burada söz sahibi olan Kel Tadmekketlerle mücadelesini aralıksız sürdürdü. Yaklaşık kırk yıl sonra

¹³⁶ Carleton Stevens Coon, **The Race of Europe**, The Macmillan Company, New York 1939, s. 473-474; Prasse, **a.g.e.**, s. 69. Cezayir'in güneyindeki Haggar dağlık bölgeleri, siyasi tarih ve mitler açısından zengindir. Tevârik toplumu, sosyo-politik ve sosyo-kültürel hayatında anaerkil birçok kurucu unsuru barındırmaktadır. Bu bağlamda Ti-n-Hinan, sözlü gelenekte Tevârik kabilelerinin gerçek atası olarak dilden dile dolaşmaktadır. Abalessa'da 1925 yılında Fransız ve Amerikalı arkeologlar, yaptıkları kazı çalışmaları sonucunda bu prensesin mezarını bulmuşlardır. Hâlihazırda Tevârik melikesinin mezar kalıntıları, Cezayir'deki Bardo Müzesi'nde sergilenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kader Bentounès, “Entre mythe, légende et réalité: Tin Hinan, reine de beauté et mère fondatrice de la société touareg”, **El Moudjahid**, 6 Mai 2015, <http://www.elmoudjahid.com/fr/actualites/77166>, Erişim tarihi: 6 Mayıs 2015.

¹³⁷ Palmer, “a.g.m.”, s. 276-291.

¹³⁸ Haggar Tevârikleri ile ilgili kapsamlı bilgi için bkz. Kavas, “Afrika'da Osmanlı Devleti'ne Tebaa Olmayı Kabul Eden Kabileler: Tevârikler”, **Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler**, Zekeriya Kurşun (Ed.), Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 62-66.

¹³⁹ Djibo M. Hamani, **Au carrefour du Soudan et de la Berbérie: le sultanat touareg de l'Ayar**, Institut de recherches en science humaines, Niamey 1989, s. 4.

Keridenne döneminde nehirde aşağıya doğru hâkim olmaya başladı. Kel Dinnik (Kel Deneg) ve Kel Atarâm kollarına sahip İvilimmiden Tevârikleri, bölgeye hariçten gelen Faslılar yanında, Tinbüktü ve Gao'da varlık gösteren Songaylar ile Morlar gibi farklı baskı unsurlarıyla da rekabet halindeydiler. Tinbüktü'nün batı ve güney tarafındaki Kel Ensâr (İntesar); Nijer Nehri'nin kesişme noktasındaki Tingeregif (Tinguéréguif); 18-19. yüzyıllarda Araplaşmış Zenâte Berberîleri'nden Morların bir kolu tarafından Gao şehri civarındaki Künte ve İfoğas dağları yakınındaki Azavâğ'da kurulan İfoğas emirlikleri bu sultanlığın idaresi altına girdi.¹⁴⁰ Sultanlığın boyunduruğu altına giren pek çok büyük kabile vardı. En dikkat çekici olanları ise Kel Ensâr ve Kel Villi idi.

İvilimmidenler, 18. yüzyılın sonlarına doğru Nijer Nehri boyunca tüm bölgeyi itaati altına alarak yükselişe geçti. Sürdürülen iktidar mücadelesi boyunca Arap Künteleri, Berâbiş, Gatafan ve Pöl kabilelerini himayesine aldı. Ancak İvilimmidenler ile Künteler, Kel Dinnik ve Azbinler arasındaki rekabet gün geçtikçe arttı.¹⁴¹ 1826 yılında Tinbüktü'yü ele geçirdikten sonra ise artan Haggar Tevâriklerinin baskısı yanında Kel Ayir Tevârikleriyle de mücadelesini sürdürdü. Tinbüktü'nün Say şehrine yerleşen İvilimmiden Amenukali Kava, Fransızların bölgedeki keşif faaliyetlerine imkân tanımadı ve sıkı bir mücadeleye tutuştu.¹⁴² Ayrıca 1876'da Ayir Tevârikleri'nin inislimeni seçilen Tufik de Fransızlara karşı mücadeleden yana tavrını sürdürmekteydi. Buna karşın 1880 yılında Gurara vahalarını kontrol altına aldıktan sonra İvilimmiden kabilelerinin yaşadıkları topraklara yönelen Fransız Gaudron komutasındaki misyon ise

---

¹⁴⁰ Evlâdü'l-Vâfi isimli Küntelerin alt kolu 18. yüzyılın başında Mali'nin Azavâğ bölgesine göç ederek vaha şehri Aravan ve çevresine yerleşti. Bu şehirde yetişen en önemli inislimenler, Sahra toplumu üzerinde Kâdiriliğin yayılmasında en etkili âlimlerden Sidi Muhtar el-Kebîr b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Küntî (1729-1811), oğlu Sidi Muhammed (ö. 1826) ve torunu Sidi Ahmed el-Bekkây idi. Ayrıca Künte şehri, Batı Afrika'da ilim tahsil eden bütün öğrenciler tarafından bilinmekteydi. Tuât gibi Sahil bölgesi ile Büyük Sahra arasında kavşak noktası görevi gören bölgelerle önemli ticaret ağları tesis edildi. Bilhassa Nijer'den yaptırdığı tuz ticareti ve Tuât ile Tinbüktü arasındaki tütün ticaretinden elde ettikleri gelirle çok sayıda öğrencinin eğitimine katkı sağladılar. Bu yönüyle tarikat-ticaret ilişkisi bağlamında karşılıklı olarak birbirlerinden beslenmekteydiler. Detaylı bilgi için bkz. J. Genevière, "Les Kounta et leurs activités commerciales", *Bulletin de l'IFAN*, Nu: 12, 1950, 1111-1127; Claude Bataillon vd., *Nomades et Nomadisme Au Sahara*, Recherches sur la zone aride: 19, UNESCO, Imprimerie R. Oldenbourg, Münih 1963, s. 47; C. C. Stewart, "Southern Saharan Scholarship and the Bilad al-Sudan", *Journal of African History*, Nu: 17, 1976, s. 90-91; Kavas, "Küntî", *DİA*, C. XXVI, İstanbul 2002, s. 557-558; Levztzion, "a.g.m.", s. 259.

¹⁴¹ Jean Joseph Colin-Lucien Alfred Bétrix, *La Pénétration Touareg*, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1910, s. 39-40.

¹⁴² Detaylı bilgi için bkz. Hélène Claudot-Hawad, "Iwellemeden Kel Ataram", *Encyclopédie Berbère*, Paris 2003, XXV, 176b, s. 3822-3828.

beraberindeki iki Arap bürosu istihbarat subayıyla birlikte buradaki ilk keşif faaliyetlerinde bulundu.¹⁴³

1890'lardan itibaren bilhassa Tinbüktü'nün işgali sonrası sömürge politikalarının bir sonucu olarak Fransızlar Songaylar, Armalar ve Tevâriklerin imğad kollarını yıllık vergilendirmeye tâbi tutarak sindirmek ve bu sayede işgallerini kolaylaştırmak istiyordu. Bu süreçte asil kabilelere karşı imğadları tercih eden Fransızlar, İvilimmiden Kel Atarâm kabileleri arasındaki mevcut dengeleri değiştirdi. Tinbüktü çevresinde ikamet edip, Fransızlara karşı mücadeleyi tercih eden tek kabile ise Kel Ensâr idi. Bu yüzden Nijer yayındaki ilk sömürge noktalarından biri olan Faguibine Gölü'nün kuzey kıyılarındaki ekilebilir araziler, Kel Ensâr kabilesinin hizmetine sunulunca muhalefeti sona erdi.¹⁴⁴ Dolayısıyla Kel Ensâr, Tevârik kabilelerinden Tingeregiflerin rakibi haline dönüştürülmüş oldu.

1898'de Fransız sömürgesini reddeden Kel Ensâr reisi Nuna (N'Gouna), Fransız askerlerinin kurduğu pusudan bir yolunu bulup Tinbüktü'ye kaçmayı başarsa da 1898 yılında öldürüldü. Yerine oğlu Muhammed geçmesi gerekirken Tevârik teamüllerine uyulmayarak, Nuna'ya ihanet eden ve Hıristiyanlığı tercih eden kardeşi Alluda (1850-1914) getirildi. Fakat hasta ve yaşlı olması nedeniyle kuzeni Tâhir ag Mehdi'nin etkisi altında kaldı ve onu kendi halefi olarak tayin etti. 15 Temmuz 1914 tarihinde Alluda'nın ölümüyle birlikte Kel Ensâr'ın idaresini ele alan Tâhir ag Mehdi ag Muhammed ag Habda (1868-1926), Tingeregif Tevârik kabilesine karşı mücadelesini sürdürdü.¹⁴⁵

Tâhir'in 1926'da aniden ölmesi sonrası yönetimi devralan Muhammed Ali ag Tâhir ise yirmi yaşındayken kabile reisliğini üstlenmek zorunda kalsa da "Tevârik Milli Mücadelesi"ni başlatarak "tam bağımsızlık" söylemini dillendiren ilk kişi oldu. Ancak Uld Şeyh ile rekabeti yanında Fransızların Tevârikler üzerinde uyguladığı ayrıştırma politikaları birçok sorunu beraberinde getirdi. 1994 yılında Muhammed'in ölümüyle başa geçen Muhammed el-Mehdî ise iyi bir frankofil olduğu için Fransızlar bu kabile üzerindeki nüfuzunu iyice arttırdı.¹⁴⁶

---

¹⁴³ F. Bernard, **Deux missions françaises chez les Touareg en 1880-81**, Librairie Adolphe Jourdan, Alger 1896, s. 325, dipnot: 1.

¹⁴⁴ Hourst, **La Mission Hourst...**, s. 31-32.

¹⁴⁵ Alluda'ya Ludar'da denmekteydi. Gerçek ismi ise Muhammed Mevlûd ag Muhammed Ahmed (1850-1914) idi. Detaylı bilgi için bkz. Hureiki, **a.g.e.**, s. 105, 114-116.

¹⁴⁶ Hall, **a.g.e.**, s. 267-268, 276-277, 298-311.

4.4. Tikrikrit (İvilimmiden Ehlü's-Şark) Sultanlığı

Bu sultanlığın hâkimiyet bölgesi Tevârik topraklarının tam ortasında yer almaktaydı. Tikrikrit (Tekkererî) kelimesi, “orta” manasına gelmekte ve “sultanlıkların tam ortası” anlamını taşımaktaydı. Kuzeyden Haggar; güneyden Kel Akras; batıdan İvilimmiden Kel Atarâm; doğudan Tameskiddâ ve Ayir (Agades) sultanlıklarıyla çevriliydi. Sultanlığın merkezi, günümüzde Nijer'in başşehri Niamey'in 450 km kuzeyinde yer alan Tava şehriydi. Etkileşime açık bir bölgede kurulan sultanlığın bünyesinde Kel Nân, Kel Ağlâl, Tilmidis, Kel İzâr, Âyet Evârî, Şerifler ve İkdâlen gibi pek çok irili ufaklı kabile yer alıyordu.

Doğu İvilimmidenleri, köken olarak Batı İvilimmidenlerinden ayrılarak Kel Ayir kabilelerinin topraklarına göç eden İberkorayan kabileleriydi. Göç ettiklerinden dolayı güç dengesi, Nijer'deki Ayir dağlarına doğru kaydı. İlk göç eden kabileler, İlisavan ve İberkorayanlar idi ve bunlar bölgede hızla muktedir oldular. Agades'teki ulucamiyi (1430) bu kabileler elbirliğiyle inşa ettiler ve sonrasında İtesan¹⁴⁷ kolunun en güçlü kabilesi konumundaki İsandalan bu topraklara yerleşerek hâkim güç konumuna yükseldi. İngal'in güneybatısındaki Tedok bölgesini çevreleyen Azavâğ, meskûn edilmemiş bölge olduğu için bu topraklara yerleşen İberkorayan'ın hâkimiyeti diğer kabileler tarafından hızla kabul gördü.¹⁴⁸ 17. yüzyıla gelindiğinde ise Büyük Sahra'da hız kazanan ıslahat çalışmaları, dini teamüllerin uygulanması noktasında gevşek davranan Tevârik konfederasyonlarının, güçlü mahalli sultanlıklar tarafından itaat altına alınmasını beraberinde getirdi.

4.5. Ayir (Agades) Sultanlığı

Ayir sınırları içerisinde yaşayan Tevâriklere mensup İtesan ve Kel Gereslerden oluşan bir heyet, konfederatif yapıları bozulup birlikleri dağılınca; Osmanlı Padişahı Sultan Bayezid'den kendilerine hakemlik yapıp eski idari mekanizmalarını tekrardan tesis edecek bir sultan tayin edilmesini istediler.¹⁴⁹ Bunun üzerine padişah Afrikalı bir cariyeden olma Yunus adlı mahdumunu Nijer topraklarına gönderdi. Bu şekilde ilk

---

¹⁴⁷ Habeşlilerin kullandıkları itêfun kelimesi, asil veya prens manasına gelen İtesan Tevârik kabilesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Palmer, “The Tuareg of the Sahara: II”, **Journal of the Royal African Society**, C. 31, Nu: 124, Oxford University Press, July 1932, s. 300.

¹⁴⁸ Prasse, **a.g.e.**, s. 71-73.

¹⁴⁹ Commandant Chapelle, “Les Nomades du Sahara Meridional: Les Touareg”, **Tropiques**, Au Service de l'Union Française, Revue des Troupes Coloniales, Mars 1949, Nu: 308, s. 10.

sultanları Yunis (1405-1425), Gat¹⁵⁰ şehrinden Agades'e 1406 (H. 809) yılında gelerek birkaç yıl içerisinde burada hâkimiyet tesis etmişti.¹⁵¹ Ayir Sultanları, Osmanlıların soyundan geliyordu ve bu nedenle rivayetlere göre kendilerine Hevsa dilinde "İstanbul halkı" anlamına gelen "İstamboleva (Santambuleva)" denmekteydi.¹⁵² Sultanlar kendi neseplerini Türklere dayandırmaktan büyük şeref duyarlardı ve hutbelerindeki dualarda onlara yer verirdi.¹⁵³ Sultanlığa bölge halkının yaşadığı Ayir (Ayir Massif) dağlarına nisbetle bu isim verilmişti. Kuzeyden Ezgar¹⁵⁴ ve Haggar; güneyden Takidit tepesi yanındaki Azavâğ bölgesinde Tameskiddâ; batıdan İngal bölgesindeki Tikrikrit sultanlıkları ve Kavar (Bilma) vahalarının batısındaki Tenere kumluklarıyla sınır komşusuydu. Ayir'de yerleşen Lamta kabileleri ile Gobirler, Tin Şemen'i kendi başşehirleri yaptılar ve kısa zamanda Agades şehrini inşa ettiler.¹⁵⁵

Sultanlığın bünyesinde yaşayan en önemli Tevârik kabileleri, Kel Evey, İkeskezen, Kel Tedlâ, İfoğas, İhaggaren, Kel Geres, İmuzurak, Kel Fervân ve İkdâlen idi. Ancak sultanlığın esas temellerini, Hevsa ve diğer kabilelerin bir türlü galip gelemedikleri Agades şehrindeki İberkorayan Tevârikleri tesis etmişti. Buna rağmen uzun yıllar Haggar amenukallerinin idaresi altında yaşamak zorunda kaldıkları da tarihi bir gerçektir. Sultanlık kuzey, güney ve merkezi Ayir şeklinde üç ana bölgeden oluşmaktaydı. En önemli şehirlerinden Agades, büyük bir iktisadi ve sosyo-kültürel canlanma yaşayınca, Songay Sultanı Askiya Muhammed b. Ebû Bekir'in dikkatini çekti. Sultan, 1519 yılında burayı kendi topraklarına dahil edince, Tevâriklerin yaşadığı

¹⁵⁰ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁵¹ E. F. Gautier - R. Chudeau, **Missions au Sahara**, C. II, A. Colin, Paris 1908, s. 70; Rodd, **a.g.e.**, s. 101-103; Dugald Campbell, **On the trail of the Veiled Tuareg**, J. B. Lippincott Company, London 1928, s. 109, 114-115; Dominique Casajus, "İslam et Noblesse chez les Touaregs", **L'Homme**, C. 30. Nu: 115, 1990, s. 14-15.

¹⁵² Bu konuda birçok farklı görüş bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. M. Cortier, **D'une rive à l'autre du Sahara**, Larose, Paris 1908, s. 286; Y. Urvoy, **Chroniques d'Agadès**, Journal de la société des Africanistes, IV, Paris 1936, s. 162; J. Nicolaïsen, **Ecology and culture of the pastoral Tuareg**, Nat. Museum, Copenhagen 1963, s. 415; Norris, **a.g.e.**, s. 54; Djibo Hamani Mallam, "Au carrefour du Soudan et de la Berbérie - Le sultanat touareg de l'Ayar", **Thèse doctorat d'Etat**, C. 2, Paris, 1985, s. 270.

¹⁵³ Muhammed Abdurrahman Abdullatif el-Fülânî, **et-Tavârik Şa'bu's-Sahraî'l-Kübrâ**, Yazma Eser Nüshası, Mektebetü Muhammed Saïd el-Gaşşât (Tasnifsiz), varak nu: 37.

¹⁵⁴ Hasan el-Vezzân, Berberîlerin ülkesini dört bölüme ayırdıktan sonra ikinci bölgeyi Fâs olarak isimlendirmekte ve Ezgar (Azğâr) bölgesi adıyla müstakil peçeli kabilelerin burada yaşadıklarından bahsetmektedir. Bkz. Hasan el-Vezzân, **Vasfû İfrîkiyye**, C. I, Thk. Muhammed Huccê ve Muhammed el-Ahdar, II. Baskı, Dârü'l-Mağribî'l-İslâmî, Beyrut 1983, s. 27-31.

¹⁵⁵ Agades şehrinin geçirdiği tarihi süreçle ilgili kapsamlı bilgi için bkz. Rodd, **a.g.e.**, s. 80-118; Hasan el-Vezzân, **a.g.e.**, C. II, s. 172.

bu topraklar Songayların etkisi altına girdi ve zaman içerisinde Tevârik kabilelerinden güçlü bir ordu kuruldu.¹⁵⁶

1655 yılında Sidi Mahmûd'un inşa ettiği mukaddemin bulunduğu Batı Ayir'deki Agalanga'da yapılan ilk savaşta Kel Evey kabilesi büyük zayıat verdi. Ancak Sidi Mahmud öldürüldü ve Kel Eveyler, yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldı. İberkorayan kabileleri ise sultanın üstünlüğünü kabul etmeyi sürdürdü. 17. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'tan gelerek Kel Evey kabilesi arasına yerleşen Sidi Mahmud kendi öğretilerini bölgede yaydığı için Agades Sultanını rahatsız etmeye başlamıştı. 1750'li yıllarda bazı İvilimmiden kabileleri, İberkorayan Tevârikleriyle ittifak ederek Azavâğ'ı tekrardan işgal ettiler ve Doğu İvilimmidenleri adı altında bağımsız yeni bir Tevârik konfederasyonu kurdular.¹⁵⁷

Kel Evey Tevârikleri, kuzeybatıda yer alan Zinder ile Kuka arasındaki Gossi topraklarını terkederek, 1740 yılında bu bölgeye yerleşmeye başlayınca siyasi dengeler değişti. Bu kabile, Tevâriklerle ilgili verilecek kararlarda sultanın istişare makamını temsil ettiği için adeta sultanın naibi konumundaydı.¹⁵⁸ Sultanlık en büyük mücadelesini, Tikrikrit Sultanı Musa b. Bûdâl'a karşı verdi ve aralarında belli aralıklarla sürdürdükleri Ayir Savaşları yıllarca sürdü. Bu savaşları, Tikrikrit Sultanı Musa zamanında Ayir Sultanlığı topraklarında hüküm süren Kel Evey kabilesi reisi Belhû yönetiyordu. Şeyh Belhû'nun idaresi döneminde Evlâd-ı Süleyman, Evlâd-ı Ali ve Urfelleliler Ayir topraklarına kadar indiler. Ayir Sultanı Kâbûs, Musa'nın kardeşi Bello ag Amastan'ı öldürücü İzron Savaşı patlak verdi ve Sultan, Haggarlara karşı Tikrikrit tarafını tuttu.¹⁵⁹ Bu mücadeleler sürerken Şeyh Belhû, Sudan'ı ve sonrasında da Kânim topraklarını işgale başladı.¹⁶⁰

Ayir Sultanlığı'nın bünyesinde yer alan en önemli kabileler Kel Evey, Kel Tedelli, İfoğas, İhaggâren, İmededren, Kel İğaros, Kel Fadey, İmzorâk, Kel Fervân, Kel Geres ve İkdâlen idi. Sultanın danışmanı konumundaki Kel Evey kabilesi şeyhinin

---

¹⁵⁶ Musa Ahmed es-Sa'dî, **Zuhûrû'l-Besâfîn**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), varaka Nu: 117.

¹⁵⁷ Prasse, **a.g.e.**, s. 73-74.

¹⁵⁸ İsmail el-Arabî, **es-Sahrâü'l-Kübrâ ve Şevâtiuhâ**, Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb, Cezayir 1983, s. 191-193; Anonim, **Terâcimü'l-Ulemâi Bağrâm**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), Mektebetü'l-Muhakkaka, varak nu: 16.

¹⁵⁹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 310-311.

¹⁶⁰ Henri Schirmer, **Le dernier rapport d'un Europeen sur Ghat et les Touareg de l'Aïr (Journal de vogage d'Erwin de Barry, 1876-1877)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898, s. 127.

Tevâriklerin işlerini görmesi teamül gereğiydi. Sultanın vekili konumundaki bu kişi, Temâşekçe’de “anastafidet” diye isimlendirilirdi.¹⁶¹ Ayir vahasının yönetim merkezi olan Agades şehrinde, 18. yüzyılda yaklaşık 60 bin kişi yaşamaktaydı ve önemli bir ticaret noktasıydı. Agades şehri, 1876 yılında Trablusgarp Valisi Mustafa Asım Paşa zamanında Türklerin idaresine giren Fizan’a bağlı Gat Kaymakamlığı üzerinden idare edilmeye başlandı. 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı’nın hâkimiyetindeki bu şehirde 700-800 kadar hâne var iken; sakinlerinin sayısı 7-8 bin arasındaydı.¹⁶²

4.6. Tameskiddâ (Tekiddâ) Sultanlığı

Tevâriklerin en güçlü sultanlığı olan Tameskiddâ, yağmurların bol yağdığı verimli arazilere sahip olup Çad gölü, Kânim toprakları ve Sudan ticaretinin en iyi rehberlerinden Tibu (Tubu¹⁶³) kabilelerini birbirine bağlayan Trablus, Hevsa ve Mısır toprakları arasındaki eski ticaret yollarına hükmetmekteydi.¹⁶⁴

Tameskiddâ Sultanlığı kuzeyden Ayir Sultanlığı; güneyden Katsina ve Hevsa toprakları; batıdan Tikrikrit Sultanlığı ve Kel Akrâs; doğudan Kânim-Bornu, Rummâl (Terkît) ve Tibu kabilelerinin topraklarıyla sınır komşusuydu. Bu sultanlığın hâkim olduğu yer, Azavâğ¹⁶⁵ bölgesiydi ve Zinder’in Tanut şehrinin batısındaki Targa sultanlığın merkeziydi. Sultanlık kendi içerisinde birçok kabileyi barındırıyordu ve herbirinin ilgilendiği bir alan vardı. Özellikle Tekiddâ ticaret merkezi, Kel Geres ve Kel Ensâr kabilelerinin kontrolü altındaydı. Benî Hâşim soyundan geldiğini öne süren Şerifler (Şerifen), Kel Fervân, İfoğas, İmzorâk ve İkdâlen ile Libya’nın Terhûne şehrinden veya Tunus’tan geldiği kabul edilen İmezvegan (el-Mezâvağa) gibi pek çok

¹⁶¹ Emmanuel Grégoire, **Touaregs du Niger: Le destin d’un mythe**, Karthala, Paris 2010, s. 283.

¹⁶² Detaylı bilgi için bkz. Ömer Subhi, **Trablusgarp, Bingazi ve Sahrâ-yi Kebir**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY: 4261, İstanbul 1307, s.77.

¹⁶³ Tibesti bölgesinde yaşayan ve Ti-bu, Te-bu veya Tu-bu şeklinde farklı telaffuzları bulunan bu kabile, Kuzey Arapları tarafından “dağlılar” veya “dağ kovuklarında yaşam sürenler” olarak bilinmekteydi. Güney Tibularına ise Guran denmekteydi. Bu kabilenin nüfus sahası, Bahrü’l-Gazel, Borku ve Kuzey Vadây’a kadar uzanmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. R. F. Peel, “The Tibu Peoples and the Libyan Desert”, **The Geographical Journal**, C. 100, Nu: 2, August 1942, s. 75-76, 81.

¹⁶⁴ Anonim, **Terâcimü’l-Ulemâi Bağrâm**, varak nu: 16. Ayrıca seyyâh-ı âlem İbn Battûtâ, Tekerkerî (Zegâve) Sultanlığı’na yaptığı yolculuğuyla ilgili Kadı Ebû İbrahim, Hatip Muhammed, Müderris Ebû Hafz ve Şeyh Said b. Ali’nin kendisine teveccüh gösterdiklerini; Tekiddâ Sultanı Berberî asıllı İzâr ile bu sultanlığın hükümdarları arasında çıkan anlaşmazlığı sulh yoluyla çözdüğünü haber vermektedir. Dolayısıyla mevcut bilgiler ışığında bu sultanlığın 14. yüzyılda varlık gösterdiği ve kuruluşunu bu tarihlerden çok daha gerilere götürmenin mümkün olduğu söylenebilir. İbn Battûtâ, **Rihletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)**, C. II, Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübâ, Mısır 1958, s. 209-210.

¹⁶⁵ Azavağ, Temâşekçe’de Sahara manasına gelmektedir. Arap coğrafyacılar ise Tinbüktü’nün kuzeyindeki çöl bölgelerini ifade etmek için burayı “Azavâd” diye isimlendirmişlerdir. Bkz. Rodd, **a.g.e.**, s. 61.

kabile bu sultanlığın hâkim olduğu topraklarda yaşıyordu. Bu bölgede Hevsa kabileleriyle ciddi bir etkileşime giren Tevârikler, bu süreçte kendi dillerini oluştursalar da bölgede yaygın olarak kullanılan Hevsa dilinden de etkilendiler.

Tameskiddâ Sultanlığı en ihtişamlı dönemlerinden birini Ebrâ lakaplı Sultan İbrahim döneminde yaşadı. “el-Cilâni İsyanı” yaşandığında, komşuları Katsina, Gobir ve Kel Akras kabileleri ile birleşerek bu isyanı bastırdı. Son olarak ifade etmek gerekir ki; Âyir dağlık bölgesinde kurulan mescit ve zaviyeler, 19. yüzyılda bölgede varlık gösteren sûfi tarikatların Trablusgarp ile bağlantı kurulmasında önemli bir fonksiyon icra etmeyi sürdürüyordu.¹⁶⁶

4.7. Kel Akrâs Sultanlığı

Tevâriklerin kurdukları sultanlıklar içerisinde Hevsaların yaşadıkları topraklara en uzak olanıydı. Fakat hâkim olduğu topraklarda büyük çekişmeler yaşandığı için güneydeki Gobir kabilesinin toprakları yanında kuzeybatıdaki Tikrikrit ile batıda Tameskiddâ sultanlıklarıyla sınır komşusuydu. Sultanlığın tebaası konumundaki halkın büyük çoğunluğu, Hevsa örf-adetleri üzere yaşamaktaydı ve bu kabilenin dilini konuşmaktaydı. Kel Akrâs Sultanlığı’nın sınırları Merkezî Sahra’nın güneyindeki küçük vadi topluluklarını içine alan Beâzir dağlık bölgesini içine alıyordu. Bu sultanlığın kendi bünyesinde birçok küçük yerel idare bulunmaktaydı. Tava’nın doğusundaki Keyta’da hüküm süren İlyasaven ile Tikrikrit Sultanlığı dönemindeyken buraya yerleştirilen ve Müslüman olmalarıyla bilinen Kel Âzir bunların en önemlileriydi.¹⁶⁷

Sahra’nın güneyinde yer alan Nijer Nehri üzerindeki Kel Akras gibi mahalli sultanlıklardan bazıları darı, tütün ve tarım mahsüllerini yetiştirebiliyorlardı. Madava şehrinin kuzeyindeki Arzâ Rurî, bu sultanlığın merkeziydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kel Akras Sultanı, Kel Atarâm sultanlığıyla mücadelesini sürdürürken; Gobir ve Tameskiddâ sultanlıkları ile müttefik idi. Bu sultanlığın hâkimiyeti altındaki kabilelerin en önemlileri, Arap soyundan olup aslen Şinkît’ten gelen kabilelerdi.¹⁶⁸

Fransızlar, 19. yüzyılda Tevârik topraklarını istila etmek üzere geldiklerinde toplamda yedi büyük Tevârik konfederasyonu ve herbirinin başında ise bir amenukal bulunuyordu: 1) Kel Ahnet tarafından yönetilen Haggarlar; 2) Kel Gela kabilesi

¹⁶⁶ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 311.

¹⁶⁷ Dâlî, **a.g.e.**, s. 226-227.

¹⁶⁸ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 87, 312.

tarafından yönetilen Ezgar Tevârikleri; 3) İfoğaslar tarafından yönetilen Adrar; 4) Kel Talûtayt tarafından yönetilen Kel Tadmekket ile Batı İvilimmidenleri; 5) Kel Nânlar tarafından yönetilen Doğu İvilimmidenleri (Kel Dinnik); 6) Agades sultanı tarafından yönetilen Kel Ayirler; 7) Amenukallerini “tambari” diye isimlendiren Kel Geresler.¹⁶⁹

---

¹⁶⁹ Prasse, **a.g.e.**, s. 74.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN TEVÂRİKLERLE SİYASÎ, İKTİSADÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL MÜNASEBETLERİ

1. Osmanlı-Tevârik İlişkilerinin Başlaması

Osmanlı padişahlarını tüm Müslümanların halifesi olarak kabul eden en sadık topluluklar arasında yerini alan Afrika'nın asil göçerleri Tevârikler ve bu kabilelerin yaşadığı bölgelerin Afrika siyasi tarihi içindeki konumu gerektiği gibi araştırılmamıştır. Bu bağlamda Osmanlı tarihinin önemli bir bölümünü teşkil eden Afrika'nın, doğru bir bakış açısıyla yeniden analiz ve sentez odaklı bir okumaya tâbi tutulması elzemdir. Dolayısıyla tarih sahnesinde kilit bir rol üstlenen Tevâriklerin¹ kuzey kolu öncelikle genel hatlarıyla ele alınacak; ardından Mali ve Nijer'de yaşayan Güney kolunun kendi içlerindeki hâkimiyet mücadelesi ve Fransız işgali karşısında Osmanlı Devleti'ne tâbiyetini arz ederek izlediği siyaset detaylı bir sûrette değerlendirilecektir. Tevârik kabileleriyle kurulan ilk ilişkiler, tarihi veriler ışığında I. Selim (Yavuz, 1470-1520) dönemine kadar uzanmakla birlikte burada esas alınacak dönem, 19. yüzyılın başlarından 1922 yılına kadar yaşanan siyasi olaylardır.

Osmanlı Devleti, sömürgeci devletlerin aksine bölgede istimâlet politikası² izlemiştir. Yaklaşık üç yüz küsur yıl boyunca Sahra'nın güneyinde kalan ve Bilâdüssudan³ diye isimlendirilen geniş coğrafi bölgedeki yerel halkla münasebetler

---

¹ Tarih boyunca Tevâriklerin, kendilerine yakın komşu olan güçlü devletlerin himayelerine girmelerine rağmen bunlardan herhangi birine tebaa olmayı kabul etmediğini iddia eden André Bourget ve Erwing de Barry gibi bazı araştırmacılar ve seyyahlar, bu görüşleriyle aslında bu konar-göçer toplumun Osmanlı Devleti'nin tâbiyetine girmediğini kanıtlamak emelindedirler. Ancak bu durum, Fransa'nın Büyük Sahra topraklarını işgale başlaması sonrası bu kabilelerin bazı kollarını kendi safına çekmeyi başardıktan sonraki süreçte söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz. André Bourgeot, "Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7", *Cahiers d'Études Africaines*, n. 69-70, Paris 1978, s. 159-185; Henri Schirmer, *Le dernier rapport d'un Européen sur Ghat et les Touareg de l'Aïr (Journal de voyage d'Erwin de Barry, 1876-1877)*, Librairie Fischbacher, Paris 1898, s. 27. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede yer alan "Tibu Reşâde ve Tevârik cümlesi ise doğrudan doğruya zîr-i idaremizde değilse de onlara karşı olan muamelemiz ve siyaseten derece-i lüzum ibkâ ve muhafazaları (...) gerekmektedir" ifadesi de bu kabilelerin üzerinde hâkim güç olarak Osmanlı nüfuzunun var olduğunu, ancak 20. yüzyılın başlarında mevcut siyasi otoritesinin giderek zayıfladığını göstermektedir. BOA, Y.MTV, Nu: 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

² İstimâlet, Osmanlılar'ın uyguladığı meylettirici ve uzlaştırıcı 'fetih siyaseti' için kullanılan bir tabir olup idare ve nüfuzu altına alınan bölgelerin halklarına karşı yapıcı davranma, onları himaye altına alma, hâriçten düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama ve vergi hususunda makul seviyede kolaylık göstermeyi amaçlamaktadır.

³ Günümüzde Batı ve Orta Afrika topraklarında yer alan Çad, Nijer, Nijerya, Mali, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Senegal, Gana ve Gine ülkerini içine alan geniş bölgenin adıdır. Bilâdüssudan, tarihte stratejik önemi haiz bir bölgedir. Ayrıca günümüzde başkenti Hartum olan Sudan Cumhuriyeti, sömürge

Dersaâdet ile ya doğrudan ya da Trablusgarp Eyaleti/Vilâyeti üzerinden dolaylı olarak elçi teâtisi ve karşılıklı hediyeleşme suretiyle devam etmekteydi. Trablusgarp Berlerbeyi Karamanlı Yusuf Paşa (1797-1832) zamanında olduğu gibi bazı dönemlerde taşra ile Dersaâdet arasında bir kısım çekişmeler yaşanmış ve bu durumlardan bölge ahalisi de etkilenmişti. Mısır seferlerinin en yoğun olduğu süreçte Bâbîâli'nin sert ta'zirlerine rağmen Yusuf Paşa, 1819'da Aix-la-Chapelle Kongresi'nde korsanlığın Avrupa devletlerince yasaklanmasından ciddi tedirginlik duyduğu için Napolyon Bonaparte ile bir anlaşma yapmıştı. Zira Garp Ocakları, alınan bu karar üzerine büyük bir gelirden mahrum kalmıştı. Gelirlerin azalmasına karşılık, gider ve masraflarda herhangi bir düşüşün yaşanmaması Yusuf Paşa'yı ihtiyacı olan parayı İngiliz ve Fransız tüccarlarından ağır faizlerle borçlanmaya; yerli ahaliyi uygulanan vergiyi ağırlaştırmaya ve ayarı düşük parayı bastırmak yoluyla tedarik etmeye sevketti.⁴ Bilindiği üzere buradaki yöneticiler Garp Ocakları'na has olan dış ilişkilerde bağımsız hareket etmek ve antlaşma yapmak⁵ salahiyetine sahip olmakla birlikte tüm bu olumsuzlukların yanında, Sahra üzerindeki etkisini güçlendirmek isteyen Yusuf Paşa'nın Bornu Şeyhi Muhammed Kânimî ile yakınlaşarak⁶, merkezden gelen emirleri pek dikkate almaması ve İngiliz misyonunun keşif faaliyetleri için İngiliz Başkonsolosu Hanmer Warrington'dan £5000 almayı kabul etmesi İstanbul ile arasının açılmasına neden oldu. Ayrıca Fizan'a bağlı Gadamis'teki Muhammed el-Muknî ile Bagirmi'deki Mustafa el-Ahmâr ile giriştiği mücadelelerde ve Warrington ile olan ikili müzakereleri sonucu keşif heyetlerine emannâme mektupları vererek merkezden habersiz bazı uygulamaları olmuştu.⁷

---

döneminde İngiliz Sudan'ı olarak bilinirken; Batı ve Afrika topraklarını içine alan bu bölge Fransız Sudan'ı olarak isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bruce S. Hall, **A History of Race in Muslim West Africa**, 1600-1960, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011, s. 27-28.

⁴ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 3.

⁵ Atilla Çetin, "Garp Ocakları", **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 384; Mehmed Maksudoğlu, "Dayı", **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 59-61.

⁶ Yusuf Paşa'nın Şeyh el-Kânimî'ye gönderdiği iki mektup sûretiyle ilgili bkz. Dixon Denham vd., **Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1822, 1823 and 1824**, C. II, II. Baskı, John Murray, London 1826, s. 374-376.

⁷ Karamanlı Yusuf Paşa'nın böyle bir diplomatik dili kullanması, ilerleyen süreçte el-Kanimî ile de arasının açılmasına neden oldu. Öyle ki, Bu Khulum'un General Barca Gana müfrezesi tarafından Mandara'da öldürülmesi sonrası Bornu'da menfaat çatışması yaşanınca Yusuf Paşa, 1823 yılında Şeyh el-Kânimî'nin eşlerini ve üç çocuğundan ikisini Murzuk'ta alıkoymuştu. Ayrıca ifade etmek gerekir ki böyle bir anlaşmazlık ve kargaşa ortamının doğmasında İngiliz Hugh Clapperton'un Bornu'daki el-Kânimî'nin müfreme birliklerine misket tüfeği ile atış ve nişancılık eğitimi altında bir nevi askerî talim yaptırmasının

1830 yılında Trablus yakınlarına gelen Fransız donanması tehdidi karşısında ise Yusuf Paşa'nın 800.000 frank tazminat vermeyi kabul etmesiyle, mali durum içinden çıkılmaz bir hal aldı. Bu parayı temin etmek amacıyla yerel kabilelerden alınan vergileri arttıran Yusuf Paşa, halk nazarında hoşnutsuzluğun artmasına neden oldu. Sirte Körfezi ile Fizan arasındaki bölgede Arap Evlâd-ı Süleyman kabilesinin isyan etmesi ve bu kabilenin nüfuz bölgelerindeki yerlerin fiilen kontrolden çıkmasının temelinde de bu ağır vergiler yatmaktaydı. Bu kötü gidişat devam ederken Amerikalılarla kısa süreli bir sürtüşme yaşayan Yusuf Paşa, Yunan Savaşı'nda Türklere Trablusgarp filosunu göndermek suretiyle İstanbul'a yanaşmak zorunda kaldı. Ancak Yusuf Paşa'nın kontrolünden çıkan bu topraklar Fransızların bölgedeki nüfusunun artmasıyla neticelenince, bu durum İngilizlerin de dikkatinden kaçmadı. Zaten uzun zamandır Fransız Konsolosu Rousseau ile İngiliz Başkonsolosu Warrington arasındaki bazı şahsi meselelerden dolayı ülkeler arasındaki diplomatik dil sertleşmişti.⁸

Tüm bu idari sorunları ortadan kaldırmak ve Karamanlı sülalesinden gelen idarecilerin halka yaptıkları zulmü ve yanlış uygulamaları bertaraf etmek isteyen Sultan II. Mahmud, vaziyeti tahkik etmesi için Kaptan-ı Derya Kâtibi olup birkaç defa Trablusgarp'a gelmiş olan Mehmed Şâkir Efendi'yi görevlendirdi. Beraberinde Yusuf Paşa'nın görevinin uzatılmasına dair fermanı taşımakla birlikte öncelikle ayaklanan ahali ile Karamanlı sülalesi arasını bulmaya çalışan Şâkir Efendi, iki yıl boyunca her türlü yolu denese de, ocağa asker ve donanma göndermekten başka bir çözüm olmayacağını ilgili makamlara bildirdi. Bunun üzerine Sultan, 26 Mayıs 1835 yılında Ferik Mustafa Necip Paşa komutasındaki 22 gemi ve 6000 askeri ihtiva eden büyük bir donanmayı Trablusgarp'a göndererek Karamanlı ailesinin yönetimine son verdi.⁹ Bu sayede hem Trablus'u ilhaka yönelik Tunus'un emellerinin önüne geçildi hem de Trablusgarp ile Sahra bölgesinde var olan Müslüman devletler ve yerel emirliklerle olan

---

da etkisi vardı. Detaylı bilgi için bkz. Jamie Bruce Lockhart, **A Sailor in the Sahara**, I.B.Tauris & Co Ltd, London 2008, s. 73-74, 114, 129, 183.

⁸ 1814-1846 yılları arasında Trablusgarp Başkolonsluğu görevinde bulunan Warrington'un damadı olan İngiliz seyyah Binbaşı A. Gordon Laing, Tinbüktü'ye gerçekleştirdiği keşif seyahati sırasında yerli kabileler tarafından 1826 yılında öldürüldü. Bu olay sonrası Laing'in yanındaki resmi evrakın Rousseau tarafından ele geçirildiğini iddia eden Warrington, bu görüşünü her iki hükümetin tahkikatına rağmen ispat edememiştir. Bu nüfuz çekişmesi, özellikle Tinbüktü'de varolan Fransız-İngiliz rekabetinin tarihi arkaplanının anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Detaylı bilgi için bkz. Çaycı, **a.g.e.**, s. 4, dipnot: 2.

⁹ Kolağası Ali - Mirliha Ahmed Nuri, **Afrikâ-yi Osmanî'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fizan'a Dair Malumat**, İÜTY: 5002, İstanbul 1301, s. 13; Robert Mantran, **XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1995, s. 229-230.

köklü tarihi bağlar muhafaza edildi. Bu bağlamda asırlarca devam eden hac ve ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanmasında Sahra bölgesindeki göçer kabilelere düşen görevler arttırıldı ve bu kabileler arasındaki denge politikasının korunmasına bilhassa özen gösterildi.¹⁰ Ancak bu politika bekleneni vermedi ki; Sirte ile Fizan arasını kontrol eden Evlâd-ı Süleyman kabilesi reisi Abdülcelil ile Cebel mıntıkasındaki Benî Nüveyr kabilesi reisi Şeyh Gome b. Halife b. Avn el-Mahmûdî isyanları aslında bu dengeyi muhafaza edememenin bir tezahürüydü. Dolayısıyla Trablusgarp'ta isyanın patlak verdiği bu bölgelerin tümünün Osmanlı Devleti'ne sağlam bir şekilde bağlanabilmesi ve merkezi yönetim zaafiyetlerinin ortadan kaldırılabilmesi için fiilen devlet otoritesi altına alınması zorunluluk arz etti. Ancak bu hiç de kolay olmadı. Zira Şeyh Gome 1855 Martı'nda sürgünden kaçarak, validen kendisine uygun bir vazife verilmesini talep etse de beklediği müspet cevabı alamayınca Cebel'e gelerek isyan başlatmıştı ve bu başkaldırı, iki yıldan fazla bir süredir devam etmekteydi. Hatta 1857 yılında Vali Osman Nizami Paşa'nın askerlerinin önünden kaçarak Nâlut'a varmayı başaran Şeyh Gome, Gadamis'e ve hatta Fizan'a kadar ilerleyeceği, Abdülcelil'in geride bıraktığı askerler ve Tevâriklerle işbirliği içerisinde gireceği söylentilerini halk arasında yaymaya başlamıştı. Durumun ciddiyetinin farkında olan vali, kethüdası Mustafa Paşa'yı bir miktar kuvvetle birlikte Şeyh Gome'nin üzerine gönderdi ve 3 Mart 1858 tarihinde gerçekleştirilen ani bir pusuyla ortadan kaldırıldı.¹¹

Büyük Sahra'nın zor yaşam koşulları altında hayatlarını sürdüren Kuzey Tevâriklerinin bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmaları ve Fransızların Tevârik topraklarını işgale niyetlenmeleri sonrası kendi topraklarının muhafazası için Büyük Sahra'nın giriş kapısı mesabesindeki Trablusgarp Vilâyeti'nin Fizan Sancağı'na bağlanmaları süreci tarihin önemli dönemeçlerinden biriydi. Hiç şüphesiz merkezi Murzuk olan Fizan, diğer sancaklara nazaran stratejik konumu

---

¹⁰ Sâdık el-Müeyyed'in seyahatnâmesinde "bunların Sahra ticaretindeki gelirleri her ne kadar Sudan ve Fizan bölgelerine develerle taşınan tüccarların yüklerini korumak ise de bu kervanlar da kendi hesaplarına fildişi ve devekuşu tüyü alışverişi de yapmaktaydılar" ifadesiyle sunmuş olduğu bilgiler, hem Tevâriklerin kendi hesaplarına ticaretle meşgul olduklarının tespiti hem de Kuzey Afrika'dan Sahra iç bölgelerine gerçekleşen ticari ilişkilerin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Detaylı bilgi için bkz. Sâdık el-Müeyyed, **Afrika Sahrâ-yi Kebîri'nde Seyahat**, Âlem Matbaası, İstanbul 1314, s. 79.

¹¹ Trablusgarp'ta 1835 yılında Ferik Mustafa Necip Paşa ile başlayan ikinci Türk hâkimiyeti, 1858 yılında Şeyh Gome isyanının sert bir şekilde bastırılmasıyla kesin olarak yerleşti ve yerel halk tarafından tam manasıyla benimsendi. Bilhassa bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp üzerinden izlediği Sahra poltikalarında mahalli halkların refah ve güvenliğini esas alan bir siyaset takip ettiği görülmektedir. Çaycı, **a.g.e.**, s. 8.

yanında toprak bakımından da geniş olduğu gibi Merkezî Afrika'ya en yakın Osmanlı sancağıydı.¹² Sahra Çölü'nün güneyinde kalan bölgelere en kestirme yolun buradan geçmesi sebebiyle Fizan, Büyük Sahra'nın siyasî, iktisadî ve fikrî tarihinde bir kavşak noktası olarak önemli bir yere sahipti.¹³

Haggar, Ezgar ve İmoşag Tevârikleri esasında Gadamis, Murzuk ve Gat yoluyla güneyde Agades, Çad ve Tinbüktü'ye kadar bu güzergâhı kullanırlardı.¹⁴ Bu yüzden Fizan'ın sancak idaresi altında teşekkül ettirilmesi, ticari kaygılarından ziyade Büyük Sahra ve Bilâdüssudan'daki Müslümanların himaye edilmeleri açısından gerekliydi. Bu kabilelerin yaşadıkları bölge Tunus ve Cezayir sınırına on günlük mesafede olup, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar herhangi bir Avrupalı devletle doğrudan hiçbir temasları olmamıştı.¹⁵ Oysaki Fizan Sancağı'nın merkez livası olan Murzuk, Cebel-i Garbî Sancağı'na bağlı Gadamis kazası¹⁶ ve ticaretin merkezi Gat kasabasındaki tüccarın bunlarla yaptıkları her türlü ticari muameleyi 16. asrın ortalarına kadar geriye götürmek mümkündü.¹⁷ Zira İspanyolların Kuzey Afrika'daki birçok şehri ele geçirmesi üzerine, Kuzey Afrika'daki mevcut düzen bozulduğunda Müslümanların isteği doğrultusunda Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı. Böylece Osmanlı Devleti, batısında Sa'diler Devleti, güneyinde Kânim-Bornu ve Songay sultanlıklarıyla sınır komşusu oldu. Sudan ve Büyük Sahra transit ticaret güzergâhlarında seyreden kervanlar, bilhassa Gat kazası başta olmak üzere civar köylere uğramak ve konaklamak zorundaydı. Bu yönüyle hem dinlenme yeri hem de önemli bir ticaret merkeziydi. Nitekim bu Osmanlı kazası, Osmanlı idaresinde belli bir emniyete kavuştuğu için sömürgeciliğin kıtayı çepeçevre kuşattığı dönemde adeta Afrika'nın çöldeki

---

¹² Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1969, S. 23, s. 116-117.

¹³ Mustafa Hoca, **Târîhu Fîzân**, Thk. Hubeyb Vidâa el-Hısnâvî, el-Cemâhiriyyetü'l-Arabiyyeti'l-Lîbiyyeti'ş-Şa'biyyeti'l-İştirâkiyye, Trablus 1979, s. 15.

¹⁴ Lieutenant Paulhiac, **Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg**, Librairie Plon, Paris 1905, s. 59-60.

¹⁵ James Willard, **es-Sahrâu'l-Kübrâ**, Mektebetü'l-Fercânî, Trablusgarp t.y., s. 93, 164.

¹⁶ Vaha şehri Gadamis'in Osmanlı hâkimiyetine girişi ve Avrupalıların kıtaya gelişi sonrasında yaşanan kolonizasyon süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Nora Lafi, "Ghadames Cite-Oasis Entre Empire Ottoman et Colonisation", **La Libia tra Mediterraneo e mondo Islamico**, Yay. haz. Ederico Cresti, Giuffrè Editore, Milano 2006, s. 55-69.

¹⁷ BOA, **Y.MTV**, 12/M/1312 (25 Şubat 1907), 295/46.

Marsilya'sı, yani tüm Sahra-Sahil toplumlarının en önemli ticari mallarının alış-verişi için en uğrak yerleşim merkezlerinden biri oldu.¹⁸

Kuzey Tevâriklerinden Ezgarların merkezi Gat şehriydi ve Gadamis-Gat ticaretini kontrolleri altında tutmaktaydılar. Ezgarlar Gadamis'in güneyi; Gat ve Murzuk ile Tassili bölgesinde yoğun iken; Haggarlar ise Tidikelt'e kadar uzanan mıntıkada etkindiler. Bilhassa Gat-Ayn Salah (Salih) yolunu kontrolleri altında tutan Haggarlar, bu sayede Fas üzerinden Batı Sahra ticaret trafiğine hükmetmekteydiler. Sudan'a doğru kuzey-güney istikametinde yola çıkan kervanlar, Mağrib, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp ticaretini doğrudan etkilediği için Tuât vahaları ile Ayn Salah bölgesi büyük önem arz etmekteydi.¹⁹ İşte bu belirleyici durum, sömürge öncesi dönemde Tevârikleri iki ana kol halinde değerlendirilmelerine neden oluyordu: Kuzey Tevârikleri²⁰ ve Sudan Tevârikleri.²¹ Fransızlar başta olmak üzere sömürgeci devletlerin bölgeye gelmesiyle birlikte bu iki ana grupta kendi aralarında parçalandı. Bilhassa Fransız işgali sonrası hem Kuzey Tevârikleri (Sahra Tevârikleri: Haggar²² ve Ezgar Tevârikleri) hem de Sudan Tevârikleri de dediğimiz güneyi kapsayan Nijer ve Mali Tevârikleri kendi içerisinde farklı kabilelere ayrıldı.²³

Kuzey Tevârikleri dışında bugünkü Nijer ve Mali Cumhuriyeti sınırları içinde hayatlarını sürdüren farklı Tevârik kabileleri de bulunmaktaydı. Bunlar esasında tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları topraklarda derin izler bırakmış büyük Tevârik konfederasyonlarıydı. Bu siyasi yapı içerisinde yer alan kabileler ve alt kolları, kuzeydekilere nazaran siyahi ırkla daha fazla karışmıştı ve bu yüzden kuzeydekiler kendilerini güneydekilerden daha asil addetmekteydi. Sudan Tevârikleri diye de bilinen

¹⁸ BOA, İ.DH, Nu: 50613, 13/C/1293 (6 Temmuz 1876); Abdülkadir Câmi Bey, **Trablusgarb'dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, Dersaâdet 1326, s. 163.

¹⁹ Jean Pommerol, **Among the Women of The Sahara**, Çev. N. D'Anvers, Hurst and Blackett, London 1900, s. 254-258.

²⁰ Kuzey Tevârikleri, en asil soylu kabileleri içerisinde barındırmaktaydı ve "İmenân" ailesine mensup en büyük kabile reisine amenokal ya da sultan diye hitap ederlerdi. Bunlar en nüfuzlu aile olmakla birlikte, Tevârikler arasında Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerine inanıldığı için büyük itibar sahibiydiler. Henri Duveyrier, **Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord**, Challamel Ainé, Paris 1864, s. 319.

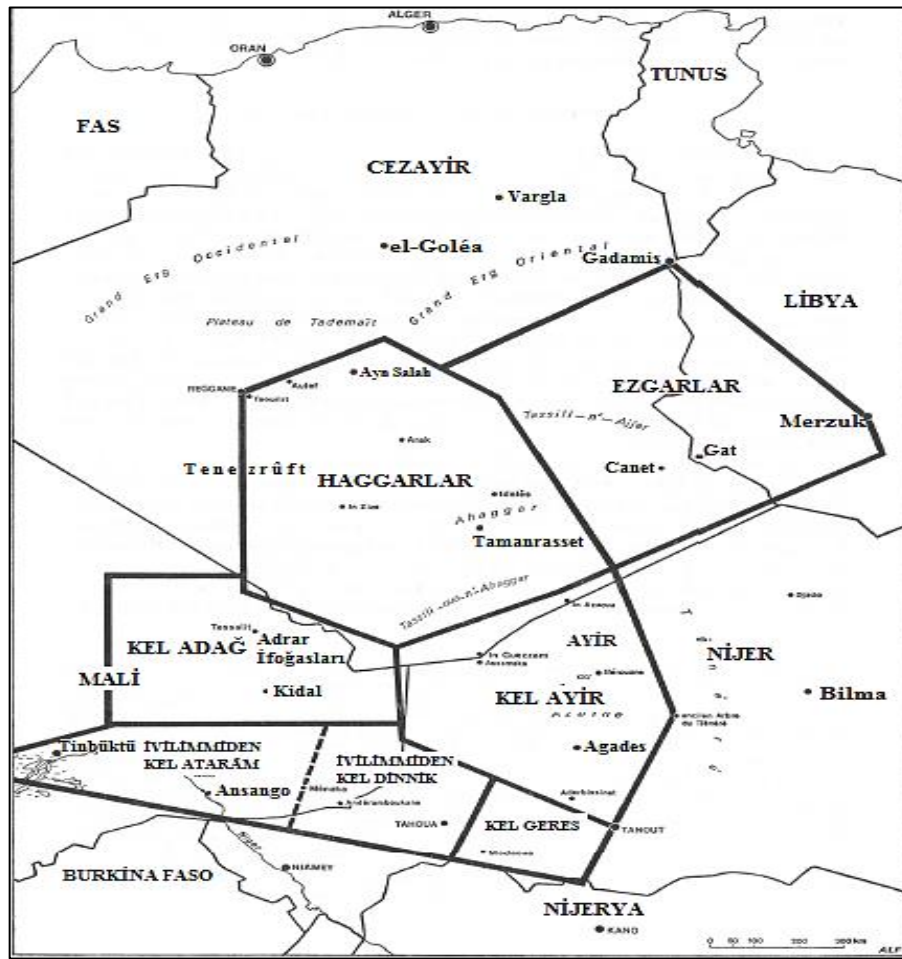
²¹ Henri Lhote, **Les Touareg du Hoggar**, Payot, Paris 1955, s. 11.

²² Haggar Tevâriklerinden kopan ve onların batısındaki Adrar Ahnet bölgesine yerleşen kabileye ise Arrerf Ahnet denmektedir. Haggar Tevâriklerinin egemenlikleri ve siyasi süreçleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Marceau Gast, "The History of Sovereignty Among the Kel Ahaggar", **The Nomadic Alternative**, Ed. Wolfgang Weissleder, Mouton Publishers, Cambridge 1978, s. 201-214; C. H. Pellat, "Ahaggar", **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 254-255.

²³ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 33; Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 171; Lhote, **a.g.e.**, s. 12.

bu kabilelerin tamamı, sömürgeci devletlerin bu topraklara gelmeleriyle birlikte Güney Tevârikleri diye isimlendirilmiştir.

Geleneksel göçer kabileler arasında yer alan Haggarların anavatanı olarak kabul gören Sahra'nın güneyindeki dağlık bölgelerde ve Cezayir'in Tassili kesiminde yaşayan Ezgarlarla birlikte Haggarlar ve Taytoklar Kuzey Tevâriklerini temsil etmektedir. Nijer'deki Ayir²⁴ bölgesinde ve Mali'deki Adrar İfoğas olarak bilinen bölgelerde ise Güney Tevârikleri yaşamaktadır. Bu konfederatif yapı içerisinde öne çıkan en önemli Tevârik kabileleri, kuzeyde Haggarlar, Ezgarlar, Taytoklar; güneyde ise Kel Ayir, Kel Adrar, İvilimmiden, Kel Essûk ve Kel Geresler idi.²⁵

Harita 2: Tevârik Konfederasyonlarının Sınır Tahdidi, Bourgeot, "Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7", *Cahiers d'Etudes Africaines*, Paris 1978, n. 69, s. 174.

²⁴ G. Yver - R. Capot-Rey, "Ayir", *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 307.

²⁵ Keenan, "Ethnicity, regionalism and political stability in Algeria's Grand Sud", *The Journal of North African Studies (JNAS)*, C. 8, S. 3-4, 2003, s. 68; Edmond Bernus, "Montagnes touarègues: Entre Maghreb et Soudan: le 'fuseau touareg'", *Montagnes du Sahara: revue de géographie alpine*, Nu: 1, 1991, s. 118.

Kabile toplumu olarak Nijer'in kuzeyinde yaşayan Tevârikler, nüfusun yaklaşık % 10'unu oluşturmaktaydı ve Kel Azavağ, Kel Ayir ve Kel Geres olmak üzere 3 ana kola ayrılmaktaydı. Kel Azavağlar, Tava kasabasının kuzey bölgesinde ve Mali sınırı ile Dallol-Dossi havzası arasında kalıp Ayir'in güneybatısına kadar uzanan büyük Azavağ vadisinin iç kesimlerinde yaşamaktaydı. Bu kabile, Doğu İvilimmidenleri olarak bilinmekteydi.

Kel Ayirler, hâlihazırdaki vatanlarına ilk olarak 7. yüzyılda varmışlarsa da, Trablus ve Fizan topraklarına göç eden İsandâlân Tevârikleri Sirenyka'daki Uceylat'tan Fizan'a doğru Benî Hilâl akınlarının bir sonucu olarak güneye doğru inmişti. Orta Nijer'deki dağlık bölgelere hükmetmekteydi ve Trablus-Kano istikametindeki güneye giden ticaret güzergâhları için önem arz eden stratejik menzilleri kendi sınırları içerisinde barındırmaktaydı. Asırlarca Kel Ayirler, Kano ve Tâmesnâ'ya tuz ve darı taşımanın yanında büyük ve küçükbaş hayvan satışı da yapmışlardır.²⁶ Günümüzde Kuzey Ayir'deki Arlit (Aghli) kasabasında çıkartılan uranyum madeni, ülke ekonomisi için büyük katkı sağlamaktadır. Bu kabileler, Ayir dağları ile Agades arasında uzanan plato sınırında kalan bölgede yoğunluktadırlar. Ayir (Azbin) Tevârikleri de kendi içerisinde üç kola ayrılmaktadır: Kel Evey, Kel Fadey ve Kel Fervân. Kel Eveyler, ülkenin doğu kısmında ve Massif'in en dağlık bölgelerinde yaşamaktadırlar. Kel Fadeyler, İngal bölgesinde ve Kel Fervânlar ise Agades'in kuzeydoğusundaki hâkim bölge ile Ayir Massif dağlık bölgesinin batı kesiminde ikamet etmektedirler.

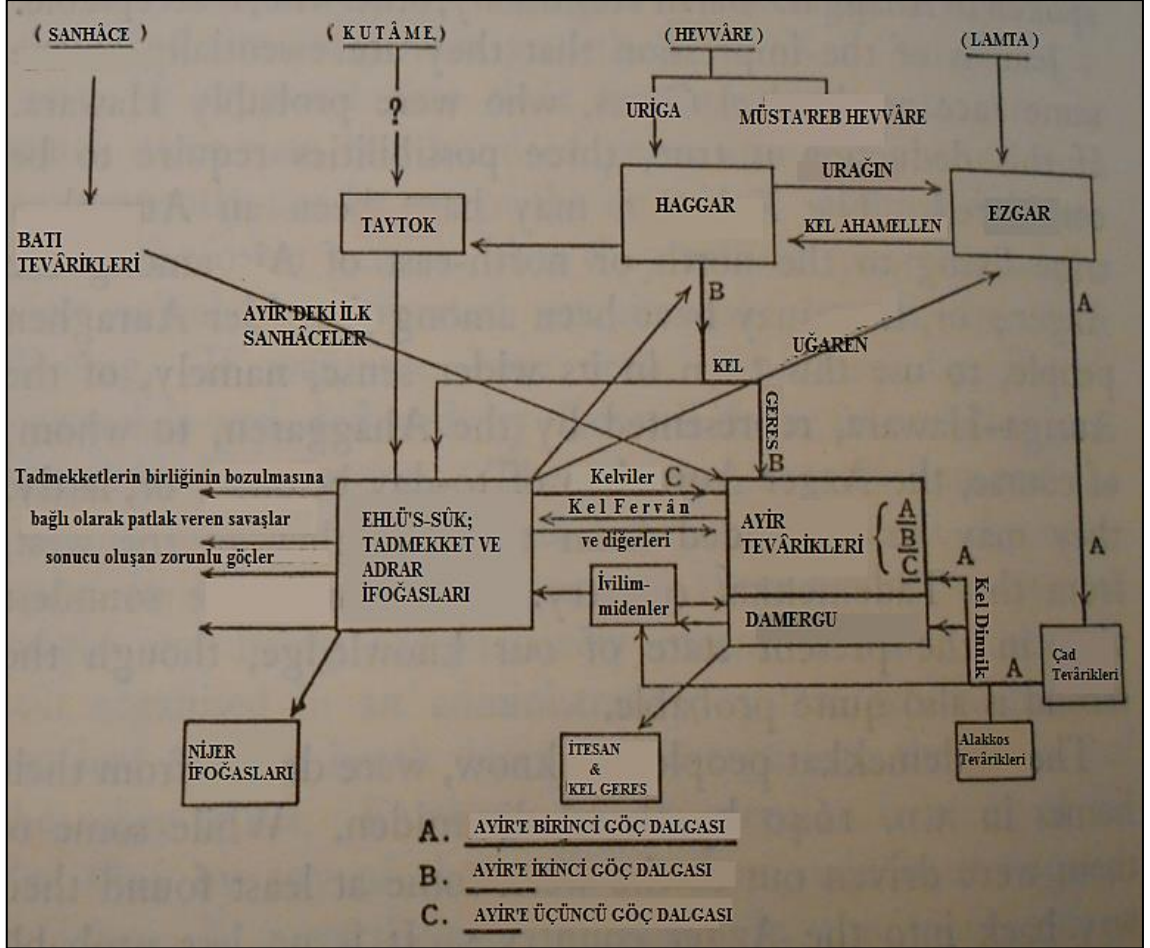
Kel Geresler, Tekiddâ dahil olmak üzere Maradi ile Zinder kasabaları arasındaki Ayir dağlarının güneyindeki düzlüklerde yaşamaktaydılar. 17. yüzyılda birlikte yaşayan Kel Geres ve Kel Fervân Tevârikleri, kendi aralarında savaşınca; Kel Geresler, 1653-1687 yılları arası dönemde daha güneye inerek Azir (Ayir, Azbin) ve Gobir-Tudu'ya yerleşmek zorunda kaldılar.²⁷ Nijerya topraklarına uzanan transit ticaret güzergâhları, bu konfederasyonun hâkim olduğu topraklardan geçtiği için bu kabilelerin yaşadıkları

---

²⁶ Julien Brachet, "Le négoce caravanier au Sahara central: histoire évolution des pratiques et enjeux chez les Touaregs Kel Air (Niger)", *Cahiers d'Outre-Mer*, Nu: 57 (226-227), Avril-Septembre 2004, s. 119-120.

²⁷ F. R. Rodd, *People of the Veil*, MacMillan & Company Ltd., London 1926, s. 382-392; Pierre Bonté, "Structure de classe et structures sociales chez les Kel Gress", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, C. 21, Nu: 21, 1976, s. 143; Bernus, "Dates, dromedaries, and drought: diversification in Tuareg pastoral systems", (Eds. J.G. Galaty, D.L. Johnson), *The world of pastoralism: herding systems in comparative perspective*, The Guilford Press, Londra 1990, s. 150-152.

bölgeler büyük önem arz etmekteydi.²⁸ Günümüzde Nijerya'nın Kano ve Sokoto şehirlerinde yaşayan Tevâriklerin tamamı, ticaret maksadıyla buralara gelip tekrar eski vatanlarına dönmeyen Nijer Tevâriklerinin terekesidir. Bunların büyük çoğunluğunun tüccar ve zanaatkâr sınıfından olması ise dikkat çekicidir.

Tablo 2: Ayir Tevârikleri'nin Güneye İnişi ve Diğer Kabilerle Etkileşimi, Kaynak: Rodd, a.g.e., s. 388.

Mali'nin kuzeyinde yaşayan Tevârikler, ülke nüfusunun yaklaşık % 10'unu oluşturmaktadır ve tarihsel süreç içerisinde üç konfederasyon çatısı altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir: Kel Adrar, Kel Ensâr (Kel Tadmekket) ve Batı İvilimmidenleri. Kel Adrarlar, yaşanan büyük kuraklıklar öncesinde de meraların az olduğu dağlık bölgelerde, bilhassa Büyük Sahra çölünün kuzeyi ile Tinbüktü'nün doğusunda yaşamaktadırlar. Bu kabileler, kendilerini İfoğas Tevârikleri olarak isimlendirmektedir. İfoğaslar, geçimlerini Sudan'a hurma ve tütün; Cezayir'e deri, terayağı ve canlı

²⁸ H. T. Norris, **The Tuaregs - Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel**, Aris&Philips, England 1975, s. 35-40; Bernus, **Touaregs Nigériens: unité culturelle et diversité régionale d'un peuple pasteur**, Mémoire ORSTOM, Nu: 94, Paris 1981, s. 57-60, 319-320.

küçükbaş ticareti yaparak sürdürmektedirler.²⁹ Kel Ensâr ise Nijer Nehri üzerindeki Tinbüktü şehrinin çevresine yerleşmiş konumdadır. Bu şehir, yüzyıllardır Fas'tan Moritanya'ya uzanan kervan trafiğine adeta terminal görevi gördüğü için, civarındaki kabileleri de ticaretle geçimini sağlayan veya ticaret kabilelerinin güvenliğini temin karşılığında kazanç sağlayan toplumlar haline dönüştürmüştür.

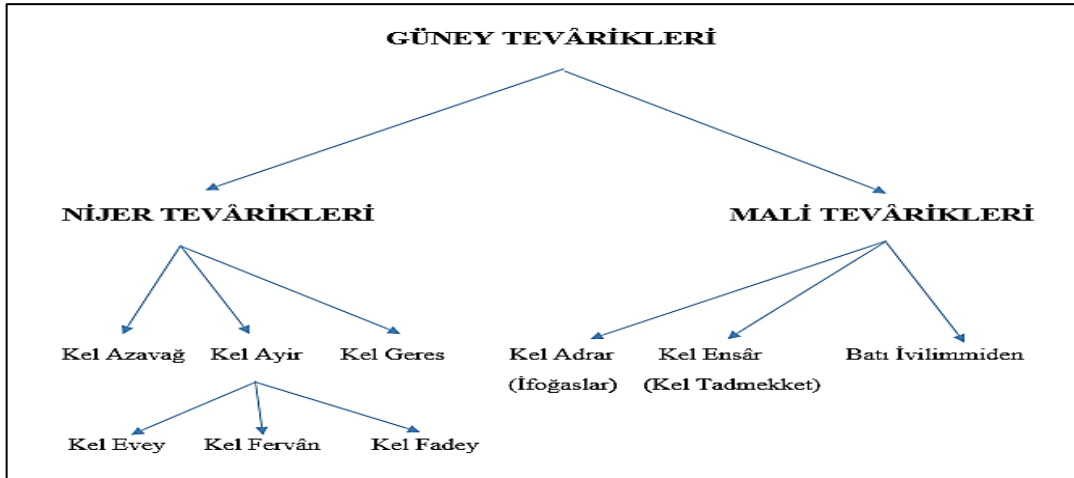
Ortaçağlardan beri Mısır'dan hareket eden kabileler Siva, Uceylat, Murzuk, Gat, Agades, İngal, Tava ve Gao üzerinden büyük Tevârik Sultanlığı'nın başşehri olan Tinbüktü'ye varırlardı. Bilhassa 1433 yılında Tevârik Sultanı Akil döneminde, aslen Şinkîtlî olan Sanhâce kabilesine mensup Tinbüktü Hâkimi Muhammed Nadda tarafından bu ticaret güzergâhında seyreden kervanlara yoğun ilgi gösterildi. Bu sayede bu işlek ticaret güzergâhı, 1469 yılında Songaylar tarafından ilhak edilinceye kadar canlılığını korudu. Kel Ensâr kabileleri, Nijer Nehri'nin doğusunda kalan Bourem ve Gao arasındaki üçgende yaşamaktaydılar ve güç dengesine göre bazen Fülânilere bazen de Tingeregif Tevâriklerine vergi verirlerdi. Ancak Fransızların bu kabilelerin yaşadığı toprakları işgaliyle birlikte mevcut yapı tersine döndü. Batı İvilimmidenleri ise Menaka ile Nijer Nehri'nin güneyinde kalan Ansango ve Ayoru şehirlerinde yoğunlukta idi. Hem Kel Ensâr hem de Doğu ve Batı İvilimmidenleri'nin kökenleri Adrar'dan göç eden Tevârik kabilelerine dayanmaktaydı. Kel Tadmekket ve İvilimmiden Tevârikleri, yaşadıkları coğrafyaya doğudan gelen yeni kabilelerin baskısı sonucu güneye doğru göç etti. İvilimmidenler 1600'lü yıllarda Tadmekketlerden ayrılarak, yaklaşık bir yüzyıl içerisinde güneye doğru inerek Gao ve Azavağ çevresine yerleştiler. Bu topraklara geldiklerinde Kel Ensâr Tevâriklerinin bu bölgelerde yaşadıklarını gördüler. Zaman içerisinde Burkina Faso'daki eski kölelerin soyundan oluşan Udalan Tevârikleri de yaklaşık iki yüz yıl önce Batı İvilimmidenlerinden ayrılarak yeni bir konfederatif yapı kurmuştu.³⁰ Tarihi süreç içerisinde tüm bu Tevârik kabileleri içerisinde en güçlü konfederasyonlar ise Ezgar, Haggar, Ayir ve İvilimmidenlerin kurduğu siyasi yapılarıdır. Bu yönüyle Afrika tarihinin tam manasıyla okunabilmesi için Sahra'nın güneyinde yaşayan bu toplumların da hesaba katılması gerekmektedir.

---

²⁹ R. Capot-Rey, "Adrar", *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 210.

³⁰ Rodd, a.g.e., s. 387; Y. Urvoy, *Histoire des Populations du Soudan Central*, Larose, Paris 1936, s. 81; Jean Joseph Colin-Lucien Alfred Bétrix, *La Pénétration Touareg*, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1910, s. 8-9; Karl G. Prasse, *The Tuaregs: The Blue People*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1995, s. 9-11, 70.

Tevâriklerin ana yurdu, günümüzde Mali Cumhuriyeti'nin kuzeyi ile Moritanya'dan Sudan'a kadar, Kuzey Nijer ve Kuzey Çad'dan Güneybatı Libya, Fas ve Doğu Cezayir'e kadar uzanmaktadır. Çok az sayıda olsalar da Burkina Faso'da ve geçmişte İngiliz sömürgesi olan Nijerya'da da yaşamaktadırlar.³¹ Bu yönüyle Tevâriklerin ana yurdu kuzey vahaları ve vadilerinden Tassili yaylasına (Gat-Cânet), Haggar'dan (Tamanrasset) Ayir'e (Agades), Ayir'den Kidal'e kadar uzan geniş bir coğrafyadan oluşmaktaydı. Trablusgarp'ta yaşayanların büyük çoğunluğu güneybatı taraflarındaki Gadamis, Gat, Ubari ve İdri'de yaşamaktaydı. Tarih boyunca kendi toplum yapılarına ve coğrafi bölgelere göre farklı isimler altında mahalli sultanlıklar kuran Tevârikler, 20. yüzyıla kadar bir bölünmeye ve parçalanmış halde yaşamaya zorlanmamışlardı. Avrupalı devletlerin bu kabilelerin yaşadığı coğrafyaya adım atmasıyla birlikte, bu plan hayata geçirildi ve Tevâriklere bağımsız bir devlet kurma hakkı verilmedi. Büyük Sahra'nın sakinleri olan Tevârikler, bu geniş bölgede tesis edilen birçok devlete % 10-15 oranında azınlıklar halinde taksim edilerek söz konusu merkezi hükümetlerde söz sahibi olmaktan uzak tutulmuşlardır.³²

Tablo 3: Güney Tevâriklerinin Ülkelere Göre Kabilevî Dağılımı (Nijer ve Mali Örneği)

³¹ BOA, Y.EE, Trablusgarp Vilâyeti hakkında Ahmed Rasim Paşa'nın Lâhiyası, Nu: 14-207-126-1, 7/L/1308 (16 Mayıs 1891); Robert F. Murphy, "Social Distance and the Veil", **American Anthropologist**, C. 66, Nu: 6, Aralık 1964, s. 1260-1261; Muhammad Fâdıl Ali Bâri - Sâid İbrâhîm Kiraydiyye, **el-Müslimûn fi Ğarbi İfrîkyâ**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2007, s. 222, 281.

³² Tevâriklerin yaşadıkları ülkelere göre dağılımına dair Batılıların ortaya koyduğu nüfus rakamları, mahalli kaynaklarla mukayese edildiğinde verilen nüfus oranlarının doğruyu yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Mahalli/asli kaynaklara göre; Nijer'de 3 milyon, Cezayir'de 1,5 milyon, Mali'de 500.000, Libya'da 100.000, Nijerya'da 70.000, Burkina Faso'da 35.000 ve Çad ve Moritanya'da yaklaşık 15.000 Tevârik yaşamaktadır. Dolayısıyla söz konusu batılı kaynakların, şarkiyatçı bir bakışa sahip olmasından dolayı ortaya koydukları demografik verilerin sıhhatli olmadığı anlaşılmaktadır. Thomas Krings, "Marginalisation and Revolt among the Tuareg in Mali and Niger", **GeoJournal**, C. 36, Nu: 1, Springer, May 1995, s. 57; John Middleton (Ed.), **Africa**, C. IV, Charles Scribner's Sons, Princeton 2002, s. 120.

Yaklaşık 17 milyonluk Nijer nüfusunun yarısı Hevsa idi ve büyük çoğunluğu Kuzey Nijerya'da yaşamakla birlikte kullandıkları dil, Batı Afrika'da konuşulan en önemli dillerden biriydi. Bu dili önemli kılan en temel unsur ise Güney Tevâriklerinin büyük çoğunluğunun kendi dilleri yanında bu dili de anadilleri kadar iyi bilmeleridir. Nijer'in başşehri Niamey'de diğer hâkim unsur, Songay-Cerma kabileleridir. Doğuya gidildikçe ise Çad'ın iç kesimlerine doğru soyları Şüve Araplarına dayanan Kanuriler yoğunlaşmaktadır.

Senegal, Benue ve Yukarı Nijer'in altın trafiğine yüzyıllarca hükmeden tarihi Mali Sultanlığı'nın varisleri olan Güney Tevârikleri, Ayir, Agades, Zinder, Maradi, Tinbüktü, Bourem, Gao, Ansango ve Ayoru gibi şehirlerde yoğunluk kazanmakta; Moritanya, Cezayir ve Fas ile olan bağlantılarını Haggarlar üzerinden yürütmekteydiler. Ezgar Tevârikleri ise daha ziyade Tibesti, Kavar, Bornu, Kânim, Sokoto ve Kano gibi sultanlıklarla Trablusgarp ve Mısır arasında seyreden ticaret kervanları ve hac mahmillerinin güven içerisinde seyrinden sorumluydular.³³

Güney Tevâriklerinin yoğunlaştığı Nijer'in komşuları Cezayir, Libya, Mali, Burkina Faso, Nijerya ve Çad'da konuşulan dillerin bölgesel tahdidi de günümüze kadar gelişen hâkimiyet mücadelelerinin seyrinin öğrenilmesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla Nijer'de yer alan Tevâriklerin Temâşek, Arapların Hassaniye Arapçası³⁴, Fülânilerin Fulfulbe dili ve Songayların ise Koroboro Senni dillerini kullanmaları dikkate alınmalıdır.³⁵ Bu durum bölgenin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını dil eksenli olarak sınırlara ve nüfuz sahalarına bölmekle birlikte bazı çekişmeleri de beraberinde getirmiştir.

2. Tevârik Kabilelerinin Sahra Transit Ticaretindeki Rolü

Büyük Sahra'da iki tür ekonomik faaliyet gerçekleştirilmekteydi. Bunlardan biri, emtia (ihtiyaç maddeleri); diğeri büyük önem arz eden transit taşımacılık ticareti idi.³⁶ Ticaret piyasası, bilhassa Trablusgarp Vilâyeti'nde ikamet edenler, yerli ahali ve

³³ Ahmet Kavas, "Tevârik", *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 581.

³⁴ Hassaniye Arapçası, en basit ifadesiyle 16-17. yüzyıllarda Kuzeydoğu Afrika'yı hâkimiyeti altına alan Benî Hassân kabilesinin kullandığı Yemen lehçesine dayanmaktadır.

³⁵ Hall, *a.g.e.*, s. 29; F. Bernard, *Deux missions françaises chez les Touareg en 1880-81*, Librairie Adolphe Jourdan, Alger 1896, s. 238, dipnot: 1.

³⁶ Sahra transit ticareti ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmed Saed, "Commerce et commerçants dans le Sahara central: les échanges entre Tripoli et l'Afrique centrale (1835-1911)", *Thèse de doctorat*, Aix-Provence, Paris 1996.

Sudan'dan gelenler vasıtasıyla yürütölmekteydi. Tevârik kabilelerini önemli kılan en büyük unsur ise Hevsalar başta olmak üzere Kânim-Bornu, Kano, Gana ve Çad Gölü civarındaki stratejik bölgelerin sakinleriyle etkileşimlerinin yüzyıllardır devam etmesi ve bu yerel kabileler üzerinde hâkim güç konumunda olmalarıydı. Özellikle 19. yüzyılın ortalarında Sahra transit ticareti altın çağını yaşıyordu. Fizan, Murzuk ve Kavar üzerinden Çad Gölü'ne; Gadamis, Gat ve Ayir yoluyla Merkezî Sudan'a ve Cezayir ile Mağrib kanalıyla Tinbüktü'ye ulaşan tüm kervan güzergâhları Tevârik kabilelerinin kontrolü altındaydı.³⁷ Arap kabileleriyle barışın sağlanmasıyla birlikte Trablusgarp-Kuzey Nijerya ve Trablus-Kano hattında seyreden kervanların ticaret hacmi de bir hayli artmıştı. Bu yönüyle büyük Tevârik konfederasyonları kendi içyapısı içerisinde Kano'da Kel Eveyler, Ayir'de Kel Fervânlar ve Gadamis'te Kel Ezgarlar şeklinde nüfuz taksimatına gitmişlerdi.

Sahra ticaretinde bu kabilelerin taşıdıkları en önemli ticaret malları, altın tozu ve tuz madeni idi. Devletin maliyesi başta olmak üzere Osmanlı piyasasındaki bütün ticari mekanizmaların işleyişini kolaylaştıran altın, Sudan topraklarından geliyordu. Sudan'dan gelen altın tozu, Mısır yoluyla Akdeniz dünyasına açılmaktaydı.³⁸ Diğer taraftan Afrika ticaret piyasalarının gücü, esasında Bilma³⁹, Kavar⁴⁰, Ecânika⁴¹, Cezayir'de Haggarların kontrolündeki Tuğurt, Amador⁴² (Amadğor); Mali'nin kuzeydoğusundaki Tegâzze⁴³ (Teghaza/Trhaza) ve Âvlil⁴⁴ ile Adrar'ın kuzeybatısındaki

³⁷ Rodd, **a.g.e.**, s. 6-8.

³⁸ Halil Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1965, s. 8.

³⁹ Dierk Lange, **Ancient Kingdom of West Afrika**, Die Deutsche Bibliothek-CIP-Einheitsaufnahme, Germany 2004, s. 21.

⁴⁰ Osmanlı Hâriciyesi, Gat ve Tibu-Kavar kıtalarının rabt ve ilhakı lüzumu hususunda Trablusgarp Vilâyeti'nden gelen tahrirâtın mütalaası neticesinde böyle bir icraatın uluslararası konjonktür gereği uygun olmadığı noktasında karar kılmıştır. Ancak yerel halk, Şeyh Nahnûhen'in amenükallîği döneminde yapılan baskılardan ve toplanan ağır vergilerden bezince kabile reislerinden gelen talepler doğrultusunda burası vilâyet idari taksimatına dahil edilmiştir. Tibu-Kavar kasabası, gayet münbit bir yerleşim yeri olup, Afrika kıtasının en önemli memlehalardan biri bu arazi dahilinde bulunduğundan Sudan ve Bornu ahalisinin muhtaç olduğu tuz, buradan sağlanmakta ve bu yüzden senede birkaç yüz bin deve, bu havalide gidip gelmekteydi. Ayrıca Kavar memlehasından çıkarılan tuzun satışı, akçeyle değil Amerikan bezi karşılığında takas usûlüyle yapılmaktaydı. BOA, **A.MKT.MHM**, 446/85, 06/Z/1289 (25 Ocak 1873); BEO, 1811/135758, 07/Z/1319 (17 Mart 1902); **Y.PRK.UM**, 62/75, 29/Z/1320 (29 Mart 1903).

⁴¹ Bu bölge, kırmızı tuzuyla meşhurdur. BOA, **BEO**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911).

⁴² Haggar ve Ezgar Tevârik kabilelerinin oturdukları Sahra bölgesinin orta kısmında ve büyük Amador memlehasının çevresinde varlığı haber verilen eski bir belde harabesinin, esasında kadim Tevârik egemenliği döneminde büyük bir ticaret merkezi olduğu ve Tinbüktü şehrinin temellerinin de Sanhâceliler tarafından atıldığı bilinmektedir. Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 181-182.

⁴³ İbn Battûta, 1352 yılında Mali'nin kuzeydoğusundaki Tegâzze (Teghaza, Takkedâ, Tekiddâ)'ya ulaşmıştı. Verdiği bilgilere göre; bu mahalde sadece tuz yatakları bulunmaktaydı. Buradaki tüm

Tâvednâ memlehalarından⁴⁵ çıkartılan ve eski zamanlardan beri altınla eşdeğer bir ticaret metayı olan tuz ile sağlanmakta ve bu madenin büyük çoğunluğu Tevârik kabileleri vasıtasıyla sürekli olarak güneye taşınmaktaydı.⁴⁶ Ortaçağlardan beri varolan bu tuz ticareti⁴⁷, memleha bölgelerine hükmeden devlet için adeta yeni vergi geliri kalemi olarak bir başka potansiyel kaynağı teşkil etmekteydi. Özellikle Güney Tevâriklerinin en önemli kabilesi İvilimmidenler, Haggar arazisine kadar güneyden gelen ticaret metâını ulaştırır, kuzeydeki pazarlara sevkiyatını ve pazarlamasını ise Haggarlar üstlenirdi. Kervanlar, Vargla'da bazen para mukabilinde bazen de trampa⁴⁸ usulüyle yüklerini bir diğerine boşaltırlardı.⁴⁹ Bu yönüyle halen varlığını sürdüren mahalli para sistemlerinin çeşitlilik arzettiği Afrika'da paranın kullanımı, nüfusun küçük bir azınlığı ve genellikle de merkeze yakın şehir merkezleriyle sınırlıydı ve tuz metâı, alış-verişte para gibi işlev görmekteydi.⁵⁰

---

evler ve mescitler, kaya tuzundan inşa edilmiş ve bu yapıların tavanları ise deve derisiyle örtülmüştü. Bölgede çalışan tuz madencileri Messüfeli kölelerdi, her türlü ihtiyaçlarını genelde yirmi günlük mesafedeki Tinbüktü'den, Sudan'dan gönderilen anlı türü darı (akdarı); Sicilmâse'den gelen hurma ve deve etiyle sağlardı. Tuzun buradan Tinbüktü'ye gönderilmesi için kervanların gelmesi gerekmekteydi. Kervanda yer alan her deve başına dört çuval tuz (iki tabaka) düşmekteydi. Bir yük tuz, Sudan şehirlerinin ilki olan İyvâllâten (Velâte) ve Mali pazarlarında 20-30 miskale, nadir de olsa 40 miskale alıcı bulurdu. Ayrıca Tegâzze köyü sakinleri, kendi ticaretlerini topraklarından çıkardıkları altın madeni ile mübadele yöntemiyle yaparlardı. Bilhassa bölgedeki zenciler tuzu, kalıp kalıp keserek altın ve gümüş kıymetiyle iş görürlerdi. Detaylı bilgi için bkz. D'O. Dapper-D.M., **Description de l'Afrique**, Wolfgang, Waesberge, Boom&van Someren, Amsterdam 1686, s. 216-217; Hasan el-Vezzân, **Vasfû İfrîkiyye**, C. II, Thk. Muhammed Huccî ve Muhammed el-Ahdar, II. Baskı, Dârü'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrut 1983, s. 109; İbn Battûta, **Rihletü İbn Battuta (Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)**, C. II, Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1958, s. 191-192; Catherine Eagleton&Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, Çev. Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2011, s. 277-278.

⁴⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, **el-Muğrib fi Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib**, Matbaatü'l-Hükümiyye, Cezayir 1857, s. 171.

⁴⁵ Memleha, tuz madeninin çıkarıldığı yere verilen addır.

⁴⁶ Ömer Subhi, **Trablusgarp, Bingazi ve Sahrâ-yi Kebir**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY: 4261, İstanbul 1307, s. 78-80; "The Holy City of Timbuctoo", **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1; Jeremy Keenan, **Sahara Man: Travelling with the Tuareg**, John Murray Publishers, London 2001, s. 169-170; Bernard, **a.g.e.**, s. 248; Angus Buchanan, **Sahara**, D. Appleton and Company, New York 1926, s. 111-122; el-Nânî Vuld el-Hüseyn, **Sahrâu'l-Mülessimîn**, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2007, s. 426-442.

⁴⁷ Büyük Sahra ve Sudan piyasasında 10. yüzyılda bir deve yükü tuz metanın götürü usulüyle satış fiyatı, 200-300 altın dinarı arasında seyretmekteydi. Bu yönüyle tuz mukabil verilen altın tozu, topraklarından çokça çıkan Sudan halkının nazarında değersizdi. Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (İbn Havkal), **Sûretü'l-Arz**, Menşürâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1979, s. 98.

⁴⁸ Bu ticaret usulü, Tevârik kabileleri arasında para-öncesi ekonomi olarak bilinen takas ekonomisinin canlılığını koruduğunu ve aralarındaki bağın nüfuz hinterlandı üzerinden şekillendiğini göstermektedir.

⁴⁹ Bernard, **a.g.e.**, s. 156-158.

⁵⁰ el-Hüseyn, **a.g.e.**, s. 52-53; Eagleton&Williams, **a.g.e.**, s. 271; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)**, Haz. ve Çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 69.

Tevârikler arasında “Sahra’nın tuz gözeleri” olarak anılan Tekiddâ ve İngal bölgeleri⁵¹ ile Libya’daki Targa Vadisi’nde yer alan Ubari şehri kendileri için hayati önemi haizdi ve sahip oldukları develerinin çöl ortamında yaşayabilmesi için büyük önem arz etmekteydi. Bu bölgeler esasında Batı Azavâğ, Adrar, Orta Azavâğ ve Kel Akrâs’tan ibaretti. Haggar kabilelerinin Ayir kabileleriyle hem soy bağı hem de ticari antlaşmaları olduğu için bu bölgelerden emniyet içerisinde geçiş yapılabiliyorlardı. Tuz madeni, Sudan’da bulunmadığı için tüm ihtiyaçları, başta Kavar ve Bilma mahalleri olmak üzere Büyük Sahra’da bulunan memlehalardan sağlanmaktaydı. Bu yüzden Velâte, Aravan, Tinbüktü ve Agades gibi Sahra antrepolarında toplanan tuz madeninin satış piyasası, brokerlerin kontrolündeydi. Ekseriyetle Orta Sudan halkı, bu tuz ve natron tuzu madenlerine muhtaçtı.⁵²

Bu bölgedeki memlehalı (tuzlalar) başta develer olmak üzere diğer büyük ve küçükbaş hayvanlar için hayati önemi haizdi. Sonbahar mevsiminde deveye senede bir defaya mahsus tuz yalatılırdı. Yoksa deve uyuz olabilir ve hatta ölebilirdi.⁵³ Bilhassa Agades’in batısındaki bölgeler, bu yüzden çok önemliydi. Bu memlehalardan çıkarılan tuz madeni, Tevârikler tarafından taşınmakta ve her sene 20 ila 80 bin deve yüküne ulaşan tuzun, her bir kilogramı 2,5-3 franka satılmaktaydı. Tâvednâ memlehasından çıkarılan tuz, gündelik olarak Yukarı Senegal (Burkina Faso) ile Merkezî Sudan taraflarına Kel Azavâğ ve Kel Ensâr Tevârikleri aracılığıyla götürülmekteydi. Uğradıkları en önemli menziller, Tinbüktü ve Nijer’in iç bölgelerinde yer almakla birlikte Kabara, Bamba ve Gao’ydu.⁵⁴ Bilhassa Sellum’a 12 saatlik mesafede yer alan Bamba, Mısırlılarla bu kabileler arasında adeta köprü görevi görüyordu. Kuzeyden genellikle silah ve mühimmat, kağıt, ayna, maden işleri, değerli kumaşlar, örtüler, yünden yapılmış battaniyeler, renkli taşlar, yatak-döşek tarzı eşyalar, şeker, çay, esans, kaba çuha, kamçıbaşı ve boncuk getirilirken; Büyük Sahra’nın güneyindeki münbit ve

---

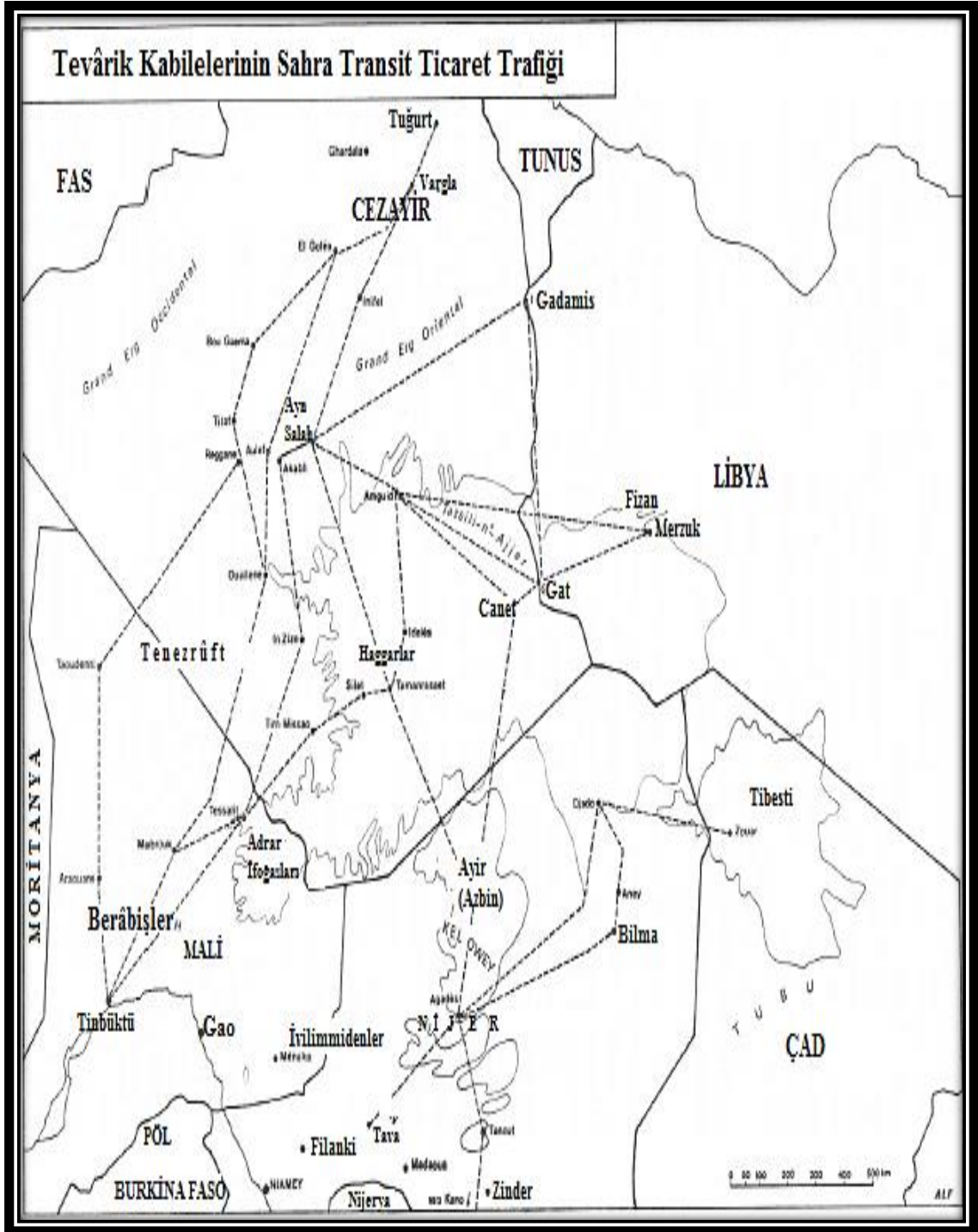
⁵¹ Norris, “Tuareg Nomadism in the Modern World”, *African Affairs*, C. 51, Nu: 203, Oxford University Press, April 1952, s. 154.

⁵² Bu coğrafyada bilhassa Bahrû’l-Gazel, Mehâmid, Evlad-ı Râşid, Tegâzze (Tegâzzâ) ve Zuğâva kabileleri develerine natron yedirmekteydi. BOA, **BEO**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911); BOA, **Y.PRK.AZJ**, 13/45; André Salifou, **Le Damagaram ou Sultanat de Zinder au XIXe siècle**, Centre nigérien de recherches en sciences humaines, Niamey 1971, s. 175.

⁵³ Filibeli Ahmed Hilmi, **Senûsîler, XIII. Asrın En Büyük Mütefekkeri İslâmiyesi: Seyyid Muhammed es-Senûsî, Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü’l-Mehdî ve Asr-ı Hamidî’de Âlem-i İslâm ve Senûsîler**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1325, s. 101.

⁵⁴ Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 80; Paulhiac, **a.g.e.**, s. 84.

sulak arazilerden başta darı türü hububat olmak üzere altın tozu, deri, köle, fildişi, deve kuşu tüyü, tütsü, arap zamkı, farklı türde elbise, kılıç ve kalkan yüklenirlerdi.⁵⁵

Harita 3: Tevârik Kabilelerinin Sahra Transit Ticaret Trafiği, Bourgeot, “Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7”, *Cahiers d’Etudes Africaines*, Paris 1978, n. 69, s. 161.

⁵⁵ Muhammed Ali b. Zeynelâbidîn, *Tercüme-i Risâle-i Sûdân*, Matbaa-i Cerîdetü’l-Havâdis, İstanbul 1262, s. 9; Çaycı, *a.g.e.*, s. 17.

Ayir Tevâriklerinin (Kel Evey) tehlikeli ve uzun süren kervan yolculukları çok meşhurdu. Bu kabileler, her yılın Eylül ayında Sahra'daki Tenere, Bilma ve Faşi (Fachi) başta olmak üzere geçtikleri bölgelerden yüklendikleri bir buçuk el uzunluğunda, dört parmak eninde ve üç parmak kalınlığındaki bloklar biçiminde kesilmiş tuzu ve hurma metâi yanında beraberlerinde getirdikleri köleleri Gat, Murzuk, Gao, Cenne ve Büyük Sahra'nın kuzeybatısındaki Tuât çarşılarında ekseriyetle darı ve elbise karşılığında mübadele yoluyla satarlardı. Ayrıca Kel Essûkların Ansongo'dan ve Udalan Tevârikleri'nin Dori'den taşıdıkları darı ve pirinç hububâtı, temel ticaret metâi olarak kabul edilmekteydi. Bu ticaret sonunda yüklendikleri elbise metâmını ise büyük rağbet gördüğü için Kel Geres Tevârikleri aracılığıyla hem koruma hem de transit taşımacılık hizmeti alarak Kuzey Nijerya'daki toplumlara satmak için götürürlerdi. Merkezî Afrika'daki en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Kano civarında yaygın olarak görülen indigo deri boyama işçiliği, yüzyıllardır Tevâriklerin yoğun ilgisini çekmekteydi. Bilhassa kullandıkları çivit mavisi dokumaları ve Tevârik kadınlarından yoğun ilgi gören nile (çivit) boyası, Senegal, Gine ve Fildişi Sahili'nden temin edilmekteydi ve geniş bir pazarı mevcuttu. Boyanmış deri ise genelde Kuzey Nijerya'dan ithal edilmekteydi. 19. yüzyılda ise bu kervanların her biri, yaklaşık yirmi bin deveden oluşmakta, bu uzun ve meşakkatli yolculuklar sırasında ise menzillere veya su kuyularına varıncaya kadar yüzlerce Tevârik ölebilmekteydi.⁵⁶ Çünkü Sahra'da seyreden bir kafilenin, açık denizde bulunan bir gemiden farkı yoktu. Bu kafilenin hayvanları ve deveçileri zayi olur veya ölürse, o kafiye içindeki hamule (yük) ile batmış gibi olurdu.⁵⁷

Bilma tuzlası, Tibu Kavar muhafazatında yer alan Garû'ya (Gourou) 10 saat mesafede yer almaktaydı. En cesim ve mühim bu tuzladan, Hevsa'nın bir kısmı ile Bornu topraklarında yaşayan toplumlar istifade etmekteydiler. Bilma tuzlasından kaynama (tebahhur) usulüyle çıkartılan tuzu, her sene 20-25 bin kadar deve yüklenmekteydi. Yılda bir veya iki defa düzenli olarak Bilma ve Kavar'a tuz almaya gelen kervanlara "azalay" denmekteydi.⁵⁸ Her devenin 250-300 kg. arasında

⁵⁶ "A Central African Village", *The Oamaru Mail*, C. XXXIX, S. 10921, 11 November 1911, s. 2; Prasse, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁵⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.)*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 451.

⁵⁸ Bataillon vd., *a.g.e.*, s. 44; Dugald Campbell, *On the trail of the Veiled Tuareg*, J. B. Lippincott Company, London 1928, s. 22. Ayir Tevârikleri ise bu tuz seferlerini, 'ganimet olarak elde edilen deve'

yüklenebildiği göz önünde tutulursa ortalama her sene ihraç olunan tuz en az 5-6 bin ton civarında idi. Birinci Dünya Savaşı patlak verince, yılda sayısı 2-3 bine kadar düşen bu kervanlardaki toplam 700 deve ile örneğin 1919'da sadece 40 ton tahıl getirilebilmişti. Buna karşın Batılı işgalci devletler bölgeye ayak basmadan önce Azbin Tevârikleri ise 30-40 günde bir defada 40-50 bin deve yükü tuzu Bilâdüssudan topraklarına taşıyabilmekteydi. Nijer'deki Faşi bölgesinden çıkarılan düşük kalite *kantu* tuzunun yanında; güneydeki hayvancılıkta kullanılan tuz ise İngal bölgesinden temin edilmekteydi. Ayrıca Bilma tuzundan farklı olarak pek tercih edilmese de Agram (Faşi) tuzu, Güney Tevâriklerin yaşadığı Agadem, Zinder, Tava ve Kano pazarlarında daha çok teveccüh görmekteydi. Diğer bir tuz çeşidi olan kırmızı ve beyaz natron, Arriği, Dirku, Cado ve Segedin (Seguedine) bölgelerinden çıkarılmaktaydı. Tuz dışındaki diğer ticaret metainda ise serbest piyasa ekonomisi mevcuttu ve rekabet esastı.⁵⁹

Sahra'nın kalbi mesabesindeki Vadi-i Kavar bölgesindeki memlehalardan tuz yüklemek için gelen en büyük kervan, yaz mevsiminin sonuna doğru gelmekteydi ve bu mevsimde Tevârik tüccarlarının en büyük kafilesi yaklaşık otuz bin baş deveden oluşmaktaydı. Kavar ve civarında yaşayan göçebe Tibu ve yerleşik Kanuri⁶⁰ toplumlarının ana mesleği, bu tuz metainın çıkartılmasıydı ve tüm Sudan'a perakende satışını yapmaktaydılar. Özellikle Aneye Kanurileri, Dirku ve Bilma memlehalının işletme hakkını ellerinde tutmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren bölgedeki güç dengeleri değişince Kel Geres Tevârikleri tuz piyasasını kontrollerine aldılar. Agades Kronikleri'ne göre; 1759 yılında Bilma'ya kimin hükmedeceği noktasında Ayir Tevârikleri içerisinde yer alan Kel Geres ile Kel Evey ve diğer müttelik kabileler arasında çıkan savaşta galip gelen Kel Eveyler, bundan sonraki süreçte Kavar ve Faşi memlehalardan çıkartılan tuz madenlerinin ana taşıyıcısı oldular. Diğer yandan 18.

---

anlamına gelen "agelam" kelimesinden türetilmiş olan "tagalam" kelimesi ile ifade etmekteydiler. Rodd, **a.g.e.**, s. 219-220. Ancak Temâşekçe'de 'azalay', esasında eşler arasındaki ayrılık dönemi demektir. Kuvvetle muhtemel Tevârik yolculukları çok uzun sürdüğü ve evli çiftler bu süre zarfında birbirinden ayrı kaldığı için bundan mülhem uzun yollar katederek geri dönen tuz kervanlarına da "azalay" denilmiştir.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. BOA, **Y.EE**, **122 (121)**, Nu: 2389; Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 81; Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 313, dipnot: 32; Paul Marty, **Revue des études islamiques**, Paul Geuthner, Paris 1931, s. 170-172; P. Grandin, "Notes sur l'industrie et le commerce de sel au Kavar et en Agram", **Bulletin de l'I.F.A.N.**, XIII, 1951, s. 488-533; Prasse, **a.g.e.**, s. 48.

⁶⁰ Nilo-Saharan dil ailesine mensup olan Kânimbular/Kanuriler, nüfus yoğunluğu bakımından en fazla Nijerya'nın batısında, Çad Gölü'nün güneyi ile Nijer'de yaşamakta ve çiftçilikle uğraşarak geçimlerini temin etmektedirler. Tarihi arka plana bakılırsa, Kânim-Bornu Sultanlığı'nın hükümler ailesinin torunları oldukları anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. H. Fisher, "Kanuri", **The Encyclopaedia of Islam**, C. IV, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 566-567.

yüzyıl boyunca Bornu hükümetleri ile Ayir Tevârikleri arasında yaşanan iktisadi rekabet ve siyasi mücadeleler, Kuzey Muniyo, Kazzell ve Birni Gazargamu bölgelerindeki tuz yatakları yüzünden sürekli tekrarlanmaktaydı.⁶¹

Cive (Djiouaï) ve Aguelal Tibuları, Tevârik Amenukali Nahnûhen (ö. 1885) zamanında her deveyükü ve kölebaşına 2 riyal ödemekteydiler.⁶² Buna rağmen Bilma ve Kavar'dan hareket eden tuz yüklü kervanlara bazen Tevârikler saldırılar düzenleyebilmekteydi. Böyle durumlarda kafileler, Tibu tüccarlarının seyrettiği diğer güzergâhta yol alabilmek için fâhiş ücretler ödemek zorunda kalırlardı. Bu saldırıları bertaraf etmek isteyen Tibu hâkimi, Osmanlı idaresi altına girmeyi kabul etti ve Fizan Mutasarrıfı Hasan Paşa'dan kendilerini kervanlarına saldıran bazı eşkiyadan koruması için bir miktar asker göndermesini istedi. Bu talebi fırsata çevirmek isteyen Osmanlı ricâl-i devleti, mevcut memlehalardan yapılacak tuz sevkiyatı sonucu elde edilecek gelirlerin, açılacak yeni bir şimendifer hattının tüm masraflarını karşılayabileceğini bildiği için başta Kavar olmak üzere tüm memlehaları kapsamak üzere Büyük Sahra içlerinden Sudan'a kadar uzanacak yeni bir hattın hayata geçirilmesine de ayrıca sıcak bakmaktaydı. Bu sayede ayrılmış olan yerel sultanlıklara yabancı devletlerin tasallut etmesine meydan verilmemiş olacaktı.⁶³

Tuât ve Tidikelt vahalarına ve güneyde Nijer'e doğru yolculuk yapan ticaret kervanlarının mevcut durumunu geliştirerek bilhassa kendi hâkim oldukları bölgelere darı ve tuz sevkiyatı işlerini yürüten ve piyasaya yön veren kabile, Haggar Tevârikleriydi. 1896 öncesine kadar tuz sevkiyatında söz sahibi olan bu kabilenin reisi el-Hâc Ahmed, bölgede tarımın yaygınlaşması için harratin (tekili: hartani) ya da izeggağen diye isimlendirdikleri siyahi köleleri ve Tidikelt'ten ziraatçıları de bu coğrafyaya getirmişti. Zaten Haggarlar, yıllardır kendi hizmetlerinde ve tarım sahasında kullandıkları kölelerin büyük çoğunluğunu Nijer ve Sudan taraflarına yaptıkları baskınlardaki yağmalarla temin etmekteydiler.⁶⁴ İlerleyen süreçte imğâd (vassal) statüsündeki Kel Villi (Ulli) Tevârik kabileleri de Amador ile Nijer'deki Damergu

---

⁶¹ Paul E. Lovejoy, "The Borno Salt Industry", **The International Journal of African Historical Studies**, C. XII, Nu: 4, Boston University African Studies Center, 1978, s. 642, 659-660; Grandin, "a.g.m.", s. 497-498.

⁶² Schirmer, **a.g.e.**, s. 18.

⁶³ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 53-54, 68-69; Lockhart, **a.g.e.**, s. 108, 168; Çaycı, **a.g.e.**, s. 51.

⁶⁴ Maurice Benhazera, **Six mois chez les Touareg du Ahaggar**, Typographie Adolphe Jourdan, Alger 1908, s. 32, 55-56.

arasındaki bölgede tuz sevkiyatına başlayınca çıkar çatışması yaşandı. Sürecin bu şekilde kızışmasında ve rekabetin artmasında ise Fransızların, asil soydan gelen Haggarların yerine, köle soyundan gelen Kel Villi kabilelerini desteklemesinin büyük payı vardı. Nitekim misyon şefi olarak bölgeye gelen Fransız askerleri, bölge halklarını iyi tahlil etmişler, kabileler arasındaki hassas noktaları tespit etmişler, onları ahrar ve imğad tabanlı olarak tasnife tâbi tutmuşlar ve kendi menfaatleri doğrultusunda stratejiler geliştirerek uzlaştığı kabileler üzerinden diğerleri üzerindeki müstakbel hâkimiyetlerini bu şekilde tesis etmeyi hedeflemişlerdir.⁶⁵

Sahra ve Sudan ticaret güzergâhları bölgede Fransız işgali başlamadan önce çok canlı olduğu için, Tevârikler bu yolları kontrolleri altında tutarak muhafaza ediyordu. Ayrıca bu bölge, Aralık-Ocak ya da Temmuz-Ağustos aylarında Tinbüktü'ye varan kervanlar için önemli bir konaklama merkeziydi.⁶⁶ Tevârik sultanları, şehirde yaşamazlar; onların yerine hükmeden ve sultanın otoritesini temsil eden bir nâib/şeyh bu görevi üstlenirdi. Songay, Tevârik, Fülâni, farklı Arap kabileleri ve Pölleri içerisinde barındıran yedi müstakil bölgeden oluşan Tinbüktü'de yaklaşık 15-20 bin kişi yaşamaktaydı. Özellikle en nüfuzlu kabileler, şehrin doğu ve kuzeydoğusunda yaşayan Tevârikler, bölgenin en büyük Arap kabilesi Berâbişler ile Nijer Nehri'nin güneye doğru karşı yakasında yerleşik düzene sahip Songaylar bölge siyasetine ve iktisadi yapısına etki edebilecek güce sahip yegâne unsurlardı. Tinbüktü şehri, kuzeyden gelen ticaret mallarının güneydeki kervanlarla değiş-tokuş yapıldığı en önemli noktalardan biriydi ve bu durum şehri zaman içerisinde ilim-kültür merkezi haline de dönüştürmüştü.⁶⁷

Kuzey ile güney arasındaki ticaret yollarında seyreden kervanlar Tevârik kabilelerine, himaye karşılığında vergi ödüyorlar ve rehberlik ücreti veriyorlardı. Şayet vergi vermeyi kabul etmezlerse, bu kervanları yağmalayıp soyuyorlardı. Tüccarlara deve kiralamak yahut komşu kabilelere veya kendilerini memnun etmeyen ticaret kervanlarına saldırmak suretiyle elde ettikleri mal ve hayvanlarla geçimlerini sağlıyorlardı. Ayrıca Nijer'in İngal bölgesinde ve Gat'ın büyük vahalarında yetiştirilen

---

⁶⁵ Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 78-80; Keenan, **a.g.e.**, s. 169-170.

⁶⁶ Fransızların Tinbüktü'yü işgal etme sürecini hazırlayan öncü Fransız misyonlarıyla ilgili bkz. "The French in Timbuctoo", **The Nelson Evening Mail**, C. XXVIII, S. 84, 12 April 1894, s. 4; "The French in Timbuctoo", **Southland Times**, S. 12860, 19 March 1894, s. 3.

⁶⁷ "The Holy City of Timbuctoo", **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1; "Mysterious Timbuktu", **Manawatu Standard**, C. XL, S. 7574, 17 June 1903, s. 8.

sığır sürüleri, İvilimmiden Tevârikleri tarafından Kuzey Nijerya, Burkina Faso ve Güney Mali pazarlarında satılmak üzere ihraç edilirdi. Ticaret güzergâhlarındaki Tevâriklerin nüfuz ve hâkimiyeti, bu sayede yıllar boyunca bölgedeki Avrupa sömürgeciliğine karşı adeta bir set görevi gördü.⁶⁸

Bu bilgiler ışığında sömürgeci dönemden beri Fransızların Sahra ticaretini kontrol altına almak istemesinin temelinde yatan gayenin, başta Tevârikler olmak üzere Sahra toplumlarına uygulanacak bir ticâret ambargosuyla bu mahalli aktörleri devre dışı bırakmak ve bu sayede Fransa'nın Sahra politikalarına yön veren hâkim güç haline gelmek olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Fransızların, Büyük Sahra'nın yanında Sudan ticaret güzergâhlarının kontrolü için 1852-1882 yılları arasında sürdürdüğü politikalar da resmin genelini anlaşılmadaki büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Nitekim bu yıllardan itibaren sefalet ve yokluklarına rağmen son derece gururlu, mağrur ve hürriyetlerine düşkün olan Tevârikler, Osmanlılar hariç, başına buyrukluğun verdiği rahatlık ve alışkanlıkla hiçbir otoriteyi tanımamıştı. Fransa'nın Sahra bölgelerinde işgallere başlaması ve akabinde misyonerliğe hız vermesi üzerine gelen büyük tehlikeyi farkederek Tevârik kabile reisleri, Osmanlı Devleti'ne olan sadakatlerinden asla taviz vermediler ve tâbiyetlerini padişaha gönderdikleri mektuplarla doğrudan arz ettiler. Nitekim 1855 Şubatı'nda Trablusgarp ahalisinden Müderris Mehmed Tâhir Efendi'nin takdim ettiği arzuhalde Trablus ve Fizan'a ticaret için gidip gelen Sudan, Bornu ve Tevârik tüccarının Fizan kaymakamı tarafından bir takım eziyete maruz kalarak ticaretlerinin sekteye uğraması üzerine suçluların tespit edilerek cezalandırılmasını talep etmeleri ve eyalet dahilindeki Gadamis ile Fizan ahalisinin vergi yükünün fazla olması sebebiyle bunun bir miktar azaltılması hususlarının Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiği düşünülürse, gerçekten Osmanlı Devleti'nin bölge halkıyla güçlü bağlar tesis ettiği daha iyi anlaşılacaktır.⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin 1858 yılı sonrasında Trablusgarp Eyaleti'nde asayişini temin etmesinin doğal sonucu olarak ticaret canlanmış ve bölge halkının refahının artmasında önemli bir adım atılmıştı. Nitekim kuzey-güney istikametinde seyreden ticaret kervanlarının gerçekleştirdiği seferler sayıca arttı ve bölge halklarının yaşamlarını

---

⁶⁸ Prasse, **a.g.e.**, s. 48; Muhammed Saîd el-Gaşşât, **et-Tavârik: Arabu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, 5. Baskı, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008, s. 90-91.

⁶⁹ BOA, **A.MKT.UM**, 183/88, 8/C/1271 (26 Şubat 1855).

sürdürebilmeleri için hayati bir önem kazandı. Bu kervanların coğrafi yönden en kısa yolu teşkil eden Trablusgarp'a Sudan mallarıyla gelmeleri ve Avrupa mallarını taşıyan yük vapurlarının Trablus Limanı'na düzenli sefer yapmaya başlamaları, bu sürece tam manasıyla iktisadi bir hüviyet kazandırdı. Sonuç itibariyle Trablusgarp'tan Sahra ile Sudan'a kadar uzanan ticaret güzergâhları da hızla gelişti.⁷⁰ Böylece Sahra bölgesinden gidip gelen kervanların muhafazası ve ticaret güzergâhlarının güvenliğinin sağlanmasında çölün kapılarını zorlayan Tevârik kabileleri büyük önem kazandı. Sahra üzerinden güneye inen kabilelerin takip ettiği pek çok önemli ticaret güzergâhı bulunmaktaydı. Bunlardan esasında birkaç mühim yol üzerinde icra olunanları hayati önemi haizdi.

Tunus, Trablusgarp ve Bingazi hattı, Afrika ve Akdeniz'i kontrol altında tutmak açısından büyük bir önem arz ediyordu ve kıtalararası ticaretin kesişim noktasıydı. Bilhassa coğrafi konumları itibariyle bu bölgeler, Kuzey Afrika sahilleri ve Orta Afrika'nın ticarete açılan kapısı konumundaydı. Fizan Sancağı merkezi Murzuk kasabasından Çad Gölü havzasının batısında kalan Bornu'ya ve Sudan havalisine giden yol, Trablusgarp Vilâyeti'nin güney sınırını teşkil eden Gat kasabası ile Bilma'dan geçtiği için mühim ve kazancı artıran en kestirme güzergâhtı.⁷¹ Zira Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Fas kadar dağlık değildi ve vilâyetin güney yolları Orta Afrika'nın iç kesimlerine kadar ulaşmaktaydı. Bu yüzden de Gadamis kasabasından Sudan'ın tam merkezindeki Kano'ya giden yol, gündelik olarak Gat kasabası ile Ayir ve İdliz arasında seyredirdi. Gat'tan Tinbüktü'ye giden yol, Ayn Salah'tan geçmekte ve oradan da Tâfille üzerinden Aravan ve Tâvednâ'ya ulaşırdı. Tâfille ve Tuât'tan Kano'ya giden yol, İdliz veyahut bu menzilin doğusunda son bularak doğrudan doğruya Ayir'den geçerd. Bundan başka olarak Agades'ten Bilma'ya; Tuât'tan Sûf'a ve buradan da Gat'a giden farklı yollar vardı. Bu güzergâhlar üzerinden bakılacak olursa Tunus Emâreti ile Trablusgarp Vilâyeti sahillerini, Bilâdüssudan yani siyahilerin memleketlerine bağlayan Gadamis ve Gat yollarıydı. Cezayir üzerinden gelen kervanlar, el-Goléa vasıtasıyla Tidikelt vahasına, Ayn Salah üzerinden Tinbüktü ve Bornu'ya ulaşırdı. Fas'ın güneyindeki en uç sınırda ve Atlas Okyanusu sahilinde Nûn mevkiinden hareket eden kervanlar, Adrar'a geçmekte ve Tinbüktü üzerinden sırasıyla Tibesti ve Velâte

⁷⁰ Jean Pichon, *La Question de Libye dans le Règlement de la Paix*, J. Peyronnet, Paris 1945, s. 29 v.d.

⁷¹ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, *a.g.e.*, s. 2.

pazarlarını dolaşmaktaydılar. Fas kervanları Tinbüktü'ye Kasım ayında gelerek Aralık-Ocak ayı içerisinde dönerlerdi. Aslında Sahra ticaretinin bel kemiğini oluşturan en önemli ticaret güzergâhları bunlardan ibaret olup, Gat ile Büyük Sahra'da bulunan Tuât, Bilma ve Agades vahalarıyla Sudan ile Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp limanları arasında tesis edilen koordineli ve düzenli bir ulaşım ve pazar ağı bulunmaktaydı. Bu yönüyle ithal ve ihraç muameleleri, genellikle Trablusgarp limanları üzerinden yapıldığından, bilhassa Trablus şehrinde ticaret merkezi olarak birçok ülkenin ajansı bulunmaktaydı. Bunun yanında Gat, Kânim, Bornu, Kano ve Tinbüktü'de bu ticari şirketlerin temsilcilikleri veya vekilleri yer almaktaydı.⁷² Mısır ile Tinbüktü arasındaki ticari ilişkiler de gayet kuvvetliydi. Mısır'ın pamuklu mensucâtı Tinbüktü pazarlarına gelirken; Tinbüktü'nün altın metâi Mısır piyasasında işlem görmekteydi.⁷³ Ayrıca Beyaz Nil'in geçtiği topraklarda yaşayan siyahi kabilelerden ücreti mukabilinde toplanan fildişi metâi, Sudan ticaretinde önemli bir hacime sahipti ve Dârfür ile Bornu bölgesinde yaşayan kabileler aracılığıyla taşınmaktaydı.⁷⁴

Senegal'in kuzeyinden gelen Mor kervanları ise darı, pirinç, kurutulmuş balık ve pamuk getirirken; Tevârik kabileleri Nijer'in Sahra bölgelerinden tuz getirirlerdi.⁷⁵ Bu sayede kervanların alış-veriş, iâşe, ibate ve mübadeleleri, güzergâh boyunca iktisadi hayatı canlandırmakta ve çölde yaşayan göçer kabileler ile yerel halka ciddi bir gelir sağlamaktaydı. Sahra ticaret güzergâhlarında seyreden kervanların faydalanması için ise sekiz bin kuyu ve su tekneleri bulunmaktaydı.⁷⁶ Bu önemli güzergâhların büyük bir kısmı, Tevâriklerin memleketinden geçmek zorundaydı. Bu itibarla ticaret kervanların güvenliği ve emniyetinin sağlanması bu kabilelerin tutum ve tavırlarına bağlıydı. Bundan dolayı, Sahra'ya siyasi ve iktisadi açıdan egemen olmak isteyenler için başta Tevârikler olmak üzere bölgedeki yerel kabilelerle temasa geçmeleri, dostluk, çıkar ve menfaatleri için ya uzlaşma ya da zor kullanmak suretiyle işbirliğini temin etmeleri zaruruydu.⁷⁷ Bu ticaret kervanlarının takip ettiği yol güzergâhları ise şöyleydi:

---

⁷² Jean-Louis Miegé, **Le commerce transsaharien de la Libye au XIXe siècle**, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, Nu: 19, Paris 1975, s. 136-140.

⁷³ Urvoy, "Chronique d'Agadès", s. 155.

⁷⁴ Bayard Taylor, **A Journey to Central Africa; or Life and Landscapes From Egypt to The Negro Kingdoms of The White Nile**, XI. Baskı, G. P. Putnam, New York 1862, s. 387.

⁷⁵ Paulhiac, **a.g.e.**, s. 43,

⁷⁶ Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 83-85.

⁷⁷ Çaycı, **a.g.e.**, s. 19.

SAHRA TRANSİT TİCARET GÜZERGÂHLARI	
Kalkış Yeri	Seyir Güzergâhları ve Varış Yeri
Mağrib	Tîflâlet-Tinduf-Tinbüktü
Merakeş	Nijer, Tinbüktü ve Çad
Cezayir	Ayn Salah-Tuat-Tamanrasset-Zinder-Agades-Kano
Cezayir	Tamanrasset-İngal-Tisâvâ (Niamey'e 700 km)-Kano
Fas	Nûn-Adrar-Tinbüktü-Tibesti-Velâte (Valata)
Tunus	Kano-Çad-Tinbüktü
Trablus	Fizan-Bilma-Bornu (Kukava, Ngorno)
Trablus	Gadamis-Gat-Tanut
Trablus	Gadamis-Gat-Agades-Kano-Sudan
Trablus	Gadamis-Ayn Salah-Tinbüktü-Nijer
Trablus	Gadamis-Agades-Cerma-Bilma-Kavar-Agades-Bornu
Trablus	Gadamis-Gat-Murzuk-Agades-Zinder-Kano-Sudan
Trablus	Sukna-Murzuk-Gatrun-Bilma-Çad
Trablus	Murzuk-Vadây-Kânim-Bornu
Bingazi	Kufra-Vadây-Kânim
Bingazi	Calo-Kufra-Unyanga-Yen-Abeşe
Bingazi	Calo-Kufra-Unyanga-Yen-Kanim-Çad
Bingazi	Kufra-Murzuk-Agades
Derne	Cağbub-Siva-Farafna-Dakla-Selima-Fâşir (Kuzey Dârfür)
Mısır (Kahire)	Kordofan-Fâşir-Bornu-Çad-Nijer
Mısır	Kano-Tinbüktü

Mısır	Nil Vadisi üzerinden Çad Gölü
Çöl yoluyla Mısır	Kufra-Murzuk-Vadây-Çad Gölü civarındaki Kânim-Bornu
Sudan-Nil Vadisi	Dârfür-Kordofan-Sina-Kızıldeniz Sahilleri-Çad Gölü-Nijer
Çad-Kânim	Bornu-Damergu-Ayir-Trablus
Nijer	Velâte /Aravan-Atlas Okyanusu Sahilleri
Nijer-Ayir-Fervân	Gat (Trablusgarp)
Nijerya-Kano	Zinder-Agades-Trablus
Mali-Tinbüktü	Fas-Tilimsân-Kayrevan-Trablus
Çad Gölü Havzası	Tunus (Mehdiye)-Trablusgarp (Tobruk)
Mali-Cenne	Nijer-Velâte (Valata)/Aravan-Tinbüktü-Kahire (Mısır)

Tablo 4: Sahra Transit Ticâretinde Önemli Güzergâhları Gösteren Çizelge.

Trablusgarp'ta her yıl altı veya yedi sefer düzenlenir ve her birindeki kervan ise bin ila üç bin arasında deveden oluşurdu ve bunları genelde Arap kabileleri muhafaza etmekteydi. Gat'tan itibaren ise koruma işini Tevârikler devralarak, Sahra'nın güneyine geçişlerini sağlardı. Herbiri yaklaşık iki yıl süren bu seferler, yaklaşık 5.000 ile 50.000 Fransız frankı değerindeydi. Bu yüzden Büyük Sahra'da baskı ve yağma olaylarına karşı tedbir maksadıyla ticaret kervanları, 2000-4000 deve ile 1500-2000 kadar kişiden oluşmaktaydı.⁷⁸

Tevârik kabilelerinin nakliye ve sevkiyat uygulamaları, bölgeden bölgeye farklılık arz etmekteydi. Genelde bir devenin yükü en az 150 kıyye-i atîka⁷⁹ olup 350 kilograma kadar çıkmaktaydı ve genelde develerin nakliye ücreti 4 saatte 1 mahbûb idi. Yüklü meheri develer, günde 25-30 km yol kat edebilmekte ve su ihtiyaçları mevsime göre değişmekteydi.⁸⁰ Belirli menzil noktaları üzerinden yol alan kabileler⁸¹, her sefer

⁷⁸ M. G. Lemay, "La Tripolitaine et le Grand Désert", **Bulletin de la Société de Géographie commerciale de Paris**, V/4, Paris 1883, s. 353-369.

⁷⁹ Okka yani ukyye, eski zamanlarda kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir ve 1282 grama denk düşmektedir. 150 kıyye-i atîka: 192,3 kg'dır.

⁸⁰ Aymard, **a.g.e.**, s. 122.

⁸¹ Büyük Sahra'da kervanların bir günlük yürüyüş mesafesi, 20-25 kilometre idi. Suya tesadüf olunmayan ve hususiyetle kervanın bir baskına uğraması muhtemel olan tehlikeli bölgelerde bu mesafe artmaktaydı.

için yedi Avusturya taleri⁸² ve yaz seferinde yük başına iki riyal; kış seferinde ise bir riyal ödemekteydiler ve bu gümrük vergisini Araplar, “muğrim”; Tevârikler ise “ğarâme” diye adlandırmaktaydı.⁸³ Ayrıca kuzeyden gelen kabilelerde yer alan tacirler ve bazı Tevârik kabileleri, özellikle Tinbüktü bölgesinde deve kuşu, koyun, keçi ve zebu gibi canlı hayvan ticaretiyle de meşgul olurlardı.⁸⁴ Özellikle Kano ile Ayir arasında seyreden bu kervanların değeri çok yüksek meblağlara ulaşmaktaydı ve bu ticaret metaini Damergu üzerinden olabilecek saldırılara karşı kervanlara Kelvi Tevârikleri muhafızlık ederdi.⁸⁵

2.1. Sahra Transit Ticaretinde Yol Hükümü Uygulamaları

Osmanlı Devleti’nde emân sisteminin yaygın olarak kullanıldığı ve çok çeşitli siyasi ve iktisadi problemlerin ortaya çıktığı alanlardan birisi, Avrupalı devletlerin Osmanlı’daki elçi ve konsolosluklarıyla tüccarlarının faaliyetleri ve statüleri konusundaki uygulamalardır. Bir nevi tüccara ve mensup olduğu devlete verilmiş olan ahidnâme hükümü görevi gören berâtlar sayesinde hem can ve mal güvenlikleri garanti altına alınmış olur hem de çeşitli imtiyaz ve muafiyetlerden yararlanılabildi. Bu yönüyle ticaretle meşgul olan kişiler, adeta müste’men konumunu kazanmış olurlardı.

---

⁸² Osmanlı topraklarında tedâvül eden bu yabancı para çeşidi, gümüşten mamuldür. Osmanlı kaynaklarında rastlanan riyal benzerleri, dirhemleriyle birbirlerinden ayrılmaktaydı. Örneğin 17. yüzyıldan beri Arap eyâletlerinde sıklıkla görülen ve diğerlerine nazaran daha hafif olan Hollanda esedî (arslanlı) kuruşu, yaygın olarak görülen diğer bir taler türüydü. Bu para çeşidi üzerindeki arslan resmi, zaman içerisinde mahalli toplumlar tarafından köpeğe benzetilerek “köpekli” anlamında “Ebû Kelb” olarak isimlendirilmiştir. Sahillioğlu, **Kuruluşta XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme**, y.y., İstanbul 1958, s. 151; Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, s. 50; Şevket Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 99.

⁸³ BOA, **A.MTZ.TG**, 15/5/1329, s. 1-80 (Fizan Mutasarrıflığı’nın Gat ve Güney hudutları hakkında çeşitli malumatları bildiren raporu); Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 215. Ayrıca Tevârik amenükalleri, bölgedeki imğad yani köle soylu kabilelerden “tivse (tioussé)” adı altında vergi toplamaktaydılar. İmğadlardan tahsil edilen bu vergiler, amenükallerin ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamaktaydı. Benhazera, **a.g.e.**, s. 53-54, 139; Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 38. Ayrıca Kabara şehrinde toplanan ticaret vergisi, Tevârik eliyle Tinbüktü’de isim değiştirerek “ğarâme” adı altında toplanmaktaydı. Tevârik Sultanı, toplattığı bu vergileri Songay Sultanlığı döneminde Gao şehrindeki devlet hazinesine ödemekteydi. Bkz. Michael A. Gomez, “Timbuktu under Imperial Songhay: A Reconsideration of Autonomy”, **The Journal of African History**, C. 31, Nu: 1, Cambridge University Press, 1990, s. 14.

⁸⁴ Paulhiac, **a.g.e.**, s. 86.

⁸⁵ Charles Wellington Furlong, **The Gateway to the Sahara: Observations and Experiences in Tripoli**, Charles Scribner’s sons, New York 1909, s. 81-82. Bu konuyla ilgili yaşanmış tarihi bir olay sunmak gerekirse; 1902 yılında Kelvi Tevâriklerinin eskortluğunda Sudan’dan Trablus’a gelmekte olan ticaret kervanına Zinder yakınlarındaki Damergu’da diğer Tevârik kabileleri tarafından pusu atılmış ve 1500 deve yükü mal ve 12.000 deve yükü hububat taşıyan ticaret kervanı, yağma edilmişti. Bu olayı haber alan Tibuların, Damergu mıntıkasında yaşadıkları için Damergara Tevârikleri ismiyle anılan bu peçeli kabilelere misliyle karşılık vermesiyle yağmalanan mallar el değiştirmişti. Savaş esnasında ise iki yüz kişi ölmüştü. BOA, **BEO**, 1771/132768, 27/Ş/1319 (6 Şubat 1902).

Bu kimselerin Bâbîâli'den ayrıca mürûr tezkiresi (yol hükmü) almaları şarttı. Görünüşte seyahat veya keşif faaliyetlerine yönelik bu yolculukların esasında Avrupa'da önemli bir konu haline gelen antika eşya ve yazma eser toplamak yanında birçok yerde merkezden uzak Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak gibi bazı menfi çabalar içerisine girmeleri Osmanlı makamlarınca anlaşılınca, tespit edilen bu kişilerin ilgili mahalli makamlara bildirildiği ve gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktaydı.⁸⁶

Trablusgarp'taki eyalet merkezinden mürûr tezkirelerini alan ticâret erbâbı ve misyoner seyyahlar, yolculuklarını Tevârik aşiretlerinin⁸⁷ himayesinde yapmakta ve buna mukabil Tevârik sultanına “ayakbastı parası” diye tabir olunan ‘avaid’i ödemeleri durumunda Sahra'yı tam bir emniyet içerisinde geçebilmekteydiler.⁸⁸ Ayrıca avaid, tarikatların da önemli gelir kaynaklarından biriydi.⁸⁹ Sahra'dan geçerek Sudan bölgesine gidebilmek için bir yabancıya ya Senûsi tarikatına ya da Tinbüktü'ye kadar gidebilmek için Mevlay Tayyib'in Medeniyye tarikatına intisap etmesi gerekiyordu.⁹⁰ Aynı şekilde içlerinde devekuşu tüyü ticaretiyle nam salmış birçok Yahudi tüccarı da barındıran Sviri (Essaouira) sınıfı, Âyet Baha (Ait Baha) kabilesinden eskortluk hizmeti

---

⁸⁶ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde “Eman” Sistemi, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997: Ankara) Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. haz. İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 6-7.

⁸⁷ Büyük Sahra'daki bu haymenişinlerin (çadırdı yaşayan konar-göçerler) ekserisi, yıldızlara bakarak yolculuk ettiklerinden burçları çok iyi tanımaktaydı. Gündüz vakitlerinde Sahra yolculuğu zahmetli ve hava aşırı sıcak olduğu için, kervanlar genellikle gece yürüyüşlerini tercih ederlerdi.

⁸⁸ Furlong, **a.g.e.**, s. 77; “Ready for Invaders”, **The Mataura Ensign**, 11 October 1911, s. 5. Abdülkâdir Câmî Bey, Tevârik topraklarındaki bu uygulamanın kaldırılması yönünde Osmanlı devlet ricâlinin ihmalkâr davrandığını ve bu durumun ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlarının bilahare müşahede edildiğini belirtmektedir. Özellikle Gat ve Ezgar arazilerinden geçen tüccar ve seyyahların geçiş ücretlerini hangi kabileye ödeyecekleri, mensup oldukları ülkelerine göre Tevârik reisleri arasında belli bir taksimata tâbi tutulduğu bilinmektedir. Örneğin Trabluslu bir tacir bir Tevârik reisine avâid-i maktûasını veriyorsa Gadamisli bir tacir diğer bir reise avâid verirdi. Aynı şekilde bir İngiliz seyyah bir kabile reisine avâid verirse; Alman bir seyyah da diğer bir reise avâidini öderdi. Bu sûretle Fransızlar ise Ezgarların en kuvvetli kabilesi Vrağınların reisine avaid verirdi ve Fransız misyonları torbalarla senkolar (beş franklık sikkenin oralardaki ismi) dağıtarak Ezgar topraklarının batı taraflarını gezmeye muvaffak olmuşlardı. Bu ülkenin misyonlarına rehberlik ederek avâid alan Ezgar meşâyih Fransızların ilk zamanlarda topraklarından geçmelerine ücreti mukabilinde izin vermişlerse de, son yıllarda gelen kuvvetli müfrezelerin artık avâid vermeyi reddetmeleri ve silah gücü üstünlüğünü kullanmaları, Tevâriklerin ister istemez gelen tehlikenin farkına varmaları sonucunu doğurmuştur. Abdülkadir Câmî Bey, “Cânet meselesine dair”, s. 155; **Trablusgarp'dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru**, s. 214.

⁸⁹ Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 31-32, 67; Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 86.

⁹⁰ Schirmer, **a.g.e.**, s. 77-78.

alırken; Trablusgarplı ve Gadamisli tüccarın da Tevârik kabileleri tarafından avaide tâbi tutuldukları bilinmekteydi.⁹¹

19. asrın ikinci yarısından itibaren ise birçok Avrupa devleti, aynı gayelerle kurmuş oldukları coğrafya enstitülerinin ilmi araştırmaları ve keşifleri adına Sahra'ya gitmek istiyordu. Esasında bunlar, gelecekte muhtemel sömürge alanları olarak belirlenen coğrafyalarda ileri karakol çalışmaları yapmak ve her biri hangi devletin çatısı altındaysa onun menfaatleri doğrultusunda faaliyet göstermek amacıyla teşkil edilmişti. Nitekim Sahra bölgesi de bu kurumların en önemli hedeflerindendi. İşe Trablusgarp Eyaleti'nden emanname alarak başlamak gerekiyordu ve ilk harekete geçenler arasında Fransızlar ve İngilizler başı çekiyordu. Bu süreçte Sahra ticaretine yön verebilmek için görevlendirilen pek çok gayrimüslim tüccar, ticaretten elde edilen kârın yarısı kendisine ait olmak ve kabile masrafları tarafından verilmek şartıyla gücü ve nüfuzu nispetinde ticaret akdi imzaladı.⁹² Bu süreçte çöl toplumlarının en önemlilerinden Tevârik kabilelerinin her yönüyle tanınması ve mera ile otlakları içine alan nüfuz sahalarının genelini ifade eden "Azavâğ" bölgesinin keşfedilerek, Fransa'ya tâbi kılınması amacıyla Paris Soci  t   de la G  ographie adına Henri Duveyrier bizzat görevlendirildi.⁹³ Cezayir'in Sömürge Valisi P  lissier, Duveyrier'nin misyonunu takviye etmek ve Fransızların Sahra'yı geçişlerini kolaylaştırmak için Binbaşı Mircher ve Yüzbaşı De Polignac'ı vazifelendirdi. Tev  riklerle 1862 Gadamis Antlaşması'nı imzalamayı başaran da bu heyetti.⁹⁴

2.2. Büyük Sahra ve Sudan Piyasasında Ted  v  l Eden Para Birimleri

Kuzey Afrika   zerinden Sahra ve Sahraaltı bölgeleri istikametinde seyreden kervanların uğradıkları pazar ve antrepo ticaretinde elde ettikleri kar oranları yaklaşık % 20 ile % 400 arasındaydı. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'de mahalli gümüş paralar tedavül ederdi.⁹⁵ Sahra'nın birçok bölgesinde ve Sudan'da ise Marie Th  r  se taleri⁹⁶

---

⁹¹ Abdülkadir C  mi Bey, "C  net meselesine dair", s. 153-154; Sarah Abrevaya Stein, "Mediterranean Jewries and Global Commerce in the Modern Period: On the Trail of the Jewish Feather Trade", **Jewish Social Studies**, New Series, C. 13, Nu: 2, Winter 2007, s. 7.

⁹² Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 67.

⁹³ Duveyrier, **a.g.e.**, s. I-X.

⁹⁴ Aymard, **a.g.e.**, s. 25.

⁹⁵ Sahillioğlu, **a.g.e.**, s. 3.

⁹⁶ Habsburg Monarşisi'nde hanedanlığı bizzat yöneten tek kraliçe olarak bilinen Maria Theresa zamanında (1740-1780) finansal reformlara ağırlık verilmiş ve kendi idaresi döneminde adına darp edilen gümüş para, 1880-1900 yılları arasında Afrika'nın farklı bölgelerinde tedavüle sokulmuştur. Ancak Trablusgarp, Büyük Sahra ve Sudan bölgeleri yanında bilhassa Doğu Afrika kıyılarında tekelci bir yapı

(thaler) denilen Avusturya para birimi itibar görürken⁹⁷; başta Fizan Sancağı olmak üzere Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinden Ayır'ın iç kesimlerine kadar senko denilen gümüş beş franklık, kuşlu riyal, kırmızı riyal, Cezayir dorosu, Tunus akçesi, İspanya ve Avusturya dolarları (taler) ile Osmanlı parası (mecidiye ve mahbûb) geçerliydi.⁹⁸ el-Ved bölgesinde “flous” adı verilen bölgeye özgü bir para çeşidi kullanılmakla birlikte Cezayir'in Vargla ve Tuğurt bölgelerinde eski dönemlerde hükmetmiş mahalli sultanlıklara ait küçük gümüş sikkeler, kızıl altın olarak maruf Tunus'ta işlev gören bakır parçaları ile Roma döneminden kalma farklı para türleri de tedavüldeydi.⁹⁹

Mali ve Gao pazarlarında ise Tadmekket ve İvilimmiden Tevârikleri, altın miskaline mukabil “veda (vidâ)” ismi verilen deniz boncukları (kabukları¹⁰⁰) ile ticaretlerini yapmaktaydı.¹⁰¹ Bilma başta olmak üzere bazı yerlerde tuz

---

oluşturmak isteyen İngiltere ve İtalya, bu para biriminin piyasalardan el çektilmesi için üzerinde ciddi manipülasyonlarda bulunmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Raymond Gervais, “Pre-Colonial Currencies: A Note on the Maria Theresa Thaler”, **African Economic History**, Nu: 11, 1982, s. 147-152; Adrian E. Tschoegl, “Maria Theresa's Thaler: A case of international Money”, **Eastern Economic Journal**, 27(4), 2001, s. 445-464.

⁹⁷ Albert Fermé, **Le Touareg**, Société D'Éditions Littéraires et Artistiques, 3th Ed., Librairie P. Ollendorff, Paris 1900, s. 106, dipnot: 1. Tinbüktü'nün Fransızlar tarafından işgali sonrasında ise Sudan'da frankta görülmeye başlamıştır. Schirmer, **Le dernier rapport d'un Européen sur Ghat et les Touareg de l'Air (Journal de voyage d'Erwin de Barry, 1876-77)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898; Bernet, **a.g.e.**, s. 152.

⁹⁸ Doro, bir dönem Cezayir'de kullanılmış bir para birimidir. 1 Dinar: 20 doro ve 1 Doro: 5 kuruşa tekabül etmektedir. Trablusgarp ve Bingazi pazarlarından Sahra içlerine kadar sokulan bu para birimi, Ebû Medfa' dorosu ve Ebû Tâir dorosu adıyla bilinmekteydi. Trablusgarp ve Bingazi vilayetleri başta olmak üzere Büyük Sahra ve Sudan'da tedavülde bulunan para birimleriyle ilgili bilgi için bkz. Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 50; Rodd, **a.g.e.**, s. 221-222; Lhote, **a.g.e.**, s. 94, 216.

⁹⁹ W. J. Harding King, **A Search for The Masked Tawareks**, Smith, Elder&Co., London 1908, s. 213-214.

¹⁰⁰ “Lumache” tabir-i diğerle deniz salyangozu adı verilen bir küçük deniz kabuklusu türü, elekten geçirildikten sonra işlenmekte ve sonrasında alım-satımda kullanılmaktaydı. Belçika Kongosu'nda ve Portekiz Angolası'ndaki mahalli halklar tarafından kullanılan sembolar, yani kum salyangozu kabukları olmaksızın, tüccarın yanında bol miktarda külçe ya da sikke altın ve gümüş olsa dahi hiçbir şey satın alamazdı. Afrika toplumlarının deniz kabuklarını ve bakır yüzüklerini hangi tür alım-satım işlemlerinde kullandıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte, Avrupalı tacirler bu mahalli toplulukların taleplerini kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Özellikle Hint Okyanusu ile Maldivler'den köle ve diğer ticaret metâi karşılığında muazzam miktarlarda ithal etmeye muvaffak olmuşlardır. Nitekim 17. yüzyılın sonu itibariyle Portekizli, İngiliz, Hollandalı ve Fransız ticaret erbabının Afrika pazarlarına sürmek için adeta Hindistan'da da para yerine talep gören bu deniz salyangozu kabuklarını kullandıkları bilinmektedir. Avrupalılar için bu kabuklar, geleneksel Afrika ödeme sistemlerine nüfuz ederek ele geçirmede adeta sikkelerden daha etkili bir araçtı. Dolayısıyla sömürgeci devletler, Batı Afrika'ya yüklü miktarlarda deniz salyangozu ithal ederek; toplum nazarında süs eşyası olarak da yaygın kabul gören bu kabukları, Afrika pazarlarından aldıkları malların ticari ödemelerini yapmak için düzenli bir araç haline dönüştürmüşler ve büyük kazançlar elde etmişlerdi. Bkz. Eagleton&Williams, **a.g.e.**, s. 280-281, 296.

¹⁰¹ Kavar bölgesinde de yaygın surette görülen “veda” uygulaması, bölge hâkiminin kontrolü altındaydı. Kavar halkının elinde bulunan paralar, bu mahalli idareci tarafından toplatıldıktan sonra her biri karşılığında “veda” denilen 425 yeşil ve mavi boncuk verilmekteydi. Kısacası bölge halkının elindeki bütün akçeler, boncuğa tahvil edilirdi ve toplanan nakit paralar ise bölge hâkiminin kendisine mahsus

parçaları/levhaları ile Tekiddâ'da çıkarılan bakır madeni çubuklar haline getirilerek alışverişte kullanılırdı.¹⁰² Bu uluslararası pazarlardaki döviz kurları ise bölgelere göre farklılıklar gösterebilmekteydi. Dolayısıyla bu durum farklı bölgeler arasında tesis edilen ortak pazar ağlarına rağmen bireysel para ekonomilerinin mevcudiyetini koruduğunu ve asla tam entegrasyonu sağlanmış bir piyasa sisteminin olmadığını ortaya koymaktaydı.¹⁰³

Karşılık Değeri	Kuruş	Frank	Deniz Boncuğu
1 Osmanlı Lirası ¹⁰⁴	100	23	-
1 Fransız Lirası	88	20	-
1 Kuşlu Riyal	23	5,4	-
1 Kırmızı Riyal	20	-	-
1 Mahbûb (Mısır Mahbûbu)	20	4,5	1250

hazinesinde muhafaza edilirdi. Ayrıca yerel halk, vergi ve diğer yükümlülüklerle mükellef olmadığı için hükümetlerine yalnızca öşür vergisi verirdi. Bkz. BOA, **Y.EE**, 122/3, 29/B/1309 (28 Şubat 1892).

¹⁰² Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 101; İbn Battûta, **a.g.e.**, C. II, s. 207.

¹⁰³ Detaylı bilgi için bkz. B. Marie Perinbam, "Social Relations in the Trans-Saharan and Western Sudanese Trade: an Overview", **Comparative Studies in Society and History**, C. 15, Nu: 4, Cambridge University Press, September 1973, s. 430-431; Marion Johnson, "The Cowrie Currencies of West Africa", **Journal of African History**, S. XI, 1970, s. 17-49, 331-53; M. Hiskett, "Materials Relating to the Cowrie Currency of the Western Sudan", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, S. XXIX, 1966, s. 339-366.

¹⁰⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı para tarihini beş farklı döneme taksim etmektedir. Bu bahiste ele alınan konuyu ilgilendiren dönemler, 1690-1844 yılları arasında kapsayan Osmanlı kuruşu etrafında yeni bir gümüş para standardının piyasalarda oturtulmaya çalışıldığı dördüncü dönem ile 1844-1918 yılları arasında tashîh-i sikkeyle başlayan ve altın lira esaslı beşinci dönemdir. Afrika'nın iktisadi manada adeta can damarları mesabesindeki Sahra'dan Sudan'a uzanan transit ticaretinde beşinci dönemin izlerini görmek mümkündür. Bilhassa Osmanlı tarihinin en büyük taşıyıcılarına (sikkelerdeki madeni içeriğin devlet eliyle azaltılması) sebebiyet veren savaşlarla birlikte gelen kriz süreci, 1844 tarihinde son bulmuş ve tashîh-i ayarla belirlenen yeni sistemin esası, 1 altın lira=100 gümüş kuruş olmuştur. Bu sistem kurulduktan sonraki süreçte Osmanlı madeni paraları, devletin yıkılışına kadar istikrarını Osmanlı Afrikası'nda (Afrikâ-yi Osmânî) da muhafaza etmiştir. Diğer taraftan devlet, tarihinin her safhasında yabancı paranın piyasalardaki tedâvülünü kolaylaştırma cihetine gitmiştir. Bu yüzden uzak coğrafyalarda yeterli miktarda darbedilmeyen Osmanlı paralarının yerini zamanla adeta yabancı paraların doldurduğu görülmektedir. Buna rağmen Büyük Sahra ve Sudan pazarlarında tedavülde olan bu türden paraların piyasa değerlerinde bölgesel değer farklılıkları ve kısmi dalgalanmalar yaşansa da alım gücüne bakılacak olursa Osmanlı lirasının hâkim para birimi olarak piyasalarda işlev gördüğü net olarak anlaşılmaktadır. Sahraaltı Afrikası'nda ise Avrupai tarzda sikkelerin ve kağıt paraların görülmeye başlaması, 18. yüzyılın başlarında gerçekleşse de; ayırt edilebilir biçimde Afrika'ya has bir şekle bürünmesi, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa sömürgeciliğinin uyguladığı iktisadi politikalarla sağlanabilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Pamuk, **a.g.e.**, s. 19-20; Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para, 1326-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, C. II, Der. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 1055-1057, 1083-1087; Eagleton&Williams, **a.g.e.**, s. 274; Ömerül Faruk Bölükbaşı, **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 12-14.

1 Türk Kuruşu (Ğırş-i Türkî)	2,5	-	-
1 Avusturya Taleri (Maria Theresa)	40	9 (Gadamis'te 3)	2500
1 Doro ¹⁰⁵	22	5	-
1 Miskal Altın	-	-	1000

Tablo 5: Kuzey Afrika, Büyük Sahra ve Sudan'da tedâvülde bulunan farklı para birimlerinin eşdeğerleri [Kolağası Ali-Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 50; Duveyrier, **a.g.e.**, s. 75; Schirmer, **a.g.e.**, s. 34; Gardel, **a.g.e.**, s. 352; Rodd, **a.g.e.**, s. 222; Bernet, **a.g.e.**, s. 152; Hasan Fakih Hasan, **el-Yevmiyyâtü'l-Lîbiyye**, C. I, Thk. Ammar (Muhammed) Cüheydar-Muhammed Usta, II. Baskı, Dârü'Kütübi'l-Vataniyye, Bingazi-Libya 2001, s. 171-179.]

2.3. Tevârik Göçerlerinin Yerleşik Kabileler Üzerindeki Vergi Uygulamaları

Tevâriklerin hâkimiyeti altındaki bölgelerin yönetim sistemi, dünyadaki mevcut idari yapılardan farklı ve kendine özgü bir etkiye sahipti. Tinbüktü sınırları içerisinde yer alan Goundam'da Songay, Tevârik ve Fülâniler birlikte yaşamaktaydı. Bu bölgede yaşayan Tevârik amenukalleri, yerleşik hayat süren kabilelerden yıllık düzenli bir vergi almaktaydı. Bu kasabadaki yıllık vergi 180 kg pirinç ya da darı; 100 elbise ve 100.000 deniz boncuğuydu.¹⁰⁶ Tevâriklerin Songaylardan aldığı yıllık vergi ise her aile başına bir çuval tahıldı ve bu vergiye “suuni” derlerdi.¹⁰⁷ Bir Songay köyünden toplanan bütün suuniler, “havgara” denilen deri çuvallara toplanır ve “kali” diye isimlendirilen ambar tarzı bir bölgede muhafaza edilirdi. Toplanan pirinç ve darı cinsi hububat, 10 m. uzunluğunda, 3 m. genişliğinde taştan ve çamurdan binalarda veyahutta 20 m. uzunluğunda, 6 m. genişliğinde kapalı barınaklarda depolanırdı. Tevârikler, haraç toplamak için bu köylere geldiğinde vergi mahsubu yapılmakta ve tahıllar, istenilen bölgeye Songaylar aracılığıyla taşınmaktaydı. Haggarlar ise Kel Eveylerden her yıl düzenli sûrette mal satın alır ve bu sayede ticari canlılık muhafaza edilirdi. Ayrıca Bilma ve Kavar halkı da Ayir'deki Kel Evey Tevâriklerine vergi vermekteydi. Buna mukabil Kel Eveyler, Gat-Gadamis ile Sokoto güzergâhındaki kervanlara saldırmaz ve Ayir vahalarının Songaylar tarafından kullanımına izin vererek, onları vergiden muaf

¹⁰⁵ İspanyol gümüş parası olup, zamanla Cezayir piyasasında sıklıkla görülmeye başlamıştır. Lt. G. Gardel, **Les Touareg Ajjer**, Éditions Baconnier, Alger 1961, s. 352.

¹⁰⁶ “Notice sur le Cercle de Goundam”, **Archives nationales du Mali (ANM)**, FA ID 59-18, January 1897.

¹⁰⁷ Hall, **a.g.e.**, s. 250.

tutarlardı.¹⁰⁸ Bu imkân ve şartlar, Tevârik iktidarının diğer kabileler tarafından kabul gördüğü manasına gelmekteydi.¹⁰⁹ Çünkü bu dönemde toprak mülkiyeti sisteminin kontrolü, vergi ve haraçların toplanması, en güçlü savaşçı güce sahip Tevâriklerin ve kırsalda yaşayan bazı Arap kabilelerinin elindeydi. Fakat hiçbir zaman tarım arazileri üzerindeki mülkiyet hakları, yerleşik toplumların en önemlilerinden Fülâniler, Zermalar ve Hevsalardan talep edilmemişti. Fransızlar, işgal için geldikleri bölgedeki kabileler arasında mevcut siyasi ve iktisadi dengeleri bozmak için stratejik hamleler yapınca Tingeregif ile İvilimmiden Tevâriklerinin direnişiyle karşılaştılar. Bu süreçte Songay dilini konuşan toplumların Fransız egemenliğine girmeye başlamasıyla birlikte yerleşik düzen üzere kurulu olan toprak ve mülkiyet yapıları, Tevâriklerin aleyhine kullanılmaya başlandı. Halbuki yüzyıllardır Nijer'deki Zerma-Songay unsurları, en güçlü alt grubu oluşturmakta ve ziraatla meşgul oldukları için bölge halklarının gıda ihtiyacını karşılamaktaydılar.

Henri Duveyrier, 8 Mayıs 1859 yılında çıktığı yolculuğunda öncelikle Biskra, Konstantin, Batna, el-Kantara ve el-Utâye'ye uğramış ve 1860 Nisanında Kuzey Tevâriklerinden Ezgarların (Tassili-Ayir) topraklarını gezerek önde gelen kabilelerin reisleriyle ikili görüşmeler yapmıştı. Bu esnada bilhassa Ezgar Tevârik reisi Şeyh Nahnûhen'in¹¹⁰ dostluğunu kazandı. Öyle ki, Fransız askeri makamlarına gönderdiği yazılarında “ister şimdi isterse ilerde sizden nezdimize her kim gelirse, sadece iyilik, barış ve tam emniyete mazhar olacaktır” teminatında bulunmaktaydı. Fransız seyyah Duveyrier ile Nahnûhen arasındaki yakınlaşmayı, İfoğas kabilesine mensup ve Ticâniyye tarikatı müntesibi Şeyh Osman sağladı. Sürecin bu şekilde ilerlemesinde Cezayir Genel Valisi Mareşal Randon'un (1795-1871) da gayretleri büyüktü. Haggar Tevârik Amenukali el-Hâc Ahmed ag el-Hâc el-Bekrî'nin kardeşi Şeyh Osman ile bu

¹⁰⁸ Schirmer, **a.g.e.**, s. 18, dipnot: 3.

¹⁰⁹ Charles Grémont, “Les Touareg Iwellemmedan (1647-1898): Un ensemble politique de la Boucle du Niger”, **Ph.D. Dissertation**, Université Paris 1, 2007, s. 297-298; 378-381; Ghislaine Lydon, **On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa**, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 257-258; Kavas, **a.g.e.**, s. 346, dipnot: 127 (CARAN [Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales, Paris], 200MI 606/124, Extrait du rapport politique de Cercle de Zinder, Février 1904).

¹¹⁰ 1820 yılında kuzeni el-Hâc Muhammed ag Hatîta'nın amenükallikten ferağat etmesiyle birlikte bu görevi üstlenen Ezgar Amenukali Nahnûhen, 1886 yılında yüz küsur yaşındayken öldü. Vefatı sonrası Gat'a tayin edilmek üzere Tevârikleri idare edebilecek liyakatli biri bulununcaya kadar yeğenlerinden Mevlay ag Haddadi bu görevi üstlendi. Şeyh Nahnûhen'in yeğeni Yahya ag In Tellimak'ın Gat'a gelmesiyle birlikte Tevârik adetleri üzerine amenükal oldu. Detaylı bilgi için bkz. Duveyrier, **a.g.e.**, s. 352; Henri Bissuel, **Le Sahara Français**, Adolphe Jourdan, Alger 1891, s. 130-131; Kavas, **a.g.e.**, s. 281.

sayede irtibat kuran Fransızlar, şeyhi İmparator III. Napolyon'a takdim ettiler, 15 gün kadar ağırlayıp, hediyeler vererek gönlünü aldılar ve bir imtiyaz anlaşmasının zeminini oluşturdular. Sonuçta Fransızların Tevârik memleketlerine nüfuzunda kilit noktada yer alan Şeyh Osman'ın gayretleri sonucu bu kabile, Fransa'ya temayül etti. Bu durum karşısında Trablusgarp Valisi Mehmed Hâlet Paşa'nın halefi Ali Rıza Paşa, Murzuk Mutasarrıflığı kanalıyla Fransızların bölgedeki faaliyetlerini çok yakından takip etmeye başladı. Bu tarihlerde Ezgar Şeyh-i Ekberi Nahnûhen'in amcaoğlu Cebbûr'un mahdumu, Haggar Tevâriklerine ait kabileyi Gadamis'te yağmalayınca kabileler arasında anlaşmazlık zuhur etti. Bu durum karşısında kabileler arasındaki çatışmayı gidererek adaleti tesisi etmek isteyen Ali Rıza Paşa, öncelikle 1875 Nisanı'nda Haggar reisi ile görüştü. Ardından Cebbûr'u maiyyetiyle birlikte Münşiye'de hapsetti ve Nahnûhen'in yardımcısının serbest bırakılması için gaspedilen malların Haggarlara iadesini şart koştu.¹¹¹ Buna mukabil Cebbûr'un oğlu Gadamis ile Murzuk arasındaki tüm kervanları yağmalamakla tehdit etti. Bu olay karşısında telaşa kapılan Nahnûhen, Fransızlarla bizzat görüşmeyi reddetse de yerine kardeşi el-Hâc Beşir ile Şeyh Osman'ı göndererek Gadamis'i kapsayan ikili ticaret mukavelesini imzalamaktan da geri durmadı.¹¹² Fransızları temsilen ise Binbaşı A. Mircher ile Yüzbaşı L. De Polignac hazır bulundu. Herşeye rağmen Amenukal Nahnûhen'in anlaşmayı imzalamak için söz verdiği halde mukavele toplantısına iştirak etmemesi, Türklerin aldığı bazı karşı tedbirlerinin bir neticesi olarak dikkatlerden kaçmamaktaydı.

1870-71 Fransa-Prusya Savaşı sonrasında Cezayir'deki hâkimiyeti sarsıntıya uğrayan Fransa, Güney Konstantin'de çıkan isyanı bastırarak sükûneti sağladıktan sonra Sahra'daki nüfuzunu ekonomik bakımdan güçlendirmek için Sudan ticaretini Vargla-Tuğurt-Biskra üzerinden Cezayir'e çekmek ve 1862 Gadamis Antlaşması'nın şartlarını yürürlüğe koymak amacıyla tekrardan harekete geçti. Fransızların bu hamleleri birer raslantı değildi. Zira 1875 yılında Ezgar Tevârikleri Amenukali, Haggarlarla yaptığı savaşı kaybedince Osmanlı hükümetine müracaat ederek himaye talep etmişti ve bu

---

¹¹¹ A. Bernard - N. Lacroix, **La Pénétration Saharienne (1830-1906)**, Alger 1906, s. 22, 50; Capitaine Léon Lehuraux, **Les Français au Sahara**, Éditions Les territoires du Sud, Alger 1938, s. 23; Gardel, **a.g.e.**, s. 120; Charles Feraud, **el-Havliyyâtü'l-Lîbiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatte'l-Gazvi'l-İtali (Anneles Tripolitaines)**, Trc. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, III. Baskı, Câmiatu Karyunus, Bingazi 1994, s. 506-507.

¹¹² Çaycı, **a.g.e.**, s. 29-30, 185-186.

sayede Haggarlarla aralarındaki anlaşmazlığı da çözüme kavuşturmuştu.¹¹³ Kısacası onların bütün çabalarına rağmen Ezgar Tevârikleri Türk himayesine girerken, Sudan kervan ticaret güzergâhının en stratejik noktalarından biri olan Gat kasabası, Mustafa Âsım Paşa zamanında kontrol altına alınmıştı. Nihayetinde Tevârikler, Fransızların bölgedeki niyetlerinin iyi emeller taşımadığını anladı. Bilhassa Alman kâşif Miss Tenné ile Gadamis üzerinden Gat'a gitmek için Fransız makamları tarafından memur edilen iki seyyah¹¹⁴ Joubert ve Dourneaux-Dupéré (Duprée)'nin birer yıl arayla Tevârikler tarafından öldürülmelerinin ardından Erwin de Barry, Richard ve Kermabon ile Morat ve Pouplard isimli papazların da kurulan pusularda Tevârikler tarafından ortadan kaldırılmaları neticesinde bu teşebbüsler akamete uğradı.¹¹⁵

Diğer taraftan Fransa'da bir grup, Sahra'nın zor şartlarını göz önünde bulundurmanın ve modern vasıtalarla yararlanarak hedefe varmanın daha kolay olduğuna vurgu yaparak, Cezayir'den Tinbüktü'ye gidecek bir şimendifer projesi teklif etti. Mühendis Dupanchel, 1878 yılında "transsaharien" projesini detaylı bir surette inceledi ve ilgili makamlara mufassal bir rapor sundu. Bu rapordan ilham alınarak tasarlanan şimendifer hattı ile ilgili pek çok proje geliştirildi. Bu projelerin hayata geçirilebilmesi için meseleyi yerinde incelemek için Cezayir'e gitmek üzere Pouyanne, Choisy ve Flatters misyonları görevlendirildi.¹¹⁶ Ancak 1881 yılında Flatters misyonunun¹¹⁷ ortadan kaldırılması ile birlikte Kuzey Tevâriklerinin yaşadığı topraklara yaklaşık on yıl kadar tek bir Avrupalı bile ayak basamadı.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nin hamleleri karşısında kayıtsız kalamayan Fransızlar kuvvet kullanarak kendi saflarına çekmeyi başardığı bazı Tevârik kabilelerini, vergiden muaf

¹¹³ Feraud, **a.g.e.**, s. 508.

¹¹⁴ Çaycı, **a.g.e.**, s. 38 [**Affaires Étrangères (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi)**, Trip. 16, Başkonsolosluktan Vekâlete, 6 Mart 1875, Nu: 41].

¹¹⁵ Gast, "Ajjer, Azger, Adjer", **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 388-396; René Pottier, **Un Prince Saharien Méconnu Henri Duveyrier**, Paris 1938, s. 252.

¹¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. A. Duponchel, **Le chemin de fer Trans-Saharien, jonction colonial entre l'Algérie et le Soudan**; Études préliminaires du projet et rapport de mission avec cartes générale et géologique, Boehm & Fils, Montpellier, Paris 1878; Çaycı, **a.g.e.**, s. 44-45.

¹¹⁷ Bu misyonda yer alan önemli şahsiyetlerin hayat hikâyeleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Henri Brosselard, **Les Deux Missions Flatters au pays des Touareg Azdjer et Hoggar**, II. Baskı, Librairie Furne, Paris 1889, s. 262-278.

¹¹⁸ Keenan, **a.g.e.**, s. 23. Yazar, bu çalışmasında bunları öldürenlerin Haggar Tevârikleri olduğunu belirtirken, aksine Fransız arşivlerinde bunları öldürenlerin Şaâmbalar olduğu isimleriyle birlikte verilmektedir. Fransa'nın Trablusgarp Başkonsolosu Delaporte'un raporuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Çaycı, **a.g.e.**, s. 37 [**Affaires Étrangères**, Trip. 16, Başkonsolosluktan Vekâlete, 20 Haziran 1874, Nu: 27-28].

tuttu. İtaat altına alınan kabileler, Fransızların kontrolündeki ticaret güzergâhlarından vergi vermeksizin kaçak yollardan geçen kervanların mallarına el koymakta ve bunları ele geçiren kabileler ise yakaladıkları kaçakçı mallarından hisselerini almaktaydı. Fransızların kurduğu bu yapı “mahzen teşkilatı¹¹⁹” olarak isimlendirilmekte ve Fransız menfaatlerine çalışarak hayatlarını idame ettiren kabilelere de “mahzen kabilesi” denmekteydi. Bu sayede Fransız ordusu, Sahra hudutlarının muhafazasını yerel kabilelere devretmekte, onların fiili olarak yönetime katılımını sağlamakta ve sömürgeleştireceği coğrafyanın korunması bağlamında kendi cephesinde olabilecek insan ve kaynak israfının önüne geçmekteydi.

Sahra bölgesinde kontrolü ellerinde tutan Tevârikler, sömürge öncesi dönemde kendi içlerinde belli bir hiyerarşiye sahip olup, müstakil bölgelerde göçer kabileler halinde yaşamaktaydı. Bu kabilelerden herhangi bir hükümet otoritesine girmek istemeyenler, alıştıkları yaşayış tarzına göre nisbi bir hareket serbestisi sağlamak ve bunların itaatleri temin edilerek zararlarından emin olunmaktaydı.¹²⁰ Kuvvetle muhtemel, Fransızlar Tevârik kabilelerine karşı ittifak arayışındaki aynı metodu, diğer rakip kabilelere de uygulamıştı. Cezayir’deki Cerbe ile Gadamis arasındaki bölgeye hâkim olup yarı müstakil vaziyette yaşamını sürdüren ve Tunus-Trablus hududunu korumaya memur Vergamma kabilesi ile Gadamis ile Gat arasında hüküm süren Vargla Şaâmbaları bunların en önemlileriydi. Sahra kabilelerinde ticari kazanç, dini hassasiyetten daha baskın olduğu için Fransız Sahra şirketleri bu durumdan fazlasıyla istifade etmekteydi.¹²¹

Tevârikler ile Güney Tunus’u kontrol eden Vergamma kabilesi ile Vargla-Gat arasında hükmeden Şaâmbalar arasındaki ezeli husûmet ve rekabet, Fransız menfaatlerinin korunmasında önemli bir araçtı. Bu yüzden Fransızlar stratejik yatırımlarını, bölgedeki dengelerde etkin güce sahip olup Haggarlarla rekabet halindeki

---

¹¹⁹ Fransız mahzen teşkilatı, Türklerin Trablusgarp başta olmak üzere Garp Ocakları’nın genelinde uyguladığı sistemden mülhemdir. Bu sistemin esası, devlet otoritesini kabul eden kabilelere yapılan hizmet karşılığında vergi ve askerlikten muafiyet esasına dayanmaktaydı.

¹²⁰ André Martel, “Cahiers de Tunisie”, **Le Makhzen du Sud Tunisien**, Nu: 32, 1960, s. 7-33; Nu: 43, 1963, s. 63-75; Nu: 53-56, 1966, s. 88-142.

¹²¹ Çaycı, **a.g.e.**, s. 66-67 [**Affaires Étrangères**, Trip. 20, Fransa Milli Savunma Bakanı General Faure’un Dışişleri Bakanı B. St. Hilaire’e gönderdiği yazı, 19 Nisan 1881, Nu: 4/65; Trip. 20, Başkonsolosluktan Vekâlete, 30 Temmuz 1881, Nu: 153].

Araplar (Şaâmbalar¹²²) üzerine yoğunlaştırarak Tevâriklere karşı kışkırttılar ve bunda kısmen başarılı da oldular.¹²³ Bu süreçte Fransızlar işgale yönelik kötü emellerini her ne kadar Osmanlı idarecilerinden gizlemeye çalışsalar da başarılı olamadılar ve nitekim Tevârikler, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kabul ederek onların karşı safındaki yerlerini aldılar. Zaten Sahra'nın iç kesimlerine keşif ve araştırma seyahatleri yapanların hangi maksat ve amaçla burada buldukları Trablusgarp Valiliği aracılığıyla yakından takip ediliyordu.¹²⁴ Kuzey Tevârikleri'nden Ezgarların Osmanlı Devleti'ne yaklaşması, kendi iç kavgalarının artış gösterdiği döneme rastlarken; Haggarların yaklaşması ise Fransızların işgal amaçlı olarak bölgeye gelmeleri ve Tevârik topraklarını geçerek Sudan'a giden yeni bir ticaret güzergâhı açmak amacıyla Albay Flatters misyonunu görevlendirmesiyle başladı.¹²⁵

Bayındırlık Bakanı Charles de Freycinet'nin devreye girmesiyle 7 Kasım 1879 tarihinde görevlendirme kararı çıkan Flatters'in misyonuna detaylı olarak bakıldığında ilk olarak Sahra transit ticaret güzergâhlarının (Nijer-Çad-Sudan) detaylı bir şekilde tespit edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu misyon içerisinde Albay Masson ve Bernard isimli komutanlar yanında mühendislerden Béringer ve Roche; teğmenlerden Le Chatelier ve Brosselard; Emir Subayı Dr. Guyard, Cabailot ve Roubardin bulunmaktaydı. Ayrıca Flatters, bu yolculuğunda birliğine Vargla'da 30 atlı birliği ve Şaâmbaların topraklarına ulaşınca da 50 meheri deve takviyesi yapmıştı. 20 Nisan 1880 tarihinde Ezgar ve İfoğasların topraklarına yönelse de 17 Mayıs'ta gerekli destekleri sağlamak için Paris'e geri dönmek zorunda kaldı. 9 Ocak 1881 tarihinde Marsilya üzerinden Cezayir'e gitmek üzere yola çıkan Flatters, tüm hazırlıklarını tamamlayıp gerçekleştirdiği bu ikinci teşebbüsünde ise muhafız birliklerinin yapısını değiştirerek Şaâmba ve Larbalardan oluşan 32 kişilik yerli unsur yanında 46 gönüllüye de misyon içerisinde yer verdi. Bu birliğe toplam 277 meheri deve eşlik ediyordu.¹²⁶ Ayrıca bu

---

¹²² Bu Arap kabilesi, dört ana alt kola ayrılmaktadır. 19. yüzyıldaki nüfus sayısı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bissuel, **a.g.e.**, s. VII-VIII.

¹²³ Pottier, **a.g.e.**, s. 159.

¹²⁴ BOA, **BEO, Vilayet Giden-Trablusgarp**, 18/9118, Defter Nu: 370, s. 112, 3 Kânunievvel 1308 (15 Aralık 1892).

¹²⁵ BOA, **BEO, Vilayet Giden-Trablusgarp**, 18, Defter Nu: 357, s. 25, 25 Eylül 1310 (7 Ekim 1894).

¹²⁶ Aymard, **a.g.e.**, s. 26-29, 132.

heyete hariçten Teğmen Dianous, Demery, Pobeguin isimli sömürge memurları yanında Brame ve Marjolet isimli Fransız subayları da dahil oldu.¹²⁷

Bütün bu hazırlıklara rağmen misyon bölgeye ulaştığında, hiç beklenmedik bir şekilde Tevârikler tarafından yok edildi. Aslında bu durumun altında bölgeyle ilgili Flatters'ın kendisine ulaştırılan bilgilere itibar etmemesi yatmaktaydı. Buna ek olarak gerçekleşen saldırının arka planında Sudan ticaret yolunun kontrolünün Fransa'nın eline geçmesini istemeyen İngilizler, Yahudiler, Trablusgarp'ta yaşayan yerli ve yabancı tacirler ile birer Senûsi tarikatı mensubu olan Osmanlı memurlarının olması kuvvetle muhtemeldi.¹²⁸ Nitekim Tevâriklerinin attığı pusu sonucunda misyon şefi Flatters başta olmak üzere Fransız subayların büyük bir kısmı öldürüldü¹²⁹ ve misyona koruma sağlayan Şaâmba kabilesinden Şeyh b. Bû Cenne canını zor kurtarabildi.¹³⁰ Bu mağlubiyet, Fransızların bölgedeki kabileler nezdindeki itibarını zedeledi. Ayrıca Kuzey Tevârikleri, 1881 yılında bölgelerine mütecaviz olan Yarbay Paul örneğinde olduğu gibi falezle¹³¹ bitkisinin tohumlarından elde ettikleri zehirle Fransızları etkisiz kılmaları ve onları panzehirinden mahrum bırakmaları bakımından nam saldılar.¹³²

---

¹²⁷ Bazı kaynaklarda kafilede yer alan kişi ve hayvan sayısı farklılıklar göstermektedir. Buna göre; ikinci misyonda 85 yerli, 47 keskin nişancı, 31 Arap sivil ve 7 kılavuzun yanında erzak ve diğer eşyaları taşıyan 183 hayvan bulunmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. Brosselard, **a.g.e.**, s. 3-4, 199-200.

¹²⁸ Pottier, **a.g.e.**, s. 156-159, 166; Bourgeot, "**a.g.m.**", s. 159-185. Sudan ticaretinde etkili olan Sahra Yahudilerinin varlığından haber veren bilgilere, bazı seyahatnamelerde sıklıkla rastlanmaktadır. Bu kaynaklar yoluyla gelen bilgiler üzerinden Fas'ın Tafza ve Tilimsân (Tlemsen) şehirlerinde; Cezayir'deki Tugurt çarşılarında; Tuât ve Gurara vahalarındaki ticari ilişkilerde Yahudilerin aktif oldukları anlaşılmaktadır. Bu yönüyle kendi menfaatlerine ters düşen bir durum söz konusu olduğu için, Fransız misyonunu imha etmek için bir ittifak söz konusu olabilir ve böyle bir sabotaj da ihtimal dahilindedir. Detaylı bilgi için bkz. Harding King, **a.g.e.**, s. 89. Ayrıca Faslı Yahudi tacir Rabbi Mordecai Kohen, Sudan'da ilk bankayı kuran kişiydi. 1827 yılında bir Fransız himayesinde Tinbüktü'ye geldikten sonra bölgeye gelen tüccarın ellerindeki malları daha yüksek fiyatlar vererek tekel oluşturmaya çalıştığı için Tevârikler tarafından söz konusu Yahudi tacirin Tinbüktü'den derdest edilmesi dikkate alınırsa Yahudilerin ne kadar etkin oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Bkz. "The Sea and the Sahara", **The Star**, S. 2445, 24 January 1876, s. 4.

¹²⁹ **NA.UK**, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragenen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 600.

¹³⁰ Bernard, **a.g.e.**, s. 261, 265-266.

¹³¹ Sahra toplulukları arasında 'Bettina' olarak bilinen bitki türünün deontoloji ve tıp tarihi literatüründeki ismi 'Hyoscyamus muticus'tur. Bissuel, **Les Tuaregs de l'Ouest**, s. 10. İngilizler ise bu bitki türünü 'Henbane (Hyoscyamus Niger)' olarak isimlendirmektedirler. Detaylı bilgi için bkz. **Wellcome Historical Medical Library (London)**, Rare Materials Room, "Henbane (Hyoscyamus Niger)", D10.13, 12 April 1924. Ayrıca bu bitkinin zehirlenmeye sebep olma nedenleri yanında bu bitkiyle beslenen haşerelerin ısırması veya sokması durumunda yapılması gerekenler ile bu otun yetiştirilme ortamına dair E. M. Holmes'ın kaleme aldığı raporu incelemek için bkz. **Wellcome Historical Medical Library**, Rare Materials Room, "Henbane Cultivation (Hyoscyamus Niger)", MS. 2930, 16 March 1930; "Hyoscyamus muticus", 2930, 19 March 1930.

¹³² Aldo Castellani - Albert J. Chalmers, **Manual of Tropical Medicine**, Bailliére, Tindall and Cox, London 1910, s. 99, 102, 106. Bu tür bitkilerle beslenen çekirgeleri yiyen mahalli kabilelerin,

Elbetteki bu durum, Fransız işgal misyonlarına katılmak isteyen gönüllü görevliler arasında ciddi korkulara ve bu meşakkatli yolculukların sayıca azalmasına sebebiyet verdi.

Foto 2: Falezlez Bitkisi (Hyoscyamus Niger), Kaynak: **Wellcome Historical Medical Library (London)**, Rare Materials Room, “Henbane (Hyoscyamus Niger)”, D10.13, 12 April 1924.

Diğer taraftan bu coğrafyada Fransızların mücadele etmesi gereken en güçlü rakibi İngiltere idi. Nitekim İngilizler, bölgeye iktisadi gücüyle nüfuz etmişler ve Trablus’tan Sudan’a kadar mal götüren Yahudi ve Avrupalı tüccarların önemli tedarikçileri olmuşlardı. Böylesine ağırdan ve sağlam adımlarla giden İngiliz siyasetine karşın Fransızların işgali önceleyen anlayışları, kendilerine karşı doğrudan bir nefreti

---

intoksikasyon durumlarında bol kırmızıbiberle sadeyağ içerek zehirlenmeye mani oldukları bilinmektedir. Abdülkadir Câmi Bey, **a.g.e.**, s. 212; Jean-Marie Pelt, **La cannelle et le panda. Les grands naturalistes explorateurs autour du Monde**, Fayard, Paris 1999, s. 297.

oluşturmuş ve amenukallerin riyasetinde daha güçlü bir şekilde Tevâriklerin birleşmesi sonucunu doğurmuştu.¹³³ Dolayısıyla bölgedeki sömürge siyasetinin esasını, ilk aşamada Sahra'yı ve buradaki dengeleri daha sağlam bir şekilde inceleme teşkil etmiştir.

Sert karşı hamlelerin yapıldığı bu mukavemette Afrika'nın kuzeyi ile Sahra'nın güneyindeki Müslüman yerel sultanlıklar arasında bir köprü görevi ifa eden Tevâriklerin ticarî, dinî ve sosyo-kültürel bağlarının, Fransızların 1830'da Cezayir¹³⁴ ve 1881'de de Tunus'u işgal etmesiyle yavaş yavaş kopmaya başladığını hususiyetle ifade etmek gerekmektedir. Zira Sahra'nın kuzeyi ile güneyinde insicamlı bir hâkimiyet kurulmak isteniyorsa trampa bölgelerindeki geçişleri sağlayan Tevâriklerin mutlaka kontrol altına alınması gerekiyordu. Fransızlar da gelişen olaylar karşısında bu gerçeği yakından öğreneceklerdi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de bu durumun farkındaydı. Nitekim Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinde tuttuğu 1500 piyade süvari ve kale topçusundan oluşan askeri birliğini, 16 bine çıkarmaya karar vererek evvel emirde bunun dokuz binini derhal bölgeye sevketti.¹³⁵ Ayrıca bu süreçte Tevâriklerin, dışarıdan gelenlere karşın kendi dindaşlarına yakınlıklarından dolayı Trablusgarp Vilâyeti ile olan ilişkileri perçinledi. Fransızlar ise paranın büyüsunü bıkmadan usanmadan Cezayir Sömürge Valiliği üzerinden özellikle Ezgarların etkili reislerini yanlarına çekmek için kullandılar ve belli ölçüde başarılı da oldular. Fransız makamlarının attığı siyasi adımlarının arkasında 1861'de Henri Duveyrier tarafından Ezgarlar hakkkında etraflıca sunulan raporun büyük etkisi vardı. Aynı şekilde Tunus ve Cezayir'de Fransız menfaatlerine hizmet eden bazı kimseler, ulema kıyafeti giyerek ellerindeki paralarla bir kısım Haggar Tevârikleri ile ikili antlaşmalar yaptılar.¹³⁶ Ne var ki istenen düzeyde çözümlene tam olarak gerçekleşmediğinden 1892-93 yıllarında Ezgar Tevâriklerinin yaşadığı bölgeyi gezen Gaston Méry, 1862 yılında imzalanan anlaşma hükümlerini hayata geçirmek için görevlendirilse de, tüm temaslarına rağmen eli boş döndü.¹³⁷

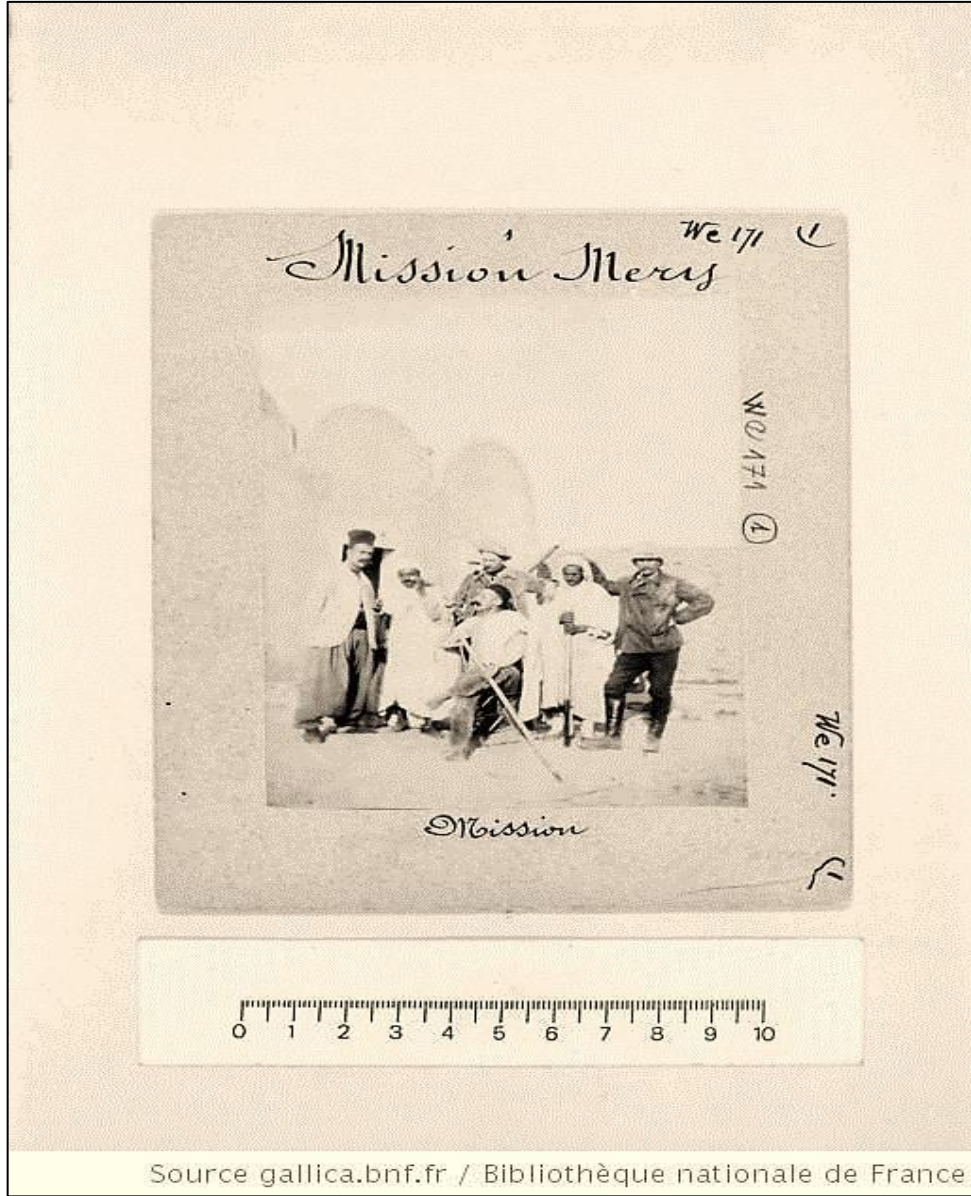
¹³³ Claude Blanguemon, **Le Hoggar**, ,Arthaud Paris 1983, s. 53.

¹³⁴ Türk-Fransız ilişkilerinin seyrine etki eden ilk dönem siyasî olaylarıyla ilgili bkz. İsmail Soysal, "Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi", **Tarih Dergisi**, İstanbul 1953, S. 5-6, s. 63-94.

¹³⁵ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 46.

¹³⁶ BOA, **Y.MTV**, Nu: 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

¹³⁷ Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 29.

Foto 3: Gaston Méry ve Misyon Heyeti, Kaynak: **Bibliothèque nationale de France (BNF)**, Département Société de Géographie, SGE SG WE-171.

Fransız işgali bölgede giderek etkisini hissettirmeye başlayınca Kuzey Tevâriklerinin en etkili hâkimlerinden Haggar Şeyh-i Ekberi Heytağıl ag Muhammed Biska (ö. 1902) durumu derhal Osmanlı Devleti'ne haber verdi. Bizzat şeyhin imzasıyla gönderilen mektubun birinci nüshası Gadamis Kaymakamlığı'na ulaşmıştı. Gelen mektubun içeriği hakkında bilgilendirilen Trablusgarp Valisi Ahmed İzzet Paşa (1879-1880), bölge halkının şikâyetlerinden Fransız Konsolosunu haberdar etmişti. Bu yüzden Fransızlar, söz konusu mektubun Osmanlı nezdinde idrak edilip anında tedbir alınmasını engellemek için türlü yollara başvuruyorlardı. Hatta bir şekilde bu vb. mektupları ele geçirip birer kopyalarını almak suretiyle bir adım öne geçip etkili

hamleler yapma imkânı buluyorlardı. Bu durum karşısında Şeyh, Gadamis kasabası kaymakamına ikinci bir mektup daha gönderdi.¹³⁸ Bu mektubu alan dönemin valisi Mehmet Nazif Paşa (1880-1882) ilk mektuba da muttali olarak derhal tercüme ettirip İstanbul'a iletmeye muvaffak olmuştu.¹³⁹

Elli yedi yaşında amenukallik görevini devralan Şeyh Heytağıl, 23 yıllık iktidarı boyunca Haggar topraklarında siyasi, iktisadi ve toplumsal canlanma yaşanmasına vesile oldu. Öngörülü danışmanları aracılığıyla izlemiş olduğu denge politikası sayesinde, bölgesinde Fransızların yayılcılığını geciktiren bir aktör olarak ön plana çıkmaktaydı. Örneğin Albay Flatters'ın Sahra'yı geçme misyonu, şeyhin yeğenleri tarafından düzenlenen ama namı kendisine tevdi edilen kanlı bir baskınla imha edilmişti. 16 Şubat 1881 tarihinde Şeyh Heytağıl'ın kızkardeşi Havila ile evli olan ve danışmanlığını yapan Şikat, oğulları Attisi (Etîsî, Atîsî) ve Anaba ile birlikte kendisinden habersiz bir şekilde yaklaşık 600-700 kişilik bir grupla üç koldan saldırarak, Flatters ve beraberindeki birliği kurdukları pusuyla ortadan kaldırmışlar¹⁴⁰ ve misyonun taşıdığı 50 ateşli topu ise ele geçirmişlerdi.¹⁴¹ Ayrıca saldırının gerçekleşmesinde Cezayir'in Ayn Salah şehrinde Fransızlara karşı mücadele eden Emir Abdülkadir'in ve Araplardan Evlâd-ı Seydi Şeyh kabilesi reisi Sidi Hamza'nın da doğrudan etkisi söz konusuydu. Nitekim kendisi Osmanlı Padişahını, bütün

---

¹³⁸ Şeyh Yunus Heytağıl b. Beyk'in Gadamis kaymakamına gönderdiği mektuplardan biri, 26 Rebîuelevvel 1298 (26 Şubat 1881) tarihli olup, Flatters misyonunun ortadan kaldırılmasından sadece on gün sonrasına aittir. Bu tür mektuplardan bazıları bir şekilde Fransız misyon şeflerinin eline geçmiş ve Paris'te Tevâriklerle ilgili kaleme alınan kitaplarda Fransızcaları tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bu şekilde dünya kamuoyundaki Tevârik imajı sürekli karalanarak kötü gösterilmiş ve menfi manada uluslararası bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Gouvernement Général de l'Algérie, **Deuxième mission Flatters, Historique&Rapport**, Alger 1882, s. 156-157; Benhazera, **a.g.e.**, s. 122-123; Harding King, **a.g.e.**, s. 148-149.

¹³⁹ Bu Tevârik amenukalinin Osmanlı makamlarına yazdığı mektuplardan "Hükûmet-i Osmaniye'ye muhib, ahâli-i vilayete vedûd bir şahsiyet" olduğu net olarak anlaşılmaktaydı. Tevâriklerin Flatters misyonuna düzenlediği saldırıdan yaklaşık dört ay sonra Dersaâdet'e ulaşan mektup sûreti için bkz. BOA, **A.VRK.DH.TG**, 8.7.1298 (24), 26/Ra/1297 (8 Mart 1880).

¹⁴⁰ Bourgeot, **Les Sociétés touarègues. Nomadisme, identité et résistances**, Karthala, Paris 1995, s. 273; Bourgeot, "Sahara: espace géostratégique et enjeux politiques (Niger)", **Autrepart**, Nu: 16, 2000, s. 22; "The Massacre of Colonel Flatters' Expedition", **Timaru Herald**, C. XXXIV, S. 2091, 6 June 1881, s. 2; "The Massacre of A French Exploring Expedition", **Southland Times**, S. 4049, 20 June 1881, s. 2; "Massages of A French Expedition in Algiers", **The Nelson Evening Mail**, C. XVI, S. 145, 20 June 1881, s. 4.

¹⁴¹ Bernard, **a.g.e.**, s. 230-234.

Müslümanların halifesi olarak kabul ettiği için Fransızların kuzeydeki Cezayir'den Sahra'ya inmelerine son nefesine kadar engel olmaya çalıştı.¹⁴²

Fransa'nın Sahra'nın güneyine doğru inme politikalarını hayata geçirmek amacıyla tertiplenen askeri misyonlar yerel kabileleri rahatsız edince Ayir, Zinder ve Hevsa sultanlıkları İstanbul'a bir heyet göndermeye mecbur kaldılar. Bu heyet, Evlâdü'l-Emin (Ebû Eyyübi'l-Ensârî soyundan gelen) ailesine mensup olan Gat Sultanı Muhammed Sâfi Efendi tarafından büyük bir hüsnü kabule mazhar oldu. Fakat Fizan Mutasarrıfı Yahya Nüzhet Bey, bölgede yaşanan bazı olumsuzlukları dikkate almayınca, heyette yer alan kişiler yola çıktıklarında kuvvetle muhtemel Tevârik reislerinden Şeyh Yahya tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü.¹⁴³ Bu olumsuz gelişmeleri de dikkate alan Trablusgarp Valisi Ahmed Râsim Paşa¹⁴⁴ (1880-1896), Fizan'ı çok iyi bilen ve özellikle Kuloğulları sınıfına sözünü geçirebilecek Mansûr Paşa'yı 13 Şubat 1887'de Fizan Mutasarrıfı tayin edince sular duruldu.¹⁴⁵ Nitekim göreve gelmesinin üzerinden henüz bir buçuk ay geçmişken, Tevârik kabilesinin Fizan Sancağı mülhakatından Gat kazası ahaliyle birleşerek bu kazanın kale duvarını yıktıkları ve içeri girerek muhafız askeriyle kavgaya tutuştukları haberi üzerine Mansûr Paşa, beraberindeki askerlerle birlikte derhal bölgeye intikal ederek bu hadiseyi hızlı bir şekilde kontrol altına aldı.¹⁴⁶ Pepe namıyla maruf Mehmed Emin Paşa döneminden itibaren Cebel, Hums ve Fizan sancaklarında tesis edilen bir nevi derebeylik idaresi

---

¹⁴² Haggar şeyhinin ismi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Mevcut çalışmalarda Ahitağıl, Heytağıl, Ahitarel, Aitarel, Ahitarhen, Ayağıl, Aytigal, Ahitayel ve Ahitarer gibi farklı telaffuzlara da yer verilmektedir. Haggar Şeyh-i Ekberi Yunus Heytağıl Muhammed (bin) Biska ismiyle imzaladığı mektup, II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a ulaşmıştır. Bu zât, Haggar Tevârikleri içerisinde saygın bir konuma sahip olan ve büyük nüfuz sahibi yedinci Amenukal el-Hac Ahmed ag el-Hac el-Bekrî'nin yerine seçildi. Haggar Tevârikleri'nin Kel Gela kabilesinden cesur bir Tevârik savaşçısı olan Haggar Amenukali Heytağıl, Ezgar Amenukali Nahnûhen'e mektup yazarak her iki taraftan da çok sayıda ölen olduğunu belirtti ve kardeş kavgasının son bulmasını istedi. Trablusgarp Vilayeti'nin müdahalesi ve nasihatleri sonucu nihayetinde yıllardır süren kavgaları sona erdi. Detaylı bilgi için bkz. Schirmer, **a.g.e.**, s. 83-84; Bernard, **a.g.e.**, s. 320-321. Ezgar-Haggar arasında cereyan eden kardeş kavgalarındaki cesurluğu yazmış olduğu şiirlere aksetti. Detaylı bilgi için bkz. Gast, "Ahitarel, Aitarel, Ahitarhen (Ahitayel)", **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 315-319; Harding King, **a.g.e.**, s. 146, 148; Çaycı, **a.g.e.**, s. 46; Feraud, **a.g.e.**, s. 513-515. Bununla birlikte Fransızların Haggar topraklarındaki bu ilk askeri misyonuna Tevârikler tarafından baskın yapılarak yok edilişi, Kuzey Tevârikleri arasında halen kahramanlık nişanesi olarak destansı bir anlatımla dilden dile doluşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Keenan, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁴³ BOA, **Y.EE**, 122 (121), Nu: 2389; Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁴⁴ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, C. IV, Yay. haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1351-1352.

¹⁴⁵ 5 Aralık 1886 (8 Rebûlevvel 1304) tarihinde 7.000 kuruş maaşla Fizan Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı. Ziletin hanedanının köklü kabilelerinden Berâhime'ye mensûbiyeti olan Mansûr Paşa'nın sicill-i ahvâli ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. BOA, **Y.PRK.ZB**, 6/35, 21/S/1308 (6 Ekim 1890).

¹⁴⁶ BOA, **Y.A.HUS**, 201/13, 04/B/1304 (29 Mart 1887).

kademeli olarak mutasarrıflığa dönüştürüldü ve Sudan ticaret yollarının güvenliğinin aksamaması için gerekli tüm tedbirler alındı.¹⁴⁷ Ancak bu saldırının izleri uzunca bir süre devletin kurumsal hafızasında yer ettiği için Osmanlı Hükümeti, Tevâriklere menfi gözle baktı. Bilhassa saldırının gerçekleşmesi sonrasında Haggar Reisi Şeyh Heytağıl'ın Osmanlı'ya sadakati bilindiği halde neden Osmanlı idaresine dahil edilmediği Trablusgarp Mebusu Mahmud Naci Bey¹⁴⁸ (Balkış, ö. 1959) tarafından sorgulanmakta ve ricâl-i devletin bu tutumu eleştirilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'e yazılan ve bugüne kadar Tevâriklerle ilgili araştırmalarda tespit edilemeyen bir mektup¹⁴⁹, içerik itibariyle diğerlerine benzese de yazılış gayesi ve hitapta Müslümanların halifesi sıfatının öncelenmesi bakımından önem arz etmekteydi. Yazılış gayesi Osmanlı padişahını Büyük Sahra'da cereyan eden hadiselerden doğrudan haberdar etmektir. İstanbul'dan hem maddi hem de manevi yardım bekleyen Şeyh Yunus Heytağıl b. Beyk'in devrin şartlarını iyi okuyabilmesi ve ayrıca maddi yardım konusunda da ısrarcı bir tutum takınmamış olması ise gözlerden kaçmamaktadır. Ancak Hilâfetin manevi yönden kendileriyle mutlaka ilgilenmesi gerektiğini arz ederek gayretkeşliğinin bir nişanesi olarak keşif ve ticaret maksadıyla dahi olsa yurtlarını Allah'ın ve Rasûl'ünün düşmanları olan Hıristiyanlara çığnetmediğini vurgulu bir şekilde ifade etmiştir. Kendileri sahip oldukları bölgesel gücü muhafaza edebildikleri sürece Fransızların nüfuz sahalarından asla geçemeyeceklerini, Albay Flatters ve beraberindeki misyonun başına gelen hadisenin İstanbul'a Fransız resmi yetkilileri tarafından yanlış bir surette aktarılabilirliği endişesini haber vermektedir. Diğer taraftan şerhlerinden emin olmak gayesiyle Cezayir'deki işgal faaliyetlerini sürdüren Fransızlar ile zaman zaman haberleştiği için mevcut ikili ilişkilerin, Flatters misyonuna yapılan saldırıyla akamete uğradığının da farkındaydı.¹⁵⁰ Bilhassa Tevâriklerin vahşi bir kabile olduğu ve Fransız Sefareti'nin diplomatik girişimde bulunarak, bu toplumun mutlaka cezalandırılması gerektiği şeklinde ilgili Türk makamlarına resmi girişimlerde bulunacağını da tahmin eden Şeyh Heytağıl, bu girişimlere itibar edilmemesini padişahın bizzat rica etmekteydi.

¹⁴⁷ BOA, Y.EE, Nu: 2366/51/78, 13/C/1304 (9 Mart 1887).

¹⁴⁸ Osmanlı hizmetinde bulunan iki Trablusgarplı Mahmud Naci ve Mehmed Nuri kardeşlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarp-Hedefteki Ülke Libya'nın Tarihi**, Yay. haz. Ahmet Kavas vd., ORDAF Yayınları, Kaynak Eserler Serisi Nu: 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 7-22.

¹⁴⁹ Bu mektubun Osmanlı Arşivi'ndeki tespitini, Afrika Uzmanı Ahmet Kavas yapmıştır.

¹⁵⁰ René Bazin, **Le Père de Foucauld**, Librairie Plon, Paris 1937, s. 79.

Hususiyetle Fransızlarla anlaşmaları yolunda yapılacak herhangi bir teklife ise asla sıcak bakmayacaklarını haber veriyordu. Çünkü Tevâriklerin en muktedir dönemlerinden biri olan Şeyh Heytağıl zamanında Kuzey ve Güney Tevârikleri aynı çatı altında birleşmeyi başarmıştı. Ayrıca Heytağıl, Osmanlı idaresinin varlığının devam etmesi durumunda kendi gücünün de devam edeceğinin farkındaydı.

Şeyh Heytağıl'ın İstanbul'a gönderdiği mektup sayesinde Padişah ve Mabeyn-i Hümâyün'dakiler Haggar Tevârikleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını anladılar. Bu mektubun ulaşması sonrasında Trablusgarp Vilâyeti üzerinden ilgili makamlardan bu kabile ve onun bağlı bulunduğu bütün Tevârik toplumu hakkında bilgi talep edildi. İlgili makamlardan İstanbul'a bu toplumla ilgili ulaşan bilgilerden yola çıkılırsa bunların sıhhat derecesi şüpheli olmakla birlikte gerekli bilgilendirmelerin ivedilikle sağlandığı anlaşılmaktaydı.¹⁵¹

Osmanlı Devleti, aslında ilk defa II. Abdülhamid'e yazdığı mektupla Şeyh Heytağıl'ın bölgedeki faaliyetlerinden haberdar oldu. Zira Fransızların Cezayir'den Sudan'a geçme planlarını zamanında fark eden Tevârik amenukali, 1902'deki vefatına kadar buna izin vermedi. Ayrıca yıllardır aralarında husumet bulunan Kuzey Tevârikleri arasındaki kardeş kavgasına son verdi. Trablusgarp Valisi Ahmed Râsim Paşa ve Fizan Mutasarrıfı Mustafa Faik Bey döneminde birçok kez mektuplaştı. Bu zat, Osmanlı Devleti'ne olan derin muhabbeti yanında; Trablusgarp ahalisine verdiği kıymetle de maruftu. Ayrıca Kelviler ve Ulliminler de dahil olmak üzere Haggarların çatısı altında birleşen Tevâriklerin Osmanlı tâbiyyetini kabul ettiği, gönderdiği mektuplardaki kendi ifadeleriyle sabitti. 1901 yılında Gat Kaymakamı Hasan el-Ensârî'nin biraderi Seyyid Ali Reis'in ölümü üzerine yerine Hacı Ucla geçince, devlet teamülleri gereğince Haggar kabilesine bir elçi gönderildi ve Osmanlı Devleti adına hil'at giydirildi. Halefi Attisi ag

---

¹⁵¹ Fas ile Trablusgarp arasında yaşayan Kuzey Tevârikleri'nin iki yüz bin nüfusa sahip ve Gadamis kazası ile Haggar arazisi arasındaki mesafenin iki yüz saat olduğu ve Sudan ticaret güzergâhında Trablusgarplı tüccarlar için hayati önemi haiz oldukları kaydedilmektedir. Bu arşiv vesikasında Tevârik kabilelerinin tamamının toplamda bir buçuk milyon nüfusa sahip olduğu bilgisine de yer verilmektedir. BOA, **A.VRK.DH.TG**, 8.7.1298 (24), 26/Ra/1297 (8 Mart 1880); **Y.MTV**, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907). Sâdık el-Müeyyed Paşa ise muhtelif kabileleri içerisinde barındıran Tevârik nüfusunun iki milyon; Ezgar kasabasında ikamet edenlerin yirmi bin ve Büyük Sahra'nın batısında nüfuzları çok güçlü olan Haggarların kırk bin olduğunu belirtmektedir. Ele alınan konuyla alakalı Güney Tevârikleri'nin hâkimiyet sahasına giren Ayir bölgesindeki Azbin'de ise beş yüz bin ve Sudan'da ise bir buçuk milyon Tevârikin yaşadığını haber vermektedir. Sâdık el-Müeyyed, **a.g.e.**, s. 78-79. Mukayeseli incelemeler sonucu, Avrupalıların bölgeye gelmesi sonrası yayınladıkları misyoner raporlarında ve hâtırat kitaplarında geçen rakamsal verilerin, birinci elden bilgiler olmakla birlikte sıhhatli ve yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Amellal¹⁵² ise Osmanlılara daha fazla yakınlaştı.¹⁵³ Ayrıca Gat Kaymakam Vekili ve Askerî Kumandanı el-Hâc Senûsi, gönderdiği mektuplarla Ezgar ve Haggar amenukalarını Fransa'ya meyletmemeleri noktasında düzenli surette uyardı ve bu sayede Gat idaresine tabi olmalarını sağladı.¹⁵⁴

1904'te Nijer'in batısını "Zinder Askeri Bölgesi" adıyla işgal eden Fransızlar, Senegal'den Çad'a kadar uzanan bölgeyi Fransız Batı Afrikası sınırları içinde kabul edip buraya Yukarı Senegal-Nijer adını verdiler. Ancak bölgeye giren Fransızlar Tévâriklerin mukavemetiyle karşılaştı.¹⁵⁵ Bu süreçte Fransızlar tarafından Haggar Amenukali Attisi'nin hâkim olduğu topraklar da işgal edilince, amenukal Gat'a dört günlük mesafede yer alan Osmanlı hâkimiyetindeki Tarat'a yerleşti. Fransızlar bununla da yetinmeyerek, 1910 Martı ayında buraya girerek 40 Tévâriki esir aldılar ve bunlara ait olan 140 deve, 60 keçi ve 12 adet tüfeği gassettiler.¹⁵⁶ Diğer yandan 23 Mart 1910 tarihinde Agades mevki kumandanı Yüzbaşı Cottenest (Kot), kendi bölgesi haricine çıkarak 800 kilometrelik bir mesafe katetti ve Osmanlı askerinin himayesinde olmasına rağmen Fizan'ın güneyinde seyreden bir kafileye saldırdı ve bu kabile, Fransız zâbitinin Kavar'dan geldiğini zannederek devecilerini teslim edince, tamamı Osmanlı zâbitinin gözü önünde süngüldü.¹⁵⁷ Bu olay üzerine 13 Nisan 1910'da Teğmen Fazıl Bahaddin komutasındaki bir Türk müfrezesi Tarat vadisine geldi. Fransızlar, Osmanlı müfrezesinin bu hamlesi üzerine buradan çekilse de çok geçmeden ikinci bir hamle yapmaktan geri durmadı. Buna mukabil 21 Nisan'da Teğmen Rasim komutasında otuz

---

¹⁵² Attisi ag Amellal, Fransızca matbu kaynaklarda kasıtlı olarak menfi değerlendirilmekte ve kendisinden "l'ancien amenokal" yani "eski amenukal" sıfatıyla bahsedilmektedir. Bu söylem, Osmanlı hâkimiyetini kabul eden ve bu bağlamda işgalci Fransızlarla mücadele eden Attisi'nin amenukallığını, Fransa'nın reddettiği manasına gelse de, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerdeki bilgiler, Fransız kaynaklarında yer alan bu bakışı çürütmektedir.

¹⁵³ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 165-166, 174.

¹⁵⁴ BOA, **BEO**, 3161/237071, 29/Ş/1325 (5 Aralık 1907).

¹⁵⁵ Kavas, "Nijer", **DİA**, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 106.

¹⁵⁶ Trablusgarb Valisi Hüseyin Hüsnu Paşa'nın (Ağustos 1909-Ağustos 1910) Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifrede yer alan bilgilere göre; Tarat vadisine giren Fransız müfrezesi, yerel halktan 11 nüfusu esir almış ve 171 deve ile 60 koyunu gassetmiştir. BOA, **DH.SYS**, 1/3, 27 Nisan 1326 (10 Mayıs 1910), Lef. 40-41.

¹⁵⁷ Bu tarihlerde malum olduğu üzere Fizan Mutasarrıflığı, Cânet'e dair vuku bulan ihtilaflar artınca güneye giden tüccar kabilelerinin oraya kadar ulaşımını muhafız birliğiyle sağlamakta ve Cânet'e geldikten sonra koruma görevini Fransız zabıtlarına devretmekteydi. İşte Osmanlı zabiti, bu tarihlerde beraberinde 14 trayyör ve 30 gomiye bulduran Kaptan Kot'a tesadüf ettiği vakit, bunu Kavar'dan gelen askerinin zâbiti zannederken kendi eskortluğundaki kafilayı bu Fransız subayına teslim etti ve maalesef bu hata sonrası kabilenin tamamı Fransız zâbiti ve beraberindeki çete eliyle süngülenerek öldürüldü. **MMZC.**, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 450.

kişilik ikinci bir Türk müfrezesi Tarat'a yerleşti ve burada Osmanlı bayrağını dalgalandırdı. Bu süreçte Osmanlılar, Şeyh Attisi'yi Haggar Tevârikleri'nin amenukali olarak kabul etmeyi sürdürdüler.¹⁵⁸ Ancak Fransızların, yirmi seneden beri Hükümet-i Osmaniyye'ye fiilen tâbi bulunan Ezgar Şeyhi Bû Fenâyet ile kabilesi Mingasatinlerin sâkin oldukları Tarat ve Gat'ın kuzeybatısındaki Tehâmelet vadilerinin güneyinde kalan topraklar üzerinde hak taleplerini sürdürmeleri ve işgale teşebbüs etmeleri sonrasında kurulacak ikili bir komisyonla meselenin haline karar verildi.¹⁵⁹ Zira Tarat ve havalisindeki Haggarlar, şayet anlaşmazlık devam ederse ve Gat hududu uzatılacak olursa topyekün Attisi'nin bulunduğu bölgeye göç edeceklerdi.¹⁶⁰ Zaten Gadamis civarında yaşayan Tevârikler de Fransızların kendilerine gönderdikleri mektupları en başından beri ilgili makamlara teslim ettikleri¹⁶¹ gibi, Osmanlı idari mercilerinden mürûr tezkiresi alamayan hiçbir yabancıların da kendi topraklarında ikametine izin vermiyorlardı. Ancak çok geçmeden Türk-İtalyan Savaşı patlak verince Fransızlar, Trablusgarp Vilâyeti sınırları içerisinde yer alan bazı vahaların Tunus'a ait olduğunu varsayarak toprak talebinde bulunmaya başladı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu savaş sürecinde Trablusgarp cephesindeki askeri birliklerin Tunus üzerinden gelen desteklere muhtaç olduğunu biliyordu.¹⁶² Nitekim Trablusgarp Kumandanı Neşet Bey'in tüm gayretlerine rağmen Fransızlar, bir oldubittiyle önce Cânet'e ve ardından Aralık 1911'inde Gat ahalisinin mezraası ve merası hükmündeki Tarat vadisine girerek yerleşmeye başladı ve bilhassa Cânet'teki Senûsi zaviyesini kışlaya çevirdi.¹⁶³ Ardından Tunus sınırını kapatacağını ima ederek, Bâbîâli'yi söz konusu vadileri terketmeye mecbur etti.

---

¹⁵⁸ Çaycı, **a.g.e.**, s. 158-59 [**H.A. (Hariciye Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Müdürlüğü) 523**, Şeyh Attisi'nin Dilekçesi, 23 Mayıs 1326 (5 Haziran 1910)].

¹⁵⁹ BOA, **A.MKT.MHM**, 736/14, 17/C/1329 (15 Haziran 1911); **DH.SYS**, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911), Lef. 67/1.

¹⁶⁰ BOA, **A.MTZ.TG**, 15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913), s. 1-80 (Fizan Mutasarrıflığı'nın Gat ve Güney hudutları hakkında çeşitli malumatları bildiren raporu).

¹⁶¹ BOA, **BEO, Vilayet Giden-Trablusgarp**, Defter Nu: 362, 241520/61, s. 41, 31 Temmuz 1318 (23 Haziran 1902).

¹⁶² BOA, **BEO.SYS**, Dosya Nu: 35.

¹⁶³ BOA, **BEO**, 3991/299285, 26/M/1330 (16 Ocak 1912); **Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)**, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu (OİH Kol.), Klasör: 57, Dosya: H-1 [42. Tümen Harp Cerideleri Defterleri], Fihrist: 1/122, s. 244; Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/131, s. 262.

3. Tevârik Topraklarında Yeni Aktörler: Avrupalı Misyon Şefleri ve Seyyahlar

Avrupa devletlerinin giderek ilgisini çeken ve zamanla yeni bir pazar haline dönüşen Afrika kıtası, bir yandan misyonerlik faaliyetleriyle Avrupa'nın tasallutu altına girerken, diğer yandan ekonomik sebeplerle etki altına alınmaya çalışıldı. Büyük Sahra'nın iç bölgelerinin keşfedilerek işgal edilmesini ilk defa düşünen ise İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth (7 Eylül 1533-24 Mart 1603) oldu. 1630 yılında Tinbüktü'ye varmayı başaran Paul Imbert'in öldürülmesinden sonra iki asır boyunca Avrupalılar ciddi anlamda sahnede görülmemişlerdir. Nitekim 1828'de Tinbüktü'ye gelebilen ikinci Avrupalı René Caillié'nin ardından 1858 yılında Fransız Sömürge İdaresi adına İsmail Buderba Tevârik topraklarında arz-ı endam etmiştir.¹⁶⁴ Daha sonra Haggar topraklarına gelen Henri Duveyrier ile Ezgar diyarında dolaşan Marquis de Morés gibi misyon şeflerinin öldürülmesi, keşif gezilerinde kısa süreli bir kesintiye neden olsa da sonraki süreçte bu nevi seyahatlerin daha da artmasını tetiklemiştir.¹⁶⁵ Yayılmacılıkta sınır tanımayan sömürgeci devletler, Kuzey Tevâriklerinin ardından onların Güney'deki kardeşlerinin topraklarına uzanmışlardır. İlerleyen süreçte de daha profesyonel saha elemanlarını, düzenledikleri misyonlarda istihdam etmişlerdir.

Büyük Sahra'nın en eski yerlilerinden olup, Sahra transit ticaretinin omurgası konumundaki Tevârikler, bu harici unsurların kendi topraklarına musallat olmalarından rahatsızlardı. Avrupalıların bölgeye seyahatleri bilimsel bir kılıf altında gerçekleştiriliyordu ki; Batı Sahra'dan Merkezî Sudan'a kadar Afrika'nın her yerinde Batılı seyyahları ve kâşifleri görmek mümkündü.¹⁶⁶ Bilhassa Fransızların bu seyahatlere yoğun ilgi göstermesi, İngilizlerin ve Almanların da dikkatlerinin bu kıtaya yoğunlaşmasına neden oldu. Bu misyonların başında görev alan kişilerin büyük bir kısmının papaz, antropolog, arkeolog, filolog veya jeolog gibi farklı branşların kisvesi altında seyahat ederek bağlı buldukları ülkelerin istihbarat birimlerine raporlar hazırladıkları bilinmekteydi. Bu misyon şeflerinin kaleme aldıkları hâtrât türü eserlerde ve hazırladıkları raporlarda kabileler arasındaki siyasal dengeler ve iç çekişmeler değerlendirilmekte ve söz konusu coğrafyalardaki su kuyuları, menziller, vahalar ve

¹⁶⁴ "The Holy City of Timbuctoo", **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1; Bernard, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁶⁵ İlerleyen süreçte tahdîd-i nüfuz icra eden Fransız Komisyon Heyeti, Meşîkîk yakınlarında seyyah Marquis de Morés'nin öldürüldüğü yere heykelvari büyük bir mezar taşı dikmiştir. Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarp**, s. 184, dipnot: 1.

¹⁶⁶ Kavas, "Mali", **DİA**, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 498.

önemli ticaret noktaları yanında bölgenin ulaşım haritasıyla ilgili kapsamlı bilgilere yer verilmekteydi. Diğer taraftan Hıristiyan misyonerliği çalışmalarının yoğunlaştığı dönem (1800-1860) ile bu keşif gezilerinin artışının mütenasip bir seyir izlemesi¹⁶⁷, söz konusu faaliyetlerin organize ve belli bir plan dahilinde gerçekleştirildiği intibamı güçlendirmektedir. Ayrıca Afrika kıtasının farklı bölgelerine giden misyonların topladığı bilgiler ışığında belirlenen stratejik bölgelerde misyoner teşkilatlarının kurulduğu da gayet açıktı. Bu durum, Avrupalı devletlerin Afrika’da müstemleke haline getirdikleri ülkelerin Müslüman ahalisini kendilerine karşı tehdit olarak algılamalarından kaynaklanmaktaydı.

Merkezî Afrika’daki ticaret yollarını kontrol altına almak ve kendi menfaatlerini yerel idarecilerle yapacağı anlaşmalarla güçlendirmek isteyen Büyük Britanya, Adolf Overweg isimli Alman kâşife, 1849 yılında yola çıkacak olan James Richardson’ın komutasındaki birliğin içerisinde yer almasını emretti. Bu keşif grubu, Sahra Çölü’nü geçip Çad Gölü’nün etrafını dolaşan ilk Avrupalı misyon olacaktır. İngilizler adına çalışan Overweg’in 27 Eylül 1852 tarihinde Çad’ın Maduari köyünde ölmesinden sonra Fransızlar, bu bölgedeki teşebbüslerini günden güne arttırdı. Fransızların coğrafya enstitülerini tesis ederek hayata geçirmek istediği asıl hedef, Sahra bölgesinin kuzeyden güneye St. Thomas; doğudan batıya St. Ludgard misyonlarıyla kat edilmesiydi, ancak başarılı olunamadı. Nijer Nehri’nin merkezi bölgelerine seyahat eden ilk Batılı Mungo Park (1771-1806), Erwin de Barry (1876-1877) ve Teğmen Dixon Denham (1786-1828) idaresindeki Bornu misyonunda yer alan Dr. Walter Oudney (1790-1824) ile Hugh Clapperton (1788-1827), Villiers Hatton (1852-1914) ve Emslie John Horniman (1863-1932) keşif yolculuklarında kısmen hedeflerine ulaştılar. Çekilen zorluklar, salgın hastalıklar ve başlarına gelebilecek saldırı ihtimalleri nedeniyle başlangıçta misyon şeflerinin çoğu bu nevi gezilerden çekiniyorlardı. Bütün çekincelere rağmen gerçekleştirilen birçok keşif yolculukları sonrasında elde edilen tecrübeler ve coğrafi bilgiler vasıtasıyla hedef Çad Gölü’ne ulaştılar.

George F. Lyon¹⁶⁸, Trablusgarp yoluyla Bornu’ya ulaşmayı başaramayınca; “Tüccar Girişimciler Topluluğu (The Society of Merchant Venturers)” teşekkülü

¹⁶⁷ Kavas, “Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, **Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001), Ankara 2002, s. 448.

¹⁶⁸ Tevârikler hakkında ilk defa çelişkili bilgiler veren bu kişidir. O, 1821 yılında çıktığı yolculuğunda Tinbüktü’nün güneyinde Müslüman olmayan aynı zamanda da “teslis” inancını kabul etmeyen Monofizit

üyelerinden olup köle ticaretinin en büyük destekçilerinden Lord Charles Barthust tarafından teşkil edilen yeni bir keşif heyeti, 1821 Martı'nda Fizan ve Tinbüktü üzerinden Sudan'a gitmek üzere görevlendirildi. İngiliz hükümetinin Sahra-altı Afrika'daki Kânim-Bornu Sultanlığı başta olmak üzere kıta genelindeki ticari menfaatlerini korumak ve Sahra transit köle ticaretindeki çıkarlarını muhafaza etmek üzere ikinci misyon şefi olarak Teğmen Dixon Denham tayin edildi. Bilhassa Tevârik reislerinden Hatita ag Guden (Khuden)'e Gat kasabasından geçerken, birinci misyonlarına gösterdiği kolaylıklar ve yardımlar için bir bornos ve kılıç hediye edildi. Avrupalılar Teğmen Denham'ın birliğindeki Hugh Clapperton sayesinde, 1822 yılında Tevârik reisi Hatita'nın da yardımıyla Tifinağ alfabesinden haberdar oldu ve Temâşek diliyle ilgili notlar aldı. Denham, güneye doğru giden Bornu misyonunu korumak için gerekli olan mürûr tezkiresini elde edebilmek için, İngiltere'nin 1814-1846 yılları arasındaki Trablusgarp Başkonsolosu Hanmer Warrington'ın da desteğiyle Yusuf Karamanlı Paşa (1766-1838) ile bizzat görüştü. Misyon ve beraberindeki kabile, 1822-1823 yılları arasında Sahra'daki Kavar vadisi, Bilma ile Tibu ve Kanuri ülkelerini gezerek güneye doğru Ayir üzerinden çıkan kervanların son durağı Katsina'ya vardı ve 4 Şubat 1823 tarihinde Çad Gölü'nün kuzey kıyısına ulaştı. 17 Şubatta Bornu Sultanlığı'ndaki Kuka'ya (şimdiki Kukava, Nijerya) ulaşarak Kano ve Sokoto'ya doğru devam etti.¹⁶⁹ Fakat Fülâni ve Hevsa toplumlarına hükmeden ve Nijer Tevârikleri'nin tarihinde önemli bir yere sahip Sokoto Halifeliği Sultanı Muhammed Bello, kendi topraklarına ulaşan bu misyonun daha ileri noktalara gitmesine izin vermedi. Hugh Clapperton, Muhammed Bello'yu ziyaret eden ilk Avrupalıydı ve Bello'nun Hıristiyanlık mezhepleriyle ilgili sorduğu tüm sorulara cevap vermişti. Diğer taraftan Hatita, 1823 Aralık ayında Fizan, Ayir, Tinbüktü ve Nijer Nehri hattını takip eden İngiliz Gordon Laing misyonuna muhafızlık yapınca Muhammed Bello ile araları açıldı. Teğmen Denham ve ekibi ise Büyük Sahra Çölü'nü kuzeyden güneye geçmeyi başaran ilk Avrupalı keşif heyeti oldukları için 30 Mayıs 1825 tarihinde İngiltere'ye

---

Hıristiyanlara Tinbüktü'nün güneyinde rastladığını iddia ederek dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış ve bu haber, Hıristiyan camiasında büyük yankı bulmuştu. Jacques Hureiki, **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 35. Muhtemelen Lyon, gerçekle uyuşmayan bu bilgileri ortaya atarak, riyasetindeki misyonun başarısızlığını örtbas etmek istemiştir.

¹⁶⁹ Fransa ve diğer Avrupalı ülkeler tarafından talep edilen bu tezkireler ve emannâmeler, esasında Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetinin uzun yıllardan beri tanındığını ve bu bölgelerde seyahat edecek misyoner ve seyyahların yol güvenliğinin sağlanması konusunda Osmanlı idarî makamlarından yardım talebinde bulduklarını ortaya koymaktaydı. Rouard de Card, **La France et la Turquie dans le Sahara Oriental**, A. Pedone, Paris 1910, s. 17-18.

vardıklarında, bu başarılarından dolayı büyük bir ilgiyle karşılandılar. Ayrıca 1826 yılında Denham, yolculuğu esnasında elde ettiği bilgiler doğrultusunda 19 karakterli Tifinağ alfabesini ilk defa bilim dünyasına tanıttı.¹⁷⁰ Diğer yandan 1836 yılında meydana gelen Guvankuke Savaşı'nda Gobirava, Katsinava ve Tevâriklerden oluşan muhalefet koalisyonunu yenerek ortadan kaldıran Muhammed Bello, bu yakın tehlikeyi tamamen olmasa da kontrol altına almayı başardı ve askeri üstünlüğünü zirveye taşıdı. Bu süreçte inislimen Muhammed el-Geylânî ile düzenli olarak mektuplaştı ve Fülânileri yerleşik hayata geçirerek, İslâm'ı göçebe toplumların benimsediği din olmaktan çıkarmak için büyük çaba sarfetti.¹⁷¹

Sahra Çölü ve Nijer Nehri Deltası arasındaki ticaretin vazgeçilmez kavşak noktası Tinbüktü şehri, batılılar tarafından her zaman merak konusuydu. Bilhassa bu konuda İngilizler ve Fransızlar arasında sert bir rekabet vardı. Ritchie'nin 1819'da Murzuk'ta öldürülmesinin ardından İngilizler Katsina'ya, oradan da Çad Gölü'ne ulaşırken; 1824 yılında Fransız Soci  t   de G  ographie, Tinbüktü'ye ulaşacak ve bu bölgeyle ilgili bilgi edinerek dönecek ilk Fransıza 10.000 frank ödül vereceğini ilan etti. Tinbüktü'ye ulaşarak bu büyük ödül kazanmak isteyen iki kâşif Alexander Gordon Laing (1793-1826) ve Ren   Cailli   (1799-1838) ilk yola çıkanlar oldular. Cailli  , 1828 yılında Tinbüktü'ye ulaşsa da, bu süreçte bölgeye ilk ayak basan Laing oldu.¹⁷² Cailli  , aynı yıl içerisinde Tinbüktü'den Fas'a kadar Haggar topraklarının batısında yer alan Tenezr  ft bölgesini tamamen gezdi. Ancak Hıristiyan olduğu gerekçesiyle bilinenin aksine Tev  rikler tarafından değil Arap Ber  biş kabilesi reisi Şeyh Ahmed tarafından öldürüldü. Binbaşı Gordon Laing ise Trablusgarp'tan Tinbüktü'ye kadarki kısmı 1824-1826 yılları arasında dolaştı, fakat Şeyh Osman'ın himayesinde olmasına rağmen Tinbüktü'n  n 200 mil kuzeyindeki Ayn Aravan'da öldürülmekten kurtulamadı.¹⁷³ Fas üzerinden seyahatine başlayan bir diğer seyyah G  rard Rohlfis ise Ayn Salah'taki Tanger üzerinden Tafilelt'e gitmeyi amaçlıyordu. Abovan şehri sakinleri, gayrimüslim

---

¹⁷⁰ Hureiki, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁷¹ Mervyn Hiskett, "Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hil  feti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1279-1318/1819-1862)",   ev. Kadir Özköse, **Gazi   niversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 4, s. 180-181.

¹⁷² Ange Marie Joseph Richer, **Les Touaregs du Niger (Region de Tombouctou-Gao): Les Oulliminden**, Larose, Paris 1924, s. 114.

¹⁷³ Cailli  , **Journal d'un voyage    Temboctou et    Jenn   dans l'Afrique Centrale**, C. II, Paris 1830, s. 281-282, 287-289, 360-361; Marty, **el-Ber  biş Ben   Hass  n**, Arapça'ya   ev. Muhammed Mahmud Velid Vedd  d  , Matbaatü Zeyd b. S  bit, Dımaşık t.y., s. 35.

olduğundan şüphe ederek onu durdurdular ve sünnet kontrolünden geçirdiler. Ancak daha önce geçirdiği tıbbi operasyon sayesinde soydaşı Caillié ile aynı kaderi paylaşmaktan kurtulmayı başardı.¹⁷⁴

Misyon	Görev Yılları	Temsil Ettiği Ülke
Daniel Houghton	1790	İngiltere
Friedrich Hornemann	1797-1801	Almanya
Mungo Park	1805-1806	İngiltere
G. F. Lyon	1821	Fransa
D. Denham-H. Clapperton-W. Oudney	1823-1828	Fransa
A. Gordon Laing	1824-1826	Fransa
René Caillié	1828	Fransa
James Richardson-Adolf Overweg	1849-1852	İngiltere
Heinrich Barth	1850-1855	Almanya
Yüzbaşı de Bonnemain	1856	Fransa
Henri Duveyrier	1860-1861	Fransa
A.Mircher	1862	Fransa
Gérard Rohlfs (Alman)	1862-1869	Fransa
Emslie John Horniman	1863-1932	İngiltere
Alexandrine Tinné	1869	Fransa
Gustav Nachtigal	1869-1874	Almanya
Victor Largeau	1874-1877	Fransa
Erwin de Barry	1876-1877	Fransa
Flatters	1880-1881	Fransa
Oskar Lenz	1880-1881	Almanya

---

¹⁷⁴ Aymard, a.g.e., s. 25.

Ferdinand Foureau	1884-1896, 1900	Fransa
Gaston Méry	1892-1893	Fransa
Villiers Hatton	1898	İngiltere
Yüzbaşı Barbeyrac	1904	Fransa
Emile Félix Gautier	1905	Fransa
Hanns Vischer	1906	İngiltere

Tablo 6: Tevârik topraklarına ayak basan bazı Avrupalı seyyahlar ve misyon yılları.

Fransız misyoner seyyahlar vasıtasıyla kuzeydeki Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Fas'tan güneye doğru Sahra'nın iç kesimlerine kadar nüfuz etme fikri, esasında 1867'de Kardinal Charles Martial Lavigerie tarafından sistematik olarak hayata geçirildi. Kilise eliyle başlatılan bu yolculuklar, zamanla Avrupalı devletlerin siyasi hegemonyalarını yaymak amacıyla finanse ettikleri teşebbüsler haline dönüştü.¹⁷⁵ Bununla birlikte ağır bedeller ödendi. Örneğin merkezi üs konumundaki “La société des missionnaires d'Alger” veya “Pères Blancs” ismiyle tanınan Beyaz Babalar misyoner teşkilatı, Sahra ve Sudan coğrafyasına Hıristiyanlığı yayarak, yaptığı dini propagandalar sayesinde kendi ülkesinin siyasi nüfuzunun yayılmasını amaçlasa da, teşkilatın ilk misyoner seyyahları Tevârik kabileleri tarafından öldürüldüler.¹⁷⁶

Ezgar Tevârikleri'nin kontrolündeki Fizan topraklarından 1869'da izinsiz geçmek isteyen Hollandalı prenses Alexandrine Tinné¹⁷⁷ Murzuk'a iki gün mesafede ve 1874'te Norbert Dournaux-Dupéré Gat güzergâhındayken Şeyh Nahnûhen'in akrabası Şeyh ag Bekir'in saldırısı sonucu hayatını kaybetti.¹⁷⁸ Cezayir Valisi Chanzy'nin Cezayir ile Gadamis arasında ticaret köprüleri kurmak amacıyla gönderdiği seyyah Victor Largeau, 1874 İlkbaharı'nda Dournaux-Dupéré'nin misyonunu tamamlamak istese de Ezgar ve Hagggar Tevârikleri arasında yaşanan savaş ve gerginlik nedeniyle

¹⁷⁵ Bu misyonerlik teşkilatı, İngiliz dilinde “The White Fathers” olarak ifade edilmektedir. Bu teşkilatın kuruluşu ve çalışma prensipleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. “The White Fathers”, **The New Zealand Tablet**, C. XXXV, S. 15, 11 April 1907, s. 30.

¹⁷⁶ Bernard - Lacroix, **a.g.e.**, s. 66; Furlong, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁷⁷ Sahra Çölü'nü geçmeye teşebbüs eden ilk Avrupalı kadındır. Bazı kaynaklarda Danimarkalı olduğu zikredilmektedir. Jean-Louis Triaud, **La Légende Noire de la Sanûsiyya: une confrérie musulmane saharienne sous le regard français**, C. I, Paris 1995, s. 308; Campbell, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁷⁸ René Pottier, **Histoire du Sahara**, s. 114, 249.

Gat'a ulaşmayı başaramadı.¹⁷⁹ Bu teşebbüslerden haberdar olan Bâbîâlî, "Largeau (Larco) ve gerek misüllü ecânibin (ecnebilerin) urban ile akd ve teâti-i mukavelât edememesi esbâbının istihsâlini ve hukuk-i mukaddese-i Saltanat-ı Seniyye'nin muhafazası¹⁸⁰" emri derhal yerine getirilmek üzere Trablusgarp Valiliği'ne ulaştırıldı ve Gadamis tüccarı Fransızlarla işbirliği yapmaması konusunda uyarıldı. Neticede Fransızların ticari anlaşma tekliflerini dikkate almaktan vazgeçtiler. Bu sayede Fransızların gerçekleştirdikleri 1876 ve 1877 Gadamis ve Tidikelt misyonlarının faaliyetleri de bertaraf edilerek akim bırakıldı.¹⁸¹

Batı İvilimmidenlerinden Kel Dinnik Tevârikleri Amenukali el-Cilânî, dini konularda hassastı. Bilhassa 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan misyoner seyyahların bölgedeki faaliyetlerinden aşırı rahatsızlık duymakta ve kendi topraklarından Hıristiyanların geçmesini istememekteydi. Bütün Tevârik kabilelerini tek çatı altında toplayarak büyük bir "Tevârik İmparatorluğu" kurmak isteyen el-Cilânî, Kel Ayir ile ittifaka giren İtesan ve Kel Gereslerin saldırılarını bertaraf ederek Batı İvilimmidenlerini itaat altına aldı ve Menaka'ya kadar ilerledi. Nitekim Menaka, İvilimmiden Tevârikleri ile Kel Dinnik kabilelerinin sınır şehri konumundaydı. Ancak Kel Dinnik'e mensup bazı kabile reisleri, el-Cilânî'nin aslen kendi kabilelerinden değil, İberkorayanlardan olduğundan iktidarına göz diktiler. Bu süreçte Kel Dinnik amenukali, Kel Ayir ve Kel Gereslerin saldırıları sonucu mağlup edilince Sokoto Halifeliği'ne sığındı. Birkaç yıl sonra halife, onu Fülâni ordusunun başına getirdi. Fakat bu Tevârik amenukali, Tava'nın güneyindeki bölgeleri hâkimiyeti altına aldıktan hemen sonra Sokoto'da öldü.¹⁸² Neticede el-Cilânî döneminde Tevârik kabileleri tek bir çatı altında birleşerek, Fransızlara karşı yekvücut mücadelelerini sürdürmeyi başaramadı.

1876 yılında Gat'tan yola çıkan Erwin de Barry, Ayir Tevârikleri'nin yaşadığı bölgeye ulaşmayı başardı. Ayir ve Gat arasındaki Fervân'a ve daha sonra da Kano'dan hareketle Zinder ve Agades topraklarına ulaştı. Ancak bölgede harici unsur istemeyen

---

¹⁷⁹ Ezgarlar ve Hagarlar arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmaların eskiden beri Trablusgarp Vilâyeti'nin müdahalesi ile önlediği bilinmektedir. Nitekim Kuzey Tevârikleri'nin kendi aralarında yaşadıkları problemlerin çözümünde Osmanlı idari makamlarını en yüksek merci olarak görmeleri, bu kabilelerin Osmanlı hâkimiyetini köklü bir şekilde benimsedikleri manasına gelmektedir. Nitekim Mahmud Naci ve Mehmed Nuri kardeşler ortaklaşa kaleme aldıkları bu durumu, eserlerinde detaylı bir şekilde ele almışlardır. Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarp**, s. 167.

¹⁸⁰ BOA, **BEO.AYN.d.**, Trablusgarp 915, Rebûlâhir 1291 (13 Mayıs 1875) tarihli Trablusgarp Valiliği'ne hüküm.

¹⁸¹ Bernard - Lacroix, **a.g.e.**, s. 65; Bernet, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁸² Prasse, **a.g.e.**, s. 74-75.

Kel Geres kabilesinden Agades Sultanı, önündeki en büyük engeldi. Buna rağmen araya aracı olarak Gat Hâkimi Şeyh Ömer'i sokarak Agades sultanının yardımcısıyla görüşmeyi başardı. 17 Şubat 1877 tarihinde Zinder Sultanı Hüseyin ile ikili temasları oldu. Kel Evey Tevâriklerine karşı İvilimmidenlerle müttefik olan Kel Fadey kabilesinin rekabeti, Agades'ten batı istikametine herhangi bir kervanın yol almasını yıllardır engelliyordu. Kel Geres, İvilimmiden ve Kel Fadey Tevârikleri, Agades yolunu kapattıkları için Sokoto'ya ulaşmak pek müşkildi.¹⁸³

1881 yılında Tamanrasset bölgesinde Flatters misyonunun başına gelenler neticesinde Fransız kamuoyu dehşete düştü ve yaklaşık on yıl Fransızların kuzeyden güneye ve bilhassa Sahra'nın iç kesimlerine doğru ilerleyişi gecikti.¹⁸⁴ Trablus'taki Fransız Başkonsolosu Féraud, Flatters'in beraberindeki yaklaşık yüz kişiyle birlikte öldürülmesinden sonra Sahra'da sarsılan Fransız nüfuzunu tekrardan kuvvetlendirmek için Gadamis'te bir ajanlık ihdas ederek başına Fransız dostu el-Hac Tâhir el-Bâsidi'nin geçirilmesini teklif etse de, Bâbiâli Fransızların maksadını farkettiğinden bu isteği reddetti.¹⁸⁵ Ayrıca burada belirtmek gerekir ki; Henri Duveyrier ve Henri Brosselard'a göre; başta Flatters olmak üzere Avrupalı seyyahların öldürülmesindeki en büyük etken Senûsilerdi.¹⁸⁶

1881'de baskına uğrayarak yok edilen Flatters misyonundan sonra Fransızlar, başta Tevârikler olmak üzere yerel kabileleri Fas sultanına yakınlaştırabilmek için çok uğraştılar ve bağlantıyı kurabilmek için gerekli kolaylığı gösterdiler.¹⁸⁷ Nihayetinde dokuz yıl sonra 4 Ağustos 1890 tarihinde İngilizlerle bir anlaşmaya varan Fransızların elinin rahatlamasının hemen akabinde Hollandalı Flamand-Pein idaresindeki yeni bir misyon, Vargla (Ouargla/Wargla) ve Ayn Salah'ı işgal etmek gayesiyle güneye doğru ilerlerken; Tidikelt ile Gurare vahalarını da kontrol altına aldı. Ayrıca Fransızlar, stratejik bir öneme sahip olan Tuât'ı da yirmi bin develik hecin süvari birlikleriyle işgal ettiler. Burası, bölgenin erzak deposuydu ve buranın ele geçirilmesi, düşmanlarını zor

---

¹⁸³ Bu görüşmesindeki izlenimlerine hâtıratında yer veren Erwin de Barry, Sultan'ın yardımcısının *peçeli* yani Tevârik olduğunu ve Zinder Sultanı Hüseyin'in ise hasta gözlerinin tedavisi için kendisinden yardım istediğini haber vermektedir. Bkz. Schirmer, **a.g.e.**, s. 112, 116, 124 (dipnot: 1), 125.

¹⁸⁴ Jean-Robert Henry, "Les Touaregs des Français", **Touaregs et autres Sahariens entre plusieurs mondes**, Les Cahiers de l'IREMAM 7-8, Ed. Claudot-Hawad, Aix-en-Provence: CNRS, 1996, s. 258; Dominique Casajus, **Henri Duveyrier: Un saint-simonien au désert**, Ibis Press, Paris 2007, s. 210-214; Bourgeot, **a.g.e.**, s. 312.

¹⁸⁵ Çaycı, **a.g.e.**, s. 66 [**Affaires Étrangères**, Tur. 446, Vekâletten Büyükelçiliğe, 6 Mayıs 1881].

¹⁸⁶ Brosselard, **a.g.e.**, s. 234, 258; Triaud, **a.g.e.**, C. I, s. 312-313.

¹⁸⁷ Harding King, **a.g.e.**, s. 245-251.

durumda bırakacaktı. Nitekim Tuât'tan hareket eden ticaret kervanları Fas, Cezayir (Vargla), Tunus, Trablusgarp (Fizan, Murzuk), Ayir, Gando, Sokoto, Bornu, Tinbüktü, Senegal ve Batı Sudan'ın tüm bölgelerine uğrayarak başta hurma olmak üzere tüm ticaret mallarını satmaktaydı. Trablus, Cebel ve Humus sancakları, Fizan kıtası ile Bingazi ve Kufra havalisinde 6,5 milyondan fazla hurma ağacı bulunmaktaydı. Dört küçük sur şehrini sınırları içerisinde barındıran Ayn Salah mıntıkası, Tuat, Gurare ve Messure'nin anahtarı mesabesindeki Tidikelt vahalarının ana kalesi konumundaydı. 20. yüzyılın ilk yıllarında Gurare'de yaklaşık 3; Tidikelt'te 1,5 ve Tuat'ta ise 3,5 milyon hurma ağacının yanında arpa ve buğday ile diğer birçok farklı meyve-sebze türünün yetişmesi bu bölgelerin ne kadar önemi haiz olduğunu gözler önüne sermekteydi. Öyle ki, Ayn Salah vahasında daimi surette ikamet edenlerin sayısı dört bine yakın iken; hurmaların toplanmaya başlayacağı zaman bu nüfus on bir bin ila on iki bine kadar çıkmaktaydı.¹⁸⁸

Goléa bölgesi ise Fort MacMahon, Fort Miribel ve Fort Inifel'in ardarda gerçekleştirdikleri üç askeri misyonla işgal edildi. Bu askeri harekâtların en temel amaçlarından biri, güneydeki sultanlıklardan Sahra bölgelerindeki pazarlara uğrayarak Cezayir üzerinden Trablusgarp ve Fas pazarlarına ulaşan köle, altın tozu, devekuşu tüyü, baharatlar ve diğer bazı ticari emtianın akışını kontrol altına almak ve bu sayede bölge ticareti üzerinden siyasete yön verebilmektir.¹⁸⁹ Bunun farkında olan Tevârikler, kendi menfaatlerinin zedelenmesini önleyebilmek için Fransız himayesini kabul eden Arap kabilelerine yaptıkları baskınları yoğunlaştırdı. Bu süreçte marabulardan Âbidin ve Beketa ag İbrahim, Fransızların işgal ettiği bölgelerle ticareti sürdürmenin "haram" olduğunu vurgulayarak, her türlü ikili ilişkinin kesilmesini istedi. Buna rağmen Ayn Salah'a meheri deve sırtında 300 km yolculuk yaparak varan Foureau, buraya askeri bir müfreze yerleştirerek Fransız bayrağı çekti. Bu bölgenin işgal edilmesindeki en temel amaçları, Tuât-Tinbüktü ile Tuât-Akdeniz sahilleri arasındaki ticaret güzergâhlarına kendi çıkarları doğrultusunda yön verebilmektir. Çok geçmeden 1895-96 yılları arasında Nijer vadisindeki bazı Tevârik urbânıyla anlaşmayı başaran Teğmen Hourst, bölgeyi bu göçer kabileler eliyle iyice tanıma fırsatı buldu ve meheri develerle yolculuk konusunda ciddi tecrübeler edindi. Ancak 1902 Martı'nda Tuât vahalarının en önemlilerinden

¹⁸⁸ Ömer Subhi, *a.g.e.*, s. 76; Harding King, *a.g.e.*, s. 233-234. Bazı kaynaklarda bu bölgelerde yer alan hurma ağaçlarının toplam sayısı 12 milyon olarak verilmektedir. Pommerol, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁸⁹ "Pirates of to-day", *The Star*, S. 7361, 7 September 1892, s. 1.

Tidikelt'e, Fransız boyunduruğunu kabul etmeyen diğer Tevârik kabileleri büyük bir baskın düzenleyince, meskûn bölge halkı Ayn Salah kasabasındaki Fransız askeri müfrezelerinin başındaki Yüzbaşı Cauvet'den Tevâriklerin cezalandırılmasını talep etti. Bunun üzerine Teğmen Cottenest, aynı yılın Nisan ayında beraberindeki Fransız yardımcı birliklerinden 130 kişiyle birlikte bu baskına karşılık vermek için Tit bölgesine gönderildi.¹⁹⁰ Bu birliklerinin içerisinde Tidikelt'te yaşayan yerel kabile Ulad (Evlâd) Ba Hammu, Ulad Muhtar, Zuve (Zoua), Ulad Yahya ve Ulad Dahane bizzat görev aldı.¹⁹¹ Neticede 1902 Mayıs'ında Tidikelt'teki mahalli kabilelerin de desteğiyle Fransızlar, 100'den fazla Tevâriği öldürdü.¹⁹² Halbuki 1900'lerin sonlarına kadar Avrupalı tüccarlar, Tuât bölgelerinde ticaret yapamazken, hâlihazırda Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan gelen ticaret kervanları Tuât ile bilhassa Ayn Salah'taki Kasrû'l-Arab'da yaptıkları ticaretin kar marjı yüksek olduğu için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı.¹⁹³

İlk keşif gezilerinden elde edilen tecrübeleri dikkate alan seyyahlar, artık kimliklerini gizleyip Müslüman kılığında bölgede faaliyet gösteriyorlardı. Ama çok geçmeden bölge halkı bu tehlikenin de farkına vardı. Bu kimselerden şüphelenildiğinde Müslüman olup olmadıkları sünnet kontrolünden geçirilerek tespit edilmekteydi. Batılı seyyahlar, kendilerini Müslüman olarak tanıtmakla birlikte avaid ücretlerini de ödeyerek daha rahat seyahat etme imkânı elde etmeye çalışıyorlardı. Örneğin Alman Dr. Oskar Lenz, Türk bir tabip kimliği altında Sahra'yı geçmeyi başardı ve Aravan'daki Tendüf'te biraz kaldıktan sonra Güney Tevârikleri'nden Tinbüktü¹⁹⁴ koluna mensup İvilimmidenlerin topraklarına ulaştı. Tinbüktü Tevârikleri¹⁹⁵, kuraklık dönemlerinde

---

¹⁹⁰ Benhazera, **a.g.e.**, s. 128, Bourgeot, "Sahara: espace géostratégique et enjeux politiques (Niger)", s. 22-23.

¹⁹¹ Keenan, **The Lesser Gods of the Sahara**, s. 23-24.

¹⁹² Benhazera, **a.g.e.**, s. XII.

¹⁹³ Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁹⁴ 14. yüzyılda Güney Tevârikleri'nin bu kolunu, Messûfe (ehl-i lisâm) kabilesi temsil etmekteydi. İbn Battûta, **a.g.e.**, C. II, s. 206.

¹⁹⁵ Tevâriklerin bu kolu, temelde üç ana sosyal sınıfa ayrılmaktaydı: İmoşağlar (Genç Savaşçılar), Kel Ensâr ve Şerîfler. Bu tabakalar, aralarında çok da geçirgen bir yapıya sahip olmamakla birlikte bilhassa İmoşağlar ile Kel Ensâr kabilelerinin birtakım benzerlikleri bulunmaktadır. Tinbüktü bölgesindeki Tevâriklerin hâkimiyet bölgelerinin kontrolü, Mali üzerinden sağlanmaktaydı. Özellikle Mema bölgesi başta olmak üzere Dire, Niafunke, Re'sü'l-mâ' ve günümüzde Nijer sınırlarında kalan Goundam'ı içine alan bölgedeki Tevârikler (İmoşağlar, Şerîfler ve Kel Ensâr) kontrolü ellerinde tutmaktaydılar ve nüfusları 30.000 civarındaydı. Detaylı bilgi için bkz. Marty, **Études sur l'Islam et les tribus du Soudan**, C. I, Éditions Ernest Leroux, Paris 1920, s. 258; Hureiki, **a.g.e.**, s. 28-33, 101-127, 476-485; Maurice Delafosse, **Haut-Sénégal-Niger (Soudan Français)-Le pays, les peuples, les langues, l'histoire, les civilisations**, Larose, Paris 1912, s. 159-160.

komşu kabilelere akınlar düzenlerdi ki Tinbüktü'ye gitmek isteyen Dournaux-Dupéré ve eski bir subay olup Gat'ta ikamet eden arkadaşı Joubert de bunlardan nasiplerini almıştı. Kendilerine yol güvenliğinin olmadığı noktasında yapılan uyarıları dikkate almayarak Gadamis'ten yola çıktılar ve Kel Ahnet (Ahenet, Uhanet) mahallinin güneyinde öldürüldüler. Bu seyyahların öldürülmesindeki temel sebep kendilerine aşırı güven duyarak, gerekli hazırlıkları yapmadan tedbirsiz bir şekilde yola çıkmaları ve bilhassa aşırı fanatik dini duygularla hareket etmeleriydi.¹⁹⁶

1903 yılında geçmiş tecrübelerle dayanarak Yüksek Komiser Frederick Lugard (1858-1945), Sokoto Halifesi Sultan Abdurrahman ve yeğeni Muhammed Bello ile temaslarını sürdürdü.¹⁹⁷ 1904 yılından itibaren gelen seyyahlar, yanlarında bilim adamlarını da getirerek jeolojik incelemelere hız verdiler. Antropologundan jeologuna kadar birçok kişiyi ardından sürükleyen bu misyonlar Liptako, Gurma, Ansongo, Dori ve Nijer'in 80 km güneyindeki Doro'da birçok incelemeler yaparken; bir yandan da Yüzbaşı Barbeyrac askeri müfrezeleriyle Bourem'e ulaşmayı başardı ve işgallerini sürdürdü.¹⁹⁸

Büyük kayıplara rağmen misyon çalışmalarında elde edilen tecrübeler meyvelerini veriyordu. Nitekim Zinder'den Dori'ye kadar misyonlar vasıtasıyla gelen bilgiler doğrultusunda gerçekleştirdikleri işgallerin sürecini hızlandıran Fransızlar, 20. yüzyılın bidayetinden itibaren etkisini giderek arttırdı. Diğer yandan Kuzey Nijerya'daki Avrupalıların keşif misyonlarından aşırı rahatsızlık duyan Tevârikler, 1906 yılında Sokoto'da karşı saldırıya geçtiler ve Kaptan Norton J. Goodwny'nin idaresindeki İngiliz birliklerini geri püskürttüler. Akabinde Yüksek Komiser Lugard'ın destek birlikleriyle hızla toparlandıklarını haber alan Tevârikler, Benue Nehri üzerinde tekrar pusuya yattılar ve 35 yaşındaki İngiliz komutanı öldürerek misyonu yağma ettiler.¹⁹⁹

Buraya kadar sunulan verilerden hareketle şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Avrupalılar bölgeye tamamen sömürmek ve bunun önündeki engelleri yok

¹⁹⁶ Pottier, **a.g.e.**, s. 106, 142-144, 151-152, 249; Schirmer, **a.g.e.**, s. 22, 28, 75; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁹⁷ Denham vd., **Narrative of Travels...**, C. I-II, John Murray, London 1826; Margery Perham-Mary Bull, "The Diaries of Lord Lugard", **Africa: Journal of the International African Institute**, S. 32, Nu: 1, Ocak 1962, s. 74-76; E. W. Bovill (Ed.), "The Bornu Mission, 1822-25", **Missions to the Niger**, Vols. II - IV, Cambridge University Press, 1966; Lockhart, **a.g.e.**, s. 64-190, 268.

¹⁹⁸ Aymard, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁹⁹ "Battle in Nigeria", **The New Zealand Herald**, C. XLIII, S. 13129, 19 March 1906, s. 5.

ederek kalıcı bir yapı kurmak amacıyla Tevâriklerin yaşadıkları coğrafyaya gelmişlerdi. Buna karşın Osmanlılar ise bölgeyi ifna etmek bir yana ihya etmek ve kardeşlik köprüleri kurarak birlikte var olmak ülküsüyle hareket etmekteydi. Her ne kadar Batılıların yayılmacı politikasını engellemekte muktedir olmasalar da sömürgecilere ciddi zararlar verdirerek söz konusu işgaller geciktirilmiş ve bu mücadele sürecinde bölge halkı, Osmanlı'ya sadakatle bağlı kalmayı tercih etmiştir.

4. Osmanlıların Büyük Sahra'daki Hâkimiyet Mücadelesinde Tevârik Faktörü

Afrika kıtası, 19. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında, sömürgeci Avrupa devletlerinin hedefi haline gelmişti ve kısa sürede taksimata tâbi tutulduğu anlaşılmaktaydı. Bu tarihi süreç içerisinde Osmanlı Devleti, fiili olarak Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinin hinterland bölgelerine hükmetmekte olup Cezayir, Tunus ve Mısır üzerindeki hükümlerini saklı tutuyordu. Trablusgarp'ın Merkezî Afrika'ya giden en kısa yol üzerinde bulunması ve Merkezî Sudan ile Sahra toplumlarının Müslüman ve Hilâfet makamına hürmetkâr olmaları yanında Türklerin müsamahalı ve yapıcı bir idare anlayışı benimsemeleri, Osmanlı Devleti'ne Afrika'nın taksimata tâbi tutulduğu yıllarda bu kıtada faal bir politika izleme imkânı bahşetmişti. Fakat Fransa'nın önce iktisadi, sonra siyasi açıdan Sahra ve Sudan'a nüfuz teşebbüslerine başlaması üzerine Osmanlı Devleti, Sahra sorunu ile ilgilenme zarureti hissetti.²⁰⁰ Bu açıdan bakılırsa Büyük Sahra'daki Türk-Fransız rekabetinin temelinde de Fransızların 5 Temmuz 1830 tarihinde Cezayir'i işgal etmesi ve sonrasında Büyük Sahra'ya sarkma politikaları yatmaktaydı. Nitekim Fransa, Kral X. Charles'ın ülkesini terk etmesine sebebiyet veren '1830 Rejim Buhranı'na rağmen Cezayir'e büyük bir ordu göndererek işgal etti ve Kuzey Afrika üzerinden Sahra politikalarını hız kesmeden sürdürdü. Cezayir'in güney sınırları, Büyük Sahra'ya uzandığı için Fransızlar bu işgal sonrasında 22 Temmuz 1834 tarihinde Fransız Kuzey Afrika Genel Valiliği'ni kurarak, mevcut idari yapı üzerinden Tikrikrit Sultanlığı'na karşı Haggar kabilelerini desteklemeye başladı. Fransızlar, bölgedeki güç dengelerini değiştirmek için kendi otoritesini kabul etmeyen ve "çapulcu" olarak nitelediği kabileleri tespit ederek bunları birbirlerine düşürmeye gayret gösterdi. Fransa, meşruti monarşi yanlısı François

---

²⁰⁰ Çaycı, "Türk Sahra politikasını açıklayan bir belge ve Fizan kaymakamına verilen tâlimat", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mentş Matbaası, Ankara 1968 (Ekim), S. 13, s. 28.

Guizot'nun (1787-1874) 25 Mayıs tarihli beyanatıyla Cezayir'de hayata geçirilecek olan kısmi işgal nazariyesini uygulamaya koydu ve bu süreç 1840 yılına kadar sürdü.²⁰¹

Cezayir üzerinden Sahra'daki asayişinin tesis ve temini için Sahra'ya hâkim güzergâhların ve vahaların işgali önemliydi. Bu yüzden başta Cezayir olmak üzere, Sahra'da yaşayan Tevârik kabilelerini farklı kollara parçalayarak nüfuzlarını kırdı ve zaman içerisinde kendi idaresi altına aldı. İtalyanlar da Trablusgarp'ta aynı yolu takip etmiş ve işgale karşı çıkan Mingasatin kabilelerine karşı Ezgar Sultanı adına Gat'ta ikamet eden Ebu Bekir'in otoritesini tanıyarak, Gadamis yoluyla Fizan'a kadar gidilebilen bölgede her türlü silah ve mühimmat desteğine imkân sağlamıştı. Nitekim Gadamis, yüzyıllardır Almanya ve Avusturya silah fabrikalarında üretilen ateşli silahların Tinbüktü'ye kadar uzanan sevkiyatında merkez üssü görevi gördüğü için büyük önem arz etmekteydi.²⁰²

Kuzeydeki Tevârik toplumuna nazaran ten renkleri daha siyah olan Güney Tevâriklerinden Kel Ayir reisi, uzlaşa ehli ve müteveyyin vasıflarıyla ön plana çıkan Şeyh Lûsû olup Azbin'de ikamet etmekteydi. Sudan ve diğer bölgelere çok sayıda ticaret kervanları götüren ve hâkimiyet sahalarında bulunan memlehalardan çıkan tuzu farklı bölgelere satan ahali müreffeh bir hayat yaşamaktaydı. İbn Ebû Zeyd el-Keyrevânî'nin *er-Risâle* adlı eseri esas alındığında Mâliki mezhebiyle²⁰³ amel ettiği anlaşılan bu kabileler, Trablusgarp Eyâleti'ndeki Karamanlı sülalesinden yetişme beylerbeyi ve valilerle anlaşamadıklarından Kanim bölgesine göç eden Evlâd-ı Süleyman ile zaman içerisinde iyi komşuluk ilişkileri tesis etmişti. Evlad-ı Süleyman kabilesi reisi Abdülcélil, esasında Karamanlılar dönemine kadar Fizan'da ikamet etmekteydi ve Sirte körfezi ile Fizan arasını kontrolü altında tutmaktaydı. Ancak Merkezî Afrika'dan gelen ticaret kervanlarına saldırarak bunları ya Cezayir veyahutta Mısır'a gitmeye zorlayarak, Trablusgarp ticaretini mahvetmek istedi. Ayrıca köle ticaretini yasaklamak bahanesiyle İngiltere ile ortaklaşa hareket ediyor ve onların desteğini alıyordu. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid (1839-1861), Aşkar Ali Paşa'yı

²⁰¹ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti**, s. 14-16.

²⁰² Bourgeot, "Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7", s. 164-165; el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 67.

²⁰³ Tinbüktü'de yaşayan Mâliki ekolünden hukukçu Muhammed el-Muhtâr b. el-A'meş, 17. yüzyılın ortalarından itibaren Tevâriklerle etkileşim içine girerek Moritanya'ya kadar fikirlerini yaymayı başaran önemli şahsiyetlerden biriydi. Detaylı bilgi için bkz. Ghislaine Lydon, **On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa**, Cambridge Universtiy Press, New York 2009, s. 303.

bu muhalifi ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Bu sırada bölge ve civardaki muhtelif isyan noktalarında Mehmed Raif Paşa, Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşa ve Çeşmeli Hasan Paşa isyanları bastırmakla meşgul idi. Yeni vali maiyetindeki Hasan Bey ve beraberindeki piyade, süvari ve Arap atlılarından oluşan muntazam askerleriyle Hums, Ziletin, Tavurga, Sahil Lehamid, Mislâte, Zâviye ve Urfelle mıntıklarını itaati altına aldı.²⁰⁴ Burada Abdülcélil, öz kardeşi Terhûne Şeyhi Hacı Ahmed el-Merîz ve Mustafa Edgam, Abdülcélil'in kâtibi Muhammed Ebû Ayşa esir edilip, isyanın elebaşısı Abdülcélil ve kardeşi derhal öldürüldüler.²⁰⁵ Bu muzafferiyet sonrası Fizan, 1842 yılında yeniden Osmanlı Devleti'ne resmen bağlandı ve Sultan Abdülaziz (1861-1875)'in saltanatının son senesinde Kano-Trablus güzergâhı için önemli bir kervan istasyonu işlevi gören Gat kazası Osmanlı idaresine girdi.²⁰⁶ Nihayetinde Evlâd-ı Süleyman kabilesi, artık Fizan ve civarında tutanamayıp Bornu tarafına göç ederek Çad Gölü civarını vatan edindi²⁰⁷ ve Şeyh Abdülcélil'in babası, Bornu hâkimi tarafından şeyh ve hâkim olarak tanzif edildi.²⁰⁸

Osmanlı Devleti, yüzyıllardır kullanılan ticaret yollarının yerel halk için hayati bir öneme sahip olduğunun farkındaydı. Senûsiyye tarikatı aracılığıyla stratejik önemi haiz söz konusu ticaret güzergâhlarını kontrol altında tutmak istiyordu. Bunların arasında da Senûsilerin daha çok etkin olduğu Trablusgarp topraklarından başlayan ve güneydeki Fizan üzerinden Sahra çölünü geçerek Bilâdüssûdan topraklarına ulaşan yolu önemsiyordu. Bu nedenle Çad Gölü havzası için kilit konumdaki Vadây Sultanlığı'nın merkezi Abeşe'ye gitmek için Bingazi'den başlayan ve Mısır sınırına paralel doğrultuda güneye doğru devam eden ticaret güzergâhının canlandırılması gerekiyordu. Zira Vadây Sultanlığı'nın da İstanbul'dan ciddi talepleri olmuştu. Bu yolun işlerliğinin artırılması, bizzat Muhammed es-Senûsî ve oğlu eliyle gerçekleştirildi. Belli noktalarda kurulan zaviyeler sayesinde, kabileler yaklaşık yarım yüzyıl Akdeniz sahilleri ile Büyük Sahra'nın güneyindeki bölgeler arasında emniyet ve güven içerisinde yolculuk ettiler. 1848 yılında Senûsi hareketinin merkezi olan Kufra'nın kuzeyindeki et-Tazar'da ve 1856'da el-Cûf'ta kurulan zaviyeler sayesinde Senûsi ihvanları Bingazi ile Abeşe arasındaki güvenliği sağladılar. Bilhassa Abeşe, Mekke'ye giden hac mahmilleri için

²⁰⁴ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **a.g.e.**, s. 151-152.

²⁰⁵ Çaycı, **a.g.e.**, s. 7.

²⁰⁶ Abrevaya Stein, "a.g.m.", s. 19.

²⁰⁷ BOA, **Y.EE**, 122 (121), n. 2389; Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 13.

²⁰⁸ BOA, **Y.PRK.AZJ**, 13/56, 29/Z /1305 (6 Eylül 1888).

geçiş noktası olduğundan büyük önem taşımaktaydı.²⁰⁹ Böylece farklı memleketlerden bu topraklara gelenler, Senûsi şeyhlerine müracaat etmek zorundaydılar. Bu sayede Akdeniz ile Büyük Sahra arasındaki iktisadi hayat yeni bir düzene girdi. Faaliyetlerini aralıksız sürdüren Senûsiler, 1861’de Nijer’in doğusunda kalan Şemidor olmak üzere Sahra’nın yaşanabilen vahalarının büyük bir kısmında zaviyeler açtılar. Böylece Senûsi Şeyhi Mehdi, babası Muhammed es-Senûsî’den devraldığı bayrağı, Sahra’nın en iç kesimlerine, mukaddemi Tâhir İshak aracılığıyla da Batı Dârfûr’a ve güneydeki topraklara kadar ulaştırdı.²¹⁰

Bölgedeki ticarete yön veren Senûsiler, Fransa’nın bölgedeki işgal politikalarına karşı da adeta yeni bir misyon üstlenmiş oldu. Fizan Sancağı’ndaki Osmanlı memurları ile birlikte Nijer ve Çad’ın iç bölgelerine gidip buralardaki yerel idarecileri İstanbul’a tâbi kıldılar. Bu süreçte Fizan’ın batısındaki Gat kazası ve Ezgarların hâkimiyetindeki Cânet’te bir kaza tesis edilerek, bu stratejik noktalar Senûsiler eliyle Trablusgarp’a bağlandı.²¹¹ Bilhassa Cânet, Ayır yolu üzerinden Zinder ve Kano’ya giden ticaret kabilelerinin takip ettiği ve Gat üzerinden Haggar Tevâriklerinin ikamet ettiği bölgeye giden yolların ve geçitlerin adeta bir kavşak noktası mesabesinde olduğu için büyük önem taşıyordu.

Osmanlı Devleti, Gat’ın ehemmiyeti haiz konumu ve Fizan sınırları içerisindeki tuz yataklarının önemi buranın güvenliğinin öncelenmesini de beraberinde getiriyordu. Bundan dolayı Fizan’a bir mutasarrıfın tayin edilmesi karara bağlandı ve 16 Temmuz 1876 tarihinde Fizan Mutasarrıfı olarak Ali Bey tayin edildi. Gat kasabasında emniyet ve asayişin temininde iyi hizmetleri görülen Kaymakam Mehmed Hakkı Bey, Tevârik aşireti şeyhi Nahnûhen (Ahnûh), Meclis-i İdare-i Vilâyet Azası Mehmet Fâiz Bey, Mektubi Kalemî Mümeyyizi Ferid ve Fizan Muhasebecisi Râğıb Efendi’nin nişan ve rütbelerle taltifi buyruldu. Bunun yanında câlibü’l-mâl (maliye işleri) görevi,

---

²⁰⁹ Mekke ve Medine’ye hem-hudûd olan mahallerden dönen Afrikalı hacılar, Kızıldeniz yoluyla Sevakin’e ve oradan Senûsilerin makarrı Kufra vahası üzerinden Vadây’ın merkezi Abeşe’ye ulaşırlardı. BOA, **Y.PRK.AZJ**, 19/104, 29/Z/1330 (9 Aralık 1912).

²¹⁰ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, **es-Simârü’z-Zekiyye li’l-hareketi’s-Senûsiyye fi Libyâ: İmâm Muhammed Ali es-Senûsî**, Mektebetü’t-Tâbiîn, Kahire 2001, s. 234-235.

²¹¹ Kavas, “Osmanlı Ordusunun Senûsiye Hareketi ile Müşterek Savaşı”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları (16-18 Mayıs 2011/İzmir) Bildiriler**, Yay. haz. Mehmet Ersan-Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 54-55.

Tevâriklerden birine verildi.²¹² Zira bölgenin yüzyıllardır uygulanan teamülleri bunu gerektiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin bölge halkıyla olan ilişkisi din kardeşliği ve ticari faaliyetlerden müteşekkil olup bu insanlar Hilâfet Makamı'na bağlıydılar. Merkezden uzaklık nedeniyle devlet, bölgeyi yerel idareciler vasıtasıyla yönetmeye öncelik veriyordu. Bu durum sömürgeci güçlerin önündeki en büyük engeldi. Dolayısıyla Avrupalı devletler, bu yapıyı inkiraza uğratacak faaliyetler gerçekleştirdi. Sahra'nın güneyindeki mahalli sultanlıkların coğrafi şartlarının Murzuk'un kuzeyindeki mahallere göre çok ağır olması yanında bu yerel hâkimlerin idarelerinin kendi topraklarında kısmen de olsa devam etmesi bu bölgelerde fiili olarak Fransız askerî teşebbüslerinin önünü kesmekteydi. Diğer taraftan Mısır'ın güneyinde kalan Doğu Sudan bölgesindeki Dârfür ve Kordofan gibi hanedan devletlerini İngiltere işgale başlarken; Fransa Batı Sudan'a yönelmişti. Bu paylaşım da Fransa ve İngiltere arasında imzalanan gizli 'Nijer Antlaşması'na dayanmaktaydı ki; ne bölgedeki mahalli idareleri dikkate almakta, ne de Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını göz önünde bulundurmaktaydı.

Tevârik kabileleri arasında 19. yüzyılda kabul gören tarikatlar arasında Ticâniyye²¹³ güçlü bir nüfuza sahip iken, az sayıda da olsa daha önceki yüzyıllarda yayılmış olan Kâdiri tarikatına intisap edenler de vardı.²¹⁴ Bilhassa Sultan Abdülmecid zamanında Seyyid Muhammed b. Ali liderliğinde kurulan Senûsi tarikatı, Cağbub merkezli mukaddemleri aracılığıyla Trablusgarp'ın güney kesimlerinde hızla yayılarak güçlenmeye başladı. Bu tarikat, İslâmiyet'in ilk ve en saf haline dönerek Müslümanların yeniden güçlenmesini hedeflemekte ve gayrimüslimlere karşı mücadeleyi savunmaktaydı.²¹⁵ Gat ve Ayir'deki Ezgar ve Kel Evey (Kelvi/Kel Oui) Tevârikleri Senûsilerin müttefiki olmayı kabul ettiler ve topraklarında zaviyeler açılmasına izin verdiler.²¹⁶ Böylece belli bir süre de olsa Fransızların Sahra'yı işgalleri akamete uğratıldı. Bu durum da tarikat şeyhlerinin Tevârik reisleri üzerinde büyük bir etkisinin

²¹² BOA, **BEO.AYN.d.**, Trablusgarp 915, 23/C/1293 (16 Temmuz 1876), s. 157, 170.

²¹³ Cezayir'de 1781 yılında varlık gösteren Ticâniyye tarikatı, Şeyh Ahmed et-Ticânî eliyle hızla yayıldı. el-Hâc Ömer el-Fûtî'den sonra Batı ve Orta Afrika ile Büyük Sahra'da hızla taraftar toplayan bu dini oluşum, Nijerya'nın kuzeybatısında kurulan Sokoto Sultanı Muhammed Bello b. Osman'ın da desteğiyle büyük bir ivme kazandı ve bölgedeki sömürgecilere karşı ciddi mücadeleler vermeye başladı. Detaylı bilgi için bkz. Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 45.

²¹⁴ Fransızlar, Ezgar Tevârikleri ile anlaşarak Sahra'ya bilhassa iktisâdî bakımdan nüfuz edebilmek için Ticâniyye tarikatı ileri gelenlerinden yardım almışlardır.

²¹⁵ Haidar Bammate, **Visages de l'Islam**, Payot, Lausanne 1958, s. 339.

²¹⁶ Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 78.

olduğunu göstermektedir. Bu reisler ve kendilerine tâbi kabilelerle birlikte Murzuk'un doğusu, Fizan, Tibesti, Vadây'da Çad Gölü'nün kuzeydoğusundaki Kânim, Trablusgarp, Tunus, Ennedi, Borku, Tibu-Reşâde, Kufra, Ucla, Trablusgarp çölleri ve Bingazi'deki işgalci Avrupalılara karşı sürdürülen mücadelede Senûsi birlikleri içerisindeki yerlerini aldılar.²¹⁷ Güney Tevârikleri'nden Azbin, Adrar İfoğasları, İtesan, İvilimmiden²¹⁸ ve Ayir Tevârikleri'nin bazı kolları ise Kâdiriliğe bağlı idi. Kâdirilik, Tuât vahası üzerinden Büyük Sahra'nın iç kesimlerine uzanan göçebe toplulukları arasında hızla yayılmıştı. Moritanya'nın güneyindeki Velâte şehrini üs edinen Kâdirilik hızla Tinbüktü'ye kadar uzandı.²¹⁹ Güney Tevârik kabilelerinin büyük bir kısmı, Mali'de yer alan Kidal yakınlarındaki Adrar'da yaşam süren ve İfoğas kabilesine mensup meşhur Şeyh Bâý el-Küntî'den (1865-1929) vird alırlardı.²²⁰ Bu zat, başlangıçta Ticâniyye tarikatına intisap ettiği halde, sonrasında Kâdiriyye mukaddemlerinden biri oldu. Bâý, Tevârik kabilelerinin inislimenleriyle diğer kabilelerin din adamları arasında adeta bir köprü görevi görüyordu.²²¹

Bilâdüssudan ve Büyük Sahra bölgelerinden hareket eden hac kafileleri, doğrudan kuzeye yönelerek Akdeniz sahilinden ve güney yoluyla Kızıldeniz'den Arap yarımadasına geçerlerdi. Kuzeyden hareket edenler için en güvenli yol, Tevâriklerin kontrolündeki Gat, Gadamis ve Trablusgarp üzerinden Mısır'a doğruydur. Güneyden intikal edenler ise Agades, Abeşe, Bagirmi, Vadây ve Mısır Sudan'ından hareketle

²¹⁷ Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 45-46.

²¹⁸ İwellemedan, Ullimiden veya Ulliminden şeklinde farklı isimlendirmelere sahip olmakla birlikte Güney Tevârikleri içerisinde en saf/asıl ırkı temsil etmektedir ve Tinbüktü istikametinde Nijer'in kuzey kıyısı boyunca yaşayan en büyük Tevârik koludur. Bernard, **a.g.e.**, s. 271, dipnot: 1.

²¹⁹ Kâdiriliğin Bilâdüssudan'ın batı bölgelerinde yayılması, ilk defa Tilimsanlı Şeyh Muhammed b. Abdülkerim el-Mağîlî eliyle oldu. Büyük Sahra'nın orta kısımları ve Nijerya'nın kuzeyinde ilgi gören Kâdirilik, 15. yüzyılın başlarında Sidi Ahmed el-Bekkây el-Küntî'nin gayretleriyle Büyük Sahra'nın batısında Bekkâiyye tarikatı ismiyle yayıldı. Pek bilinmemekle birlikte Tuât'taki Yahudilerin öldürülmesinde ve Merkezî Sudan'dakilerin ise yaşadıkları topraklardan sürülmesinde büyük paya sahipti. El-Mağîlî'nin nüfuzu Katsina ve Kano'ya kadar hızla ulaştı. Akabinde Kâdirilik, Şeyh el-Muhtâr el-Küntî, Şeyh Seyyid et-Te'râzî eliyle bugünkü Gambiya, Gine-Bissau, Liberya ve Gana'ya kadar etki sahasını genişletti. Nihayetinde bu tarikat, Tevâriklerin yaşadıkları topraklarda dahil olmak üzere Batı Afrika ve Sahra iç bölgelerinde etkisini güçlü bir şekilde hissettirmeye başladı. Detaylı bilgi için. Rodd, **a.g.e.**, s. 291-292; Bâri - Kiraydiyye, **a.g.e.**, s. 44, Şelebî, **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye**, C. 6, s. 212-213.

²²⁰ Şeyh Bay, Sahil bölgesinde yaşamış en önemli din öğreticilerinden biridir. Bilhassa bu şeyhin Müslüman toplumdaki statü farklılıkları ile ilgili görüşleri üzerine çalışan birçok batılı araştırmacı bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Norris, **The Tuaregs...**, 169; Harding King, **a.g.e.**, s. 139-145; Hall, **a.g.e.**, s. 84-85.

²²¹ Benhazera, **a.g.e.**, s. 135.

Sevakin limanına ulaşmaktaydı.²²² Fransızların gönderdiği askeri misyonların bu bölgelerdeki keşiflerinin hemen ardından işgallere başlaması, hacca gidenlerin sayısında ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden oldu ve bu durum Tevârikleri ciddi manada rahatsız etmekteydi. Zira bu hac mahmilleri, Sudan ticaretinin can damarlarından biriydi ve Tevârik kabilelerinin en önemli geçim kaynağıydı.²²³ Durumun vehametinin farkında olan Tevârikler, Fransızlara karşı Senûsi birlikleri içerisinde Kânim, Bornu, Agades, Zinder, Bidîyât ve Tibesti’de mücadele etmeye başladılar.

Osmanlı Devleti, bazı Ezgar reisleri aracılığıyla Sahra’daki nüfuzunu daha da kuvvetlendirdi. Ayrıca başta Senûsiler olmak üzere diğer dinî tarikatların tamamı, devletin meşruiyetinin temel dinamiklerinden biri olan Sünniliğin/Maturidî geleneğin Batı Afrika’da ve bilhassa Büyük Sahra ve Merkezî Sudan’daki varlığının sürdürülmesinde aktif rol üstlendi. Özellikle Senûsilerin, Osmanlı devlet ricâli tarafından desteklenerek İslâm hukukunun bu topraklarda yerleşmesine ve İslâm’ın güçlenerek varlığını devam ettirmesine büyük katkıları oldu.²²⁴ Bu nedenle Türkler, Senûsi zaviyelerini vergiden muaf tutarak tarikatın ileri gelen şeyhlerine hürmette kusur etmedi. Ayrıca kabile reisleri de hizmetleri karşılığında “makâma” adıyla bir takım ‘a’şâr-i şeriyye’den muaf tutulurdu²²⁵ ve bu sayede gönülleri alınmış olunurdu. Ancak vilâyetteki büyük küçük kabilelerin çoğalması ve bazı kabilelerde şeyhlerin zulmünün artışı yanında bazı suistimallerden fakir halkı korumak için 1883-84 senesinde bir kısım düzenlemeler ve değişiklikler yapıldı. Bu uygulamaya göre her bir kabileye bir şeyh yeterli olup, şeyhlerin artması ve yerlerinin belli olmamasından bunların şeyhlikleri kaldırıldı ve bir kabilede yalnız bir şeyh bırakıldı. Bu bırakılan şeyhlerin de kabilesinin nüfuzu ve vergi mürettebatı 10 bin kuruş ise dördte bir makama; 20 bin kuruş ise yarısı

---

²²² Marty, *Revue des études islamiques*, s. 178.

²²³ Lhote, *a.g.e.*, s. 94, 202.

²²⁴ L. Carl Brown (Der.), *İmparatorluk Mirası (Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 390.

²²⁵ “Vilâyet dâhilinde gayr-i muvazzaf Meclis a’zâsıyla kabâil şeyhlerinin hizmetlerine mukâbil makâma nâmıyla kendi ziraat ve eşcârları mahsulünün öşründen yirmi beş kile şâir (arpa) ve onsekiz kile hinta (buğday) ve 88 okka (kıyye) zeytinyağı ile hurma eşcârından dahi 130 adet ağaç vergisinin kendilerine terki ve a’şârı yahut hurma eşcârı iş bu makâmadan fazla olanlardan fazlası miktarının tahsili kâide-i mahalliye iktizasındandır.” Detaylı bilgi için bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1312/1894)*, Matbaa-i Vilâyet, s. 170-171.

makama ve 20 binden yukarı ise tamamı makama olarak, öşr muafiyetlerine karar verildi.²²⁶

Sahra'nın güneyine doğru inebilmek için en başta Cezayir'in işgali ve Atlas Okyanusu'na yakın olan Senegal, Gana ve Fildişi Sahili gibi yerlerin kontrol altına alınması gerekiyordu. Deniz piyadelerinden Louis Faidherbe, Fransız Milli Meclisi'nin verdiği yetkiyle 1854 yılında Senegal'in Fransız müstemlekesi haline dönüştürülmesi için görevlendirildi. Fransızların Saint Louis olarak isimlendirdikleri Senegal Nehri'nin haliç kısmı, ülkenin sömürgeleştirilmesine yönelik faaliyetlerin merkez üssü haline dönüştü. 1857 yılında Sömürge Valisi Faidherbe tarafından bu bölgedeki siyahi birlikler, tekrardan yapılandırıldı.²²⁷ Ayrıca Fransa, bölgeye gönderdiği misyonlar aracılığıyla Büyük Sahra ve Sudan ticâret güzergâhlarının haritasını çıkarmayı sürdürdü. Özellikle Saint Louis'ten Tinbüktü'ye kadar uzanan stratejik noktaları işgal edebilecek bir yol haritası çıkardı.²²⁸ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki sınırlarına ilişkin Avrupalı devletlerin bastırdıkları haritalara kuşkuyla bakmak gerekir. Zira bunları hazırlayan harita büroları, yaptıkları çizimlerde doğuda İngiliz; batı ve güneyde ise Fransız menfaatlerini gözetmekteydiler.²²⁹

Osmanlıların Büyük Sahra'daki Tevâriklerle kurdukları ilk temastan yaklaşık üç yüz elli yıl sonra yani Berlin Konferansı (15 Kasım 1884-23 Şubat 1885) ile birlikte bölge yeni bir döneme girdi. Artık bu dönem bütün karşı durmalara rağmen Tevârik topraklarının Fransızlarca işgal edilmesi süreciydi. Mahalli unsurların tüm direnişlerine rağmen Fransa, Tevâriklerin yaşadıkları coğrafyadaki sömürgeleştirme politikalarını aralıksız sürdürmeye devam etti. Böylece Tevârikler, Fransızların Afrika'da izledikleri imparatorluk siyaseti gereğince, uçsuz bucaksız Sahra bölgesinde hapsedildiler. Fransa, Emir Abdülkadir'in mukavemetini kırıp, Cezayir'i işgal ettikten sonra kurduğu sömürge

---

²²⁶ Ahmet Râsim Paşa'nın, kendi valiliği döneminde yazdığı raporun muhtasarı için bkz. Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Râsim Paşa", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 32, C. 20, Ankara 2002, s. 167-171.

²²⁷ J. Malcolm Thompson, "Colonial Policy and the Family Life of Black Troops in French West Africa", 1817-1904, **The International Journal of African Historical Studies**, C. 23, Nu: 3, 1990, s. 430.

²²⁸ Patrick Mannings, **Francophone Sub-Saharan Africa 1880-1995**, Cambridge University Press, Cambridge (UK) 2004, s. 12-13.

²²⁹ Kavas, "Osmanlı Ordusunun Senûsiye Hareketi ile Müşterek Savaşı", s. 67.

valiliğinin sınırlarını her yeni istila ile genişletiyor ve geniş Sahra coğrafyasını da buradan yönetiyordu.²³⁰

Fransızlar, 1900'de Batı Sahra'nın önemli merkezlerinden Ayn Salah'ı kanlı bir şekilde işgal ettiler. Direniş safında yer alan kabilelerin ileri gelenlerini ise öldürdükten sonra bölgeyi idari bakımdan üç ana bölgeye taksim ettiler. 1902'de imzalanan bir protokolle Batı Sahra'daki Fransız hâkimiyeti resmen tanındı. Fransızlar, kendi tâbiyetindeki Tevârik kabileleriyle birlikte, himayelerinde olmayan diğer Tevârikler ve Kânim (Çad) havalisindeki Kur'ân (Kurani) kabileleri üzerine yürüdü ve vuku bulan muharebede Fransızlar kendilerine muhalif olan kabilelerin ileri gelenlerinden 3'ü şeyh birçok kişiyi öldürdüler.²³¹ 1905 Nisanı'nda Taytokların kontrolündeki bölgeleri de ele geçirdiler. Durumdan rahatsız olan Tevârikler, sıklıkla Osmanlı Devleti'ni yaşanan olumsuzluklardan haberdar ediyorlardı. Özellikle Osmanlı himayesi dışındaki bir otoriteyi kabul etmediklerini ve böyle bir durumu nefretle karşıladıklarını resmi yazışmalarda açıkça ifade ettiler.²³²

Tevârik reislerinden bir kısmının Fransız himayesini kabul etmeleriyle birlikte, Yüzbaşı Dinaux 1905 Ekimi'nde Tidikelt'i işgal etti. Bu mücadele döneminde Kuzey Tevârikleri amenukalleri içerisindeki en büyük nüfuza sahip Şeyh Heytağıl'ın vefatı sonrası yerine Attisi geçti. Fakat selefinin politikalarını sadakatle izleyen Attisi, Fransızlar tarafından tard edildi²³³ ve yerine yüzyıllardır süregelen teamüllere aykırı olarak Musa ag Amastan ag Urzig²³⁴ getirildi. Bu tarihlerde Ezgar Tevârikleri'nin amenukali ise Ebu Bekir ag Allegi idi. Ayn Salah'da 1905'te Tevâriklerle imzalanan bir anlaşmayla Musa, Fransızların "barış elçisi" olarak kabul gördü.²³⁵ Haggar Tevâriklerini inislmeni ise Ba Hammû el-Ensârî oldu. Ayrıca Taytok ve Kel Ahnet kabilelerinin amenukalliğine ise Sidi Muhammed uld Keradji tayin edildi.²³⁶ Bu atamalardan sonra

²³⁰ Brown (Der.), **a.g.e.**, s. 169.

²³¹ BOA, **DH.MKT**, 717/44, 5/Ra/1321 (1 Haziran 1903); **Y.PRK.UM**, 64/96, 06/R/1321 (2 Haziran 1903); **BEÖ**, 2083/156168, 07/Ra/1321 (3 Haziran 1903).

²³² BOA, **Y.MTV**, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

²³³ Lhote, **a.g.e.**, s. 39, 67; Gast, "Histoire des Kel-Ahaggar", s. 282-303.

²³⁴ Bu Haggar Şeyhi, 1906 yılında Charles de Foucauld'un girişimleriyle Fransa'ya gönderildi ve bir yıl sonra Büyük Sahra'daki gayretleri ve barışa katkılarından dolayı kendisine şeref madalyası (Légion d'Honneur) verildi. 27 Aralık 1920 tarihinde bilinmeyen bir sebepten dolayı öldü. Detaylı bilgi için bkz. Lhote, **a.g.e.**, s. 70; Keenan, **a.g.e.**, s. 25.

²³⁵ Bazin, **a.g.e.**, s. 88; Bourgeot, "Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7", s. 167.

²³⁶ Bu Haggar amenukalinin asıl adı, Sidi Muhammed uld Keradji idi ve kökeni İboglan kabilesine dayanmaktaydı. Fakat isminin yaygın olarak kullanılanı Sidi ag Keradji'dir. Babası Muhammed Keradji,

özellikle 1908 sonrası Temassinin’de Fort Flatters, İllizi’de Fort Polignac ve Tağavhavi’de Fort Motylinski ismiyle kurulan Fransız garnizonları bölgedeki işgallerin hızlanmasına zemin hazırladı.²³⁷ İşgallerin gerçekleşmesiyle birlikte Trablusgarp’tan Merkezî Afrika’ya giden kervanları, Sahra bölgesine ulaştıklarında Fransızlar, “Goumier (Gumiye)” dedikleri çete birlikleriyle hareket ettirmekte ve başlarında kendi zâbitlerini görevlendirmekteydiler. Bunlar, Osmanlıların başıbozuk dedikleri nefer-i âmmlara ise çok benzemektedir.²³⁸

Fransızlar bölgeye gelmeden önce her yıl 6 veya 7 büyük kervan Sudan’a doğru yola çıkardı. 1000 ila 3000 deve arasında değişen kervanlardan her birini yüzlerce silahlı muhafızlar korumaktaydı. İki yıldan aşağı sürmeyen bu uzun seferlere tüccarlar, 5.000 ila 50.000 Fransız Frangı değerinde ticaret malı yükleyerek yola çıkmaktaydı.²³⁹ Ayrıca Sudanlıların getirdikleri darı, Mısır buğdayı, pamuk, çivit, tütün, kahve, deri, yastık, minder, devekuşu tüyü²⁴⁰ ve çarık türü mallar, Gat çarşısındaki dükkânlarda satışa sunulur ve Sahra’nın güneyine ise pamuklu mensucat, renkli basmalar ve ihramlar intikal ederdi.²⁴¹ Dolayısıyla Fransızlar, Gat’ı hükümsüz kılabilmek için sulak, bol hurma ağaçları ve bahçeleri bulunan bereketli Cânet Nahiyesi’ni alarak güneye doğru ilerlemeyi ve ardından Gadamis ve Gat’ı almayı hedefliyordu.²⁴² Bu sayede Fransa Tunus’un Gabes Limanı’na ulaşılacak ve Sudan’a yapılan Trablusgarp merkezli bu ticareti yok edecekti. Bu bölge, Çad Gölü havzası ticaret yolunu Fransız topraklarına kaydırabilecek stratejik bir nokta olduğundan vilâyetin iktisadi hayatı bu hamleyle mahvolacak ve bu havzanın ticareti yeni çizilen Çad-Bilma-Cado-Cânet-Temassinin

---

Osmanlı Devleti’ne sadakat ve bağlılığıyla bilinen Heytağıl ağ Muhammed Biska’nın ağabeyiydi. Bu amenukalin evinde bir Tervârik kadını, uzun bir müddet tutabilmek pek nadirattandı. Zira evlendiği kadınlarla çok kısa bir süre sonunda boşanmaktaydı. Ne tuhaftır ki bu amenukal, 70 yaşının üzerindeyken dahi evlenmek istemiştir ve bu yüzden birçok bâdireler atlatmıştır. Duveyrier, **a.g.e.**, s. 36-37; Benhazera, **a.g.e.**, s. IV, 18.

²³⁷ Keenan, **a.g.e.**, s. 25.

²³⁸ Goumier, Arapça’dan Fransızca’ya geçmiş bir kelimedir. Bölgedeki Araplar, bunlara “kom” derlerdi. Anlamı “üzerimize bir kavim, bir çete geldi” demektir. Fransızlar da buna nispetle “goumier” demişlerdir ki, Osmanlıların nefer-i âm suretiyle kaldırılan adamlara başıbozuk demelerine benzemektedir. **MMZC.**, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 450.

²³⁹ Lemay, “a.g.m.”, s. 356-358.

²⁴⁰ Sudan ile olan ticarete en önemli ticaret malları, fildişi ve devekuşu tüyü idi. 1899’da yıllık tahmin 1200 denk (1/4 dirhem: 0,80184 gr.) fildişidir. Bunun her denkinden 30 kuruş rüsûm tahsil edilmektedir. Devekuşu tüyü için ise birim sandıktır. Yılda 800 sandıktan, beherinden 20 kuruş olmak üzere 16.000 kuruş vergi alınmaktaydı. BOA, **Y.EE**, 2314/25 (1899).

²⁴¹ Muhammed Mihrî Bey, **Sudan Seyahatnâmesi**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326, s. 155; Abdülkadir Câmî Bey, **a.g.e.**, s. 151.

²⁴² BOA, **BEO**, 2839/212909, 07/R/1324 (31 Mayıs 1906).

hattıyla Fransız topraklarına çevrilecekti. Bunun sonucu olarak da eski güzergâh adeta “suyu sıkılmış kuru bir limon”a dönüşecekti.²⁴³ Dolayısıyla Fransızların bu işgalleri, Güney Tevârikleri için hayati bir tehlike oluşturacaktı.

Fransızlar, Kuzey Afrika müstemlekelerini Kongo’daki sömürge topraklarıyla en kısa yoldan rapt etmek istediği için Cezayir üzerinden Haggar arazisine yöneldi. Bu istikamet kuzeyden güneye doğru takip olununca Nijerya havzasına yani Fransızların Sudan müstemlekelerinden Ayir ve Zinder’deki askerî noktalarına ulaştırmaktaydı. Bu yüzden Fransa Cezayir’i Kongo müstemlekeleriyle birleştirebilmek için önce güneye, sonra da Zinder üzerinden doğuya yönelmek ve Çad Gölü’nü kuzeyden dolaşarak Kânim ve Vadây yoluyla hedefine ulaşmak istiyordu. Elbette ki bu güzergâh, esasında pek uzundu. Bu yüzden Fransa, Cezayir’den Kongo’ya doğru çizmek istediği büyük Afrika ticaretinin ana damarını en kısa yoldan geçirmek için Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Ezgar arazisini tazyik etmekteydi. Zira Akdeniz sahilinden Kongo’ya ulaşabilmek için en kısa güzergâh olan Gabes-Temassinin-Cânet-Cibado-Kavar-Kânim yolu üzerinden bir güvenlik koridoru tesis etmek istiyordu. İşte bu durum, Osmanlı Devleti’nin batı, güneybatı ve tam manasıyla güney hudutlarını zora sokmaktaydı. Sırf bu yüzden Osmanlı hükümeti, kendisinin Merkezî Afrika ile olan münasebetlerinin temini için 1906 yılında Sahra’da mühim bir kervan merkezi olan Cânet karyesini idaresi altına alarak ticaret yolları üzerinde vuku bulmakta olan sınır ihlallerine mani olmak istedi. Ancak Fransızlar, 10 Temmuz İnkılabı’ndan²⁴⁴ istifadeyle bu mevki üzerinde hak iddia ederek önce Kavar’ı; ardından bir binbaşı, bir yüzbaşı, iki teğmen ve bir topçu subayı refakatindeki iki yüz kişilik hecin süvari jandarması ve bir topla birlikte kademeli olarak Cânet ve Temassinin noktalarını işgal ederek, Lizi vadisinde bir blokhavz²⁴⁵ inşa ettiler.²⁴⁶ Bu işgallerini ise İngiltere ile Büyük Sahra’ya ilişkin imzaladıkları itilafnâmenin beşinci maddesine dayandırarak, bu sayede Ezgar Tevâriklerini kontrol altına almak istediler. Halbuki bu mukavelenâme metni, Gine sahilindeki müstemlekeler ile Vadây (Bilma mevkiinden Çad Gölü’ne doğru uzanan

²⁴³ BOA, **Y.MTV**, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

²⁴⁴ İkinci Meşrutiyet, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908).

²⁴⁵ Avrupalı müstevlilerin Afrika topraklarını işgal sürecinde mahalli unsurlar tarafından gelecek saldırıları durdurmak amacıyla yaptıkları küçük istihkâm yapıları, bir nevi beton tabyalara verilen addır.

²⁴⁶ BOA, **DH.SYS**, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911), Lef. 26.

arazi²⁴⁷) ve Nil havzasına taalluk etmekteydi.²⁴⁸ Diğer yandan Gabes'ten Vadây'a kadar uzanan bu hattın kilidi konumundaki Câne'tin işgalinden sonra sadece Cibado noktası kalmıştı ve Fransızlar burayı henüz fiilen işgal etmemişti.²⁴⁹

Gat ve Gadamis'i bir türlü alamayan Fransızlar, bu süreç zarfında bir yandan da alternatif yollar araştırmayı sürdürüyorlardı. Senegal üzerinden doğu istikametinde ilerleyerek altın madenleriyle öne çıkan Tinbüktü'ye kadar ulaşan alternatif bir ticaret güzergâhı oluşturdular. Ayrıca Cezayir'den güneye doğru inerek, Haggar topraklarından geçerek Tinbüktü ile Akdeniz arasında bir yol açmak istiyorlardı. Bu teşebbüslerin arkasında yatan en temel sebep, Sudan'a giden yolları ele geçirmektir. İşte bu yüzden Tevârikler, tarihte kuzeyden güneye yani Sahra içlerine doğru inerek hâkimiyet sahalarını genişletmek isteyen Romalılar, Vandallar, Portekizliler, İspanyollar ve son olarak da Fransızlarla savaşmak zorunda kaldılar.²⁵⁰

Fransa'nın Sahra bölgelerinde başlattığı işgaller, beraberinde Katolik Kilise'nin misyonerlik faaliyetlerini de beraberinde getirdi. Trablusgarp, Cezayir, Nijer ve Çad sarmalında kalan bölgeyi İngiltere ve Fransa, 5 Ağustos 1890 ve Kasım 1898'de imzaladıkları iki anlaşmayla aralarında paylaştılar. Osmanlı Devleti'nin toprakları, Fizan vahası ile sonlandırıldı. Sahra bölgesinden Osmanlıları atmaya yönelik bu ittifak anlaşmalarına ise Osmanlı Devleti'nin tavrı sert oldu²⁵¹ ve kuzeyden güneye kadar kabileleri Senûsiler üzerinden örgütleyerek, mücadeleci bir politika izlemeye başladı.

İlişkilerini kesintiye uğratmaksızın yüzyıllardır devam ettiren Tevâriklerin Kuzey ve Güney kolları, yeni konjonktürde tekrar kader birliği yapmak zorundaydılar. Özellikle Fransa ile İtalya'nın topraklarına ilişkin kötü emelleri, tüm bölge halkı tarafından biliniyordu ve işgale karşı mücadelede kuzey-güney ittifakı söz konusuydu. Bu ittifakın en önemli kahramanlarından İkeskezen Tevâriklerinin İgerzaven koluna mensup Kâvsan, 1901'de Ayir'e giren Fransızların elinden kaçmayı başardı. Senûsi tarikatı ile

---

²⁴⁷ Bu belgede, itilafnâmede geçen Vadây arazisi bu şekilde ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **BEÖ**, 2839/212909, 07/R/1324 (31 Mayıs 1906).

²⁴⁸ 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911) tarihinde Meclis-i Mebusan'da Ahmet Rıza Efendi riyasetinde açılan ikinci celsede Câmi Bey'in Fizan'a dair yaptığı izahâta dair bkz. **MMZC.**, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 449.

²⁴⁹ Abdülkadir Câmi Bey, "Câne't meselesine dair", s. 156; **NA.UK**, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragasen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 290-291.

²⁵⁰ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 20.

²⁵¹ Rouard de Card, **a.g.e.**, s. 24-29.

bağlantı kurarak haklı mücadelesini sonuna kadar sürdürme yolunu seçti ve en son Murzuk'ta görüldü.²⁵² Fihrûn'un girişimleriyle Musa ag Amastan da müstevlilere karşı mücadeleye teşvik edildiyse de, kendi amenükalliğinin devam etmesi için Fransızlar tarafında saf tuttu.²⁵³ Senûsiler, hem Fizan'da, hem de Borku'daki mücadeleyi sürdürürken bazı kuvvetlerini de farklı bölgelerdeki cephelere göndermeyi sürdürdüler. Fihrûn, Fransızlara karşı Çad topraklarında Senûsilerle Ennedi, Trablusgarp ve Gat civarındaki çarpışmalarda yerini aldı. Bilhassa Agades'te ikamet eden Ayir Tevâriklerinin sultanıyla birlikte Fransızlara karşı başlattığı amansız mücadelede Ayir direnişinin öncülerinden oldu.²⁵⁴

Bu süreçte Güney Tevârikleri'nin de vikâye-i Haremeyn-i şerife görevini ve hilâfeti yedinde bulunduran Osmanlı himayesine girmesinden Fransızların korktuğu anlaşılmaktaydı. Bu teşebbüsleri boşa çıkarmak isteyen Fransızlar, başta Kuzey Tevârikleri'nden Haggarlar (Kel Gela, Taytok, Tecehé Mellet²⁵⁵) ile Kel Villi ve İsekkemaren kabileleri olmak üzere tüm "soylu ve imğad" kabileleri arasında varolan hiyerarşik toplum yapılanmasını kullanarak bu kabileleri birbirine düşürmeye gayret etti.²⁵⁶ Özellikle kuzeydeki Haggar Tevâriklerine nazaran güneydeki İvilimmiden Tevâriklerinin pasifleştirilmesi temel alındı ve uygulanan yaptırımlar, Güney Tevâriklerini olumsuz manada etkiledi. Bu sayede Tinbüktü Askeri Bölge Komutanlığı yetkilileri, 1903 yılında İvilimmiden Reisi Feruv (Férouve) ile bir Tevârik kasabası olan Bamba'da yaptığı görüşmeler sonucunda önemli tavizler koparmışlardı.²⁵⁷

Güney Tevârikleri'nin soylularından ve en güçlü kabilelerinden İvilimmidenler, Fransızların bu işgal politikaları karşısında Tinbüktü bölgesindeki imğadların en güçlü kolu Kel Gossilerden (Gao Tevârikleri) yardım istedi.²⁵⁸ Osmanlı Devleti, bu durumdan haberdar olunca, güney kabilelerini kendi safına çekme girişimlerini arttırdı ve ilk adımda İfoğaslar üzerindeki nüfuzunu güçlendirdi. Cezayir Genel Valisi'nin Fransız Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta, başta İfoğaslar olmak üzere Güney

²⁵² Triaud, **a.g.e.**, C. II, s. 848; Bourgeot, "**a.g.m.**", s. 159-185.

²⁵³ Gast, "Ajjer, Azger, Adjer", s. 388-396; Bourgeot, "**a.g.m.**", s. 159-185.

²⁵⁴ Gast, "Histoire des Kel-Ahaggar", s. 282-303.

²⁵⁵ Araplar, bu kabileyi Evlâd-ı Mes'ûd diye isimlendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Benhazera, **a.g.e.**, s. 159-161.

²⁵⁶ Keenan, **a.g.e.**, s. 35.

²⁵⁷ Richer, **a.g.e.**, s. 186-188.

²⁵⁸ Vaisseau Hourst, **La Mission Hourst: sur le Niger et au pays des Touaregs**, Librairie Plon, Paris 1898, s. 103.

Tevârikleri'nin 15 Aralık 1903 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bağlandığından duyduğu endişe çok net anlaşılmaktaydı. Nitekim bu olaydan yaklaşık bir buçuk ay sonra Zinder'den gelen üç yüz kişilik Fransız müfrezesinin saldırıları karşısında bir çare düşünmek üzere Kânim veya oraya yakın bir mevkiide Şeyh Senûsi'ye mensup zaviyenin ihvanı ile Evlâd-ı Süleyman'dan Şeyh Ğays ve Gat-Gadamis arasında bulunan umûm Tevârik reislerinin toplanma kararı alması, yeni bir birlikteliğin habercisiydi.²⁵⁹

Modern anlamda bir istihbarat servisinin kurulmasına öncülük eden ilk kişi olarak Enver Paşa, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin (Teşkilât-ı Mahsûsa) kurulmasında büyük çaba sarfetti ve bu yapı içerisinde Kuşçubaşı Eşref de Mısır üzerinden Trablusgarp cephelerine asker temininde aktif bir rol oynadı. Devletin ilk gizli servisi olan bu dairenin amacı, imparatorluk topraklarındaki ihanet şebekelerini ortadan kaldırmaktı. Nitekim savaş sürecinde Sahra'da yaşayan göçer kabilelerin reisleriyle iletişimde ve Senûsi birliklerinin teşekkülünde bunlardan istifade noktasında başarılar elde edildi. Sahra bölgelerinden gelen Arap ve diğer kabilelerin gönüllülerinden meydana gelen kuvvetler, Kuvâ-yı Mübâreke adı altında Kuşçubaşı Eşref'in komutasında silahaltına alındı. Her kabile, kendi içerisinde şeyhleri tarafından atanan bir onbaşı ve çavuşun emrinde 10'ar kişilik mangalar halinde askeri bir düzene sokuldu. Beş manganadan kurulan her bir grubun başında da alt rütbeden bir şeyh yer almaktaydı. Her 15 manganın yani 150 kişilik askeri müfrezelerin komutasına bir Türk subayı verilmişti. Her subayın maiyeti olarak iki erbaş, Senûsilerden bir şeyh ile bir komuta subayı bulunmaktaydı.²⁶⁰

Osmanlı Devleti, sömürgecilerin aksine yerel unsurlara değer veriyor ve onların otonom yapılarını korumalarını önemsiyordu ki aynı zamanda bu durum müstevlilerin aleyhine bir yöntemdi. Bu bağlamda İstanbul, çok azı istisna Büyük Sahra'daki yerel güçler arasındaki uzlaşma sonucu oluşturulan bir dengeyi onaylamakla yetinmiştir. Devletin izlemiş olduğu bu siyaset, adem-i merkezîyet ve yerel güç odaklarını kabul etme yolundaki Osmanlı idari geleneğiyle örtüşmekteydi. Osmanlı eyalet idaresindeki bu esnek yapı, bölgesel barışın anahtarı olma görevine imkân tanıdı. Elbette buradaki

²⁵⁹ BOA, **DH.MKT**, 499/55, 28/M/1320 (28 Ocak 1903); **CARAN**, **200MI 606** – Activités turques dans l'hinterland tripolitain, 14 Avril 1904, n. 98.

²⁶⁰ M. Cemal Kutay, **Trablusgarp'de Bir Avuç Kahraman**, Tarih Yayınları, İstanbul 1963, s. 166.

adem-i merkezileşme, Osmanlıların Birinci ve İkinci Meşrutiyet (1876-1878, 1908-1918) süreçlerinde taşra otoritelerinin yetkilerinin arttırılması (tevsi-i mezuniyet) suretiyle bölgesel idari yapılara daha fazla söz hakkı tanıma şeklinde algılanmalıdır.²⁶¹ Nitekim eyaletten vilâyete geçiş sonrası Trablusgarp hinterlandı üzerinden Sahra siyasetine yön veren Osmanlı Devleti, bölgedeki yerel idarecileri kaza ve nahiyelerde bizzat görevlendirmiş ve bunlara maaş tahsisatında bulunarak esnek bir idari yapı kurmuştur.

1916-17 yılları arasında patlak veren Ayir Başkaldırısı'nın temelinde ise Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin yaptığı Cihâd-ı Ekber çağrısı yatmaktaydı.²⁶² Avrupa'da başlayan bu savaşa Türklerin dahil olmasıyla birlikte tarihte ilk defa "Rus ayısı, İngiliz arslanı ve Fransız horozu" aynı safta yer alıyordu ve bu savaş Osmanlı Devleti için ölüm-kalım savaşı niteliği taşıyordu. Özellikle Şaâmba (Şaânba²⁶³), Haggar, Gat ve Fizan ahalisi ile İvilimmiden ve Ayir Tevâriklerinin Senûsilerin manevi sancağı altında ilk defa topyekün toplanmalarının ana sebebi de buydu. Halife'nin buyruğu olan bu savaş, bütün Müslümanların, can, mal ve moral bakımından bütün variyetlerini seferber etmelerini ve hürriyet-i ümmet yolunda savaşmalarını zorunlu kılıyordu. Ancak bu tarihlerde Osmanlı vilâyetlerinden Cezayir ve Tunus Fransızların; Mısır İngilizlerin; Trablusgarp İtalyanların işgalindeydi. Bu topraklardan cihad fetvasına cevap verebilecek resmi bir makam yoktu. Bu yüzden Cihan Harbi'nin patlak verdiği hengâmede, işgalci devletlere karşı mücadele eden Sahra kabilelerine karşı mühimmat ve lojistik destek gönderemeyen Osmanlı Devleti, Senûsi tarikatı üzerinden bir savaş politikası geliştirdi.²⁶⁴ Ayrıca bu süreçte Hidivlik haklarından mahrum bırakılan Abbas Hilmi Paşa'nın yayınladığı beyanname ile Sudanlıları da Mısır'ın kurtuluşuna çağırmasının²⁶⁵ bu mücadelenin süreklilik kazanmasında büyük payı vardı. Bu geniş Sudan coğrafyası doğu, batı ve orta şeklinde

---

²⁶¹ Brown (Der.), **a.g.e.**, s. 169, 224.

²⁶² Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi üzerine Meşihât makamınca bütün Müslümanlara hitâben yayınlanan 'Cihat Fetvası' için bkz. BOA, **DH.SYS**, 123-12/35, 11 Kasım 1914.

²⁶³ Trablusgarp Vilâyeti Salnâmesi'nin 10. sayısına (1301/1884) ekli haritada bu şekilde tesmiye edilmektedir.

²⁶⁴ Martin, **Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa**, Cambridge 1976, s. 122-124; Lisa S. Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", **International Journal of Middle East Studies**, C. 16, Nu: 3, 1984, s. 331; "Guerilla War Threatened", **The Ashburton Guardian**, C. XXXI, S. 8490, 4 October 1911, s. 5; "Berber and Tuareg", **The Press**, C. LXVII, S. 14166, 5 October 1911, s. 6.

²⁶⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 402-403.

üç kısma ayrılmaktaydı ve Mısır Sudanı'nın Çad Gölü havzasını teşkil eden bu büyük göle dökülen nehirleri içine alan Merkezî Sudan ile Nijer Nehri havzasını kapsayan Batı Sudan'da yaşayan toplumların etkileşimi pek kuvvetliydi.

5. Güney Tevârik Bölgelerinde Sahra Kardeşliği ve Senûsilerin Rolü

Büyük Sahra'daki kavimlerin birbiriyle etkileşiminde, bilhassa Tevârikler arasında dinin muamelâtına dair uygulamaların tatbikinde ve sömürgeci devletlere karşı cihad algısının toplum tabanında yayılmasında Trablusgarp'taki tarikat liderlerinin ve bu bölgede kurdukları zaviyelerin büyük etkisi vardı. Başta Cağbub ve Berka olmak üzere vilâyet sınırları içerisinde yer alan Senûsi zaviyeleri “gerek Osmanlılık, gerek İslâm âlemi için olağanüstü bir merkez ve Merkezî Afrika içlerine İslâm fikir ve medeniyetinin yayılması hususunda yegâne bir kapı, bir pencere²⁶⁶” hükmündeydi. Kuzey Afrika, Sudan, Bornu, Ayir, Zinder, Tuât ve Büyük Sahra'da etkisi çok ciddi manada hissedilen bu hareketin kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1859) idi.²⁶⁷

Karamanlı ailesinin 1835 yılında iktidardan uzaklaştırılmasından sonra doğrudan İstanbulla bağlanan Trablusgarp'a giden Muhammed es-Senûsî, vilâyet sınırları içerisindeki Bingazi ve buranın daha ziyade Sahra Çölü'ne doğru uzanan güney kısımlarına yerleşti. Bu tercihteki esas neden, bölgenin yeni ortaya çıkan tasavvufi

²⁶⁶ **Sebîlürreşâd**, C. 8, S. 186, s. 69, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912).

²⁶⁷ Cezayir'in batısındaki Vehran'a bağlı Müsteğânim civarındaki bir kasabada 1791 (H. 1206) yılında doğdu. Fas hâkimi Mevlây Süleyman tarafından takibe alınmaktan rahatsızlık duyunca 1820'li yılların başında Fes şehrindeki Karaviyyin medresesinden ayrıldı. Nihayetinde Tilimsan ve Fas'ta tahsilini tamamladıktan sonra, Cezayir'in güneyindeki Ayn Mâzî'deki Ahmed et-Ticânî'nin derslerine devam ederek müridi oldu. 1830'da Mekke'ye gitti ve 1843 yılına kadar orada ikamet etti. Cebel-i Ebû Kubeys'te Şeyh Abdullah et-Tuâtî'nin yardımıyla bir zaviye tesis ettikten sonra, sırasıyla Berka'da Beyza ve Cağbub'da et-Tâc zaviyesini kurdu. Kuzey Afrika'nın her köşesinden dinî ilimleri tahsil etmek isteyen binlerce öğrenci buraya geldi. Muhammed es-Senûsî Tunus ve Trablusgarp'taki bölge ileri gelenleriyle temaslarını sürdürdü ve Hicaz'ın Asîr bölgesinde ikamet eden Ahmed b. İdris ile tanışma fırsatı buldu. Kadim dostu Şeyh Muhammed b. Hasan Zâfir el-Medenî ile birlikte bu zâttan ders okudu. Yaklaşık 8 yıl kaldığı Mekke'den Mısır'a geçerek el-Ezher'de dersler verdikten sonra Gabes'e uğradı ve akabinde Tunus-Cezayir sınırı yakınlarında yer alan Gadamis'e (Trablusgarp) uğradı. Kendi döneminde halifesi olan oğlu Mehdi (1844-1902), Çad'ın kuzeyinde davetini sürdürürken; torunu Ahmed eş-Şerif, Çad'da Fransızlara; Berka'da İtalyanlara ve Sultan Mehmed Reşad'ın nâme-i hümayun ile beyanatının ardından Mısır'da İngilizlere karşı cihad çağrısı yaptı. Bingazi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir dahilindeki hemen her kasaba ve köyde, bir Senûsi zaviyesi kurularak manen adeta örümcek ağı gibi birbirine bağlandı. Senûsiyye tarikatının daveti ve mücadelesi, İdris es-Senûsî'nin İtalyanlarla 1917 yılında yapılan Recme Anlaşması'nı kabul etmesiyle son buldu. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **HR.SYS**, 2109/7-12, 9 Şubat 1915; Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 27-57; Kolağası Ali - Mirliya Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 124-125; Bammate, **a.g.e.**, s. 339; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 45, 64; Kavas, “Les Relations de l'Administration Ottomane avec la Sanûsiyya de 1835 à 1912”, **Mémoire-D.E.A.**, Université de Paris VII, Paris 1991, s. 10-24; “**a.g.m.**”, s. 61-62; Hayrüddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm: Kâmusu Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ**, C. 6, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, s. 299.

hareketlerin etkisine henüz girmemiş bir bölge olmasıydı. 1843 yılında ilk zaviyesini tesis eden bu hareket, 16 sene gibi kısa bir sürede tüm vilâyet toprakları dahil olmak üzere, Çad'da Vadây ve Bagirmi mahalli sultanlıkları; Nijerya'da Bornu, Kano ve Sokoto; Sudan'da Dârfür; Nijer'de Zinder, Kavar ve Ayir (Agades) sultanlıkları ile Cezayir ve Tunus'un güney bölgelerinde de yayılarak etki sahasını genişletti. 1850'li yıllarda Murzuk'tan Fizan'ın Ayir bölgesine uzanan bölgedeki ticaret faaliyetlerini kontrolü altında tutan Tevârik kabilelerinin Senûsi davasının müntesibi olması ve Senûsi virdlerini yerine getirmeleri, bu hareketin ne kadar güçlü ve etkili olduğunun ispatıydı.²⁶⁸ Bilhassa Büyük Sahra bölgesinin en fazla müntesibine sahip olan bu “mezhep, tarikat, siyaset ve ictimâiyye hareketi²⁶⁹”, adeta bölgenin “hareket-i ruhâniyesi” olup bu devasa çölün iki büyük yerli kavmi Tevârikler ve Tibuları kendilerine bağlamayı başardı. Senûsiler, bu kabilelerin Büyük Sahra'daki barış ve huzurun yanında iktisadi kalkınmanın da anahtarı olduklarını çok iyi biliyordu. Dolayısıyla bu hareketin sağladığı barış ve huzur ortamı, geçmişte belirli şartları hâiz olmayan hemen hiçbir kervanın saldırıya uğramadan geçemediği bölgelerde ticaret seferlerini mümkün kılıyordu. Bilhassa bedevi Arap ve Tevârik kabilelerinin nazarında Muhammed es-Senûsî, “bereket” ehlinden olması hasebiyle büyük etkiye sahipti. Kendine özgü nüfuz ve iktidar olgusu, ahlaki, toplumsal ve politik planda dinin ihyasını esas alırken, Osmanlı padişahını her daim Müslümanların halifesi olarak gördü. Bu yönüyle Sahra toplumlarının, gelişmeye yönelik bir doğrultuda uyandırılması hedefine yoğunlaşırken, manevi nüfuzuyla da yönetim olgusuna bizatihi katılmaktan geri durmuyordu.²⁷⁰ Nitekim Tevârik topraklarından geçen Avrupalı seyyahlara hitâben dahi mahalli halkın sarfettikleri “Tevârik'in süngüsünden değil, Senûsi'nin gözlerinden kork²⁷¹” sözü bu hareketin Sahra toplumları üzerindeki etkisinin anlaşılması açısından yeterli bir tanımlamaydı.

Osmanlı devlet nizamı içerisinde, 1856 yılında Sultan Abdülmecid tarafından buyrulan ferman ile Senûsiler vergiden muaf tutuldular ve halefi Sultan Abdülaziz döneminde de bu süreç devam etti. 1870'lerin başında Senûsiler takip ettikleri eğitim

---

²⁶⁸ Henry Barth, **Travels and Discoveries in North and Central Africa: being a Journal of an Expedition undertaken under the Auspices of H.B.M.'s Government, in the Years 1849-1855**, C. I, Harper & Brothers, New York 1859, s. 180-181.

²⁶⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 15.

²⁷⁰ Kavas, “a.g.m.”, s. 51-53; Muhammed Esed, **Mekke'ye Giden Yol**, Çev. Cahit Koytak, 17. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 412-413.

²⁷¹ BOA, **Y.PRK.TKM**, 11/37, 6/S/1305 (24 Ekim 1887).

metodu ve elde ettikleri vergi toplama imtiyazı ile dikkatleri giderek üzerlerine çekmeye başladılar. Bu durumun bir getirisi olarak ticaret güzergâhlarında açtıkları zaviyelerle hem farklı coğrafyalardan gelen misafirleri ağırladılar hem de buraları İslâm'ın öğretildiği birer merkez haline dönüştürdüler.²⁷² Bu sayede bölge toplumları, İslâm dinini öğrendikleri gibi civar bölgelerde açılan zaviyelerin tasarrufundaki arazilerde ziraat, ticaret ve el sanatları konularında meslek eğitimi aldıktan sonra memleketlerine dönerek kendi toplumlarının ilerlemesine katkıda bulunuyorlardı. Senûsi hareketinin Afrika Sudani'nda kurduğu on yedi ve Tevâriklerin yoğun olarak yaşadıkları Fizan ile Kufra pergelinde 1835-1893 yılları arasında tesis ettikleri on dokuz “kabile zaviyesi” ise Fransızlara karşı mücadelede etkin bir rol üstlendi.²⁷³ Bu zaviyelerin hepsi, her kabilenin kendi muhitinde açtığı mukaddemlere Şeyh Senûsi'nin bir mürşid ataması neticesinde faal olarak çalışmaktaydı.

Muhammed es-Senûsî, 1835 yılında Vadây sultanı olan Muhammed eş-Şerif (ö. 1858) ile aynı yıl içerisinde Mekke'de tanışma fırsatı buldu. Bu yakınlaşma sayesinde Senûsiler ile Vadây sultanları arasında tesis edilen ikili ilişkiler hep olumlu yönde ilerledi. Muhammed eş-Şerif'in ani ölümü sonrası yerine geçen Ali eş-Şerif döneminde (1858-1874) Bingazi'den hareket edip Vadây ile Kufra arasında seyreden ticaret kabilelerinin yol güvenliği, Vadây sultanlarının verdiği imtiyazlar sayesinde Senûsiler tarafından sağlanmaktaydı.²⁷⁴ Bu yönüyle Senûsi mukaddemleri büyük önem arz etmekteydi. Bilhassa Kufra'daki zaviyeler yanında Çağbub (1856-1895) ile Borku'daki Garû (1899-1902) zaviyeleri çok önemliydi.²⁷⁵ Ayrıca Vadây ve Bagirmi hâkimlerinin, Ticâniyye tarikatının müntesibi olmalarına rağmen Senûsilerin Tibesti bölgesindeki Tibu kabileleri ile ilişkilerine müsamaha göstermeleri de dikkat çekiciydi ve bu durum özellikle bölgedeki ticareti olumlu yönde etkilemekteydi.²⁷⁶ Nitekim Fransızların Çad Gölü'nden kuzeye doğru sokulmaları neticesinde birçok kervan yolunun kapanması,

---

²⁷² E. E. Evans-Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaica**, Oxford 1949, s. 90-103; Anderson, “a.g.m.”, s. 331-332; Anderson, **State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980**, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 92-93.

²⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Sıdkî ed-Deccânî, **el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nemuvühâ fi'l-karni't-tâsîi 'aşer (H. 1202-1320)**, II. Baskı, Kahire 1988, s. 181, 228, 272-275, 282-285.

²⁷⁴ Emile Julien, “Le Dar-Ouadai”, **L'Afrique française, Bulletin du Comité de l'Afrique française: Renseignements coloniaux**, February 1904, s. 54.

²⁷⁵ Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 474.

²⁷⁶ Levtzion, “Cad (Chad)”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. XII, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 164-165.

Çad, Bilma ve Murzuk yoluna hâkim Tibesti silsilesinin önemini arttırdı ve bu istikâmet üzere seyreden ticaret kervanlarının güvenliğinin teminiyle birlikte, önceleri Mısır ve Dârfûr'a giderek ihtiyaçlarını gideren bu kabileler, Bingazi ve Trablusgarp'a yönelmeye başladılar.²⁷⁷

Her Senûsi zaviyesi şeyhi, Akdeniz sahilindeki piyasalar ile Afrika'nın iç bölgelerindeki ticaret mallarının fiyatlarını kontrol altında tutarlardı. Ayrıca zaviye şeyhleri, ihracat mallarının fiyatlarını bildikleri gibi, ithalat mallarının geldiği yerlerdeki fiyatlarına da vâkıftı. Sahra'daki ticaret güzergâhlarındaki menziller, Senûsilerin kontrolündeydi ve bu tarikat şeyhleri tarafından verilen 'sigorta kağıdı/emân'lar sayesinde tüccar, kuvvetten başka hiçbir kanuna tâbi olmayan Tevârik ve Tibu kabilelerinin saldırılarından emin olurdu.²⁷⁸ Bu yönüyle Senûsiyye'yi 19. yüzyıldaki tasavvufi hareketler başta olmak üzere bütün dini hareketler içerisinde özel kılan durum, kurmuş oldukları zaviyelerin Akdeniz sahili ile Sahra'nın güneyindeki bölgelerle uzun yıllardır mevcudiyetini koruyan iletişim yolları, ehemmiyet-i hâiz su kaynakları çevresi ve kabileleri etki altına alabilmenin kolay olduğu strateji noktalarına hâkim olmalarıydı.²⁷⁹

Osmanlı Devleti, Trablusgarp Vilâyeti'nden Fizan Sancağı'na kadar kendi hâkimiyetini tesis etmişti. Fizan ile Çad Gölü arasındaki Merkezî Sahra güzergâhı ise en eski ticaret yollarından biriydi. Bu iki bölge arasındaki kuzey-güney ulaşımı adeta Akdeniz ile Sudan ülkeleri arasında geçit görevi görüyordu.²⁸⁰ Elbetteki bu durum, Fizan ile Kavar başta olmak üzere kervanların takip ettikleri yollar üzerindeki menzil ve farklı inşai yapıların oluşumuna da zemin hazırladığı²⁸¹ gibi Senûsilerin başta Bingazi ile Vadây koridorundaki Sahra transit ticaretine istediği gibi yön vermesine de imkân tanıyordu.²⁸² Osmanlı Devleti ise kendi ülke ekonomisinin dünya pazarlarına açılış sürecinde önemli bir dönüm noktası olarak gördüğü bu durumun farkındaydı ve dolayısıyla tarih boyunca Büyük Sahra'da ve Merkezî Afrika'daki yabancı misyonların teşebbüslerine karşı Trablusgarp, adeta bir hareket noktası olmuştu. Trablusgarp'taki

²⁷⁷ BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 201/6, 22/S/1329 (26 Şubat 1911).

²⁷⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 42-43.

²⁷⁹ Kavas, "a.g.m.", s. 52, 61.

²⁸⁰ Muhammed Mihrî Bey, **a.g.e.**, s. 157.

²⁸¹ Dierk Lange, **a.g.e.**, s. 13.

²⁸² Detaylı bilgi için bkz. Dennis Cordell, "Eastern Libya, Wadai and the Sanusi Sanûsiyya: A tarîqa and A trade route", **Journal of African History**, C. 18, Nu: 1, Great Britain 1977, s. 21-36.

yerel kabile reisleri ve tarikat şeyhleri, Sahra bölgesinde yaşayan toplumlarla düzenli olarak irtibat halindeydiler ve Sahra ulaşımının kilidi pozisyonundaki göçer kabilelerin reisleriyle düzenli mektuplaşarak, bölgeye ulaşan yabancı misyonlardan haberdar oluyorlardı. Avrupalılar, Afrika'nın iç kesimlerini işgal etmeye başlayınca mahalli idareciler Osmanlı Devleti'nden imdat istedi. İngilizlerin doğu ve güneyden, Fransızların ise batıdan Sudan'ın kuzeyine doğru ilerleme çabaları, bilhassa Fizan Sancağı ile Gat kazasının ticaret ve siyaset açısından ehemmiyetini giderek arttırdı. Diğer yandan Osmanlı rical-i devleti, Merkezî Afrika'da bilhassa Tibesti ile Borku'daki icraatlarını, Senûsiler muzaheretinde devam ettirme siyaseti izlemeye başladılar.²⁸³

Kuzey Afrika'da faal olan tarikatlar, başta Senûsiyye olmak üzere Arûsiyye, İseviyye, Şâzeliyye, Kâdiriyye, Tayyibiyye, Ticâniyye ve Rufâiyye idi. Senûsilik aslı itibarıyla İslâm'ın özüne dönmeyi öngördüğünden dinî emirlerin tatbikinde müsamahasızdı. Bunun tabii bir neticesi olarak başta Fransızlar olmak üzere gayrimüslim Avrupa milletlerinin Afrika'ya tasallutlarına karşı çıkmıştı. Dolayısıyla Senûsiliğin muhalifi konumundaki tarikatlar, adeta bir manipülasyon aracı olarak kullanılmaya çalışılıyordu. Bu yüzden Avrupa basınında Senûsiler ile ilgili birçok menfi yazı yayımlanmıştı. Onlara göre Senûsiler, “Hıristiyanlıktan nefret eden ve bölge halkı üzerindeki nüfuzu güçlü, gizli bir örgüt” idi.²⁸⁴ Özellikle bu hareketin mensupları, Cezayir'in güneyine sıkça gelen Lağvat'taki Tevârik kabilelerini ve hac münasebetiyle kutsal topraklara gelen Cezayirliileri direniş konusunda bilinçlendirdikleri için, tarihte ilk defa Fransız ajanlarının takibâtına uğradılar. Senûsiyye tarikatı, esasında Vehhâbilerin çizgisi ile geleneksel tasavvufî hareketler arasında yer alan bir tavra sahipti ve Müslüman toplumlar arasında büyük bir parçalanmaya sebebiyet veren hizipsel aşırılıktan kurtulmak için mezhep ve tarikatları birbirine yaklaştırmayı temel gaye edinmişti.²⁸⁵ Bu yönüyle Senûsilik “dinî ittihâd” metoduyla hareket ediyordu. Neşv-ü nema bulduğu Kuzey Afrika, Sahra ve Sudan'da Hıristiyanlığın yayılmasını engellemek için büyük gayret sarfetti. Adeta, Hıristiyan Batı medeniyetine ait herşeyi protesto ediyordu. Senûsilerin her ne kadar silahlı grupları bulunsada modern teçhizata,

²⁸³ BOA, **DH.ŞFR**, 375/96, 26 Kasım 1322 (9 Aralık 1906).

²⁸⁴ “The Senoussi”, **The Auckland Star**, C. XXVI, S. 6013, 21 March 1885, s. 5; “The Senoussi: Influential Mohammedan Secret Society”, **Te Aroha&Ohinemuri News**, C. II, S. 95, 28 March 1885, s. 4.

²⁸⁵ Claude Bataillon vd., **Nomades et Nomadisme Au Sahara**, Recherches sur la zone aride: 19, UNESCO, Imprimerie R. Oldenbourg, Münih 1963, s. 48.

askeri eğitim ve nizama sahip olmadıkları için sömürgeciliğe karşı mücadelelerinde yetersiz kalıyorlardı.²⁸⁶

Senûsi şeyhleri başta Ezgar ve Haggar Tevâriklerinin yaşadığı bölgelerde zaviyeler açtılar. Zaman içerisinde Merkezî Sahra başta olmak üzere güney kabileleriyle temas kurmayı başardılar ve güneye doğru inerek kuzeydeki kadar burada da etkinliklerini hissettirmeye başladılar.²⁸⁷ Bingazi'nin 1878'de vilâyete çevrilmesinin hemen akabinde Berka²⁸⁸ bölgesinde de organize oldular, fakat buradaki 'ihvân', Trablusgarp'takine nispetle daha pasif bir konumda kaldı. Bütün bu yapılanmalar neticesinde Sahra'nın güneyine doğru oluşan siyasi boşluğu, Senûsiler doldurmaya başladılar ve ticari faaliyetleri teşvik ettiler. Ayrıca Osmanlı idari makamları da bu yeni oluşumu yapıcı manada teşvik ettiler ve özellikle Trablusgarp Valisi Kemal Paşa döneminde Senûsilerle iyi ilişkiler güçlendirildi. Bu devlet desteğiyle birlikte Büyük Sahra bölgesinde ilmî ve ictimâî etkinlik bakımından güçlenen bu sûfî hareket, Osmanlı padişahına devamlı surette çok değerli lojistik destek akışı sağlıyordu. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Bingazi Valisi Hacı Reşîd Paşa ile Suriye'deki meşhur el-Azm ailesine mensup yaverlerinden Sâdık el-Müeyyed'i Çağbub vahasında bu hareketin önderi es-Seyyid Muhammed Mehdî es-Senûsî ile görüşmekle görevlendirerek ilişkileri daha da ileriye taşımak istemişti.²⁸⁹ Bu sûretle padişahın daha faydacı, şahıslara dayalı bir politika geliştirmeye çalıştığı ve araç olarak ise tarikat önderleriyle doğrudan temasa geçtiği anlaşılmaktaydı.

Aralık 1889'unda bu heyetin gerçekleştirdiği ikili temaslar neticesinde oluşan olumlu intiba sayesinde Mehdi es-Senûsî, bölgedeki yerel halkları Fransız işgaline karşı örgütlemek için 1895 yılında Çağbub'dan ayrılıp Trablusgarp Vilâyeti'nin en güneyindeki Kufra vahasına yerleşti. Ardından en sadık müridlerinden Abdülaziz el-İsâvî'yi İstanbul'a padişahla görüşmek üzere gönderdi. Bu elçi, Fransız işgaline karşı

---

²⁸⁶ Campbell, **a.g.e.**, s. 116-117; Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 11, 31, 63-65, 103-104; "A New Mahdi", **The Timaru Herald**, C. LXIV, S. 3155, 9 January 1900, s. 4.

²⁸⁷ Bissuel, **Le Sahara Français**, s. 30-31; Furlong, **a.g.e.**, s. 93-94.

²⁸⁸ ed-Deccânî, **a.g.e.**, s. 75, 261.

²⁸⁹ BOA, **Y.MTV**, 29-15, 17/Ra/1305 (03 Aralık 1887). Bu arşiv vesikası, Yâverân-ı Şehriyârî'den Miralay Sâdık el-Müeyyed'in, Bingazi'deki Çağbub Zaviyesi Postnişini Seyyid Muhammed es-Senûsî'ye padişahın hediyelerini takdim ettiği bilgisini içermektedir. Bu lâhiyanın aslı ise BOA, **Y.EE**, 9-13, 28/B/1313 (14 Ocak 1896) künyeli vesikada yer almaktadır. Ayrıca konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Michel Le Gall, "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal", **International Journal of Middle East Studies**, C. 21, Nu: 1, Cambridge University Press, February 1989, s. 91-106; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 244-245, 293.

bizatihi Padişahın muavenet ve müşareket teyidiyle Senûsilere destek vermesini talep etti ki böyle bir destek büyük bir motivasyon kaynağı olacaktı. Bu ziyaret sonunda gelen elçi taltif edildi ve diğer hediyelerle birlikte Sahih-i Buhari'nin özel hazırlanmış bir nüshası Mehdi'ye iletmek üzere gönderildi. Bingazi Valiliği'nden gelen buyruldu ve mektupları iki elçisi aracılığıyla Vadây Sultanı Yusuf'a gönderen Mehdi es-Senûsî, Vadây topraklarında da zaviyeler açma imkânı elde etti. Özellikle sultanın isteği üzerine en önemli müridlerinden Sidi Muhammed Abdullah e-Sünnî'yi Abeşe'de mukaddem kurmakla görevlendirdi.²⁹⁰ Bu girişimlerin bir sonucu olarak Çad, Doğu Sudan ve Berka sahilleri arasında seyreden ticaret akışı Kufra'ya doğru kaydı.²⁹¹

Bölgedeki Fransız işgallerine karşı Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmenin tek çözüm yolu olduğunu gören Senûsiler, Fizan'daki Osmanlı memurlarıyla birlikte Nijer ve Çad'ın iç bölgelerine gidip buralarda yerel idarecileri İstanbul'a tâbi kıldılar. Nitekim Senûsi zaviyeleri Kânim, Bornu, Vadây, Abeşe, Agades ve Zinder bölgelerine kadar kademeli olarak yayıldı ve Senûsiler adeta Sahra'da ve Merkezi Sudan'da “el-Hirvân (Kardeşlik)” yapılanmasını tesis ettiler.²⁹² Bu yönüyle işgalcilere karşı sürdürülen mücadeleyi “Tevârik İsyanı²⁹³” ya da “Senûsi Başkaldırısı” olarak nitelendirmektense Tevârikler, Gatlılar, Fizanlılar, İvilimmidenler, Tibular, Kur'anlar, Ayırlılar ve Şaâmbalar başta olmak üzere Merkezî Afrika'da yaşayan tüm toplumların haklı mücadelesi olarak görmek yerinde bir tespit olacaktır.

Bütün bu birleştirici gayretlere karşın Fransızların kabile temelinde ayrıştırıcı faaliyet ve politikalarının da bölgede etkili olduğunu unutmamak gerekir. Ayir (Azbin) Tevârikleri ile Çad Gölü'nün doğusundaki Sahra bölgelerini kontrolü altında tutan Tibular arasında çıkan anlaşmazlıkların temelinde de kısmen bu ayrıştırma politikaları sonucu oluşturulan siyasi rekabetin etkisi vardı. Bu nüfuz mücadelesinde her iki tarafta birbirlerine ansızın düzenlediği baskınlar neticesinde, kadınlar ve çocuklar dahil bir çok

²⁹⁰ Muhammed Fuâd Şükrî, **es-Senûsiyye: Dîn ve Devlet**, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1948, s. 85-88.

²⁹¹ Sallâbî, **a.g.e.**, s. 255.

²⁹² “Ready for Invaders”, **The Mataura Ensign**, 11 October 1911, s. 5; “The Alleged War”, **The Star**, S. 10287, 18 October 1911, s. 2.

²⁹³ Fuglestad ve Nijerli tarihçi Salifou gibi bazı Tevârik uzmanlarının, Fransız işgallerine karşı sürdürülen mahalli mücadeleleri “Tevârik İsyanı” olarak nitelendirmeleri, bölgedeki mücadelelerin meşruiyetini zayıflatan bir perspektife sahiptir. Detaylı bilgi için bkz. Salifou, **Kâvsan ev es-Sevretü's-Senûsiyye**, Neşrû'l-Merkezî'n-Nijerî li'l-buhûs fi'l-ulûmî'l-insâniyye, Trc. Muhammed Abdurrahman Abdullatîf, Niamey 1973 [**Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973, 229 s.]; Finn Fuglestad, “Les révoltes des Touareg du Niger (1916-17)”, **Cahiers d'études africaines**, C. XIII, Nu: 49, Paris 1973, s. 82-120.

insanı esir alabilmekte ve birbirlerinin yüzlerce devesini gasp edebilmekteydi. Osmanlı Devleti, Fizan Mutasarrıflığı eliyle bu çekişmenin son bulması için büyük çaba sarfetti. Nihayetinde karşılıklı esir mübadelesi yapıldı ve her iki topluluğun arası bulundu. Zira Gat'tan Kano'ya kadar kervanların güven içerisinde seyri ve düzgün işleyişi, bölge kabileleri arasında uzlaşma ve işbirliğini zorunlu kılmaktaydı. Bu yüzden görevlendirilen Sami Bey, uzun uğraşlar neticesinde Tibu ve diğer kabile ileri gelenleriyle Tevârik reislerini Murzuk'ta biraraya getirerek barıştırdı. Böylelikle Sahra ticaret yollarının güvenliği garanti altına alınmış oldu.²⁹⁴

Fransızların 20. yüzyılın ilk yıllarında Büyük Sahra bölgesinde işgallere başlaması, bölgede yaşayan Tevârikler ile Tibuların Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmasını hızlandıran en önemli âmillerden biriydi. Bu yönüyle her iki topluluk da bölgede Bâbiâli'nin menfaatlerini gözetmekteydi. Aralarında kısmen de olsa süregelen çıkar kavgalarını bir yana bırakacak olursak, Fizan'daki Osmanlı idari makamlarının göstermiş olduğu üstün gayretler neticesinde birbirlerine destek olmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti, Tibu ve Tevârik kabileleriyle yakın münasebetler kurduktan sonra güneydeki sultanlıkların himaye altına alınması için siyasi ve askeri çalışmalara başladı. Bu konu, bilhassa II. Abdülhamid döneminde derinlemesine ele alınarak yapıcı adımlar atıldı ve valiler eliyle Trablusgarp hinterlandı Büyük Sahra'ya doğru genişletildi.

Fransızlar, Cezayir'i işgal ettikten sonra Büyük Sahra'yı kendi toprakları addetti ve çölün tüm noktalarında keşif ve işgal teşebbüslerini arttırdı. Bu durum, Osmanlı Devleti'ni tedbiren Trablusgarp'ın güney hudutlarını genişleterek Çad gölüne kadar uzatmaya zorladı. 1881 Martı'nda Tibesti ve Borku kıtalarını ihtiva etmek üzere Tibu-Reşâde kazası kurularak, Mayna Toki isimli zat kaymakam olarak atandı ve yanına Ali isimli bir Osmanlı askeri verildi.²⁹⁵

Güneydeki Tevâriklerin yoğun olarak yaşadığı Ayir ve Zinder ile Hevsa sultanlıkları Fransızlar tarafından işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalınca bölge toplumlarının himaye talebiyle İstanbul'a bir heyet göndermesi ve bu heyetin Gat kazası

---

²⁹⁴ İbrahim Temo, **İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 204; Fevzi Demir, "Bir Jön Türk'ün Sürüldüğü Fizan'dan Büyük Sahra'yı Geçerek Kaçışı. Sami Bey'in Çölü Geçiş Anıları", **Toplumsal Tarih**, S. 82, C. XIV, Ekim 2000, s. 55-60.

²⁹⁵ Aziz Samih İter, **Şimali Afrika'da Türkler**, C. II, Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1936, s. 251-252.

kaymakamı Muhammed Sâfi Efendi²⁹⁶ (1876-1886) tarafından misafir edilmesi, esasında kuzey ile güney arasındaki bağın kuvvetli olduğunu göstermekteydi.²⁹⁷ Ancak bu bağı kuvvetlendirmeye matuf tüm çabalara rağmen arzulan bu birlik uzun sürmedi. Haggarlar Canet'e saldırdılar ve Ezgarların İhadanaren koluna ait develere el koydular.²⁹⁸ Gat'ın Osmanlı kazası olmasından bir kaç yıl sonra Vadây, Dârfûr, Kânim, Bornu, Sokoto, Kano ve Tinbüktü'den müteşekkil Bilâdüssudan toprakları İngiltere ve Fransa tarafından işgal edildi. Böylece yüzyıllara dayanan bağlar kopma noktasına geldi. Bu durum başta Tevârikler olmak üzere bölge güvenliğini tehlikeye soktuğundan yerel kabileleri tedirgin etti.²⁹⁹ Nitekim bu işgallerle birlikte Tevârikler, diğer tüm alternatiflerini kaybederek gerekli tüm ihtiyaçlarını Trablusgarp Vilâyeti üzerinden karşılamaya mecbur kaldılar. Bu süreç zarfında bilhassa Fransızlar, bu bölgelerde kendi menfaatlerini gözetecek yerel unsurları, ulema elbisesi giydirerek marabu veya mellam gibi kullanmaya çalıştılar. Bu şekilde kabile reislerinden sözlü taahhütler almaya çalıştılar.

Hatırlanacak olursa, Cezayir başta olmak üzere buradan tüm Sahra'yı işgal etmenin alt yapısı daha önceden bölgeye bilimsel araştırmalar adı altında casusluk yapmaya giden Fransız öncü kuvvetleri eliyle hazırlanmıştı. Sömürge valiliklerine raporlanan bilgiler doğrultusunda Fransızlara ait küçük askeri müfrezeler, Cezayir, Bornu ve Tinbüktü'de belirlenen stratejik bölgeler üzerinden Büyük Sahra'ya inmeye başlamıştı.³⁰⁰ Bu tehlikeyi farkederek Osmanlı idari makamları da Fizan Mutasarrıflığı'na

---

²⁹⁶ Gat Kaymakamı Hasan Sâfi, zeki ve basiretli bir idareciydi. Fransız Erwin de Barry'nin misyonu, bu Osmanlı memuru idareyi devraldığı sene bölgeye gelmişti. Bu misyon heyetini misafir eden Sâfi, "Bu şehir, Sultan'a aittir. Osmanlı idaresindeki herhangi bir şehir kadar güvenilirdir. Tevârikler, şehir surlarının dışında yaşamaktadırlar." diyerek adeta bu bölgedeki Osmanlı hâkimiyet ve nüfuzunu vurgulamaktaydı. Diğer taraftan Sâfi, Erwin de Barry'ye kervanlarla Gat üzerinden Ayir'e emniyet içerisinde gidebileceklerini söyledi. Agades Sultanı'nın önerisine göre; Tinbüktü'de güvenli bir yol seyri isteniyorsa, kervanları koruma görevini ücreti mukabilinde İvilimmidenlerin üstlenmesi şarttı. Bunlar, Tinbüktü yakınlarındaki Segu'ya kadar ulaşımında etkiliyken; Kel Geres Tevârikleri, Sudan topraklarına ayak basamazdı. Buna rağmen Erwin, İvilimmidenler yerine Kel Evey Tevâriklerini tercih ederek, onlara 130 taler para ödemişti. Detaylı bilgi için bkz. Schirmer, **a.g.e.**, s. 15-16, 71, 92-93.

²⁹⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 96-97.

²⁹⁸ Schirmer, **a.g.e.**, s. 70.

²⁹⁹ Bu mahalli sultanlıkların Trablusgarp valisi ile haberleştiği, hatta Kânim ve Bornu sultanlarının Trablusgarp pazarlarında kendileri adına yaptırarak ticaretlerde vergiden muaf tutulmayı talep ettikleri ve karşılıklı hediyeleşmek suretiyle elçi teâtisi gerçekleştirdikleri bilinmekteydi. Osmanlı Devleti, bu yönüyle hâkimiyet ve nüfuz sahasına dahil ettiği yerlerde mevcudu muhafaza etmiş ve bu yapının daha da ilerlemesi için bölge toplumlarına her türlü kolaylığı sağlamıştı. BOA, **C.ML**, Nu: 3230, 6 Şaban 1270 (4 Mayıs 1854); **İ.DH-1286**, Nu: 42101, 27 Şaban 1286 (2 Aralık 1869); **İ.DH-1288**, Nu: 43982, 15 Safer 1288 (6 Mayıs 1871).

³⁰⁰ Bissuel, **a.g.e.**, s. 128.

Sahra bölgesindeki hâkimiyetinin tesisi ve Sudan ticaretinin temini için hecin süvari develerinden müteşekkil kuvvetli jandarma meheri bölüklerinin (une gendarmerie méhariste ottomane) yanında daimi müteaddit karakolların kurulmasını emrederek karşı atağa geçmişti.³⁰¹ Bu süreçte Tunus ve Cezayir'deki sömürge idareleri tarafından yetiştirilerek Sahra içlerine gönderilen “sözde marabu”lara ve misyonlara karşı Osmanlı Devleti’ni destekleyen en güçlü unsur, Senûsiler ve müttefik Tevârik ve Arap kabileleriydi.

Osmanlıların Sahra’da tarih boyunca nüfuz edilemez bölgeleri kontrol altına almasında Senûsiyye tarikatı şeyhi Seyyid Mehdi’nin müridlerinin payı çok büyüktü. Osmanlı siyasi varlığını güçlendirmek amacıyla kuzeyden güneye kadar geniş bir yelpazede faaliyet gösteren Senûsiler, yarı bağımsız bir hareket imajı vermekteydi. İslâm Birliği politikasının teessüs etmesinde etkili bir unsur olan Senûsiler, Büyük Sahra ve Orta Afrika’da açıktan açığa faaliyet göstermekte ve devletinde desteğiyle kabileler arasında kurdukları mukaddemler aracılığıyla hızla yayılmaktaydı.³⁰² Bu sayede taşra, merkeze bağlanmaya çalışılmıştı. Bağımsızlıklarına düşkün olan Tibular tıpkı Tevârikler gibi Senûsilerin kendi nüfuz bölgelerine girmelerine izin verdi. Kendilerini Allah’a yakınlaştırdığına inanan Tibular, savaş sonrası elde ettikleri gelirlerin dörte birini Senûsi mukaddemlerine ganimet olarak vermekteydi. İşte bu birliktelik Fransızları, tedirgin eden bir husustu ve çabasını bunu yıkmaya sarfetti. Zira Tibesti’de kurulan Senûsi zaviyeleri Kavar, Borku ve Vadây’a kadar hızla yayılarak bölgeye gelen işgalci Avrupalılara karşı kin ve nefret söyleminin gelişmesine zemin hazırlayan merkezlerdi.³⁰³ Bu yönüyle Senûsilerin Büyük Sahra ve Orta Afrika’daki

³⁰¹ BOA, BEO, 3636/272663, 29/Ş/1327 (13 Kasım 1909); BEO, 3751/281317, 08/Ca/1328 (18 Mayıs 1910); Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 364, dipnot: 182 (CARAN, 200MI 6F2, Doc. 9, Libye et Tripolitaine-Turquie et Italie). Prusya Erkân-ı Harbiye Mektebi’ne devam eden Süvari Mülâzım-ı Evveli Ali Nuri Bey’in Berlin Ateşemiliterliği vasıtasıyla “Fizan Askerî Teşkilâtı” konusunda gönderdiği açık istihbaratta, “Afrika çöllerinde Anadolu ve Rumeli efrâdını kullanacağımıza Fransız, İngiliz ve Alman müstemlekâtında olduğu gibi küçük zâbitlikten yetişmiş Osmanlı zâbitânının taht-ı kumandasında zenci efrâdı kullanalım. Tevâriklerden seyyâr jandarma kollarını tertib eder isek memleketin asayişini az zahmetle te’min etmiş olacağız” re’yiyle Tevâriğ (Tevârik) kabilelerinden müteşekkil meheri jandarma birlikleri kurulması fikrine ehemmiyet atfettiği ve Harbiye Nezâreti’nce uygulamaya konan askeri teşebbüslerden de bu mütalaaya itibar edildiği anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO, 201/6, 22/S/1329 (22 Şubat 1911).

³⁰² Duveyrier, **La confrérie musulmane de Sidi Mohammed ben Ali Es-Senoussi**, Société de Géographie, Paris 1884, s. 6-7.

³⁰³ Kavas, **a.g.e.**, s. 319, dipnot 45 (CARAN, 200MI 6F2, Doc. 12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine-Turquie et Italie).

faaliyetlerine bakılırsa sadece bir tarikat değil, aksine müstakil bir emirlik, nispeten devlet içinde devlet gibiydi.³⁰⁴

16. yüzyıldan beri Hıristiyan istilasına karşı sürdürülen mücadele, başta Cezayir olmak üzere her tarafta Murâbitların eliyle sürdürülmüştü. Bunlardan gayri nizami direniş içerisinde olanlar, Murâbitları temsil ederken; diğerleri de Kadiriyye tarikatının mukaddemleri şeklindeydi. Hızlı bir şekilde Cezayir, Tunus, Konstantin ve Fes şehirlerine yayılan Murâbitlar ise aynı şekilde Senegal'den Mali ve hatta Gine'ye kadar uzanmışlardı.³⁰⁵ 19. yüzyıla gelindiğinde ise Fizan'ın güneyinde yaygınlık kazanan tarikatlar, Sahra iç bölgeleriyle doğrudan temaslarını sürdürmekteydiler. Bölgedeki etkisini güçlü bir şekilde hissettiren Senûsiler adına Fizan'ın Sukna kazasından Şeyh İbrahim Meşrûh, Kavar'da 1860'da Bilma'da büyük bir zaviye açmıştı. Burası ile Faşi arasında kalan bölge, stratejik bir konuma sahip Kavar için önem arz etmekteydi. Ardından Güney Tevâriklerinin çoğunlukta olduğu ve umûm Sudan'ın güzergâhı bulunduğundan dolayı adeta iskelesi konumundaki Zinder'e geçerek mahalli hâkim Sultan Tenîmî'nin (Tenimo) yanında iki yıl yaşayıp, buradaki şecerperest kabileleri Müslümanlaştırdıktan sonra burada vefat etti.³⁰⁶ Bu kısa süre zarfında ise Senûsilerin etkisi, bölgede hissedilir seviyeye ulaştı.

1870'te Tevâriklerin yoğunlukta olduğu Ayir ve Agades'te, 1879'da Şemidor'da epeyce güçlenen Senûsiler, en ücra köylere kadar ulaşarak birçok zaviye açtılar. Tevârikler ve siyahi toplumların yaşadıkları topraklarda Senûsi zaviyelerinin hızla açılmasıyla birlikte bu hareketin faaliyetleri yoğunluk kazandı. Muhammed el-Mehdî'nin bu bölgelerdeki faaliyetlerinde en etkili iki halifesi, Muhammed el-Berrârî ile Muhammed Abdullah es-Sünnî idi. El-Berrârî, Kânim'de Bi'ru Âlâ zaviyesi kanalıyla güney istikametinde Senûsiliği yayarken; es-Sünnî ise Bornu, Bagirmi ve Vadây bölgelerinde oğlu Mehdi ile birlikte tarikatın temsilciliğini yürütmekteydi. Muhammed es-Sünnî, bilhassa 1878-79 yılları arasında Kano, Damagarim (Damagarem), Damergu ve Ayir başta olmak üzere bölgedeki bütün Tevârik kabilelerini Fransız işgaline karşı direnmeleri için örgütledi. Ayrıca Ayn Salah'tan ayrılarak

³⁰⁴ Abdülaziz Muhammed eş-Şinnâvî, **ed-Devletü'l-Osmâniyye: Devletün İslâmiyyetün Müfterâ Aleyhâ**, C. 3, Kahire 1986, s. 1293-1294.

³⁰⁵ Henri Delmas De Grammont, **Histoire d'Alger sous la domination Turque: 1515-1830**, Ernest Leroux, Paris 1887, s. 412-413.

³⁰⁶ BOA, **Y.PRK.AZJ**, 13/56, 29/Z/1305 (6 Eylül 1888).

Zinder'e yerleşen ve burada bir Senûsi zaviyesi açan Mu'temed Tâlib b. Mübarek, Trablusgarp'tan gelen kervanları ağırlamakta ve Fransızlara karşı koymak için ahaliyi yönlendirmekteydi.³⁰⁷ Muhammed el-Mehdi, 1895 yılında karargâhını Cağbub'dan Kufra'nın önemli vahalarında birisi olan Cevf'e, yine oradan da 1899 yılında Borku ve Tibesti arasındaki Dar Kur'âni'deki Garû'ya (Kiru) taşıdı. Bu bölgelerde Senûsilerin nüfuzu altında bulunan Tevârik vesâir bedevi urbânından müteşekkil yirmi bini aşkın nüfus bulunmaktaydı.³⁰⁸ Diğer taraftan boş durmayan Fransızlar, Bagirmi'yi işgal ettikten sonra Kânim'e saldırıda bulundular. 1906-7 yılları arasında Kavar, Bilma ve Ayn Galakka'yı; 1909'da da Vadây'ın merkezi Abeşe bölgesini ve güney doğusundaki Mesâlit'te hükmeden Senûsi müttefiki Sultan Tâceddin'in topraklarını ele geçirdiler.³⁰⁹ Bu tazyik üzerine Senûsiler, Sudan'a doğru hareket etmek zorunda kaldı. Fransa, Merkezî Sudan ve Sahil'deki Senûsi nüfuzuna aşamalı olarak son verdi. Ayrıca bu tarihlerde İtalyanların Fransa ile ortaklaşa hareket ettiği bilinmekteydi. Türklerin Kızıldeniz ve Sudan yoluyla Bingazi'deki Senûsilere silah kaçırmaları mümkün olduğundan İtalyanlar, Mekke ile Yemen arasındaki araziye hükmeden Seyyid İdris'in Osmanlı Devleti ile arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak kendisini isyana teşvik etti ve üstüne üstlük para yardımı yanında on bin tüfek ile üç batarya da top desteği sağladı.³¹⁰ Bu sayede Senûsilerin mücadelesini yavaşlatmayı hedefliyordu.

Trablusgarp Vilâyeti'ndeki gelişmeler, Büyük Sahra ve Sudan politikalarına doğrudan etki etmekteydi. Diğer taraftan Mısır'ın İngilizler tarafından işgali nedeniyle Osmanlı Devleti'nin tüm dikkati uzun zamandır bu ülkeye kaymıştı. Buna rağmen Büyük Sahra'da ve Tunus sınırında Fransa ile herhangi bir gerginliğin yaşanmasını engellemek ve iyi geçinmek suretiyle İtalyanların Trablusgarp'a karşı muhtemel bir işgal teşebbüsünü engellemek istiyordu. Ancak İtalya, Ocak 1901'de Fransa, Mart 1902'de İngiltere, Haziran 1902'de Üçlü İttifak'ı yenileme şartı olarak Avusturya ve Almanya ile son olarak ise Ekim 1909'da Rusya ile yapılan iki anlaşmalarla

---

³⁰⁷ Marty, **a.g.e.**, s. 184-188. Zinder zaviyesi önünde Fransızlarla doğrudan Tevârik urbânından teşekkül edilmiş Senûsi birlikleri çarpıştı. Ancak mağlup olan Senûsilerin Zinder'deki zaviyesinin işgali, bitap durumundaki Seyyid Muhammed Mehdi'yi çok müteessir kıldı ve 1913'te (H. 1322) vefat etti. Filibeli Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s. 115-116.

³⁰⁸ BOA, **Y.PRK.UM**, 70/7, 27/R/1322 (18 Mayıs 1909).

³⁰⁹ BOA, **BEÖ**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911); John Spencer Trimmingham, **Islam in West Africa**, Clarendon Press, Oxford 1959, s. 99-101.

³¹⁰ Giovanni Giolitti, **Dönemin İtalya Başbakanının, Türk-İtalyan Savaşı'na Dair Hâtıraları. Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, Ed. Ersan Güngör, Haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s. 119-123.

Trablusgarp üstündeki emellerini diplomatik olarak diğer büyük devletler nezdinde de kabul edilir bir zemine oturtmuştu.³¹¹ Ardından Tunus'u Fransızlara kaptırmanın da verdiği endişeyle Trablusgarp'a mali ve iktisadi müesseseleriyle yerleşmeye başlamıştı.³¹² Bilhassa gelişen sanayisi için hammadde ve pazar arayışına girişen İtalya, Osmanlı'nın elindeki geri kalan yerlere göz dikmişti. Ayrıca Mısır, İngilizlerin elinde olduğu için karayolu bağlantısı kesik olan Osmanlılar, kendini savunabilmek için Trablusgarp Vilâyeti'ne karadan asker sevkıyatı yapamıyordu.³¹³ Bâbîâli, bu durumun farkında olduğundan bir yandan tedbir olarak vilâyete silah takviyesinde bulunurken³¹⁴, diğer yandan da Ekim 1910'da İbrahim Paşa'yı Trablusgarp'a vali olarak göndererek vilâyet genelinde yabancı varlığına karşı en aleni bir şekilde seferberlik ilan etti.³¹⁵ Ne var ki; bunlar yapılırken, II. Abdülhamid zamanındaki milis güçleri, 1908'de dağıtılmakla birlikte Yemen'de yaşanan karışıklıkları bastırmak amacıyla askeri birlikler de o bölgeye kaydırıldığından Trablusgarp savunmasız bir konumdaydı.

Trablusgarp ile Fizan Sancağı'nda Senûsilerden Seyyid Ahmed Esad Efendi ile Şeyh Zâfir Efendi'nin desteğiyle Kuloğulları'ndan Hamidiye Alayları teşkil edildi.³¹⁶ Bu hazırlıklar müstakbel İtalyan işgaline karşı yeterli değildi. Osmanlı kabinesi ise İtalya'nın 28 Eylül 1911 tarihinde de İtalya Sefareti'nden ve 29 Eylül 1911 tarihinde İtalya maslahatgüzârından aldığı harp ilanı notalarına kadar savaş olacağına ihtimal dahi vermemekteydi.³¹⁷ Halbuki Trablusgarp Vali Vekili Besim Bey'den gelen şifreli telgrafnamede Bingazi'de bulunan İtalyan tebaasının tamamına yakınının İskenderiye'den gelen Roma Bankası (Banko di Roma) vapuruyla vilâyetten ayrıldığıнын bildirilmesi, savaşın çok kısa sürede patlak vereceğinin habercisiydi.³¹⁸ Buna rağmen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Meclis-i Mebûsan'da Trablusgarp'a taarruz şayialarını alenen reddederek tekzip etmişti. Hatta şayet İtalyan harp gemileri, Trablus sahillerine asker çıkarırsa hattı müdafaaya geçilmesi ve kan dökmekten

---

³¹¹ Timothy W. Childs, **Trablusgarp Savaşı, Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, Çev. Deniz Bertay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005, s. 6-13.

³¹² Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 13.

³¹³ Giolitti, **a.g.e.**, s. 17.

³¹⁴ BOA, **İ.AS**, 59/54, 17/01/1906.

³¹⁵ R. J. Bosworth, "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 67.

³¹⁶ BOA, **Y.EE**, 122/3, 29/B/1309 (28 Şubat 1892).

³¹⁷ BOA, **HR.SYS**, 1551/1, 2, 29 Eylül 1911.

³¹⁸ BOA, **DH.SYS**, 75-4/1-5_41-42, 48, 29 Eylül 1911.

sakinilmesi ilgili birimlere talimat olarak geçilmişti.³¹⁹ Ancak beklenenin tersine İtalya, 28 Eylül 1911 tarihinde Bâbiâli'ye bir ulti­matom vererek, 24 saatlik süre zarfında Trablusgarp'ı işgal edeceğini ve bu işgal harekâtının kolaylıkla gerçekleşebilmesi için Bâbiâli'nin vilâyette ilgililere gerekli talimat ve emirleri vermesini açıkça bildirmişti.³²⁰ Buna rağmen Hakkı Paşa, Trablugarp Kumandanı İbrahim Paşa'dan gelen ve İtalyanların bölgedeki menfi faaliyetlerde bulduklarını haber veren raporunu işgale ihtimal vermediği için dikkate dahi almamıştı. Neticede Hakkı Paşa, bu kriz sürecini yönetme noktasında öyle bir keder ve ümitsizlik içine düşmüştü ki; “Bana bir şey sormayınız. Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen Sadrazamların kafasını binek taşı­nda keserlerdi, ben o haldeyim³²¹” diyordu. Sonuç olarak İtalya'nın bu politik söylemi, Osmanlı hükümeti nezdinde büyük bir şaşkınlık yaşatsa da bu niyet beyanı alenen savaş sebebiydi ve doğrudan cevabî nota verildi.³²² Nihayetinde İtalyan donanmasından bir filonun Trablusgarp ve bir diğerinin de Adriyatik Denizi'nde Preveze ve Draç önlerine gelmesiyle Türk-İtalyan Savaşı patlak verdi ve Osmanlı Devleti savaşa hazırlıksız yakalandı.³²³

Osmanlı Devleti'nin Tevârik kabileleriyle kurduğu doğrudan ikili ilişkilerin, henüz meyvesi alınmadan Osmanlı-İtalyan Savaşı'nın patlak vermesi, başta diplomatik ilişkiler olmak üzere tüm süreci alt-üst etti. Bir sene kadar İtalya hükümetiyle harp edildikten sonra nihayet Balkan Harbi zuhur edince, akd-i sulha mecbur olarak imzalanan Uşi Antlaşması'yla birlikte Osmanlı askeri, Trablusgarp ve Bingazi'den çekilmek zorunda kaldı. Bu tarihten itibaren bölgedeki hâkimiyet mücadelesinin Senûsiler eliyle sürdürülmesine karar verildi. Mahmud Şevket Paşa tarafından Trablusgarp Kumandanlığı'na gönderilen 2 Kasım 1911 tarihli telgrafta Mustafa Kemal'in bazı şeyhleri ve Senûsileri teşkilatlandırmak için Calû'ya hareket ettiği ve oraya ulaşır ulaşmaz şeyhlerden birini büyük Senûsi zaviyesine göndereceği ve

³¹⁹ **Tanîn**, Nu: 1124, 26 Şevvâl 1329 (6 Teşrinievvel 1328/19 Ekim 1912).

³²⁰ İsrâfil Kurtcephe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 53; Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri: Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 35.

³²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. VII, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 1085.

³²² Osmanlı Devleti'ne verilen ulti­matom ve İtalya'ya çekilen cevabî nota için bkz. BOA, **DH.SYS**, 75-1/1-1, 75-1/1-3; “İlân-i Harb”, **Tanîn**, Nu: 1105; 7 Şevval 1329 (17 Eylül 1327/30 Eylül 1911); Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım: I, s. 93-88; Giolitti, **a.g.e.**, s. 73-76.

³²³ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. V (1774-1912), Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kontrol: Kemal Beydilli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 520.

bölgeden mühim bir kuvvet toplayarak Trablusgarp ve Bingazi cephelerine sevkedeceği anlaşılmaktaydı.³²⁴ Nitekim Mustafa Kemal'in Calû'ya varmasından hemen sonra Senûsi postnişininin büyük bir destek birliğiyle harekete geçtiği gelen bilgiler arasındaydı.³²⁵ Ancak Osmanlı hükümetinin, İtalya ile sürdürdüğü savaşta Trablusgarp halkına yardım imkânı kalmadığı gerekçesiyle Trablusgarp'a da tam muhtariyet verilerek, Sultan Mehmed Reşâd tarafından gelecek beş sene için Şemseddin Bey nâibu's-sultan olarak tayin edildi. İtalya'nın yayınladığı emirde ise genel af ilan edilerek, "nâibu's-sultan"ın vilâyet sınırları içerisindeki Osmanlı vatandaşlarının ve menfaatlerinin korunması görevine sahip olduğu vurgulanmaktaydı.³²⁶ Akabinde Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senûsî Paşa'ya muhtariyet idaresi bahşedilerek, Trablusgarp ile Bingazi'nin idari yapıları tek çatı altında birleştirilerek 'nâibu's-saltana' (padişah vekili) payesiyle nasbedilmesi de bu durumu teyit etmekteydi.³²⁷ 1905'ten beri bölgede uygulanan vergi politikalarına karşı Zühdü Paşa'ya karşı sorumlu olan Şeyh Ahmed,

---

³²⁴ **ATASE**, OİH Kol., Klasör: 57, Dosya: H-1 [42. Tümen Harp Cerideleri Defterleri], Fihrist: 1/60, s. 120.

³²⁵ **Alemdâr Gazetesi**, 10 Kasım 1911.

³²⁶ Trablusgarp ve Bingazi'ye tam muhtariyet verildiğine dair Sultan Mehmed Reşad'ın fermânını incelemek için bkz. BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 116/10, 16 Ekim 1912; **İ.MMS**, 155, 14/Za/1330 (25 Ekim 1912); "Fermân-ı Âlî Sûreti", **Takvîm-i Vekâyi**, Nu: 1258, 7 Zilkade 1330 (5 Teşrînievvel 1328/18 Ekim 1912), **Sebîlürreşâd**, C. 9, S. 216, 11 Teşrînievvel 1328 (24 Ekim 1912), s. 158-159.

³²⁷ Bu kararın mazbatası 20/Ş/1334 (8 Haziran 1332) tarihlidir. BOA, **MV**, 243/55, 22/06/1916. Seyyid Ahmed eş-Şerif, Trablusgarp ve Bingazi Nâibu's-Sultanı görevindeyken ortaya koyduğu üstün hizmetlerinden dolayı beraberindeki Şeyh Ahmed ez-Zâvî, Abdüsselam Efendi, Salih Ebû Ergûb, Abdullah el-Hüseynî ve Mebrûk el-Ubeydî ile birlikte farklı nişanlarla taltif edilmiş ve aynı zamanda Seyyid Ahmed, Dersaâdet'e döndükten sonraki süreçte bu payeyi kullanarak ikili temaslarını sürdürmüştür. **Takvîm-i Vekâyi**, Nu: 3332, 31/08/1334 (31 Ağustos 1918); Nu: 3335, 03/09/1334 (3 Eylül 1918); Nu: 3340, 09/09/1334 (9 Eylül 1918); Nu: 3347, 21/09/1334 (21 Eylül 1918); Nu: 3357, 02/10/1334 (2 Teşrînievvel 1334/2 Ekim 1918). Ancak Trablusgarp cephesindeki Osmanlı subaylarından Nuri Bey, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in bu görev süresi zarfında ortaya koyduğu icraatları hakkında olumsuz kanaat sahibidir. Ona göre "Seyyid İngilizlere karşı harekât taraftarı değildir. İngilizlerden para aldı. Seyyid evlad ü iyâlden asker vergisi alıyor. İtalya'nın tavassutunuzla Trablus'u kâmilan tahliyesini şart koşuyor. ... Seyyid mevkiini tarsînden (güçlendirmekten) başka bir şey düşünmüyor. Kardeşlerinden Vâsıl Mehdi'nin oğlu Seyyid İdris'in rekabetinden korkuyor. Bunu temin için Halife'den kendisinin burada nâibu's-sultan olduğuna dair ferman istiyor" sözleriyle, ilgili devlet makamlarını detaylı surette uyarmıştır. **ATASE**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH Kol.), Klasör: 1815, Dosya: 370 [İkmal: Afrika Grubu'na gönderilen malzeme, eşya, para ile ilgili yazışmalar], Fihrist: 2-4. Ancak Enver Paşa, dönemin siyasî ve sosyolojik şartlarını göz önünde bulundurarak bir "hususî mektup" yazmış, "Lutf-i Hakk'ın inayetiyle muvaffakiyet elde edebilmek için Seyyid Ahmed'e hürmette kusur edilmemesi ve gönülünün hoş tutulması" noktasında Yüzbaşı Nuri'yi uyararak gereken ihtimamın gösterilmesini emretmiştir. **ATASE**, BDH Kol., Klasör: 1843, Dosya: 170 (68) [İstihbarat: Afrika Gruplar Komutanlığı'nın mahalli idarecilerle olan bazı muhâberâtı], Fihrist: 1-3. Bu resmi sıfat ve manevi unvan sayesinde Seyyid Ahmed'in hem Hilâfet makamına bağlılığı güçlendirilmiş hem de bölgedeki kabileler nezdindeki tesiri ve nüfuzu sağlamlaştırılmıştır.

esasında bu yeni görev süreciyle birlikte devlet nezdinde resmen meşruiyet zemini buldu.³²⁸

Senûsiler, geçmişte kazandıkları tecrübelerle müsteniden tüm Sahra toplumlarını topyekün mücadele etmeye teşvik ettiler ve gerekli girişimlerde bulundular. Nihayetinde Trablusgarp başta olmak üzere Sahra, Vadây, Alâlî, Cenkatü'l-Kübra ile Cenkatü's-Suğra'dan müteşekkil Ecânika, Tibesti, Borku ve Garû'da hızla örgütlendiler. Hem Ezgarlar hem de Haggarlar, Arap kabileleriyle birlikte Fransızlara karşı yekvücut savaşmak için Ayir ve Damergu bölgelerine ve oradan da Zinder ve Kano'ya inmeye başladılar. Çünkü Fransızlar, 1911-14 yılları arasında alternatif güzergâh noktaları olan Tibesti, Garû, Borku, Doro, Vayanga ile Ennedi'yi işgal etmişlerdi. Bu aşama sonrasında buralarda mukavemet gücü yüksek merkezler vücuda getirerek en az 150-200 kişilik seyyâr müfrezelerle geniş ölçekli devriyeler icra etmeye başladılar. Senûsiler, bu durum karşısında giderek siyasi nüfuzlarını kaybetmeye başlasalar da, Sahra toplumu üzerindeki manevi etkilerini bir süre daha devam ettirdiler.³²⁹

Tevârik toprakları tüm karşı koymalara rağmen Fransızlarca işgal edilmişti. Tevârik kabilelerinin Hilâfet makamının sahibi Osmanlı Devleti'ne sadakat ve bağlılıkları ise onları herhangi bir devletin boyunduruğuna girmekten men etmekteydi. Dolayısıyla bu işgalleri kabullenemediler, Osmanlı idaresiyle iletişimlerini hiç kesmediler ve yaşadıkları müstevli zulümlerine rağmen açıkça saflarını Osmanlı'dan yana belirlediler. İtalya, Birinci Dünya Savaşı'na girişinden sadece üç ay sonra Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Diğer taraftan 1914 Kasımı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olduktan üç gün sonra Cihâd-ı Ekber'in ilan edilmesi ve bu sayede Fransa'nın kontrolündeki veya işgal faaliyetleri yürüttüğü Büyük Sahra, Batı Afrika ve Merkezî Sudan'daki Müslüman halkların karşı taarruza geçmeleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin lehine bir tablo ortaya çıkmaya başladı. İç kesimlerdeki Tarhûne, Ğıryan, Aziziye, Zanzûr kasabaları, Cebel-i Garbî ve Fizan sancaklarına kadar cihat hattı hızla genişledi.³³⁰

³²⁸ BOA, MV, Nu: 112, 8/Z/1323 (4 Ocak 1906).

³²⁹ BOA, BEO, 3858/289316, 18/S/1329 (18 Şubat 1911).

³³⁰ Cihân-ı İslâm, C. II, S. 50, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915), s. 8.

Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa'nın bölgedeki gücünün zayıflamasını fırsata çevirmesini bilen Tevârik kabileleri, 1916-17 yılları arasında Senûsi Şeyhi Muhammed el-Âbid el-Bingazî'nin önderliğinde Büyük Sahra'nın her tarafında büyük "Tevârik Taarruzu" diye bilinen Ayir mücadelesini başlattılar.³³¹ Bu savaşta Merkezî Sudan'da yaşayan Tedâlar³³², Ayir ve İvilimmiden Tevârikleri'nin mücadelesi ise nevi şahsına munhasır bir kıyamdı. Bu bölgelerdeki Türk varlığı ise Sahra'daki tesirini halen hissettiriyordu. Fransızların haksız işgalleri karşısında tepkilerini sadece sözlü değil, fiili olarak da ortaya koyan Güney Tevâriklerinin bu mücadelesine önderlik eden iki kabile reisi, Menaka'da Fihrûn ve Agades'te (Ayir) ise Kâvsan ag Muhammed idi. Bu özgürlük savaşında biat ve inislimen figürlerini iyi kullanan yerel idareciler, bir nevi bölgesel meşruiyet zemini içerisinde hareket ediyorlardı.³³³ Senûsilerin cihad bayrağı altında toplanan Müslüman halkların mücadelesi, günümüzdeki Libya, Mali, Çad, Cezayir'in güneyi ve Nijer'in kuzeydoğu tarafına doğru hızla yayıldı. Afrika kıtasının Avrupalı güçler tarafından paylaşılma sürecinde Osmanlı ricâl-i devleti, daima Afrikalı Müslümanların yanında yer aldı. Senûsilerin önderliğinde sömürgeciliği peşinen kabullenmeyen söz konusu coğrafyanın halkları Fransız işgallerine karşı kıyımlarını 1922 yılına kadar aralıksız sürdürdüler.

5.1. Senûsi Müttefikî Tevâriklere Karşı Fransızların Yerel İttifak Arayışları

Daha önce de ifade edildiği üzere Fransızların Tevâriklerle ilk karşılaşmalarından beri olumsuz bir hava hâkimdi. Buna rağmen Fransa'nın Batı Afrika sahillerine gerçekleştirdiği ilk deniz seferlerinden itibaren Sahra'nın merkezi kavşak noktası Tinbüktü'ye ulaşmak temel hedefiydi. Hasan el-Vezzân (Afrikalı Leo), *Vasfû İfrîkiyye* adlı eserinde bu bölgeyi zengin ve efsanevi yerler olarak tasvir etmekteydi. 19. yüzyılda René Caillié, Hienrich Barth, A. Gordon Laing ve Oskar Lenz gibi seyyahlar, Tinbüktü'deki sosyo-kültürel yapıyı ve yaşam koşullarını kötü olarak tasvir etse de, o dönemde bu şehir Batı Afrika ile Sahra'nın iktisadi hayatında en önemli ticaret ambarı olarak hafızalarda yer edinmişti. Bilhassa bu şehirde komisyonculuk usulüyle zenginleşen köklü ailelerin ambarları bulunmaktaydı. Bu durumun farkında olan

³³¹ Claude Champol, "Confrérie et Empire", **En Terre d'İslam**, 1942, Année 17, s. 70, Keenan, **a.g.e.**, s. 85-86.

³³² Tûbû (Tibu) adı bilhassa Tibesti yerlileri için kullanılır ve kendilerine bizzat Tedâ demektirler. Ömer Subhi, **a.g.e.**, s. 78; G. Yver, "Tûbû", **İA**, C. XII (I), s. 477.

³³³ Pierre Boilley, "Un complot français au Sahara? Politiques françaises et représentations maliennes...", **Mali - France: Regards sur une histoire partagée**, GEMDEV et Université du Mali, Karthala, Paris 2005, s. 165-166.

Fransızlar, 1883'te Bamako'da askeri ordugâhlarını kurduktan sonra Tinbüktü'ye göz diktiler. Nijer üzerinden Tinbüktü'ye ulaşan yeni bir ticaret güzergâhı açmakla görevlendirilen Yüzbaşı Caron ve beraberindeki birlikler, Bandiagara üzerinden bu şehre varmayı başardılar. İkili dostluk antlaşması imzalamak istediler, ancak başarısız olarak Bamako'ya geri döndüler.³³⁴

Fransız askeri birlikleri, Senegal'den Nijer Nehri'nin aşağı istikametinde batıya doğru indiler. Öncelikle işgal kuvvetleri, Kel Ensâr ve Udalan Tevâripleri ile Fülânilerin direnişiyle karşılaştılar. Aralık 1893'te bölgeye tekrar gelen Fransızlar, Teğmen Figeac komutasındaki hafif silahlı askeri birlikleriyle Tevâriklere karşı saldırıya geçtiler. Amenukal Madidu'nun idaresindeki İvilimmidenler, ilk aşamada tarafsız kalmayı tercih ettiler ve Teğmen Hourst'un Nijer'in doğusundaki bölgeden geçmesine izin verdiler.³³⁵

Albay Etienne Bonnier, Fransa adına Tinbüktü'yü işgal ederek ülkesinin sömürge imparatorluğu için kayda değer bir eylem gerçekleştirdi.³³⁶ Bu sayede Nijerya, her iki taraftan kuşatılmış oluyordu. 10 Ocak 1894 tarihinde Tinbüktü'de birkaç gün bekledikten sonra Goundam'a dönen Bonnier³³⁷, batıya doğru ilerleyerek Tinbüktü komutanlarından Joffre ve Ebener'in askeri güçlerini burada bekledi. Tevârikler, Songayların ve Fülânilerin desteğini de alan Fransızların güçlerini birleştirerek karşı saldırıya geçeceğinden haberdar idi. Bunun üzerine harekete geçen Tingeregif ve Kel Ensâr Tevârikleri, 15 Ocak 1894'te Fransız askerlerini pusuya düşürmeyi başararak Komutan Bonnier dahil 12 muvazzaf ve 88 askerin tamamını öldürerek büyük zayıatlar verdirdiler.³³⁸ Bu mücadelede 50'den fazla kişiyi kaybeden Tevâriklerin, Fransız güçlerine karşı kullandıkları savaş taktiği düşmana yaklaşıp pusu atarak toplu halde saldırmaktı. Çünkü ateşli silahlarla donatılmış Fransız askeri birliklerine karşı mukavemet gösterebilmenin başka bir yolu yoktu.³³⁹ Bonnier ve beraberindeki birliğin

---

³³⁴ "Along the Niger", **The Auckland Star**, C. XXX, S. 181, 2 August 1888, s. 8; "Experiences of A French Officer in Africa", **The Hawke's Bay Herald**, C. XXIII, S. 8136, 20 August 1888, s. 3; "The Holy City of Timbuctoo", **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1; A.S. Kanya-Forstner, **The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism**, Cambridge University Press, London 1969, s. 27; Daniel Grevoz, **Les Canonnières de Tombouctou. Les Français à la conquête de la cité mythique (1870-1894)**, L'Harmattan, Paris 1992, s. 74-95.

³³⁵ Prasse, **a.g.e.**, s. 77.

³³⁶ "Our Paris Letter", **The Manawatu Herald**, 29 March 1894, s. 3.

³³⁷ Martine Cuttler, "Le Musée Arsène Klobb de Tombouctou (Mali)", **I&M (Images et Memories)-Bulletin**, Nu: 17, Hiver 2007-2008, s. 14.

³³⁸ "The Scourge of the Soudan", **Oamaru Mail**, C. XXIII, S. 7098, 4 February 1898, s. 4.

³³⁹ G. Bonnier, **L'Occupation de Tombouctou**, Editions du monde moderne, Paris 1926, s. 55.

bozguna uğratılması, Fransa’da büyük tepki topladı. Nitekim bu olay, Sudan’daki Fransız subayları ile mahalli idareciler arasındaki düşmanlığın derinleşmesine neden oldu.³⁴⁰ Tinbüktü’yü geri almak için büyük gayret sarfeden Tevârik kabileleri, Kaptan Philippe tarafından 300 tüfek ve altı topla korunan şehre saldırsalar da başarılı olamadılar. Ancak bu saldırı sonrası, su ve erzak stoğunun tükenme sınırına gelmesi nedeniyle Fransız askerleri zor duruma düştü.³⁴¹

Yüzbaşı Joffre, altı aylık görevi süresince üst birimlerden gelen emirlere uymadı. Tingeregif ve Kel Ensâr grupları yanında, olayla uzaktan yakından alakası olmayan diğer Tevârik kabilelerine karşı da sert tedbirler aldı.³⁴² Joffre’nin bu şekilde davranmasının arka planında yatan temel sâik, bu zor günlerde kazanılan herhangi bir askeri başarının beraberinde rütbe terfisini de getiriyor olmasıydı. 1894 Martında Kissu bölgesine varan Fransız güçleri, Tingeregif Tevâriklerinin şefleri de dahil 1200 kişiyi öldürüp bütün mal varlıklarına el koydular. Bu tür işgaller ve gasplar, Tevârik kabilelerini sindirmek bir yana onları Fransızlara karşı daha şiddetli bir mukavemete sevk etti. Buna karşın 1895 yılından itibaren Fransızlar, “toplu imha” politikasını uygulamaya koydu. Bölgedeki mahsüllere el koydu ve tüm Tevârik yerleşimlerine daha kanlı ve sert askeri operasyonlar düzenledi. Bilhassa Fransız kontrolüne geçen bölgelerde Tevârik erkeklerinin gövdesinden ayrılmış başları, halka gözdağı vermek amacıyla teşhir edildi.³⁴³ Joffre, Fransa’ya döndüğünde bu askeri operasyonlardaki üstün gayret ve başarılarından dolayı kahraman olarak karşılandı. Ayrıca “Légion d’honneur” yani onur nişanı verilerek yarbaylığa terfi ettirildi.³⁴⁴

Fransızlar, Tinbüktü’deki varlığını kalıcı kılma noktasında Batı Afrika’nın Nil’i hükmündeki stratejik bir konuma sahip Nijer Nehri’nin kontrolüne büyük önem

³⁴⁰ Hureiki, “La version touarègue de la bataille de Taqinbawt (Tacoubao) (15 janvier 1894)”, **Journal des Africanistes**, Nu: 73, 2003, s. 127-36; William Schneider, **An Empire for the Masses: The French Popular Image of Africa, 1870-1900**, CT: Greenwood, Westport 1982, s. 113-117.

³⁴¹ “Massacre of French Troops”, **The Wanganui Herald**, C. XXVIII, S. 8398, 12 February 1894, s. 2; “Timbuctoo”, **The Poverty Bay Herald**, C. XXI, S. 6900, 12 February 1894, s. 2.

³⁴² Georges Joseph Toutée, **Dahomé, Niger, Touareg: Récit de voyage**, Libraires de la Société des Gens de lettres, Paris 1897, s. 301; General Joffre, **My March to Timbuctoo**, Çev. Ernest Dimnet, Berger-Levrault, New York 1915, s. 149-163.

³⁴³ Augustin-Prosper Hacquard, **Monographie de Tombouctou**, Société des études coloniales et maritimes, Paris 1900, s. 79-80, 86-87.

³⁴⁴ General Joffre, 1916 yılında Fransız askeri makamlarınca mareşalliğe terfi ettirildi. Detaylı bilgi için bkz. “General Joffre’s Career”, **The New Zealand Herald**, C. LII, S. 15936, 5 June 1915, s. 4; “The Allied Commander”, **The Clutha Leader**, C. XLII, S. 49, 17 December 1915, s. 2; Barnett Singer - John W. Langdon, **Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire** WI: University of Wisconsin Press, Madison 2004, 144.

veriyordu. Ancak nehrin periyodik rejimi, Cenne üzerinden Tinbüktü'ye ulaşımın kısmi zamanla yapılabilmesine ancak imkân tanıyordu.³⁴⁵ Ayrıca Mali'deki Koryuma ve Nijerya'daki Day ve Kabara nehirleri de bağlantılı olduğu için güzergâh boyunca lojistik nakliyatın yapıldığı limanların olası saldırılara karşı korunması amacıyla da buraya ilk aşamada bir garnizon yerleşkesi kuruldu. Buna ek olarak Fransızlar, Tingeregif ve Kel Ensâr Tevâriklerini kontrol altında tutabilmek için Goundam'da yeni bir liman daha tesis ettiler.³⁴⁶ Buna rağmen Fransızlar, kırsal bölgelerde etkisiz kalıyorlardı ki ciddi anlamda bu durumun farkındaydılar. Bu nedenle 1895 yılından itibaren bölgede, idari ve askeri anlamdaki kontrol merkezlerinin sayısını artırma yoluna gidildi. Öyle ki bu siyasi tasarruf, meyvelerini hemen vermeye başladı ve 1896'da bazı Tevârik kabileleri boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu bağlamda Fransız Hariciye Nâzırı Pichon'un "Efendiler! Siz zühûl etmeyiniz. Tevârikler, Osmanlı Hükümeti'ne tâbi değil ki, Türkiye'yi muaheze edelim. Tevârikler, Fransa Hükümeti'ne tâbidir. Kendi tebaamızı kendimiz te'dib edelim" sözleri sömürgeci tasavvuru net olarak yansıtmaktaydı.³⁴⁷ Aynı yıl içerisinde Fransız Sudanı Sömürge Valisi L. E. Trentinian, Tinbüktü'deki Tingeregif Tevâriklerinin lideri Sobbo ağ Fondogoma ile görüştü ve ona 1 Mart 1896'da teslim antlaşmasını imzalattı. Bu antlaşmaya göre, Tingeregif Tevârikleri Fransız hâkimiyetini kabul ederken; karşı taraf bu kabilenin iç işlerine müdahale etmeyecekti.³⁴⁸

Diğer yandan Kel Ensâr Tevâriklerini kontrol altına alamayan Fransızlar, reisleri Nuna'yı öldürmek suretiyle sonuç almaya çalıştılar. Tinbüktü'nün batısındaki nüfuzunu güçlendiren Fransızlar, Tevârik kabilelerini itaat altına alsın da, liderlerinin kendilerine karşı sadakatlerinden şüphe etmekteydiler. Örneğin işgal edilmesi güç Gourma bölgesinin kabile reisleri, her ne kadar teslim olmayı kabul etseler de sömürge idaresinin merkezi noktalarından Tinbüktü'ye gelmeyi reddediyorlardı.³⁴⁹ Tevârik liderlerinin karmaşık tutum ve tavırları, bu kabileler içerisinde yer alan uzlaşma karşıtı savaştı gençlerden (îmoşağ) kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Fransızlara doğrudan bir

³⁴⁵ "Pater's Chats with the Boys", *Otago Witness*, S. 2315, 14 July 1898, s. 57.

³⁴⁶ Joffre, *a.g.e.*, s. 82-84.

³⁴⁷ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *a.g.e.*, s. 184, dipnot: 2 (La Dépêche Tunisienne, Nu: 2199, 11 Muharrem 1314/22 Haziran 1896).

³⁴⁸ ANM (Archives nationales du Mali) FA A9, Gouverneur du Soudan Français, "Arrêté Nu: 5", 1 March 1896.

³⁴⁹ ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, "Rapport de Lieutenant Cauvin sur la tournée de recensement faite dans le Bingha, le Gourma et le Kissou du 3 février au 3 mars 1898", 15 March 1898.

saldırı, sömürge güçleri tarafından askeri baskıya veya nehir kenarlarındaki tarım arazilerine blokaj uygulanmasına sebebiyet veriyordu ki, Tevârik toplumu ekonomik manada içinden çıkılmaz koşullarda yaşamaya mahkum ediliyordu.³⁵⁰

Ayır bölgesine gelince, ulaşan misyoner raporlarında bölgede siyasi istikrarın söz konusu olmadığından ve kabile çekişmelerinden bahsediliyordu. Fransızlar bu durumdan faydalanmak istediler. Buna karşın bölgedeki Tevârik kabileleri, işgale karşı dursalar da Fransızlarla doğrudan karşı karşıya gelmek istemiyorlardı. Sömürge karşıtı kabileler, işgale boyun eğen Tevârik kabilelerine saldırılar düzenlemeye başladılar. Hatta bu saldırılar, Sahra'nın engin badiyelerine yayıldı ve Fransızlar, bu tazyikler sonucu kendilerine boyun eğen topluluklara “büyük göçebeler (les grands nomades)” ismini verdiler. Bu süreçte en büyük yıkımı, Faguibine Gölü ve Nijer vadisindeki yerleşik ve tarafsız olan halk yaşadı. Fransızların karşı karşıya kaldığı bu durum neredeyse işgalleri altındaki bütün Tevârik topraklarına yayıldı. Örneğin 1896'da Cezayir'in güneydoğusunda yaşayan Haggarlar, Azavad bölgesinde yaşayan Tevâriklerin en önemli kolu Künte kabilesi ile ittifak ederek Fransızlarla birlik olan Tevâriklere saldırmışlardı. Özellikle 1897 yılında birlik olan Haggar-Künte güçleri, Tinbüktü'yü neredeyse geri alacaklardı. Senûsilerin Tinbüktü bölgesi mukaddemi olan Künte kabilesi lideri Abidin el-Küntî, Fransız ordu kumandanına “Ya İslâm'ı ya da ölümü tercih edersin” düsturuyla sert üslupta bir mektup gönderdi.³⁵¹ Buna mukabil Mali Sahrası ve Moritanya'nın kuzeyine Fransız takviye güçlerinin kaydırılması karşısında Haggar ve Künte kabileleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu süreçte Fransızlara karşı Senûsi bloğuna destek veren Songay bölgesindeki Kano ve Minkiri gibi bazı yerleşimler Fransızlarca kıyımdan geçirildi ve ahali göçe zorlandı.³⁵² Tüm bu zorluklara rağmen Abidin el-Küntî, Mağrib'in güney, Moritanya'nın kuzey, Cezayir'in

³⁵⁰ ANM FA 1E 78-81, Région du Nord, “Rapport politique, 1ère semestre” 14 July 1898.

³⁵¹ el-Gaşşât, **Cihâdü'l-Lîbiyyîn Zidde Fransa fî Sahrâi'l-Kübrâ**, Basım yeri yok, 1988, s. 241. Maurice Benhazera, Timmissao'nun güneyine 25 km uzaklıkta yer alan ve Tevâriklerin Ayn Azeva (In Azaoua)'da konakladıkları mağaranın tavanında küfî hattıyla yazılmış olan bir ayeti kerimenin kabartma kopyasını çıkarttığını haber vermektedir. Ona göre bu ayet-i celîle, Tevâriklerin Müslüman olduktan sonraki hayat felsefesini ortaya koyması ve zihin dünyalarının anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir: “Eğer onlar da sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, doğru yolu bulmuş olurlar. Yok yüz çevirirlerse, mutlaka size karşı bir ayrılık ve düşmanlık içindedirler. Bu takdirde ise onların hakkından gelmek için Allah sana yeter. O hakkıyla işitir ve bilir (**Bakara**, 2/137).” Kısacası, bu ayetin meâlinden yola çıkarak Tevârik reislerinin Fransız işgaline karşı takındığı mücadeleci tavrı, bu kabilelerin Batı Afrika ve Büyük Sahra'da İslâmiyet'in muhafazasında önemli bir görev üstlendiği şeklinde okumak gerekmektedir.

³⁵² Augustin-Prosper Hacquard, **Monographie de Tombouctou**, Société des études coloniales et maritimes, Paris 1900, s. 97-104.

güney, Mali'nin ve Nijer'in kuzey bölgelerinde yaklaşık 25 yıl mücadelesini sürdürdü. Ayrıca Merkezî Sudan bölgesi kıyamında önemli bir rol üstlenen Ahmed eş-Şerif'e tacirler vasıtasıyla silah sevkiyatı yaparak her türlü desteği veren bu meşhur Senûsi kumandanıydı.³⁵³

Fransa'nın bu tedhişli işgal harekâtının Batı Afrika ayağında özellikle 1890-1893 yılları arasında kullandığı Senegalli Nişancı birlikleri de önemli roller üstlendiler. Fransız subaylarınca eğitilen bu düzenli birliklerin sayısı 1888'in başlarında 2.000'lerde iken oniki yıl içerisinde bu sayı 8.000'in üzerine çıkmıştı. 1900'lerin başına gelindiğinde Fransızlar, bu birliklerin de desteğiyle Damergu'daki yerel sultanı devirdikten sonra Zinder'de bir posta teşkilatı kurdu. Buna karşılık rekabet içerisindeki İngilizler ise 1904 yılında Yarbay Jean komutasındaki meheri bir jandarma birliğini Agades'e göndererek burada bir posta teşkilatı kurmayı başardı. Bu süreçte Kel Geresler, topraklarını işgal eden bu davetsiz misafirlere düşmanlığını sürdürürken; Agades Sultanı'nın idaresindeki Kel Ayirler, kendi topraklarından geçen Foureau-Lamy misyonunun menfi tavırlarından dolayı kırgındı. Çad Gölü'ne varmayı hedefleyen bu misyon, üç ay boyunca Agades'te kaldı.³⁵⁴

Tevârikler uzun bir sürece yayılan Fransız işgaline daha olgunlaşmadan bir takım fırsatlar yakalamalarına rağmen topyekün birleşemedikleri için engel olamadılar. Zira günöbirlik menfaatler, çoğu zaman öngörölmesi gereken uzun vadeli ve zahmetli faydaların önüne geçmekteydi. Örneğin Kel Eveyler, Kuzey Nijerya ile yüzyıllardır sürdürögeldikleri ticaretin akamete uğramasından endişeliydi. Kel Gereslerin kendilerine yaşattıkları mağlubiyeti de unutmamışlardı. Dolayısıyla bu nevi durumları fırsata çevirmesini bilen Fransızlar, Kel Gereslere saldırarak güçlerini kırdılar ve bu sayede Kel Eveyleri kendi saflarına çektiler. Sonuçta zor durumda kalan Kel Geresler, Kânim'in doğusuna göç etmek zorunda kaldılar. Kânim bölgesine göç etmelerinin ardında, Trablusgarp merkezli olup Çad, Nijer ve Mali havzasında sömürge karşıtlığını organize eden Senûsi davetinin de ayrıca etkisi vardı. Kânim'de meskûn olmak zorunda kalan Kel Geresler, bu kez de güneyden saldırıya geçen Fransızları 1903 yılında geri pöskürtmeyi başardı ve bunları Damergu'ya geri dönmeye mecbur etti. Bununla birlikte

---

³⁵³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 291-292.

³⁵⁴ Rodd, **a.g.e.**, s. 27; André Salifou, **Kaoussan ou la révolte Sénooussiste**, Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973, s. 16-17.

yeni komşuları Doğu İvilimmidenleri'yle savaşarak onları mağlup ettiler. Bu yenilgi sonrası Amenokal Muhammed ag el-Kumeytî Fransızlarla görüşmeyi reddederek inzivaya çekildi ve 1903 yılında İngal'in güneyindeki Afukada'da öldü. Ayir Tevârikleri ise tüm bu yaşananlar karşısında silahlı mücadeleyi göze alamadı. 1906 yılının sonunda Agades işgal edildi ve Fransızlar, kendi sultalarını kabul edecek bir mahalli sultanı başa getirdi.³⁵⁵ Aynı yıl içerisinde Teğmen Plomion komutasındaki birlikleriyle Zinder'in 380 km uzağındaki Mir köyünü işgal etti ve Gure'de (Gouré) istihbarat sağlayabilmek için bir posta teşkilatı tesis etti. Bunun üzerine Dosso'da patlak veren mücadele ise hızla bastırıldı. Gözleri görmemesine rağmen sadece İnislimen Saibu, Sokoto'ya kaçmayı başarabildi. 1907 yılında Agades Bölge Komutanı olarak görevlendirilen Yüzbaşı Posth, Ayir bölgesinde tespit ettiği toplam 18 mukaddemi önem sırasına göre tasnif etti ve bu mukaddem yapılanmalarını ortadan kaldırılmadan bölgeye nüfuz etmenin mümkün olmadığını ilgili Fransız makamlarına raporladı.³⁵⁶

Zikri geçtiği üzere Fransızlar ilk işgal girişimlerinde çok da fazla başarılı olamamışlardı. Zira zorlu Sahra coğrafyasının yüzyıllardır sâkinleri olan Tevârikler, Tibular ve Araplar her türlü gerilla taktiğini iyi biliyor ve düzenli Fransız birliklerini zor durumda bırakıyorlardı. Buna karşın Fransızlar uzun yıllardır bilim kisvesi altında yaptığı istihbari bilgilere bu bağlamda işlerlik kazandırmada gecikmedi. Bu başlık altında da evvelen söz konusu edildiği gibi Künteliler örneğinde görüldüğü üzere Araplar da Fransızları çok uğraştırmıştı. Böylesine bir ittifak karşısında Fransızların resmi savaş kurallarına göre yapabileceği fazla bir şey yoktu. Buna rağmen ayrıştırıcı politikasını tüm hızıyla uygulamaya koydu. İlk aşamada Tevâriklerle Arapların arasını açmaya koyuldu. Bunun yanında sömürgelerindeki dinî liderlerin İslâm Birliği kurma çalışmalarını etkisiz kılmak, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ülkelerle olan ilişkilerini araştırmak ve bu topraklardaki mezhep farklılıklarını tespit ederek, bu sayede Osmanlı Hilâfeti'nin Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kırmak için büyük bütçeler ayırarak gizli görevliler tanzim ettiler. 1903 Mayısı'ndan sonra Mösyö Delcassé'nin Cezayirli Salih Hüveylidâ'yı, Foureau ve Mühendis Angelo refakatinde Şeyh Senûsi'nin nüfuzunu

---

³⁵⁵ Bernus, "Dates, dromedaries, and drought: diversification in Tuareg pastoral systems", s. 158; Prasse, **a.g.e.**, s. 77-78.

³⁵⁶ Triaud, **a.g.e.**, C. II, s. 846, dipnot: 133 (ANM 4 E 33, Cap. Posth à territoire militaire (Zinder), 29 Novembre 1907).

öğrenmek maksadıyla Kufra'dan Vadây'ın merkezi Abeşe'ye kadar uzanan bir hafiyelik emriyle tanzif etmesi buna güzel bir örnek teşkil etmekteydi.³⁵⁷

Diğer yandan Fransızlar, bölgesel yeni işgal stratejilerini tatbik etmeye başladı. Sudan bölgesinde uygulanan askeri taktikler, piyade ve atlı birlikleri üzerine kurgulanmışken; Sahra'da geniş bir alana yayılmış vaziyette olan göçebe Tevârik ve Arap kabilelerinden işgali kabul etmeyenlere karşı hecin süvari jandarma birlikleriyle operasyonlar gerçekleştirilmekteydi.³⁵⁸ Bu mantıktan hareketle işgal sürecinde en büyük tehlikeyi oluşturan Tevâriklere karşı Fransızlar, Arap kabilelerini (Berâbiş ve Künteler) kendi saflarına çekmek istedi. Halbuki Tevâriklerin sayısı, Araplardan fazlaydı. 1906 yılında Fransız istihbarat kaynaklarına göre; Tinbüktü'deki Tevârik nüfusu 60.000 iken, Araplarınki 24.000 civarındaydı.³⁵⁹

Arapların çoğunluğu savaşçı yönleriyle tanınan Berâbiş kabilesi ile dindarlıklarıyla ön plana çıkan Küntelerden oluşmaktaydı. Künte kabilesinin "Küntihene" dedikleri din adamları, Kuzey Afrika'da İslâm'ın yayılışında önemli bir etkinlik göstermişlerdi. Geçmişten gelen bu saygınlıklarını 19. yüzyılın başlarından itibaren siyasi güce dönüştürmeyi başaran Künte kabilesi, bilhassa Ahmed el-Bekkây el-Küntî döneminde Fransızların en önemli müttefiki olarak dikkatleri üzerine çekmekteydi. Özellikle Fransızların, 1900-1902 yılları arasında İvilimmiden Tevâriklerine karşı tazyik ve taarruzlarında doğrudan destek olmuşlardı.³⁶⁰ Ayrıca Arap kabileleri, bölge siyasetini belirlemede güçlü bir araç olan ticaretle Tevâriklerden daha fazla meşgul olmaktadır. 1905-1906 yıllarında güneye tuz, tahıl, bornos ve tütün gibi ürünleri nakleden ticaret kervanlarındaki ağırlıklarını çok etkin bir surette

---

³⁵⁷ Fransızlar, bu görevi Hüveylidâ'nın şahsına tevdi ettiklerinde, bu zâtın Osmanlı padişahına olan sadakatinden ve Büyük Sahra ile Merkezi Sudan'daki her türlü işgal teşebbüslerini Yıldız Sarayı'na an be an jurnallendiğinden habersizdiler. BOA, **Y.PRK.AZJ**, 19/104, 29/Z/1330 (9 Aralık 1912).

³⁵⁸ Le Capitaine Bouchez, **Guide de l'Officier méhariste au Territoire militaire du Niger**, Emile Larose, Paris 1910, s. 7; Fuglestad, "a.g.m.", s. 83.

³⁵⁹ **ANM FA 1D-59-11**, Capitaine Maziller, "Etude sur les populations de la Région de Tombouctou: Situation économique et agricole, écurité et éléments de troubles intérieurs; Rezzous venus de l'extérieur, organisation de la lutte contre eux, sûreté à organiser", 1906. Osmanlı idari makamları tarafından 1911 yılında yaptırılan nüfus sayımına göre ise kuzeydeki Tevâriklerin en önemli bölgelerinden Fizan ve Gat'ta 31.600; Gadamis'te ise 6.250 kişi yaşamaktaydı ve nüfus mukayesesi yapıldığında tersi bir durum söz konusuydu. Francesco Coro, **Libya Esnâ'e'l-Ahdi'l-Osmaniyyeti's-Sânî**, Çev. Muhammed Halife et-Tüleysî, Trablus 1971, s. 33.

³⁶⁰ Grémont, "Le Maghreb dans son environnement régional et international. Touaregs et Arabes dans les forces armées coloniales et maliennes-Une histoire en trompe-l'oeil", **Institut français des relations internationale (Ifri)**, Paris 2010, s. 5.

artırmışlardı.³⁶¹ Fransızlar Arapların bu ticari eğilimlerinin yeni kolonyal rejime büyük yararlar sağlayacağını düşünerek onların üzerinden işgal politikalarını planlıyorlardı. Böylece Fransızlar, Sahra'da ticaretin kalbi olan Tinbüktü'yü işgal ederken esasında kendi kontrollerindeki iktisadi dolaşımın en temel engeli gördükleri Tevârikleri asli düşman olarak ön plana çıkarıyorlardı.³⁶² Halbuki bu tarihi şehir, temel ihtiyaç maddelerinin deveran ettiği merkezi bir pazar olduğu gibi coğrafyanın insan potansiyelini olumsuz manada etkileyen köle ticaretinin de merkeziydi. Bu ticareti de Tevâriklerden olmayan Mossiler ellerinde tutmaktaydılar.³⁶³ Diğer yandan Tinbüktü ile beraber Ayn Salah'ın işgali, Trablusgarp Vilâyeti'nin merkezi Gadamis'in de ticari kalkınmasını doğrudan engellediği için bölge insanının menfaatlerini gözeten Türk idaresi açısından menfî bir durum arz etmekteydi.

Fransızlar, bölgedeki işgalleri sonrasında piyasaya olumsuz manada müdâhil olarak aşırı vergi tarhları koyması, tüm Sudan için hayati önemi haiz tuz sevkiyatını kısa süreli de olsa akamete uğrattı. Tinbüktü'de tuz ticaretiyle uğraşan ve Fransızların kendi saflarına çekmeye çalıştıkları Berâbişler, bu ağır vergiler yüzünden ticaretlerini Tinbüktü dışına, Nijer Vadisi'nde Fransızların kontrolünün dışındaki yerlere nakletmeye başladılar. Bu durum karşısında Fransızlar, 1897 yılında bölgedeki bazı tüccarları tuz ticaretine yönlendirse de, Berâbişlerin saldırıları karşısında bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Bu yüzden Fransızlar bu kabileyle uzlaşmak zorunda kaldılar. Ancak çok geçmeden Azavad'ın iç bölgelerindeki tahıl piyasasına da müdâhil oldular ve akabinde başkaldırılar tekrardan patlak verdi.³⁶⁴

Fransızların piyasaları alt üst eden bu girişimlerini önlemeyi kendisine asli hedef edinen bölge hâkimlerinden Sidi Muhammed, Kuzey Tinbüktü topraklarına tahıl ve diğer emtiayı nakleden ticaret kervanlarının girişini engellemeye çalıştı. Bu nedenle İgavedderan, Nuna ve Abidin el-Küntî gibi kabile reislerine elçiler göndererek “Hıristiyanların haksız uygulamalarına karşı birlikte mücadele yapabilmek” için yardım talep etti. Ayrıca tuz ticaretinin bozulması ve ticaret güzergâhlarının güvenliğinin

---

³⁶¹ Aymard, **a.g.e.**, s. 152.

³⁶² ANM FA 1E 78-81, “Rapport politique”, 1ère Territoire militaire, 1ère semestre 1900.

³⁶³ Bu bilgiden hareketle Afrika'nın adeta siyasal fay hattı konumundaki coğrafyalarda hüküm süren Tevârik kabilelerinin, köle ticaretinde yer almadıkları anlaşılmaktadır. Hourst, **French Enterprise in Africa: The Personal Narrative of Lieut. Hourst of his Exploration of the Niger**, Çev. Mrs. Arthur Bell (N. D'Anvers), Chapman&Hall, London 1898, s. 216.

³⁶⁴ ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, “Rapport politique”, November 1899.

sağlanamaması, Berâbiş kabileleri için ciddi ekonomik kayıpları da beraberinde getiriyordu. Bu durum biz dizi gerginliğe sebep oldu ve Sidi Muhammed, Berâbiş ileri gelenlerinin baskısı sonucu idareden el çekmek zorunda kaldı. Halefi Mahmud Uld Dahman (1870-1971) iktidara gelir gelmez Fransızlarla işbirliği sözü verdi. Bunun üzerine Fransızlar, Berâbişlere kendilerini diğer kabilelerin saldırılarından koruyabilmeleri için ateşli silah desteği yanında Azavad'daki kendi nüfuz bölgelerinde su kuyuları açmayı vadetmişti.³⁶⁵ Bu durum ise Berâbişleri, Fransız işgalini kabul etmeyen diğer kabilelerin hedefi haline getirdi. Bilhassa bu süreçte Sidi Muhammed, Fas'ın güneyindeki kabilerle birleşerek Fransızlara karşı mücadelesini sürdürdü.

Mukaddemen genel çerçevesi çizilen girift iktisadi çekişmeler, başta Künteler olmak üzere diğer Arap kabilelerini Fransızların doğal müttefikleri haline getirdi. Bilhassa Tuât bölgesi ile Nijer toprakları arasındaki tuz ticareti ve taşımacılığında büyük bir öneme sahip olan Künteler, Sahra ticaretinde önemli bir rol üstlendiği için önem arz etmekteydiler. Bu tabii ittifakın arkaplanına kısaca bakıldığında şu verileri zikretmek faydalı olacaktır. 1826 yılında İngiliz seyyah Gordon'un öldürülmesinden sorumlu tutulan Berâbişlerin³⁶⁶ aksine, Künteler'den Ahmed el-Bekkây 1850'lerde Hienrich Barth'ın Tinbüktü'yü ziyareti sırasında ona "emannâme" vermesi nedeniyle sömürgeciler nezdinde iyi bir konuma sahipti. Bu durum Hourst'un 1895-96 yılları arasında Yukarı Nijer'e gerçekleştirdiği yolculuk sırasında Küntelerin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmelerden de anlaşılmaktaydı.³⁶⁷ Ayrıca Ahmed el-Bekkây'ın ölümünden 30 yıl sonra Nijer yayının doğusunda Künteler İvilimmiden Tevârikleriyle mücadele etmekteydi. Esasında Gourma'da ve Tinbüktü'nün doğusundaki Billasao'da meskûn Künte kabileleri, sömürgeciliğin ilk yıllarında Fransızların bölgedeki varlığına karşı çıkmaktaydılar. Nitekim bu süreçte Fransız işgallerine karşı oğullarıyla mücadelesini sürdüren önemli siyasi figür, Âbidin el-Küntî idi. Başta Şaâmba Arapları olmak üzere Sahra Arap kabilelerinin desteğiyle Fransızlara karşı birçok saldırı düzenlemişti.³⁶⁸

³⁶⁵ ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, "Rapport de tournée faite dans les villages du fleuve du 16 au 31 août 1919 par Capitaine Loppinot" 1919, Nu.15.R.

³⁶⁶ Felix DuBois, **Timbuctoo the Mysterious**, Çev. Diana White, Negro Universities Press, New York 1969, s. 327-329.

³⁶⁷ Elias Saad, **Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables, 1400-1900**, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 219.

³⁶⁸ Rita Aouad-Badoual, "Le rôle de Abidine el Kounti dans la résistance nomade à la conquête française de la boucle du Niger (1894-1902)", **Le politique dans l'histoire touarègue**, Les Cahiers de l'IREMAM 3, Eds. Claudot-Hawad ve Dahbia Abrous, Aix-en-Provence: CNRS, Paris 1993, s. 35-48.

Küntelerin Fransızlarla müştereken hareket etmelerinin temelinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Künte gücünü zayıflatan Tevâriklere karşı eski etkin konumlarına kavuşma vaadi yatmaktaydı. Bu süreçte Fransız-Künte ittifakındaki kilit isim, Hammadi Uld Muhammed Bû Addi (1867-1912) idi. Kendisi Hevsa Küntelerinin lideriydi ve birçok Künte koluyla Fransızları uzlaştırmaya çalıştı. Hatta Fransız kuvvetlerinin saldırgan tutumunu eleştirerek, bölgeye intikal eden bir Fransız misyonunun herhangi bir Tevârik kabilesiyle uzlaşabilmesi için hangi yolların izlenmesi gerektiği hakkında Fransız sömürge birimlerini yazdığı mektuplarla uyardı.³⁶⁹ Ayrıca Uld Muhammed, Tevârik savaşçılarına karşı düşmanca bir tavır içerisindeydi. Zira aslında Fransızlarla anlaşma niyetinde olan Kel Essûk gibi kabilelerin söz konusu savaşçılar (imoşağlar) nedeniyle çekimser kaldıklarını düşünüyordu. Sonuç itibarıyla Künte varlığı, Fransızlar için vazgeçilmezdi. Bunlar, sömürge askerleriyle yaptıkları ilk görüşmelerden itibaren Fransız makamlarına bölge ve Tevârik gruplarıyla alakalı önemli bilgiler tedarik etmişlerdi. Bundan başka Tinbüktü'den Nijer'in kuzeyine gidecek olan Fourneau-Lamy misyonu için rehber teminini de kabul etmişlerdi. Küntelerin bu dostluk gösterileri karşısında Fransızlar, bu kabileye silah ve mühimmat desteği sağladı. Hatta Say ve Sokoto'ya gidebilmeleri için Fransızlara kılavuz verileceği taahhüdünde bulundular.³⁷⁰ Bu süreçte Katolik din adamı Père Hacquart etkin bir rol üstlendi ve iletişimde aracılık yaptı. Ancak İvilimmiden Tevârikleri Reisi Madidu'nun yazdığı son mektuptaki "emân" yani güvende tutma ifadesini Fransızlar bahane etmişler ve bu reisin Fransızların kendi mutlak otoritesini kabul etmediğine hükmederek, İvilimmidenlere karşı Küntelere baskın yapma yetkisi vermişlerdi.³⁷¹ Bu düşmanlık karşısında başta İvilimmidenler olmak üzere kendilerine başka alternatif bırakılmayan Ayir'in doğusundaki dağlık bölgelerde toplanan Kel Eveyler; Agades'in batısındaki İngal'de meskûn Kel Fadeyler ile Agades ve Orta Ayir bölgelerinde yer alan Kel Fervân kabileleri karşı harekete geçmeye mecbur kaldılar. Bilhassa 1902 yılında İvilimmiden Tevârikleri'nin amenukali seçilen Fihrûn öncülüğünde Fransız müttefiki Arap Küntelerine karşı başlatılan mücadele süreci büyük önem arz etmekteydi. 1910'lu yıllardan itibaren Tevârikleri

---

³⁶⁹ ANM FA 1E 95, "Letter from Hammadi to the Commandant, Tosaye", Nu: 2-3, Translated in Timbuktu on 27 January 1900.

³⁷⁰ Hourst, a.g.e., s. 165-166.

³⁷¹ Grémont, "Les Touareg Iwellemmedan (1647-1898): Un ensemble politique de la Boucle du Niger", Ph.D. Dissertation, Université Paris 1, 2007, s. 404-405.

yalnızlığa iterek çaresizliğe mahkûm eden Fransızlar, diğer kabilelerle ittifaklar kurarak onları boyun eğmeye zorluyorlardı.³⁷²

5.2. Fihrûn ag el-Ensâr'ın Fransızlarla Mücadelesi

Toplumsal bilincin oluşturulması ve dini eğitimin sağlanması bağlamında önemli roller ifa eden Senûsi hareketinin neşv-ü nema bulduğu Kuzey Afrika, Sahra ve Sudan coğrafyasındaki temel amacı, Müslümanları tek bir bayrak altında toplayarak, Afrikalıları Avrupalı devletlerin sömürgesinden kurtarmaktı. Bu yüzden Senûsiler, Fizan'dan başlayarak Mağrib ve Batı Afrika istikametinde kurdukları zaviye/mukaddem ağları sayesinde Tevârik kabilelerini, hızla örgütleyerek sömürgecilere karşı mücadeleye başladılar. Ayrıca yabancı nüfuzuna karşı Senusiler, günümüzdeki Libya, Cezayir, Fas, Sudan, Dârfûr, Büyük Sahra ve Senegal başta olmak üzere Orta ve Kuzey Afrika'nın her tarafında yüzü aşkın şube açarak hızla yayıldılar. Hayatın aktığı bu eğitim merkezleri vasıtasıyla Senûsiler, Afrika Müslüman ahalisi üzerinde güçlü etkiye sahip ulema ve meşâyihî etkilemeyi ve onlara rehberlik etmeyi büyük ölçüde başardılar.³⁷³ Kendisini Senûsi müdâfii olarak tanımlayan Mali Tevârik reislerinden Fihrûn ag el-Ensâr, bu başarının en göze çarpan örneklerinden ilkiydi.

1900'lerin ilk çeyreğinde tüm Sahra'da yaşanan kıtlık, işgal badiresiyle boğuşan coğrafyanın kaderini tayin eden nihai bir etkiye sahip olmuştu. Uzun süren kuraklıktan dolayı şiddetli kıtlık zuhur edince, ziraatle uğraşan kabileler vilâyet merkezlerine akın etmeye başladı. Bu durum karşısında Trablusgarp Mebusları Ferhad, Sâdık, Süleyman el-Bârûnî ve Naci Beyler, Bâbîâlî'den acilen yardım ulaştırılmasını talep ettiler.³⁷⁴ Bilhassa 1911 yılında Ezgarların yaşadığı Tassili ve Fizan'da yaşanan kıtlık, bölgede ekonomik buhrana neden oldu. Kel Evey kabilesinin Fransız ittifakını kabul etmesinin arkaplanında da 1913'te Tibesti'de yaşanan olağanüstü kuraklığın ve kıtlığın büyük payı vardı. Otlakların kuruması nedeniyle Batı İvilimmidenleri, Haggarlar ve Adrar İfoğasları gibi kabileler yer değiştirmek zorunda kaldı. Bu durum bir kabilenin diğerinin otlağına saldırması nedeniyle patlak veren kabile çatışmalarını doğurdu. Binlerce insanın mağdur olduğu bu felakette, ticaret metainin sevkiyatında kullanılan develerin büyük çoğunluğu telef oldu. Nijerya'ya zorunlu göçler yaşandı ve bu zor şartlar altında

³⁷² ANM FA 2E-76, Politique Indigène - Conventions de délimitation passés avec les chefs, Cercle de Gao 1907-10.

³⁷³ BOA, HR.TO, 38/92, 22/05/1890; DH.EUM.,THR., 33/27, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910).

³⁷⁴ BOA, BEO, 3722/279103, 20/03/1910; MV, 139/43, 15/04/1910.

Hevsa, Zerma, Songay ve Kanuri gibi kabileler deve temininde Fransızlara muhtaç oldular.³⁷⁵ Bu da Sahra ile Sudan arasındaki ticari hayatı inkıraza uğrattı.

Yaşanan bu yıkımı kendi lehine sonuçlandırmak isteyen Fransızlar, o dönemde Tevârikleri tek bir çatı altında toplayan İvilimmidenleri doğu ve batı şeklinde ikiye ayırmak niyetindeydi. Bu amaçla kendilerine yakın gördükleri Amenukal Lavey'i (Lovay) kullanmak istediler ancak istediklerini elde edemediler.³⁷⁶ Başarısız olmalarında Tevâriklerin en etkin isimlerinden Kâvsan ag Muhammed'in³⁷⁷ Ayir'deki Tevârik liderlerin nezdindeki sarsılmaz itibarıydı. Kâvsan'ın bu mücadelesindeki en büyük dayanağı, Gourma'daki Kel Essukların³⁷⁸ inislimeni Muhammed Ucenet'ten ders alan Muhammed Ahmed ag el-Cüneyd idi.³⁷⁹ Sömürgeci işgalcilere karşı 1916'da gerçekleştirilen Fihrûn müdafaasının manevi kahramanı bu marabu idi.³⁸⁰ Nihayetinde 1916 Nisanı'nda Mali'de Fihrûn ag el-Ensâr³⁸¹, 1917'de Ayir (Nijer)'de Kâvsan ag Muhammed ve bölge kabilelerini kendi liderliği altında birleştiren Sultan Tegama haksız işgaller karşısında karşı saldırıya geçtiler.³⁸²

Sahra transit ticaretinin en önemli noktalarının kontrolünü elinde tutan ve Agades'te güçlü bir nüfuza sahip olan Tegama ise 1914-15'li yıllarda Senûsi

³⁷⁵ Fuglestad, "a.g.m.", s. 85; Triaud, a.g.e., C. II, s. 839.

³⁷⁶ Claudot-Hawadé, *Éperonner le monde. Nomadisme, cosmos et politique chez les Touaregs*, Édisud, Paris 2001, s. 29.

³⁷⁷ Kâvsan ag Muhammed Gedda, İkeskezen Tevârikleri'nin yaşadığı Damergu'da 1880 yılında doğdu. Salifou, a.g.e., s. 55.

³⁷⁸ Bu kabile, Tevârikler arasında dini hizmetleri yürüten bir kabiledir. "Kutsal kabile" olarak da bilinen bu kabilenin aslı Adrar İfoğaslarına dayanmaktadır. Gao'nun 450 km kuzeyindeki Essûk ve Tadmekka bölgelerinde yoğunluktaydılar. Ayrıca ifade etmek gerekir ki; 16. yüzyılın sonlarında dinî bir merkez olarak öne çıkan Tinbüktü'ye 700 km mesafedeki Azavad bölgesinin Aravan kasabasının kurucusu ve en önemli inislimeni, Kel Essûk Tevâriklerinden Ahmed ag Adda (ö. 1635) idi. Bu zatın annesi, Kel Ensâr kabilesinden Abakarlara mensup İnfâ ile evlendiği için bu kabileyle de güçlü bir akrabalık bağı tesis edilmişti. Bu bölge, Songay sultanının işgali sonrası tahrip edilerek yıkıldı. Hâkim güç konumuna yükselen Songay Sultanlığı'na ise Mağrib'den gelen Armalar son verdiler. Kel Essûk kabilesi, bu yenilgi sonrası Ahaggar dağlık bölgelerine ve Ayir platolarına sığınmak zorunda kaldı. Bundan böyle Tevârikler için bu dağlık bölgeler, adeta kale sığınağı görevi görmesi yanında yön tayini kolay olduğu için adeta buluşma istasyonu görevi görmeye başladı. Günümüzde ise bu kabile, Nijer, Mali ve Haggar topraklarında yarı-göçer bir tarzda yaşamlarını sürdürmektedirler. Detaylı bilgi için bkz. Hourst, *La Mission Hourst...*, s. 193; *French Enterprise in Africa...*, s. 207-208; Norris, *The Arab Conquest of the Western Sahara, Studies of the Historical Events, Religious Beliefs and Social Customs Which Made the Remotest Sahara a Part of the Arab World*, Longman, London 1986, s. 82-83.

³⁷⁹ Hureiki, *Essai sur les origines des Touaregs*, s. 609.

³⁸⁰ Mangeot-Marty, "Les Touaregs de la Boucle du Niger", *Bulletin du Comité d'études historiques et scientifiques de l'AOF*, Nu: 2-3, Paris 1918, s. 433-436.

³⁸¹ İvilimmiden Tevârikleri hakkında yapılmış bazı çalışmalarda bu amenukalin ismi Ferhûn, Firhûn, Firhum ya da Féhrum şeklinde geçmektedir.

³⁸² *Archives nationales du Niger (ANN)*, Cercle d'Agadez, 2-7-2, Nu: 2, dépositions du témoin Massadou; Cercle d'Agadez, 2-7-2, Nu: 3, dépositions du témoin Mamadou.

mukaddemleri üzerinden Gat ile temasa geçti. Bu süreçte Fransızlar, Agades ticaret güzergâhlarıyla birlikte Zinder'in hububat (darı) sahasını ve ayrıca Bilma tuz piyasasını da kontrolü altına almak istiyordu. Bu olumsuz durumun bölge idarecilerini rahatsız ettiğini gören, kuraklık ve kıtlık nedeniyle 1910'dan beri yerel ekonomiyi mahveden krizden kurtulmayı hedefleyen Kâvsan, Sultan Tegama'yı Senusilerle birlikte hareket etmeye teşvik etti. 1911'de iktidara gelen Tegama ise karar vermekte acele etmedi ve nihai desteğini ancak 1913'te sundu. Tegama'nın safında Tevârik ve Arap toplumunun ileri gelenlerinden Abdurrahman Tegama, el-Hac Hambal, Sidi Hûm, Sidi Hamid ve Ahmed Bû Fâris gibi pekçok kişi yer aldı.³⁸³

Tibesti'de aynı yıl yaşanan kıtlık ise bilhassa Kel Evey Tevâriklerini zor duruma soktu. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Fransızlar, yerel kabilelere ücreti karşılığında develerinden yararlanma teklifinde bulununca, çaresiz durumda kalan Tevârikler, bu teklife evet demek zorunda kaldı. Diğer yandan 1914 Eylülü'nden beri Agades'in güçlü manevi önderlerinden olan Senûsi Şeyhi Muhammed el-Âbid, Vav'daki zaviye vasıtasıyla bölge siyasetinde etkin bir rol oynuyor ve Sultan Tegama ile ilişkilerini giderek güçlendiriyordu. Nihayetinde Kâvsan³⁸⁴ aracılığıyla 8 Şubat 1916 tarihinde tam anlamıyla bir ittifak tesis etti.³⁸⁵ Trablusgarp halkıyla beraber birçok cephede savaşan Kâvsan, Senûsilerin de teşvikiyle geri çekilerek Sahra'nın güneyindeki direniş hattını örgütledi. Kâvsan, Sahra'nın efendilerine gönderdiği mektuplarda ana tema olarak Hilâfet makamındaki Osmanlı padişahının cihad ilanını, onunla birlikte her yerde sömürgecilere karşı mücadele edilmesi gerektiğini işliyordu.

25 Mart 1916'da Ayir'in 800 km. kuzeyindeki Cânet'te başlayan mücadeleye, iki ay gibi kısa bir süre içerisinde Berka ve Kufra mukaddemlerinin aracılığıyla Nijer Nehri civarında yaşayan Batı İvilimmidenlerinin Amenukali Fihrûn ag el-Ensar³⁸⁶ da katıldı. Kâvsan'ın teşvikiyle Fransızlara karşı geniş tarım arazilerine sahip Gurma ve Adrar bölgelerinde de cihad ilan edildi.³⁸⁷ İvilimmiden Kel Atarâm Amenukali Fihrûn, Sahra sultanlarını ve kabile reislerini mücadeleye teşvik etse de, Fransızlar bölgedeki

---

³⁸³ Salifou, **a.g.e.**, s. 58-59.

³⁸⁴ Kâvsan ag Muhammed (Kaoucen ag Ouantigidda) hakkında detaylı bilgi için bkz. Bourgeot, "**a.g.m.**", s. 171.

³⁸⁵ **AHG (Archives historiques de la guerre/Savaş Tarihi Arşivi)**, Nu: 7N2129; Triaud, **a.g.e.**, C. II, s. 838-840.

³⁸⁶ Gao'da 23 Ocak 1903 tarihinde yedi ana soylu kabile tarafından amenukal tayin edilmiştir. Richer, **a.g.e.**, s. 183.

³⁸⁷ Bernus, "Etre Touareg au Mali", **Politique Africaine**, Nu: 47, 1992, s. 26.

casusları vasıtasıyla durumdan haberdar olmuştu. Bu durumu kendi menfaatleri için tehlike olarak gören Fransızlar, Fihrûn'u ve askerlerini maiyetiyle birlikte Gao'da ev hapsine aldılar ve akabinde Dakar'a gönderdiler.³⁸⁸ O dönemde bu şehir, Batı Afrika Fransız Sömürge (Afrique Occidentale Française) Valiliği'nin merkeziydi. Fakat Fihrûn, bir yolunu bulup Mahayma yakınlarındaki Menaka'ya firar etmeyi başardı. Askeri gücünü tekrardan toplayan Fihrûn, bu defa Menaka ve Filanki (Felenki, Filingué) bölgelerindeki Fransız askeri garnizonlarına saldırdı ve büyük oranda silah ve mühimmat ihtiyacını buradan ele geçirdiği silahlarla karşıladı. Buna bir misilleme olarak Fransızlar, Gao, Niamey ve Zinder'deki birlikleriyle topyekûn Adarbukar köyüne saldırdı ve yaşlı-ihthiyar, kadın, çocuk demeden herkesi öldürdüler. Tüm bu olaylar yaşanırken Ayir'in güneyindeki Tava bölgesini kontrolü altında tutan Kel Dinniklerin Amenukali Hurir tarafsız kalmayı tercih etti.³⁸⁹

Mayaki, Tava, Tillaberi ve Gao'daki toplam 40 kabile reisi, Fransızların sert politikaları karşısında ellerini suyla yıkayarak Kur'an-ı Kerim'e el bastılar ve Fihrûn'a sadakat yemini ettiler.³⁹⁰ Özellikle en nüfuzlu kabilelerden olan Kel Geres Tevâriklerini kendi safına çekmeyi başaran Fihrûn'u, Fransızlar kontrol edemeyeceklerini anlayınca her türlü hile ve desiseye başvurdular. Fihrûn'a, bölgedeki Fransız hâkimiyetini kabul etmesi kaydıyla bazı imtiyazlar vermeyi ve Güney Tevâriklerinin sultanı olarak tanımayı teklif ettiler. Fakat Fihrûn, bu vaatlerin gerçekleşmeyeceğini bildiğinden yapılan teklifi kabul etmedi ve mücadelesini sonuna kadar sürdürdü.³⁹¹

Fihrûn, İstanbul'un Cihâd-ı Ekber çağrısı doğrultusunda mücadele sathını genişletmeye ve tüm kabileleri kendisine katılmaya davet etmeye gayret gösterdi. Bu süreçte Senûsi meşâyihinin ileri gelenlerinden Muhammed Ahmed'in önemli katkıları oldu. Bütün bu çabalarına karşın Fransızlar Temingaset, Gao, Niamey ve Zinder'deki askeri kuvvetlerini Fihrûn'un üzerine sevk ettiler. Askeri teçhizat bakımından üstün olan bu kuvvetler, Menaka'nın batısındaki Âzir Bogar köyü civarında Fihrûn ve askerlerini kuşattı. Fransızlar ile 1916 Haziranı'nda yapılan Uneyfe Savaşı'nda, Fihrûn

---

³⁸⁸ Claudot-Hawad, "Iwellemeden Kel Ataram", *Encyclopédie Berbère*, Paris 2003, XXV, 176b, s. 3822-3828.

³⁸⁹ Francis Nicolas, *Tamesna les loullemeden de Est ou Kel Dinnik*, Imprimerie Nationale, Paris 1950, s. 89-99.

³⁹⁰ Tevârik örfüne göre ellerin suyla yıkanması ve sonrasında kutsal kitap üzerine yemin edilmesi, ölünceye kadar savaşmayı göze almak manasına gelmektedir.

³⁹¹ Muhammed Abdurrahman Abdullatîf el-Fülânî, *et-Tavârik Şa'bu's-Sahrâi'l-Kübrâ*, Yazma Eser Nüshası, Mektebetü Muhammed Saîd el-Gaşşât (Tasnifsiz), varak nu: 6.

ve onunla birlikte savaşan bütün mahalli güçler öldürüldü. Ardından Fihrûn'un akrabası Akorakor, Fransız sömürge idaresi tarafından 1 Eylül 1916 tarihinde İvilimmiden Amenukali olarak tayin edildi. Bu savaş sonrası Kel Atarâm Sultanlığı (Batı İvilimmidenleri) altında tek çatı altında yaşayan kabileler, Fransızlar tarafından ayrıştırıldılar ve birçok parçaya bölündüler.³⁹²

1907-1911 yılları arasında faal olarak çalışan “Orta Afrika Gruplar Komutanlığı” sayesinde Fransa'nın savaştığı farklı cephelere Afrika'dan devşirilen işgal birlikleri gönderildi.³⁹³ Birinci Dünya Savaşı devam ederken Fransa, General Charles Mangin'in önerisiyle yeni bir savaş stratejisi geliştirdi. Çok büyük bir ordu meydana getirmek için Afrika'daki birliklerin kullanılmasına ilk aşamada sıcak bakmayan hükümet, böyle bir politikanın tehlikelerinin, avantajlarından daha fazla olacağını düşünsede çok geçmeden ciddi adımlar attı³⁹⁴ ve kendi milli ordusuna 140.000'den fazla Batı Afrikalı askeri dahil etti. Sömürge askerleri, Fransızlar tarafından hem demografik hem de fiziksel ve ruhsal özelliklerinden dolayı şok birlikleri olarak ve en tehlikeli görevlerde kullanıldılar. Mangin'e göre; Fransız ordusunda Avrupalı askerlerin zayıf oranı % 15,8 iken, Afrikalı savaşanların % 20 oranındaydı.³⁹⁵

FRANSIZ BATI AFRİKASI'NDAKİ SİYAHÎ ASKER KULLANIMI		
IRK	KULANILAN ASKERÎ NÜFUS	DİNÎ MENSUBİYETİ
Arap-Tevârik (Berberî)	398.959	Müslüman
Pöl	1.671.649	Müslüman
Manding	3.971.060	Müslüman ve Fetiş
Voltaiko (Voltaïque)	2.553.005	Fetiş

³⁹² Salifou, **a.g.e.**, s. 91, dipnot. 111.

³⁹³ Fransa, geliştirdiği bu yeni savaş stratejisi sayesinde Tevâriklerden müttefiki haline dönüştürdüğü imğad kabilelerinden toplam 112.403 kişiyi bu şekilde kendi ordusuna devşirmeyi başarmıştır. Charles Mangin, **La Force Noire**, Librairie Hachette, Paris 1910, s. 85; Joe Lunn, “‘Les Races Guerrières’: Racial Preconceptions in the French Military about West African Soldiers during the First World War”, **Journal of Contemporary History**, C. 34, Nu: 4, SAGE Publications, London 1999, s. 517-520.

³⁹⁴ Basil Liddell Hart, **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yay. haz. Edip Gölbaşı-Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2014, s. 41.

³⁹⁵ Général Mangin, “Comment finit la guerre”, **Revue des Deux Mondes**, Nu: 57, Paris 1920, s. 794; Christian Koller, “The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War”, **Immigrants&Minorities**, C. 26, Nu: 1/2, March/July 2008, s. 115-116.

Merkezî Afrika (Songay, Nagot, Dazza ve Hevsa)	875.307	Müslüman
Aşanti (Achanti)	724.758	Fetiş
Kotier (Côteière)	575.259	Fetiş
Kayıtdışı Nüfus	1.775.000	Müslüman ve Fetiş
TOPLAM: 12.554.637		

Tablo 7: Fransız Batı Afrikası'ndaki Siyahi Asker Kullanımı, Charles Mangin, 'L'Utilisation des Troupes Noires', **La Force Noire**, Librairie Hachette, Paris 1910, s. 85.

Bu siyasetin özellikle Dünya Harbi'nde kolaylıklar sağladığını gören Paris'teki Savaş Bakanlığı, bölgedeki siyasi ve askeri işgal eylem planlarının koordinasyonunu sağlamak üzere 12 Ocak 1917 tarihinde Sahra Bölgeleri Yüksek Komutanlığı'nı kurdu. General Laperrine, terfi ettirilerek en yetkili kişi olarak bu göreve atandı. Fransızlar, bu komutanlığın misyon sahası olarak Güney Tunus, Güney Cezayir'in vaha bölgeleri ile Tinbüktü, Tava, Agades, Bilma ve Züvvar bölgelerini içine alacak şekilde belirledi. Ardından bu bölgelerdeki işgal süreci hızlandırıldı. İzlenen bu siyaset, birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirdi. Örneğin İngal'e yönelen Teğmen Tournier gece vakti pusuya düşürülerek askerleriyle birlikte öldürüldü. Bu nevi karşı çıkışların önlenmesi amacıyla 1917 Şubatı'nda Komutan Berger, Tava yakınlarındaki Keyta ile Tamaske köylerini; emri altındaki Yüzbaşı Sadoux ise Menaka'yı kontrolü altına aldı. Daha sonra Berger, isyan amacıyla İngal yakınlarında toplanan 300 kadar Tevârik ve Arap savaşçı ile Tanut'ta mevzilenen İvilimmidenlere doğru yöneldi. Komutanlarından Sadoux, imğad kabileleri hariç Tanut'takilerin tamamını pusuya düşürerek imha etti. Ardından 4 Mart'ta İngal'e yürüyerek buradaki isyanı kontrol altına aldı. Kısacası, 1916 ve 1917 yıllarında Azavağ ve Tâmesnâ bölgelerinde görülen isyan teşebbüsleri çok sert bir şekilde bastırılmış oldu.³⁹⁶

³⁹⁶ Fuglestad, "a.g.m.", s. 89-90, 96; Prasse, a.g.e., s. 79.

Foto 4: General Charles Mangin, 1915, Cliché BNF, Paris, Collection Mangin, Nu: G136448.

Zinder’de ise Yarbay Mourin, 200 askerlik ve 2 makineli tarafından korunan bir garnizon kurdu. Fransa’nın kontrolü altına giren Güney Tevârikleri, Mali’de Gao ve Tinbüktü; Nijer’de Tillaberi ve Burkina Faso’da (Udalan Tevârikleri) Dori bölgesi olmak üzere dört parçaya bölündüler. Fihrûn’un işgalci Fransa’ya karşı yürüttüğü direniş, “böl-parçala-yönet” metoduyla sindirilmişti. Her şeye rağmen cihad bayrağını devralan Kâvsan ag Muhammed, Nijerya’nın Kano şehrinde başlayan mücadelesini, Kuzey Tevârikleri’nin yardımı ve Almanların destek vaatleriyle Nijer’deki Agades sathına kadar yayarak sürdürmekteydi.³⁹⁷

³⁹⁷ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 240-241.

5.3. Kâvsan ag Muhammed'in Fransızlarla Mücadelesi

Senûsiyye tarikatının ikinci postnişini Muhammed Mehdi, idaresi altındaki zaviyelerin berid nizamını dört ana idari bölgeye ayırmıştı: Trablus, Berka, Mısır ve Sudan.³⁹⁸ Şeyh Mehdi, bu sayede Senûsi hareketinin yaklaşık kırk yıllık liderliği boyunca Trablusgarp Sahrası (hinterlandı) ve Merkezî Afrika'da³⁹⁹ büyük bir faaliyet alanı buldu. O kadar etkiliydi ki; Afrika insanı onu "âhir zaman mehdisi" şeklinde telakki ediyordu⁴⁰⁰ ve bu argümanlar, Afrika'da İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) politikasına hizmet ediyorlardı.⁴⁰¹ Fransızlar, Seyyid Mehdi'den korktukları için Cezayir'in güneyinden Sahra'ya doğru yani Bornu, Vadây, Hevsa ve Zinder bölgelerine uzun zaman inememişler. Mehdi, birkaç yıl Kufra'da ikamet ettikten sonra Vadây'a iyice yaklaşmak üzere 1899'da Batı Sudan'daki Borku'ya bağlı Garû (Gouru) vahasına yerleşerek Sahra toplumları üzerindeki etkisini iyice arttırdı. Ayrıca ilerde "çöl aslanı" namıyla anılacak olan Ömer Muhtar'ı da beraberinde götürüyor, yetiştiriyor ve özellikle de Garû ve Çad Gölü çevresindeki Fransız işgaline karşı mücadelede ona etkin görevler veriyordu. Mehdi, bu seyahatleri esnasında Kâvsan'ın mensubu olduğu İkeskezenlerin de aralarında bulunduğu tüm Tevâriklerle bağlantı ve koordinasyonunu sıkı tutuyor, özellikle eğitilmiş askerler yetiştirmek ve mühimmat tedariki noktasında da Türklere dayanıyordu.⁴⁰²

19. yüzyılın son çeyreğinde mahalli idarelerin bazı iç sorunlarına Fransa gibi bazı sömürgeci devletlerin müdahaleci tavırları, bölgedeki karışıklıkları gitgide arttırmaktaydı. Nitekim Vadây Sultanı ile emri altındaki idareciler arasında çıkan bir anlaşmazlık bunlardan biriydi. Bu olay patlak verdiğinde sultan, güvenilir iki adamını Garû'da ikamet eden Seyyid Mehdi'ye gönderip bu itaatsiz topluluğun dağıtılarak kendisine muhalefet edenlerin susturulması amacıyla tarafına yardım edilmesini talep etti, fakat beklediği müspet cevabı alamadı. Bunun üzerine asi grubun isyanları devam edecek olursa kendi adamlarıyla sorunu çözme kararı alan sultan, tek başına buna muzaffer olamayacağını göz önünde bulundurarak, Vadây'dan on beş günlük mesafedeki Bornu'yu istila eden Fransızlardan yardım istedi. Eğer isterse bu talebi

³⁹⁸ Sallâbî, a.g.e., s. 219.

³⁹⁹ Merkezî Afrika'nın coğrafi, ziraî, iktisadî, dinî ve ictimai hususiyetleriyle [Afrikâ-yi Fransevî Lâyiha-i Resmîyesi-1899] ilgili detaylı bilgi için bkz. BOA, Y.PRK.EŞA, 34/29, 14/B/1317 (18 Kasım 1899).

⁴⁰⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, a.g.e., s. 76.

⁴⁰¹ Orhan Koloğlu, **Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Kitapları, İstanbul 2003, s. 47-49.

⁴⁰² Sallâbî, a.g.e., s. 225-228, 239.

yerine getirmeye hazır olduklarını bildiren Fransızların zaten burayı işgal etmek için planlar yaptığı bilindiğinden, Bingazi Mutasarrıflığı olası bir işgalin kaçınılmaz olduğunun farkına vararak İstanbul'u ivedilikle uyardı. Bu süreçte Seyyid Mehdi'nin Garû'dan ayrılması veyahutta Fransızların yardım aldatmacasıyla bölgeye el atıp atmayacağı gibi muhtemel sonuçları İstanbul'a derhal bildirmek için yaşanan olaylar, Bingazi Mutasarrıfı Ömer Ali Bey tarafından an be an takip edilmekteydi.⁴⁰³

Senûsilerle birlikte işgalci Fransızlara karşı mücadeleyi sürdüren bir diğer mahalli lider de Zinder Sultanı Musa Demkar Gûmâ idi.⁴⁰⁴ Ne var ki Fransızlar, 2 Aralık 1899 tarihinde Lamy komutasındaki askeri birlikleriyle Zinder'i işgal ettiler. Zinder'i işgal etmelerinin temel amacı da burayı yönlendirebilecekleri alternatif bir ticaret merkezi haline getirmektir. Böylece Bingazi, Trablus ve Gadamis'ten gelen ticari akışın toplandığı Kano'yu âtil bırakabileceklerdi. Bilindiği üzere Kano o dönemde adeta Afrika'nın Londra'sıydı. Bu yüzden Fransızlar evvela İngiliz Kano'suna karşı işgal ettikleri Zinder'i ihya ederek bölgesel rekabet gücünü arttırmak istedi. Ardından burada bulunan Osmanlı tebaasından ne kadar tüccar varsa hepsinin mallarını zaptetmeye başladılar. Sonuçta esas amaçları kıtadaki Osmanlı varlığını ortadan kaldırmaktı. Bu yöndeki faaliyetleri tam anlamıyla sonuç vermeyince, bu sefer de söz konusu iktisadi akışı kendi işgali altındaki Tunus'la bağlantılı kılmak istedi. Ne var ki Tunuslu tacirler zorlu Sahra seyahatlerini göze alamadıkları için bu girişim de akamete uğradı. Son olarak büyük sermayelerle Tuâtlıları Kano ticaretinde etkin olmaları için zorlasalarda nihayetinde Sahra ticareti, büyük yara almasına rağmen Trablus, Gadamis ve Kano hattının dışına kaymadı. Kısacası sadece Osmanlı tüccarı, Sahra ticaretinin bütün zorluklarına katlanarak yegâne ticaret unsuru olarak varlıklarını korudular.⁴⁰⁵

1895 Nisanı'nda halife adına "davet-i hayriyye" tertip eden Muhammed Mehdi'nin çağrısı üzerine bütün zaviye şeyhleri Kufra merkez mukaddeminde toplandılar. Böylesine acil bir toplantıya sevkeden ana âmil, Fransa'nın bölgedeki işgallerine hız kazandırmasıydı. Bu toplantı sonrasında hususiyetle Seyyid Ahmed er-Rîfî, Seyyid Ahmed eş-Şerif ve Bingazili Seyyid Âbid, Fransızlara karşı mücadeleyi sürdürme noktasında Ayn Galakka vesair Senûsi evkafına telkin ve nasihatla bulunmak

⁴⁰³ BOA, Y.A.HUS, 416/49, 17/S/1319 (5 Haziran 1901).

⁴⁰⁴ Muhammed Abdurrahman Abdullatîf, *Müsâheme fî dirâseti târîhi ve müctemai't-Tevârik Şa'bi's-Sahrâi'l-Kübrâ*, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), varak nu: 401.

⁴⁰⁵ Abdülkadir Câmî Bey, "Cânet meselesine dair", s. 156.

maksadıyla mutasarrıflık tarafından görevlendirildi. Diğer taraftan Sahra ticaretinin önemli ayaklarından biri olan Zinder güzergâhı canlılığını yitirmişti. Malum olduğu üzere bölge kıyamının önde gelen liderlerinden Râbih, Lahte savaşında öldürüldüğünden beri Fransızların bölgedeki etkinliği bir hayli artmıştı. Bu durum karşısında Muhammed el-Barânî (ö. 1907) önderliğinde Kânim ve Çad'ın kuzeyine çekilmek zorunda kalan Senûsiler, toparlanıp tekrar hamle yapmak maksadıyla Bi'ru'l-Alâlî'de (Bi'ru'l-Îlâlî) yeni bir mukaddem açtılar ve Evlâd-ı Süleyman, Tibu ve Tevâriklerden müteşekkil birlikler kurdular. Ancak bunlar da Hâmiyetü'l-Vatis savaşında yenildiler. Üstüne Mehdi es-Senûsi'nin vefat haberi gelince, Ahmed er-Rîfî komutasındaki Senûsi birlikleri 1902 Haziranı'nda Garû'dan Kufra'ya ricata mecbur kaldılar.⁴⁰⁶ Bu ortamı fırsata çevirmek isteyen Fransızlar, bu zaman zarfında Kel Evey ile Emzorâk kabileleri arasında arabuluculuk yaparak kendi safına çekmeyi başardı. Zinder Sultanı Musa, bu durumu kendi içişlerine müdahale olarak kabul etti ve bunu savaş sebebi saydı. Nitekim bir yandan Fransızların himayesini kabul eden Emzorâk (Immuzurag) kabilesiyle çarpışırken; diğer taraftan fırsat ayağına geldikçe Nijer'in kuzeydoğusunda yaşam süren ve Fransızların müttefiki Kel Evey kabilelerinin himayesindeki kabileleri yağmalamaya başladı.

İvilimmiden ve Balkoranan Tevârikleri, Kel Evey konfederasyonunun iki önemli muhalifiydi. İvilimmidenler Tava (Tahoua) ve Agades'in güneybatısında yaşamlarını sürdürürken; Balkorananlar Agades'in batısında ve İngal vahası yakınlarında ikamet etmekteydiler. Zinder ile Kuka arasındaki Alakkos'tan gelerek bu bölgelere yerleşen Kel Eveyler, kısmen de olsa Duggama ve Damergu'da da bulunmaktaydı.⁴⁰⁷ Esasında Damergu'nun kuzey ve güneybatısındaki Tissava ve Mirya (Mirria) bölgelerinde ağırlıklı olarak yer almaktaydılar.⁴⁰⁸ Ayrıca bu kabile Agades'teki Hevsa dili konuşan nüfus ile Sahil bölgesinin en güneyinde bilhassa Zinder ve Kano arasındaki Damagarim'deki halkla doğrudan temas halindeydi.

Musa, mücadelesini sürdürürken 10 Temmuz 1900 tarihinde Çad Gölü yakınlarında Fransızlar tarafından öldürüldü ve askerlerinin büyük bir kısmı esir alındı. Bu başarılarıyla cesaretlenen Fransızlar, Musa'nın hâkim olduğu bölgeleri işgal etme

---

⁴⁰⁶ Sallâbî, **a.g.e.**, s. 183, 229.

⁴⁰⁷ Schirmer, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁰⁸ Salifou, **a.g.e.**, s. 12.

kararı aldı. 1900 Eylülü'nde görevlendirilen Kaptan Moll ve Dr. Chapopen, Çad Gölü sahilinde Alman müstemlekesi hududuna yakın bir konumda Kusseri askeri üssünü tesis ettikten sonra beraberindeki askeri birliklerle Bahrü'l-Gazel üzerinden Kânim'den iki top ve hecin süvari askerleriyle müfrezesini takviye ederek Abeşe'ye hareket etti. Bu misyon Tava bölgesine kadar inerken; Yüzbaşı Sergent Bouthell, profesyonel yüz tüfekli asker ile birlikte işgal ettiği yerleri tek idari çatı altında toplayarak, Saint Maria blokhavzını inşa etti. 19 Temmuz 1900 tarihinde patlak veren savaşta, Fransızlar orantısız bir güce sahipti. Onların ateşli silahlarına karşılık, Tevâriklerin büyük çoğunluğu sadece kılıç ve mızrak gibi ibtidai silahlara sahipti. Diğer yandan barutlu silahlar ise Yunanlı silah kaçakçıları sayesinde Afrika'nın iç kısımlarına kadar yayılmış olmakla birlikte pek azının gıra tüfeklerine mâlik olması yanında cephanelerinin de yetersiz oluşu düşmanlarına karşı mukavemet güçlerini zayıflatmaktaydı. Bu savaş sonunda yenilen tarafın 1000 öküz, 100 eşek ve 500 devesine savaş ganimeti olarak el konuldu. Neticede Fransızlara ve müttefiki Kel Eveylere karşı diğer Tevârik kabilelerinin nefret söylemi gitgide arttı. Buna mukabil Sultan Musa'nın yeğeni Hançer b. Talha ve amcası Dendâ intikam almak için fırsat kollamaya başladı. Hançer ve Dendâ'nın güçleri, 16 Temmuz 1901 tarihinde Tanut'un kuzeyindeki Ferka bölgesinin Kidigi mevkiinde yaşayan Kel Evey kabilelerine saldırdılar. Sonuçta Kel Eveyler daha önce Hançer'in kabilesinden gasp ettikleri malları geri vermeye ve müttefiki oldukları Fransızların kontrolündeki Zinder'e sığınmaya mecbur kaldılar.⁴⁰⁹

Bu yenilgi sonrasında Fransızlar, müttefiki kabilelerin gözünde itibar kaybına uğrayınca son derece büyük bir kuvvetle derhal harekete geçtiler ve silahlı askeri güçleri ise bu kez çok daha fazlaydı. Bu güç karşısında tutunamayan Denda'nın kabilesi başta olmak üzere Tameskidda, İkeskezen, İfoğas ve Kel Geres kabileleri 1901-1902 yılları arasında doğuya göç etmek zorunda kaldılar. Neticede kendi topraklarının işgal edilmesini kabullenemeyen bu kabileler, Şeyh Senûsi'ye bağlı ihvan ve doğudaki müttefikleri, Arap kabilelerinden Evlâd-ı Süleyman ile birleşerek Fransızlara karşı tekrar saldırıya geçtiler ve Nijerya'nın kuzeyindeki Kânim'de ordugâh kurdular. Senûsilerin Fransızlarla mücedele safında yer aldıklarını bildikleri halde Kânim'deki zaviyesine gelen Fransız müfrezesi ile yerli ahali arasında çıkan çatışmada çok sayıda

---

⁴⁰⁹ Général Reibell, *Carnet de route de la mission saharienne Foureau-Lamy 1898-1900*, Librairie Plon, Paris 1934, s. 216-219.

kişi öldü. Olaydan birgün sonra bölgeye intikal eden Tevârik atlı birlikleri Fransızlara karşı saldırıya geçerek tamamını öldürdü ve yaşanan olaylar, Osmanlı makamlarına derhal bildirildi.⁴¹⁰ Bunun üzerine Fransızlar, Karamofki'den yirmi gün kadar uzaklıktaki Kânim'de daha önceden Seyyid Mehdi tarafından inşa ettirilen mukaddemin şeyhi el-Barânî Efendi'nin yokluğundan istifade ederek, bir gecede zaviye önüne demirden istihkâm siperleri inşa ettiler. Bu olayla ilgili bölgedeki muhbirler vasıtasıyla temin edilen istihbarat, Bingazi Mutasarrıfı Tâhir Bey tarafından şifreli telgrafname ile Dersaâdet'e derhal bildirildi. 1902 Ocak'ında meydana gelen bu muharebe sonunda kazanan taraf Arûsiyye-Selâmiyye⁴¹¹ tarikatına mensup Evlâd-ı Süleyman kabilesi oldu ve Fransızlar geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat bu kabile şeyhlerinden Ğays ile zaviyede mukim talebelerinden ve Calû halkından da 3'er kişi bu çatışmada hayatını kaybetti ve oluşan güvensizlik ortamı mahalli halkı, Ayn Tilke mevkiine sığınmaya mecbur bıraktı.⁴¹² Bu durum göstermektedir ki, Fransız müfrezesiyle yapılan savaşa katılanların içerisinde Senûsi zaviyesinin bizatihi müritleri de yer almaktaydı.

Fransızların pes etmek gibi bir niyeti yoktu. Geri çekilen Fransız müfrezesi Zinder'deki diğer askeri birliklerle birleşerek tekrar muharebeye tutuştular. Yirmi dört saat süren savaş sonunda üç Fransız esir hariç geri kalanın tamamı öldürüldüğü, bir adet Sahra topu ele geçirildiği ve Evlâd-ı Süleyman safında yer alan ahali ile bedevi Araplardan da pek çok kişinin hayatını kaybettiği gelen bilgiler arasındaydı. Ancak Bingazi Mutasarrıflığı'ndan daha sonra gelen ikinci bir şifreli tegratname sayesinde, bir önceki mahremâne evraktaki bilgilerin aksine Fransızların galip geldiği, Kânim zaviyesini ele geçirdiği ve halkla aralarında meydana gelen çatışmalar sonrasında halkın tamamının öldürüldüğü anlaşıldı.⁴¹³ Bu olay üzerine Osmanlı idari makamları, bundan sonraki süreçte hiçbir ferdin Sudan tarafına gitmesine müsaade etmedi ve diğer bölgelerdeki yetkililere de durum izah edilerek gerekli tedbirlerin alınması sağlandı.⁴¹⁴

İşgallerin önündeki engelleri bir bir kaldıran Fransızlar Emzorâk, Evlâd-ı Süleyman, İvilimmiden ve Agades'teki işgalleri reddeden sultanların yerine kendi otoritelerini kabul eden yeni mahalli idareciler tayin ettiler. Kel Fervân kabilesi reisi Ag

⁴¹⁰ BOA, **DH.MKT**, 527/20, 13/Ra/1320 (6 Haziran 1318/ 20 Haziran 1902).

⁴¹¹ Arûsiyye tarikatı, Ebu'l-Abbâs b. Arûs (ö. 1460) tarafından kurulup, Zelitenli Abdüsselâm el-Fitrî (ö. 1795) tarafından teşkilat yapısını tesis etmiştir.

⁴¹² BOA, **Y.MTV**, 225/80, 14/L/1319 (24 Ocak 1902).

⁴¹³ BOA, **DH.MKT**, 497/54, 27/M/1320 (6 Mayıs 1902).

⁴¹⁴ BOA, **DH.MKT**, 556/57, 5/Ca/1320 (10 Ağustos 1902).

Hayr bunlardan biriydi. Dahası bu yeni mahalli idarecileri, Nijer'in kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık bölgelerde yaşamlarını süren Tevârik ve Arap kabilelerine karşı kıskırttılar. Büyük Sahra'daki en önemli yerel sultanlıklardan Tameskiddâ topraklarının parçalanması sonrası mevcut dengeli yapı bozuldu. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Fransızları kendi topraklarında istemeyen kabileler yaptıkları karşı saldırılarda kısmen başarılı oldular ve müstevlileri Agades'ten çıkarmayı başardılar. Hemen akabinde de, Kânim üzerinden kuzeye tuz getirmek için giden kabilelere ilişkin düzenlemeler yapıldı. Fransız karşıtı olanlar desteklendi ve işgalcilere karşı korundular, aksi tavırda olanlar yağmalandılar.⁴¹⁵

Çad'ın doğusunda ve Nijerya'nın kuzeyindeki bölgelerde ise Evlâd-ı Süleyman, Hançer ve Dendâ'nın komutasındaki Emzorâk kabileleri ile Trablusgarp'tan gelen destek birlikleri hâlâ güçlerini koruyordular. Bu süreçte Arap kabileleri üzerindeki nüfuzu kuvvetli olan Muhammed b. İbrahim de Senûsi hizmetkârı Kâvsan'ı destekleyen Arap şeyhleri arasında yer alıyordu. Ayrıca Kânim, Tibesti ve Borku bölgeleri, Fransız işgali altında değildi. Özellikle Borku bölgesi, Vadây ve Merkezî Afrika ticaretinin anahtarı konumunda olmakla birlikte Tibesti vahasının güney ve güneydoğu taraflarına hâkim bir konumda yer aldığı ve Murzuk'tan Vadây topraklarına giden yol üzerinde olduğu için stratejik öneme sahipti. Başka bir deyişle Tibesti ve Borku, Merkezî Afrika'nın kilit noktası mesabesindeyken; Fizan, Sudan ve Orta Afrika'ya açılan kapıydı. İşte bu yerlerin kontrolü Senûsilerin etki ve hareket sahasını genişletiyordu.

Kânim topraklarını muhafaza etmek maksadıyla kuzeyindeki Bi'ru'l-Alâlî yakınlarında bir zaviye kuran Senûsiler, bu bölgenin çevresini de güçlü bir şekilde istihkâm ettiler. 1901 yılında Fransız Binbaşı Français Tetart, Kale Kumandanı el-Barânî ve askerlerinin sert mukavemeti karşısında hiç bir şey yapamadı. Binbaşı Tetart, Bi'ru'l-Alâlî kalesine ikinci kez saldırdığında Senûsilerin en önemli askeri gücü olan Tevârikler, Çad Gölü'nün kuzeyindeki Damergu bölgesindeydi. Bu bölgenin kontrol altına alınmasını zaruri gören Fransızlar, askeri birliklerini buraya sevk ederek Tevârikleri geri püskürttüler ve Fort Pradie blokhavzını inşa ettiler. Mağlup olanların bir kısmı, doğudaki müttefik kabilelerin yanına sığınırken; bunlardan büyük bir kısmı Vadây, Dârfûr, Kordofan ve hatta Mekke'ye kadar gittiler. Anavatanlarını terk edenlerin bir kısmı ise Abeşe şehrine yerleşti. Fransızların bu işgalleri karşısında Tevârikler,

⁴¹⁵ Salifou, **a.g.e.**, s. 20, 29, 40.

Evlâd-ı Süleyman, Kazâzife, Meğârîbe, Verfelle, Kur‘ân ve Züvâye kabileleri, Muhammed Bû Ukayle komutasında hızla toparlandılar. Fakat Arap Evlâd-ı Süleyman kabileleri bu durumu kabullenmeyince, Tevârikler ile araları açıldı. Bu ayrışma Evlâd-ı Süleyman kabilelerinin on bir kolunun Fransız himayesini kabul etmesiyle sonuçlandı. Bu sayede bölgedeki nüfuzunu güçlendiren Fransızlar, müttefik kabilelerle birlikte Tevâriklerin üzerine yürüdü ve onları 11 Ağustos 1902 tarihinde ağır bir yenilgiye uğrattı. Agades’teki Tevârik kabileleri, 7 Temmuz 1906 tarihinde tüm bölgeyi kontrolü altına aldığını düşünen Fransızlara karşı ikinci defa saldırıya geçti. Kel Fadey gibi bazı kabileler, Fransızların kabile fertlerinin onayını almaksızın başa getirdiği mahalli sultanların otoritelerini reddettiler. Bunun üzerine Fransızlar, İlâlit’teki İkeskezen Sultanı el-Hac Musa gibi başarısız olduğunu düşündükleri bazı yerel sultanları tutukladılar. Ayrıca Agades Sultanı Osman’ı 1907 yılında makamından azlettiler ve yerine Sultan İbrahim ed-Desûkî’yi tayin ettiler. Çok geçmeden onu da görevinden azlederek, yerine Kâvsan’ın başkaldırısında kısa süreli tarafsız kalan Sultan Tegama’yı getirdiler. Bu süreçte Fransızlar, Sahra bölgesinde kendi inisiyatifi dışındaki tüm ticari hareketleri taciz etmeye ısrarla devam ediyordu. Bu durumdan rahatsız olan Kâvsan da karşı atağa geçti ve Agades’e kadar keşif seferleri düzenledi. Burada Fransızların baskısıyla kale halkının sur kapılarını Kâvsan’ın üzerine kapaması, en önemli müttefikleri Sultan Tegama’yı aşırı rahatsız etti ve ittifakı lağvederek şehrin surları dışındaki Kâvsan’a katıldı.⁴¹⁶ Bu tarihi olaydan da anlaşılacağı üzere bölgede kurulan ittifaklar son derece hassas dengelere dayanıyordu ve bu nedenle çok geçirgen bir yapı arz ediyordu. Bu dengeler iyi okunmadığı takdirde de etkin güç olmak isteyen bir taraf umulmadık başarısızlıklara düşer olabiliyor veya sonunda kazansa da çok büyük bedeller ödemeye mecbur kalabiliyordu.

Tava’daki Amenukal Hurir’in de Fransızlara karşı Kâvsan’la birlikte hareket etmesi, moralleri yükseltti. Bu süreçte çölün göçebe savaşçılarının liderliğini üstlenen Kâvsan, Hevsa topraklarına hububat taşıyan Fransız müttefikleri Haggar Tevâriklerinin himayesindeki bir kabileye saldırdı. Bu sayede Haggar Sultanı Musa ag Amastan’ı (1867-1920) Fransızlara karşı yapılan mücadeleye destek vermeye zorlayacaktı. Musa, bu baskı karşısında Kâvsan’ın yanında yer almak zorunda kaldı ve kısa süreli olsa da Fransızlarla olan tüm ilişkilerini kesti. Haggarlara bağlı Kel Villi ve İsekkemaren

---

⁴¹⁶ Salifou, a.e., s. 20-24, 58-59.

kabilelerinin de Senûsilerin safında yer almaları Musa'nın bu kararında etkili oldu. Kâvsan, kabileyi serbest bırakırken; Sultan Musa'yı Ayir topraklarında yanında alıkoydu ve Haggar topraklarına dönmesini engelledi. Ancak Musa bir yolunu bulup kaçarak ülke topraklarına dönmeyi başardı. Diğer taraftan Nijer'in Agades bölgesine kadar etkisini sürdüren Tevârik, Arap Evlâd-ı Süleyman, Meğârîbe, Züvâye ve Tibu gibi farklı kabileler, Fransızlarla mücadele etmek için Kâvsan'ın önderliğinde birleştiler. Kel Aggatan kabilesi reisi el-Hâc Sâlih de bu mücadeleye destek verenler arasındaydı.⁴¹⁷ Fizan ve Trablusgarp'tan gelen askeri desteklerin yanında Senûsilerin de teşvikiyle tek çatı altında birleşen bu kabileler, öncelikle Fransızların müttefiklerinden Kel Evey kabilesine saldırarak bunların gücünü kırdılar. Diğer taraftan 23 Temmuz 1906 tarihinde Octave Meynier komutasındaki Fransızlar, Cânet'i işgal teşebbüsünde bulunsa da Gat savunmasını Kâvsan ve askerlerinin üstleneceği şayiasının yayılması sonrası geri çekildiler.⁴¹⁸ Fakat Fransızlar, bu defa Haggar Tevâriklerinden kendilerine tâbi olan iki büyük fırkayı Admar ovasında toplayarak altı kola böldü ve Haggar Şeyhi Musa ag Amastan kumandasındaki fırkayı Fizan ve havalisine göndererek Vadi-i Garbî ile Gat arasındaki arazilere tecavüzle görevlendirdi. Fransız zâbitleri kumandasındaki diğer beş fırka ise hareket noktaları meçhul bir surette güneye doğru sarkmanın yollarını aramaya başladı.⁴¹⁹

Fransızlar, 1 Haziran 1909 tarihinde Vadây'ın merkezi Abeşe'ye yerleşip Borku'ya belli aralıklarla müfrezeler göndermeye başlayarak bu topraklarda hâkimiyet kurmaya çalıştılar. Bu durumu kabullenemeyen Borku eşrâfi, durumu Türk yetkililerine haber verdiler ve güvence istediler. Fakat durumdan haberdar olan Fransızlar, ahaliyi cezalandırmak için Ayir Tevârikleri'ne mensup bazı müttefik kabileleri, bölgeye sevkettiler ve ileri gelen eşraftan birkaçı ile birlikte muhalif kabilelerin hayvanlarına el koydular. Ancak Senûsiler bu süreç zarfında boş durmamakta ve yerel halkı mücadeleye teşvik etmekteydiler. Bu sayede Borku'ya ve Vadây'a yerleşen Fransızları da işgal ettikleri yerlerden çıkartmak istiyorlardı. Bu nedenle Bingazi üzerinden kaçak silah

---

⁴¹⁷ Rodd, **a.g.e.**, s. 84-85; Triaud, "Kawsan: Analyse d'un discours politique (1916-17)", **Les temps du Sahel (hommage à Edmond Bernus)**, Ed. Poncet Yveline, IRD, Paris 1999, s. 163.

⁴¹⁸ Octave Meynier, "La guerre sainte des Senoussya dans l'Afrique Française (1915-18)", **Revue Africaine**, Nu: 83 (2), 1939, s. 255.

⁴¹⁹ BOA, **BEO**, 3465/259873, 09/Z/1326 (2 Ocak 1909), BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 202/59,16 Kanûnievvel 1326 (29 Aralık 1910); **DH.SYS**, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911).

sevkiyatını sağlamakta ve Trablusgarp'ta eğitim görmüş müritlerinden gönüllüler hazırlayarak bölgeye sevk etmekteydiler.⁴²⁰

Fizan coğrafyasındaki Tevârik kabileleri, bir yandan İtalyan işgaline karşı Kufra'da Trablusgarp halkıyla birlikte hareket ederken; diğer yandan da Fransızların nüfuz bölgeleri olan Libya'nın güney taraflarına düzenli askeri harekâtlar düzenlediler. Ezgâr Tevârikleri'nin merkezi Cânet, 18 Temmuz 1909 tarihinde Tidikelt Kumandanı Yüzbaşı Niéger tarafından işgal edilince, Sultan Amûd Fransızları çıkartmak için büyük mücadeleler verdi. Zaten Ezgar ileri gelenleri ile asil soylu kabilelerin reisleri vahayı terketmişti. Bu yüzden Fransızların herhangi bir anlaşma metnini imzalamaya zorlayacakları ve idari konumda muhatap alacakları hiç kimse yoktu. Fransızlar, gönderde dalgalanan Türk bayrağını indirdiler, fakat vahayı terketmeleri üzerinden çok geçmemişti ki bayrak eski yerinde dalgalanmaya devam ediyordu. Kuvvetle muhtemel badiyelere sığınan kabile reisleri, Osmanlı mercilerine haber vermiş olacak ki; Teğmen Ammar Mikdad yirmi kişilik bir müfrezeyle hızlı bir sûrette Cânet'e intikal ederek burada Osmanlı hâkimiyetini tekrardan ihya etmişti.⁴²¹

Fransızlar, ilerleyen süreçte tekrardan bu bölgenin işgali için askeri teşebbüslerde bulundu ve güneye doğru sarkmaya başladı. Ayrıca kendisine muhalif olan kabilelere karşı, güdümündeki yerel sultanların desteğine de başvurdu. Bu durumun farkında olan Arap ve Tevârik kabileleri, Fransızlara karşı taarruza geçti. Ancak bu savaşta Fransızlar, saflarında yer alan 440 Senegalli Nişancı'nın müzaheretleriyle Tevârikleri yenilgiye uğrattılar ve tutumlarına göre kabileleri sınıflandırarak kabileler arasındaki ayrılık ateşini körüklediler. Tevâriklerin dinlerini değiştirmeleri ve kabilevî kültürel mirasının yok edilmesi için büyük uğraşlar içerisine girdiler. İşgale karşı çıkıp savaşan kabileleri "Sultan'ın kabileleri"⁴²²; Fransız müttefiki olup, işgali kabul edenleri ise "Anastafidet kabileleri" olarak isimlendirdiler. Bunlar, Fransızların baş müttefiki Kel Evey kabilesiyle işbirliği içerisinde bulunan kabilelerdi ve genellikle iç işlerinde özerk hareket etmekteydiler.⁴²³

⁴²⁰ Çaycı, **a.g.e.**, s. 165-166 [**H.A. 519**, Paris Büyükelçiliği'nden Vekâlete, 7/12/1910, Nu: 663].

⁴²¹ BOA, **BEO**, 3746/280943, 28/R/1328 (4 Mayıs 1910); Gardel, **a.g.e.**, s. 245.

⁴²² İşgali reddeden kabileler, Kel Fadey, Kel Fervân, Temaşekçe yanında Songay dili konuşabilen İgdalen, İmmakiten, İmmekoren, Tameskiddâ (Tamesguidda) Tevârikleri idi. Bunların karşısındaki en önemli Fransız müttefiki ise Kel Evey kabilesiydi.

⁴²³ Triaud, "a.g.m.", s. 154-155.

31 Temmuz 1909 tarihinde Bilma hâkimi, Fransızların her türlü desteğine rağmen Tibu kabilelerine karşı giriştiği mücadeleyi kaybetti. Bu yenilgiden yaklaşık üç ay sonra bölgeye intikal edebilen Fransız birlikleri, Senûsilerin bu bölgedeki güçlerini kırsa da, Fizan'dan gelen destek birlikleri sayesinde bölgesel mücadeleler 1911 yılı sonuna kadar devam etti. Yüzbaşı Doze'un, 4 Eylül 1911 tarihinde bölgeye intikaliyle birlikte Kel Fervân kabilelerinin kuzeyindeki Tibular ani bir baskınla etkisiz hale getirildi. Aradan dört ay geçtikten sonra Senûsi birlikleri, Caceyduna yakınlarındaki Damergu köylerine baskınlar düzenleyerek, Fransızların bölgedeki nüfuzunu kırmayı başardı.⁴²⁴ Bu Senûsi birlikleri içerisinde Ezgar Tevâriklerinden oluşturulmuş yeni hecin süvari birlikleri de yer almaktaydı ki bunları eğiten Osmanlı subaylarından Câmi Bey idi ve askeri talimleri Fizan'da icra ediliyordu.⁴²⁵

Yaklaşık dört yüzyıl Kuzey Afrika'ya hükmeden Osmanlı Devleti'nin, zorlu bir mücadele sonrası terketmek zorunda kaldığı son toprak parçası, Trablusgarp ve hinterlandındaki bölgeler oldu. İtalyan işgaline kadar diğer Osmanlı toprakları hariç Müslüman coğrafyada müdahale edilemeyen yegâne bölgeler, Trablusgarp Vilâyeti ve bağlantılı Tibesti'de Tibu Reşâde ve Ayn Galakka⁴²⁶ merkezli Borku ile Bilma'daki Kavar ve Ezgar Tevârik⁴²⁷ kazaları idi ve bu mahaller, güneye nüfuzu kolaylaştıran stratejik bölgelerdi.⁴²⁸ Dolayısıyla bölgedeki İtalyan tasallutu mahzun Müslümanları daha da müteessir etmiş ve hususen savaşın devam ettiği yıllarda muhtelif İslâm ülkelerinden ve Afrika'nın dört bir köşesinden gelen Müslümanlar, bu savaşta Osmanlı ordusu altında silah kuşanmışlar ve güçleri nispetinde maddi-manevi yardımlarda

⁴²⁴ Salifou, **Kâvsan ev es-Sevretü's-Senûsiyye**, s. 45-47.

⁴²⁵ 28 Eylül 1911 tarihinde patlak veren Türk-İtalyan Savaşı, bu gayretleri akim bıraktı ve tüm dikkatlerin Trablusgarp'a çevrilmesine neden oldu.

⁴²⁶ Kavas, "Le Tibesti (Tchad) et Le Kaouar (Niger) sous la domination ottomane: Le création des districts de Reshadé et de Kaouar", **Les Relations Turco-Tcahdiennes: La politique ottomane en Afrique centrale (el-'Alâkâtü't-Türkiyye-et-Teşâdiyye: Siyâsetü'l-Osmâniyyîn fî vasati Afrîkâ)**, Eds. Zekeriya Kurşun-Muhammed Tandoğan, ORDAF Yayınları, Araştırma Eserleri Serisi Nu: 2, İstanbul 2014, s. 169.

⁴²⁷ Osmanlı Devlet Salnâmesi'nde ve Ali Rıza Efendi'nin nüfus raporunda Tevârik ve Haggar şeklinde iki nahiyeye zikredilmekle birlikte bu idari taksimatta Gat kazası her iki nahiyeyi kapsamaktadır. Ayrıca Haggar Tevâriklerinin yaşadığı bölgede doğrudan bir kazanın teşkil edilerek herhangi bir kaymakamın tayin edildiği noktasında herhangi bir resmi kayıt bulunmaması da bu bilgiyi teyit etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 35, 41, 43.

⁴²⁸ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1883)**, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1299, s. 339; **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1905)**, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1321, s. 767; **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1290/1873)**, Matbaa-i Vilâyet, s. 79; **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1305/1889)**, Matbaa-i Vilâyet, s. 158; BOA, **BEO**, 3939/295355, 26/N/1329 (20 Eylül 1911).

bulunmuşlardır.⁴²⁹ Özellikle Ağustos 1909’unda Senûsiliğe intisap etmiş olan bazı önemli kabile reisleri tek çatı altında birleşerek, sömürge karşıtı mücadelelerini sürdürme yemini ettiler ve aynı yılın Kasım ayında Ayn Galakka Senûsi zaviyesi şeyhi, Seyyid Abdullah Tuvayr’ın safında mücadele etme kararı aldılar.⁴³⁰

Ahmed eş-Şerif liderliğinde mücadelesini sürdüren Senûsiler, 1909 yılında Garû’da Kâvsan’ın da kendi saflarına katılmasıyla birlikte iyice güçlendi. Senûsiler, 27 Kasım 1909 tarihinde Zigey (Zigueï) yakınlarındaki Kânim’e vardılar. Ancak 1910 yılında Ayn İzi’de Fransız Komutan Hilaire’in birliklerine yenilince Seyyid Ahmed, Biskra’ya geçti. Burada da tutunamayınca Dârfûr’a Ali Dinar’ın yanına sığındı ve dokuz ay orada ikamet etse de çok geçmeden Dârfûr Sultanı ile arası açılınca burayı da terk etmek zorunda kaldı.⁴³¹

Cânet nahiyesine 1911 Kasımında bütünüyle ele geçiren Fransızlar, bir top ve iki yüz kişilik bir kuvvetle Senûsi zaviyesini kendilerine askeri üs yaptılar. Bu nahiyenin idaresi altında yer alan üç köy de Fransız hâkimiyetine girdi. Boyunduruk altında yaşamayı reddeden Şeyh Amûd ag el-Muhtâr, ailesiyle birlikte öz vatanını terk ederek Murzuk’a gelse de, Cânet’i geri alabilmek için belli aralıklarla taarruzlarını sürdürdü. Bu durum karşısında Trablusgarp Valisi Ahmed Fevzi, geri kalan Cânet ahalisinin tamamını Gat’a hicrete mecbur olduğunu Dâhiliye Nezâreti’ne şifreli telgrafnâme ile bildirdi.⁴³² Fransızlarla mücadele etme kararı alan Tevâriklerin büyük bir kısmı, Ayir, Vadây, Abeşe ve Dârfûr’a gittiler ve bunların arasında Bi’ru’l-Alâlî Savaşı’nda ayağından yaralanan Kâvsan’da yer alıyordu. Hatta Senûsiler, Kufra ahalisinin de yardımıyla Bingazi sahilleriyle üzerinden yapılan silah sevkiyatıyla Vadây bölgesine

---

⁴²⁹ “Trablusgarp Meselesi Bir Müslüman Meselesi Oldu”, **Sırât-i Müstakîm**, C. VII, Adet: 167, 25 Zilkade 1329 (17 Kasım 1911), s. 174.

⁴³⁰ Surlarla çevrili Ayn Galakka şehri, kumluk bir araziye sahip olup bir tepe üzerinde kurulmuştu ve üç yüz kadar nüfusa sahipti. Şehir surları dışında bulunan üç su kuyusu, bu mintıkayı önemli kılmaktaydı. Dört kilometre murabba‘ kadar arazisi Seyyid Mehdi es-Senûsi evkâfi olarak Seyyid Abdullah Tuvayr tarafından sulanarak ekilmekteydi ve mahalli halktan vergi makamında aidatlar toplarlardı. Burada ikamet eden Seyyid (Sidi) Abdullah ve ihvanının seknesi iki yüzü mütecavizdi ki, onun idaresinde askerliğe istihdam edilmişlerdi. Mahalli halk nazarında bunlar “hükümet ihvânı” olarak isimlendirilmekteydi. 1911’de bu ihvân müfrezesi, Kânim’de Fransızlara pusu atarak ellerindeki on sandık cephane ile yirmi altı adet mavzeri ele geçirmişti. BOA, **BEO**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911); **Archives nationales du Niger (ANN)**, Agadez, Territoire Tchad au Territoire Niger, 30 janvier 1917.

⁴³¹ Idrissa Kimba, “The Kawousan War reconsidered”, **Rethinking resistance: revolt and violence in African history**, (J. Abbink vd.), Brill, Leiden 2003, s. 199.

⁴³² BOA, **DH.SYS**, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911).

saldırı hazırlığındaydılar ki Fransız muhaberâtını bu durum aşırı derecede tedirgin etmekteydi.⁴³³

8 Mayıs 1911 tarihinde Fransız askerleri Ümmü’ş-Şâlûbe’ye ulaştılar ve Kâvsan’ın 400’den fazla devesine el koydular. Üstüste gelen yenilgiler sonucu, 1911 Eylülünde Muhammed Abdullah es-Sünnî (ö. 1932) ise beraberindeki askerlerle birlikte Seyyid Ahmed’in yanına geldi ve birlikte Ayn Galakka’daki Osmanlı kaymakamının idaresinde toplandılar. 4 Ekim 1911 tarihinde Abdullah et-Tuvayr’ın komutasında tekrardan harekete geçen Senûsi birlikleri, Fransız güçlerini hezimete uğratarak Ennedi’yi ele geçirdiler. Akabinde Kuzey Çad’daki Senûsilerin kalesi konumundaki Ayn Galakka’ya kadar ulaştılar. Fransızların Çad Gölü havzasında başlattıkları işgal ve istila karşısında Fizan’dan yola çıkarılan Osmanlı askeri birlikleri, vardıkları bölgelerde belirlenen kazaların kurulması için tüm hazırlıklarını yaptılar. Nihayetinde Bâbiâli, Trablusgarp Vali ve Kumandanı İbrahim Ethem b. Said’in (ö. 1915) uyarıları sonrasında⁴³⁴ Tibesti’deki Borku kazasının teşekkülünden sonra, doğusunda kalan Ecânika ve Ennedi’ye, ardından verimli meraları ve bol su kaynaklarıyla meşhur Ayn Galakka’ya yerleşerek Merkezî Afrika’daki nüfuzunu güçlendirdi.⁴³⁵ Zira Çad havzasında yer alan bu bölge, Afrika’daki Osmanlı varlığının en temel dayanak noktalarından biriydi. Don (Dûn) isimli mevkiide Senûsilerin bayrağı altında toplanan meheri develerden müteşekkil askeri birlikler, Vadây Hâkimi Dûdemere’nin güçleriyle birlikte hareket ettiler. Ardından görevi devralan Sultan Muhammed Salih⁴³⁶, Afrikâ-yi Osmanî’deki kabilelerle birleşerek Fransızların Vadây topraklarındaki varlığına son verdi. Fransızlara karşı kazanılan bu başarıdan güç alan Tibu ve Tevârik kabilelerinin bir kısmı destek için hızla bölgeye intikal etti. Bilhassa Kuzey Ennedi’deki Unyanga el-Kebir’deki Sultan Ali Dinar ile ikili temaslarını sürdüren İkeskezen Tevâriklerinin reisi, 1912 Martı’ndan 1913 Nisanı’na kadar Çad’ın

---

⁴³³ BOA, **HR.SYS**, 1531/73, 12/S/1329 (12 Şubat 1911).

⁴³⁴ Temmuz 1910-Kasım 1911 tarihleri arasında valilik yapmıştır. BOA, **DH.SYS**, 35/4, 15/S/1329 (15 Şubat 1911).

⁴³⁵ BOA, **BEÖ**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911); Kavas, “Osmanlı Devleti’nin Afrika’ya Yönelik Dış Politikası”, C. I, s. 172 [**Archives Nationales de Bamako (République du Mali)**, 5-E-11, “Les Turcs au Tibesti et au Fezzan-Renseignements sur la situation politique en Tripolitaine, au Tibesti et au Borkou”].

⁴³⁶ Bu Vadây Sultanı, sülale-i Abbasiye’denir. Vadây tarafında yerleşmiş olan kabilelerin hepsi Müslümandır. Vaktiyle burası, Fransızlar tarafından zapt edilince kuzeye yani Afrikâ-yi Osmânî’ye intikal ederek Kufra’ya yerleşmişlerdi. Fakat Vadây’ın tekrardan zapt edilmesiyle birlikte bu kabileler, eski hâkimlerine tekrardan tâbi oldular.

kuzeyindeki Borku bölgesinin merkezi Ayn Galakka'da kalarak birliklerini burada konuşlandırdı. 23 Mayıs 1913 tarihinde Fransızlara karşı Kâvsan ile birlikte savaşan Senûsi birlikleri kumandanı Abdullah et-Tuvayr, Ümmü'l-‘Îzâm Savaşı'nda öldürülünce sürdürülen mücadele büyük bir yara aldı.⁴³⁷

Türklerin Ayn Galakka'yı kazaya dönüştürme girişimleri ise Fransızların 27 Kasım 1913 tarihinde Senûsi zaviyesini yıkmalarıyla birlikte sonuçsuz kaldı. Buna karşın Largeau komutasındaki Fransız güçleri, 1913 Aralığında Garû'da büyük bir hezimete uğradı. Bu süreçte Kâvsan, Abeşe'deki Fransız komutanlarıyla yazışmalarını sürdürmekte ve bu bölgedeki işgallerini protesto etmekteydi.⁴³⁸ Zira Kâvsan, bu savaşların ister istemez Sahra ve Sudan ticaretini olumsuz manada etkilediğini biliyordu. Nitekim bölgenin iktisadi hayatına yön veren yerel unsurların buradan ayrılmasıyla birlikte Abeşe ticaret kervanlarının yönü Arşey (Archei) taraflarına kaymıştı.

Fransızların Büyük Sahra'daki işgal teşebbüslerini önlemek maksadıyla Fizan'daki Osmanlı memurları, bizzat Orta Afrika'ya silah ve mühimmat sevk etmekteydi. Bu coğrafyayla Osmanlı arasındaki bağlantıyı sağlayan Senûsilerle doğrudan temas kuran Kâvsan, askerlerini toparlayarak Sudan'ın batısındaki Dârfûr'a gitti. Oradan Kufra Zaviyesi'ne geçti ve buradan da çok sayıda asker topladı. Akabinde Trablusgarp'ın güneybatısına intikal ederek Fizan'ın farklı bölgelerinde İtalyanlara karşı yapılan mücadeleye destek verdi. 1914 yılında Murzuk ve Ubari'deki savaşlara katıldı. Üstün gayretlerinden dolayı Şeyh Âbid es-Senûsî, onu Sukna, Veddân ve Kufra yakınlarındaki Hûn şehirlerinin mümessili olarak atadı ve 1915'te yaklaşık üç ay bu havalide kaldı.⁴³⁹

Kuzeyde Senûsilerin sömürge yönetimlerinin işgallerine karşı mücadelesi aralıksız sürerken, güneydeki kabilelerin Senûsiyye tarikatına bağlılık ve inançları tartışma götürmez bir güçteydi. Bu tarikatın örgütsel ve akidesel anlamda esas bölgesi, Ezgar Tevâriklerinin hâkim olduğu bölgeler ve Fizan coğrafyası olsa da, güneydeki bölgelerde nüfuzunu giderek arttırmıştı. Fizan'ı üs edinen Senûsiler, mücadelesini Muhammed el-Âbid'in öncülüğünde sürdürürken; Senûsilerin tesis ettiği 'Sahra

⁴³⁷ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 115.

⁴³⁸ Triaud, "a.g.m.", s. 150.

⁴³⁹ Detaylı bilgi için bkz. el-Gaşşât, **Maârikü'd-Difâ' ani'l-Cebeli'l-Garbî**, el-Münşעתü'l-Âmme li'n-neşri ve'tevzî' ve'l-i'lân, Trablus 1983; Salifou, **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, s. 57.

Kardeşliği'nin en önemli destekçileri Vâv zaviyesinin başındaki Muhammed Ali el-Eşheb, Muhammed Abdullah es-Sünnî, Cânet Sultanı Amûd (Ahmûd), Fihrûn ve Kâvsan idi.⁴⁴⁰ 28 Kasım 1914'te Ubari'deki İtalyan garnizonu, Kâvsan'ın askerleri karşısında en fazla iki hafta dayanabildi. Bu durum da göstermektedir ki, işgalci güç konumundaki Fransız ve İtalyanlara karşı sert ve uzun soluklu mukavemet yıllarca sürmüştü ve bu güçler, ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında büyük ölçüde kıtanın bu bölgesinde hâkimiyetlerini tesis edebilmişlerdir.⁴⁴¹

Foto 5: Kâvsan ağ Muhammed Ayir'e dönmeden önce, Kaynak: Enrico Petragani, **Il Sahara**, Sindacato Italiano Arti Grafiche, Roma 1928.

⁴⁴⁰ Tevârik reislerinden Kâvsan kesin olmakla birlikte, Agades Sultanı Tegama'da kuvvetle muhtemel Trablusgarp Savaşı'nda bizzat yer almıştı. Zira Ahmed eş-Şerif'in İstanbul'a döndükten sonra Tanîn Gazetesi için kaleme aldığı "Harp Hâtıraları"na göre ismi zikredilmeyen iki Tevârik asilzâdesi, hac farızasını yerine getirmek için hecinlerine binerek yola çıksalar da, Trablusgarp cephesinde savaşın patlak verdiğini haber alınca cihâdın daha kutsal bir görev olduğunu takdir ederek ve aylarca mesafeler aşarak muharebe meydanına gelmişler ve mücadele sürecinde pek mühim vazifeler üstlenmişlerdir. "Muharebeyi Sevk ve İdare Eden Manevi Sebepler (Harp Hâtıraları-12)", **Tanîn**, Nu: 1306, 3 Cemâziyelevvel 1330 (20 Nisan 1912). Nitekim Harbiye Nezâreti'nin görevlendirmesiyle Trablusgarp cephesine mühimmat desteği sağlayabilmek için Beyrut'a yollanan Binbaşı Cafer el-Askerî'yi, Senûsi tarikatı mensubu bu iki Tevâriğin muhafaza ederek İskenderiye'ye ulaştırdığı da bilinmektedir. Cafer el-Askerî, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 46-50.

⁴⁴¹ Triaud, "a.g.m.", s. 151.

Kâvsan'ın Fransızlara karşı sürdürdüğü mücadelesini Ayir'e doğru yoğunlaştırmasının anlaşılabilmesi için tarihi kronolojiye dikkat etmek gerekmektedir. 1916 yılının başlarında Kâvsan, Mısır'ın Rîf bölgesindeki Ahmed eş-Şerif ve Ecdâbiye'deki Muhammed İdris ile temas halindeydi. 1916 Mayıs'ında ise Birgen'e (Birghen) yönelmek durumunda kaldı. Zira Fransız ticaret kafilesiyle birlikte Lapierre kumandasında ve 250 kişilik Şaamba muhafazası eşliğindeki bir misyonun Agades'e doğru ilerlemesi bu durumun temel nedeniydi. Fakat bu misyonla çatışmanın kendisine bir artı sağlamayacağını farkederek Kâvsan, 1916 Ağustosunda Gat'a geri dönmek zorunda kaldı. Sonuçta Kâvsan'da Osmanlı Devleti'nin bir tebaası olarak "mahalli bir idareci" hüviyetini hâiz olup, görevinin başındaydı.⁴⁴²

Diğer taraftan Ayir bölgesine gelen Fransızlar, Senûsilerin zaviyeler ile kontrol altında tutmaya çalıştığı bölgeyi çatışma sahasına dönüştürdüler ve neticede bölge ticareti büyük zarar gördü.⁴⁴³ Fervân'ın 60 km kuzeybatısındaki Zureyka bölgesindeki su kuyuları, Fransızlar tarafından ele geçirildi ve Agades'in 180 km uzağındaki Talak⁴⁴⁴ şehri işgal edildi. Bu yüzden Senûsi mukaddepleri stratejik önemi haiz Hevsa topraklarına yönelerek, kendilerine yeni alan açmak zorunda kaldılar. Bu olaylarla ilgili Fransız kaynaklarında belirtildiğine göre, Kâvsan Gat'taki askeri müfrezelerin başına komutan olarak tayin edilmiş ve idareyi buradan yürütmüştür. 1916 yılında 'Sahra Kardeşliği'nin genel komuta merkezi Ecdâbiye'ye giden Kâvsan, Sireneyka'ya da uğradı. 29 Eylül 1916 tarihinde ise Cânet'e gitmek için yola çıkan bu komutan, 4 Ekim 1916'da Gat'a ulaştı. Ardından İkeskezenlerin alt kollarından Kel Azarek kabilesi reisi el-Hâc Musa ve Tenuafara kabilesi reisi Adember ile temasa geçti. Hem Fransızlara karşı zaferlerini hem de Türk ve Alman askerlerinin Kano'ya ulaştığı haberini bölgede yayarak işgalcilerle işbirliği içindeki başta Şaâmbalar olmak üzere tüm kabilelerin gözlerini korkutma siyaseti izledi.⁴⁴⁵

Sonuç itibarıyla Kâvsan, etkinlik ve gücünü 1909-13 yılları arasında Çad ve 1913-16 yılları arasında ise Fizan'a kadar yaydı. Bu süreçte İkeskezen, İfadayen, Kel Agarus ve Kel Fervân kabileleri, Kâvsan'ın safında yer aldı ve Tevâriklerin Fransız

⁴⁴² Triaud, *La Légende Noire de la Sanûsiyya...*, C. II, s. 820, 842-843.

⁴⁴³ Emmanuel Grégoire, *Touaregs du Niger: Le destin d'un mythe*, Karthala, Paris 2010, s. 261-262.

⁴⁴⁴ Temâşek dilinde *kil* manasına gelmektedir.

⁴⁴⁵ Triaud, *a.g.e.*, C. II, s. 826, 842.

işgaline karşı mücadelesi büyük bir hız kazandı.⁴⁴⁶ Senûsiler ise bu sayede Trablusgarp'tan Çad'ın kuzeyine kadar büyük bir kardeşlik ağı tesis ettiler. Libya'nın güneyindeki Vav şehrinde Fransız işgallerine karşı sürdürülen mücadele, Muhammed Kâvsan'ın önderliğinde bölgedeki bazı Arap kabileleri ile Nijer'deki Tevâriklerin desteğiyle güç kazandı. Hâsılı, Kâvsan'ın mücadelesindeki azimli ve dirayetli ruhu daha iyi anlayabilmek için kendi kabilesine yazmış olduğu şu mektuba⁴⁴⁷ bakmak yeterli olacaktır:

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla!

Muhterem amcamız el-Hâc Mûsa ve Adember'e, bütün İkeskezen kabilesi ve tebaalarına selam ederim.

Eğer durumumuzu öğrenmek isterseniz, biz iyiyiz. Ahvâlimiz kusursuzdur ve sizinle ilgileniyoruz. Allah'tan murâdımız, yakında sizlere kavuşmaktır. Allah herşeyi iştien ve dualarımıza en güzeliyle icâbet edendir. Allah birlik ve beraberliğimizi daim eylesin. Allah'ın inâyeti ve bilcümüle müttefiklerimizin yardımıyla Ezgar bölgesini Fransızlardan temizleyip merkezlerini ele geçirdik.

Bütün Müslümanlar Fransız işgaline karşı cihad etmelidir. Allah'ın düşmanıya işbirliği yapan Şaâmba kabilesi şimdi paramparça olmuştur. Bazıları kaçtılar, bazıları ise Sahra bölgesi ve Gadamis civarına sığındılar. Kardeşimiz el-Muhtâr b. Muhammed'in bize gönderdiği mektupla gelen haberde bunu göreceksiniz.

Biliniz ki; Türk ve Alman askerî zevâtı bizi Kano'da bekliyor. Bundan kuşkunuz olmasın, mertçe adam gibi davranın ve benden gelecek haberi bekleyin.

Bütün fethedilecek topraklar, büyük deniz ve Mısır arasında bulunan araziler Senûsilere teslim edilecektir. Size öğüt veriyorum. Onu ellerinizle sımsıkı tutun. Allah, Peygamber'ine öğüt veriyor: “(Rasûlüm!) Sen dilediğin kimseyi hidayete erdiremezsin; lakin Allah dilediğini doğru yola ulaştırır. O hidâyete gelecek olanları pek iyi bilir.”⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁶ Kâvsan ag Muhammed, Sahra kabilelerini birleştirdiği için Afrikalıların nazarında büyük bir kahramandır. Mano Dayak, **Touaregs, la tragédie**, Lattès, Paris 1992, s. 42-43.

⁴⁴⁷ Aslı Fransızca olan bu mektup, André Salifou tarafından Fransa'daki *Château de Vincennes*'de yer alan arşivden çıkartılmış olup, orijinal nüshasına **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste** [Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973, s. 175-176, Ek-2] adlı eserinde yer verilmiştir. Bu arşivde yer alan *ID 216-220* ve *IG 19* numaralı fonlarda Agades bölgesinde Fransızların güttüğü işgal politikaları ile Kâvsan ve Sultan Tegama'ya ait mektupların asıl nüshalarının kopyaları yer almaktadır. Ayrıca konuyla alakalı ilgili misyonların yazışmaları da mevcuttur.

⁴⁴⁸ Kur'ân-ı Kerîm, **Kasas Sûresi**, 28/56.

Allah'ın selâmi üzerinize olsun. Bu mektup sizi ve onları Allah'ın yoluna davet etmektedir.

Kâvsan ag Muhammed.

6 Zilhicce 1334 (4 Ekim 1916)

Senûsî hükûmetinin hizmetkârı

Fizan vadisinin hâkimi, Kâvsan 1334 (Mühür)

Kâvsan ve askerleri, 13 Aralık 1916 tarihinde gizli bir şekilde Agades şehrine sızarak, Fransızlarla işbirlikçilerini ortadan kaldırdılar. Kuzey Tinbüktü'deki Evlâd-ı Süleyman kabilesi de Halife Uld Muhammed'in önderliğinde bu sızma hareketine destek verdi. Bu hareket, Fransız sömürge sisteminin dengesini alt üst etti. Bunun üzerine Fransızlar, Arap Şaâmba⁴⁴⁹ kabileleriyle ateşkes imzalayarak, onları kendi birlikleri içerisinde istihdam ettiler. Bundan sonraki süreçte Şaâmba meherileri kartını kullanan Fransızlar, bunları Tevâriklere karşı kışkırtmaya başladılar.⁴⁵⁰ Bu kabileyi kendi safına çekmekle yetinmeyen Fransızlar, 1916'da Kâvsan'ın saldırıları artınca, Tâmesnâ şehrinin idaresini Musa ag Amastan'a verdiler ve desteğine karşılık reisi bulunduğu Haggar Tevâriklerinin amenukallik makamını kendisine bıraktılar.⁴⁵¹ Bu süreçte Ayn Galakka'ya ulaşan bir Türk birliği de Kâvsan'ın desteğiyle Borku'da konuşlanmıştı.

Mukavemet gücü kırılan Fransızlar, 23 Aralık 1917 tarihinde Nijerya'daki İngiliz Sömürge Valisi Lugard ile irtibata geçmek zorunda kaldı. Zira Sahra'daki Senûsilerle müttefik Tevârik kabilelerinin saldırıları bir türlü engellenemiyordu. İngilizler ile ittifak arayışında olan Fransızlar için büyük önem arz eden Zinder-Tissava telgraf hattı, 11 Ocak 1917 tarihinde Tevârikler tarafından imha edildi ve Fransızların müttefikliğini kabul eden Tissava'daki bazı köylere ve Zinder'in sınırları içerisindeki Damagarim, Damergu ve Manga bölgelerine ise baskınlar düzenlendi. Bu mahaller, kuzeyin tahıl ambarı görevini gördükleri için stratejik ve ehemmiyeti hâiz bir konuma

---

⁴⁴⁹ Tevâriklerin kadim düşmanları Şaâmbalar, Büyük Sahra'nın kuzeyinde yaşayan bir Arap kabilesidir. Bu bölgede Şaambi olarak bilinmektedirler. Bu düşmanlığın temel nedeni ise daha ziyade hayvancılıkla uğraşan bu toplulukların Kuzey Sahra'da yer alan geniş otlakları paylaşamamalarıdır. Duveyrier, **a.g.e.**, s. 217-220.

⁴⁵⁰ el-Gaşşat, **a.g.e.**, s. 250-251.

⁴⁵¹ Keenan, "From Tit (1902) to Tahilahi (2002): A Reconsideration of The Impact of and Resistance to French Pacification and Colonial Rule by the Tuareg of Algeria (the Northern Tuareg)", **The Journal of North African Studies**, London 2007, 8: 3-4, s. 27-66.

sahipti.⁴⁵² Ayrıca başta Tevârikler olmak üzere Kano'nun güneyi ile Bornu'nun doğusu arasındaki tüccar kabileleri için durak görevi gören Brini şehrinin burada bulunması, Zinder'i önemli kılan diğer bir noktaydı. Damergu ise Ayir vahasından Sudan'a giden yol üzerinde olduğundan stratejik bir konumdaydı. Dolayısıyla Zinder'i işgal ederek bu ticaret yollarını kontrol altına almak isteyen Fransızlar, bölgeye Teğmen Sabatié kumandasında takviye birliklerini sevketti.⁴⁵³ Kaptan Faulque ise tekrardan İngilizlerden destek istedi. Bu talep üzerine bölgeye intikal eden İngiliz sömürge askerleri, Tava, Maradi ve Madava bölgelerinde geçici üsler edindiler. Maradi ve Tissava'da Albay Coles ve Tava'da Kaptan Randall faaliyetlerini yoğunlaştırdılar.⁴⁵⁴ Akabinde Senûsilerin sürdürdüğü mücadelenin devam edebilmesi için Nijerya üzerinden gelmekte olan destek konvoyu, Fransızların müttefiki Kanurilerin desteğiyle ele geçirildi. Bu işbirliği sayesinde Zinder'deki Tevâriklerin güçleri kırılarak, bu kabileler kontrol altına alındıktan sonra Agades işgal edildi ve bölgedeki Kâvsan yanlısı olanların tamamı tutuklandı. 28 Ekim 1918'de bölgedeki Fransız hâkimiyeti resmen sağlandı. Osmanlı Devleti, son olarak 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi ile bölgedeki bütün askerlerini çekmeye başladı. Bu tarihten itibaren başta Senûsiler olmak üzere işgalcilere karşı çarpışanlardan silahlarını teslim etmeleri istendi ve mahalli idareciler, çaresiz bir şekilde işgale boyun eğmek zorunda kaldılar. Sahra'da kol gezmeye başlayan sömürge idarecileri, Ezgar Tevâriklerinin nüfuz sahalarını Cezayir, Nijer ve Libya arasında ayrı ayrı idarelere taksim etti.⁴⁵⁵ Bu süreçte tecrit edilen en büyük Tevârik kabileleri, Nijer'de yaşayanlar oldu.

Kısacası, Nijer'in Agades bölgesi yakınlarındaki Zinder'in Damergu şehrinde 1882 yılında doğan Kâvsan, Fransız işgaliyle birlikte ülkesini terketmek zorunda kaldı. Vadây'ın yaklaşık dokuz yüz kilometre kuzeyindeki Tibesti'de 1904-1905 yıllarında patlak veren Ayn Galakka savaşına katıldı. Fransız işgaline karşı Senûsilerin 1909

---

⁴⁵² Detaylı bilgi için bkz. **Archives nationales du Sénégal (ANS)**, Dakar, 2G17-12. Rapport Politique, 2ème trimestre 1917; **Archives nationales du Niger (ANN)**, Cercle de Zinder. Rapport Politique du Cercle de Zinder, 4ème trimestre 1917; **ANN**, cercle de Gouré, 4ème trimestre 1917; Rasmussen, **Spirit Possession and Personhood among the Kel Ewey Tuareg**, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, Nu: 94, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 26.

⁴⁵³ Kimba, "a.g.m.", s. 197.

⁴⁵⁴ **Archives nationales du Niger (ANN)**, Niamey; Lieutenant-Colonel Coles commandant la colonne du Katsina au Lieutenant-Colonel Mourin commandant la colonne de l'Aïr et Commissaire du Gouvernement Général au Territoire Militaire du Niger. Kaduna le 1 juin 1917.

⁴⁵⁵ Gast, "Ajjer, Azger, Adjer", s. 388-396; Gast, "Djanet-L'Histoire récente", **Encyclopédie Berbère**, C. XVI, s. 2384-2390.

yılında Fizan'da başlattıkları ve sonrasında Ayir ve güney vahalarına sıçrayan mücadelelerine destek verdi. Bu mücadeleyle birlikte iyice pekişen dostluklar, 1913-14 yıllarında ittifaka dönüştü ve Kâvsan, Sidi Muhammed el-Âbid ile ortak hareket etmeye başladı. 1915 yılında Fizan'ın idaresini üstlendi ve 1916 yazına kadar Gat'ta ikamet ettikten sonra, Cânet'teki Ezgar Tevâriklerinin de desteğini alarak mücadelesini sürdürmek üzere Ayir'e geri döndü. Fransızlara karşı güney bölgelerindeki Tevârikleri ve diğer kabileleri örgütleyerek mücadelesini sürdürdü ve Tenere'nin kuzeyinden Tibesti'ye kadar olan geniş coğrafyada aktif bir mücadele siyaseti izledi. Ancak Kaptan Rayat'ın desteğiyle 25 Haziran 1916 yılında Talbug-Talamat mevkiinde Fransız müttefiki Hagggarlara mensup Muhammed Uld Bâ tarafından esir edildi.⁴⁵⁶ 5 Ocak 1919 tarihinde Senûsi hizmetinde bir Türk-Alman ajanı olduğu gerekçesiyle Murzuk kazasında idama mahkûm edilen Muhammed el-Âbid ile aynı kaderi paylaşırsa da Osmanlı Devleti'ne olan sadakatinden asla vazgeçmedi. Fransız kaynaklarına göre; Ayir'deki mücadelede 953 Tevârik öldü ve bölgede var olan 15.000 deveden 3.000'i hariç geriye kalanı çatışmalarda telef edildi.⁴⁵⁷

Yukarıda serdedilen bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda, Kuzey Afrika'daki Trablusgarp Vilâyeti üzerinden Senûsi hareketinin sâdikane katkılarıyla hâkimiyet sahasını Sahra içlerine kadar genişlettiğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede 1913 yılına kadar Güney Cezayir, Nijer ve Çad'ın tamamıyla Fizan Sancağı'na bağlı Gat (Trablusgarp), Ezgar Tevârik (Libya-Cezayir-Nijer), Hagggar Tevârik (Cezayir), Bilma (Nijer), Tibesti (Çad), Borku (Çad) ve Ayn Galakka (Çad) kazalarının önemli bir kısmının kurulma zemini hazırlanmıştı. Şayet bu süreç başarıyla devam edebilseydi, Kuzey Afrika ve Sahra'nın büyük bir bölümü müstevlilerin işgalinden masun kalabilecekti. Fakat Osmanlı Devleti'nin birleşik sömürgeci güçlerce yoğun baskı altına alınması, Afrika kıtasından külliyen çekilmesini ve müstevlilerin önünün açılmasını beraberinde getirdi.⁴⁵⁸ Buna rağmen Merkezî Sudan ve Sahra bölgelerini Avrupalı sömürgeci devletlere karşı koruma mücadelesini, Osmanlıların çekilmesinden sonra mahalli idareciler devraldı. Bu Afrikalı liderler, Osmanlı devlet geleneğinden tevarüs ettikleri birikimle mücadeleye kalınan noktadan devam ettiler ve bugünkü Afrika'nın şekillenmesinde imkânları nispetinde önemli roller üstlendiler.

⁴⁵⁶ Campbell, **a.g.e.**, s. 116-128.

⁴⁵⁷ Bourgeot, "a.g.m.", s. 171; Prasse, **a.g.e.**, s. 79.

⁴⁵⁸ Kavas, "Nijer", s. 106.

5.4. Agades Kuşatması (13 Aralık 1916 - 3 Mart 1917) ve Kâvsan'ın Bölgedeki Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Büyük Sahra'daki gücü, giderek zayıflayan Fransa'ya karşı mahalli unsurlar, yeni bir isyan dalgası başlattı. Tevâriklerin işgaller karşısında direnişe geçmelerinin ardında Senûsilerin dinî, siyasî ve askerî faaliyetleri yatmaktaydı. Sahra bölgesinde Fransızların gerçekleştirdikleri işgaller sonucunda Sudan'a uzanan Sahra transit ticaretinin sekteye uğraması ve Tevâriklerle birlikte diğer Sahra halklarının tüm gelirlerini kaybetmeleri ise başat âmiller arasındaydı. İlk aşamada Haggar bölgelerinde başlayan mücadele, güney bölgelerine doğru hızla yayılmaya başladı. Trablusgarp üzerinden Agades'e sevk edilen Senûsi birlikleri, İkeskezen Tevâriklerine mensup iki kumandan idaresinde teşkil edildi. Bunlardan birincisi, Aghali komutasında; diğeri ise Kâvsan komutasında Agades'e ulaştı. Bu intikaller esnasında Fransızlar, serbest bölge şeklinde tanımladıkları Arlit'ten Ayn Tafok'a dolaşan çembere ehemmiyet vermelerine rağmen Aghali'nin kuvvetlerini fark edemediler. Fransızlara karşı birleşen kabile reisleri, başta İkeskezenler olmak üzere İngal'in güneybatı tarafındaki Kel Fadey, Talak bölgesinin kuzeyindeki Kel Tedele, İfadayen ve Kel Fervân (Ferwan, İferouane) Tevâriklerinden oluşmaktaydı ve tamamı Ayir bölgesi sınırları içerisinde ikamet etmekteydi. Kısmende olsa birbirlerine sınır komşusu olan bölgelerde Fransızların müttefikliğine rıza gösteren İfoğas ve Haggarlara mensup bazı kabilelerle sürdürülen mücadele de devam etmekteydi. Kâvsan'ın emriyle 200 kişilik askeri birlik, 12-13 Aralık gecesi şehre sızmayı başardı ve vakit kaybetmeksizin hazırlıklarını tamamlayarak, Aghali komutasındaki askerlerin kurdukları pusuyla Fransız mevzilerine ansızın saldırdılar.⁴⁵⁹

Agades kalesini ele geçiren Tevârikler, makineli tüfek gibi bütün ağır silahları, menkul değerleri ve erzakları güvenilir bir bölgeye taşıdılar. Ayrıca tüm civar kabileleri örgütleyerek toplu bir saldırı planı hazırladılar.⁴⁶⁰ Kâvsan, Agades'i almakla yetinmedi. Agades kalesinin çevresindeki surları da daralttı. Fransız devriyeleriyle nüfuz mücadelesine girişti ve bölgeye düzenli olarak keşif devriyeleri göndermeye başlayarak

⁴⁵⁹ Archives nationales de France (ANF) Paris, Vincennes, A.O.F., Niger, V: Rapport du Capitaine Sabatié sur le siège d'Agadez, s. 6.

⁴⁶⁰ ANN, Niamey, 2-7-2: Affaire Tégama, déposition du témoin Tairou, s. 2.

“80 Gün Savaşları” olarak da bilinen ölüm-kalım mücadelesini başlattı.⁴⁶¹ Fransızlara göre; Agades ne Cânet ne de Barday’a benziyordu. Nitekim Fransızlar müttefikleri Musa ag Amastan ve daha sonra Zinder’de muvazzaf Teğmen Soudan aracılığıyla sorunu çözmeye çalışsalar da muvaffak olamadılar ve farklı bir yol izlediler. Bu da Agades’teki muhaliflerin gücünü kırabilmek için bölgenin demografik yapısına müdahaleyle Songayları, Tevârik topraklarına göçe zorlamaktı. Agades şehrinde bu kabilelerin 1916 yılı öncesinde 2,490 olan mevcut nüfusu, bir yıl içerisinde 25.872’ye yükseldi.⁴⁶² Bu durum bölgede yaşayan yerel kabilelerin birbirine düşmesine neden oldu. Bu durum karşısında Kâvsan, 28 Aralık 1916 tarihinde Fransızların müttefiki kabilelere ait ticaret kabilelerine Tin Taborak’ta pusu kurdu ve bu saldırıda kervan muhafızı konumundaki 60 Fransız askeri öldürüldü, 6’sı esir alındı.⁴⁶³

Ayrıca belirtmek gerekir ki Ezgarlar, Kel Geresler, Kelviler ve İvilimmidenler başta olmak üzere Nijer’in kuzeyindeki Tevârikler ile diğer bazı kabileler⁴⁶⁴, “el-cihâd fi sebîlillah” parolasıyla mücadelesini sürdüren Kâvsan’ı “Muntasır li’l-İslâm” unvanıyla nitelendiriyor ve sonuna kadar destekliyorlardı. Dine olan bağlılıklarıyla meşhur Timya, Fervân, Tabelot, Madava ve Dakoro halkları da Kâvsan’ın yanında yer almaktaydılar.⁴⁶⁵ Beklediklerinin aksine güçlü bir savunma gücüne sahip Kâvsan’a karşı Fransızlar, Agades’teki kaleyi geri almak için düzenli destek kuvvetleri gönderiyorlardı. Bölgeye ilk gelen takviye birlikleri, Kâvsan’ın askerleriyle 23 Şubat 1917 tarihinde su kuyularıyla meşhur Âzir Bissent’te çarpıştı. İki gün süren savaşta Fransızlar büyük bir yenilgi aldılar.⁴⁶⁶ Ancak sömürge birlikleri bölgeden çekilirken en doğudaki Tamatut kuyusunu kapattılar ve ardından Ayir yakınlarındaki Tergulaven köyünü yakarak bölge halkını Farak köyüne göçmeye zorladılar.⁴⁶⁷

---

⁴⁶¹ Kimba, “a.g.m.”, s. 191; Tor A. Benjaminsen, “Does Supply-Induced Scarcity Drive Violent Conflicts in the African Sahel? The Case of the Tuareg Rebellion in Northern Mali”, **Journal of Peace Research**, C. 45, Nu: 6, 2008, s. 819-836.

⁴⁶² **Archives nationales du Sénégal (ANS)**, Dakar, 22 G 33: Niger. Statistiques Générales 1916. Annuaire de l’A.O.F. 1916.

⁴⁶³ Salifou, a.g.e., s. 66-73.

⁴⁶⁴ Campbell, a.g.e., s. 20.

⁴⁶⁵ Agades savunmasına Senûsilerin müttefiki Tevârik kabilelerinden Kel Fervân 300, İkeskezen 200, Kel Geres, 195, Kel Tedele 50, İfadayen 40, Kel Timya, 20, İmmarsuten (Mersuten) 20 ve diğerlerinden 20 kişi olmak üzere toplam 884 savaşçı iştirak etmiştir. Triaud, a.g.e., C. II, s. 889.

⁴⁶⁶ el-Gaşşât, a.g.e., s. 254.

⁴⁶⁷ Rodd, a.g.e., s. 60.

Yarbay Mourin komutasındaki Fransız birlikleri, 8 Mart 1917 tarihinde tekrardan Agades'e doğru harekete geçti. Bu müfreze içerisinde 1 mitralyöz (makineli tüfek), 2 topçu, 60 Fransız piyadesi, 32 meheri Şaâmba ile 27 Tuâtli, Hagggar ve diğer müttefik Tevâriklerden oluşan toplam 125 asker yer alıyordu. Durumdan haberdar olan Agades halkı ise kalenin surlarını yükseltti ve şehrin dışında mevzilendi. Güney Cezayir'de görevlendirilen ikinci askeri birlik ise Yüzbaşı Paquette komutasındaki 36 Şaâmba, 18 Tevârik ve 18 Hagggar'dan oluşmaktaydı. Bu askeri misyon Agades'e ulaşmayı başarsa da, şehir halkının sert mukavemetine dayanamayıp Zinder'e geri dönmek zorunda kaldı.⁴⁶⁸

Senegal, Çad ve Tava'dan gelen yeni birlikleri, Hagggarların reisi Musa ag Amastan'ın eşliğinde bölgeye sevk eden Fransızlar, güçlerini yoğunlaştırmaya ısrarla devam ediyorlardı. Hatta Fransız Sömürge ve Savaş Bakanlığı, Agades ve civarı başta olmak üzere Büyük Sahra Bölgesi'ndeki isyanları tamamıyla kontrol altına alabilmek için Birinci Ordu'ya bağlı bir askeri garnizon kurulmasına karar verdi. 12 Ocak 1917'de fiili olarak hayata geçirilen bu garnizon sayesinde Fransızlar, Cezayir ve Tunus'un güneyindeki vahaları, Tinbüktü, Tava, Agades ve Bilma merkezli olarak kuzeyden güneye tüm Sahra'yı kontrol altına almayı hedefliyorlardı. Bu takviyeler neticesinde Agades Bölge Komutanı Paquette ve askeri birlikleri, 3 Mart 1917 tarihinde şehre girmeyi başardılar.⁴⁶⁹ Fransızlar ilk iş olarak bu kıyımın beyin kadrosunu oluşturan inislimenler başta olmak üzere tüm kabile reislerini idam ettiler.

Agades'i alan Fransızlar, bölgeyi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmeye başladılar. Öncelikli olarak bölgedeki etkin lider Sultan Tegama'yla anlaşmak amacıyla Yüzbaşı Sabatié ve Bosch, bir dizi görüşmeler yaptılar ve bazı imtiyazlar tanımayı düşündüler.⁴⁷⁰ Ancak Sabatié birliklerinin beraberlerinde getirdiği 100.000 kartuş⁴⁷¹ ve 2 makineli tüfek bölge kabilelerini tedirgin etti. Bu durumdan memnun olmayan Sultan, Fransızlardan topraklarını terk etmesini istedi. Sonuçta birbirini şüpheyle karşılayan iki taraf arasındaki ipler koptu. Bunun üzerine Fransızlar sahaya Tunuslu tacir el-Hac Allane'yi sürdüler. Ne var ki o da Tegama'nın adamlarından Aghali tarafından

⁴⁶⁸ Triaud, **a.g.e.**, C. II, s. 822.

⁴⁶⁹ Triaud, "Kawsan: Analyse d'un discours politique (1916-17)", s. 165.

⁴⁷⁰ Salifou, "Kaoucen et le siège d'Agades, 1916-17", **Journal de la Société des Africanistes**, C. 42, Nu: 2, 1972, s. 193; Fuglestad, "**a.g.m.**", s. 98-99.

⁴⁷¹ Ateşli silahlarda kullanılan merminin barut doldurulmuş silindir biçimli bölümüne verilen isimdir.

yakalanarak göz hapsine atıldı. Bu durumu savaş nedeni sayan Fransızlar, Sultanın kuvvetleri karşısında yetersiz olduklarının farkına varınca biraz zaman kazanmak istediler ve nihayetinde 13 Nisan 1917 tarihinde farklı bölgelerdeki kuvvetlerini toplayarak karşı saldırıya geçtiler. Fransızların, Tegama ile tutuştukları savaş gün boyu sürdü ve Tevârikler sadece 10 kişi zayıt vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Fransızlar tarafında ise 7 ölü ve 10 yaralı vardı. İstenilen sonuç alınamayınca bu sefer de müttefik Haggar Şeyhi Musa ag Amastan ve askerlerini, Kâvsan'ın safında yer alan İkeskezen kabilelerine saldırtarak güçlerini zayıflatmakla görevlendirdiler. Zira İkeskezen kabilesi faktörü, bölgesel güç dengelerini değiştirebilecek bir etkiye sahipti. Harekete geçen Kâvsan ve kabilesinin askeri güçleri, Musa'nın ordusunu ortadan kaldırdı ve askerlerinin büyük kısmını da esir aldı. Akabinde 11 Haziran 1917 tarihinde Kâvsan'ın askerleri, Tava'dan Fransız takviye birliklerinin geldiğini haber aldı ve bunlara da pusu atılarak, müfreze kumandanı öldürüldü. Bu tarihlerde kuzeyde Sultan Amûd, Cânet'i üs edindi ve buradan Verfelle ile Ayn Salah arasındaki Fransız kabilelerine saldırılar düzenlemeye başladı. Amacı kuzeyden Fransızların ikmal sağlamasını engellemektir. Zira Trablusgarp'tan istediği yardımların vaktinde eline ulaşmaması nedeniyle Kâvsan zor durumdaydı.⁴⁷²

Fransızlar bölgedeki muhbirleri aracılığıyla Kâvsan'ın elindeki zahirenin de tükenmeye başladığını öğrendiler ve zaman kaybetmeden tekrardan saldırı hazırlıklarına başladılar. Bu süreçte İkeskezen, İfoğas, İzagaran, Kel Agaros, İkdâlen, Kel Fadey, Haggar'ın bir kısmı ve İvilimidenlerin birkaç kolu ile bölgede meskûn Araplar, Kâvsan'ın mücadelesine destek vermeyi sürdürdüler. Bu arada Messin bölgesinde 13 Temmuz 1917 tarihinde Fransa'nın Kel Geres ve Kel Fervân kabileleri, Teğmen Bourgés komutasındaki birliklere savaş açarak geri püskürtmeyi başardılar.⁴⁷³ Kâvsan, bu taarruzda 70 imoşag savaşçısını kaybetse de, aradan bir buçuk ay geçtikten sonra 28 Ağustos 1917 tarihinde Tanut'un kırk kilometre doğusundaki Koloski yakınlarında Fransızları büyük bir hezimete uğratmaya muvaffak oldu. Bu savaşın bittiği gece geri çekilen Fransız birliklerinin sığındığı Duma Mari ve Tekaret köylerine, Kâvsan'ın askerleri tekrardan baskın düzenleyerek, depoladıkları tüm silah, mühimmat ve erzakı da ele geçirdiler. Ertesi gecenin seher vaktine doğru Teğmen Bally ve Albert misyonuna

⁴⁷² el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 257-258.

⁴⁷³ Fuglestad, "**a.g.m.**", s. 112.

saldıran Tevârikler, Fransız askerlerinin yarısından fazlasını öldürdüler. Ancak Komutan Albert 32'si hecin süvari olmak üzere 60 askeri ile kaçımayı başardı.⁴⁷⁴

Kâvsan, 1917 Eylülünde Damergu yakınlarındaki hayati öneme sahip ormanlık bölgeyi kontrolü altına aldı. Bunun üzerine Fransızlar, Kâvsan'ın kontrolündeki bölgeleri ele geçirebilmek ve askeri gücünü tespit edebilmek için müttefiki bazı yerel idarecilerden casusluk hizmeti aldı. Bilhassa Haggar Şeyhi Musa ag Amastan, Kâvsan'ın Sahra bölgesindeki tüm hareketlerini Fransızlara aktarıyordu. Bu sayede Kâvsan'ın askeri gücünün boyutlarını öğrendiler. Bu kuvvetler, Kâvsan'ın kendi komutası altındakiler başta olmak üzere, Sultan Tegama, İkeskezen kabilesi reislerinden Muhtar b. Muhammed Kodogo, Anu Makkaren ve Aghali'nin askeri müfrezelerinden oluşmaktaydı. Gelen bilgiler doğrultusunda gerekli hazırlıklarını yaparak 25 Mart 1918 tarihinde saldırıya geçen Fransızlar, bir türlü Kâvsan'ı ele geçiremediler ve nihayetinde geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴⁷⁵

Agades şehrinin yaklaşık üç ay savunulmasına rağmen düşmesiyle birlikte burayı teslim alan Paquette, 2 Kasım 1917'de Zinder'e Fransız Sömürgesi Genel Komiseri olarak atandı ve bölgenin direnişi ciddi anlamda inkıraza uğradı. Diğer taraftan Ahmed eş-Şerif'in Trablusgarp ve Bingazi'deki nâibu's-saltana makamını bırakarak Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'ın isteği üzerine Yusuf Şetvan Bey ile İstanbul'a gitmesi⁴⁷⁶ ise büyük hayal kırıklıklarını beraberinde getirdi. Halbuki Ahmed eş-Şerif'in İstanbul'a gelişi, Fransız, İngiliz ve İtalyan güçlerine karşı bölgede adeta ölüm-kalım savaşı veren Senûsilere destek arama amacı gütmekteydi. Fakat İngilizler

⁴⁷⁴ Salifou, **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, s. 113-116.

⁴⁷⁵ Claudot-Hawadé, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁷⁶ Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Anlatan: Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s. 181. Diğer taraftan 27 Teşrînisâni 1916 tarihinde, Süferâ-yı Saltanat-ı Seniyye'den Rumbeyoğlu Fahreddin ve Roma Sefir-i Kebîri Mehmed Nâbi Beyler tarafından ortaklaşa kaleme alınan "Trablusgarp, Bingazi ve Cezâir-i İsnâ-âşer Meseleleri" başlıklı raporun ikinci ve üçüncü maddeleri 'nâibu's-sultân'ın konum ve statüsünü özetlemektedir. BOA, **BEO**, 347143, 347147, 28 Nisan 1336 (1920). Raporu detaylı sûrette incelemek için bkz. Akyıldız-Kurşun, **a.g.e.**, s. 335-342. Bilhassa raporun ikinci bendinde yer alan "Hükümet-i Seniyye Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerine bahşettiği muhtariyet-i idareyi muhafaza ile ferman-ı hümayûnda zikrolunduğu vechile yedi sene müddetle bir nâibu's-sultan tayin eder. Nâibu's-sultanın maiyetinde bulunan bütün memurîn, Hükümet-i Seniyye tarafından tayin olunup tebdilleri nâibu's-sultanın inhâsı üzerine Bâbîâlice icra olunur" beyanını, esasında Ahmed eş-Şerif'in görev süresinin dolması sonucu İstanbul merkeze geri çağırılması şeklinde de yorumlamak mümkündür. Zira Hükümet-i Seniyye, Trablus Vilâyeti ile Bingazi Sancağı'nı birleştirerek, buralara muhtariyet-i idare bahşeylediğini ve eyâleti mezkûrenin idaresi için *nâibu's-sultan* namıyla bir Osmanlı memurunu tayin edeceğini, 18 Ekim 1912 tarihinde Lozan'da İtalya ile akdettiği muahede metninde kayıt altına almıştır. Nitekim 1918 Ağustosunda bu görevinden ayrılarak İstanbul'a dönmesi ve akabinde Anadolu'daki Milli Mücadele sürecine destek vermesi de bu görüşü destekler mahiyettedir.

tarafından İstanbul'un işgal edilmesi, -beklentilerin ötesinde- temin edilen yardımların Trablusgarp cephesine intikalini engelledi. Yaşanan bütün bu sıkıntılara rağmen Sahra'da Fransızlara karşı isyan hareketleri bitmek bilmedi. Aksine güneydeki isyanlar daha da şiddetlendi. Özellikle Kâvsan, Tegama ve Hurir gibi reislerin önderliğinde sürdürülen mücadeleler, Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-18) sonlarına kadar sürdü ve Fransızlara büyük zayıflar verildi. Agades ve Zinder bölgesindeki faaliyetlerini iyice yoğunlaştıran Fransız Komutan Paquette 1919'un ortalarında İngal'e geçerek, kendi himayelerini kabul etmeyen Kel Fadey kabilesinden pek çok kişiyi idam ettirdi ve bu süreçte kendilerini destekleyen yerel idarecilerin bir kısmını ise madalya ve nişanlarla taltif etti.⁴⁷⁷

Söz konusu mücadele tüm şiddetiyle bölgenin enerjisini yok etti ve büyük ölçekte kıtlığın yaşanmasına neden oldu. Bu saikle kabile reisleri, Faşi vahasındaki Tekkâret mevkiindeki toplantıda farklı mntıklara dağılma kararı aldılar. Muhtar Kodogo, Segedin vahasına ve kuzeydoğu tarafındaki Yât bölgesine yöneldi. Tava'daki İvilimmiden Tevârikleri Sultanı, Gat cihetine; Tegama ve Kâvsan ise dinlerine bağlılıklarıyla tanınmış Tibu ve Tedâ Müslümanlarının yaşadığı Tibesti taraflarına doğru hareket ettiler. Bu stratejik noktalar, ihmal edilemezdi; çünkü Orta Afrika ve Sahra'nın güneyine doğru İslâm'ın yayılmasında önemli bir üs görevi görmüşlerdi. Tegama ve Kâvsan, bu bölgede saygın bir konuma sahip olan Senûsi şeyhi Abdüsselâm Kureymiş ile ortak hareket etti. Bilhassa Kavar, Borku ve Ennedi'deki işgalcilere karşı akınlarını sıklaştırmaya başladılar. Ayrıca Tibesti'deki Tibularla beraber bölgedeki istikrarın sağlanmasında önemli roller üstlendiler. 1914 yılında Murzuk ve Ubari'deki savaşlarda gösterdiği üstün başarı Fizan'daki Osmanlı rical-i devletinin dikkatlerinden kaçmadı. Ayrıca bu başarıları halk nezdindeki itibarlarını güçlendirdi. Bununla birlikte Senûsi büyüklerine danışılmadan Senûsi halifelerinden Muhammed Ferhad ez-Zâvî'nin Murzuk'a mutasarrıf tayin edilmesi ciddi gerginliğe neden oldu. Hatta Ali Eşheb, aralarında çıkan çatışmalardan birinde öldü. Yaşanan olumsuzlukların önü, ancak Fizan Mutasarrıflığı'nın müdahalesiyle alınabildi.⁴⁷⁸

1918'in Temmuz ayı sonlarına doğru Kâvsan ve Sultan Tegama, Züvvâr ve Bardây (Çad) bölgelerindeki Tevâriklerle birlikte kuzeydeki istiklal mücadelesine

⁴⁷⁷ Salifou, *Kâvsan ev es-Sevretü's-Senûsiyye*, s. 107-111.

⁴⁷⁸ Triaud, *a.g.e.*, C. II, s. 799.

destek olmak amacıyla Trablusgarp'a geçtiler. Güney Tevâriklerinin bu mücadeleye destek vermelerinde Senûsilerin teşviki ve 1918 Nisanı'nda Şehzade Osman Fuad Efendi'nin (ö. 1974) icabında merkezi tanımayarak müstakil hareket etmek yetkisini haiz olmak üzere Trablusgarp'ta çarpışan Osmanlı subaylarına destek vermek amacıyla "Afrika Grupları Komutanı" sıfatıyla bir denizaltı gemisiyle bölgeye gönderilmesi de etkili olmuştu. Nitekim Osmanlı hanedanına mensup bir şehzadenin bölgeye intikali, hususiyetle Fizan'daki bölge halkının İtalyanlarla mücadelesinde büyük moral oldu. Osmanlı Devleti'nin geri çekilmesiyle burada bıraktığı silahlar ve subaylarla organize olan bu kabileler şehzade önderliğinde mücadelelerini sürdürürken; cebr altındaki padişahın üçüncü "teslim olun" fermanından sonra Mart 1919'da İtalyanlara çaresizce silahlarını teslim etmek zorunda kaldılar. Ancak bu durumu kabullenemeyen Tevârik kabile reisleri, hızla güneye doğru inerek, ellerindeki mevcut silahlarla Fransızlara karşı mücadelelerini kendi iç dinamizmleriyle sürdürmeye başladılar.

Kâvsan ve Tegama, Katrun yakınlarındaki Tecerhi vahasına vardıklarında Halife ez-Zâvî'nin saldırısına uğradılar. Senûsilerle aynı safta yer alan Kâvsan, bu saldırıdan canını zor kurtardı ve Şeyh Âbid'in kontrolündeki Vav şehrine ulaştı. Kâvsan burada silah, mühimmat ve erzak ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geri dönerken, bu defa da Ümmü'l-İzâm vahası yakınlarında Ahmed İyât, onu destekleyen Evlâd-ı Bû Seyf⁴⁷⁹ ve Meşâşe kabilelerinin saldırısına uğradı. 1915 yılında Evlâd-ı Bû Seyf'e zulmettiği gerekçesiyle Ahmet İyât tarafından kurulan pusuda esir alınan Kâvsan, Murzuk'a götürüldü ve orada evvelen mezkûr 5 Ocak 1919 tarihinde asılarak idam edildi.⁴⁸⁰

Abdurrahman Tegama ag Bagari ve yoldaşı Hurir ise, Trablusgarp üzerinden Nijer'e dönmek üzere hareket ettiler. Fakat Hurir ve adamlarının pek çoğu, susuzluk yüzünden dönüş yolunda öldüler. Abdurrahman ise Nijer'e ulaşmayı başardı. Fransızlar, onun Nijer'e ulaştığını haber alır almaz hemen askeri keşif birliklerinden birini yola çıkardılar ve 7 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştirdikleri pusu sonrası kendisini Tibesti

---

⁴⁷⁹ Evlâd-ı Bû Seyf kabilesi, 1842 yılında Karamanlı hükümetiyle Evlâd-ı Süleyman kabilesi arasında barış köprüleri tesis ederek önemli bir görev ifa etmişti. Ğays Abdülcilil Seyfünnaşr'ın liderliğindeki Evlâd-ı Süleyman Arapları, Sahra ticaretinin güvenliğinde söz sahibi olduğu için, bu ihtilafın giderilmesi Sahra ticaret güzergâhlarındaki canlılığı doğrudan etkiledi. Detaylı bilgi için bkz. A. K. Benisheikh, "Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century", **Department of History Workshop on 'Studies in the History of Borno'**, University of Maiduguri, 12-13 August 1987, s. 5.

⁴⁸⁰ Salifou, **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, s. 140.

dağları yakınlarında esir aldılar.⁴⁸¹ Komutanlarından geriye sadece Şaâmba'dan 1, Kel Evey'den 1'i kadın (Fûnâ/Fona) olmak üzere 3 ve İkeskezen kabilesinden de 1 kişi hayatta kalmayı başarabildi. Bu saldırı sonrası Fransızlar, yerli halkın ve kabile reislerinin dış dünya ile olan bağlarının kesilmesinde kısmen etkili oldular. 24 Ağustos 1919 tarihinde Sultan Tegama Zinder'e getirildi ve yargılanmak üzere hapse atıldı. Fransız Yüzbaşı Woutel (Vitali), 1920 yılının 29 Nisan gecesi sultanı daha mahkeme süreci bitmeden gizlice boğarak öldürdü. Ertesi gün ise Tegama'nın şaibeli ölümünün intihar olduğunu Zinder'deki Tevâriklere ve diğer kabilelere haber verdiler. Fransızların bu fiili suikast eylemindeki amacı, sultanın öldürülmesine intihar süsü verilerek halkın galeyana gelmesini önlemektir. Ancak beklentilerinin aksine halk ayaklandı ve ölüm nedeninin araştırılmasını istedi. Bu talep karşısında Fransızlar, Askerî Tabip Souhard tarafından otopsi raporu hazırlanmasına izin verdi. Neticesinde Tegama'nın intihar ederek değil, boğularak öldürüldüğü anlaşıldı.⁴⁸²

Buraya kadar söz konusu savaş ortamının ticari hayata olan etkisine de kısaca değinmek gerekir. 1912-1914 yılları arası mukayese edildiğinde ticaret güzergâhlarında seyreden kervanlarda yer alan deve sayısı, Bilma'da 16.821'den 8.220'ye ve Faşi'de 6.721 iken 2.410'a düştü.⁴⁸³ Ayir bölgesindeki yerel halk, 1915 yılında transit taşımacılık için talep edilen 1.100 adet deveden sadece 850'sini karşılayabildi.⁴⁸⁴ Ayrıca 1916-17 yılları arasında mevcudiyeti tespit edilen toplam 8.000 deveden, 5.000'inin Kel Geresler'e ait olması da tekel piyasasının oluşumuna neden oldu. Büyük Sahra'nın çatışma yaşanan bölgelerinde var olan güvensizlik ortamı, Kel Gereslerin kontrolü altındaki tuz ticaretini sekteye uğrattınca, bu olumsuz durumdan Kel Fadeyler de nasibini aldı. Ayir ekonomisi, Agades merkezinde Cado ile kuru hurma ticaretinin adeta ana merkezlerinden Faşi ve Bilma'ya gidip gelen belli sayıdaki kervanlar sayesinde ayakta idi. Savaş ve çatışma ortamı sonrası kervanların hareketliliği durunca, bu

---

⁴⁸¹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 260-261, 309.

⁴⁸² Campbell, **a.g.e.**, s. 113; Salifou, **a.g.e.**, s. 140-150, 197-200, Annexe (Ek): IV [Fransız Askerî Tabip Souhard'ın verdiği otopsi raporu için bkz. "La Mort de Tegama (Agades Sutani Tagama'nın Ölüm Raporu)", 9 Ağustos 1920, Kısım: 109, Dosya: **11 IG-19-Dakar**].

⁴⁸³ ANN, Niamey, Cercle d'Agadez, Rapport Politique, 4ème trimestre 1912 et 1914.

⁴⁸⁴ ANN, Agadez, Commandant du Cercle d'Agadez au Lieutenant-Colonel Commissaire du Gouvernement Général au Territoire Militaire du Niger, Agadez le 9 juin 1916.

bölgelerde kıtlık yaşanmaya başladı. Resmi raporlara göre; bu zararlar Zinder’de % 40, Madava’da % 30 ve Agades’te % 60 oranındaydı.⁴⁸⁵

Zorunlu askerlik uygulamalarının ağır yükünün ortaya çıktığı Fransız sömürgelerinde mahalli unsurlarda aşırı hoşnutsuzluk baş gösterdi. Gerçekten birçok sömürge, askeri birliklerin uzak cephelere gönderilmesiyle birlikte kontrol mekanizmaları zayıfladı ve çatışma bölgelerinde yönetim zafiyetleri ortaya çıktı. Ticaret güzergâhları da bu savaş sürecinden menfi manada nasibini aldı ve ortaya çıkan ekonomik durgunluk, toplum tabanında oluşacak yeni gerginlikleri de beraberinde getirdi. Ayrıca silahaltına alınan yerel kabileler, hangi gayeye hizmet ettiğini bilmeksizin yüksek sayıda ölüm olaylarıyla karşılaşınca süreç tersine dönmeye başladı.

Bu olumsuz tablo, bölgenin siyasî, askerî, sosyo-kültürel ve iktisadî yapısındaki tüm dengeleri alt-üst etti. Buna rağmen bilhassa Teğmen Bourges’in askeri operasyonları, durdurak bilmeden devam ettiği için yerel halk tedirginlik içerisindeydi.⁴⁸⁶ Agades civarındaki Büyük Sahra’da Fransızlara karşı mücadele eden sadece üç süvari birliği kalmıştı. Bunlardan Tibu reisine sığınan Muhtar Kodogo ve Kiti’nin atlı birlikleri en önemlileriydi. Muhtar, on arkadaşıyla birlikte Kufra’ya geçmeye karar verdi. Bu durumdan bölgedeki muhbirleri vasıtasıyla haberdar olan Fransızlar, 2 Mart 1920’de harekete geçti ve şayet Muhtar’ı teslim ederlerse Tibulara büyük ödül vermeyi vadettiler. Bunun üzerine Tibu Reisi Mayna Sefâmi, Fransızlarla anlaşarak Muhtar’a ihanet etti.⁴⁸⁷ Muhtar Kodogo ve yedi adamı, beraberlerinde gelen Tibu Şeyhinin yaveri Şevki tarafından öldürüldü. Muhtar’ın adamlarından üç Tevârik reisi ise esir alındı. Muhtar’ın tüfeği ile mührü dahil hepsi Fransızlara bizzat Mayna Sefâmi eliyle teslim edildi. Bu tarihi olay sonrası Tevâriklerin Büyük Sahra başta olmak üzere Merkezî Afrika’da sürdürdüğü Trablusgarp merkezli mücadele, beş yıl kadar daha sürdü. Çad bölgesinin kuzeyinde Fransızlara karşı direnişlere destek veren Meğâribe kabilesi şeyhi Geylâni el-Atyûşî, Türk birlikleri Kufra’dan çekildiğinde onu Kufra kaymakamı tayin ettiler. Fakat Ecdâbiye’ye intikali esnasında susuzluktan öldü.⁴⁸⁸ Ardarda gelen yenilgiler ve başarısızlıklar sonucu, bölgedeki birçok Tevârik reisinin

---

⁴⁸⁵ ANS, Dakar, 2 G 14-4, NIGER à AOF, Rapport Agricole, 4ème trimestre 1914, 7; ANN, Rapport Politique du Cercle d’Agadez, 2ème trimestre 1914, Agadez le 30 juin 1914.

⁴⁸⁶ Campbell, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁸⁷ Fuglestad, “**a.g.m.**”, s. 117.

⁴⁸⁸ Abdurrahman es-Sa’dî, **a.g.e.**, s. 231.

Fransız himayesini mecburen kabul etmesiyle birlikte işgalcilere karşı sürdürülen mücadele son buldu. Hiç şüphesiz engin Nijer havzasındaki bu mücadele süreci, mahalli niteliğe sahip en uzun askeri direniş dönemi oldu.

Sonuç olarak, Batılı akademik çevrelerde her ne kadar sürdürülen bu mücadele, bazen yağmacı haydutların savaşı bazen de İstanbul destekli Senûsi isyanı olarak okunsa da; Fihrûn, Kâvsan, Sultan Tegama ve arkadaşlarının sürdürdüğü bu direnişi basit bir Tevârik isyanından çok öte, Sahra transit ticaretine yön vererek ticareti kontrol altına almak isteyen ve mahalli unsurların zenginlik kaynağını ele geçirmek isteyen sömürgecilikten ve özellikle Fransız boyunduruğundan kurtulmak için kendi yapısı içerisinde siyasî, dinî, iktisadî ve sosyo-kültürel nüveler barındıran, mahalli hüviyeti hâiz sömürge karşıtı bir mücadele olarak okumak yerinde bir tespit olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFRİKA'DA FRANSIZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ VE TEVÂRİK KABİLELERİ

Afrika kıtasındaki ilk sömürge hareketleri 15. yüzyılda Portekizliler tarafından başlatılmıştır ki hemen akabinde 1415'te Sebte'de sömürgeçiliğe karşı ortaya çıkan mücadelecî söylem, 20. yüzyıla kadar mütemadiyen devam etmiştir. Batı Sahra'nın kuzey sahillerini oluşturan Ebû Hatar (Bojador Cabo)'a 1434'te inen Portekizliler, on yıl içerisinde Batı Sahra sahillerini kontrolleri altına aldılar ve muhtelif ticaret merkezleri kurdular.¹ Bilhassa Sudan altın tozlarının Akdeniz piyasasında daha fazla artmasını engelleyebilmek adına Portekiz, 15. yüzyılın ortalarına doğru bu kıymetli maden tozlarının güzergâhını Batı Afrika sahiline, günümüzde Gine Körfezi'nde yer alan Gana'ya çevirdi ve bu stratejik hamlesinde gayet başarılı oldu.² Moritanya, Dakar ve yakınındaki Gorée adasını işgal ettikten sonra, 1460'tan 1833'teki köleliğin ilgasına kadarki süreçte Sierre Leone'yi Batı Afrika'daki köle ticaretinin hareket üssü olarak kullandı. Ayrıca Gine Körfezi, Angola ve Gabon kıyıları da esir ticaretinin cari olduğu önemli merkezler arasındaydı.

Fransa ise bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için 1659'da St. Louis şehrini kurdu. Buna mukabil Portekizliler, bölgedeki kendi menfaatlerini muhafaza etmek amacıyla 1664'te Elimna şehri yakınlarında yer alan Cape Coast'u inşa ederek bir dizi önlemler aldı. Hollandalılar ise Portekizlilerden aldıkları Gorée adasını 1677'de Fransızlara kaptırdılar. Birbiri ile rekabet eden Portekiz, Hollanda ve Fransa, Afrika'da kırka yakın garnizon şehri kurarak sömürge idarelerini tesis ettiler.³ 1683 Viyana Kuşatması'nın ardından Osmanlılar, başka aktörlerin bölgede aktif hale gelmesiyle kısmen zayıflayınca Fransızlar, yükselen güç olarak öne çıktılar.⁴ Halbuki sömürgeci güç Fransa'nın bölgeye ilk gelişinden evvel başta Tevârikler olmak üzere Kuzey Afrika'dan Merkezî Afrika'nın içlerine kadar uzanan geniş coğrafyada yaşayan toplumların uzun yıllar boyunca hamiliğini Osmanlı Devleti yapmıştır.

---

¹ S. Cohen (Ed.), *The Columbia Gazetteer of the World*, Columbia University Press, Newyork 1998, C. I, s. 411.

² F. C. Spooner, *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680*, Librairie Armand Colin, Paris 1956, s. 11.

³ J. D. Fage, "Ghana: Precolonial Period", *Encyclopedia Americana*, C. XII, Grolier Incorporated, Danbury 1995, s. 716.

⁴ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 1.

Bu süreçte Osmanlı-Fransız ittifakı siyasal ve ekonomik düzlemde 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu dönem Osmanlı'nın Avrupa'da en etkin ve Fransa'nın ise kendi içinde boğuştuğu din savaşları sonucu en pasif güç konumunda olduğu dönemdir. Ancak 1683 Viyana Kuşatması'ndan sonraki sürece bakıldığında zaman Fransa'nın Avrupa'da yükselen bir güç haline geldiği görülmektedir. Böyle bir ortamda Afrika kıtasına gelen başta Fransızlar olmak üzere Avrupalı tüccarlar, kıtadaki dengeleri altüst ettiler ve aralarındaki kolonileşme rekabetini had safhaya ulaştırdılar.

19. yüzyıla kadar kıyılarda varlık gösteren söz konusu kolonizasyon hareketleri, bu dönemle birlikte kıtanın iç bölgelerine doğru yoğun bir sarkma eğilimi gösterdi. Bu sömürge faaliyetlerine ilk aşamada "kölelik müessesesi" aleyhtarı teşekküller eklendi ve misyonerler bu propagandanın yayılmasında önyak oldu.⁵ Endüstri ve sanayinin gelişmesiyle beraber ihtiyaç duyulan hammadde ve işgücü ihtiyacı, ticaret erbabını ve büyük şirketleri bu bölgeye odakladı. Bu yönüyle sömürgecilik politikasının esası, büyük bir sömürge imparatorluğu kurarak anayurda endüstrinin kalkınması için hammadde ve pazar; nüfusu için ise sömürgeleştirilecek topraklar sağlamaktı.⁶ Elbette ki bu durum, yeterli kaynak ve pazara sahip olmayan devletlerin gelişmelerini devam ettirebilmesi için rakip sömürgeci devletlerle çatışmayı zorunlu kılmaktaydı.⁷

Prusya önderliğinde Alman ittifakının 1870-71 savaşında Fransa'yı mağlup etmesi ve Versay Antlaşması'nı imzalatması bu büyük sömürgeci gücün içine kapanmasına neden oldu.⁸ Zira Avrupa politikasına adeta yön veren Fransa'nın yerini 1870-71 harbinin yaralarını sarmaya, iktisadî ve askerî kalkınmasını gerçekleştirmeye, rejim problemlerini halletmeye gayret eden ve bütün enerjisini Alsace-Lorraine ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamaya yönelten yeni bir devlet anlayışı almıştı. Bu süreçte ise kamuoyu sömürgelerde yapılacak genişleme teşebbüslerini, anavatanın müdafaasını

---

⁵ Uluslararası denklemde esen rüzgâr her ne kadar köleliğin ilgâsı yönünde gözüксе de, 2 Temmuz 1890 tarihinde Brüksel Konferansı'na ait senet antlaşması yapan devletlere esir ticaretini engellemek için donanma gönderme yetkisi verilmekteydi. Bu durum da devletlerin işçilerine müdahaleyi beraberinde getirmektedir ve Afrika'nın Avrupalı devletlerin işgaline açılması demektir. Detaylı bilgi için bkz. Patrick Mannings, **Francophone Sub-Saharan Africa 1880-1995**, Cambridge University Press, Cambridge (UK) 2004, s. 28; Y. Hakan Erdem, **Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 179-185.

⁶ Coşkun Üçok, **Siyasal Tarih 1789-1950**, Başnur Matbaası, Ankara 1967, s. 230.

⁷ Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 13.

⁸ Abdullah Abdürrezzâk İbrâhim, **el-Müslimûn ve'l-İstî'mâri'l-Urûbbî li-İfrîkyâ**, Silsiletü Âlemi'l-Ma'rife: 139, el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Edeb, Kuveyt 1989, s. 18.

zayıflatan hamleler olarak karşılamaktaydı. Nihayetinde uluslararası politikada yalnız ve tecrit edilmiş durumu bertaraf etmeyi başaran Fransa, Kıta Avrupa'sındaki pasifize olan güçlerini Afrika'ya yönlendirdi. Bilhassa Batı Afrika ve Büyük Sahra bölgesi üzerinde yoğunlaştı. Öncelikle, seyyahların ve kâşiflerin bilimsel geziler kılıfı altındaki seyahatleriyle işgalden önce kıtaya ilişkin lojistik alt yapının oluşturulması hedeflendi. Sahada görev yapan bu misyonların hazırladıkları raporlar, bir anlamda “sözlü işgal” ilkesini geçerli kılıyordu. Sömürge yönetimlerini kurmakta olan ülkeler, bu şekilde askeri-siyasi olmayan tarzda sömürge alanlarını genişletmekteydiler. Bu durumu, kendi sömürge toprakları için tehdit olarak algılayan Portekiz, bu sömürge yayılmacılığının belirli kurallara bağlanmasını istedi. Zira Belçika Kralı II. Leopold'un Kongo havzasındaki nüfuz mücadelesinde Fransa ve Almanya tarafından desteklenmesi, İngilizleri ve Portekizleri rahatsız etmişti. Bu meselenin çözümü için Berlin Konferansı toplandı. Bu konferansta birtakım kararlar alındı ki bunlardan 34 ve 35'inci maddeler büyük önem arz etmekteydi. Bu maddelere göre; “sahilde vâki olan bir müstemlekenin dâhile -bilhassa kuzeyden güneye- doğru temdîdi⁹” söz konusuydu. Dolayısıyla kıyıya malik olan devlet iç bölgeye yani hinterlanda da tabii bir nüfuz ve işgal hakkı elde ediyordu. Bu durum hinterland bölgelerine Avrupalı Devletlerin nüfuz ve işgal teşebbüslerini hızlandırdı.¹⁰

1. Değişen Akdeniz Dengeleri ve Afrika'nın Taksimine Etkisi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olmasının hemen ardından gerçekleşen Berlin Kongresi'nin esasında Avrupalı devletlerin zedelene çıkarlarının düzeltilmesi ve menfaatlerinin istenilen ölçüde sağlanabilmesi için toplandığı bilinmekteydi.¹¹ Nitekim bu sürecin mütemmimi olarak Portekiz'in önerisi üzerine Afrika'nın Kongo Havzası'na ilişkin egemenlik haklarının tartışılarak bir sonuca bağlanması için düzenlenen Berlin Batı Afrika Konferansı'nda (15 Kasım 1884-26 Şubat 1885) alınan kararlarla Avrupalı sömürgeci devletler, dünyada işgal edilecek bölgelere ilişkin bir taksimatta anlaştılar. Konferans sonucunda çıkan karar neticesinde sömürge topraklarında “fiili işgal (corpus occupandi)” prensibi hayata geçirildi. Buna

⁹ BOA, **BEO**, 2895/217095, 29/C/1324 (20 Ağustos 1906).

¹⁰ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 43, 76.

¹¹ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, C. III, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 639.

göre herhangi bir bölge üzerinde hak iddia edebilmek için o bölgede askeri hâkimiyetin kurulması esas alınacaktı. Kıyıcı işgal eden devlet, bu topraklarda gerekli otoriteyi tesis etmekle mükellefi ve bu işgali, diğer devletlere haber vermek zorundaydı.¹² Bu yönüyle konferans, sömürgecilik tarihinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kongrenin en önemli sonucu dünyanın en büyük sömürgeci gücü İngiltere'nin diğer rakiplerine karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması prensibini terketmesiydi. Nitekim İngilizler, artık imparatorluk topraklarında kısmî taksimi hedef alan yeni bir siyaset gütmekteydi. Diğer taraftan Fransa, bu konferans kararları doğrultusunda, sömürge önkol faaliyetlerinin merkezleri olan coğrafya enstitülerinin sayısını artırmayı sürdürmekte ve farklı branşlarda istihbarat eğitimi almış elemanlarını 1878'den itibaren yoğun bir şekilde Afrika'ya göndermekteydi. Kısacası bu dönemde İngiltere ve Fransa'da Osmanlı aleyhtarlığı başlamıştı. Dolayısıyla bu nevi politikaların hedefindeki ilk bölgelerden birisi, Sahra'da etkin bir konuma sahip Tevâriklerin yaşadığı topraklar oldu.

1.1. İngiltere Faktörü

Berlin Konferansı'na kadar İngiltere'nin Yakındoğu ve Akdeniz siyasi menfaatleri, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü esasına dayanmaktaydı. Bu sayede İngilizler, Rusya'nın karasallıktan çıkarak büyük bir deniz gücü haline dönüşmesini engellemekte ve Hindistan yolu üzerindeki stratejik noktaları kontrol altında tutabilmekteydi. İngiliz menfaatlerine uygun düşen bu durum, 1838 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ve kapitülasyonların sağladığı imkânlarla Osmanlı topraklarını büyük bir pazar haline dönüştürdü. Bu zamana kadar yed-i vâhid (tekel) gümrük sistemiyle geleneksel ekonomisini koruyan Osmanlı Devleti, bundan böyle kendisini kapitalist ekonomiye açık hale getirmiş oluyordu. Elde ettiği siyasî ve iktisadî nüfuzu kaybetmek istemeyen İngiltere¹³, 1839 Mısır krizine müdahale etti ve Fransızlarla karşı karşıya gelmeyi göze alarak Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki devletleşme hamlelerine mani oldu. Böylece Mısır meselesi, Osmanlı'nın bir iç sorunu olmaktan çıkarak, uluslararası bir soruna dönüştü. Bu süreçte Temmuz 1833'te yapılan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Karadeniz'i ve Boğazlar'ı yabancı gemilere kapatmaya muvaffak olan Rusya, karşısında açıktan açığa Osmanlıların safında yer alan İngiltere'yi buldu. Nihayetinde

¹² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 420.

¹³ Joseph Heller, **British Policy Towards Ottoman Empire**, Frank Cass and Company Limited, Londra 1983, s. 121.

Osmanlıların 1826'dan beri uyguladıkları yerli hammaddelerin yabancı tüccarlar tarafından yurtdışına çıkarılmasını engelleyen yed-i vâhid sistemini delmeye çalışan İngiltere'de istediği tavizi kopararak 1838'de Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nı II. Mahmud'a onaylatmayı başardı. Bu sayede Osmanlı Hariciye Nâzırı Mustafa Reşîd Paşa, Kavalalı isyanını bastırabilmek için beklediği desteği alarak 1840 yılında bu sorunu ortadan kaldırdı. Nihayetinde her iki antlaşmada devletin geleneksel politikalarını temelinden sarstı.¹⁴ Kavalalı'nın yenilmesini müteakiben Londra'da 13 Temmuz 1841 tarihinde akdedilen Boğazlar Konvansiyonu ile birlikte Boğazlar'ın statüsü, ilk defa uluslararası garanti altına alınarak tüm savaş gemilerine kapatıldı.¹⁵

Kırım Harbi'nde Türklerin tarafında saf tutan İngilizler, tarihi kırılmayı 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla yaşadı. Bu kanal, bir yandan Akdeniz'i stratejik ve ticaret yollarının kesişme noktası haline getirirken; diğer yandan İngiltere'nin Hindistan ile ulaşımının ana bağlantı noktası haline dönüştürdü. Elbetteki bu durum, Kuzey Afrika memleketlerinin önemini de arttırmıştı.¹⁶ Bundan başka 1871 yılında uluslararası siyasette yerini alan iki yeni aktör İtalya ve ardından Almanya, İngiltere'nin gücünü tehdit eden unsurlar olarak ortaya çıkıyordu. Bunun en temel nedenlerinden biri olarak artık İngiltere, sahip olduğu insan gücüne rağmen demiryollarının işlevselliği ve kitle seferberliği gibi nedenlerle diğer ülkelerin işgal teşebbüslerine operasyonel manada hızla müdahale edememekteydi.¹⁷

Bu sürecin hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin ıslahat politikalarının 1875'te akamete uğraması, aynı yıl zarfında Bosna-Hersek ve bir yıl sonra da Bulgar isyanlarının patlak vermesi, bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti'nin sert önlemler alması sonucu uluslararası kamuoyunda oluşturulan menfi algı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki Türk mağlubiyeti, İngiliz siyasetinde kırılmalar meydana getirdi. Nihayetinde İngiliz bürokrasisi, ayakta tutulması çok zor görünen Osmanlı Devleti'ni

---

¹⁴ Bâbüâlî Hariciye Nezâreti, **Mısır Meselesi**, İstanbul 1334, s. 29.

¹⁵ Cemal İzzet Tükin, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İÜ Yayınları, İstanbul 1947, s. 136-232; Ali İhsan Bağış, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997: Ankara) Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. haz. İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 51-52; Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. V (1774-1912), Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kontrol: Kemal Beydilli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 338.

¹⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı**, C. IX, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2011, s. 258.

¹⁷ Morton A. Kaplan, "Variants on Six Models of the International System", **International Politics and Foreign Policy. A Reader in Research and Theory**, Ed. James N. Rosenau, New York 1969, s. 295.

korumak yerine bu topraklarda kısmi bir taksime gitmenin kendi menfaatlerine daha uygun düşeceğine karar verdi. Alınan bu siyasi kararın doğal bir neticesi olarak İngilizler, 1878 yazında geçici kaydıyla Kıbrıs'a yerleştiler. Bu işgal ile birlikte Doğu Akdeniz'de var olan statükonun değişmesi karşısında, 1881 Nisan'ında Fransa, yeni dengeler kurabilmek için İtalya'dan önce davranarak Tunus'u işgale başladı ve 12 Mayıs 1881 Kasr-ı Said Antlaşması ile birlikte burada himaye idaresi kurmayı başardı. Bu sayede Fransızlar, Doğu ve Batı Akdeniz arasında köprü vazifesi gören bu stratejik konuma sahip ülkeye yerleşmişti. Bu hamlesiyle Fransa, dış politikadaki hedeflerine ulaşabilmek için savaş yolunu tercih ederek, mevcut statükonun değişmesinden yana tavır almış oluyordu. Mısır Hidivi'nin borçları sebebiyle Süveyş Kanalı hisse senetlerini satışa çıkarınca, İngiltere bu durumu fırsat bilerek bunları satın aldı ve 1875'te kanal idaresine fiilen katılma imkânı elde etti. Ardından İngilizler, 13 Eylül 1882 tarihinde Mısır Ordusu'nu Tellü'l-Kebir Savaşı'nda hezimete uğratarak Mısır'ı "geçici" kaydıyla işgal etti.¹⁸

Bu iki büyük Avrupalı devletin Akdeniz'in en önemli noktalarına yerleşmeleri, esasında yeni Sahra nüfuz çekişmelerini de beraberinde getirdi. Bu işgal sonrası İngiltere, 1894 yılında da Uganda'yı himayesi altına alınca iki koridor arasındaki Sudan bölgesi bir boşluk arz etmeye başladı. İngiltere'nin bu aşamada güttüğü siyaset, iki uç bölge arasında tampon görevi gören toprakları ele geçirerek birleştirmek şeklinde tezahür ediyordu. Fakat bölgedeki dengeleri alt üst edecek bu hamle karşısında İngiltere ile Fransa karşı karşıya geldi. Ayrıca diğer Avrupalı kolonyal devletlerin Osmanlı coğrafyası üzerindeki siyasi emellerini uygulamaya koyan ve uluslararası politikaların birer aracı haline dönüştüren yaklaşımları, 1887'den sonra İngiltere'ye karşı Osmanlı-Alman yakınlaşmasını beraberinde getirdi.

1.2. Fransa-İtalya İttifakı Faktörü

1798 yılında Mısır'a asker çıkarması sonrasında Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler bozulmuş ve bu sorun 25 Haziran 1802 Paris Antlaşması'na kadar

---

¹⁸ Çaycı, **a.g.e.**, s. 55-57. Ayrıca konuyla ilgili Urabî Paşa'nın Mısır'ın siyasi durumuyla ilgili padişaha sunduğu arızasında geçen "Memâlik-i Mısıriyye-i Şâhâne'yi İngilizlerin istila etmek fikrinde olması bu muamelenin (bundan maksat Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın ülkeyi kötü idare etmesi) verdiği tama' eseridir. İngilizler bu memleketi bir ganimet ittihaz etmek ister çünkü tasavvursuz bir hidivin fikrine mâlik olup istediği desâisi istimâl etdiriyor ve ihtilâli mûcib olan şeylere sevk ediyor. Bu yolda fiilen müdahale etmek için çalışıyor" ifadeleri câlib-i dikkat bir husustur. Bu arşiv belgesinde yer alan bilgiler, Mısır Hidivliği'ni İngiltere'nin işgaline açık hale getiren sürecin anlaşılmasını daha kolay kılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **Y.EE**, 121/24, 7/B/1299 (25 Mayıs 1882).

sürmüştü. Özellikle Fransızların Rum isyanını teşvik ve desteği yanında 1827’de Navarin’deki Türk donanmasının yakılmasına iştirak etmesi, iki devlet arasındaki ilişkileri kopma seviyesine getirmişti. Bununla birlikte bu iki devlet arasındaki ilişkilerin kırılma noktası 1830’da Cezayir’in işgal edilmesiydi ve bu siyasi tutum, Osmanlı’nın Afrika’daki varlığına açık bir karşıtlığın en güçlü ve başlangıç aşamasıydı. Bu tarihi olayla birlikte Fransa, adeta bir Kuzey Afrika devleti olma konumuna yükselerek, bu topraklarda hâkimiyet hakkı bulunan Osmanlı Devleti ile Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Sahra politikaları yüzünden kendisini sürekli bir nüfuz mücadelesi içerisinde buldu.

Söz konusu işgalin ardında yatan neden de kıtayı çepeçevre kuşatmak ve diğer sömürgelerle Fransa’nın irtibatını doğrudan sağlamaktı. Zira Afrika’da sömürgecilik hareketinin ivme kazanmasıyla birlikte, Fransızlar da Senegal’den girip doğuda Büyük Sahra ve Sudan’a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Senegal ile Sudan arasındaki en önemli bağlantı yolu Nijer Nehri olduğu için Fransa, tüm bölgeyi işgal edebilmek amacıyla 1883’te bu nehir üzerinde garnizon şehri Bamako’yu kurdu ve bölgedeki operasyonları için burayı askeri üs edindi. Dolayısıyla bu durum Fransa’yı İngiltere’yle karşı karşıya getirdi. Harekete geçen İngilizler, 1879-87 yılları arasında günümüzdeki Nijerya, Aşağı ve Orta Nijer topraklarını himayesi altına aldığını ilan etti. Öte yandan Fransa ise Doğu Afrika’da İngiltere’nin himayesi altına almaya çalıştığı Zengibar Sultanlığı’nı İngilizlere karşı kışkırtıyordu. Nihayetinde iki devlet, çıkarlarını güvence altına almanın anlaşmadan geçtiğine kâni oldular. 5 Ağustos 1890’da yapılan anlaşmayla Fransa Orta Nijer’in Say bölgesi ile Çad Gölü arasındaki Barru çizgisinin altına inmeyecekti.¹⁹ Bu anlaşma ile Fransa’nın payına Büyük Sahra toprakları kalıyordu. Bu yüzdendir ki; İngiltere Başbakanı Salisbury, “Bırakalım Galyalı horoz, bu kumlarda eşinsin” diyerek adeta Fransa’nın siyasi konumunu özetliyordu.²⁰

Gittikçe çoğalan nüfusu için iskân ve istihdam sahası oluşturmaya çalışan Fransa, gelişmekte olan sanayisi içinde hammadde ve pazar görevi görecek müstemlekeler elde etmek istemekteydi. Bu bağlamda Fransa’nın 1881 yılında Tunus’u işgal etmesi ve Tunus Beyi’ne 12 Mayıs 1881 tarihinde Kasr-ı Said Anlaşması’nı

---

¹⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 422.

²⁰ Henri Hauser (Ed.), **Histoire Diplomatique de l’Europe, 1871-1914**, Presses Universitaires de France, Paris 1929, s. 422.

imzalattırması, Avrupa ve Akdeniz'deki dengeleri alt üst etti. Fransızların bu hamlesi karşısında İtalya, çizmesinin güvenliği için Alman-Avusturya ittifakına katıldı ve dış politikasında sömürgeciliğe ağırlık verdi. Zira ordu ve donanması zayıf, mali imkânları kısıtlı olan İtalya, Berlin Kongresi'nde eli boş dönen tek ülke olarak uluslararası arenadaki bu yalnızlığını bertaraf etmek istiyordu.²¹ Bu nedenle İtalya, sömürgeci diğer devletlerle menfaat çatışması yaşanması durumunda kıta Avrupasına hâkim olan Almanya ile yakınlaşmak zarureti hissetti. Bu sayede Alman-Avusturya ittifakına katılarak sömürgecilik siyasetindeki konumunu sağlamlaştıracak ve Papa ile olan ihtilafında Avusturya-Macaristan'ı kendi safına çekebilecekti. Nihayetinde “Üçlü İttifak” içerisinde yer alan İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile 1915 yılına kadar Avrupa siyasetinde etkili olacak anlaşmaya 20 Mayıs 1882 tarihinde imza attı.²²

İtalya ve Fransa arasında yaşanan çıkar ve menfaat çatışmalarından istifade ederek bu iki ülkeyi Kuzey Afrika topraklarında birbirine düşürmek isteyen II. Abdülhamid, her türlü diplomatik girişimde bulunuyordu. Diğer yandan İngiltere, İtalya'ya her türlü baskıyı yaparak ittifak cephesinden ayırmayı başardı. Buna göre; Mısır'da İngiliz menfaatlerini desteklemeyi kabul eden İtalya, buna karşılık üçüncü bir devletin Trablusgarp'ı işgali söz konusu olursa İngiltere'den askeri ve diplomatik destek garantörlüğünü koparmayı başardı. Üstelik 1 Ağustos 1887 tarihinden beri iktidarda olan İtalyan Başbakanı Crispi de sömürgeci politikaların tatbikini önceliyordu. Nihayetinde her iki devlet Akdeniz, Ege ve Karadeniz'deki mevcut durumun korunması konusunda işbirliği yapmayı kabul etti. Şayet bu mümkün olmazsa yapılacak değişiklik konusunda her iki devletin rızası esas alınacaktı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, İtalyan işgali tehdidine karşı Trablusgarp'ta tehlikeli bir komşu istemeyen Fransa ile işbirliği yollarını arıyordu. Ayrıca Fransa'nın Mısır'da padişahın egemenlik haklarının korunmasına ilişkin siyasi desteği, her iki devleti birbirine daha da yakınlaştırmaktaydı. Nihayetinde İtalya, Trablusgarp'ı işgal hamlesini hayata geçirebilecek uluslararası bir zemin bulamadı ve bu girişimler Osmanlı Devleti'ni Fransa'nın Tunus ve Büyük Sahra politikalarına karşı teyakkuzda bulunmak kaydıyla daha esnek davranmaya zorladı.²³

---

²¹ Maurice Baumont, *L'essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904)*, Presses Universitaires de France, Paris 1937, s. 39.

²² A. Savelli, *İtalya Tarihi*, C. II, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1946, s. 391-392.

²³ Çaycı, “Uluslararası İlişkiler Bağlamında Trablusgarp Hinterlandı Meselesi ve Osmanlı Devleti”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan**, Ed. Ersin Embel, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 100-101.

Ayrıca Fransa'nın, Bâbîâli ile Paris Sefareti arasındaki yazışmaları düzenli olarak ele geçirdiği varsayılırsa askeri çatışma tehdidiyle Osmanlı diplomasisindeki karar vericilerin gözünü sürekli boyadığı ve bu sayede siyasi teşebbüslerinden taviz kopararak sonuç alma stratejisi güttüğü açıktı.

Fakat bu durum da uzun soluklu olmadı ve Tunus'un işgalinden beri süregelen bölgedeki Fransız-İtalyan çıkar çatışması, yerini üç aşamada yakınlaşmaya bıraktı. 1896'da bazı ekonomik ve kültürel çıkarlara karşılık, İtalya Fransa'nın Tunus'taki himaye rejimini resmen tanıdı. Aradan geçen iki yılın sonunda Fransızların İtalyan mahsül ve mamullerine uyguladıkları ambargo kalktı. Nitekim 1900 Aralık ayında Fransa'nın Trablusgarp'ın işgaline yeşil ışık yakmasıyla, Roma'nın tepkileri kısmen yumuşadı, ancak asıl beklentisi bu değildi. Bu süreçte İtalyan basını, Fas'ın Fransa'ya terk edilmiş olmasından dolayı hep bir ağızdan Trablusgarp'ın işgal edilmemesi durumunda İtalya topraklarının Akdeniz'de adeta ateş çemberi içerisinde kalacağını yazmaya başladı. Nitekim Osmanlı idari makamlarını ciddi bir surette rahatsız eden anlaşma, 1902'de imzalandı. Barrer-Prinetti Anlaşması ile birlikte İtalya Fransa'ya Fas'ta, Fransa da İtalya'ya Trablusgarp'ta serbestiyet tanıdı. Asıl önemlisi ise Fransa, ilaveten İtalya'nın Fizan'ı da nüfuz bölgesine katmasına onay verdi.²⁴

Sonuç olarak Fransa ve İtalya Kuzey Afrika'daki sömürge topraklarının paylaşımı noktasında anlaşıldılar. Buna göre Fransa Fas'ta, İtalya da Trablusgarp'ta rahat hareket imkânı elde ettiler. Tabii bu tehlike karşısında tepki veren Bâbîâli, her iki ülkenin ilgili makamlarından izahat istedi. Bu ülkelerin verdikleri kaçamak cevaplar, Bâbîâli'nin endişelerini bir kat daha arttırdı. Bunun üzerine Osmanlı hariciyesinin önemli diplomatları arasında yer alan Salih Münir Paşa²⁵, Paris'te birtakım girişimlerde bulunmak zorunda kaldı.

1894-98 yılları arasında Fransız Dışişleri Bakanı olan Gabriel Hanotaux'nun ardından görevi devralan Delcassé ülkesinin Osmanlı politikasını yeniden şekillendirmeye başlamıştı. İkili temaslarını sürdüren Salih Münir Paşa'nın girişimlerini, ittifak teklifi olarak yorumlayan Fransız Dışişleri yetkilileri, Fransa'nın bu

²⁴ İsrail Kurtcepe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 11-12; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi I, II**, Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2004, s. 30; Mahmud Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341, s. 125.

²⁵ Hâriciyenin önemli devlet ricâli arasında yer alan S. Münir Paşa (Çorlulu, 1857-1939), Ocak 1896-Ağustos 1908 yılları arasında Paris Sefirliği yapmıştır.

riskli külfete karşılık nasıl bir menfaati olacağını sordu. Büyük ihtimalle Fransızlar, Cezayir'in kuzeyindeki ve Tunus'taki "de facto" durumun Osmanlı idaresince tanınmasını istiyordu. Ancak bu durum 1856 Paris ve 1878 Berlin anlaşmalarının hükmen geçersiz ve yetersiz olduğu anlamını taşıdığı için bu riski göze alamadı. Zira Bâbîâli, herhangi bir devlet ile yapacağı anlaşmada kuvvetli tarafın çıkarlarının ağır basacağını bildiğinden karar vermekte zorlanmaktaydı. Nitekim Münir Paşa'nın raporu, Fransa ile yapılması muhtemel ikili anlaşmanın rafa kalkmasında en büyük âmildi.²⁶

Milli Birliği'ni 1870 yılında tamamlayan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal kararına etki edebilecek en hassas nokta, Akdeniz dengelerinde meydana gelebilecek herhangi bir değişiklikti. Bu durum gerçekleşince, İtalya'nın Avrupa'da Almanya ve Avusturya-Macaristan, sömürgelerinde ise İngiltere ile ittifakına zemin hazırlanmış oldu. Avrupa devletlerine yetişebilmek için hızla harekete geçen ve operasyonel yayılma sahası olarak Afrika'daki toprakları belirleyen İtalya, tüm dikkatlerini Trablusgarp toprakları üzerine yoğunlaştırdı ve işgale götüren zemininin oluşması için fırsat kollamaya başladı.²⁷ Çünkü İtalya, uluslararası sistemde Tunus'un Fransa eliyle işgalinden sonra ortaya çıkan çıkar dengesizliğini, Trablusgarp'ı işgal ederek telafi etmek istiyordu.²⁸ Bu yüzden 1887'de İngiltere ile İtalya arasında imzalanan gizli anlaşma neticesinde Mısır'da İngilizlerin desteklenmesine karşılık, İngiltere'de İtalya'yı Trablusgarp'ta desteklemeyi kabul etti. Fransa'da Tunus üzerinde kurduğu himaye rejiminin tanınmasına karşılık, İtalya'nın Trablusgarp üzerinde hak sahibi olduğunu kabul etti. Bu süreçte Tunus krizine Osmanlı Devleti'nin müdahale edememesi ise Kuzey Afrika toplumları nazarındaki itibarının zedelenmesine neden oldu. Uluslararası sistemdeki sarsılan imajını düzeltmek isteyen II. Abdülhamid, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı olası bir işgal teşebbüsüne karşı sert tedbirler aldı. Fransızlara karşı Sahra kabileleriyle temaslar kurarak, bunları tarikatlar aracılığıyla örgütlese de, Akdeniz dengelerinin bozulması Sahra probleminin bir süreliğine her iki ülke nazarında geri plana itilmesine neden oldu. Ancak bu konu, 1890 yılından²⁹ itibaren bilhassa hızlanan sömürgecilik

²⁶ Çaycı, "a.g.m.", s. 103-108.

²⁷ Ali Kurumahmut, **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar**, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 37.

²⁸ Ahmed Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s. 264; Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s. 54; Koloğlu, **a.g.e.**, s. XIX.

²⁹ Doğu Afrika'nın sömürgeleştirilmesiyle ilgili 1893'te imzalanan İngiliz-Alman Anlaşması yanında 1894'te akdedilen Alman-Fransız anlaşması ve Batı Afrika'yı taksim eden 1899 Fransız-İngiliz

faaliyetleriyle de doğru orantılı olarak yeniden uluslararası gündeme oturacaktı. Nitekim bu tarihten itibaren sömürgecilik, yaklaşık 15 yıl Avrupa devletlerinin resmi siyaset programlarında yoğun bir şekilde yer edindi.

Türk-İtalyan Savaşı'nın başlaması sonrası Balkanlarda patlak veren isyan dalgaları, Osmanlı Devleti'ni uluslararası denklemde çıkmaza soktu ve telaşa sevketti. Deniz kuvvetlerinin zayıf olması nedeniyle Trablusgarp'a donanma gönderme imkânı yoktu. Zaten Osmanlıların yeniden eski gücünü kazanmasını ne büyük Avrupa devletleri ne de Balkan devletleri istemekteydi.³⁰ 3 Eylül 1912'de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ seferberlik ilan etti ve aşamalı olarak bağımsızlıklarını elde etmeye başladılar. Sonuçta Fransa Tunus'a; İngiltere Kıbrıs'a ve Mısır'a; Avusturya-Macaristan Bosna ve Hersek'e yerleşirken, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgaline göz yumuldu. Bu kötü gidişat, Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika ve Sahra ile ilgili politikalarında Fransa'ya karşı daha yumuşak ve esnek davranma zarureti beraberinde getirdi. Ancak Osmanlı Devleti, bu topraklardaki hukukunu mahfuz tutarak; Fransa'nın Kânim bölgesindeki kolonizasyon politikalarını ve bölgedeki Senûsilerle çatışma sürecini yakından takip etmeyi de ihmal etmedi. Tüm bu bloklaşmalar, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eder bir hal almaya başlayınca, devletin karar alıcıları tarafından uluslararası konjonktür gereği denge siyaseti güdülmeye başlandı.

2. Fransa'nın Tevârik Nüfuz Bölgelerinde Kullandığı Sömürge Argümanları

Tevâriklerin sömürgecilik öncesi dönemde özgürce Sahra'nın her noktasında dolaştıkları ve ticaret akışını kontrol ettikleri bilinen bir gerçektir.³¹ Bu ticaret güzergâhlarında seyreden kervanlar Tevâriklerin belirledikleri pazarlar haricinde mola veremezdi. Bu ticaret noktalarının başını Vargla, Gat, Gadamis, Murzuk, Ayn Salah, Engornu, Ayir ve Tinbüktü pazarları çekmekteydi. Bağımsızlık sonrası dönemde birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılan Tevârikler farklı devletlerin vatandaşları oldular ve aralarındaki bağlar kopma noktasına geldi. Her bir toplum yeni kurulan devletin tecrit edilmiş kitlelerine dönüştürüldü. Halbuki Fransızlar başta olmak üzere Avrupalı devletler bölgeye gelmeden önce Tevâriklerle birlikte Hevsa, Fülâni, Bambara, Cermâ, Tibu, Kur'ân ve Şüve kabileleri birlikte yaşıyor ve kendi topraklarını harici unsurlara

---

Anlaşması, 1890 sonrası sömürge politikalarının anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Bkz. "The French in Central Soudan", *The Oamaru Mail*, C. XXIII, S. 7107, 16 February 1898, s. 4.

³⁰ Küçük Sait Paşa, *Sait Paşa'nın Hâtıratı*, C. II, Sabah Matbaası, Dersâdet 1328, s. 308-311.

³¹ W. J. Harding King, *A Search for The Masked Tawareks*, Smith, Elder&Co., London 1908, s. 224.

karşı birlikte koruyorlardı. Böylece bir bilincin oluşmasında en temel faktör, tarikatlar oldu ve bu etkileyici ana unsur da sömürgeci devletlerin dikkatlerinden kaçmadı. Zira Fransa'nın bölgedeki varlığından ve işgal politikalarından en fazla rahatsız olanlar, marabular/inislimenler ve tarikat şeyhleriydi. Bu yönüyle Sahra ile ilgili ana meselelerde dikkatlerden kaçmaması gereken ve hesaba katılması gereken en önemli etkenlerden birisi elbetteki tarikat faktörüydü ve mahalli kabileler arasında varolan görüş farklılıkları, iç çekişmeleri de beraberinde getiriyordu.

Bu faktörü detaylandırmadan önce şunu ifade etmek gerekir ki Kâdiri tarikatına bağlı Sahra'nın iki etkin siyasi aktörü, Bornu Emiri Muhammed el-Emîn el-Kânimî ve Sultan Muhammed Bello arasında dini anlayış bakımından bazı farklılıklar bulunuyordu. Esasında kültürü, zekâsı ve takvasıyla meşhur âlim el-Kânimî, rakibi ve muhalifi Osman b. Fûdî³² ile herşeye rağmen ikili ilişkilerini sürdürüyordu.³³ Bu münasebetlerin sürdürülmesinde oğul Muhammed Bello önemli bir fonksiyona sahipti ki Şeyh Osman adına gelen mektuplara cevapları kendisi yazıyordu. Daha çok ilmî ve fikhî tartışmaların, seviyeli münakaşaların yer aldığı bu mektuplar iki sultanlık arasındaki mücadeleye tamamen son vermese de tarafların birbirlerini anlamaya çalışmasına, ilerideki barış teşebbüslerine vesile olmuş ve uzun bir süre devam etmişti.³⁴

Tüm bu ikili münasebetler devam ederken el-Kânimî, 1800'lerin başından beri Çad Gölü ve civarındaki nüfuz sahibi Şüve Arapları ile ikili ilişkilerini üst seviyede tuttuğu ve Kânim bölgesindeki maylarla olan şahsi temaslarını pekiştirdiği için el-Hâc Ömer'i tedirgin ediyordu. Sürecin bu şekilde seyretmesinde Şeyh el-Kânimî'nin,

³² Osman b. Fûdî'nin hayatına dair kapsamlı bilgi için bkz. Shehu Uthman Dan Fuduye, **The Revival of the Sunna and Destruction of Innovation (İhyâu's-Sünneti'l-Muhammediyye ve İhmâdü'l-Bid'ati's-Şeytâniyye)**, Çev. Abu Alfa Umar Muhammad Shareef bin Farid, Sankore' Institute of Islamic - African Studies International, Sudan (Maiurno, Sinnar) 1998, s. 18.

³³ İki şeyh arasındaki görüş farklılıkları, kutsal bir savaşta Müslümanların öldürülmesi veya köle edilmesi konusundaydı. Muhammed Bello, kölelerin Müslüman ve gayrimüslim olarak tasnif edilmesi gerektiğini ve Müslümanların gayrimüslimlere köle olarak satılmasını reddediyordu. Fizan ile Bornu arasındaki ticaret güzergâhının emniyet ve güvenliği konusunda da anlaşmazlık çıkınca, Muhammed Bello ve el-Kânimî arasında ciddi ayrışma oldu. Bello, Kral IV. George ile Nijer Nehri güzergâhındaki Funda'da bir İngiliz konsolosunun atanarak köle ticaretinin Ataghira, Dahumi ve Asanti'de tesis edilmesiyle ilgili yazışmaktaydı. Diğer taraftan el-Kânimî de sürekli olarak İngiliz Kraliyet ailesiyle mektuplaşmaktaydı ve bir defasında onlara takdim edilmek üzere papağanlar ve Şari Nehri'nden yakalanan iki yavru timsah göndermişti. Bello ve el-Kânimî'nin gönderdiği mektupların asıllarının sûretleri ve konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Denham vd., **a.g.e.**, C. II, s. 371-373; Muhammad Bello, **The Rise of the Sokoto Fulani (Infaq'ul Maisuri)**, Çev. E. J. Arnett, Emirate Printing Dept., Kano 1922, s. 16; Jamie Bruce Lockhart, **A Sailor in the Sahara**, I. B. Tauris & Co Ltd, London 2008, s. 114, 147-152.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Kadir Özköse, "Fülânî Hareketi Önderleri ile Bornu Ulemasından el-Kânimî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara 2004, Yıl: 5, S. 13, s. 189-230.

Bagirmi Sultanı'nın üzerine ordularıyla yürüyerek bu mahalli sultanlığı idaresi altına alması en büyük etkendi. Buna mukabil Fülâni kabilelerinin reisi ve muhalifi Osman b. Fûdî ise 1808 yılında Kânim topraklarını hâkimiyeti altına alarak nüfuzunu genişletmeyi sürdürüyordu. Bilhassa 1819'da Bornu'yu kontrolü altına almasıyla beraber bölgedeki mahalli sultanlıklar arasındaki rekabet günden güne kızışmaktaydı.³⁵

Diğer taraftan Şeyh Osman b. Fûdî, Arap, Fülâni, Hevsa ve Temâşek dillerinde yaptığı tefsir dersleri vesilesiyle etkin ilmi kişiliği geniş ölçekte tanınıyor ve böylece başta Tevârikler olmak üzere tüm yerel kabileler nazarında hızla kabul görüyordu.³⁶ Sonuç itibariyle Bornu, Sokoto, Gobir, Zamfara ve Katsina'da yaşayan putperest toplumlar ve Morlar ile Tevâriklerin bir kısmı zaman içerisinde Kâdiri tarikatına intisap ederek İslâmî bir kimlik kazanmış ve böylece hür toplumlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi.³⁷

Fiili egemenliği elinde bulunduran el-Kânimî ile Osman b. Fûdî'nin riyasetindeki oğlu Muhammed Bello'nun yazışmaları devam ederken amaçlarının bir olduğu ve birbirlerine zarar vermenin manasız olduğu kanaatine varınca, nihayetinde tarafların her ikisi de putperest kabilelerle aralarına doğuda Bornular ve batıda Fülâniler kalacak surette sınırlar çektiler. Ayrıca onlardan cizye alma ve Gobir, Katsina gibi sınır bölgelerinde birbirlerinin karşılıklı haklarına saygı duyma gibi bazı hususlarda da anlaşmaya vardılar.³⁸ Diğer taraftan Şeyh Osman, Hevsa topraklarının hâkimi Sultan Nafata, Gobir Emiri Yunfa ve Kaarta bölgesindeki putperest Bambara emirinin sert mukavemetiyle karşılaşsa da kısa sürede güçlerini kırmayı başardı. Ardından Amadu Lobbo'nun askeri güçleri, Segu ve Fülânilerin kontrolündeki Masina Halifelîği'nin topraklarını fethederek Tinbüktü'ye kadar ulaştı.³⁹

³⁵ Dixon Denham vd., **Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1822, 1823 and 1824**, C. I, II. Baskı, John Murray, London 1826, s. 45-46.

³⁶ Muhammad Fâdıl Ali Bâri - Sâid İbrâhîm Kiraydiyye, **el-Müslimûn fi Ğarbi İfrîkyâ**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2007, s. 198.

³⁷ Naîm Kaddâh, **İfrîkyâ'l-Garbiyye fi zillî'l-İslâm**, Mektebetü Atlas, Dımaşk 1960, s. 83, dipnot: 2; Ahmed Şelebî, **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye**, C. 6, Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısrîyye, Kahire 1981-82, s. 226; Abdurrahman Zeki, **el-İslâm ve'l-Müslimûn fi İfrîkyâ**, Basım yeri yok, Kahire 1969, s. 199; Ahmad Baba, **Mi'râj al-Su'ûd: Ahmad Bâbâ's Replies on Slavery**, Eds. ve Çev. John Hunwick ve Fatima Harrak, Université Mohammed V-Souissi, Rabat 2000, s. 27.

³⁸ Herbert Richmond Palmer, **The Bornu Sahara and Sudan**, J. Murray, Londra 1936, s. 269.

³⁹ Ghislaine Lydon, **On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa**, Cambridge Universtiy Press, New York 2009, s. 115; C. C. Stewart, "Frontier Disputes and Problems of Legitimization: Sokoto-Masina Relations, 1817-1837", **Journal of African History**, C. 17, Nu: 4, 1976, s. 497-514.

el-Hâc Ömer, 1838 yılında Sokoto'dan ayrıldıktan sonra uğradığı yerlerde pek çok kişi kendisine intisap etti. Maddi iktidar peşinde olduğunu düşünen bazı mahalli idareciler ise onun bölgelerine gelmesinden tedirgin oluyordular. el-Hâc Ömer, 1846 yılında daha önceki faaliyetlerinin etkisini görmek ve davetini güçlendirmek amacıyla Yukarı Senegal'deki Futa Toro'ya doğru yola çıktı. Senegal, Gambia ve Gine'yi dolaşarak, uğradığı yerlerde halkı irşad etti. Bu süreçte Senegal'de varlık gösteren bazı Tevârik kabilelerinin de büyük desteğini gördü. Özellikle Saredina'daki Sidi Hamid el-Bekkây, sâdık mütteliklerinden Tevârik ve Pöl savaşçılarından el-Hâc Ömer'e destek vermelerini sağladı.⁴⁰ Bu durum Batı Afrika'daki sûfi direnişin başarılı olduğunu göstermekteydi. el-Hâc Ömer'in Senegal, Gambiya, Kayor, Kaarta vb. yerlere olan seyahatleri, faaliyetleri ve bu bölgelerde hızla kabul görmesi Fransızları ciddi anlamda kaygılandırmıştı. Ömer'in varlığını hem sömürgelerinin geleceği hem de Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetleri açısından tehlikeli görüyorlardı. Bu yüzden Fransa, tarikatlar üzerinden yerel sultanlıkların arasını açmak için kullandığı siyasî hilelerinin yanında artık daha kanlı ve kalıcı rekabet ile çatışmalar çıkarmayı mümkün kılacak din istismarı politikasını benimsedi. Öncelikli olarak Batı Sahra'da önceden teessüs eden tarikatlar ile Senûsilerin arasını açmak için büyük çaba sarfetti. Kâdiriyye, Rahmâniyye ve Ticâniyye tarikatlarını hem kendileriyle hem de Senûsilerle çekiştirerek birbirlerine düşürmeye çalıştı. İşin içine siyasi sebepler de girince Sahra'da yayılmış olan tarikatlar, Senûsiliğe kısmen karşı çıkmışlar ve zaman zaman Fransızların politikalarına hizmet etmişlerdi. Halbuki durum tam tersi olmalıydı.

Sonuç itibarıyla tarikat önderleri veya tarikat mensupları arasındaki mücadele hem Müslümanlar arasındaki birlikteliği bozuyor hem de putperestlere İslâm'ın ulaştırılmasını zorlaştırıyor ve böylece özellikle Fransızlar bu çatışma ortamından beslenerek kolonileşme faaliyetlerini daha da genişletme imkânı buluyorlardı. Bunun en önemli örneklerinden bir diğeri de Ticâni şeyhi Ömer ile Kâdiri olan Masina Emiri Ahmed arasındaki mücadeleydi.⁴¹ Bu rekabet Segü toprakları, Tinbüktü, Nioro, Moritanya'daki Velâte, Dingiray, Kaarta ve Masina'ya kadar geniş bir coğrafyadaki

---

⁴⁰ Hourst, **French Enterprise in Africa: The Personal Narrative of Lieut. Hourst of his Exploration of the Niger**, Çev. Mrs. Arthur Bell (N. D'Anvers), Chapman&Hall, London 1898, s. 72-74.

⁴¹ Zekeriyâ Kurşun, "el-Hâc Ömer", **DİA**, C. XIV, İstanbul 1996, s. 417-418.

toplumları derinden etkiliyordu.⁴² Bu duruma tepki gösteren Şeyh Bekkay örneğinde olduğu gibi nüfuzu altındaki Tevârikler ve Künte kabilelerinin de desteğini alarak sunduğu çözümler, maalesef yine çatışma ortamının kızışmasına neden oluyordu.⁴³

Avrupa sömürgecilik tarihinde belirginliği artan Fransa, Osmanlı devlet ricâlinin Fransız dostluğuna verdiği önemin de farkında olarak Afrika üzerindeki hegemonyasını artırmak istiyordu. Kuzeyden güneye doğru yayılmacı bir siyaset güden Fransa, ilk adımını Osmanlıların hâkimiyetindeki Biskra garnizonunu 1844 yılında işgal ederek attı ve bölgedeki nüfuzunu bu sayede güçlendirmeye başladı. Bundan sonraki aşamada Gadamis'ten Nijer'in güneyine açılan Tâmesnâ pergelinde yoğunlaştı.⁴⁴ Zaman içerisinde Moritanya, Tunus, Çad, Mali ve Burkina Faso'da sayıları yüz bini aşan Tevârik azınlıklarını da kontrol altına alındı. Yüzbaşı de Bonnemain, 1856 yılında Sûf ve Gadamis güzergâhının tetkiki ve Gadamis ticaret piyasası hakkında geniş malumat elde etmek amacıyla görevlendirildi. Nitekim 1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün Avrupa devletlerinin ortak kefaleti altına alınması ve bu konvansiyonda Fransa'nın hâkim bir konumda olması da almış olduğu işgal kararlarında elini kuvvetlendirmişse de söz konusu de facto durum, Osmanlı Devleti'ni ihtiyatlı davranmaya sevketmişti.

Diğer taraftan “Sanayi İnkılâbı” bilhassa 1850'lerden sonra etkisini ciddi manada hissettirmeye başlamıştı. Bu dönüşümle birlikte fabrikalarda üretilen ürünlerde yaşanan stok fazlalığı, hem ürünleri satmak hem de ham madde açığını kapatmak için, Avrupalı devletleri yeni pazarlar aramaya zorladı. Üretimden yana ve yayılmacı olarak 19. yüzyıl Avrupa'sında büyük devlet olmak, sömürgelelere sahip olmakla eşdeğer görülmekteydi. Bu bakımdan “sömürgecilik politikası, sanayi politikasının doğurduğu bir çocuktur⁴⁵” ve tabii bir sürecin aksine yapay bir sorun olarak karşımıza çıkmaktaydı. Elbetteki bu aşamada misyonerler ve kâşifler, önemli görevler üstlendiler.⁴⁶ Bu yüzden memâlik-i şarkıyedeki diplomatların görüşü alındıktan sonra Duveyrier, Pélliser, Foureau ve Flatters gibi yüzlerce misyon Kuzey Afrika'dan Sahra'nın en iç kesimlerine,

---

⁴² “The Holy City of Timbuctoo”, **The Star**, S. 4931, 21 April 1894, s. 1; Paul Marty, **Études sur l'islam et les tribus du Soudan**, C. I, Éditions Ernest Leroux, Paris 1920, s. 204, 208.

⁴³ Capitaine Aymard, **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 21.

⁴⁴ Jeremy Keenan, **The Lesser Gods of the Sahara**, s. 2.

⁴⁵ Hauser (Ed.), **a.g.e.**, s. 292.

⁴⁶ Cezmi Eraslan, “II. Abdulhamid Devrinde Osmanlı Devlet Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği (Panislamizm) Faaliyetleri”, **Yüksek Lisans Tezi**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1985, s. 113-114.

buradan da Kongo'ya kadar görevlendirildi. Bu misyonları destekleyen en önemli kurumlardan Assemblée Nationale, Ministère des Travaux Publics, Société de Géographie ve Chambre de Commerce d'Algerie başı çekmekteydi. Diğer yandan Fransa, Sahra'da uygulanan işgal politikalarının icrasında sürat ve mesûriyet sağlayacağını bildiğinden askeri ve sivil idarenin muvazzaf kökenli olmak şartıyla tek bir şahsa tevdi edilmesini sağladı. Bu idareciler, büyük tehlikelerle karşı karşıya kalsalar da, elde ettikleri başarılar yüksek paye ve ödülleri de beraberinde getirdi.

Bu çatışma ortamındaki parçalı yapıya rağmen sömürgecilere karşı mahalli unsurlar mücadelesini sürdürüyordu. Bilhassa Şeyh Ömer, 1857 yılında Fransızların koruması altındaki Haso'yu aldıysa da onların modern ateşli silahlarla donatılmış askeri gücü karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. el-Hâc Ömer, 1856-59 yılları arasında Fransız karakol ve müstahkem kalelerine hücum ederek zaman zaman başarılar elde etti. Fransızlar onun çekildiği yerleri ateşe verince, el-Hâc Ömer onların Senegal nehri boyunca kurdukları ticaret merkezlerine saldırdı. Günümüzdeki Gine'nin başkenti olan Konakri'ye kadar ilerleyerek, Fransızların kontrolündeki Segu şehrini geri aldı. Bunun üzerine St. Louis'ten hareket eden Fransızlar da Senegal nehri boyunca ileri karakollar kurdular. Ömer'in muhalifleri Fülânileri, Tevâriklerin bazı kabilelerini ve Hamdallahi'deki Künteleri kendi saflarına çekmeyi başardılar. Buna mukabil Volof şehrindeki Ticâniler, Morlar, Tevâriklerin ve Arapların bir kısmı Fransızların karşısında yer aldı. Hususiyetle Tevârik kabileleri, meheri hecin süvari bölükleri halinde Muhammed Hubeyb ez-Zennâkî'nin komutasında silahlandılar.⁴⁷

Segu Hamadu (1810-1844), Fülâni İmparatorluğu'nun başşehri Masina'da eski gücüne ulaşınca, Fülânilerin tamamı ve Bambaraların büyük bir kısmı Müslüman oldu. Bilhassa Hamadu Segu (1844-1852), Tinbüktü üzerindeki hâkimiyetini tesis etti. Ancak halefi oğlu Hamadu Hamadu (1852-1862), el-Hâc Ömer'in 30.000 kişilik askeri birliği karşısında ağır bir yenilgi aldı⁴⁸ ve 1862'de Masina'nın merkezi Hamdallahi'yi ele geçirip savaşta ölen Ahmed'in yerine kendisini emir olarak ilân etti. Emirliğin sınırları güneydeki Dingiray'dan batıdaki Kaarta'ya, doğuda Segu'ya, oradan Masina'nın kuzeydoğusundaki Tinbüktü'ye kadar uzanıyordu. El-Hâc Ömer, 1861 yılında Araplara

⁴⁷ Muhammed Saîd el-Gaşşât, **et-Tavârik: Arabu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, 5. Baskı, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008, s. 231-232.

⁴⁸ R. Cornevin, "Fulbe", **The Encyclopaedia of Islam**, C. II, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 941.

ve Tevâriklere yardım ettikleri gerekçesiyle Kâdiri tarikatına bağlı olan Masina ve Bolar kabilelerine fiili olarak saldırdı. Ardından 1862’de Segu şehrindeki Berâbiş ve Kunte kabilelerinin üzerine yürüdü. Bu süre zarfında Fülâni, Bambara ve Dogon etnik gruplarının yaşadığı Mopti’deki Bandiagara dağlık bölgelerini kontrolü altına almayı başardı. Bunun üzerine Tevârik kabileleri başta olmak üzere bazı küçük emirlikler Ömer’e karşı, Kâdirilerin önderi Şeyh Sidi Ahmed el-Bekkây er-Regadi önderliğinde toplanmaya başladılar.⁴⁹ 1863’te kendisine karşı geniş bir isyan hareketi başlatılınca el-Hâc Ömer, oğlu Ahmed’i Segu’da bırakarak isyanı bastırmak üzere ordularının başına geçti. Yaklaşık bir yıl süren mücadeleler sırasında en önemli adamlarını kaybetti ve Degembere’de bir mağaraya sığındı. Muhalifler tarafından mağaranın bulunduğu alan ateşe verilince, el-Hâc Ömer, 14 Şubat 1864 tarihinde yanarak öldü. Bunun üzerine karşı saldırıya geçen Ticâniler, Fülânileri geri püskürterek Masina’yı tekrardan geri alınca, Tevâriklerin huzuru kaçtı. Yerine geçen oğlu Ahmed el-Kebîr el-Medenî (Ahmed Tâl), Heinrich Barth gibi bazılarının bölgedeki keşif faaliyetlerine izin veren Bekkây’ı ortadan kaldırdı ve Tinbüktü’yü de devletin sınırları içine dahil etti.⁵⁰

Sömürge misyonları, bu topraklara geldiklerinde bölgenin tarikat yapısını belirli bir çözümlenmeye tâbi tuttuktan sonra muhalif kanatta yer alan kabilerle ikili mukaveleler yapma yolunu denediler. Cezayir üzerinden Sudan ve özellikle de Tinbüktü’ye ulaşmak isteyen Marshal Péllisier’in teşebbüsü bunlardan biriydi, ancak Tevâriklerle uzlaşa sağlanamadı.⁵¹ Fransızlar bu misyon tecrübelerinden bir takım dersler çıkardılar ve ekilebilir tarım arazileri ile meraların inkıza uğratılması ile başta darı olmak üzere gıda temini noktasında Tevârikleri kendilerine muhtaç kılmalarının büyük öneme sahip olduğu sonucuna vardılar. Misyonların keşif süreçleri devam ederken aslen İtalyan olan Fransa hizmetindeki seyyah Pierre Brazza, 1873-74 yılları arasındaki Batı Afrika seyahati ile mahalli kabilelerle ikili anlaşmalar imzalamayı başardı. Dolayısıyla misyonların ulaştıkları topraklarda yaptıkları keşiflerin ilk aşamasını Büyük Sahra ve Batı Sudan’da yaşayan yerel kabileler teşkil etti. Bu nedenle başta Tevârikler olmak üzere Afrika kabileleri arasında mevcut dengelerin öğrenilmesi,

---

⁴⁹ Timothy Cleaveland, **Becoming Walâta: A History of Saharan Social Formation and Transformation**, NH: Heinemann, Portsmouth 2002, s. 147-153.

⁵⁰ ANM (Archives nationales du Mali) FA B 84, “Komutan Joffre’den Sömürge Valisine Mektup”, 13 Şubat 1894; Joffre, a.g.e., s. 149-163; Louis Frèrejean, **Objectif Tombouctou: Combats contre les Toucouleurs et les Touareg**, L’Harmattan, Paris 1996, s. 239-240.

⁵¹ “The Sea and the Sahara”, **The Star**, S. 2445, 24 January 1876, s. 4.

Sahra tarihinde önemli bir etken olan inişli çıkışlı Fransız sömürgeciliğinin anlaşılmasında ciddi bir yere sahiptir. Nitekim Afrika'nın hâkimiyetinin Büyük Sahra'dan geçtiği de tarihi bir hakikattir. Bu yüzden nüfuz mücadelelerinin yaşandığı bu süreçte Kuzey Afrika'dan Büyük Sahra'ya oradan da Afrika'nın farklı kesimlerine giden misyonların Tevârikler tarafından engellenmesi büyük önem arz ediyordu. Tevâriklerin bu tavrı, yol kesmekten öte sömürgeciliğe karşı bir mücadeleydi ve bu sayede kıtadaki kolonizasyon yaklaşık yarım yüzyıl gecikmişti.

el-Hâc Ömer'in ölümü sonrasında Fransızlar, 1893'te bölgedeki işgallerine hız vermeye başladı. Joffre'in komutasında bölgeye gelen Fransız askerleri, 10 Ocak 1894'te Niafunké'deki Songay kasabasına ilk saldırısını gerçekleştirerek yüze yakın kişiyi öldürdüler. Ayrıca Nijer Nehri boyunca geçmişte Tevâriklerin sindirmiş olduğu kabileleri birleştirerek onlara karşı bir cephe oluşturdular ve siyasi dengeleri değiştirdiler. Bu şekilde Fransızların Tinbüktü'deki hâkimiyetleri ve Sahra işgal politikaları Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti.⁵² Şayet 1854-1898 yılları arasında Faidherbe ile el-Hâc Ömer arasındaki mücadele, Fransızlar lehine sonuçlanmasaydı, Batı Afrika'nın tamamı İslâm sancağı altında birleşecekti. Bu tarihi olay, tıpkı Puvatiye mevkiinde yapılan savaşta Frankların başında bulunan Charles Martel'in Emevi ordusunu yenerek Müslümanları İspanya içlerine doğru çekilmeye zorlamasına benzemektedir.⁵³ Bu itibarla İslâm ordusunun bu mevkiide durdurulması, Avrupa Hıristiyan dünyası için büyük önem taşımaktadır. Tıpkı Puvatiye'deki gibi el-Hâc Ömer'in idaresindeki devletin ortadan kaldırılması sonrası, Fransızlar Batı Sudan'daki işgal politikalarının önünü açmış oldular.

el-Hâc Ömer'in kurduğu devletin yıkılmasıyla birlikte Fransızların sömürgeci politikalarına karşı Batı Afrika'daki mücadeleyi, Tevârikler ve diğer kabileler üstlendiler. Billhassa Tevârikler, Cezayir topraklarından güneye doğru inmek isteyen Fransızlar için büyük engel teşkil ettiler. Moritanya'nın doğusundaki Havz bölgesinde ikamet eden Şeyh Muhammed Fâdıl, Sahra bölgesindeki kabilelerin kuzeyle olan dayanışmasında köprü görevi gördü ve vefat edene kadar, yaklaşık 36 sene Moritanya'da Fransa'ya karşı mücadelesini sürdürdü. Fâdıl'ın oğlu Ahmed Heybe ise

---

⁵² Kurşun, "a.g.m.", s. 419.

⁵³ Ahmed Bâbâ Dume, *Lemha min Mâzî Afrîkyâ et-Târîh*, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz), varak nu: 11; Ernest Lavisse, *Histoire de France: depuis les origines jusqu'a la revolution*, Librairie Hachette, Paris 1911, s. 17-18; Abdülkerim Özaydın, "Belâtüşşühedâ", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 391-392.

Mağrib’de Ahdar Sultanlığı adıyla bir yönetim tesis etse de, Fransız ve İspanyol orduları karşısında güneye doğru inmek zorunda kaldı.⁵⁴

Trablusgarp, Sahra’ya açılan stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca Afrika’ya hükmetmek isteyenlerin vazgeçemeyeceği bir diğer kapıydı ki burası, kıtayıla sınır tahdidi yapılamayacak derecede çok geçirgen bir yapıya sahipti. Hinterland sınırları içerisinde yer alan Kânim, Bornu, Kavar, Zinder, Vadây, Borku memleketleri ve nüfuzu zayıfta olsa Tinbüktü, Trablusgarp Vilâyeti’ndeki yöneticiler tarafından idare ediliyordu ve buradaki yerel idareciler, Osmanlı valileri tarafından atanmaktaydı. Mahalli dengeleri gözeten Osmanlı siyaseti sayesinde bölge uzun yıllar barış ortamında yaşayabilmişti. Çad gölünün batısındaki Herrâve bölgesindeki Evlâd-ı Süleyman⁵⁵, Sahra’daki Berâbiş ve Tinbüktü’nün kuzeyindeki Tâvednâ kabileleri ise bazen huzursuzluk çıkarabiliyordu. Bunların dışında Nijerya’nın kuzeyinde yer alan Kânim bölgesindeki Verfelle kabileleri, Çad’ın doğusundaki Abeşe bölgesinde Mehâmid ve Evlâd-ı Râşid kabileleri, Nijer’deki Hıtmân, Ceâfire, Mukâriha ve Kazâzife kabileleri ile Çad’ın kuzeyindeki Faya bölgesinde yaşayan birçok farklı kabile barış ve huzur içerisinde hayatını sürdürüyordu. Ancak Fransızların bölgeyi işgale başlamlarıyla birlikte bu mevcut yapının, yerini yavaş yavaş kargaşa ve iç rekabet ortamına bırakmaya başladığı gayet açıktı.

⁵⁴ Ahmed Sidi, **Zâhîretü’-d-Devle**, Yazma Eser Nüshası (Tasnıfsız), varak nu: 75.

⁵⁵ Bâbîâlî, Trablusgarp Eyaleti’nde Sirte Körfezi ile Fizan arasını kontrol eden Evlâd-ı Süleyman kabilesi reisi Abdülcelil b. eş-Şeyh Ğays’ın isyanı nedeniyle zedelenen devlet otoritesini tesis etmek için Aşkar Ali Paşa’yı vali tayin etti. Ali Paşa, 1839 yılında Mısırta civarında Abdülcelil’i büyük bir hezimete uğrattınca, şeyh Kânim nam mahalle firar etti. Ancak Şeyh Abdülcelil çok geçmeden maiyetiyle birlikte vatana avdet etmek istediğini ilgili makamlara bildirdi. Ancak Trablusgarp Vilâyeti’nden Sadâret’e iletilen bu talep, bu kabilelerin altmış seneden beri yağma ve serkeşlikle meşgul olmaları ve Seyfünnasr’ın teminatını ve bu zâtın devlete verdiği güvenceyi hiçe saydıkları gerekçeleriyle reddedildi. Bunun üzerine başkaldırısını sürdüren Abdülcelil “gerilla” taktiği olan vur-kaç yoluyla yağmayı sürdürünce, 1842 Mayıs’ında Sirte yakınlarında pusuya düşürülerek yakalandı ve kardeşiyle birlikte idam edildi. Evlâd-ı Süleyman bu yenilgi sonrasında, Tevâriklerin de nüfuz sahasına giren Çad Gölü ve Fizan arasında dolaşmaya başladı. Bornu hâkiminin yeni kabile reisini ve beraberindeki iki yüz süvariye öldürmesiyle birlikte, diğer kabile fertleri Borku’ya çekilerek ticaret kervanlarını vurmaya başladı. Bu sefer de bölgede nüfuz sahibi olan Ayir Tevârikleri’nin hücumuna uğradılar ve büyük kayıplar verdiler. 1870’lerin başına gelindiğinde ise Kânim bölgesine hâkim oldular ve Vadây’a karşı Bornuluların müttefikiydiler. Fransızların Kânim’i işgal süreci başlayınca, bu devletin kendi topraklarındaki işgallerine karşı mücadelesine destek verdiler. Bütün bunlara karşın Senûsiler olaya müdahil oldular ve Evlâd-ı Süleyman kabilesi ile Tevârikler ve Tibular arasındaki süregelen anlaşmazlığın yerine, uzlaşa ve kardeşliği hâkim kıldılar. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **BEO**, 244/18300, 01/M/1311 (15 Temmuz 1893); L. Ch. Feraud, **Annales Tripolitaines**, Librairie Vuibert, Paris 1927, s. 387; Çaycı, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti**, s. 7, dipnot: 11; N. Levitzon, “Cad (Chad)”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. XII, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 164-165.

19. yüzyılın son çeyreğinde Trablusgarp ve Bingazi'deki hâkimiyetini muhafaza etmek isteyen Osmanlı Devleti, sadece Avrupa devletleriyle ikili diplomatik girişimlerde bulunmadı. Aynı zamanda 1895 tarihinde kuzeyden güneye tüm Trablusgarp'ın kalkındırılması ve ticaret hacminin artırılması maksadıyla iç güvenlik, yönetim, eğitim, gümrük, ticaret, ziraat, hayvancılık, ulaşım ve haberleşme gibi farklı konuları kapsayan otuz iki maddeden müteşekkil çok yönlü bir nizamnameyi uygulamaya koydular. Ancak 1897 yılında patlak veren Türk-Yunan Savaşı'nda kısa süreli olsa tüm dikkatlerini Akdeniz'e çevirmek zorunda kalan Osmanlılar, alınan savaş galibiyetin ardından tekrardan Trablusgarp ve Bingazi'ye yoğunlaştılar. Burada belirtilen bazı iyileştirme adımlarının devlet tarafından bizzat icra edilmesinin yanında vilâyet sınırları içerisindeki hinterland arazisine Osmanlı'nın "mutasarrıf ve malikiyet esbabının istikmal kılınması" için ahalinin "celb-i kulûb"u gerekmekteydi. Belirtilen bu tedbirlerin alınması dışında buraya kullanılmayan bazı silahların gönderilmesiyle Avrupalıların işgal girişimlerinin önüne geçilebileceği haliyle de Bâbîâlî'nin nüfuzunun takviye edilmiş olacağı bilinmekteydi. Bu yüzden bölgenin güney ve güneybatı bölgelerinde yaşayan Tevârik, Tibu, Evlâd-ı Süleyman, Evlâd-ı Râşid ve Şâti Arap kabileleriyle sıcak temas sürdürülmekteydi. Vilâyet idaresiyle olan bağlantı ise kabiliyetli ve dirayetli askerler, sivil memurlar ve din âlimleri aracılığıyla sağlanmaktaydı.

Sahra kabileleri arasındaki sürtüşmeler ve kavgaların ticaret güzergâhlarının güvenliğini tehlikeye soktuğu öteden beri bilinmekteydi. Bu güvensizliği ortadan kaldırmak için de Osmanlı ricâl-i devleti ciddi girişimlerde bulundu. Özellikle Büyük Sahra'daki ticaret güzergâhlarının akışını elinde bulunduran kabilelerle bir dizi görüşmeler yapıldı ve onlara bazı imtiyazlar tanındı. Bunların başında o dönemde nüfusları 54 bin olan Tibu Arapları gelmekteydi.⁵⁶ İvilimiden Tevârikleri ise coğrafi olarak Ayir merkeze alınırsa Tibuların batısında kalan topraklarda yaşıyordu.⁵⁷ Büyük Sahra'nın Tibesti dağlık bölgelerinde yarı göçebe hayat sürdüren ve kendi topraklarından geçen kervanları ücreti mukabilinde koruyarak iaşelerini temin eden Tibu-Reşâdeliler ile Kavar düzlüklerinde başta Bilma'daki memlehadan çıkarılan tuz

⁵⁶ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **Afrikâ-yi Osmanî'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fizan'a Dair Malumat**, İÜTY: 5002, İstanbul 1301 (1883), s. 30.

⁵⁷ Schirmer, , **Le dernier rapport d'un Européen sur Ghat et les Touareg de l'Aïr (Journal de voyage d'Erwin de Barry, 1876-77)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898; s. 102, dipnot: 2.

olmak üzere ellerindeki diğer toprak mahsüllerini genelde Büyük Sahra'yı nüfuzları altında tutan Tevâriklere ve Bilâdüssudan'daki sultanlıkların tüccarlarına satan Kavar Tibuları bulunmaktaydı. Tibu-Reşâdeliler ise ehemmiyetine binaen Osmanlı makamları tarafından vergiden muaf tutularak İstanbul'a olan sadakatleri güçlü kılınmaya çalışılmaktaydı.

Cezayir üzerinden Sahra politikalarını yürüten Fransızların arazinin yapısı yanında haberleşme ve irtibat kurmanın zorluğundan dolayı hâkimiyetlerini kalıcı kılma gayretleri zaman zaman sekteye uğruyordu. Ayrıca 1870-71 Prusya Savaşı'nın patlak vermesi de Paris ile Cezayir arasındaki idari ve askeri bağların zayıflamasına neden olduğundan, bölgeye takviye birlikleri sevk edilemiyordu.⁵⁸ Özellikle Kuzey Afrika'da neredeyse açıktan açığa yapılan silah ve barut kaçakçılığını kontrol altında tutmak ve göçebe kabilelerin muhtemel saldırılarını önlemek için Sahra hudutlarında bazı tedbirlerin alınması gerekiyordu. Çünkü Trablusgarp Vilâyeti Maltalı, İtalyan ve Rum gemicilerin Trablusgarp sahillerine rahatlıkla çıkardıkları silahlarla adeta cephaneliğe dönüşmüştü. Bu yüzden Fransa'nın Sömürgeler ve Denizişleri Bakanı Amiral Cloué, sömürge topraklarının güvenliğini temin edebilmek için Gabes'ten Gadamis'e kadar uzanan sahada etkili bir gümrük hattının kurulmak suretiyle silah ve barut kaçakçılığının önünün alınabileceğini, bu nedenle müttefik kabilelerin silah ikmalinden öte göçer kabilelerin ve ticaret kabilelerinin mübadele merkezi olan Gadamis'in işgal edilmesini Fransız Dışişleri Bakanlığı'na haber vermektedir.⁵⁹

Kuzey Tevâriklerinin hâkim olduğu bölgelerde yaşanan kıtlık ve kuraklıklar ise bu süreçte Fransızların lehine bir argümandı.⁶⁰ Bu sayede kabileler arasındaki siyasi dengeleri kendi menfaatleri doğrultusunda kolaylıkla kurmaya muvaffak oldular ve Tevârik kabileleri arasında soylu-köle temelli ayrılık tohumları ektiler. Bu yüzden Ezgar, Haggar ve İvilimmiden Tevâriklerinin yaşadıkları topraklarda görülen kıtlık ve beraberinde gelen kuraklığın, bu kabilelerin birbirine düşmesinde ve kendi aralarında yaşadıkları mücadele sürecinde doğrudan etkisi vardı. Bu sayede Fransızlar, Tevârik kabilelerine boyun eğdirme politikalarında ellerini kuvvetlendirdi. Özellikle 1882 yılında yaşanan büyük kuraklık bölgede yaşam süren Kuzey Tevârikleri'nden Kel Ahnet,

---

⁵⁸ A. Bernard - N. Lacroix, **La Pénétration Saharienne (1830-1906)**, Alger 1906, s. 57-62.

⁵⁹ Çaycı, **a.g.e.**, s. 60, dipnot: 173.

⁶⁰ Harding King, **a.g.e.**, s. 147.

Taytok ve Kel Gela kabilelerinin büyük bir kısmını olumsuz manada etkiledi. Bölgedeki küçükbaş sürüleri de telef olunca Tevâriklerin en önemli gıda maddesi olan süt kıtlığı yaşandı ve pek çok kişi bu süreçte hayatını kaybetti.⁶¹

1881 Temmuzunda patlak veren Güney Tunus'taki isyan, kısa zamanda büyüdü ve ülkeyi Güney ve Merkezî Tunus şeklinde ikiye böldü. Fransa hızla askeri tedbirlere yöneldi ancak tüm ülkedeki asayişin temininde yetersiz kaldı. Fransızların işgali karşısında Trablusgarp Vilâyeti'ne sığınan binlerce Tunuslu, Osmanlı Devleti'nin olaylara müdahale etmesini ümitle beklemekteydi. Trablusgarp'taki Müslüman halk ise Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Osmanlı Devleti'nin Tunus'a yardım etmesini ve Fransızların bu işgali karşısında tepkisini ortaya koymasını istiyordu.⁶² Durumun vehametini gören Osmanlı Devleti, muhtemel Fransız veya İtalyan askeri operasyonlarına mani olmak amacıyla Trablusgarp garnizonunu asker ve cephane bakımından takviye etti.⁶³ Trablus Belediye Reisi Ahmed en-Nâib, Vali Ahmed İzzet Paşa tarafından Tunus'taki durumu yerinde görmek ve ilgili makamları konuyla ilgili bilgilendirmek üzere görevlendirildi.⁶⁴

Bu askeri ve diplomatik hamleler, Tunuslu mültecileri ümitlendirecek şekilde yapılıncaya durumdaki rahatsız olan Fransa, Bâbîâlî'den Vali Mehmet Nazif Paşa'yı geri çekmesini istedi. Gelen baskılar karşısında II. Abdülhamid, bir yandan valiyi görevden alırken; verilen tavizin uluslararası sistemde oluşturacağı olumsuz imajı gidermek için Fransa'nın Trablus Konsolosu ile dostane ilişkiler sürdüren Türk Birlikleri Kumandanı Hüseyin Paşa'yı da geri çekti. Ancak valinin geri çağırılması, Osmanlı Devleti'nin izlediği Fransız aleyhtarı politikayı ve İslâmcılık siyasetinin terkedilmesi olarak algılanmamalıydı. Nitekim Padişah, Trablusgarp'taki Tunuslu mültecilerle sıkı ilişkiler kuran Medeniyye tarikatının önderi Şeyh Zâfir'in kardeşi Şeyh Hamza Zâfir'i 1881 Temmuzunda Trablusgarp'ta bırakarak verilen tavizi daha da hafifletmeye çalıştı.⁶⁵

⁶¹ Charles de Foucauld, *Poésies touarègues, Dialecte de l'Ahaggar*, C. II, Leroux, Paris 1930, s. 59-60.

⁶² Çaycı, "İtalya'nın Tunus'ta Üstünlük Teşebbüsü: Cedayda Meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi", *Tarih Dergisi*, S. XIII/17-18, İstanbul 1963, s. 219.

⁶³ BOA, *İ.AS*, Nu: 3269, 28/Ş/1298 (25 Temmuz 1881).

⁶⁴ Ahmed Sıdkî ed-Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nemuvvühâ fi'l-karni't-tâsîi 'aşer (H. 1202-1320)*, II. Baskı, Kahire 1988, s. 60; Feraud, *el-Havliyyâtü'l-Lîbiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatta'l-Gazvi'l-İtali (Anneles Tripolitaines)*, Trc. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, III. Baskı, Câmiatu Karyunus, Bingazi 1994, s. 523. Ahmed en-Nâib el-Ensârî, *el-Menhelü'l-Azb fi Târîhi Trablusgarb* isimli eserinde, Osmanlı Devleti tarafından kendisine verilen bu görevlendirmeden bahsetmemektedir.

⁶⁵ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*, s. 63.

Böylece Osmanlı Devleti, bir eliyle verdiğini diğer eliyle alarak bu tavizi hükümsüz bıraktı. Buna karşılık Fransızlar yaptıkları istihbari tahkikatlar neticesinde söz konusu sûfi yapının etkinliğinin yaygın olmadığı kanaatine varınca olayın üzerine fazla gitmediler.⁶⁶

1875 tarihinde Fransa Erkân-ı Harbiye dairesinde çizilen haritalarda Gadamis'ten Gat'a giden ticaret yolları Fransız bölgesinde bırakılacak şekilde çizilmişti ve bu durum, Osmanlı idaresine dayatılmaktaydı. Yani bölgenin sınır merkezlerini tespit etmeye çalışan Fransız askeri istihbarat organları, harita bürolarını propaganda aracı olarak kullanmaktaydı. Bu durumun farkına varan Mustafa Âsım Paşa, Fransızların bu tecavüzüne karşı siyasi ve askeri yönden stratejik bir konuma sahip ve siyahlar ülkesinin kilidi mesabesinde ehemmiyeti haiz olan Gat mevkiine müfrezeler göndererek bölgeyi derhal kontrol altına aldı.⁶⁷ Bu sayede Osmanlı Devleti, hem Tevârikler üzerinde hem de Sahra'dan Sudan'a doğru uzanan ticaret güzergâhlarına nüfuz edebilme imkânını kazandı.

Cezayir üzerinden Sahra topraklarını işgal politikalarını hızla geliştirebilmek için Fransa, 1883'te Mali'deki Bamako ve Yukarı Nijer'deki Vadây'ı işgal etti. Diğer taraftan zor şartlar altında yaşayan binlerce insanın belirsiz bir hudut boyunda toplanması, Fransız otoritesinin Tunus'a yerleşmesine engel teşkil eden diğer bir konuydu. Bu yüzden mültecilerin ülkelerine dönmeleri ve hudut boylarından uzaklaşmaları önemliydi. Trablus'taki Fransız Başkonsolosu Féraud'nun gayretleri ve baskıları sonucu 1884 sonlarına doğru Tunuslu mültecilerin büyük bir kısmı memleketlerine geri döndü. Kalanlar ise Fransa için problem teşkil ettiği için, durumun ciddiyetinin farkında olan Ahmet Rasim Paşa, çatışmaya sebebiyet vermemek için bunlara ya memleketlerine dönmelerini ya da Trablusgarp Vilâyeti'nin iç kesimlerindeki topraklara yerleşmelerini tebligatla ilettiler. Bu teklifi kabul edenler Bingazi'ye çekilirken; bu olumlu teklifi reddedenlere karşı ise Türk askeri birlikleri kuvvet kullanmak zorunda kaldı.⁶⁸ Bu durum bilhassa Trablusgarp Vilâyeti'nin Sahra

---

⁶⁶ İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdulhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan Yayıncılık, Ankara 2007, s. 60 [**Affaires Étrangères**, "N.S. Turquie, Panislamik Propagandası", 1902, Seri: B, Karton: 800, Dosya. 3].

⁶⁷ BOA, **İ.DH.**, 18969, 13/B/1270 (11 Nisan 1854), Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'nın yazısı.

⁶⁸ Bu rapor, Bingazi'de muhacir iskânına ve Fransız işgali altındaki Tunus sınırına dair bilgiler içermesi hasebiyle önemi haiz bir çalışmadır. II. Abdülhamid'e sunulan "**Trablus ve Bingazi'deki icra eylediğimiz Erkân-i Harbiye seyahatine dair olan talimat-i âcizânemizin hülasâsıdır**" isimli bu yazma eser, 57 varak ile 5 haritadan oluşmakta olup, 12/R/1308 (13 Teşrinisâni 1306) yani 25 Kasım

hudutlarındaki kabilelerin Fransız himayesine meyletmesinde etkili oldu. Zira Sahra iç kesimlerindeki kabilelerle Tunus ve Cezayirliilerin haberleşme ağları kuvvetliydi ve valinin bu sert tutumundan haberdar olmuşlardı. Ayrıca Ahmet Rasim Paşa bununla da yetinmeyip parlak bir geçmişi olan Fizan Mutasarrıfı Mustafa Faik Paşa'yı görevinden el çektirince, bu devlet adamı tarafından Sahra'daki nüfuzunu arttırmak amacıyla ihdas edilen Tibu-Reşâde ve Ezgar-Tevârik kazaları kendi hallerine bırakıldı. Hatta Bornu Sultanı'nın bu dönemde gönderdiği elçinin valiye Bilma tuzlalarının işletilmesi için bir mukavele imzalanması teklifine bile müspet cevap verilmedi.⁶⁹ Fransa, bu siyasi boşluğu fırsata çevirmek istiyordu. Dolayısıyla Tevârik kabilelerinin karşı koymaları sebebiyle Tinbüktü ve Çad'a nüfuzu kolaylaştıracak bir çözüm yolu üzerinde ısrarla durmaktaydı. Bu suretle bir taraftan Fas'taki Tuât'a ve diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Gat ve Gadamis'in batısına yayılmasını önlemek istiyordu. Nihayetinde Londra'da 4 Ağustos 1890 tarihinde İngilizler ile Fransızlar arasında yapılan görüşmeler sonucunda Batı Afrika'nın taksimi ve işgalinde kilit öneme sahip anlaşma akdedildi.⁷⁰

Arapların siyahların ülkesi dedikleri Bilâdüssudan, esasında üç kısma ayrılmaktaydı: Batı, Orta ve Doğu. Fransızların nüfuz sahalarına dahil etmek istedikleri bölgeler ise Senegal ve Nijer vadilerinin üst kısımlarından müteşekkil Batı Sudan ile Nijer vadisinin alt kısımlarını ve Çad Gölü havzasını içine alan Merkezî Sudan idi.⁷¹ Bilhassa Batı Afrika'nın taksimi noktasında İngilizler ile uzlaşan Fransızlar, öncelikle Trablusgarp'a gelen ticaret mallarının Cezayir üzerinden, Sudan'da ise Sûf-Gadamis-Gat yoluyla nakledilmesi içinde büyük çaba sarfetti. Fransa'nın izlediği bu politika karşısında Bâbîâli, İngiliz Büyükelçiliği'nin de gizlice uyarmasıyla⁷² Fransızların Tevârikler nezdindeki faaliyetlerinin derinlemesine tahkik edilmesi ve alınacak tedbirlerin bildirilmesi için Trablusgarp Valisi Mahmud Nedim Paşa'yı (1818-1883)

1890 tarihinde tamamlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. **İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi**, Nu: 8897, Harita Nu: 92552-92556.

⁶⁹ Çaycı, **a.g.e.**, s. 64, 69 [**Affaires Étrangères**, Trip. 24, Başkonsolosluktan Vekâlete, 19 Mayıs 1884, Nu: 7].

⁷⁰ Çaycı, **a.e.**, s. 77 [**Affaires Étrangères, İngiltere**, Trip. 851, Başkonsolosluktan Vekâlete, 17 Temmuz 1890, Nu: 153].

⁷¹ Mannings, **a.g.e.**, s. 5.

⁷² İngiliz Büyükelçiliği'nin bu teşebbüste bulunmasının temelinde, 19. yüzyılın başlarından 1878 Berlin Kongresi'ne kadarki süreçte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı görmesi ve bu durumu dış politika esaslarından biri olarak belirlemesi yatmaktaydı. Kısacası bu prensip, İngiliz iktisadi menfaatlerine muvâfık düşen bir durumdu.

bizzat vazifelendirdi.⁷³ Zira Fransa, Siyah Afrika'nın en kilit noktalarından biri olan Çad Gölü'ne çıkış elde etmiş ve Çad havzası, Fransız Afrika topraklarının birleşme noktası haline dönüşmüştü.⁷⁴

1878'ten sonra sömürge politikalarını değiştiren İngiltere, Londra'da gerçekleştirilen ikili görüşmeler sonrasında akdedilen anlaşmayla Akdeniz'den Say (Nijer üzerinde)-Barroua (Çad Gölü'nün batı kıyısı) hattına kadar uzanan bölgeyi Fransız sahası olarak kabul etti. Bu anlaşmayla birlikte hinterland nazariyesini Fransa, en geniş manasıyla tefsir ederek Cezayir'in hinterlandını güneyde Nijer nehrine kadar indirdi. Bu suretle Sahra ve Sudan'a nüfuz imkânını elde ederek 1894'te Goundam, Tinbüktü ve Say şehirlerini işgal etti. Orta Afrika'dan Cezayir'e gelen ticaret kervanlarından gümrük vergilerini kaldırarak, Gat üzerinden gelen ticaret kervanlarının buraya yönelmesini amaçladı.⁷⁵

Diğer taraftan Orta Afrika bölgesindeki Türk hâkimiyetini kabul eden en önemli güç unsuru, Râbih b. Fazlullah'ın Vadây, Bagirmi, Dâr Kûti, Bornu ve Kânim gibi hanedan devletlerini de hâkimiyeti altına alarak kurduğu "Râbih İmparatorluğu (1880-1901)" idi.⁷⁶ Râbih, hizmetinde bulunduğu Zübeyir Rahmet Paşa'nın⁷⁷ Kahire'ye çağrılması üzerine; 1880 yılında Dâr Kûti'ye gitti. Beş yıl gibi kısa bir sürede askeri olarak buraya yerleşmeyi başardı ve 1892 yılında Çad Gölü'nün güneydoğusundaki Bagirmi hâkimini mağlup ederek Bornu Devleti'ne de son verdi. Ancak bölgeye intikal eden Fransızların işgaline uğrayan Bornu, çok geçmeden tekrardan zaptedilerek Râbih'in kontrolü altına girdi.⁷⁸ Tevâriklerinde yaşadığı bu bölgeler, Sokoto, Zinder ve Kano da dahil olmak üzere Râbih'in hâkimiyetini kabul etti. Ancak Râbih'in artan akınları, çok kısa süreli de olsa Sudan ve Trablusgarp ticaretinin zarar görmesine sebep

⁷³ BOA, **İ.MVL.**, Nu: 21546, 15/S/1279 (2 Ağustos 1862).

⁷⁴ Baumont, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerin sömürge politikaları karşısında gösterdiği direnç, hem siyasi hem de iktisadi menfaatler bakımından önem teşkil etmektedir. Sahra ve Sudan ticaretinin Trablusgarp'tan başka bölgelere kaymasının önünü alabilmek ve kervanların emniyet içerisinde seyri için büyük gayret sarfettiği anlaşılmaktadır. Nitekim tüccara harç ve gümrük konusunda azami kolaylıklar gösterilerek, Fransızların Sahra'daki yayılmacı politikalarının önü alınmak istenmiştir. Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, **a.g.e.**, s. 26-27, 66.

⁷⁶ Râbih'in kurmuş olduğu bu devletin sınırları günümüzdeki Çad, Kamerun'un kuzeyi, Nijerya'nın kuzeydoğusu ve Nijer'in güneybatısındaki toprakların tamamını içine almaktaydı.

⁷⁷ Güneydoğu Sudan'da köle ve fildişi ticaretiyle uğraşan Arap tacir ve devlet adamıdır. Zübeyir Paşa ve Rabih b. Fazlullah hakkında detaylı bilgi için bkz. Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", **Osmanlı Araştırmaları**, S. XX, İstanbul 2000, s. 9-35.

⁷⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 257/18, 4 Mart 1317 (17 Mart 1901).

oldu, hatta ticaret kervanlarının yaklaşık üç-dört bin mil kadar iç kesimlere doğru yol aldığı Sahra güzergâhlarında kısmen değişmeler oldu. Zapt ettiği yerlerde kadın-erkek, çocuk-çocuk demeden bütün ahaliyi göçe zorlamasının da bu durumun ortaya çıkmasında etkisi büyüktü.⁷⁹

Birkaç yüz kişiden ve yaklaşık bin deveden oluşan Foureau-Lamy misyonunun Ayir'e tecavüzü ihtimali üzerine Trablusgarp Valiliği, vilâyetin iktisadi bakımından can damarı Kavar yolunun korunması için ilgili makamlardan gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁸⁰ Mutasarrıflık bu yolun güvenliğini temin için Şâti Araplarından oluşan Kuloğulları⁸¹ birliklerini bölgeye göndererek Tibu-Reşâde eşkiyasını ortadan kaldırdı.⁸² Güney Cezayir'den 1892 yılında yola koyulan Fernand Foureau, Kuzey Sahra'daki Ezgarların kontrolündeki Tassili bölgesi üzerinden Hammâde'ye varmayı başardı ve birçok Avrupalı gibi askeri kimliğini saklayarak sivil bir kıyafetle Cânet'e uğradı. Bu misyonun başarılı olmasıyla birlikte, Flatters'ın öldürülmesi sonrası kapanan keşif seyahatlerinin kapıları Avrupalılara tekrardan aralandı. 1894 yılında Tevârik reisleriyle görüşme fırsatı bulduğunda kendisinde oluşan intiba, Tevâriklerin Türklerle bu bölgede uzun zaman çıkar çatışması yaşadığıydı. Nedeni ise, Osmanlı idarecilerinin Gat şehrine silahla girilmesine izin vermemesi, bu durumun ise Tevâriklerin çok ağırına gitmesiydi.⁸³

1898 yılından itibaren “Afrika fâtihi”, “Afrika'nın Tatar Timur'u” ve “Kara Napolyon” gibi unvanlarla nâm salan Râbih, Fransız birliklerine karşı Türk bayrağını kullanarak mücadelesini sürdürmeye başladı. Ayrıca savaşlarda kırmızı, beyaz veyahutta yeşile yakın rengi olup üzerinde “لا إله إلا الله محمد رسول الله نصر من الله وفتح قريب” yazılı kendisine has bayraklar da kullanmaktaydı. Kendi hâkimiyeti altındaki topraklardan geçmek isteyen Fransızların görevlendirdiği Foureau, Binbaşı Lamy, Voulet-Chanouine ve Gentil misyonlarına karşı martini, kabaklı ve Mısır'ın remington cinsi dört bin kadar ateşli silahla donatılmış askeri birlikleri şiddetli mukavemet

⁷⁹ Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yi Kebîri'nde Seyahat*, Âlem Matbaası, İstanbul 1314, s. 112.

⁸⁰ BOA, **MV**, Nu: 97, 19/Z/1316 (30 Nisan 1899) tarihli karar.

⁸¹ Kuloğulları, Turgut Reis döneminden beri belli aralıklarla Trablusgarp'a gelen yeniçerilerin yerli veya Avrupalı esir kadınlarla evlenmeleri sonucu oluşan melez bir soydu. İbn Galbûn, bu çocuklarla ilgili asker evlâdı manasına gelen “Benü'l-Cünd” tabirini kullanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Halil İbn Galbûn, *et-Tezkâr fi men meleke Tarablus ve men kâne bihâ mine'l-Ahyâr*, Nşr. Tâhir Ahmedü'z-Zâvî, Kahire 1349, s. 146; Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, C. II, Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1936, s. 256.

⁸² Çaycı, *a.g.e.*, s. 127 [**H.A. 523**, Fizan İdare Meclisi'nin 08/06/1315 (20/07/1899) tarihli karar].

⁸³ Fernand Foureau, *Rapport sur ma mission au Sahara, 1893-1894*, A. Challamel, Paris 1894, s. 214.

gösterdi. Osmanlı Devleti, Sahra transit ticaret güzergâhlarında seyreden tüccara yardım eden ve emniyetlerini sağlayan⁸⁴ Râbih'in bu gayretleri yanında Sudan bölgesinde Fransızlara karşı sürdürdüğü mücadelelerinin bir neticesi olarak kendisini kıymetli bir hil'at ve donanmalı bir kılıç hediye ederek taltif etti.⁸⁵

Ubangi bölgesinde Fransa'nın özel görevlisi olarak bulunan Émile Gentil, Rabih'in elinden kurtulan Bagirmi sultanı Gavrang ile ticari anlaşma imzalamak bahanesiyle bölgeye geldi. Fransa'ya Çad Gölü ticaret güzergâhını açacak ve Rabih'i yok edecek bir himaye anlaşması imzaladılar. Fransa'nın mahalli idarecilerle yaptığı ikili anlaşmalar, esasında Râbih'in ele geçirmeyi planladığı toprakları da kapsıyordu. Diğer taraftan Fransızlar, ticari anlaşma bahanesiyle elde ettikleri imtiyazlar sayesinde ellerini güçlendiriyorlardı. Rabih'in muhalifleriyle yaptığı sözleşmelere "Rabih'e karşı himaye edilmeleri" maddelerini eklemeleri bu yüzdendi. Böylece bölgeye yapacakları işgallerin meşruiyet zemininin oluşmasına da olanak sağlıyorlardı.

Vâv bölgesindeki kırk kadar mahalli emirliği idaresi altına alarak hâkimiyet sahasını sürekli genişleten Râbih, Vadây sınırları içerisinde yer alan Bagirmi'yi 1898'de kendi idaresi altına aldıktan sonra Bahîretü't-Tâbiğa isimli mahalde tuttuğu savaşta Bornu Emiri Şeyh İbn Hâşim'i hezimete uğrattı. Dikva şehrini ordugâh olarak kullanmaya başlayan Râbih, Zinder, Kano ve Sokoto hâkimlerine birer mektup yazarak itaate davet etti ve karşılığında olumlu cevap aldı.⁸⁶ Bu durumdan rahatsız olan Fransızlar, bölgede derhal işgal teşebbüsüne giriştiler. 1899'da Takubao'da ilk defa Rabih ve askerleriyle çarpıştılar ve çok sayıda zayıt verdiler. Aynı yıl içerisinde Râbih, öncülüğünü Henri Bretonnet'nin yaptığı misyonu da ortadan kaldırınca Fransızlar ile arası iyice açıldı. Ateşli silah bakımından üstün konumdaki Fransa'nın ise bu bölgelerden çekilmeye hiç niyeti yoktu. Bu tutumunda Râbih'in müttefiklerinden silah temin edemediğini, casusları aracılığıyla öğrenmelerinin büyük etkisi vardı. Kuzeyden gelen Fransız askeri birlikleri güneyden gelen Émile Gentil komutasındaki Orta Afrika müfrezesiyle birleşti ve ordunun komutası Foureau-Lamy'ye verildi.⁸⁷

⁸⁴ BOA, **Y.PRK.UM**, 47/41, 14/Ra/1317 (23 Temmuz 1899).

⁸⁵ Râbih'e ihsân buyrulan bu hediyelerin toplam maliyeti, 11.045 buçuk tutmuş olup, Hâzine-i Hâssaca karşılanmıştır. BOA, **Y.MTV**, 26/C/1317 (19 Teşrînievvel 1315-1 Kasım 1899), 195/117.

⁸⁶ Sâdık el-Müeyyed, **a.g.e.**, s. 114-116.

⁸⁷ Palmer, **a.g.e.**, s. 269; Kavas, "**a.g.m.**", s. 23-26.

Görevlendirilen bu misyonun en temel hedefi, en başta Fransız Sudan'ı ile Sahra'yı birleştirerek Osmanlı Devleti'nin Kavar'daki emellerini önlemek amacıyla Ağustos-Kasım 1899'da Agades, Tissava ve Zinder mahalli sultanları ile Bilma Sultanı'nın temsilcileriyle görüşerek ikili anlaşmalar yapmak ve bu sayede Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu güçlendirerek, Nijer Sahra bölgelerinin işgali için uygun zemini hazırlamaktı. Yoksa Türklerin Trablusgarp hinterlandındaki ilerleyişini durdurmak ve bölgedeki muhtemel vuku bulacak herhangi bir Alman emelini bertaraf etmek mümkün olmayacaktı. Bu yüzden Fransızlar, Cezayir üzerinden Nijer'e ulaşan en kestirme yolu bularak bölgeye asker sevkiyatını kolaylaştırmak istiyorlardı. Bu sayede Damergu ile Damagarim ile Trablus arasındaki kervan yollarının güvenliği sağlanmış olacak ve Tibesti'nin işgali kolaylaşacaktı.⁸⁸ Çad Gölü'nün kuzeydoğusunu içine alan Bingazi hinterlandında ise böyle bir Fransız tehdidi söz konusu değildi. Çad Gölü'nün batısındaki (Nijerya) bölgeler ile Cezayir hinterlandında ise İngilizler ve Fransızlar, giderek aktif olmaya başlamıştı. Ancak Çad Gölü istikametinde yola çıkan Gentil misyonunda yer alan 300 kişilik birlikten 100'ü Ayir topraklarında Tevâriklerin attığı pusu sonucu öldürülünce tüm planlar geçici de olsa suya düştü.⁸⁹ Bu saldırı ise dünya basınında misyondakilerin ortadan kaldırılabileceğine dair endişe verici haberlerle büyük yankı buldu.⁹⁰ Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Sahra bölgeleri ile Çad Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısında güttüğü politikalarını giderek yoğunlaştırma zarureti hissetti.

Râbih'in tüm engellemelerine ve mücadelesine rağmen Foureau-Lamy beraberindeki muhafız birliğiyle birlikte Cezayir üzerinden Sahra'yı geçmeyi başararak Çad Gölü'ne vardı. İki yıl gibi kısa bir süre zarfında Bilâdüssudan'a ve oradan Tevâriklerin de yoğun bir şekilde yaşadığı Zinder'e ulaştı ve Şehu Bekir b. Ömer'in

---

⁸⁸ **Archives nationales de France (ANF) Paris**, Vincennes, S.H.A., Niger 3, dossier III, Sous/dossier a, pièce 2, "Sous-lieutenant Jean, Commandant la colonne du Damergou: Rapport sur la Question de l'Azbin, Djajidouna", 18 mars 1904; **ANN**, Niamey, "Instructions du Résident à Zinder, Peroz, au commandant du poste de Guidjigaoua", RASH Y (1972), 60.

⁸⁹ "French Expedition Attacked by Natives", **The Feilding Star**, C. XX, S. 218, 24 March 1899, s. 2; "A French Military Expedition", **The West Coast Times**, C. 25, S. 11250, 25 March 1899, s. 2; "Disaster to A French Expedition", **Marlborough Express**, C. XXXIV, S. 70, 25 March 1899, s. 2; "Attack on A French Expedition", **The Press**, C. LVI, S. 10804, 25 March 1899, s. 7; "France's Reported Reverse in The Sahara", **The Evening Post**, C. LVII, S. 72, 27 March 1899, s. 5; "The Soudan", **The Hawke's Bay Herald**, C. XXXIV, S. 11183, 27 March 1899, s. 3.

⁹⁰ "The Foureau-Lamy Expedition", **The Grey River Argus**, C. LVII, S. 10243, 27 March 1899, s. 3; "The Foureau-Lamy Expedition", **The Wanganui Chronicle**, C. XLIII, S. 15000, 27 March 1899, s. 2; "Affairs in Africa", **The Star**, S. 6445, 27 March 1899, s. 1.

(1880-1884) oğlu Ömer b. Bekir'i Bornu tahtına oturtturarak onunla anlaştı.⁹¹ Ayrıca Voulet-Chanouine misyonunda Topçu Yüzbaşı Paul Joalland, Teğmen Louis Peteau, Yüzbaşı Marine-Marc Pallier ve Dr. Henric de yer almaktaydı ve beraberlerindeki müfreze birlikleri ağır makineli silahlarla teçhiz edilmişti. Çad havzası başta olmak üzere Batı Afrika'daki işgal ettiği tüm toprakları tek bir idari yapı altında toplamak isteyen Fransa'nın gönderdiği bu askeri birliklerden sadece Paul Joalland'ın müfrezesi Çad'a ulaşmayı başarabildi. Ancak Râbih ile tutuştuğu savaşta ağır bir yenilgi alınca, askeri birlikleriyle birlikte Zinder'e geri çekilmek zorunda kaldı.⁹²

Brazzaville, Nijer ve Tunus üzerinden gelen destek birlikleri sayesinde tekrardan güçlenen Fransız işgal ordusu, karşı saldırıya geçti. Râbih başşehri Dikvey'i korumak için Şari Nehri üzerinde mevzilense de bu dört Fransız misyonu ve beraberindeki askeri güçlerle 22 Nisan 1901 tarihinde tutuştuğu savaşta yenildi, başı kesilerek öldürüldü ve bu süreçle birlikte Çad havzası da Fransa'nın işgaline açıldı.⁹³ Bu süreçte Hükümet Komiseri Gentil ile koordineli hareket eden Joalland ve Meynier, Komutan Lamy ile de sürekli temas halindeydi. Bu durum Murzuk-Çad Gölü havzası arasındaki kervan yollarını tehlikeye attığı için Trablusgarp ile Merkezî Afrika arasındaki Türk menfaatleri büyük zarar görebilirdi. Zira Sudan Mehdisi'nin İngilizler'e Doğu Sudan'da ve Râbih'in Bornu'da Fransızlar karşısında yenik düşmeleri, akabinde Tuât yurdunun Fransa eliyle işgal edilmesi ve böylece sömürge birliklerinin kuzeye doğru ilerleyişi Mehdi es-Senûsi'yi Türklere iyice yakınlaştırdı. Nitekim tüm bu işgaller, Afrika'nın bu bölgelerinin sömürgeci devletler tarafından daha kolay ele geçirilmesinin zeminini hazırladı. Çünkü her iki teşebbüs de bölgedeki mevcut mahalli savunma gücünü tamamen yok etmişti. Bu süreçte Osmanlı Devleti, bölgede hak iddia etmeyi sürdürdüğü için Sahra'da etkin nüfuza ve büyük bir mukaddem ağına sahip olan Senûsi tarikatı üzerinden bir politika geliştirdi. Fransızların bu bölgedeki işgal girişimleri, Senûsiler tarafından Büyük Sahra'nın derbendleri ve kapılarında mahalli halkın örgütlenmesiyle yavaşlatıldı. Bu mücadeleler, Tevârik ve Tibu kabileleri vasıtasıyla sürdürüldü.⁹⁴

---

⁹¹ Aymard, **a.g.e.**, s. 29.

⁹² Geoffry Regan, **More Military Blunders**, Carlton Books, London 2004, s. 165.

⁹³ Mannings, **a.g.e.**, s. 64; George Childs Kohn, **Dictionary of Wars**, II. Baskı, Routledge, Newyork 2013, s. 102.

⁹⁴ Seyyid Muhammed Mehdi'nin, Mısır Sudanı Mehdisi'nin ittifak ve birlikte hareket etme teklifini reddetmesi de bu süreci hızlandırmıştır. Seyyid Mehdi'ye göre, bu talebe olumlu cevap vermek karşı tarafın mehdilik iddiasını tasdik etmek manasına gelmekteydi. Bu durumda kendisinin "kutb ve ğavs"

Trablusgarp Kumandanı ve Vali Vekili Recep Paşa'nın etrafında kümelenen Jön Türkler, Trablusgarp Vilâyeti'nin İtalya'nın iktisadi nüfuzu yanında Fransızlar tarafından da vilâyetin batı ve güney sınırlarının devamlı surette ihlal edilmesi karşısında Osmanlı merkez idaresinin tavrını net olarak ortaya koymamasından rahatsızlık duymaktaydı. Öyle ki Recep Paşa'nın Mabeyn'e hitâben sarfettiği "Siz bu vilâyeti sattınızsa, ben harp etmeden vermem!" sözü tarihe unutulmaz bir not olarak düşülmüştü. Zira Fransa işgallerine ara vermeden devam etmekte, fakat Bâbiâli ise bu konudaki tepkisini, uluslararası konjonktürün el vermemesi sonucu net olarak ifade edememekteydi.⁹⁵ Buna rağmen giderek etkisini hissettirmeye başlayan İtalyan baskısı yanında Fransızların Trablusgarp hinterlandı sınırları içerisinde yer alan Gat'a doğru sokulmaları üzerine Müşir Recep Paşa, Seraskerliğe çektiği 27 Temmuz 1902 tarihli şifreli telgrafla bölge siyasetine yön verebilmek için ne yapılması gerektiğiyle ilgili görüşlerini de ilgili makamlara aktarmayı ihmal etmedi.⁹⁶ Hususiyetle mahalli unsurlardan istifade edilerek teşkil edilecek olan heyecanlı birlikler vasıtasıyla düşman taarruzunun engellenebileceği, siyasi hinterlandın verdiği salâhiyetten istifade edilerek daha kuvvetli birliklerin tertibinin gerekliliği ve bölgede görevlendirilecek memurların mahalli lisana aşına olmalarına dikkat edilmesi gibi birtakım tavsiyeler sonrasında Halifelîğin bölgedeki etkisinin arttırılması gayesiyle Hilâfet makamı adına aşiretler arasında dolaşmak üzere doğu ve batı bölgelerine gönderilecek görevlilerle ciddi hizmetlerin ifa edilebileceği noktasında İstanbul'u haberdar etti.⁹⁷ Buna rağmen Serasker Rıza Paşa'nın Erkân-ı Harp Dairesi'ne gönderdiği yazılardan kendisine cevap verilmediği ve hatta alınan karar ve verilen emirlerin ivedilikle işleme kon(a)madığı anlaşılmaktadır.⁹⁸

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Trablusgarp hinterlandı arazisinde yoğunlaşan işgalleri etkisiz hale getirmek amacıyla başvurulacak tedbirler noktasında merkez ile yazışmalar devam ediyordu. Ancak bu süreçte Fransa Batı ve Merkezî Afrika

---

olarak telakki edilen manevi gücünü, sınırlandıracaktı. Zaten Sudan Mütamehdi hadisesi, Bahrü'l-Gazel ve Mısır Sudanı'ndaki faaliyetleriyle Senûsilerin hareket sahasına darbe vurmuştur. Bu yüzden Seyyid Mehdî, geleceği şüpheli olan bu harekete, kendi davasını rapt etmedi. Filibeli Ahmed Hilmi, **Senûsîler, XIII. Asrın En Büyük Mütefekkiri İslâmiyesi: Seyyid Muhammed es-Senûsî, Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü'l-Mehdî ve Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senûsîler**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1325, s. 90-91, 98-100.

⁹⁵ Ebü'l-Muzaffer Recep, **Trablus Ahvali**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1327, s. 90-91.

⁹⁶ BOA, **Y.MTV**, 230/119, 21/S/1320 (30 Mayıs 1902).

⁹⁷ BOA, **Y.PRK.ASK**, 183/62-1, 21/R/1320 (28 Temmuz 1902).

⁹⁸ BOA, **Y.PRK.ASK**, 183/62-2, 21/R/1320 (28 Temmuz 1902).

politikalarının bir gereği olarak Şari ve Çad'ın ötesi, Vadây toprakları ile el-Hâc Senûsi'nin nüfuzu altındaki bölgeleri kontrol altına almanın planlarını yapıyordu. Zira bu bölgeler, Afrika'nın batısı ile orta kısımlarının kalbi mesabesindeydi ve Şari'nin doğusu, Yukarı Ubangi'nin kuzeybatısı ve Bahrü'l-Gazel'in batısı ile Vadây'ı kapsamaktaydı.⁹⁹ Bu süreci hızlandırmak isteyen Fransa, Cânet'teki Tevârik kollarından Kel Ulli (Villi) kabilesine boyun eğdirebilmek için Yüzbaşı Touchard komutasında bir misyon görevlendirdi ve bu grup da bölgedeki keşfini 19 Ocak 1905 tarihinde başarıyla tamamladı. Kırk gün konakladığını iddia ettiği bu bölgede herhangi bir Osmanlı varlığının olmadığını ve işgal için uygun bir zeminin olduğunu ilgili birimlerine haber verdi. Ancak Tevârik ileri gelenleri, Fransızları bu bölgede istemediklerini ve şayet burada daha fazla kalacak olurlarsa Osmanlı Devleti'nin topraklarına tecavüz etmiş birisi gibi muamele göreceği tehdidi karşısında beraberindeki askerlerle bölgeyi terketmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁰ Başka bir Fransız birliği, Merkezî Afrika'nın en önemli tuz yataklarından Bilma'yı 16 Temmuz 1906 tarihinde işgal ederken¹⁰¹, ayrıca Temassinin'de Fort Flatters adıyla bir blokhavz inşa etti. Nihayetinde aşamalı olarak Haggarların toprakları, sonrasında ise Ezgâr Tevârikleri'nin merkezi Cânet daha önce zikredildiği üzere Tidikelt Kumandanı Yüzbaşı Niéger tarafından işgal edildi.¹⁰² Bütün bu çabalara rağmen Cânet için hayati öneme sahip Gat şehri, halen Osmanlı desteğindeki Tevârik sultanlarından Şeyh Amud'un elindeydi.

Osmanlı nüfuzunu kabul eden Sahra'nın güney kabileleri, örgütlenerek Fransızlarla mücadeleyi aralıksız sürdürüyorlardı. Bu süreçte Senûsi tarikatı Fransız işgallerine karşı maddi ve manevi yönden çok önemli bir destektir. Kânim'de Fransızlara karşı Şeyh Senûsi'ye bağlı yerli halk ile Tevâriklerin birleşerek saldırıya geçmesi bu politikanın bir tezâhürüydü.¹⁰³ Ahmed eş-Şerif, Borku ve Tibesti'ye Osmanlı askerlerinin gönderilmesini ve Kufra'da kaymakamlığın ihdas edilmesini istedi.

---

⁹⁹ Lieutenant Paulhiac, **Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg**, Librairie Plon, Paris 1905, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁰⁰ Abdülkadir Câmî Bey, "Cânet meselesine dair", s. 155.

¹⁰¹ Pierre Gentil, **Confins Libyens, Lac Tchad, Fleuve Niger**, Charles-Lavauzelle, Paris 1946, s. 75.

¹⁰² Lt. G. Gardel, **Les Touareg Ajjer**, Éditions Baconnier, Alger 1961, s. 275.

¹⁰³ BOA, **DH.MKT**, 527/20, 13/Ra/1320 (6 Haziran 1318/ 20 Haziran 1902).

Muhammed Abdullah es-Sünnî'yi ise zaviye kurması için Vadây'ın başşehri Abeşe'ye gönderdi. Osmanlı idari makamları, bu uyarıları dikkate aldı.¹⁰⁴

Fransa, Bilma'ya yerleşerek Cânet-Temassinin ve Vargla üzerinden Sudan ticaret yolunu Tunus veya Cezayir'e çevirmeyi planlıyordu. Bu takdirde Tevârikler için büyük önem taşıyan Gat ve Gadamis bütün önemini yitirecekti. Fransızların bu hamlesini boşa çıkarmak amacıyla Gat Kaymakamlığı vazifesini ifa etmek ve Cânet'te önceden tesis edilen müdüriyetin ihyasını temin maksadıyla Kolağası Abdülkadir Câmi Bey, Bâbiâli tarafından görevlendirildi. Uluslararası dengeler açısından siyasi ortam ve konjonktür müsaitti. Zira Rusya, 1905 yılında Japonya'ya yenilmiş ve Avrupa'daki siyasi dengeler Üçlü İttifak'ın (Almanya/Avusturya-Macaristan/İtalya) lehine dönmüştü. Avrupa'da Alman üstünlüğünü savunan Bismarck sonrasında Almanya'nın Rusya'ya karşı güttüğü politikalar da değişmiş ve Alman baskıları sonucu Fransız Delcassé, bakanlıktan el çektilmiş. En önemlisi ise Fransa, Fas buhranı ile uğraştığı için bu rekabette safını belirleme noktasında kararsız kalmıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği heyet hazırlıklarını aşikâr bir surette yapınca Fransa, durumdan haberdar oldu ve diplomatik baskıya başladı. Nitekim 1894'te Rusya ile bir askeri ittifak antlaşması yapan Fransa, bu hamlesini uluslararası sistemde Bâbiâli'ye karşı bir siyasi baskı aracı olarak kullandı. Çok geçmeden Fransa'nın bu baskıları netice verdi ve Cânet'in her iki tarafça işgal edilmemesi ve bu bölgede statükonun korunması karara bağlandı. Ancak bu durumun yerel otoriteler tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlandığı anlaşılmaktadır. Zira tüm baskılara rağmen Câmi Bey, üstlendiği bu görevini 1906 kışında muzafferiyetle sonlandırdı. Cânet ve Tevârik işine memur iken, 30 Mayıs 1907 tarihinde Trablusgarp Vilâyeti dahilindeki Gat kazası kaymakamlığına tayin olundu¹⁰⁵ ve Tevârik kabilelerinin ileri gelenlerine onların Türk vatandaşı olduğunu gösterir çok sayıda nüfus tezkiresi de dağıttı. Murzuk ile buraya on beş günlük mesafede bulunan Gat arasında deve ile posta görevini de bu kabilelere verdi.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ali Muhammed Muhammed Sallâbi, **es-Simârü'z-Zekiyye li'l-hareketi's-Senûsiyye fi Libyâ: İmâm Muhammed Ali es-Senûsî**, Mektebetü't-Tâbiîn, Kahire 2001, s. 274-275.

¹⁰⁵ Olcay Özkaya Duman, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Parlamento Yaşamında Muhafız Bir Mebus "Cami Baykut"", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-**, 2015, S. 13, s. 401, EK. 3 [Dışişleri Bakanlığı Arşivi, M.371/184.13.8.30, s. 2].

¹⁰⁶ Gardel, **a.g.e.**, s. 242. Cânet civarında sâkin bazı Tevârik kabilelerinin, öteden beri livaya tâbi olduklarını ve hatta kendilerine beş Osmanlı nüfus tezkiresi verildiğini savunarak, topraklarına Fransızlar

Câmi Bey, Gat kazası kaymakamlığı yaptığı sırada Sudan'a gidip gelmekte olan tüccar kabilelerinden 170.000 kuruşu aşkın muhafaza vergisi topladı¹⁰⁷ ve hazineye ait bu vergileri silsileli bir şekilde kaza, liva ve vilâyet muhasebe-maliye kalemlerine kaydettirerek, doğrudan doğruya kaza mal müdürlüğünün kontrolüne devretti ve belediyenin tasarrufuna bıraktı.¹⁰⁸ Ayrıca Ezgar Tevârik Sultanı Şeyh Amûd, Tevâriklerin diğer ileri gelenlerinden Vrağın ve Mingasatin reisleri İngadâzen ag Abakada ve Bû Fenâyet'i Türklere sadakatle bağlayarak başarıyla sürdürdü.¹⁰⁹ İlerleyen süreçte kabilelerin muhafızı sıfatıyla Bû Fenâyet istihdam olundu ve bu vazifesine mukabil kabilelerin rüsûmundan aylık 200 kuruş maaş bağlandı. Sonradan bu rüsûmun lağvıyla kesilen maaşının, Tehnika Müdürü sıfatıyla Hazine'den verilmesine müsaade buyruldu.¹¹⁰ Bilhassa Şeyh Amûd'un oğulları Şeyh Muhtar ve Şeyh Uh b. Ahlahim bu ittifaka büyük katkı sağladılar ve diğer kabile resileriyle birlikte Fransızlara karşı hem batıda hem de kuzeyde mücadelelerini sürdürdüler.¹¹¹

Türklerin bu bölgedeki faaliyetleri ise 1911 yılında Çad Gölü bölgesinde Borku kazasını kurmakla görevli Rıfki Bey'in kuzeydeki Murzuk'tan Tibesti'ye; oradan da Çad'ın kuzeyindeki Faya'dan Ayn Galakka'ya kadar inmesi ve Abeşe şehrini kendilerine üs edinmeleriyle bu bölgedeki Osmanlı varlığı, aktif bir siyasete dönüştü. Tüm bu mücadeleler sürerken Türk-İtalyan savaşının patlak vermesi, Rıfki Bey'i cepheye dönmeye zorladı. Bölgenin kontrolünün Senûsilere bırakılması, bu siyasi

---

tarafından yapılan saldırılar karşısında Osmanlı himayesini talep etmeleri de bu bilgiyi teyit etmektedir. BOA, **DH.ŞFR**, 663/37, 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910).

¹⁰⁷ Câmi Bey, ticâret kabilelerinden malları (deve yükü) başına, yaygın olarak kullanılan mahalli para cinsinden 3 adet sim-i bahrî tahsil ettiğini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. "Abdülkâdir Câmi Bey'in topladığı bu paraları nerelere harcandığının ibraz edilmediğine dair Meclis Riyâset-i Celîlesine hitâben yazılan şikâyet dilekçesi", **Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi**, 27 Mayıs 1322 (9 Haziran 1906).

¹⁰⁸ "Câmi Bey'in kendisine isnat edilen zimmete geçirme iddiaları hakkında Fizân Mebûsu Muntehâbı unvanı ve kendi imzasıyla gönderdiği cevabî savunma dilekçesi", **TBMM Arşivi**, 6 Haziran 1325 (19 Haziran 1909). Hums Mebusu Mustafa Efendi'nin tavrına karşı Câmi Bey'in müdafaasının tam metni için ayrıca bkz. Koloğlu, **Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Kitapları, İstanbul 2003, s. 64-65.

¹⁰⁹ BOA, **İ.DH**, 12/M/1324 (8 Mart 1906). 1908 tarihinde Gat'a kaymakam tayin edilen, Osmanlı askerî memuru (1. Tabur, Mülâzım-ı Evvel) Abdülkadir Câmi Bey, aynı yıl içerisinde Süvari Yüzbaşısı iken Fizan mebusu seçilince İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır. **Salnâme-i Askerî (1908)**, Matbaa-i Askeriyye, Dersâadet Sene-i Mâliye 1324, s. 767. Aradan geçen yaklaşık dört yılın ardından müddet-i kânûniyeyi ikmâl eylediğinden bahisle istifasının kabulüyle sınıf-ı ihtiyât kadrosuna nakledilmiştir. BOA, **İ.HR**, 11/111, 11/M/1330 (1 Ocak 1912).

¹¹⁰ BOA, **DH.SYS**, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911), Lef. 68.

¹¹¹ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 167.

hamlenin etki gücünü zayıflatsa da mücadele devam etti.¹¹² Bu durumun farkında olan Fransa, Kânim'i işgal etmesi sonrasında Senûsilerle çatışmaya başlayınca Bâbîâlî, bölgedeki haklarını fiili olarak garanti altına almak ve Fransız ilerlemesini durdurmak için Murzuk-Kavar-Sudan ticaret güzergâhı için önem teşkil eden Bilma'ya asker sevketti. Bu teşebbüsüyle Osmanlı Devleti, Trablusgarp hinterlandı üzerindeki Türk hukukunu garanti altına almayı amaçladı. Zira Fizan Mutasarrıflığı'nın merkezi Murzuk ve Gadamis'ten düzenli olarak gelip giden ve buradaki çarşı-pazarları Merkezî Afrika ve Çad havzasının farklı yerlerine bağlayan ticaret kervanlarının faaliyetleri, Sahra'daki yerli kabileler aracılığıyla kolay bir şekilde sürdürülmekteydi.

Bunun üzerine Fransa, karşı bir hamle olarak bölgeye gönderdiği Loffler taburu sayesinde 1914 yılında Tibesti'yi işgal etti. Ancak aynı yıl içerisinde Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi bu işgal sürecini akim bıraktı. 16 Temmuz 1916 tarihinde Fransızlar tarafından ikinci kez işgal edilen ve verimli vahalara sahip Cânet'i tekrar kontrol altına almak için harekete geçen Osmanlılar, burada bulunan dört yüzün üzerindeki Senegalli askeri esir ederek Mısırata'ya gönderdiler. Stratejik önemi haiz bir konumda bulunan bu bölgeden hareket eden bir kabile Kânim-Bornu'dan Damergu, Ayir, Cânet ve Trablusgarp'a kolaylıkla ulaşabilmekteydi. Ayrıca burası, Ayir ve Gat arasındaki Fervân'a ve Kano'dan hareketle Zinder, Agades, Canet ve Trablusgarp istikametinde giden kervanların menzil noktalarından biriydi.¹¹³

3. Avrupalı Misyonların İnşa Ettikleri Tevârik İmajı

Afrika kıtasına ulaşan misyonerlerin, kâşiflerin ve seyyahların söylemleri üzerinden geliştirilen Tevârik imajı, Fransa'nın sömürge politikalarının daha iyi anlaşılması açısından büyük önem arz etmekteydi. Zira Fransızların Tevârik algısı, en karmaşık konulardan biridir ki asıl odaklanılması gereken oluşturdukları algıyı dünya kamuoyuna yansıtma metotlarıdır. Bu bağlamda Cezayir'in işgali sonrası Sahil bölgesinin sürece dahil edilmesi ve daha ötesine geçme arzusu başta Fransızlar olmak üzere Avrupalıları, Afrika'daki çöl toplumlarıyla temas kurmaya ve tanışmaya sevketti. Bu süreç öncesinde Avrupalılar için Tevârikler, genel manada bilinmeyen bir

¹¹² Jean-Louis Triaud, *La Légende noire de la Sanûsiyya: une confrérie musulmane saharienne sous le regard français*, C. II, Editions de la Maisons des sciences de l'homme, Paris 1995, s. 730.

¹¹³ M. Mesuer-R. Pirson, "Une problématique de passage chez les populations du Hoggar-tassili: du nomadisme à la sédentarité", *Civilisations*, 26/1-2, 1976, s. 68.

toplumdu.¹¹⁴ Ortaçağlardan beri çöl, mekânsal tasavvur bakımından iki şekilde anlaşılıyordu. Bunlardan birincisi, çölün ve sakinlerinin “vahşi”likle eşdeğer görülmesiydi. Diğeri ise çölün, uygarlıktan uzak kalmış insanların yaşadığı ve bedensel iştahlara ulaşmanın zor olduğu bir mekân olmasıydı.¹¹⁵ Buna binaen başta Tevârikler olmak üzere Büyük Sahra’da yaşayan göçer kabileler, mukaddem zihnin tasavvur mekanizmasınca dünya toplumlarına “zalim, kültürsüz, hırsız ve haydut” olarak tanıtıldılar. Onlara göre bu toplumlar feodal uygarlıkların ilk dönemlerini yaşayan, kapalı topluluklardı. Bu insanlarla mülaki olan öncü seyyahların gözündeki ilk imaj, Araplara karşı takınılan “öteki” tavrıyla benzerlik göstermekteydi. Bu karalama sürecine ise hem İngilizlerin hem de Fransızların “peçeli vahşiler” sloganıyla kitle iletişim araçları üzerinden her türlü desteği verdiği görülmekteydi.¹¹⁶

İlk Avrupalı seyyahların, bu peçeli kabilelere ilişkin çizdikleri imaj, öncelikle “gevşek Müslüman” söylemiydi.¹¹⁷ Avrupalıların Tevâriklere ilişkin çizdikleri bu olumsuz imaja karşın Osmanlı algısındaki tasavvur farklı bir boyut arz etmekteydi. Türkler, Tevâriklerin İslâm hakkındaki bilgilerinin yetersiz olduğunu ve marabuların onları istedikleri gibi yönlendirdiklerini düşünmekteydiler. Örneğin Abdülkadir Cami Bey (ö. 1859), bir takım yanlışlardan masun kılan bir derinlikten ziyade sarık bağlanmasında olduğu gibi şekilsel dindarlığa ağırlık verdiklerini ifade etmekteydi. Bununla birlikte Avrupalılardan farklı olarak, Osmanlı inşacı kimliğini izhar etmiş ve din algısının geniş kitleler düzeyinde etkin olması bağlamında, özellikle de sömürgeciliğin bölgeye gelmesine kadar ki dönemde Kâdiriyye, Ticâniyye ve sonrasında Senûsiyye tarikatlarının eğitim sistemi ve medreselerine önem vermişti. Bu şekilde Tevârik kabilelerinin siyasî, dinî, iktisadî ve ictimai manada her alanda ilerlemesine ön ayak olunmuştu.

---

¹¹⁴ Tevârik kabileleri, bazı Tevârik uzmanları tarafından kaleme alınan eserlerde tıpkı Eskimolar, Kızılderililer ve Avustralya’daki Aborjinlerle aynı mesabede görülmekte ve bunlar Dördüncü Dünya toplumları arasında zikredilmektedir.

¹¹⁵ Danielle Lecoq, “Place et fonction du désert dans la représentation du monde au Moyen Age”, **Revue des Sciences humaines**, Nu: 258, Paris 2000, s. 15-16.

¹¹⁶ “The Scourge of the Soudan”, **Oamaru Mail**, C. XXIII, S. 7098, 4 February 1898, s. 4; “British Post Raided: Masked Savages Steal upon Troops”, **New Zealand Herald**, C. XLIII, S. 13331, 10 November 1906, s. 2.

¹¹⁷ F. R. Rodd, **People of the Veil**, MacMillan & Company Ltd., London 1926, s. 273; Keenan, **a.g.e.**, s. 67.

15. yüzyılda Sahra topraklarına ulaşan ilk Avrupalı Antonio Malfante'den¹¹⁸ yaklaşık dört yüzyıl sonra Avrupalı seyyahların kaleme aldığı hâtırat türü eserlere bakılacak olursa, Tevârikler “ticaret kervanlarına saldıran son derece tehlikeli yağmacılar” olarak tasvir ediliyordu. Rene Caillié (ö. 1838), Nijer'in aşağı kısmından Tinbüktü'ye ulaşırken ve Fas üzerinden Sahra boyunca ilerlerken bu çöl toplumuyla ilgili edindiği izlenimler doğrultusunda Tevârikleri, Nijer vadisindeki siyahilerin ve Büyük Sahra ile Sahil bölgesinde yaşayan Arapların ticaret kervanlarına saldıran “yağmacılar ve serseriler (eşkiyalar)” şeklinde betimlemekteydi.¹¹⁹ Eugène Daumas, Cezayir'deki Sahra tüccarlarından elde ettiği bilgiler ışığında Tevâriklerle ilgili eseri 1848'de yayınlamıştı. Bu çalışmasında Tevârikleri, “göçebe yağmacılar” ve başkalarının mallarını gaspederek yaşayan “çöl korsanları” tabirleri yanında “ilahi ve beşeri hiçbir kanunu tanımayan vahşiler” olarak tanımlamaktaydı.¹²⁰

Alman seyyah Hienrich Barth ise Tevâriklerle ilgili en kapsamlı çalışma olarak nitelendirilebilecek eserini 1854'te yayınladı.¹²¹ Bu çalışmasında, Kuzey Afrika'nın hali hazırdaki halklarının Mısır veya farklı güzergâhları takip ederek bu coğrafyaya gelen yabancıların yerel kabilelerle karışmasından mütevellit olduklarını iddia ediyordu. Bu coğrafyada yaşayan bir toplumu diğerlerinden ayıran en temel nokta, konuşulan dillerden öte tenlerin rengiydi. Barth'ın Sahra Tevârikleriyle ilgili verdiği bilgiler, diğer Avrupalı saha uzmanlarına nazaran biraz daha ölçülü olmakla birlikte o da Tevârik toplumunu, “Sahra kervanlarına saldırma eğilimine sahip haydutlar” olarak tanımlamaktaydı ve bu kabilelerin kökenlerini melezleşmeye dayandırarak aşağı düzeyde görmekteydi. Ayrıca Barth'a göre, Berberîler Kuzey Afrika'nın yerli toplumdur. Berberî toplumlar, Habeşli (Etiyopyalı) toplumların özgün yaşam alanı olan güneydeki Büyük Sahra'ya doğru yayıldılar. İbn Haldûn'un görüşünden beslendiği

---

¹¹⁸ Alvisse de Ca'da Mosto, **Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique**, E. Laroux, Paris 1895, s. 50.

¹¹⁹ René Caillié, **Travels Through Central Africa to Timbuctoo, and Across the Great Desert, to Morocco, 1824-1828**, C. I-II, London 1830; Caillié, **Journal d'un voyage à Temboctou et à Jenné**, C. II, s. 281-282, 287-9, 360-1.

¹²⁰ Eugène Daumas, **Le Grand Désert: Itinéraire d'une caravane du Sahara au pays des Nègres, Royaume de Haoussa**, Paris 1869 (1848); Jean-Robert Henry, “Les Touaregs des Français”, **Touaregs et autres Sahariens entre plusieurs mondes**, Les Cahiers de l'IREMAM 7-8, Ed. Claudot-Hawad, Aix-en-Provence: CNRS, Paris 1996, s. 254.

¹²¹ A. Petermann, **An account of the progress of the expedition to Central Africa: performed by order of Her Majesty's Foreign Office, under Messrs Richardson, Barth, Overweg & Vogel, in the years 1850, 1851, 1852, and 1853**, London 1854. Bu eser, Victor Malte-Brun tarafından iki yıl sonra Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

anlaşılan Barth'ın nazarında, Arap İslâm fetihleriyle birlikte bu kabileler zorunlu olarak güneye doğru inmişti. Dolayısıyla çöl toplumlarından Tevârikler, her iki toplumun karışımından oluşan melez bir ırktı. Günümüzde güneybatı Libya'da Gat ve civarında yaşayan Kel Ezgar olarak bilinen Tevârik kabilelerinin “egemen sınıf/soylu”; diğerlerine göre daha beyaz ve nispeten küçük bir yapıya sahip olduklarını tespitleri arasında zikretti. Esasında “beyaz Tevârik” ve “siyah Tevârik” ayrımı, ırkçı ideolojik temellere dayanmaktaydı. Bu yüzden “imğad” olarak bilinenleri, “bozulmuş kabileler” olarak tanımladı ve bu imğadlar (abid/köle) ırk bakımından daha karışık olup ten renkleri daha siyahtı. Soy bakımından asil ve imğad ayrımı, Kuzey Tevârik kabileleri arasında daha net iken; Güney Tevârikleri'nde daha karmaşıktı. Barth ayrıca Nijer'in kuzeyinde kalan Ayir dağlık bölgelerinde ve Hevsaların Doğu-Batı Azbin olarak bildiği bu coğrafyada yaşayan Kel Evey Tevâriklerinin kökenlerinin karışık olduğunu belirtmekteydi. Ona göre bu kabile, kuzeybatıdan Sahra'nın güneyine doğru inerek, yerel siyahi nüfusla evlenerek etkileşime girmişti. Dolayısıyla örf ve adetleri başta olmak üzere dil ve ten renkleri de dikkatle incelendiğinde, Tevârik kabileleri arasında büyük bir değişim yaşanmıştı. Sonuç olarak Kel Evey kabileleri, asil soylu kabileler tarafından “ikelan” olarak tanınmaktaydı. Ancak Barth'a göre yerli siyahi nüfus ile olan bu etkileşim olumsuz bir durum değildi.¹²²

Fransız seyyah Pierre Trémaux, Kuzey Afrika'dan sonra, Nil'in yukarı kısmından Sudan'a kadar olan coğrafyayı gezdi. Bu yolculuğunda Büyük Sahra'nın hem kuzeyinde hem de güneyinde yer alan Tevârik kabilelerinin varlığından uluslararası kamuoyunu haberdar etti. Tıpkı Barth gibi, çölün güney tarafında yaşayanları siyahi olarak tanımlarken, kuzey kısmında yaşayanları “beyaz” olarak tanımlamaktaydı. Trémaux, bu ırksal ayrımı iklimsel etkiler üzerinden izah etmekteydi. Bu düşünceye göre Arap İslâm fetihleriyle Mısır'dan kaçmak zorunda kalan kabileler, Sahra'da yaşayan göçer toplumlarla etkileşime girdi. Tevârikler, köken olarak Mısırlılar ile Habeşlilerin torunlarıydı. Güneyde yaşayan Arap ve Tevârik kabileleri zaman içerisinde kademeli olarak siyahlaştılar. Kısacası bu yeni melez ırk, aslında beyaz ırkın torunlarıydı. Zamanla Habeşliler ile Tevâriklerin arası açıldı ve Sahra vahalarında

---

¹²² Henry Barth, *Travels and Discoveries in North and Central Africa: being a Journal of an Expedition undertaken under the Auspices of H.B.M.'s Government, in the Years 1849-1855*, C. I, Harper & Brothers, New York 1859, s. 195, 202, 279, 280-281, 392; Aymard, *a.g.e.*, s. 42.

yaşayan kabileler ile Sahra-altı Afrikalılar arasında “ırk temelli” ayrışmalar¹²³ yaşansa da; şaşırtıcı bir şekilde Songaylar ile Tevâriklerin köken olarak Berberî asıllı olmaları kuvvetle muhtemeldi.¹²⁴

Dixon Denham da Tevârikleri “çapulcular” olarak görmekteydi.¹²⁵ Jean Joseph Colin ve Lucien Alfred Bétrix ise Tevârikleri, “gururlu, cesur ama otoriter yağmacılar” olarak zikretmekteydi.¹²⁶ Albay Vaisseau Hourst ise İvilimmiden Tevârik kabilelerini “gururlu, açgözlü, şiddet yanlısı, vahşi, yamyam, yağmacı ve dilenci” olarak tasvir etmekteydi.¹²⁷ Albay Aymard ise Songaylar ile bu kabileleri, kendi dünyasında “kâfirlerin keskin nişancıları” olarak tanımlamakta¹²⁸; buna karşın Gattefossé ve Gironcourt gibi misyon şefleri ise kendilerini İslâm topraklarındaki Hıristiyanlığın sembolü ve güçlü savaşıları olarak görmekteydi.¹²⁹ Özellikle Güney Tevârikleri’nin hâkimiyet bölgelerinde tesis edilen posta teşkilatlarının yapılanmasında önemli katkıları olan Teğmen Paulhiac, Morları “hilekâr” olarak tanımlarken, Tevârikleri “barbar ve hırsız” olarak tasvir etmekteydi.¹³⁰

Fransız fikir dünyasının Tevârik algısının tam manasıyla anlaşılabilmesi açısından Henri Duveyrier’in (ö. 1892) *Exploration du Sahara: Les Touaregs du Nord* çalışması büyük önem arz etmektedir. Bu kitabını kaleme aldığında henüz yirmi dört yaşında olan Duveyrier¹³¹, iki yıldan biraz fazla bir süre (1859-1861) seyahat etti ve bu sürenin yedi ayını Fizan’daki Ezgar Tevârikleri arasında geçirdi.¹³² Bu sayede Duveyrier, Tevârik toplumunun siyasal örgütlenmesiyle alakalı ilk detaylı

---

¹²³ Pierre Trémaux, **Origines et transformation de l’homme et des autres êtres**, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris 1865, s. 85; Gilles Boetsch - Jean-Noël Ferrie, “Le Paradigme berbère: approche de la logique classificatoire des anthropologues français du XIXe siècle”, **Bulletin et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris**, Nouvelle Série: 1, Nu: 3-4, 1989, s. 264.

¹²⁴ Trémaux, **Le Soudan**, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris 1870, s. 341-342.

¹²⁵ Denham vd., **a.g.e.**, C. I, s. 78.

¹²⁶ Colin-Bétrix, **a.g.e.**, s. 10-11.

¹²⁷ Hourst, **a.g.e.**, s. 201, 475.

¹²⁸ Aymard, **a.g.e.**, s. 63. Temâşekçe’de ‘kâfir’in yani gayrimüslimin karşılığı ise ‘akâfer (çoğulu: ikufar)’dir.

¹²⁹ Hureiki, **a.g.e.**, s. 26.

¹³⁰ Paulhiac, **a.g.e.**, s. 92-100.

¹³¹ Triaud, **a.g.e.**, C. I, s. 106-110; George Trumbull, **An Empire of Facts: Colonial Power, Cultural Knowledge, and Islam in Algeria, 1870-1914**, Cambridge University Press, New York 2009, s. 61-63; Dominique Casajus, **Henri Duveyrier: Un saint-simonien au désert**, Ibis Press, Paris 2007, s. 210-214.

¹³² Detaylı bilgi için bkz. Émile Masqueray, **Formation des cités chez les populations sédentaires de l’Algérie. Kabyles du Djurdjura, Chaouiâs de l’Aouras, Béni Mezab**, Présentation par Fanny Colonna, Archives Maghrébines C.R.E.S.M., Edisud, Aix-en-Provence 1983; Michael Heffernan, “The Limits of Utopia: Henri Duveyrier and the Exploration of the Sahara in the Nineteenth Century”, **Geographical Journal**, C. 155, Nu: 3, November 1989, s. 344.

incelemelerde bulunan kişi oldu ve Tevârikleri garip, gizemli, göçebe, savaşçı, yüzeysel bir İslâmî inanışa sahip ve kadını yüksek bir konumda tutan toplumlar olarak tanımlamaktaydı. Ona göre, Tevâriklerin en temel özellikleri “bağımsız, dürüst, özgür ve yağmacı” olmalarıydı.¹³³ Duveyrier, bir ırk teorisyeni değildi. Bu yüzden de Tevâriklerin ırk tipolojisini ana hatlarıyla ortaya koymadı. Fakat 19. yüzyıl Avrupa’sında Tevâriklerin ahlaki karakterini ana hatlarıyla çizen yegâne kişiydi ve ona göre Tevârikler, “cesur, şövalye ruhuna sahip, ticaret kervanlarını ücreti mukabilinde koruyup kollayan, misafirperver, sabırlı, cömert, çalışkan ve bağımsızlığına düşkün” bir tipolojiye sahipti.¹³⁴ Bununla birlikte 19. yüzyılın sonlarında Tevâriklere olan kötü bakışın tersi bir duruş sergileyen Avrupalılar da bulunmaktaydı. Örneğin; 1890 yılında Cezayir’de yaşayan Antropolog ve Etnolog Émile Masqueray (1843-1894), bu kabileleri kayıp Avrupa medeniyetinin varisleri arasında kabul etmekteydi.

Tevâriklerin yaşadığı topraklara sömürgeci güçlerin gelmesi, 1890’lı yıllarda hız kazandı. Nijer Nehri ve kıyılarında başlayan işgallerin ilk yıllarında, deniz yoluyla ulaşımın avantajına vurgu yapılmakta ve Tevâriklerin imajı “hırsız, güvenilmez, müzmin isyancılar” olarak Fransız mektuplarında yer edinmekteydi. Fransız askerleri de “konar-göçer” diye tarif ettikleri bu topluluğun bulunduğu bölgelerde kendi kanun ve kurallarını kabul ettirme noktasında zorlanmaktaydı. Fransızlara göre bu topluluk gururlu, kibirli ve Hıristiyan boyunduruğunu asla kabul etmeyen imajıyla diğer topluluklar üzerinde egemendi ve onları tehdit etmekteydi. Diğer taraftan Tevârik kabileleri ile savaşan Fransız askerlerinin kendileriyle çarpışan bu kabilelerin savaşçı yönlerine hayran kaldığı da bilinmekteydi.¹³⁵ Buna rağmen Sahra-altı Afrika’da yaşayan siyahi kabileler ile karşılaştırıldığında Tevârikler, Fransızlara karşı hep mesafeliydi.

1896 yılında Atlantik kıyılarından hareketle Batı Afrika’daki Dahomey üzerinden Nijer Nehri yoluyla gerçekleştirilen seyahatte Tevârik kabileleriyle doğrudan temas sağlanmıştı. Georges Toutée gerçekleştirdiği bu seyahatinde bu göçebe kabile hakkında hiçbirşey bilmediğini haber vermekte ve onları “beyaz ve siyahilerin efendisi”

---

¹³³ Benjamin Brower, **A Desert Named Peace: The Violence of France’s Empire in the Algerian Sahara, 1844-1902**, Columbia University Press, New York 2009, s. 230-234.

¹³⁴ Hall, **a.g.e.**, s. 123, 125-126.

¹³⁵ André Bourgeot, **Les Sociétés Touerègues: Nomadisme, Identité, Résistance**, Karthala, Paris 1995, s. 312.

olarak nitelendirmekteydi.¹³⁶ Netice itibariyle 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden keşif gezileri, Fransız subayların riyasetindeki askerî ve dinî misyonların verdikleri bilgiler doğrultusunda Tevâriklerin “vahşi ve ibtidai” insanlar oldukları imajı, Avrupalının zihninde yerleştirildi. Bu algı, 16 Şubat 1881 yılında Tamanrasset’te Tin Tarabin mevkiindeki Garâme kuyusu (Bi’ru’l-Ğarâme) civarında Albay Flatters ve beraberindeki müfrezenin Haggar Tevârikleri tarafından ortadan kaldırılmasıyla birlikte zirveye ulaşarak pekişti.¹³⁷ Esasında bu saldırı sonrasında Fransızlar başta olmak üzere diğer ülkelerin misyon şefleri, Sahra ile ilgilenmelerine iyi gözle bakmayan Senûsi tarikatı şeyhlerinin Tevârik toplumu üzerindeki nüfuzunun ne kadar kuvvetli olduğunu daha iyi anladılar. Elbette ki bu süreçte, İngiliz C. W. Furlong’da eserinde yer verdiği “kana susamışlar” gibi ifadelerle Haggarlar üzerinden Tevârik kabilelerine olan bakışımı net olarak özetlemekteydi.¹³⁸

Diğer taraftan sömürgelerde yeni kurulacak rejimlerin devamlılık kazanabilmesi için müstevliler menfaatine hareket edebilecek azınlıkların oluşturulmasına gayret gösterildi ve demografik çatışma temelinde birbirini dışlayan öteki söylemi geliştirilmeye çalışıldı. Bu süreç üç aşamalıydı: Hemcinsini önce ötekileştirme, ardından inkâr ve nihayetinde sömürmek. Avrupalılara göre Tevârikler, kendilerine hem Araplardan hem de siyahilerden daha yakın bir ırktı. Bu yönüyle Fransızların “ırk” söylemi üzerinden inşa ettikleri Tevârik imajıyla, bu göçer kabilelerin yaşadığı Afrika ülkelerinin iç politikalarına müdahale etmeye başladılar. Bölgede görev alan askeri doktorlar ise büyük vazifeler üstlenmişlerdi.¹³⁹ Fransız sömürge rejimi, Afrika’daki işgal ettiği toprakların genelindeki politikalarını “ırksal” temeller üzerine inşa etti. Yerel otoritelerin zaman içerisinde müstemleke yönetimi içerisinde yer alması, Fransızların Batı Afrika’da daha yayılmacı bir siyaset izlemesinin önünü açtı. 1909’da Fransız Batı Afrikası Genel Valisi William Ponty’nin “la politique des races” söylemi, “ırk” temelli ayrımlarla yeni bir Afrika yönetim modeli geliştirmeyi hedefliyordu. Fransızların bu

---

¹³⁶ “South of Ouargla”, *The Bush Advocate*, C. XXIII, S. 251, 2 November 1911, s. 6; Georges Joseph Toutée, *Dahomé, Niger, Touareg: Récit de voyage*, Libraires de la Société des Gens de letters, Paris 1897, s. 280, 285.

¹³⁷ F. Bernard, *Deux missions françaises chez les Touareg en 1880-81*, Librairie Adolphe Jourdan, Alger 1896, s. 245, dipnot: 1.

¹³⁸ Charles Wellington Furlong, *The Gateway to the Sahara: Observations and Experiences in Tripoli*, Charles Scribner’s sons, New York 1909, s. 77.

¹³⁹ Richard Fogarty - Michael A. Osborne, “Constructions and Functions of Race in Frenc Military Medicine, 1830-1920”, *The Color of Liberty: Histories of Race in France*, Eds. Sue Peabody - Tyler Stovall, NC: Duke University Press, Durham 2003, s. 206-236.

görüşü politikalarının bir aracı olarak kullanmalarının temelinde, “ırk” argümanının Sahra toplumları nazarında da önemli bir örgütlenme aracı olarak görülmesi yatmaktaydı.¹⁴⁰

4. Fransa'nın Büyük Sahra ve Merkezî Sudan'ı İşgal Teşebbüsleri

Fransa'nın Cezayir'in hinterlandını, güneyde Nijer nehrine kadar sarkıtarak Sahra ve Sudan'a inebilmesi için bu toprakları fiili olarak işgal etmesi gerekiyordu. Bu amacına ulaşabilmesi için ya kuzeyden yahutta batıdan Sahra'ya doğru askeri harekâta bulunması şarttı. Bu amacın gerçekleşebilmesi için de Tevârikler kilit bir noktada yer alıyordu ki bir şekilde sahiller ile iç bölgeler arasındaki ulaşım sorunsuz bir şekilde sağlanabilirdi.¹⁴¹ Nitekim kuzeyden nüfuz edebilmeyi mümkün kılan en kestirme yol, ticaret kervanlarının Tevâriklerin kontrol ve gözetiminde takip ettiği Gadamis-Gat güzergâhıydı. Merkezî Sudan'a giden kervanların kullandığı en işlek güzergâhlar ise Gadamis-Gat-Murzuk-Agades-Zinder-Kano; Gadamis-Gat-Agades ve Gadamis-Gat-Tanut hatlarıydı. Ancak buradaki Türk hâkimiyeti, 1890 Fransız-İngiliz anlaşmasıyla birlikte tanındığı için Gadamis ve Gat mıntıklarına düzenlenecek askeri girişimler uluslararası anlaşmazlıkları beraberinde getirebilirdi. Bilhassa İtalya, kendi basınında Fransa'nın Sahra ticaretini Trablus'tan kendi sömürge topraklarına çekmenin yollarını aradığına dair haberlere yer vererek, uluslararası arenada boy göstermeye çalışıyordu. Bu sayede Trablusgarp'ı işgal edebilmenin yollarını kolaylaştırmış ve bu işgalin meşruiyet zeminini oluşturmuş olacaktı.¹⁴²

Devletlerarası hegemonya mücadeleleri sürerken, Fransa Gadamis'te bir ajanlık/istihbarat ağı ihdas etmenin yollarını aramayı sürdürse de, bu işin pek de kolay olmayacağını farkına vardı. Bunun yerine Cezayir'deki Fransız makamları, 1890 Fransız-İngiliz anlaşmasının tatbikinde bu teşebbüsün zaruri olduğunu bildikleri için, bu yapıyı Cezayir veya Tunus kökenli bir tacir kisvesi altında ihdas etmeyi düşündü, fakat attıkları bu adım da başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra yerli işbirlikçisi Kuzey Tevâriklerinden Şeyh Osman eliyle Gat-Gadamis güzergâhını işgal etmeyi düşünse de

---

¹⁴⁰ Andrew Hubbell, “Patronage and Predation: A Social History of Colonial Chieftaincies in a Chiefless Region - Souroudougou (Burkina Faso), 1850-1946”, **Ph.D. Dissertation**, Stanford University, 1997, s. 53-54; Alice Conklin, **A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895-1930**, CA: Stanford University Press, Stanford 1997, s. 110.

¹⁴¹ BOA, **Y.MTV**, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

¹⁴² Martel, **a.g.e.**, C. I, s. 468.

böyle bir harekâtın, Trablusgarp işgaline zemin hazırlamak anlamına geleceği kaygısıyla bu düşünceden de vazgeçti. Fransa, bu durum karşısında Sahra'ya gitmek yerine Sahra toplumlarını Fransız sömürge topraklarına çekmenin yollarını aramaya başladı. Nitekim Fransa, Gat-Gadamis ticaretini Gabes limanına çekmek için birçok farklı teşebbüste bulunsa da başarılı olamadı.

Batı Sahra'ya nüfuz edebilmek için kilit pozisyonda bulunan Haggar Tevâriklerinin Fransa ile arası, Flatters misyonuna yapılan saldırının fâili oldukları için bozuktu. Ayrıca Büyük Sahra'da teamüller gereği "imğad" diye isimlendirilen köle soylu kabilelerle yapılacak bir anlaşma hükmen geçersizdi.¹⁴³ Çünkü imğad kabileleri, efendileri olan asil Tevârik reislerinin iradesine tâbiydi. Bu durumun farkında olan Fransa, Bilâdüssudan ticaretinde önemli bir paya sahip olan ve ticaret kervanlarına deve kiralayıp, bu kervanların güvenliğini sağlayarak geçimlerini sürdüren Ezgar Tevâriklerine yakınlık göstermeye başladı. Zira Fransa, tıpkı Şaâmba ve Vergamma kabileleri gibi kendisine yeni bir müttefik arayışındaydı. Ancak Tevâriklerle ezelden beri rekabet içerisinde bulunan Güney Tunus'taki Vergamma ile Vargla-Gat arasında varlık gösteren Şaâmba kabilelerinin böyle bir durumdan rahatsızlık duyacağı da aşikârdı. Aslında Cezayir-Trablusgarp arasındaki Şaâmbalar ile Tunus-Trablusgarp arasındaki Vergammalar, Sahra'ya ticari anlamda nüfuz edebilmek için birer rekabet aracıydılar. Tunus, Sahra hinterlandı bakımından geniş değilse de, Sudan ticaretini celbetmek bakımından buradaki Gabes limanı Cezayir limanlarından daha elverişliydi. Ayrıca Tunus ismen de olsa Müslüman bir kimliği temsil etmekte ve aynı zamanda da Trablusgarp Vilâyeti ile sınırları belirlenmiş değildi. Bununla birlikte Fransız otoriteleri, sınırları net bir şekilde ayırmaya çalışıyordu. Özellikle 1886 sonrası teşebbüsleriyle Biban-Rimada hattı yerine Mokta ile Smeyda vadilerini sınır çizgisi olarak kabul edilmesini talep etti. 1891-92 yıllarında Züvvâre'de gerçekleşen hudut tahdidi görüşmeleri sonuçsuz kalınca¹⁴⁴, ihtilafli bölge Fransızlar tarafından üç yıllık bir süreçte aşamalı olarak işgal edildi.¹⁴⁵ Mahalli Tunus makamları Sahra politikasının bir gereği

---

¹⁴³ Gardel, **a.g.e.**, s. 213.

¹⁴⁴ Trablusgarp ile Tunus arasındaki hudut mesâili hakkında Rıfat ve İbrahim Hakkı Paşalar ile Trablusgarp Mebusları Sâdık ile Mahmud Nâci Beylerin tartışmalarını detaylı incelemek için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İctima Senesi: 3, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 561-565.

¹⁴⁵ Çaycı, **La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)**, s. 105-148.

olarak Gadamis'e giden ticaret güzergâhındaki su kuyularıyla¹⁴⁶ ilgili tasarrufta bulunmak istese de, Fransa bunlara olumlu cevap vermedi ve Tunus'a daha güneye inme hakkı tanımayarak tüm tasarrufu Cezayir makamlarına bıraktı. Ancak coğrafi şartları kendi lehine çevirmek noktasında ısrarcı olan Tunus, Gabes limanının verdiği yakınlık avantajını fırsata çevirmek niyetindeydi. Gat ticaret trafiğinin Tunus'a nakledilebilmesi için Tevâriklerin gönüllerinin kazanılması şarttı. Fakat Ezgarlar ve bazı Şaâmbaların 17 Haziran 1896 tarihinde seyyah Marquis de Morés misyonuna, Gadamis'e üç saatlik mesafedeki Vatiyye mevkiinde saldırarak ortadan kaldırması ve beraberindeki tüm ticaret mallarının yağmalanması tüm bu beklentileri baltaladı.¹⁴⁷ Nitekim ilerleyen süreçte Tevârikler, kervan güzergâhlarının Cezayir'in Gabes limanına çevrilmesi durumunda kademeli olarak bağımsızlıklarını da kaybedeceklerini anladılar ve Fransızların verdikleri bu imtiyaz ve yüksek meblağlara pek azı istisna itibar etmediler.¹⁴⁸

Tunus'un mahalli idaresinin bu Sahra politikaları karşısında boş durmayan Fransız Cezayir makamları, Sömürge Genel Valisi Jules Cambon'un talimatları doğrultusunda Sahra'nın iç kesimlerine sarkarak nüfuz etmenin farklı yollarını aramaya başladılar. Flatters misyonu sonrası süreçte Tevârikleri kendilerine iyiden iyiye küstüren Fransızlar, onları kendi safına çekebilmek için Arap Şaâmbalarla aralarına kısmen de olsa mesafe koydu. Halbuki Tevâriklerin huzurlarını kaçıran Fransızlar, ellerinden

---

¹⁴⁶ Trablusgarp Vilayeti ile Tunus arasında devlet eliyle açılmış olan resmi kuyular bulunmaktaydı. Özellikle Trablusgarp şehrinin etrafındaki Münşiye, Zaviye, Tacure, İltin, Mısrata ve Sirte vahaları çok önemliydi. Bunlardan Münşiye vahasında yüzlerce su kuyusu ve ziraata elverişli araziler içeren köyler vardı. Sudan ticaret yolunun Trablusgarp vilayetinden koparılarak Cezayir'e kaydırılması konusunda Fransızlar bölgede türlü türlü faaliyetler içerisindeydiler. Özellikle su kuyularına yakın münbit ve sulak arazileri işgal etme politikası izleyen Fransızlar, böylece bölgede söz sahibi olarak yerli halkı itaat altına almaya gayret gösteriyordu. Bu köy ve arazilerdeki su kuyuları Osmanlılar ile Fransızlar arasında büyük anlaşmazlıklara sebebiyet vermişti. Mesela Re'sü'l-Cerîr'den başlayıp Mukatta vadisini takip ederek Vazîn köyünün batısından Cenâin kuyusuna ulaşıldı. Aynı şekilde Gadamis-Gat ticaret yolu üzerinde bulunan Mevlay ve Tifuşin kuyuları da tüccar kabileleri için başlıca ehemmiyetli menzil noktalarıydı. Ayrıca münbit ve mahsuldar Admar ovasının ortasında yer alan Cânet karyesi, Merkezî Sudan'dan Trablusgarp Vilayeti'ne ulaştırılan ticaret yolu üzerinde gayet mühim bir menzil ve sevku'l-ceyş (strateji) noktası idi. Bilhassa buradaki meraların bolluğu, Cânet'in kıymetini artırıyordu ve buranın idaresini Tevâriklerin İmenân kabilesi üstlenmişti. Detaylı bilgi için bkz. BOA, **Y.MTV**, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907); **A.MTZ.TG**, Nu: 1-80, 15/5/1329; **DH.İD**, 60/6, 21/Ca/1329 (20 Mayıs 1911); İltar, **a.g.e.**, C. I, s. 6.

¹⁴⁷ Marquis de Morés'in hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. "The Fate of the Marquis", **Wairarapa Daily Times**, C. XVI, S. 5362, 22 June 1896, s. 2; "Arab Treachery", **The Evening Post**, C. LII, S. 24, 22 June 1896, s. 5; "Egypt", **The Manawatu Herald**, 23 June 1896, s. 2; "A French African Settlement", "The Marquis De Mores. A French Search Party", **The Argus (Melbourne)**, Wednesday 24 June 1896, s. 5; **The Auckland Star**, C. XXIX, S. 220, 17 September 1898, s. 12; Donald Dresden, **The Marquis de Morés: Emperor of the Bad Lands**, University of Oklahoma Press, Norman 1970.

¹⁴⁸ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti**, s. 89.

kurtulan ve Trablusgarp Vilâyeti sınırlarına sığınan Tevâriklerin üzerine sudan sebeplerle Şaâmba Araplarını göndererek hem Tevârikleri tedhiş etmekte hem de kendi enerjisini harcamadan Şaâmbaları maşa gibi kullanmaktaydı. Bir de üstüne üstelik Tevârikleri haydutlukla ve yağmacılıkla itham edip tüm bu olanlardan Osmanlı idaresini sorumlu tutmaktaydı.¹⁴⁹

Fransızlar, Flatters misyonunun Tevârikler tarafından ortadan kaldırılmasından yaklaşık on yıl sonra, coğrafyacı Fernand Foureau-Lamy komutasındaki misyon ile Haggaların topraklarını geçerek Çad Gölü'ne vardıklarında Râbih b. Fazlullah engeliyle karşılaştılar. Bunun üzerine Fransa, güzergâh değiştirip Tinbüktü ve Nijer'e serbest geçiş temin eden Ayn Salah bölgesini kontrol altına alabilmek için 1891 yılında el-Goléa'yı işgal etti. Fakat Trablusgarp'ı işgal emeli gütmenin yanında İtalyanları ve ayrıca etkilenecek Cezayir'in batı komşusu Fas yönetimini daha fazla ürkütmemek için Sahra toplumlarını Cezayir'e çekebilmenin farklı yollarını aramaya başladı. Bunlardan en önemlisi, Ticaniyye tarikatını kendi safına geçmeye zorlamaktı. Ticaniyye şeyhinin Flatters saldırısında Tevârikler tarafından Fransızlarla birlikte öldürülmesi sonrası iki kabilenin arası iyice açılmıştı. Ayrıca Ticâniyye tarikatının ileri gelenleri, eski güçlü itibarlarına tekrardan kavuşmak istiyordu. Henri Duveyrier'ye Büyük Sahra seyahatinde rehberlik eden¹⁵⁰ ve 1862 Gadamis Anlaşması'nın imzalanmasında büyük emeği geçen Şeyh Osman'ın yeğeni ve aynı zamanda Murâbit İfoğas kabilesinin ileri gelenlerinden Abdünnebi ag Ali, sömürge idaresi tarafından 1892 Kasımı'nda Cezayir'e davet edildi. Grupta ise 3 Haggar, 2 İfoğas ve 2 Ezgar bulunmaktaydı. Kısacası Kuzey Tevârik Konfederasyonu'nu temsilen seçilen kabile reisleri, Abdünnebi başkanlığında görüşmeyi kabul etti. Görüşme neticesinde Tevâriklerin en önemli kolu olan ve Sahra toplumları nezdinde itibarlı konuma sahip İfoğaslar ile diğerlerine verilen hediyelerle gönülleri alındı ve Fransa namına Sahra nüfuz politikalarının tatbikinde aracılık yapmaları talebinde bulunuldu. Bu girişimin meyvesi olarak 1893 Şubatı'nda Sudan-Vargla sendikası adına Gaston Méry, Ezgar şeflerinden "emannâme" almayı başardı ve bu misyonu Fernand Foureau'nun müteaddit keşif yolculukları takip etti.

¹⁴⁹ BOA, BEO, Vilayet Gelen, Defter Nu: 357, s. 25, 4 Eylül 1310; Kavas, Osmanlı-Afrika İlişkileri, s. 301-302.

¹⁵⁰ Bernard, a.g.e., s. 61, dipnot: 1.

İlerleyen aşamada bölgeye gönderdiği keşif misyonları aracılığıyla Fransa, Ezgar reislerinden Sudan ticaret yolunun kendilerine açılmasını ve bu yolculuklarda kendi kervanlarının ücreti mukabilinde muhafazasını talep etti. Fakat Tevârikler, Fransızların müttefik kabilesi olan göçebe Şaâmbaların kendi kervanlarını yağmalayarak ele geçirdikleri develeri geri iade etmeleri koşuluyla bu teklife sıcak bakacaklarını belirttiler. Eski müttefikini kendi katında küstürmek istemeyen Fransızlar, Şaâmbaların el koyduğu develerin tazminatı olarak Tevâriklere 9000 frank vermeyi kabul etti. Gadamis ticaretini kontrol altında tutabilmek için ise Tuğurt ile el-Ved arasında Lallemand blokhavzını inşa etti. Fakat bu arada çevre bölgeleri teftiş eden Fransızlar, bu istihkâmın iki kilometre uzağındaki Sidi Meâbid zaviyesinden habersizdi. 22 Mart 1893 tarihinde mukaddemi ziyaret eden Fransızlar, kabul görse de, bölgelerinde faaliyette bulunmaları için Türk otoritelerinden izin alınması gerektiği kendilerine ifade edildi. Zira bu girişim, Fransa'nın Osmanlı toprağını işgal etme niyetinde olduğu anlamına gelmekteydi. Nihayetinde Gadamis Kaymakamı Mehmet Derbasi Efendi, Trablusgarp hududu dahilinde seyahat edebilmek için Padişahın hususi müsaadesi olması gerektiğini beyan ederek Fransız misyonunu geri dönmeye mecbur etti.¹⁵¹ Bir diğer dikkat çekici nokta ise bu süreçte Fransızların tüm bu teşebbüslerinin Osmanlı makamlarına Tevârikler aracılığıyla haber verilmesiydi. Öyle ki, Fransızların kabile reislerine gönderdikleri mektupların tamamı, Gadamis Kaymakamına teslim edilip durumdan haberdar edilmişti.

Ezgar Tevârik Konfederasyonu¹⁵² amenukalinin gönderdiği mektuplardan Ezgar Tevârik toplumunun Osmanlı Devleti'ne sadık bir tebaa olduğu net olarak anlaşılmaktaydı. Tevâriklerin Gadamis yakınlarında geçici süreliğine çerke kurduğu Tebelbelet mıntikasına Fizan urbanından Şâti Arapları'nın baskın düzenleyerek, İfoğas Tevâriklerinden Abdünnebi'nin yirmi kadar ve Haggar Tevârikleri Reisi Heytağıl'ın ise yüz beş devesinin tamamını gasp etmesi beraberinde birçok problemi getirdi. Ayrıca bu saldırıda İfoğas Tevâriklerinden bir kişinin öldürülmesi işin ciddiyetini giderek arttırınca, bölgede yaşanan gelişmeler anlık olarak Cebel Mutasarrıflığı üzerinden

¹⁵¹ Mehmet Derbasi Efendi, 1845 tarihinde Cebel-i Garbî Sancağı merkezi Yefrin'de doğdu. Nâlut kazasında 1150 kuruş, Fesato kazasında ise 1750 kuruş maaşla kaymakamlık görevini ifâ etti. Detaylı bilgi için bkz. **BOA, DH.SAİD**, Defter Nu: 1/2, s. 526; **İ.DH**, Nu: 77385, 19/Ca/1303 (23/02/1886); **Salnâme-i Vilayet-i Trablusgarp-1305**, Matbaa-i Vilâyet, s. 154.

¹⁵² Bu çatı yapı içerisinde Haggar, Ezgar, Kelvi ve Ullimin Tevârikleri yer almaktaydı. Sömürgeci devletlerin bu Tevârik kabilelerinin yaşadığı bölgeleri işgal etmeye başlamasıyla birlikte bu birliktelik bozulmuştur.

vilâyete bildirildi.¹⁵³ Ancak gasp edilen bu develerin büyük çoğunluğunun Fransızlarla sıkı temasları bulunan İfoğaslara ait olması, resmi makamlarca tertip edilen bir teşebbüs olmasa da, Osmanlı Devleti'nin bu kabile nazarındaki imajını ciddi mana zedeledi. Zira Osmanlı idari makamları, geri de birkaç ölü de bırakan Şâti Araplarının gasp ettiği develeri götürmesine mani olmak adına hiçbir teşebbüste bulunmamıştı. Bu durum Fransızları, Tevâriklerin bazı kollarının hâmisî olma pozisyonunu doğursa da Bâbîâlî, Fransa hükümetinin Fizan'daki aşiretler hakkında verdiği malumatı gayr-i resmi olarak telakki etti. Durumun farkında olan Gadamis Kaymakamı Derbasi, saf değiştirme ihtimali olan Tevârik tehlikesine karşı, vilâyet merkezini 10 Eylül 1893 tarihli yazısıyla uyardı. Zira bu mütalaasında kaymakam olarak görevli bulunduğu 6 yıl zarfında Tevâriklere teminat vermek ve yolların güvenliğini sağlamak suretiyle onların yerel hükümete, Cebel'e ve Trablus'a gelmelerini ve ikili ilişkilerin güçlendirilmesi için çabaladığı bütün bu emeklerinin zayı olacağını haber vermekteydi.¹⁵⁴

Gadamis kaymakamının öngörülü bu mütalaasında verilen bilgiler doğrultusunda yaklaşan tehlikenin farkına varan Ahmet Rasim Paşa, Cebel ve Fizan Mutasarrıflıklarına derhal bu müteceviz saldırıyı gerçekleştirenlerin tutuklanmalarını ve gasp edilen develerin iadesi için adım atılmasını emretti. Bunun üzerine harekete geçen mutasarrıflar, mütecevizlerin ileri gelenlerinden yedisini tutukladı ve hâlihazırda mevcut olan 59 deveyi teslim ettiler ve geri kalan develerin ise bir ay içerisinde iadesinin yapılacağına söz verdiler.¹⁵⁵ Osmanlı makamlarının dirayetli duruşu karşısında geri kalan develerin sahiplerine iadesi sağlandı. Ancak Osmanlı Devleti'nin tekrar gevşek davranacağı zehabına kapılan Tevârikler, 1893 Kasımı'nda Cezayir Fransız makamlarından yardım istemişti. Bu durum karşısında Trablusgarp Valisi, Tevâriklerin Türklerin himayesi altında olduğunu vurguladı ve Bâbîâlî'den emir gelmedikçe bu hususta Fransız makamlarını muhatap kabul etmeyeceğini söyledi. Ayrıca Bâbîâlî'ye de Fransızların bölgedeki faaliyetlerini raporladı. Ancak Fizan urbanı taahhütlerini yerine getirmeyince, olaya müdâhil olmak isteyen Trablus Fransız Başkonsolosuna fırsat vermemek için 1894 Ağustosunda elebaşı reisler, Osmanlı makamlarınca derhal tutuklandı. Valilikten gelen ikaz içerikli yazı üzerine gönderilen 15 Ağustos 1894 tarihli

¹⁵³ BOA, A.MKT.MHM, 664/31, 12/S/1312 (15 Ağustos 1894).

¹⁵⁴ Çaycı, a.g.e., s. 87 [H.A. 523, "Gadamis Kaymakamı Muhammed Derbasi'nin 29/08/1309 (10/09/1893) tarihli yazısı", Fizan Hudut Mesâili Tarihi].

¹⁵⁵ BOA, BEO, Vilayet Giden-Yemen-Trablusgarp Reft, Defter Nu: 370, s. 121, 6/2821, 3 Ağustos 1310 (15 Ağustos 1894).

üst yazıda Sadrazam¹⁵⁶, Trablusgarp valisinin hareket tarzını ve üslubunu tasvip etti. Fransız Büyükelçisi'nin Tevâriklerin haklarını aramak maksadıyla yaptığı teşebbüsleri ise kabul edilemez olarak gördü. Böylece Bâbiâli, Fransızların Tevârikler üzerinde hâkimiyet ve himaye teşebbüslerinin başarıyla sonuçlanmasına fırsat vermedi. Bunun üzerine Fransızlar, Sahra'ya nüfuz etmenin farklı yollarını aramaya başladılar.

Daha önce de ifade edildiği üzere Fransız sömürgeciliğine karşı bölgede varlık mücadelesi veren pekçok şahsiyet vardı. Tarihin unutmadığı bu haklı mücadelenin kahramanları bilhassa Batı Afrika'da yoğun faaliyetlere girişmişlerdi. Bu süreçte Karamoko Alfa Bâ Şeyh (ö. 1751), Osman b. Fûdî (ö. 1817), Şeyh Amadu Lobbo (ö. 1845), el-Hâc Ömer b. Said el-Fûdî (ö. 1864) ve Samori Ture¹⁵⁷ (ö. 1900) ilk akla gelenlerdi. Bilhassa 1795 yılında Senegal'de Tekrûr (Tukulör) kavminin yaşam sürdüğü Senegal'in kuzeyine düşen Futa Toro'nun Podor yakınlarındaki Halvar'da doğan el-Hâc Ömer Tâl öncülerdendi.¹⁵⁸ Bir müddet Kâdiriyye tarikatı şeyhlerinden babası Said Osman'dan ilim tahsil etse de, 1814 yılında Satina şehrine yerleşerek tasavvufi derinliğini arttırmaya gayret etti. Timbo bölgesindeki Ticâni halifesi Abdülkerim Nüfeyl b. Ahmed'e intisap ettikten sonra, kardeşi Ali'yi de yanına alarak 1826 yılında Mekke'ye gitti. Ticâniyye tarikatının kurucusu Seyyid Ahmed et-Ticânî'nin Hicaz vekili Şeyh Muhammed el-Gâli tarafından 1829 yılında halife tayin edilmesiyle birlikte Fizan üzerinden Bornu'ya geldi.¹⁵⁹

Diğer taraftan Fransızlar, Kuzey Afrika ve Sahra'daki faaliyetleri yanında, ikinci bir kol olarak 1850'den beri Senegal'den Afrika'nın iç kesimlerine doğru ilerliyordu. Bu bağlamda Fransa'nın Sahra ve Merkezî Sudan'a hâkim olabilmek için kuzeyden yaptığı teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanınca; batıdan Sahra'ya doğru askeri faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmaya başladı. 1890 Fransız-İngiliz Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden hemen sonra, kendi hinterlandında yer alan toprakları tanımak maksadıyla Parfait-Louis Monteil (1855-1925) idaresindeki bir heyet yola çıktı. Bu

¹⁵⁶ Çaycı, **a.g.e.**, s. 87-88 [**H.A. 523**, "Trablusgarp Valisi Ahmed Rasim Paşa'nın 19/07/1310 (31/07/1894) tarihli yazısı", Fizan Hudut Mesâili Tarihi].

¹⁵⁷ Batı Afrika'da güçlü bir yönetim kurarak, Fransızların sömürge politikalarına karşı mücadele eden Samori Ture (Touré), 1898 yılında Cavalla Nehri'nin yukarısında Yüzbaşı Henri Gouraud tarafından yakalandıktan sonra Gabon'a sürgüne gönderildi ve orada öldü.

¹⁵⁸ Abdullah Abdürrezzâk İbrâhim, **a.g.e.**, s. 48, 80; David Robinson, **The Holy War of Umar Tal: The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century**, Clarendon Press, Oxford 1985, s. 47.

¹⁵⁹ Seyyid Ahmed, çok varlıklı biriydi. 1870'lerde Aurélie Picard isimli genç bir Fransız kızla evlendi ve onunla Lağvat'ta yaşamını sürdürdü. Detaylı bilgi için bkz. Keenan, **Sahara Man...**, s. 200.

misyon, St. Louis-Segu-Sikossa-Say-Barrova-Bilma-Murzuk-Trablus yoluyla 1893 başlarında Paris'e dönmeyi başardı.¹⁶⁰

Yoğun sömürgeleştirme faaliyetlerine karşın Osmanlı Devleti de boş durmuyor, Kuzey Afrika ile Sahra toplumları arasındaki siyasî, dinî, iktisadî ve sosyo-kültürel bağları kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Buradaki temel gaye de Hz. Peygamber'in oluşturduğu uhuvvet prensibine dayanıyordu. Buna karşın Batılı güçler pür çıkarıcı karakterlerinin saikiyle hareket ediyor ve bölgeye yıkım getiriyorlardı. Bu bakışın bir sonucu olarak görevlendirilen misyonların keşif ve işgal faaliyetleri, Bilâdüssudan'daki sömürge karşıtı Müslüman idarecilerden el-Hâc Ömer, Ahmadu ve Samori Ture gibi liderleri mücadeleye sevketti ki bu liderlerin siyasi yapılanmaları çok önemliydi. Nitekim söz konusu misyonlar, hazırladıkları raporlarda Batı Afrika'daki iki devletin varlığına dikkat çekmekteydiler. Ancak bunlar, Fransa'nın işgal teşebbüslerine karşı mücadele yapabilecek güçteydi. Ticaniyye tarikatının önemli şeyhlerinden el-Hâc Ömer'in kurduğu Ahmadu Devleti ile Gana'nın arka kısımlarını kontrolü altında tutan Samori Devleti idi.¹⁶¹

Senegalli Nişancılar¹⁶² başta olmak üzere modern silahlarla donatılmış Fransız ve mahalli unsurlardan tanzim edilen askeri güçler, el-Hâc Ömer'in oğlu Ahmadu ve Samori Touré'ye karşı Joseph Gallieni ve Louis Archinard'ın komutasında savaştılar.¹⁶³ Bu muazzam güç karşısında Ahmadu, kayınpederi Sokoto sultanının hâkimiyetindeki Dunga'ya kaçtı ve mücadelesini buradan sürdürdü. 1870 yılından itibaren şimdiki Gine'nin doğusunda varlık mücadelesini sürdüren Samori Devleti, Batı Afrika'daki Müslümanların hâmisisi olarak işgalci Fransa'ya karşı büyük mücadeleler verdi. 1881 yılında özellikle Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine Osmanlılar Trablus'taki askeri birliklerini sayıca arttırmasına, 1889 yılında Merkezî Sahra'nın İngiliz-Fransız ittifakı neticesinde harita üzerinde de olsa bunlara aidiyetini tanımayıp protesto etmesine rağmen bölgedeki Fransız işgaline karşı bir şey yapamadı. Akdedilen

---

¹⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Parfait-Louis Monteil, **De Saint-Louis à Tripoli par le lac Tchad**, Félix Alcan, Paris 1894.

¹⁶¹ Hourst, **a.g.e.**, s. VIII.

¹⁶² Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı vesikalarda bu mahalli askeri birlikler "muvazzaf-ı müstemlekât, Senegal hecin-süvar askeri, hecin-süvar müstemlekât askeri" şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. BOA, **BEO**, 3924/294229, 09/Ş/1329 (3 Ekim 1911).

¹⁶³ Bu düzenli askeri birlikler, Fransa tarafından ilk defa 1820 yılında Senegal'de kuruldu ve harp yetenekleri, 1892-94 Dahomey'in işgalinde denendi. Yeni düzenli birlikler bu cephede başarılı olunca Fransa, Batı Afrika'daki sultanlıklarla ve mahalli idarecilerle sürdürdüğü mücadelede bu askeri güçleri kullanma kararı aldı. Detaylı bilgi için bkz. Mannings, **a.g.e.**, s. 63.

mukavelenâmeye göre; Çad Gölü'nün kuzeyine düşen araziden Vadây, Borku, Kânim ve Tibesti toprakları üzerinde İngiltere herhangi bir hak talep etmezken; buna karşılık Fransa, Dârfür ve Bahrü'l-Gazel bölgesini İngilizlerin tasarrufuna bırakmakla birlikte Vadây ile Dârfür arasındaki arazi ileride her iki devletin vazifelendireceği komiserler aracılığıyla vüzûha kavuşturulacaktı. Bu sayede Mısır eyâlet-i mümtâzesine tâbi Dârfür ve Bahrü'l-Gazel Vilâyeti, İngiltere'nin; Trablusgarp Vilâyeti'ne bağlı Fizan Sancağı'nın güneyindeki topraklar ile Çad Gölü'nün kuzeyine düşen araziler ise Fransa'nın daire-i nüfuzuna giriyordu.¹⁶⁴

Bu antlaşmanın akabinde faaliyetlerini yoğunlaştıran Fransız Albay Archinard, aynı yıl içerisinde Segu ve Masina'yı işgal etmeyi başardı. Aradan geçen dört yılın ardından Cenne de Fransızların eline geçti. Samori, Yarbay Bonnier ve Teğmen Boiteux'nün askeri birlikleri karşısında 1893 Temmuzundan itibaren sürekli güç kaybetti. Bu süreçte Albay Archinard, Nijer'deki askeri güçleriyle Tinbüktü'ye giden yolu ele geçirmek için Teğmen Jayme'yi görevlendirdi. Böylece Fransa, 1894 Şubatı'nda Müslümanların en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Tinbüktü şehrini işgal etti ve günümüzde Nijer'in güneybatısındaki Say şehrine yöneldi.¹⁶⁵ Tinbüktü şehrinin Hıristiyanların eline geçmesi, Batı Afrika Müslümanları genelinde ve tüm Müslümanlar nezdinde büyük üzüntülere sebebiyet verdi. Diğer taraftan Say şehri ve çevresi Songay, Pöl, Hevsa, Cerma, Mossi ve Gurunsi gibi farklı ırktan gelen insanları birarada topladığı için karmaşık bir yapıya sahipti. Bu yüzden kısa sürede hâkimiyet tesis etmek zor görünmekteydi.

Samori, 1898 yılında esir düştü. Nihayetinde bu devletin de yıkılmasıyla birlikte, Fransa artık Sahra ve Sudan'a batıdan ulaşma imkânını elde etmiş bulunuyordu. Sonuçta Sahra'ya batıdan nüfuz teşebbüslerini başarıyla sonuçlandıran Fransa, bu hamlesiyle Sahra'da önemli bir konuma sahip Tevâriklerin varlığını uluslararası sistemde ikinci plana düşürmeyi başarmış oldu. Tevârikleri kontrol altına almadan da Afrika içlerine nüfuz edebilmeye muktedir olan Fransa, bilhassa Fas'ta ve Trablusgarp Vilâyeti'nde büyük endişe uyandırmıştı. Fransa'nın bu süreç sonrasındaki ilk hedefi,

---

¹⁶⁴ Trablusgarp hinterlandı dahilindeki Merkezî Afrika bölgesindeki topraklarda İngiltere ve Fransa'nın tahdîd-i nüfuz oluşturma çabalarının ve nüfuz alanlarının hukuk-u Osmâniye dikkate alınmaksızın kararlaştırılmasının kabul edilemeyeceğine dair 22 Nisan 1315 (4 Mayıs 1899) tarihli mütâlaanâme sûretini incelemek için bkz. BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 193/17, 06/05/1899.

¹⁶⁵ Toutée, **a.g.e.**, s. XII.

1896 yılında kurduğu başşehri Dakar olan Fransız Batı Afrikasını tek çatı altında toplamak ve ikinci aşamada ise Fransız Orta Afrikası ile birleştirmektir. Son aşamada ise Büyük Sahra'yı gerekirse zorla ele geçirmeyi ve bu sayede işgal ettiği toprakları diğerleriyle irtibatlandırmayı hedefliyordu. Bu amacına ulaşabilmesi için ise Fransa'nın Trablusgarp ile ilgili hinterland nazariyesini hayata geçirmesi gerekiyordu. Böylece Fransa hükümeti, Tibesti ile Borku'nun kendi nüfuz dairesi içerisinde yer aldığını iddia edebilecekti. Diğer yandan İngiltere, kendi sömürge imparatorluğunun en önemli parçalarından biri olan Hindistan'a batıdan gelebilecek herhangi bir saldırıyı bertaraf edebilmek için yeni politikalar geliştirmeye çalışıyordu. Nitekim Berlin Konferansı'nda İngiliz Büyükelçisi Edward Malet'in Nijer üzerinden Tinbüktü, Gao, Garû ve Say şehirlerini kontrol altına almayı planladığı ve bu stratejik noktalar üzerinden Avrupa'nın başkentlerindeki ticaret mallarını kolaylıkla bölgeye aktarmayı planladığı da gün yüzüne çıkmıştı. Öyle ki; Nijer Nehri'nin taşımacılık ve mal sevkiyatında kullanılması yanında mümkünse yeni bir demiryolu hattı projesinin hayata geçirilmesini bile gündeme getirmişti. Zira demiryolu şirketleri, döşedikleri demiryolunun her iki tarafındaki toprakların yeraltı ve yerüstü kaynaklarını da işletme hakkına sahip oldukları için adeta sömürgeciliğin en etkin araçlarından biri haline dönüşmüştü. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere kıta Afrika'sında faaliyet gösteren Avrupalı devletler ise kıyılarından iç kesimlere girebilmek için Afrika'nın büyük nehirlerini keşfetme lüzumu gördüler ve ulaştıkları bölgelerdeki tüm akarsuların debilerini, eğimlerini ve muhtemel yük tonaj kapasitelerini hesaplayarak coğrafyanın işlevselliğine uygun vasıtalar ürettiler.¹⁶⁶

Avrupalı devletlerin Bahrül'l-Gazel, Yukarı Nil ve bilhassa 1884 sonrası süreçte Batı Avrupa ülkelerinin Afrika'nın paylaşımında kendi nüfuz sahalarını hızla belirlemek için yarıştıkları bir süreçte patlak veren Faşoda Krizi önem arz ediyordu. Zira İngiliz ve Fransız menfaatlerinin çakıştığı bu krizin patlak vermesiyle birlikte Hourst'un beraberindeki heyette yer alan Binbaşı Jean-Baptiste Marchand ve Dubourg de Bozas¹⁶⁷ beraberindeki Senegalli Nişancılar ile birlikte Faşoda'ya gitmek zorunda kaldı.¹⁶⁸ Ancak bölgeye onlardan önce varan İngilizler, ilk diplomatik adımlarını atmışlardı.

---

¹⁶⁶ Toutée, **a.g.e.**, s. XVI-XVII; Hourst, **a.g.e.**, s.10.

¹⁶⁷ Paulhiac, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁶⁸ Aymard, **a.g.e.**, s. 32, dipnot: 1.

Mısır'ın İngilizler tarafından işgalini (1882) gayri meşru gören Fransızlar, Sudan'daki Mehdi Ayaklanması'nın gücünün kırılmaya başlamasından da faydalanarak 10 Temmuz 1898 tarihinde bölgeye ulaşarak Fransız bayrağı çekti. İngilizler ise Gordon'un aldığı hezimetin ardından 2 Eylülde Omdurman Muharebesi'nde Mehdi kuvvetlerini yenilgiye uğratarak isyanı bastırdılar ve Sudan'daki İngiliz hâkimiyetini güçlendirmekle meşgul idiler. Buna rağmen pes etmeyen İngiliz diplomasisi, General Herbert Kitchener komutasında gönderdiği İngiliz birliklerinin ve Nil filosunun 18 Eylül'de Faşoda'ya varmasıyla krizi giderek tırmandırdı ve Fransız birlikleriyle İngiliz askerleri burun buruna geldi. Kitchener, Marchand'dan Faşoda'yı terketmesini istedi. Buna mukabil Marchand ise Bahrü'l-Gazel'den Faşoda'ya kadar olan bölgeyi işgalle mükellef olduğunu belirterek hükümetinin emri olmaksızın askeri birliklerini geri çekmeyeceği cevabını verdi. Halbuki İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yolların adeta anahtarı mesabesindeki Mısır'ın hayat kaynağını oluşturan Nil Nehri kaynaklarının başka bir devletin kontrolüne geçmesini asla kabul edemezdi ve bu yüzden bölgenin derhal boşaltılmasını talebini yineledi. Kısacası, Sudan'ı kontrol altına almadıkça Mısır'da rahat yüzü görmeyeceğinin farkındaydı. İki tarafın da geri adım atmaması karşısında gidişatı iyi görmeyen Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé, patlak verecek bir sömürge savaşında kendi deniz donanmalarının rakip devlet karşısında aciz kalacağını farkettiğinden geri adım attı. Bu kararıyla Fransa, Bahrü'l-Gazel ve Nil havzasındaki her türlü iddiasında vazgeçmiş oluyordu. Bu ferağat durumunu Fransızlar, Madagaskar'ı kendi himayelerine alarak kapatmaya çalışsa da, giderek önemli bir tehdit halini alan Almanya karşısında İngiltere ile müttefik olabilmek için de söz konusu durumu bir kart olarak kullandı. Bu sayede 3 Kasım 1898'de Fransız askerlerinin geri çekilmesiyle birlikte buhran, barışçıl bir şekilde çözüme kavuşmuş oldu. Zaten Fransızların, siyaseten Almanlarla Çad Gölü çevresindeki tahdî-i nüfuzlarını belirlemek üzere bilhassa Bornu toprakları üzerindeki menfaatlerini garanti altına alabilmek için birkaç yıl önce bir mukavele akdettikleri de bilinmekteydi. Buna ek olarak 31 Mart 1899 tarihinde imzalanan yeni bir anlaşma ile Çad Gölü'nün doğusu ile kuzeydoğusundaki bütün topraklar Fransa'nın payına kaldı.¹⁶⁹ Bunun üzerine II. Abdülhamid, Trablusgarp hinterlandı içerisinde yer alan bu bölgelerde kendi nüfuz ve

---

¹⁶⁹ "Behind the Veil", **The Evening Post**, C. CX, S. 75, 25 September 1930, s. 22; Davut Dursun, "Afrika (Tarih)", **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 422; Mannings, **a.g.e.**, s. 63; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 423-426.

hukuki dairesine tecavüze mahal verecek herhangi bir olaya meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını irade eyledi.

Delcassé döneminde Sudan bölgesindeki işgal edilen toprakların daha kolay yönetilebilmesi için Fransa, sömürge sekreterlikleri açtı ve bu sayede sömürgelerini sistemli bir şekilde gözetim altında tutabilecekti. Nitekim Fransızlar, Tinbüktü'nün işgali sonrası Kaarta, Baninko, Sansanding, Segu, Masina ve Senegal Nehri üzerindeki Kayes'i hızla işgal ederek Sahra ve Batı Afrika'daki hâkimiyetini perçinledi. Bununla yetinmeyen Fransa, batı-doğu istikametinde ilerleyerek Doğu Afrika'daki tek sömürgesi olan Cibuti ile olan bağlantısını sağlama almak istiyordu. Bu durum, nüfuz sahasının batıdan doğuya doğru tahdid edilmeksizin devam etmesi demekti. Diğer taraftan 1890'lı yıllarda Kayes'ten Nijer yoluyla Bamako'ya ulaşan bir demiryolunu hayata geçirdi ve bu hattı, Dakar'a kadar uzatmayı başardı.¹⁷⁰

Fransa, bu sayede hem Sahra ticaretini tam anlamıyla tekeline alacak hem de İngilizlerin yayılmacı politikalarına kısmen de olsa ket vurmuş olacaktı. Bu nüfuz mücadelesi yarışında İngilizler, kendi sömürge imparatorlukları için büyük önem arz eden Hindistan'a batıdan gelebilecek saldırıları bertaraf edebilmek amacıyla kuzey-güney doğrultusunda yeni bir sömürge ağı kurmak emelindeydi. Bu hedefine ulaşabilmek için ise Güney Afrika-Botsvana, Zimbabwe-Zambiya-Tanganyika-Kenya-Uganda-Sudan-Mısır ülkeleri üzerinde egemenlik kurabilmek için bir dizi askeri harekâta girişti. Bu süreçte stratejik bir plan üzere hareket eden Fransa, Bahrü'l-Gazel ve Yukarı Nil havzasına bir sefer heyeti göndererek, işgal ettiği Faşoda meselesinde İngilizleri masaya oturmaya zorlamak ve taviz koparmak istiyordu. Zira İngiltere, Mısır'ın güvenliği gerekçesiyle Mısır Sudanı'nı işgal etmek istemişti. Bunun üzerine Fransızlar, İngilizlerin Mısır'ı işgalini uluslararası kamuoyunda mahkûm edebilmek için Yukarı Nil vadisine askeri birliklerini göndermişti. Nihayetinde İngiliz baskısı sonucu Faşoda'dan askeri güçlerini çeken Fransa için bu durum büyük bir hezimet olsa da, 21 Mart 1899 tarihinde yürürlüğe giren İngiliz-Fransız mukavelesiyle Dârfür, İngiliz nüfuzunda kalırken; Fransa'ya Çad'ın doğu ve kuzey kısımlarındaki Vadây, Bagirmi ve Kânim ile ahali daha önce tamamen Senûsilere intisap eden Ennedi, Borku ve Tibesti bırakıldı. Bu sayede Fransa, bir yandan Tibu ve Tevârikleri itaati altına alırken; diğer yandan kervan yollarının büyük bir kısmının kontrolünü elinde tutabilecekti. Mahalli

---

¹⁷⁰ Mannings, a.g.e., s. 30.

otoritelere göre, bu durum Trablusgarp'ın Vadây ile olan ticari ilişkilerini akamete uğratacaktı. Ayrıca Batı Afrika'nın Fransız Merkezî Afrikası ile birleşebilmesi için Çad havzasının fiilen işgal edilmesi şarttı. Bu yüzden iki ülke arasındaki mukavelenin tatbiki için ise Çad ve Bagirmi çevresinde Kânim-Bornu'nun bir kısmını fiili olarak elinde tutan Râbih b. Fazlullah ve kurduğu devlet, 21 Nisan 1900 tarihinde büyük aşamada ortadan kaldırıldı.¹⁷¹

Osmanlı Devleti, Libya hinterlandında söz sahibi olabilmek ve bu bölgeye fiili olarak yerleşebilmek için, yaklaşık on yıl önce bazı diplomatik teşebbüslerde bulunmuştu ve 30 Ekim 1890 tarihli notasıyla bölgedeki tüm haklarını mahfuz tuttuğunu ilgili devletlere haber vermişti. Fransız makamları ise Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp hinterlandını Fizan ile sınırlı saymaktaydı ve işgal ettiği toprakları ise ilk işgal edenin tasarrufundaki “arâzi-i gayr-i memlûke / res nullius (sahipsiz)” topraklar olarak kabul etmekte ve yerli kabile reisleriyle doğrudan muhatap alarak imzaladığı mukaveleleri ise hükmen geçerli saymaktaydı. Ancak 1899 İngiliz-Fransız mukavelesini Osmanlı Devleti hiç tanımadı ve Türk devriyeleri bölgede kolluk faaliyetlerine devam etti.¹⁷² Mehmed Nuri ve Mahmud Naci kardeşlere göre; hinterland ve hudûd mesâili ile ilgili Fransa ve İngiltere nesnel davranmamakta ve tarihi şartları kendi menfaatlerine göre okumaktaydılar. Onlara göre; “Hinterland, hukuk-i düvelce bir tabir olup, sâhil-i bahirde mutasarrıf bir hükûmetin kara cihetinde kalan arazi-i dâhiliyyesi demektir. Hinterland ya ahdî yahut gayri ahdîdir. Gayri ahdî olan hinterland yalnız beynen lafzan müteârif olup lede'l-hâce kâbil-i tecezzi ve taksimdir. Fakat ahdî yani “hinterlande conventionelle” devletler tarafından birtakım uhûd ve vesâika binâen tanınmış ve dâire-i hududu tamamen müteayyin ve mütebeyyin olmuştur ki taaddî ve tecâvüzât-ı nâ-hemvârdan masunu'l-haleldir. Vilâyetimizin hinterlandına bazı matbûâtı ecnebiyye gayr-i ahdî nazarıyla bakmakta ise de bu doğru değildir.¹⁷³”

Diğer taraftan İngilizler, Nijerya'daki menfaatlerinin tehlikeye düşmesini istemiyordu. Bu yüzden Dışişleri Bakanı Edward Grey'in bilgisi dahilinde Lord Elgin tarafından görevlendirilen Hanns Vischer, Nijerya ile Akdeniz arasında seyreden kervan ticaret güzergâhlarını kontrol maksadıyla 1906 Nisanı'nda Osmanlı makamlarının

¹⁷¹ Kavas, “Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Bilâdüssudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi”, s. 9-35.

¹⁷² “Turks in Sudan”, *The Evening Post*, C. LXXXI, S. 23, 28 January 1911, s. 19.

¹⁷³ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *a.g.e.*, s. 162.

bilgisi dahilinde Trablus'tan yola çıktı. Vilâyet hinterlandı sınırları içerisindeki Cânet yakınlarında, Gat Kazası kaymakamı Abdülkâdir Câmi Bey'in 50 askeriyle birlikte görüldüğünü ilgili birimlerine raporladı. Kavar'a güven içerisinde ulaşan Vischer ve beraberindeki keşif heyeti, Bornu'ya doğru yollarına devam ederken Fizan yakınlarındaki Tecerhi'de Tevâriklerin saldırısına uğradı. İngiliz makamları tarafından Câmi Bey ile temas kurmasına kesinlikle izin verilmemesine rağmen Vischer, bu saldırı karşısında Osmanlı idari makamlarından yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı ve bu sayede küçük bir zayıyla bu pusudan sağ salim kurtulmayı başarabildi.¹⁷⁴

Bölge halklarının Avrupalıların kendi topraklarına gelmelerinden aşırı rahatsızlık duyduğunun farkına varan Vischer, doğrudan Ayir'e hareket etti. Ancak Kelvi Tevârikleri ile Sudanlı birkaç tüccarın mallarını taşıyan yaklaşık 200 deveden müteşekkil bir ticaret kervanı, Tibu-Reşâdeliler ile ittifak eden Magaragasen (Makeragasen) Tevârikleri ve İfoğas İmğadlarının saldırısına uğradı. Oluşan bu kargaşa ortamında İngilizler, Kano ve Sokoto bölgelerindeki kervan güzergâhlarının güvenliğinin sağlanamamasından dolayı kendi menfaatlerinin zarar görmesini istemiyordu. Bu yüzden Murzuk, Tibu-Reşâde, Gadamis ve Ayir menzil noktalarının emniyet ve asayişinin teminine büyük önem vermekteydi.¹⁷⁵ Ancak Fransa, İngilizlere verdiği taahhütleri ihlal ederek Sudan ticaretini kendi topraklarına çekmek ve Sahra transit ticaretini kontrolü altına almak amacıyla bilhassa 1908 ve sonrası süreçte farklı politikalar izlemeye başlamıştı. Bu durum İngiltere Erkân-ı Harbiyesi'nce çizilen Afrika haritasında Mısır hatt-ı fâsılına, Uclâ ile Calû cihetlerine yakın mahalleri de dâhil etmesine sebebiyet vermişti.¹⁷⁶ Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin, Tibu-Reşâde'deki kabilelerinin reisi Mayna Sefâmi Efendi'yi aylık 200 kuruşluk maaş tahsisıyla resmen

¹⁷⁴ İsviçre doğumlu İngiliz tebaası Hanns Vischer'in gerçekleştireceği misyon görevi için İngilizlerin, Osmanlı makamlarından izin aldıkları, Cânet meselesinde Fransızların aleyhine Osmanlı makamlarının menfaatleri doğrultusunda hareket ettikleri, fakat İngiliz-Fransız Konvansiyonu'nu da ihlal etmemek için ince bir siyaset izledikleri bu belgelerden çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca Trablus'taki İngiliz Başkonsolosu Justin Alvarez, devletlerarası siyasi meselelere olan vukûfiyetinden ötürü Abdülkâdir Câmi Bey ile ilgili kendi devlet makamlarını bizzat uyarmaktadır. **NA.UK**, FO 371/149/105, "Confirms safe arrival of Hanns Vischer at Kavar and supplies further details of the attack by Tawarek on his caravan at Tejerri", 15 Dec 1906, s. 476-477, 482-483, 491, 496-501, 527-528.

¹⁷⁵ **NA.UK**, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragasen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 294-295, 599-600. Ayrıca İngiliz Arşivi'nde Morların ve Tevâriklerin yaşadığı Tenezrûft, Adrar ve Azavâd bölgeleri ile bilinen ticaret yollarını gösteren kapsamlı bir harita mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. **NA.UK**, FO 925/7188, "Carte de la Mauritanie Saharienne, d'après les documents relevés sur place et les renseignements de source indigène recueillis par la Mission Coppolani chez les Maures et les Touareg et les itinéraires connus. In 4 sheets. 1:1,000,000. A. Challamel, Paris", 1902.

¹⁷⁶ **BOA, DH.TMIK.M**, 16/M/1326 (19 Şubat 1908).

kaymakam tayin etti ve burada bir hecin süvari jandarma birliği teşkil edilerek Fransızların ve İngilizlerin bölgede izledikleri siyaset akim bırakılmaya çalışıldı.¹⁷⁷ Bunun yanında Fransızların Tibesti kazasına taarruz arzusunda olduklarının anlaşılmasıyla muhafaza için merkez kaza konumundaki Barday kasabasına Tabur Tabibi Osman Efendi riyasetinde jandarma kuvveti sevk edildi ve orada hükümet konağı yanında Barday ve Züvvâr kışlalarının masraflarından yapılan tasarrufla bir de karakolhâne inşa edildi.¹⁷⁸ Diğer yandan Trablusgarp Vilayeti üzerinden Cânet'te yürütülen faaliyetlerden aşırı derecede rahatsızlık duyan Fransızlar, Şaâmbaları Sudan ticaret güzergâhını takip eden kervanlara saldırmaya teşvik ettiler ve tüccarın taşıdıkları mallara yüksek gümrük rüsumâtı uygulamaya başladılar. Ayrıca bazı ticaret kervanları zorla güzergâh değişikliğine tâbi tutuluyordu. Güney Tevâriklerinin en önemli kolu olan Ayir Tevârikleri, alışık olmadıkları bu durum karşısında rahatsız oldular. Nitekim Sudan'da yaşayan tüccarlar da temsilcileri olmayan bölgelere mal sevkiyatını reddettiler.¹⁷⁹

Fransa'nın Sudan kervanlarına zorluk ve sıkıntı çıkarmasının sebebi, Fransız askeri misyonlarının daha aktif hareket edebilmesini sağlamak ve Osmanlı Devleti'ni Sahra hudut tahdidine zorlamaktı. Nitekim Trablusgarp Vilayeti'nin güney havalisinin (Sahra ve Sudan) hudut tahdidinde Tevârik kabile reislerinden Cânet Emiri Şeyh Amûd¹⁸⁰, el-Bereket Emiri Bû Fenâyet ve İngadâzen¹⁸¹ ag Abakada'dan de destek alarak sorunu çözüme kavuşturmak isteyen Osmanlı Devleti, 1911 Haziranı'nda Bâbiâli Hukuk Müşaviri Reşid, Trablusgarp Erkân-ı Harbiyesi Reisi Kaymakam Neşet, Fizan Mutasarrıfı Sâmi, Gat Kaymakamı Âtîf ve Tibesti Kaymakamı Osman Beylerden müteşekkil komisyon heyetini belirledi.¹⁸² Türklerin bu bölgelerin hudut tahdidinin belirlenmesindeki ilk amacı, Trablus-Sudan ticaret güzergâhının güvenliğini temin

¹⁷⁷ BOA, **DH.SYS**, 36/6-4, 25/Ş/1328 (30 Ekim 1910).

¹⁷⁸ BOA, **DH.SYS**, 36/6-5, 09/Za/1328 (12 Kasım 1910).

¹⁷⁹ Lt. J. Etievant, "Bulletin du Comité de l'Afrique française", **Le commerce tripolitain dans le centre africain**, Eylül 1910, s. 277-282.

¹⁸⁰ Osmanlı hükümetine muhabbet ve sadakatle bağlı olan bu zâtın babası İmenân kabilesi reisi olup, Tevârikler arasında sultan olarak kabul gören Şeyh Muhtar idi. Mehmed Nuri - Mahmud Naci, **a.g.e.**, s. 167, dipnot: 1.

¹⁸¹ Ezgar Tevârik kabile reislerinden İngadâzen'in ismini, Enîgadez şeklinde telaffuz eden çalışmalar da mevcuttur.

¹⁸² Bu heyette yer alacak olan mahalli kabile reisleri Sâmi Bey'in riyasetinde yer alacak ve Abdülkâdir Câmî Bey ile de görüşükten sonra Fizan'ın merkezine intikal edeceklerdi. Ayrıca bu komisyonun, Eylül ve Haziran ayları olmak üzere iki defa toplanması planlanmıştı. BOA, **MV**, 153/49, 21/C/1329 (19 Haziran 1911).

ederek kervanların seyrinin sürekliliğini sağlamaktı. Zira Güney Tevârikleri'nin en önemli noktalardan biri olan Nijer'e Fransızların yerleşmesi, Kano-Zinder-Gat ticaretini gitgide zayıflatmış olacaktı.¹⁸³ Halbuki Tevârikler ve Büyük Sahra'daki Arap kabileleri, sömürgecilik öncesi dönemde asırlar boyunca Afrika kıtasının kuzeyi ile güneyi arasındaki siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel iletişimin sağlanmasında önemli roller üstlenmişlerdi ve bu üstün konumlarını kaybetmek istemiyorlardı.

5. Trablusgarp'tan 'Nijer Yayı'na Uzanan Tevârik Direnişleri

Nijer Nehri ve çevresinin işgali, Fransızların Tevârik kabilelerine karşı sürdürdükleri aktif mücadele sürecinin son aşamasıydı. Bu durumun farkında olan İvilimmiden Tevârikleri Reisi Madidu'yla ortaklaşa hareket eden Tingeregif kabileleri, Bukarvan Zeydi ve Şeyyûn liderliğinde bu durumu protesto ederek karşı saldırıya geçtiler. Aynı tarihlerde Madidu, Tevârik konfederasyonunun en güçlü kabilelerinden Şeyh el-Yasin'in oğluyla kızı Reyşala'yı evlendirerek gücüne güç kattı. Teğmen Hourst, düğün tebriği için çeşitli hediyeler göndererek Madidu'nun gönlünü kazanmak istese de başarılı olamadı.¹⁸⁴

Fransa'nın yaptığı ön hazırlıklar ve akabinde hayata geçirilen 'sömürgeci fetih' politikaları karşısında ortaya çıkan birçok savaş, Tevârik kabilelerini Nijer Nehri ve Sahra'nın orta ve güney kısımlarının yeni hâkimi olan Fransızlara boyun eğdirmeyi amaçlamaktaydı. Hedefine ulaşmak isteyen Fransa, diğer kabileler nezdinde "parçalara bölünmüş ve birlikleri bozulmuş" Tevârik imajı oluşturmak için çok çalıştı.¹⁸⁵ Bu süreç Georges Toutée ve Teğmen Émile Auguste Léon Hourst'un askeri keşif görevleriyle ivme kazandı.

Tevâriklerle doğrudan savaşan işgalci güçler, onların özellikle vahşi ve şiddetle meyilli olduklarını vurgulamaktaydı. Louis Frerejean, Tinbüktü'nün işgalinde yer alan bir Fransız subayı olarak "Tevâriklerin acımasız tahakkümünü Tinbüktü'den kaldırmalıyız" diyerek, onları "zorba, gaddar ve yağmacı" olarak nitelendirmekte ve bu kabilelerin çöl-sınır bölgeleri için sürekli tehdit oluşturduğunu belirtmekteydi.¹⁸⁶ 16

¹⁸³ Çaycı, **a.g.e.**, s. 156-157 [H.A. 521, Vekâletten Sadâret'e, 19/09/1327 (02/10/1911), Nu: 753; Fizan Mutasarrıflığından Vilâyete, 05/11/1327 (18/11/1912), Nu: 32].

¹⁸⁴ Hourst, **French Enterprise in Africa...**, s. 219-220.

¹⁸⁵ Ange Marie Joseph Richer, **Les Touaregs du Niger (Region de Tombouctou-Gao): Les Oulliminden**, Larose, Paris 1924, s. 143.

¹⁸⁶ Frèrejean, **a.g.e.**, s. 219-220.

Aralık 1893'te harekete geçen Fransız askerleri, Tevâriklerin aşırı hareketli olmaları ve bölge toprakları hakkında detaylı bilgi sahibi olmaları yanında ölümü hiçe sayabilecek kadar gözü kara olmaları nedeniyle pek çok zayıat verdiler.¹⁸⁷ İvilimmiden Tevâriklerine uygulanan infazlar, sürgünler, hapis ve para cezaları, yıkım, tarım alanlarına el koyma ve abluka yasağı gibi birçok gayrimeşru uygulamayla Fransızlar yıldırma siyaseti izledi. Özellikle işgal ettikleri topraklarda yeni güç dengeleri oluşturan Fransa, Hevsalara tarım yapmaları için toprak teşviki verirken, Tevâriklerin İkelan kabilelerini ve Fülânileri her türlü haktan mahrum bırakmayı sürdürdü.

Güney Tevâriklerinden Kel Ensar Amenukali Avvab'ın halefi Fandaguma, Fülânilerin reisi Tidyani ile bir anlaşma imzaladıysa da, Tingeregif düşmanlığını sürdürdü. Tevâriklerin müttetifiki Fülâniler, Binga bölgesindeki Sarameyu ve Minesengi'yi Fransızlara karşı savaşarak kontrolleri altına aldılar. Buna rağmen 8 Ocak 1893 tarihinde Tinbüktü, ilk defa Boiteux misyonu tarafından işgal edilince bölge kabileleri arasındaki tüm dengeler bozuldu.¹⁸⁸ Ancak bu durum, Fransızların aleyhine bir hal haldı. Zira Fransızlara 15 Ocak 1894 tarihinde Albay Joffre'yi Goundam'da karşılamak için yola çıkan Albay Bonnier ile Tingeregifler arasında Takubao (Takinbavt) mevkiinde gerçekleşen çarpışmanın sonucunda on bir Fransız subayı ile onlarca paralı siyahi asker öldürüldü.¹⁸⁹ Savaş meydanından sadece Kaptan Regard ve Nigotte isimli iki Fransız askeri kaçabildi. Nigotte, Tinbüktü'ye ulaşabildi, ancak Regard, batıya doğru kaçtığı için Dongoi'deki yerel halk tarafından yakalanarak tutsak edildi ve akabinde Tingeregif Tevâriklerine teslim edildi.¹⁹⁰ Fransız müfrezelerine atılan bu pusunun intikamını almak isteyen Albay Joffre, askeri hazırlıklarını tamamladıktan sonra 23 Mart 1894 tarihinde Dire'de karşı saldırıya geçerek Tingeregif kabilesi reisi Muhammed ag Avvab dahil askerlik çağındaki tüm Tevârik genç nüfusunu öldürdü.¹⁹¹

---

¹⁸⁷ Gouverneur-Général de l'Afrique Occidentale Française, **Le Soudan**, Société d'Éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris 1931, s. 9.

¹⁸⁸ Kaddâh, **a.g.e.**, s. 78; Kavas, "Mali", **DİA**, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 496-497; Cleaveland, **a.g.e.**, s. 147-153; Charles Grémont, "Les Touareg Iwellemmedan (1647-1898): Un ensemble politique de la Boucle du Niger", s. 298-299; Bruce S. Hall, **A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960**, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011, s. 105.

¹⁸⁹ Sébastien Philippe, "Ces pionniers qui reposent au Mali", **I&M (Images et Memories)-Bulletin**, Nu: 30, Automne 2011, s. 28.

¹⁹⁰ Hourst, **a.g.e.**, s. 218.

¹⁹¹ J. Joffre, "Expédition de Tombouctou", **Afrique Française (Renseignements coloniaux: D)**, Ocak 1896, s. 46-53; Nigotte, "La Mort du Colonel Bonnier", **Bulletin du Comité de l'Afrique française**, Nu: 6, Haziran 1896, s. 178-183.

Diğer taraftan Sudan Sömürge Valisi Albay Trentinian ile Amenukal Şebun arasında 1 Mart 1896 tarihinde imzalanan anlaşma sonrasında Tevâriklerin bazı kolları ile birçok farklı yerel kabile, Fransızlara itaat etmek zorunda kaldı ve vergi vermeyi kabul ettiler. Ancak bir fırsatını bulan Şebun, Kel Tadmekket Tevâriklerini tek çatı altında toplamayı başardı ve Fransızlara karşı Mor Künteleriyle birleşti. Tingeregiflerin bu ittifakta yer almamasına rağmen İregenaten ve Kel Temulaytlar Fransızlara karşı sürdürülen mücadeleye destek verdiler. Ne var ki her iki kabile de Komutan Laverdure tarafından etkisiz hale getirildi. Tingeregif Tevârikleri ise Fransızların eliyle 14 farklı kola bölünerek mukavemet güçleri kırıldı.¹⁹² Bu sömürge stratejisi neticesinde Fransa, Tingeregif Tevâriklerinin siyasi parçalanma sürecini hızlandırdı.

Fransa, Sahra ve Sudan ticaret yollarını kontrol altına alabilmek için Tevâriklerin gücünü kırarak her yolu mübah görüyordu. Bu amaca uygun olarak güneydeki siyahi kabilelerden teşekkül edecek askeri birlikler kurmayı düşünüyordu.¹⁹³ Fakat Cezayir mahalli makamlarının inisiyatifi, bu kararın tatbikini boşa çıkardı. Fransa, Çad Gölü ve bilhassa Niamey Nehri civarını işgal ettikten sonra, 29 Aralık 1899 tarihinde Flamand misyonu Ayn Salah'a giderek keşiflerde bulunmak ve şartların uygun olması durumunda Tidikelt, Tuât ve Gurâre'yi işgal etmek için görevlendirildi.¹⁹⁴ Bu misyonun korunması amacıyla görevlendirilen Yüzbaşı Pein'e beraberinde 140 kişilik Şaâmba Arapları refakat ediyordu. Tingeregif kabileleri, Şaâmbalarla rekabet halinde olduğu için Çad ile Nijer'de yaşayan Tevâriklerin ve bazı Arap kabilelerin de desteğiyle Fransızlara karşı mücadeleye girişti. Fakat Fransa'nın 1899 yılında Cezayir ile Tinbüktü arasındaki ticaret ağının önemli bir parçası olan başta Ayn Salah merkez üzere Tuât¹⁹⁵, Haggar, Ayir ve Zinder arazilerini işgal etmesiyle birlikte Amenukal Sidi ag Keradji ve bazı Taytok kabile reisleri işgalcilere yakınlaşmak durumunda kaldılar. Fransızlar, yeni yüzyılın ilk çeyreğinde "tek bir Tevârik hayatta kalmamalı" parolasıyla hareket etmeye başlamıştı ve işgalleri hızlandırabilmek için yaklaşık 50 bin kişilik bir orduyu Cezayir'de hazır bulunduruyordu.¹⁹⁶ 4 Aralık 1900 tarihinde Say şehrini

---

¹⁹² Hourst, **a.g.e.**, s. 227; Jacques Hureiki, **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 106-107, 490-491.

¹⁹³ André Martel, **Les Confins Saharo-Tripolitains de la Tunisie**, C. II, P.U.F, Paris 1965, s. 219.

¹⁹⁴ Maurice Benhazera, **Six mois chez les Touareg du Ahaggar**, Typographie Adolphe Jourdan, Alger 1908, s. 126.

¹⁹⁵ Ömer Subhi, **Trablusgarp, Bingazi ve Sahrâ-yi Kebir**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY: 4261, İstanbul 1307, s. 74.

¹⁹⁶ "Wars that Appear Endless", **Wairarapa Daily Times**, C. XVI, S. 6575, 12 June 1900, s. 4.

tamamen ele geçirdi ve burada derhal bir posta teşkilatı tesis etti. Fransızların bu işgal sonrası, Nijer'in batısında kademeli olarak ilerlemesi hızlandı ve Zinder Bölge Komutanlığı'na 5 Ağustos 1902 tarihinde Gouraud'nun yerine Albay Peroz getirilerek yeni bir askeri bölge yapılanmasına gidildi. Teğmen Figeac'ın Tava'yı işgalde başarısız olacağını farkederek Albay Peroz, Kaptan Joly'yi destek birlikleriyle bölgeye sevketti ve işgal bu sayede gerçekleştirilebildi.¹⁹⁷ Akabinde Agades bölgesindeki direnç noktaları, kontrol altına alındı. Bu süreçte Hamoadi liderliğindeki Künteler ise teslim olmayarak, 1902'de Gao'da Fransızlara karşı yeni bir mücadele sürecini başlattılar.

Foto 6: Fransızların İnşa Ettiği Zinder Bölge Komutanlığı Yerleşkesi (1922), Kaynak: **BNF**, Département Société de Géographie, SGE SG WE-234.

Fransızların Tidikelt, Tuât ve Gurare'de oluşturdukları hecin süvari bölükleri, 7 Mayıs 1902 tarihinde Tamanrasset'in 40 kilometre uzağında yapılan Tit (Ti-n-Esa) Savaşı'nda Kuzey Tevâriklerinin Haggar kolunu hezimete uğratarak büyük zayıflar verdirdi.¹⁹⁸ Ateşli silahlarla teçhiz edilmiş 130 kişilik Fransız birliği, 299 kişilik Tevârik

¹⁹⁷ André Salifou, **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973, s. 8, 11, dipnot. 20.

¹⁹⁸ Capitaine Lehuraux, **Les Français au Sahara**, Éditions Les territoires du Sud, Alger 1938, s. 89; Gardel, **a.g.e.**, s. 116, 197; André Bourgeot, "Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7", **Cahiers d'Etudes Africaines**, n. 69-70, Paris 1978, s. 165.

ordusunu arkalarında 93 ölü bırakarak geri çekilmeye zorlarken; Fransızlar ise sadece 6 kişi zayıt verdi.¹⁹⁹ Bu savaşta en büyük yarayı Haggarların en önemli imğad kolllarından biri olan Dag Rali kabilesi aldı. Bu kabilenin reisi Duva ag İklan sol kolundan yaralanırken, en iyi savaşçılarında 30 kişiyi kaybetti.²⁰⁰ Bu galibiyet sonrası Tevârik sorunu, Cezayir üzerinden halledilmiş oluyordu. Bu sayede Flatters misyonunun ortadan kaldırılması sonrası yerli halk arasında oluşan kötü imaj ve zihinlerdeki menfi algı lehlerine çevrildi ve Tevâriklerin “yenilmez savaşçılar” olduğu intibai ciddi derecede zarar gördü. Bu savaş sonrası Büyük Sahra’daki nüfuzları güçlü bir şekilde hissedilen Kuzey Tevârikleri’nin konfederatif yapı içerisindeki “mücadeleci aristokrasi”si büyük ölçüde son buldu.²⁰¹ Ancak Ayn Salah’ın işgaliyle başlayan süreç sonrasında İspanyollar ile Fransızlar arasında patlak veren “Fas Sorunu (Batı Sahra)” ciddi bir çekişmeyi de beraberinde getirdi. Bu yüzden Fransız yüksek makamları, bu sorunu çözebilmek için güneydeki Agades Garnizonu’nun kapatılmasına karar verdi.²⁰²

Fransız işgaline karşı Tevârik kıyamını sürdüren önemli liderlerden Şeyh-i Ekber Heytağıl, Ayn Salah’ı Fransızların işgali sonrasında öldü ve yerine Flatters misyonunun ortadan kaldırılmasında büyük paya sahip olan küçük yeğeni Attisi ag Amellal amenukalliğe geçti ve hiçbir suretle Fransızlara boyun eğmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine Fransızlar, Tevâriklerle Sahra’da çatışmak istemedikleri için yerli işbirlikçilerinin marifetiyle meseleyi halletme kararı aldılar. 1902 Martı’nda Teğmen Cottenest komutasındaki 40’ı yerli 90’ı gönüllü toplam 130 kişilik silahlı müfreze, ateşli silahlara sahip olmayan Haggarları 7 Mayıs 1902 tarihinde büyük bir hezimetle uğrattı.²⁰³ Bu savaş sonrası Haggarlar, silahlı mukavemet bakımından bu orantısız güç karşısında bir daha büyük ölçekli çatışmaya giremediler. Nitekim 1903 yılının başlarında Haggar Tevâriklerini takip etmesi için gönderilen Sahra Vahalar Kumandanı

---

¹⁹⁹ Abdülkadir Câmi Bey, **Trablusgarb’dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru**, Nişan Babikyan Matbaası, Dersaâdet 1326, s. 193. Fransızların savaş alanındaki zayıtları esasında 4 ölü, 2 yaralıdan ibaretti. Ancak bu iki yaralı da ağır olduğu için çok geçmeden ölmüştü. **AHG (Archives historiques de la guerre/Savaş Tarihi Arşivi)**, Service Historique de l’Armée de Terre, Nu: 1H1036, 1 June 1902 (1 Haziran 1902). Bazı kaynaklarda ise bu rakam, 3 ölü 10 yaralı olarak geçmektedir. Karl G. Prasse, **The Tuaregs: The Blue People**, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 1995, s. 76.

²⁰⁰ Benhazera, **a.g.e.**, s. 144.

²⁰¹ Keenan, **Sahara Man: Travelling with the Tuareg**, John Murray Publishers, London 2001, s. 4.

²⁰² Salifou, **a.g.e.**, s. 29.

²⁰³ Emile Félix Gautier, **Le Sahara**, Payot, Paris 1946, s. 12. Yüzbaşı Théveniaut ve Kâşif Gautier, Kel Essûk kalıntılarını gezmişlerdir. Gautier Fransız sömürge idaresinin isteği üzerine, 1905 yılında gerçekleştirdiği bu seyahatinde edindiği deneyimleri ve Adrar ile Nijer arasındaki toprakların fiziki ve beşeri coğrafyasına dair bir raporu ilgili Fransız makamlarına sunmuştur. Aymard, **a.g.e.**, s. 16 (dipnot: 1), 137.

Henri Laperrine tarafından görevlendirilen Teğmen Guillo-Lohan'ın Haggarlarla karşılaşmadan geri dönmesi bu kabilelerin pasif savunmaya geçtiğini doğrulamaktaydı.²⁰⁴

Sahra'daki işgal faaliyetlerini dört koldan sürdüren Haggar Amenukali Sidi ag Keradji'nin idaresi altındaki Taytok kabilesi reislerinden Azivel ag Serada'nın da desteğini alan Fransa, siyasi yoldan Türk etkinliğini kırmak amacıyla Laperrine eliyle Aherher vadisindeki İllizi'de Fort Polignac isimli bir blokhavzın inşasını başlattı. Diğer yandan Kuzey Tevârikleri'nin diğer kolu Ezgarları itaat altına alabilmek için de "Ezgar Bölgesi Askerî Komutanlığı"nı ihdas etti.²⁰⁵ Bu süreçte Tevârikler, Fransızlarla mücadele edilmesi noktasında kendi içlerinde fikir ayrılığına düştüler. Uzlaşmacı taraf, Fransızların bizzat Paris'teki Champs-Élysées'ye davet edip izzet ve ikramda bulunarak kendi safına çekmeyi başardığı Musa ag Amastan'ın etrafında toplandı. Haggarların Fransızlara yakınlaşmasında Teğmen Basset'in ani saldırıları yanında beraberindeki teçhizatlı Fransız askerleri ile Yüzbaşı Métois'nin etkin diplomatik gayretlerinin de büyük etkisi vardı. İşgale karşı direnmeyi seçen taraf ise Şeyh Attisi'nin bayrağı altında Cânet'e çekilerek Osmanlı idaresi altında mücadelesini sürdürdü. Musa ag Amastan ise Fransızların boyunduruğunu 20 Ocak 1904 tarihinde resmen kabul ederek, Fransız makamlarına itaatini sundu ve onlar tarafından Haggar amenukali tayin edildi. Bu fırsatı değerlendiren Yarbay Laperrine, Fransız müttefiki Amenukal Musa ile dostluğunu kuvvetlendirdi ve Kuzey Tevârikleri'nin topraklarını baştan sona tetkik etmeyi başardı.²⁰⁶ Ayrıca 1908'de Tamanrasset şehrini kurarak burayı kendilerine üs edinen Fransızlar, bir yıl içerisinde müttefiki Haggar Tevâriklerini, Ezgarlara karşı 1874 yapımı tüfeklerle silahlandırarak askeri ta'lim ve terbiyeden geçirdikten sonra bunları düzenli meheri birlikler olarak orduları içerisinde istihdam ettiler.²⁰⁷

Güney bölgelerini tetkikle görevlendirilen Théveniaux misyonu, Adrar bölgesindeki keşiflerini tamamladıktan sonra Sudan ile ilgili getirdiği bilgiler doğrultusunda Tevârikleri kontrol altında tutabilmek adına ciddi adımlar attı. 1905

---

²⁰⁴ Gautier, "Society The Ahaggar: Heart of the Sahara", **Geographical Review**, C. 16, Nu: 3, American Geographical Society, July 1926, s. 378. Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransız Sahrası'nda patlak veren bölgesel direnişleri bastırmak için 1917 yılında tekrardan General Laperrine görevlendirilmiştir. Keenan, **The Lesser Gods of the Sahara**, s. 24; Keenan, **Sahara Man...**, s. 83-87.

²⁰⁵ Çaycı, **a.g.e.**, s. 145-146.

²⁰⁶ "Future of Sahara", **The Auckland Star**, C. LX, S. 224, 21 September 1929, s. 10; "Across the Desert", **The Evening Post**, C. CVIII, S. 91, 14 October 1929, s. 11; Gardel, **a.g.e.**, s. 205.

²⁰⁷ René Bazin, **Le Père de Foucauld**, Librairie Plon, Paris 1937, s. 100-101.

yılında Gautier, bölgedeki jeolojik incelemelerini sürdürürken; Kaptan Pasquier, Gao ve Bamba'daki keşiflerini tamamladı. Son olarak Askerî Bölge Komutanı Félix Dubois, Tabur Komutanı Lucien Alfred Bétrix'e bölgenin işgal edilmesini emretti.²⁰⁸ Bu subayların ve kâşiflerin bölge hakkında getirdikleri raporlar doğrultusunda başlatılan pasifizasyon (etkisizleştirme) kampanyasının nihai sonuç vermesi için Teğmen Roussel görevlendirildi.²⁰⁹ İfoğaslar, Azbinler, İvilimmidenler, Haggalar ve Künteler ilk aşamada Fransız işgallerine karşı birleşmeler de bu direniş çok kısa sürdü.

Fransızlar, Haggaları ikiye bölmeyi başardıysa da, Osmanlı tarafında saf tutan Tevârikler, Sahra'nın kuzeyindeki diğer kabilelerle bağlantısını sürdürerek onları Fransızlara karşı mücadele etmeleri için örgütlemeyi sürdürdü. Ayrıca Kuzey Tevârik Konfederasyonu'nun en önemli kollarından Ezgarlar, Tit mağlubiyeti sonrası Haggaların kendilerine yakınlaşması karşısında Trablusgarp Vilâyeti ile bağlantı kurmanın yollarını aradılar. Zira Müslüman olmayanlara itaat etmektense, Fizan'a çekilerek mutasarrıflığın himayesinde bulunmaya mütemayildiler. Bu tutum karşısında Fransızlar, Ayn Salah Sahra bölüğü ile Şaâmba Arapları'ndan oluşturdukları hecin süvari müfrezeleriyle birlikte Ezgar Tevâriklerini Fransız himayesine girmeye zorlasalar da başaramadılar. Bu zamana kadar Fransız hâkimiyetini kabul noktasında kararsız kalan bir kısım Haggar ise Şeyh Attisi tarafında saf tuttu. Tevâriklerin Sultanı olarak kabul gören Şeyh Amûd'un ikamet yeri olan Cânet, Fransızlara karşı mücadeleyi savunanların sığınağı oldu ve Sahra'nın iç kesimlerindeki Fransız işgallerine karşı mücadele koordineli bir şekilde buradan sürdürüldü.

Fransız Devrimi'yle (1789-1799) birlikte yıkılan monarşi yönetiminin üzerinden geçen yaklaşık 40 yılın sonunda gerçekleştirdikleri küresel vizyonun ardından 1830'da Cezayir'i işgal ederek Sahra'ya sarkmaları ve daha sonra 1881'de Tunus'u almalarının ardından sömürgeciliğin başat gücü İngilizler'in 1882'de Mısır'ı işgali bu geniş coğrafyayı onulmaz yaralara düşürdü. Sömürge yarışını geriden takip eden İtalya ise Trablusgarp ile ilgilenmeye başlamıştı. Bu süreçte Trablusgarp halkı, II. Abdülhamid'e koruyucu ve kurtarıcı nazarıyla bakıyordu.²¹⁰ Çok erken tarihlerden itibaren gerekli

²⁰⁸ Jean Joseph Colin-Lucien Alfred Bétrix, **La Pénétration Touareg**, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1910, s. 49.

²⁰⁹ Benhazera, **a.g.e.**, s. 128-129.

²¹⁰ el-Kilâni, "II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarp Vilayeti ve Mehmet Kamil Paşa Layihası", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 1575.

tedbirleri en üst seviyede tutan II. Abdülhamid'in, derhal Trablusgarp'a 16 bin mavzer tüfeğinin gönderilmesini, Kuloğulları'ndan milli yerel bir askeri teşkilatın kurulmasını emrettiği bilinmekteydi.²¹¹ Hamidiye Hafif Süvari Birlikleri'nin bir benzeri olan bu askeri yapı, yerel unsurları fiili olarak yönetime katılımını sağlamakta ve bu sayede ülkenin savunması merkezi otoritenin kontrolünde doğrudan yerel unsurların sorumluluğunda yürütülmekteydi.²¹² Trablusgarp'taki mukavemetin güçlü olmasında Ömer Muhtar, Ramazan es-Süveyhilî, Muhammed Ferhad ez-Zâvî Bey, el-Fâzıl Ebû Ömer, Süleyman el-Bârunî Efendi²¹³, Siliman en-Neyliyeh ve Bingazi zaviyesi şeyhi Ahmed el-İsâvi'nin gayretleri çok büyüktü.²¹⁴ Bu süreçte Trablusgarp'ta Aralık 1908'in başlarında Muhammed en-Nâib el-Ensârî'nin 'el-Keşşâf', İstanbul'da Abdülvehhâb Abdussamed'in "Dârü'l-Hilâfe" ve Mısır'da "el-Asrû'l-Cedîd" gazeteleri, basın yoluyla bu mücadeleye olumlu manada destek verdiler.²¹⁵

Bilhassa 1909'daki yeni askerlik hizmet kanunu ile daha öncesinde özel statüleri gereği zorunlu askerlik sisteminin haricinde bırakılan Trablusgarplılar da artık yükümlülük kapsamına alındı. Ancak Bâbiâli, devletin iç yönetim ve denetimiyle ilgili birçok sorunla boğuşurken, tam olarak bu yeni sistemin uygulamaya geçirilmesi pek mümkün gözüküyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, bu genel nizamnameyi uygulamaya sokmak yerine pratik tercihlerde bulunarak, bu vilâyetlerin mukimlerini orduya "gönüllü" olarak katılmaya teşvik etti ve mahalli idarecilerin yanında güçlü nüfuza sahip kabile reislerine bu hususta telkinlerde bulundu. Ubeyd kabilesinin askeri desteği yanında Afrika'nın iç bölgelerinden gelen pekçok kişinin savaşmak için askere gönüllü olarak yazılması bu yüzdendi.²¹⁶ Bunların büyük çoğunluğu kuvvetle muhtemel Ayir ve Agades başta olmak üzere Sahra'da yoğunluk kazanan Tevârik, Tibu ve Arap kabilelerinden gelen destekti. Buradan da anlaşılmaktadır ki; Osmanlı devlet ricâlinin siyasi duruşu ve tarikat liderlerinin gayretleri, ilerleyen süreçte sömürgecilere karşı

---

²¹¹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hâtıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 391.

²¹² Suat Zeyrek, **Meşrutiyet, Osmanlı'da Birlikte Yaşamak Ya da Birlikte Dağılmak**, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 88.

²¹³ **ATASE**, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu (OİH Kol.), Klasör: 57, Dosya: H-1 [42. Tümen Harp Cerideleri Defterleri], Fihrist: 1/128, s. 56.

²¹⁴ Celal Yahya, **Târihu'l-Mağribi'l-Kebîr**, Dârü'n-Nahda, Beyrut 1981, s. 56; Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de Tanîn**, C. II, Yay. haz. Mehmed Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 246; Kavas, "Osmanlı Ordusunun Senûsiye Hareketi ile Müşterek Savaşı", s. 70.

²¹⁵ Ali Mustafa el-Mısratî, **Sihâfetü Lîbyâ fî Nısfî Karn**, Darü'l-Keşşâf, Beyrut 1960, s. 73, 100, 109.

²¹⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 282-283.

mahalli unsurların örgütlenmesini hızlandırdı ve kuzeyden Sahra'nın güneyine doğru yayılarak etkisini hızla gösterdi. Senûsilerin mahalli unsurlarında desteğiyle kurduğu gönüllü birlikler bunun en bâriz tezahürüydü.

Zorlukların kesâfeti ve ortaya konulan tüm gayretlere rağmen Osmanlı Devleti, Trablusgarp cephesinde bir yıldır sürdürdüğü savaşı kaybedince, 18 Ekim 1912 tarihinde İtalyanlarla imzaladığı on bir maddelik Uşi Anlaşması ile Trablusgarp üzerindeki haklarından feragat etmiş oldu.²¹⁷ Ancak Osmanlı kuvvetleri Trablusgarp'ı terkettikten sonra direniş, Senûsiler eliyle Sahra'ya doğru sarkıtılarak devam ettirildi. Bilhassa Şeyh Ahmed eş-Şerif'in Ocak 1912'de bir Mısır mecmuasında yayınlanan cihad ilanı, yerel kabilelerin kendi topraklarındaki mücadelelerinin sürmesini sağladı.²¹⁸ 1912 Ekimi'nden itibaren Senûsiler, bilinçli bir şekilde geride kalan sınırlı sayıdaki Osmanlı askeri ve Bingazi'deki Türklere ait silah ve mühimmatla hem İtalyanlara ve Fransızlara, hem de İngilizlere karşı aynı anda mücadele etmek mecburiyetinde kaldılar.²¹⁹

İtalyanların savaşı kazanması sonrasında barış görüşmelerinin başladığı tarihlerde Trablusgarp'taki Türk subayları, bütün Batı Afrika'yı içine alacak yeni bir devlet mekanizmasının tesisi konusu üzerine eğilmişlerdi. Trablusgarp Savaşı fiilen Uşi Antlaşması ile bitmiş olsa da, Trablusgarp ve Bingazi'de kalan silahlar ve subaylarla organize olan mahalli unsurlar, Seyyid Ahmed eş-Şerif yönetiminde mücadelelerini sürdürmekteydi. Nitekim Yüzbaşı Nuri, Defne sahiline ulaşır ulaşmaz beraberindeki Binbaşı Cafer el-Askerî, Bingazili Muhammed el-Cibanî ve Hacı Kamil el-Bundukî ile birlikte şeyhin yanına gittiler. Bu sırada 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Mısır'a yönelik Birinci Kanal Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmış ve hatta büyük umutlar bağlanan Şeyh, beklenen desteği vermekten kaçınmıştı. Konuya ilişkin Yüzbaşı Nuri'nin sorularına ise erzak ve cephane eksikliği yanında Trablusgarp'ta İtalyanlarla Sahra'da Fransız kuvvetleriyle sürdürülen mücadeleyi mazeret olarak öne sürdü.²²⁰ Hatta fiili olarak 1917'ye kadar sürmüştü. İtalyanlar ise, ancak Trablusgarp ve kıyı

²¹⁷ BOA, **HR.SYS**, 1555/5_61-66.

²¹⁸ **ATASE**, OİH Kol., Klasör: 18, Dosya: 78 [İdari: Şeyh Senûsi'nin aşiretleri cihada davet mesajı, aşiret reislerinin sadakat cevapları], Fihrist: 1.

²¹⁹ BOA, **A.MKT.MHM**, 745/47, 23 Ekim 1912; Roderic H. Davison, **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West**, The University of Texas Press, United States of America 1990, s. 222.

²²⁰ Cafer el-Askerî, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 41.

bölgelerinde kontrolü sağlayabilmişlerdi. Bu tarihten sonra yavaş yavaş Trablusgarp ve Bingazi hinterlandında yer alan iç kesimlere doğru sarkan İtalyanlar, Fizan'ı ele geçirdiler. Bu işgalle birlikte daha güneydeki Bi'ru'l-Alâlî ve Garû (Gouru)'ya doğru inen silahlı milisler, bu bölgelerdeki savaşlarda da mağlup oldular. Bunun üzerine Trablusgarp'tan gelen desteklerle birlikte Sahra toplumları, Ahmed eş-Şerif önderliğinde Fransızlar'a karşı harekete geçtiler.²²¹ Cihad işlerinin idaresine getirilen Muhammed Abdullah es-Sünnî ilk olarak mahalli kabileleri örgütledi ve Trablusgarp'ın batısındaki Gadamis, Müzde, Ğıryan, Mısrata ve Garû başta olmak üzere kuzeyde ve Büyük Sahra'nın birçok farklı yerindeki zaviye teşkilatlanmasında etkin rol oynadı. Bu sayede yaklaşık 14 yıl sürecek olan bu mücadelede Güney Tevârikleri de etkin bir rol üstlendiler.

Ahmed eş-Şerif, Vadây Sultanı Dâvud Mürre ile temasa geçerek kendisini, Fransızlara karşı ittifak konusunda ikna etti. Ancak Fransızların Kânim'i nihai olarak işgali, Dârfûr Sultanı Ali Dinar'ın tüm uyarılarına rağmen, Vadây sultanını kurduğu bu ittifaktan vazgeçirmeye yetti. Bu süreçte Mirliya Nuri Paşa, İngilizlerle Sudan'ın doğusunda mücadelesini sürdüren Dârfûr Sultanı Ali Dinar'a Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın mektubunu ilettiler ve üstün gayretlerinden dolayı bir adet muharebe altın imtiyaz madalyası gönderdi. Ayrıca devletin elindeki imkânlar dahilinde her türlü desteğin kendisine sağlanacağı da Dârfûr sultanına taahhüt edildi.²²² Vadây Sultanının müttefiki Fransızlar ise giderek Sahra'nın stratejik bölgelerini kontrol altına almaya başlamışlardı. Ayrıca bu durum, ticaret güzergâhlarının güvenliğini tehlikeye soktu ve Senûsi zaviyelerini de tehdit etmeye başladı.²²³

Fransızlar, Niamey ve Dahomey üzerinden getirdiği askeri güçlerle yerel sultanlıklardan Kel Akras ve Kel Ayir topraklarını da işgal etmeye başlamıştılar. Tikrikrit Sultanlığı Hâkimi Muhammed el-Kefîmî ise Fransızların ittifak teklifini sert bir dille reddetti. Bunun üzerine Fransızlar, onu iktidardan düşürerek yönetimin başına

---

²²¹ Senûsi zaviyesi şeyhlerinin tamamına Mehdî es-Senûsî'nin vefatını haber vermek için gönderilen mektubun Arapça nüshası için bkz. Sallâbî, **a.g.e.**, s. 267-268.

²²² Detaylı bilgi için bkz. **ATASE**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH Kol.), Klasör: 1835, Dosya: 33 [İdari İşler: Afrika Grupların Kumandanlığı emrindeki personele dair], Fihrist: 5/1-3 (Piyade Mülâzım-ı Evvel Ali Râsim, Harb-i Umûmî'de Afrika-Sudan ve Dârfûr Vekâyii adlı rapor); BDH Kol., Klasör: 1835, Dosya: 33, Fihrist: 5-4.

²²³ Saîd Abdurrahman, **el-Alâkâtü'l-Lîbiyyeti't-Teşâdiyye**, Merkezü'd-Dirâsâti'l-Cihâd, Libya 1983, s. 86; Mustafa Hüveydî, **el-Hareketü'l-Vataniyye Şarku Lîbyâ**, Menşûrâtü Merkezi Dirâsâti Cihâdi'l-Lîbiyyîn Zidde'l-Gazvi'l-Îtâlî, Libya 1988, s. 23.

amcasının oğlu İsmail'i geçirdiler. Halbuki normal teâmüllere göre, Sultan Muhammed'in yerine, kendi kız kardeşinin oğlu Ahzi'nin geçmesi gerekiyordu. Bu durumu kabullenemeyerek karşı saldırıya geçen Ahzi, Tava'daki Fransızlar'ın da desteğini alan İsmail ile tutuştuğu savaşta hayatını kaybetti. Bu mağlubiyet sonrası 1917 yılında Ahzi'yi destekleyen tüm kabile fertleri reisleriyle birlikte Fransızlar tarafından idam edildi.²²⁴

Bölgedeki direniş için yaşanan bir diğerk felaket de 1914'te sosyal yapıyı ve ekolojik dengeyi alt üst eden çekirge istilasının Hagggar topraklarında üç kez yaşanmasıydı.²²⁵ Öyle ki "kıtlık yılı" olarak isimlendirilen 1917'de Ezgar ve Hagggar topraklarında yaşanan kıtlık ve kuraklık Yüzbaşı Perdriaux tarafından ilgili Fransız mercilerine ivedilikle rapor edildi. İnsanların perişanlığına vurgu yapan Emir Subayı Marechal de Logis Lapierre, çizdiği bir tabloyla vahim manzarayı kayıt altına aldı.²²⁶ Aynı şekilde "ateş yılı" olarak anılan 1918'de Vav el-Kebir'de yaşananlar Kufra üzerinden Fransız sömürge idaresinin ilgili birimlerine rapor edildi.²²⁷ Bilhassa bu misyoner raporlarında kuraklığın yıkıcı boyutlarının Fransızlar lehine bir fırsat olarak değerlendirildiği anlaşılmaktaydı. Ayrıca kuraklık nedeniyle Sahra ticaret güzergâhlarının kuzey istikâmetinde emniyet ve asayiş sağlanamayınca Güney Tevârikleri de bu olumsuzluktan nasibini aldı ve bu durum aynı zamanda birçok dahili çatışmaları da beraberinde getirdi. Buradan da anlaşılmaktadır ki; Tevârikler ile diğerk kabileler arasındaki mücadeleler ve bu peçeli kabilelerin kervanlara düzenledikleri baskınlar, kuraklık ve kıtlık dönemlerinde artış göstermişti.

Birinci Dünya Harbi'nde Almanya'nın yanında savaşa giren Osmanlı Devleti'nin, sömürgeci güçlere karşı tavrı sert oldu. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Teşkilât-ı Mahsûsâ eliyle bölgedeki faaliyetlerine hız vererek Afrika Gruplar Komutanlığı'na²²⁸ Yüzbaşı Nuri'yi tayin etti²²⁹ ve çok geçmeden

²²⁴ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 235-236, 309.

²²⁵ Henri Lhote, **Les Touareg du Hoggar**, Payot, Paris 1955, s. 362.

²²⁶ **AHG**, Nu: 1H1074, 8 December (Aralık) 1917; T. Graham, "Resistance and Collaboration among the Northern Tuareg, 1900-1920", **Unpublished MA thesis**, SOAS, University of London, 1985, s. 32.

²²⁷ Keenan, **The Lesser Gods of the Sahara**, s. 41.

²²⁸ Afrika Gruplar Kumandanlığı'nda müstahdem zâbitlerin ve mahalli emirlerin künyeleri ve görev yaptıkları bölgeler, ATASE Arşivi'nde tespit ettiğimiz Zâbitân Künye Defteri'nde kayıtlıdır. Osmanlı askeri memurları arasında zikredilen Fizan Mutasarrıf ve Kumandanı Binbaşı Hüseyin Sâkib Efendi b. Mehmed (Duhûlü: 1 Mart 1314/1898-Tekâüd: 1333/1917), Fizan ve Gat havalisinde bulunduğu görev zarfında Tevârik kabile reisleri başta olmak üzere mahalli halkla sıkı bağlar tesis ederek Trablusgarp'ta İtalyanlara ve Sahra'da Fransızlara karşı sürdürdüğü mücadelelerde gösterdiği üstün başarılarından dolayı

mirlivalık rütbesine yükseltildi.²³⁰ 1918 yılı ortalarına doğru bölgeye intikal eden Şehzade Osman Fuad Efendi, daha sonraları Arap Birliği Genel Sekreteri olacak olan Azzam Bey'in de teşvikiyle beraberindeki 60 Türk subayı ile birlikte komutanlık görevini üstlenerek, Mondros Mütârekesi'ne kadar Senûsilerle birlikte İtalyanlara karşı mücadeleyi sürdürdü. Ancak bu mücadele Trablusgarp ve Bingazi limanları ile çevresindeki dar bir bölgede devam etti.²³¹ Afrika'nın orta bölgelerindeki fiili Osmanlı hâkimiyeti ise aşamalı olarak son bulsa da, 1922 yılına kadar Kânim, Tibesti, Borku, Vadây, Sinaven, Ayir ve Agades'teki devam eden mücadelelere sağlanan destek sürdürüldü. İtalyanlar Fizan'ı işgal etmek için harekete geçip bölgeye intikal etmesinden hemen önce Şeyh Amûd, 1927 yılında Vadiyyü'l-Âcâl yakınlarındaki Ubari'de 73 yaşındayken vefat edince sömürgecilere karşı devam edegelen bu mücadele, akamete uğrayarak eski gücünü hızla kaybetmeye başladı.²³²

Bütün bu bilgiler ışığında Fransız sömürgeciliğine karşı yürütülen direniş hareketlerini olumlu veya olumsuz anlamda etkileyen amilleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Fransızların görevlendirdiği misyonlar ve bunların raporları neticesinde şekillenen işgallerin ardından dengeleri alt üst eden hak ihlalleri,
- Uzun süren kuraklık, kıtlık ile çekirge istilası gibi doğal afetler,
- 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması,
- Senûsilerin tüm Sahra kabileleri üzerindeki derin etkileri.

Dolayısıyla bu nevi doğal ve yapay etkenler, daha önce zikri geçen direniş mücadelelerini, sömürge düzeninin geçici muzafferiyeti karşısında, istikbaldeki

---

4 ay 7 günlük kıdem arttırımı yanında harp madalyasıyla taltif edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. **ATASE**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH Kol.), Klasör: 1835, Dosya: 33 [İdari İşler: Afrika Grupların Kumandanlığı emrindeki personele dair], Fihrist: 5/1-4.

²²⁹ **ATASE**, BDH Kol., Klasör: 1849, Dosya: 103 [İstihbarat: Trablusgarp-Bingazi mntıkları ahvaline dair mücâhid raporları], Fihrist: 1-5.

²³⁰ BOA, **İHB**, 71/1-2, 15/B/1333 (19 Mayıs 1915).

²³¹ BOA, **BEO.SYS**, "İtalya ve Trablusgarp", Dosya Nu: 57; **Askerî Mecmua**, 13 Haziran ve 22 numaralı Almanca Deutsche Welt'den Türkçe'ye tercüme eden A. Şevket, Mart 1329, S. 72, s. 84-86; Koloğlu, **Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni**, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1981, s. 2.; Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 256; Kavas, "**a.g.m.**", s. 70-71; Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, Cilt I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 124.

²³² J. Lethielleux, **Le Fezzan, ses jardins, ses palmiers, notes d'ethnographie et d'histoire**, Institut des Belles Lettres arabes, Nu: 12, Tunus 1948, s. 61.

sömürge karşıtı mücadeleler için tarihte derin izler bırakan olaylardan biri haline dönüştürmüştür.

6. Post-Kolonyal Sürece Geçişte Uygulanan Etnisite Siyaseti

Büyük Sahra'daki işgalleriyle öne çıkan Fransızlar, "Sahra'nın muhafızları" olan Tevâriklerin topraklarını işgal etme sürecini 1920'lere doğru büyük oranda tamamladı ve neticesinde bu peçeli kabileler eski güçlü konumlarını kaybettiler.²³³ 1922'den itibaren Nijer'deki siyasi otoriteleri iyice güçlenen Fransızlar, ülke insanının menfaatlerini dikkate almaksızın ticaret güzergâhlarında gümrük uygulamaya başladı. Avrupalı devletlerin, Birinci Dünya Savaşı'ndan harap çıkan ekonomilerinin düzeltilmesi için Afrika'nın kaynaklarının azami ölçüde sömürülmesini gerekli görmeleri, yıllarca devam edecek olan direniş hareketlerine esasında zemin hazırladı. Bu durum karşısında Fransızlar, Tevârik nüfusunu Moritanya, Mali, Nijer, Çad, Burkina Faso ve İngiliz sömürgesi olan Nijerya'ya dağıtarak iç dinamizmlerini zayıflattı. Bu sayede bütün Tevârik konfederasyonlarını paramparça edip bunları birbirlerinden kopararak, ait oldukları bütün ülkelerde azınlık statüsüne düşürdüler.

Fransa, Sahra coğrafyasını sömürgeleştirme sürecinde kendisine en büyük sıkıntıyı yaşatan Tevârikler üzerindeki baskı ve sindirme politikalarını çok sert ve imha edici bir şekilde uygulamayı sürdürdü. Bu kabilelerin nüfuz bölgelerindeki Batılı kuşatma, Tevâriklerin ekonomik ve toplumsal statülerini ve dolayısıyla güneydeki yerel sultanlıklar arasındaki siyasi ve askeri konumlarını olumsuz etkiledi. Özellikle Fransa'nın idari alanlarda ve eğitim sisteminde siyahileri, Tevâriklere tercih etmesi, dışlayıcı politikaların hızlanma zeminini hazırladı. 30 Aralık 1930 tarihinde Ahamuk ag İhemma (1920-1941), amenukal olduktan sonraki süreçte Haggar bölgesi stratejik açıdan önemini kaybetti. Zira Sahra'nın yeraltı ve yer üstü zenginlikleri, Cezayir üzerinden Akdeniz'e ulaştırmak yerine Atlas Okyanusu sahillerinde kurulan iskele ve limanlar yoluyla tüm ticari faaliyetler o taraflara kaydırıldı. Nitekim 1931 yılına kadar kurulan sömürge valilikleri kanalıyla sürdürülen itibarsızlaştırma ve pasifizasyon politikaları, Tevârik kabilelerine mücadeleden başka bir çıkış yolu bırakmadı.

1940 ve 1942 yıllarında bu politikaların sıkı takipçisi olan en etkili kişiler ise General de Gaulle ve Meraşel Pétain oldu. Fransızlar, ilk aşamada Tevârik kabilelerinin

---

²³³ Richard V. Weeks, **Müslüman Halklar Ansiklopedisi**, C. I, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 57.

nüfuz bölgelerine müdahale ettiler ve uyguladıkları iskân politikalarıyla birçok kabileyi farklı bölgelere yerleştirdiler. Ayrıca bu kabilelerin nakledildikleri bölgelerden başka bir yere göç etmelerini de engellediler. Tevâriklerin kurdukları yerel sultanlıkların nüfuz sahalarını değiştirdiler ve bu kabilelerin başına kendi menfaatleriyle uyuşan yerel idareciler tayin ettiler.²³⁴ Bu noktada da tarihten gelen sosyal dokuyla oynadılar ve geleneksel yönetim teamüllerini yıkarak Tevâriklerin kurumsal hafızalarını inkıraza uğrattılar. Mesela, Nijer'in Tava bölgesinde hüküm süren Tikrikrit Sultanlığı'nın topraklarını ilk aşamada sekiz parçaya böldüler ve sonrasında kurdukları sisteme 9 toplumsal grup daha eklediler. Böylece Tevârik kabileleri arasında sınır ve su anlaşmazlıkları (vaha ve su kuyusu) ile otlak kavgaları için içinden çıkılmaz bir sorun yumağına dönüştü. Ayrıca her ne kadar istedikleri etkiyi yaratamasalar da kabile reislerinin çocuklarını Hıristiyanlaştırmak ve asıllarından koparmak için Katolik okullarında eğitim verdirmeleri de zikredilmesi gereken bir durumdu. Buna rağmen Tevârikler, yaşadıkları ülkelerin modern devletleşme sürecine kadar nispeten yoğun oldukları bölgelerde varlıklarını korudular. Özellikle Güney Tevârikleri bağlamında düşünülürse, bölgede aktif bir siyaset güden Fransız misyonları bu kabilelerin topraklarını işgal ve onları sindirme sürecinin aşamalarını şu şekilde ta'dat etmekteydi:

- Toprakların fiili işgali,
- Kabile ve grupların sınıflandırılmaya tâbi tutulması,
- Sorumluluk ilkesi bağlamında göçerliğin sıkıntı çıkarmayacak şekilde kontrol altına alınması,
- Kabile birliğinin kontrollü bir şekilde sağlanarak vergilendirilmesi (Göçebelik mekanizması üzerine vergi konulması),
- İmğad ve bella kabilelerinin (köle soylular) özgürleştirilmesi,
- İşlek anahat yollarının yapılması ve kalıcı su kuyuları sisteminin oluşturulması (Bilma, Azbin, Adrar, İfoğas bölgeleri ile kuzey-güney ticaret güzergâhlarında),

---

²³⁴ Bu tarihlerden itibaren Afrika'da siyasî yandaş ilişkilerinin, genellikle köklerini geçmişe yasladığı anlaşılmaktadır. Nitekim modern devletleşme süreciyle birlikte egemen ülke yani Fransa yararına belli bir bağlılık ve bağımlılık biçimi ortaya çıkmaktadır. Bağımlılığını ispatlayan ülke, bu davranışı karşılığında uluslararası problemlerinin hallinde egemen devletten her türlü desteği beklemektedir. Fransa ile Afrika'nın Fransızca konuşan ülkeleri arasında varolan devletbaşkanları düzeyindeki ilişkiler, bu durumu özetleyen en bâriz örnekler arasında yer almaktadır. Christian Comelieu, **Kuzey-Güney İlişkileri (Les relations Nord-Sud)**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 91.

- Tevârik kültürünü inkıraza uğratmak için çocuklarının Katolik okullarında okutulması ve geleneksel eğitim sisteminin kontrol altında tutulması²³⁵.

Fransızların, 8 Mayıs 1945 tarihinde Sétif ve Guelma'da yaptıkları saldırılar sonucu yaklaşık elli bin Cezayirli'nin ölümüne neden olmaları, Büyük Sahra'daki Tevâriklerin yaşam sahalarının işgali sürecini de hızlandırdı. Ancak İkinci Dünya Savaşı ile birlikte sömürgeciliğin de seyri değişti. Zira savaş sonrasında, Afrika halklarının bağımsızlık talepleri artış gösterdi. Bilhassa sürecin bu şekilde seyretmesinde ABD ve SSCB'nin baskıları sonucu aralarında Fransa'nın da bulunduğu İngiltere ve İsrail'in Mısır'a açtıkları savaşı kaybetmelerinin büyük etkisi vardı. Ayrıca Fransa, Cibuti'yi (Fransız Somalisi) işgal ettikten sonra, Asya'daki Vietnam (Hind-i Çin) Savaşı'nı bu tarihlerde kaybetmişti. Bu bağlamda Fransa, 1956'da "Sahra Bölgeleri Ortak Örgütü [L'Organisation Commune des Régions Sahariennes]" siyasi kartını kullansa da, içlerinde Modibo Keyta'nın da bulunduğu birçok Afrikalı siyasi lider bu statü tanımlamasına karşı çıktı.²³⁶

Neredeyse tüm sömürgelerde ulusal kurtuluş mücadeleleri hız kazandı. Fransa ise sert ve gayri insani uygulamalarla bu mücadele safhasının önünü almaya gayret ediyordu. Örneğin 1954 Kasımında Cezayir'de Messali Hac'ın önderliğinde başlayan Ulusal Kurtuluş Hareketi, başta Tevârikler olmak üzere Sahra'daki göçer kabileler üzerindeki etkisini ancak altı yıl sonra gösterebildi. Bilhassa General Paul Ely'nin "vurucu kuvvet (force de frappe)" nazariyesinden yola çıkarak, caydırıcılık ilkesini temel misyon edinen Fransa'nın Büyük Sahra'nın Cezayir-Mali sınırındaki el-Rekkan bölgesinde 1960 yılında patlattığı atom bombasının etkisi²³⁷, bu göçer kabilelerin yaşam sahasını ve çöldeki ekolojik dengeyi onarılmaz yaralar açarak alt üst etti.²³⁸ Fransa'nın

---

²³⁵ Güney Tevâriklerinin yaşadığı topraklar üzerinde, Fransa'nın izlediği siyaset yedi temel aşamadan oluşmaktadır. Sonuncu maddede "kabile resilerinin çocuklarını kendi (Batı) okullarında okutarak, içlerinden kendi dünya görüşlerine hizmet eden liderler yetiştirmek" gayesi açıkça ifade edilmektedir. Bu kabileler üzerinde izlenen menfi siyasetin alt başlıklarını detaylı bir şekilde incelemek için bkz. Colin-Béatrix, **a.g.e.**, s. 18-37.

²³⁶ Modibo Keita, "La résolution du conflit touareg au mali et au Niger", **Groupe de recherche sur les interventions de paix dans les conflits intra-étatiques - GRIPCI**, Montréal (Québec) Canada, Nu: 10, s. 7.

²³⁷ Özlem Demirkıran, "Fransa'nın Güvenlik Politikası: De Gaulle Dönemi (1958-1969)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 3, S. 5, Isparta 2007, s. 86.

²³⁸ Robert Aldrich, **France and the South Pasific since 1940**, The Macmillan Press, Londra 1993, s. 303-304.

bu siyasi hamlelerinin arkasında yatan ana sebep ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kaybettiği eski konumuna kavuşmak arzusuyla.

Mali ve Nijer Tevârikleri başta olmak üzere Sahra toplumlarının olumsuz etkilenmesinin en büyük müsebbibi, Sahra bölgesini hâkimiyet altına almak isteyen General Charles de Gaulle idi. Zira “Sahra Cumhuriyeti” veya “Tevârik Cumhuriyeti” adı altında bir Fransız himayesi tesis etmek istiyordu. Bu amacına ulaşmak isteyen Fransa, 14 Temmuz 1958 tarihinde Mali ve Nijer Tevârikleri ile Arapları temsilen Paris'e gelen Büyük Sahra Heyeti ile bir toplantı gerçekleştirdi. Görüşmeler esnasında Fransa, Tevâriklerin ve birçok farklı toplumun yaşadığı Büyük Sahra bölgesi ile Kuzey Afrika ülkeleri arasındaki bağı koparmak istediğini açıkça hissettirdi. Bu sayede Büyük Sahra politikalarını istediği şekilde hayata geçirebilecekti. Yapılan görüşmeler neticesinde, Sahra toplumlarına Fransız himayesinin mutlak manada kabul ettirilemeyeceği anlaşıldı.²³⁹ Haliyle bu durum, Mali ve Nijer Tevâriklerini zaman içerisinde dışlanmışlık ve devlet sisteminden tecrit edilme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı. Dolayısıyla ortaya çıkan tablo, nihai çözümler bulmak üzere Fransız General De Gaulle'ü daha sert ama isyan ruhunu da tetikleyen aceleci yöntemler izlemeye yöneltti. Nihai amacına ulaşamasa da, Batı Afrika ile ilgili politikalarını ara vermeden sürdürdü ve eski Fransız sömürgelerini Batı Afrika Federasyonu altında bir araya getirmek istiyordu. Fransa, Afrika ülkelerinin bağımsız devletler sürecine girmesiyle işgalci pozisyonundaki bu topraklardan görünürde çekildi, fakat yeni sömürgeciliğin devlet modellerini, aşamalı olarak hayata geçirmeyi de ihmal etmedi.

Fransa, işgal ettiği topraklardan çekilirken kendisiyle mücadele eden kabileleri, başta Tevârikler olmak üzere merkezi yönetimden uzak tutmakla kalmadı, kendi kurumlarında yönetici namzetleriyle eğittiği yerel unsurları da devletin üst kademelerine atadı. Bu bağlamda da yüzlerce yıldır Sahra'nın efendileri olan Tevârikler, özellikle idari mekanizmalardan uzak tutuldular ve dönüştürülen siyah tenli insanlar, inisiyatifleri Fransa'da olan hâkim yöneticiler olarak tayin edildiler. Aşamalı olarak Afrika'da toplumsal dönüşümün kilometre taşlarından olan inislimenlerin kontrolündeki zaviyeler de yıkılınca, Tevârik ve Arapların dinî mirası yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Tevârikler bir sömürge toprağından diğerine doğru göçe zorlandılar. Bu süreçte zamanla hayvancılık ve tarıma bağlı olarak yarı-göçebe yaşam modelini sahiplendiler.

---

²³⁹ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 315-316.

Sonuç olarak Afrika'daki bu ulusal devletlerin kurulma sürecinde bilinçli olarak asla güçlü bir birlik oluşturamayacak şekilde Tevârikler, farklı ülkelere dağıtıldılar. Böylesine zorlu bir sürecin ardından bahsi geçen kabilelerin dinî/etnik kimliklerine adeta sarıldıkları görülmektedir. Bu durumun ardındaki en önemli sebep, Afrika'da sömürgecilik sonrası dönemde hükümetlerin devlet olma kabiliyetlerinin güçlenememiş olmasıdır. Nitekim devlet mekanizmasının işlemediği durumlarda bir üst kimlik olarak “ulus” oluşmadığı için toplumlar yaşamlarını sürdürmek için kendilerini güvende hissedecekleri dinî veya etnik kimliklere sığınmış durumdadırlar.²⁴⁰ Bu durum onları, Nijer²⁴¹ (1960) ve Mali (1960) başta olmak üzere Batı Afrika'da dağıldıkları farklı ülke sınırları içerisinde azınlık statüsüne itti. Buna rağmen geleneksel yapıları ve sosyal teşkilatlanmaları itibariyle eşsiz; kabile haricindeki baskılara karşı dirençli ve kendilerine karşı çok sert bir tarzda uygulanan itibarsızlaştırma ve etkisizleştirme politikalarının bir sonucu olarak da uç bir konumdadırlar. Nijer'de başa geçen liderlerin, birkaç Hevsa kökenli politikacı hariç, tamamının Songay-Cerma kökenli olması yanında, Cermaların Fransızca'yı eğitim dili olarak kabul etmeleri, Tevârik kabilelerini aşırı derecede rahatsız etti. Mali'de de durum farklı değildi, idari kurumlarda hâkim unsur olarak Bambaralardan yana tercih konuldu. Dolayısıyla Tevârikler, kurulan yeni devletler nezdinde haklarını dillendirecek ve düzenleyecek temsilden mahrum bırakıldılar. Devlet yönetiminde bir kabilenin diğerine tercih edilerek ortaya konan bu siyasi dışlanmışlık ve ayrımcılık, merkezi hükümet karşıtlığını da beraberinde getirdi. Bu kabileler arasında var olan çekişme, esasında sömürge öncesi döneme kadar uzanmaktaydı ki “böl-parçala-yönet” politik söylemiyle hareket eden Fransa bu durumu çok iyi değerlendirdi.

Mali'nin ilk devlet başkanı ve US-RDA (Union Soudanaise-Rassemblement Démocratique Africain) siyasi partisinin lideri Modibo Keyta, Tevâriklerin ve kırsal Arap toplumunun, sosyal yapı içerisindeki yerini alması için çok çabaladı.²⁴² Ancak yönetime geçtikten sonraki süreçte, *Organisation commune des régions sahariennes* (O CRS) isimli siyasi parti içerisindeki nüfuzunu arttırdı ve radikal bir dış politika takip etti. 1962-63 yılları arasında Mali ordusunun sert baskısı sonucu kuzeyde patlak veren

²⁴⁰ Michael Bratton, “Massa Coulibaly and Fabiana Machado, Popular Views of the Legitimacy of the State in Mali”, *Canadian Journal of African Studies*, C. 36, Nu: 2, 2002, s. 197-238.

²⁴¹ 18 Aralık 1958 tarihinde Nijer'de Birinci Cumhuriyet ilan edildi. Diiori Hamani, geçici hükümetin ilk cumhurbaşkanı oldu ve iki yılın sonunda ise bağımsızlığını ilan etti.

²⁴² Hall, a.g.e., s. 274.

Kidal Ayaklanması, beraberinde birçok problemin oluşmasına neden oldu. Bu sürecin en büyük tetikleyicisi Mali ve Senegal'in birleştirilme hamlesiydi, fakat başarılı olunamadı. Bilhassa kuzeydeki Tevâriklere ve Araplara ait develer, devlet mührüyle millileştirildi. Uygulanan bu baskıcı politikalar karşısında Tevârikler başta olmak üzere haklarını aramaya çalışan çöl toplumlarının tamamı, aralarında ittifak ederek İfoğas kabilesi reisi Zeyd b. Tâhir'i başlarına lider olarak tayin ettiler. Bu yeni oluşum içerisinde İfoğas kabilesinden Ellâdi Beşir, Adnanilerden Yusuf, Sahra Araplarını temsilen Muhammed Emin ve muteber bir kanaat önderi olan Tevârik şeyhi İlyas başı çektiler. Mali hükümet yetkililerine sorunlarını dile getirirler de, bekledikleri ilgiyi göremeyince isyana karar verdiler. Muhalifler Modibo Keyta'nın küçük askeri birliklerine saldırmaya başlayınca, devlet mevcut siyasi yapıyı kabul etmeyen bu hareketi kanlı bir şekilde bastırdı.²⁴³ Akabinde aynı durum Nijer, Moritanya, Cezayir ve Libya'daki Tevârik kabilelerinin de başına geldi.

Günümüzde Büyük Sahra'daki (Mali, Moritanya ve Nijer) Tevârik kabileleri zor şartlar altında hayatlarını sürdürmektedirler. Çünkü sömürgeci devletlerin bölgeye gelişiyle beraber mevcut ekonomik ve sosyo-kültürel yapı bilinçli olarak tahrip edilmiştir ve halen bu politikalar sürdürülmektedir. 1940'lardan beri kıtlık, susuzluk ve açlık gibi ciddi sıkıntılara sebebiyet veren sosyal sorunlar patlak vermiştir. Nitekim Nijer ve Mali'deki merkezi idarelere karşı başkaldırıyı tetikleyen en temel unsur, 1969-74 ve 1981-84 yılları arasında görülen kuraklıklar ve beraberinde yaşanan kıtlık felaketleriydi.²⁴⁴ İnsanların en büyük geçim kaynağı olan hayvancılık, kıtlığın görüldüğü bölgelerde neredeyse bitme seviyesine geldi. Bu durum Mali, Cezayir ve Libya'dakilerin sınır bölgelerindeki Tamanrasset, Timyavin ve Bercu'l-Muhtâr gibi şehirlerde kümelenmeye veyahut Burkina Faso'dan Kamerun'a ve oradan Libya'ya kadar yaşayan Tevârikleri, Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerine göç etmeye mecbur bıraktı. 1973-80 yılları arasında Libya ve Cezayir'e sığınan Tevârik genç nüfusu, petrol sanayiinde vasıfsız işçi statüsünde çalışma imkânı buldu ve "işomar (ishomar)" dedikleri yeni bir toplumsal sınıf oluştu.²⁴⁵

²⁴³ el-Gaşşât, **a.g.e.**, s. 320.

²⁴⁴ Michael Watts, "Hazards and Crisis: A Political Economy of Drought and Famine in Northern Nigeria", **Antipode**, C. XV, April 1983, S. 1, s. 28-29.

²⁴⁵ Bu kelime Fransızca'da "işsiz" anlamına gelen "chômeur"den türemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bourgeot, "Identité touarègue: de l'aristocratie à la révolution", **Etudes Rurales**, 1990, Nu: 120, s. 129-

1990'lı yıllarda başlayan ve işsiz nüfusun başı çektiği ayaklanmalar kısa sürede Tevârik elitlerinin de desteğini gördü. Fakat Mali ordusu, Arap Morları da dahil olmak üzere, ayırım yapmadan göçebe topluluklara topyekün savaş başlattı. Pek çok sivil bu çatışmalarda hayatını kaybedince, bu anarşi ortamı göçebe toplumların ayaklanmalarını hızlandırdı. Sonuçta ticari ilişkiler olmak üzere tüm toplumsal yapı bozuldu ve bu durumla doğru orantılı olarak bölgedeki Katolikler ile Protestanların misyonerlik faaliyetlerinin arttığı gözlemlendi. Sahra'daki bu faaliyetler için birer kilisenin açıldığı Gao ve Tinbüktü şehirlerinin tercih edilmesi tesadüfi değildi.²⁴⁶ Özellikle Papaz Père Hacquart, Tinbüktü'de Beyaz Babalar misyoner teşkilatının her türlü faaliyetine destek verdi.²⁴⁷ Avrupalıların misyonerlik faaliyetlerine başladıkları Gao'nun yüzyıllardır ticaret merkezi olması yanında; Tinbüktü'nün 14. yüzyılın başlarından beri İslâmî ilimlerin öğretildiği önemli bir merkez olması manidardı. Ne var ki izlenen bu yöntem, Tevâriklerin sömürgecilere karşı olan nefretlerini körüklemekten başka bir şeye vesile olamadı.

7. Tevârik Kabilelerinin Merkezi Hükümetlerle Mücadele Süreci: Mali ve Nijer Örneği

Mali'nin bağımsızlığını elde etmesi sonrasında, sosyalist eğilimlere sahip Modibo Keyta'nın Doğu bloğuna yanaşarak Sovyetler Birliği ile ittifak kurması sonrasında, kuzeydeki göçer kabileleri görmezden gelen bir yönetim sistemi kurması Azavad'daki²⁴⁸ kabileleri rahatsız etti. Nitekim bu bölgedeki toplumların mal varlıklarına el konulmuş ve bu kabileler merkeze yakın bölgelerde zorunlu göçe tâbi tutulmuştu. Tevârikler üzerinde kurulan bu baskıcı politikalar, Mali'deki Kel Ensâr ve İfoğas kabilelerinin ilk kez 1963 yılında Kidal Ayaklanması ile merkezi hükümete karşı direniş başlatmasına neden olmuştu. Amenukal Tahir ag Illi'nin ölümünden sonra konfederasyonun başına seçilen oğlu Zeyd, merkezi hükümetten ayrılma fikrini savundu. Diğer oğlu Intallah ise Fransa'nın da desteğiyle bu kabileleri devletin kendi otonom yapısı içerisinde muhafaza etmekten yanaydı. Ancak bu tarihlerde ülkede görülen kuraklıklar ve beraberinde gelen kıtlıklar, gerekli sosyal yardımları yapmayan

---

162; Anja Fischer-Ines Kohl (Eds.), **Tuareg Society within a Globalized World: Saharan Life in Transition**, I.B.Tauris& Co Ltd., London 2010, s. 143-154.

²⁴⁶ Tinbüktü şehrinde inşa edilen Beyaz Babalar Kilisesi'nin (Pères Blancs/Notre Dame/White Fathers) ilk hali için bkz. Paulhiac, **a.g.e.**, s. 393.

²⁴⁷ Hourst, **a.g.e.**, s. 80.

²⁴⁸ Bu bölge Tinbüktü, Gao ve Kidal şehirlerini içine alan Kuzey Mali sınırları içerisinde yer almaktadır.

merkezi hükümet ile bu kabilelerin arasındaki anlaşmazlığı giderek derinleştirdi ve siyasi manipülasyonlara zemin hazırladı. Bunun üzerine Mali merkezi hükümeti, Adrar bölgesine giriş ve çıkışı engelleyerek “yasaklı bölge” olması yönünde karar aldı.

Büyük Sahra’da yaşayan Tevâriklerin toplam nüfusu, günümüzde yaklaşık 6 milyon olmakla birlikte nüfus yoğunluğu bakımından en büyük oran Nijer ve Mali ülkelerindedir. Tevârikler, Mali’deki toplam nüfusun % 10’unu oluşturmasına rağmen, seyrek nüfuslu kuzey bölgelerinde güçlü konumdadırlar.²⁴⁹ Bunun farkında olan Cumhurbaşkanı Keyta, bizzat kendisinin komuta ettiği birliklerle Tevâriklerin yaşadığı bölgelere askeri operasyonlar düzenledi ve Fransızların önemli nükleer üslerinden birinin bulunduğu Tamanrasset’in 100 mil kuzeyindeki In Eker (Ayn Emgal) bölgesine kadar ulaştı. 1968 yılında Keyta’nın yerine darbeyle gelen Moussa Traoré’nin de iç güvenliği dikkate almayan ve sömürgecilerden devralınan yönetim biçimini aynen sürdürmesi, tüm beklentileri boşa çıkardı.²⁵⁰ 1970’lerde yaşanan kuraklıklar ve Tevâriklerin uluslararası topluma uyum taleplerine cevap verilmemesi bölgedeki tansiyonu giderek tırmandırdı.

Tüm bu olaylar devam ederken, Kamerun ile Nijerya arasındaki sınır anlaşmazlığına neden olan Çad Gölü’nün merkezi hükümet güvenlik güçleri tarafından kuşatılması Kuzey Mali’deki olayları tetikledi. Bilhassa bu su kaynağının Nijer, Nijerya ve Kamerun üzerindeki hayati önemi, Nijer’deki Tevârik kabileleri üzerinde doğrudan etkiliydi. Dolayısıyla bu işgal, bölgelerdeki siyasi anlaşmazlık, toplumsal baskı ve gerilimin artması anlamına gelmekteydi.²⁵¹

1986 yılında Mali ile yapılan anlaşma doğrultusunda, Cezayir’deki Tevârik mültecilerinin yeni bir iskân politikası uygulanarak ülkelerine geri dönüşlerine imkân verileceği taahhüt edilmişti. Ne var ki bu taahhüt, bir takım gerekçelerle askıya alındı.

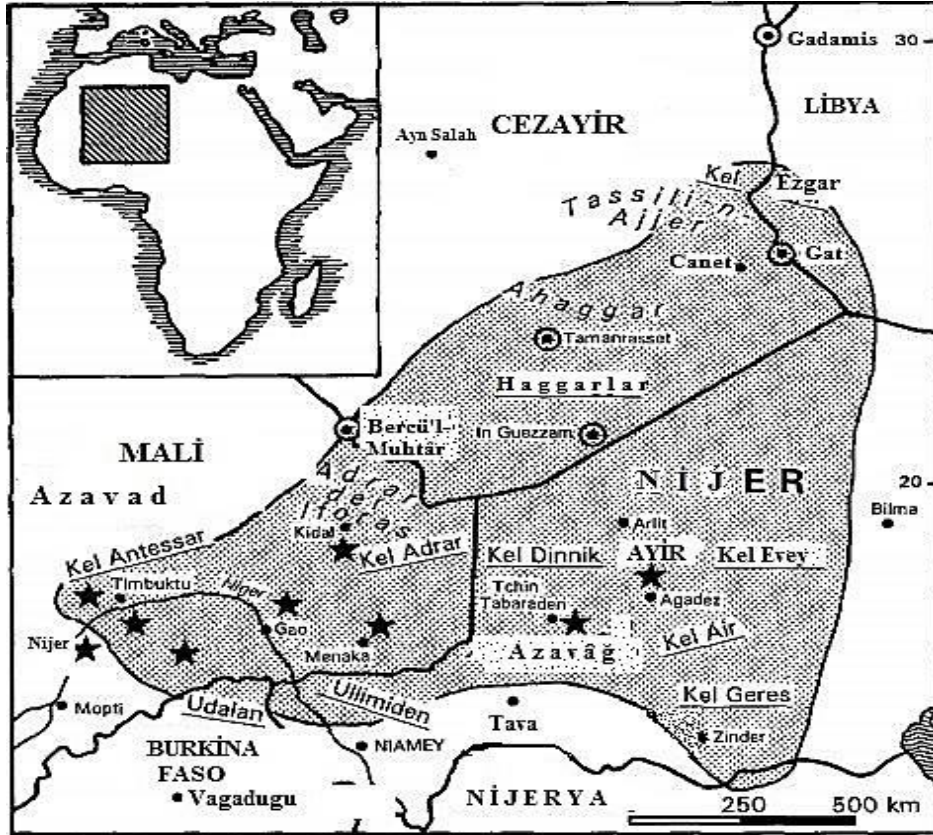
---

²⁴⁹ Bazı kaynaklarda ise Tevârik nüfusu 1,5 milyon olarak zikredilmektedir. Alexander Thurston-Andrew Lebovich, **A Handbook on Mali’s 2012-2013**, Crisis Program of African Studies, Northwestern University (Buffett Center), Nu: 13-001, 2 September 2013, s. 9; Ember-R. Ember (Eds.), **a.g.e.**, C. III, s. 1385.

²⁵⁰ Kalifa Keita, “Conflict and Conflict Resolution in the Sahel: The Tuareg Insurgency in Mali”, **Strategic Studies Institute (SSI) Report**, U.S. Army War College, 1 May 1998, s. 4. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/files/pub200.pdf>, Erişim tarihi: 03.07.2014; Grémont, “Le Maghreb dans son environnement régional et international. Touaregs et Arabes dans les forces armées coloniales et maliennes-Une histoire en trompe-l’oeil”, **Institut français des relations internationale (Ifri)**, Paris 2010, s. 17.

²⁵¹ Fuad Ferhavi, “Afrika’da Küresel Rekabet Mali Krizi”, **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Raporu**, Nisan 2013, Nu: 13-03, s. 20.

Bu sorun ise Cezayir'in hem iç güvenliğini tehdit etmekte hem de ülke ekonomisine büyük bir yük olmaktadır.²⁵² 1990 yılının Ocak ayında, Cezayirli yetkililer yaklaşık 15-20 bin dolayındaki Tevârik mülteciyi Nijer'e sürgün etti. Bunun üzerine Mali ve Nijer Tevâriklerinden bazı gruplar, buldukları ülkelerin güvenlik güçlerine saldırarak, iç güvenliği tehdit edici birer unsur haline dönüştüler.²⁵³ 1990 Mayısı'nda Fransa, isyanların önünü alabilmek için tahıl, süt tozu ve çadır yardımıyla bulunsada ayaklanan Tevârik kabilelerinin önünü alamadı.

Source: Pons, R. (1993, S.1185)

design: Th. Krings
cartography: K. Schneider

Harita 4: Tevârik Mülteci Kamplarını Gösterir Harita (1984-92 yılları), Kaynak: Thomas Krings, "Marginalisation and Revolt among the Tuareg in Mali and Niger", *GeoJournal*, C. 36, Nu: 1, Springer, May 1995, s. 58.

Tevârikler, Cezayir'in arabulucuğuyla 10-12 Ekim 1990 tarihinde yapılan bir toplantının neticesi olarak 6 Ocak 1991 tarihinde Mali'nin kuzeyindeki Mopti ve Tinbüktü'deki askeri güçlerin geri çekilmesi, silah altındaki isyancıların Mali ordusunda

²⁵² Prasse, a.g.e., s. 55-56.

²⁵³ Clare Oxby, "Tuareg Identity Crisis", *Anthropology Today*, C. 12, Nu: 5, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, October 1996, s. 21.

istihdam edilmesi ve kuzeyde adem-i merkeziyetçi bir yönetimin kurulması yanında, devlet yatırımlarının % 47,3'ünün merkezi kuzey bölgelerine tahsis edilmesi hususlarında merkezi hükümetle mutabakata varıldı. 26 Mart 1991 tarihinde Amadou Toumani Touré liderliğinde gerçekleştirilen askeri darbe de bu kararların uygulanmasını hızlandırdı. İlginç bir şekilde bu darbe, Mali'nin ilk demokratik deneyiminin temellerini hazırlayan geçiş sürecine neden oldu.²⁵⁴ Devlet yöneticileri, bu olayların patlak vermesi üzerine Kuzey Mali'deki krizin çözümü için ciddi adımlar atmışlardı. Bu minvalde gerçekleşen serbest seçim sonrasında 11 Nisan 1992'de Kuzey'in ekonomik ve sosyal kalkınmadaki payı, adem-i merkeziyetçi yapı çerçevesinde resmen kabul edildi.²⁵⁵ Nihayetinde Tevâriklerin bağımsız devlet kurma amacıyla başlattıkları silahlı mücadele, Alfa Oumar Konare'nin iktidara gelmesi ve uzlaşmacı politikalar izlemesi hasebiyle kısa sürede etkisini kaybetti.²⁵⁶

1994 yılında Azavad bölgesindeki Tevâriklerin siyasi direncine karşı tampon görevi görmesi amacıyla Ali Badi Maiga başta olmak üzere zengin Songay tüccarlarının merkezi hükümet tarafından desteklenmesiyle birlikte "Mouvement Patriotique Ganda Koy" kuruldu. Düşmanlıkları uzun bir geçmişe dayanan Songaylara verilen bu destekten rahatsız olan Tevâriklerin direnişten yana olanlarının büyük bir kısmı ise, ya sınır dışı edildi ya da Paris'e sürgüne gönderildi. Hatta güçlü nüfuza sahip 100'den fazla kişi haklarında herhangi bir yasal işlem yapılmadan idam edildi. Tevârik ve Mor kabilesine mensup 40'tan fazla kişi Ganda Koy milisleri tarafından öldürülünce işin seyri değişti. Bu yüzden merkezi hükümet ile Tevârik kabilelerinin arası giderek açılmaya başladı.²⁵⁷

Tevârik kabileleri ile merkezi hükümetler arasındaki arabulucuk ve ateşkes girişimleri uzun sürmedi. Mali'nin Kidal bölgesinde Kel Adrar, Batı Nijer'de İvilimmiden ve Ayir'de Kel Evey kabilelerinin merkezi hükümetlere isyanları giderek artış gösterdi. Nijer ve Mali hükümetleri, kuzey toprakları üzerindeki siyasi kontrolünü

---

²⁵⁴ Keita, "a.g.m.", s. 15-16, Detaylı bilgi için bkz.

<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub200.pdf>, Erişim tarihi: 03.07.2014; Jean Sebastian Lecocq, "'That Desert is Our Country' Tuareg Rebellions and Competing Nationalisms in Contemporary Mali (1946-1996)", **Ph.D. Dissertation**, Universiteit van Amsterdam 2002, s. 239-241; 10-12 Ekim 1990 tarihli Tamanrasset Anlaşması metnini incelemek için bkz.

<http://www.ucdp.uu.se/gpdatabase/peace/mal19910106.pdf>, Erişim tarihi: 16.01.2014.

²⁵⁵ "Milli Pakt" metnini incelemek için bkz. Edmond Bernus, "Etre Touareg au Mali", **Politique Africaine**, Nu: 47, 1992, s. 29.

²⁵⁶ John Middleton (Ed.), **Africa**, Charles Scribner's Sons, Princeton 2002, C. III, s. 54.

²⁵⁷ Bernus, "Etre Touareg au Mali", **Politique Africaine**, Nu: 47, 1992, s. 28; Mannings, **a.g.e.**, s. 226.

kaybedince, yaşanan iç savaşlar sonucu can kayıpları artmaya başladı. Bu nedenle Cezayir ve Moritanya'ya kitlesel Tevârik göçleri yaşandı. 1990-94 yılları arasında yaklaşık 150-160 bin mülteci Cezayir, Moritanya ve Burkina Faso'ya sığınmak zorunda kaldı. Uzlaşımın mümkün olmadığını gören Tevârik reisleri, kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara iterek tek dil ve kimlik sloganıyla Pan-Tevârik (Tevârik Birliği) fikrini benimsediler. Alınan bu kararı tehlikeli gören Fransa, Antropolog Hélène Claudot-Hawad'ı sürece dahil ederek 2-4 Temmuz 1996 tarihinde Aix-en-Provence'de her iki tarafı toplayıp arabuluculuk görevini üstlense de başarılı olamadı.²⁵⁸ Yapılan anlaşmalar ile Kuzey bölgesi özerkliğe kavuşurken mahalli temsilcilerden oluşan yerel ve bölgesel konseyler oluşturuldu. Konare'nin özerklik tasarıları yasalaştı, ancak Tevârik isyanları tamamen sona erince özerk yönetim kurma süreci tekrardan yavaşladı ve önemini giderek yitirmeye başladı. Yerel seçimler sürekli ertelendi ve merkezi otorite, siyasal krizleri aşarak bunları hızlandırmayı başaramadı.²⁵⁹

Mali, Nijer ve Nijerya arasında yer alan İvilimiden Tevâriklerinin yaşadıkları bölgelerdeki yeraltı sularının çekilmesi sonucu oluşan iklim değişiklikleri, sosyal yaşamı olumsuz etkiledi. Özellikle Büyük Sahra bölgelerinde yaşanan kuraklıklar ve beraberinde gelen kıtlıklar, Tevâriklerin Cezayir ve Libya'ya göç etmelerine neden oldu. Bir kısım genç Tevârik nüfusu ise Fas'a ve Avrupa'ya göç etmek zorunda kaldı. Mali Tevârikleri, ülkelerinde 1970-74 ve 1984-85 yılları arasında yaşanan kuraklıklar ve siyasi birtakım nedenlerle Libya'nın güneyindeki Ubari bölgesinde Muammer Kaddafi'nin emrine girdi. Diğer taraftan 1994 Ekimi'nde Tevâriklerin din görevlilerini yetiştiren Kel Essûk kabilesine yaptıkları baskınla büyük zayıatlar verdiren Songaylar ise uzlaşmaz tavırlarını daha da sertleştirdiler.²⁶⁰

Soğuk Savaş'ın bitmesi, dünya arenasında yeni bir sayfanın açılmasını sağladı. Ancak Cezayir İç Savaşı ve Libya'ya uzun yıllar uygulanan ambargo da bölgedeki dengeleri alt üst etmişti. Merkezi hükümetler, bu süreci algılamakta problem yaşamışlar

²⁵⁸ Krings, "a.g.m.", s. 57; Timothy L. Gall-Jeneen M. Hobby, **Worldmark Encyclopedia of the Nations: Africa**, C. 2, 12. Baskı, Thomson Gale, USA 2007, s. 64, 432.

²⁵⁹ Jennifer C. Seely, "A Political Analysis of Decentralisation: Coopting the Tuareg Threat in Mali", **The Journal of Modern African Studies**, C. 39, Nu: 3, 2001, s. 514.

²⁶⁰ Kaddafi'nin, kendi döneminde Cemal Abdunnâsır'ın ölümüyle birlikte oluşan boşluğu kendi politik menfaatleri doğrultusunda değerlendirerek, Tevârik kabilelerini bölgesel çıkarları uğruna kullanmaya çalıştığı aşikâr bir durumdur. Özellikle emri altındaki bazı grupları Çad ile arasında yaşanan savaşlarda istihdam ettiği gibi bazılarını da 1982 yılında Ahmed Cibril komutasında "Filistin Halk Kurtuluş Cephesi-Genel Komutanlığı" adı altında Lübnan'da savaşmaya göndermişti. Hatta Sri Lanka'da Tamil Elam Kurtuluş Kaplanları'yla bile işbirliği yaptığı bilinmektedir. Thurston- Lebovich, **a.g.e.**, s. 22-24.

ve Tinbüktü, Gao, Baurem (Bîrem) ve Goundam gibi birçok yerleşim yerinde yaşayan nüfusun 1/3'ünü oluşturmalarına rağmen Tevâriklerin hiçbir boyunduruğu kabul etmeyeceğini anlayamamışlardı. Bu durumun bir sonucu olarak Mali'deki Tevârik sorunu giderek tırmanış gösterirken, 1990 Mayıs'ında Gao, Kidal ve Tinbüktü bölgelerini içine alan Azavâd bölgesinde yeni bir isyan dalgası başladı. Cezayir'deki mülteci kamplarındaki yaklaşık 20 bin Tevârik, Nijer'deki devlet makamları tarafından bu bölgedeki Tchîn Tabaraden²⁶¹ kasabasına yerleştirildi. Çok geçmeden burada görülen olaylar sonrası, Tevâriklerin merkezi yönetime olan bakışı tam manasıyla olumsuz bir hal aldı. Tevâriklerin büyük bir kısmında var olan gerginliği fark eden merkezi hükümet, bu kabileleri yatıştırmak için olaylar sırasında tutuklanan Tevârikleri serbest bıraktı. Ülkedeki anti-demokratik uygulamalar karşısında tepkisel olarak artan öğrenci gösterilerine polis müdahalesi sonucu da ülke tekrardan kargaşa ortamına sürüklendi. Bu durumu ortadan kaldırmak için ise Milli Konferans adı altında programlar tertip edildi. Buna rağmen 27 Ağustos 1992 tarihinde başta devlet kademelerinde çalışan üst düzey yöneticiler dahil olmak üzere 250'den fazla Tevârik entelektüelinin tamamı tutuklandı.

Nijer'de mülteci problemleri artış göstermesine rağmen Mali'deki yetkililer, aslen Malili olmasına rağmen sığınmacı durumundaki Tevâriklerin kendi topraklarına iadesini reddetti. Bu süreçte kabilelerin görüşleri alınmadan kendilerine dayatılan hiçbir çözümü kabul etmeyeceklerini belirtmeleri üzerine birçok Tevârik tutuklandı. Yapılan bu keyfi tutuklamalar, Tevârik protestolarını günden güne arttırdı. Merkezi yönetimle mücadeleyi sürdüren Mali'deki Tevârikler, modern teknolojiden uzak savunma araçlarıyla karşı tarafa bazı zayıflıklar verirse de etkisi fazla sürmedi. Askeri güçler, bu süreçte muhalif kabilelerin en önemli yaşam kaynağı olan büyükbaş hayvanları imha etmekle kalmadı, çok sayıda kişiyi de öldürdüler. Bu haksızlıklar karşısında nefsi müdafaadan başka çareleri kalmayan Tevârikler, tutsak tutulan soydaşlarının hapsedildiği Mali'nin kuzeydoğusundaki Menaka bölgesindeki hapisaneyi basarak hepsini kurtardılar. Ardından Nijer Nehri'nin kuzeyindeki Azavad'a hareket ederek, Azavad Milli Kurtuluş Hareketi (MPLA)'ni kurdular ve bu bölgede "bağımsız bir devlet" kurma idealiyle hareket etmeye başladılar. Bu durum karşısında aracılık rolünü üstlenen Cezayir, Tamanrasset III adı verilen toplantıyla Mali'deki sivil ve askeri

---

²⁶¹ Azavağ sınırları içerisinde bulunan Tava bölgesindeki stratejik yerleşim yerlerinden biridir.

idareciler ile MLPA lideri İyad ag Ğali'yi Haggarların yaşadığı vahaların birinde biraraya getirdi.²⁶² Barış görüşmeleri sırasında Tevârik lideri, Mali'nin kuzeyindeki Adrar bölgesinin askerden arındırılması, Tevâriklerin yaşadığı bölgenin belediye seçimlerine dahil edilmesi ve GSMH'nin % 4'ünün Tevârik alanlarına yatırım olarak ayrılması şartıyla uzlaşımın sağlanabileceğini belirtti. Ancak 26 Mart 1991 tarihinde Musa Traore'nin askeri darbeyle devrilmesiyle birlikte göreve gelen yeni yönetim verilen bu taahhütlerin hiçbirini yerine getirmedi. Bu durum, 1991 Ağustosunun ortalarında patlak veren çatışmaları tetikledi.

Nijer Nehri boyunca Tinbüktü'den Gao'ya kadar tüm bölge ordunun zımnı rızasıyla yağmalandı ve yaklaşık 1500 Tevârik ailesi Moritanya sınırına kadar sürüldü. Bu baskıcı politikalar karşısında Tevârikler kuzeyde Gadamis, batıda Tinbüktü ve doğuda Agades-Zinder üçgeninde bağımsız bir devlet kurma fikrini açıkça ifade etmeye başladılar. Bu durum Fransa'da yaşayan Tevârikleri de harekete geçirdi. Bu sayede Avrupa'da ilk derneklerini kurarak örgütlenmeye ve uluslararası camiada haklarını aramaya başladılar. 1991'in sonuna gelindiğinde ise Mali'deki Tevârik nüfusunun yaklaşık % 90'ı ülkesini terk etmek zorunda kaldı ve bu durum, Nijer, Çad, Burkina Faso, Moritanya ve Nijerya'yı rahatsız etmeye başladı. Bölge ülkelerinin iç güvenliği ile ekonomilerini çok ciddi boyutlarda etkileyen göç dalgasının rakamsal boyutu şu şekildeydi: Cezayir'de 250.000'in üzerinde, Moritanya'da 70.000, Burkina Faso'da yaklaşık 20.000 ve Nijer'de de tahminen 10.000 mülteci vardı. Fildişi Sahilleri ile Nijerya'daki mültecilerin sayısı ise büyük oranlarda idi ve resmi rakamlar, sayım yapılamadığı için tahmin bile edilemiyordu. Ancak sadece Moritanya'daki sınır kamplarında yaklaşık 15.000 Tevâriğin açlık, susuzluk ve hastalıktan dolayı öldüğü düşünülürse, diğer kamplardaki vahim tablonun ucunun nerelere kadar ulaşacağı halen muğlaklığını korumaktadır.

Mali'yi çıkmazdan kurtarmak için başlatılan yeni müzakere süreci 5-25 Mart tarihleri arasında gerçekleşti. Tevârikler, ateşkesin 12 Nisan'da başlamasını, yaşadıkları bölgelerdeki Mali askeri güçlerinin sayıca azaltılmasını; bunun yerine hem Tevârik hem de siyahi askerlerden oluşan bir devriye birliğinin kurulmasını, mültecilerin geri dönüşünün sağlanabilmesi için yeni bir fonun ihdas edilmesini ve bölgelerindeki

---

²⁶² Keenan, **The Dark Sahara: America's War on the Terror in Africa**, Pluto Press, New York 2009, s. 72.

yatırımların arttırılmasını barış sürecine geçiş için şart koşular. Diğer taraftan müzakere süreci devam ederken Ghissa ag Sidi Muhammed gibi bazı Tevârik ileri gelenleri, mevcut Tevârik deklerasyonunu kabul etmeyeceklerini açıkladılar. Nihayetinde 11 Nisan 1992 tarihinde Bamako'da mutabakata varılsa da verilen taahhütler hiçbir şekilde hayata geçirilmedi. 27 Nisan 1992'de idareyi devralan yeni sivil lider Alpha Oumar Konare ise bu sorunu çözmek istiyordu. Ancak bundan önceki süreçte imzalanan ikili antlaşmalarda alınan kararlar, hayata geçmediği için bunlar Tevârikler nazarında geçersizdi. 2000'li yılların sonlarına doğru Ghanda Koy başta olmak üzere Songay kökenli siyahi grupların silahlı örgütler kurmaları ve Tevâriklerle mücadelede tutuşmaları, çözüm sürecini içinden çıkılmaz bir hale büründürdü.²⁶³

Mali'deki Tevâriklerin maruz kaldığı tüm bu olumsuzluklar sürerken, Nijer Tevârikleri ise 1993 seçimlerinde başa geçen Mahamane Ousmane'nin yapıcı tedbirlerine rağmen General İbrahim Baré Maïnassara'nın başarılı darbe girişimiyle görevinden el çektirildi. 1999 yılının başlarında Hevsa, Zerma-Songay, Dendi, Tevârik ve Fülâni gibi birçok etnik unsuru kendi toprakları içerisinde barındıran Nijer'de ise 2004'e gelindiğinde halen isyanlar devam etmekteydi. 2006'da Nijer'de yaşanan karışıklıkların perde arkasında ise Fransız şirketi AREVA'nın²⁶⁴ işletme hakkını aldığı uranyum madenleri kararından yerel halkın aşırı rahatsızlık duyması yatmaktaydı. Zira Arlit merkezli bu uranyum yatakları 1957'de keşfedilmesinden bu yana uluslararası rekabeti de doğuruyor ve çevre felaketi gibi yeni sorunlara kapı aralıyordu. Sonuç itibariyle merkezi hükümetin bu şirket üzerinden Fransa'ya tanımış olduğu imtiyazlar, halk nazarında Talak, Tâmesnâ ve Tekiddâ bölgeleri için doğal yaşam ortamlarının yok edilmesi ve sömürgeciliğin yeni yüzü olarak telakki edildi.²⁶⁵ Nihayetinde Nijer Tevârikleri, 2010'ların başında merkezi hükümetin uzlaşma vaatleri neticesinde hükümetle anlaşarak silah bıraktı. Bu barış ortamının sağlanmasında Yerel Yönetim

---

²⁶³ Prasse, **a.g.e.**, 5, s. 57-63.

²⁶⁴ Bu şirket üzerinde oluşan baskılar sonrasında değişikliğe giderek *COGEMA Niger* ismini almak zorunda kalmıştır.

²⁶⁵ Dünyanın en zengin üçüncü uranyum rezervlerine sahip olan bu bölge, 2007 yılına gelindiğinde Fransa'nın yanında Çin, Kanada, Avustralya, Güney Afrika, İngiltere ve Hindistan gibi ülkelerin garantörlüğündeki çok uluslu şirketlerin iştahını kabartmaya başlamıştır. Keenan, **The Dying Sahara: US Imperialism and Terror in Africa**, Pluto Press, New York 2013, s. 93-95.

Başkanı olan eski bakanlardan Muhammed Anako (Mohamed Anacko) kilit bir rol oynamıştı.²⁶⁶

Nijer’de muhalif Tevârik liderleriyle merkezi hükümet arasında sağlanan barış anlaşması bir yana 2006 yılında yapılan önceki müzakereleri hükmen geçersiz gören Hasan Fagaga, aynı yılın 23 Mayısı’nda Mali askeri üslerine saldırdı ve plansız hareket ederek iç güvenliği tehdit eden bir ortamın oluşmasına zemin hazırladı. Kidal ve Menaka’daki şehirler çatışma ortamına sürüklenince uluslararası medyada yapılan haberlerle buraya askeri müdahalenin gerekliliğiyle ilgili adeta bir algı operasyonu yapıldı. Bu olumsuz tablo, batılı güçlerin Mali’ye müdahalesine zemin hazırladı. İbrahim Bahanga liderliğinde ortaya çıkan yeni grup, Cezayir Antlaşması’nın kararlarının merkezi hükümet tarafından uygulanmadığı gerekçesiyle geçersiz olduğunu beyan ederek “Değişim için Kuzey Tevârikleri Birliği [L’Alliance des Touaregs du Nord du Mali pour le Changement]” adıyla yeni bir örgüt kurarak mevcut yönetime isyan bayrağı açtı. Mali’nin kuzeyinde merkezi hükümet, 800.000 km²’lik alanı özellikle de Mağrib el-Kaidesi ile ciddi mücadele veren Cezayir ile olan uzun sınırı yanında Mali’nin kuzeyindeki Büyük Sahra Çölü’nü adeta gayri meşru tüm yapılanmaların merkezi haline dönüştürdü. Bu bölgede insan kaçakçılığında, uyuşturucu trafiğine kadar her türlü yasa dışı faaliyet sürdürülmekteydi. Bilhassa Güney Amerika’dan gelen kokain ile Fas üzerinden bölgeye intikal eden kenevir reçinesinin oranı hızla yükseliş göstermekteydi. Bu yönüyle Cezayir’de sıkışan Mağrib el-Kaidesi (AQMI) ve Batı Afrika Cihad Birliği Hareketi (MUJAO) mensuplarının hareket sahasına giren bu bölgede turizm ve de diğer amaçlarla dolaşan Avrupalıları kaçırıp rehin almakta, bazılarını ise öldürmekteydi. Böylece sorun iyice içinden çıkılmaz bir hal almaktaydı.²⁶⁷

Mali’deki Tevâriklerin bir kısmı ise Suudi Arabistan’a göç ederek buradaki bazı Selefi düşüncelerden beslenmeye başladı. Libya devlet başkanı Muammer Kaddafi, Tevâriklerin yaşadıkları sıkıntıları kendi namına fırsata çevirmiş, örneğin Arap ve

---

²⁶⁶ Bu siyasi lider, 1990’lı yıllarda “Ordu Direniş Kuvvetleri Birliği” içerisinde muhalif cepheye yer almıştır. Frédéric Deycard, “Le Niger entre deux feux. La nouvelle rébellion touarègue face à Niamey”, **Politique Africaine**, Nu: 108, Décembre 2007, s. 131, 137; Frédéric Deycard, **Les rébellions touarègues du Niger: combattants, mobilisations et culture politique**, Institut d’etudes politiques de Bordeaux, Centre d’Etude d’Afrique Noire, 2011, s. 31.

²⁶⁷ Skander ben Mami, “Des Populations Nomades Face a un Espace Saharien en Mutation”, **IRIS-Observatoire des mutations politiques dans le monde arabe**, Septembre 2013, s. 12.

Berberîleri bir kenara bırakıp muhafız birliğini İbrahim Ag Bahanga ve Muhammed ag Necm idaresindeki asker kabile (paralı asker) konumundaki üç bin kişilik Tevâriklerden oluşturmuştu. Kidal, Gao ve Menaka'da patlak veren çatışmalar hızla civar bölgelere yayılmaya başlamıştı. Aradan geçen onbeş yılın ardından 23 Mayıs 2006'da Hassan ag Fagaga ile İbrahim ag Bahanga'nın kontrolü altındaki muhalif kanat, Kidal ve Menaka'da Mali hükümeti askeri güçlerine saldırdılar ve akabinde Adrar İfoğas dağlık bölgesine çekildiler.

Mali'nin kuzey bölgesi Azavad'da, otorite boşluğu nedeniyle başta iç güvenlik olmak üzere birçok kamu hizmeti kabileler eliyle yürütülmekteydi. Bu durumun kökeninde de merkezi hükümetin bölgeyi dışlaması ve sorunlarına eğilmemesi yatmaktaydı. Dolayısıyla bu boşluk, kabilelerin birbirlerine yakınlaşması yanında otonom bir yapı arz etmelerini ve beraberinde merkezi yönetime başkaldırıcıyı getiriyordu. Sonuç olarak bu kabilelerin asırlardır yaşadıkları topraklarda barış ve kalkınmanın anahtarı oldukları göz önünde tutulacak olursa, bölgedeki uzun soluklu isyanların bugüne yansımaları Kaddafi'nin devrilmesi sonrası Libya'dan getirilen silah ve mühimmatla açıklamak sığ bir bakış açısı olacaktır. Zira bu isyan dalgalarını tetikleyen en temel unsur, Arap ve gayri Arap unsurların (Tevârikler ve Tibular), kabile temelinde örgütlenip sınır-aşırı ilişki ağlarını da kullanarak tahkim edilmiş alanlar oluşturmalarıdır. Ayrıca Mali ve Nijer'in kuzeyindeki soydaşlarıyla kabilevî bağları olan Tevâriklerin merkezi hükümetlerle yaşadıkları mücadele sürecini, yarım yüzyıldır bölgenin kasıtlı olarak ihmal edilmesiyle açıklamak daha isabetli bir görüştür. Buna ek olarak Fransa'nın yarım yüzyıldır Tevârikleri Mali ve Nijer merkezi hükümetlerine karşı kışkırtan ve bu yönetimlerin de Tevârikleri tehdit olarak görmesini sağlayan politikaları, bugün yaşananların okunmasını daha kolay kılmaktadır.

12 Ekim 2007 tarihinde Kuzey Nijer'deki Ayir bölgesinde merkezi hükümet askerleri tarafından çok sayıda Tevârik öldürülünce bölgesel direnişler giderek artış gösterdi. Haziran ayı başlarından itibaren neredeyse tüm Ramazan ayı boyunca bu karanlık süreç devam etti. Tevârikler arasında güçlü bir nüfuza sahip olan Kalakoua ismiyle maruf Sidi Mohamed İmola, Abtchaw Kounfi ve Aoussouk Kounfi, Tazerzait yakınlarında Nijer ordusu tarafından tutuklandılar ve Ayir'in kuzeydoğusundaki Tamgak bölgesinde öldürüldüler. Bu durum bölgedeki isyan dalgalarını giderek yayılmasına sebebiyet verdi ve merkezi hükümet ordularına karşı düzenlenen saldırılar

neticesinde askerlerden 15'i öldürüldü, 43'ü yaralandı ve 72'si rehin alındı. Bu yüzden Agades bölgesi "hayalet kasabası" olarak nitelendirilmeye başlandı. 2007 yılında İngiltere'deki Uluslararası Af Örgütü ile ABD'nin İnsan Hakları İzleme Komitesi, Nijer'deki askeri güçlerin büyük bir savaş suçu işlediğini belirterek kınayınca merkezi hükümet kısmen de olsa geri adım attı.²⁶⁸

Nijer'in aksine Mali Tevârikleri, 2007 Kasımı'nda Tchiv Zevâtin'in 1000 km kuzeydoğusundaki Cânet havalimanına düzenledikleri saldırılarla gerilimi iyice tırmandırdılar. Kaddafi'nin devrilmesiyle birlikte Libya'daki yaşanan rejim değişikliği sonucunda bu ülkede bulunan Malili Tevârikler ülkelerine dönmek zorunda kaldılar. Bu paralı askerler beraberlerinde getirdikleri silah ve mühimmatla Mali'nin kuzey bölgelerine indiler ve bağımsızlık adına silahlı mücadele başlattılar. Ancak Azavad'daki Milli Kurtuluş Hareketi'nin 1 Kasım 2010 tarihinde Tinbüktü'de kuruluşunun Arap Baharı sürecinin patlak vermesinden yaklaşık bir ay öncesine denk düşmesi, esasında zikrettiğimiz nedenin bu süreci tetikleyen yan âmillerden biri olduğu izlenimini de vermekteydi. Bu hareketin kuruluş bildirisi dikkate alındığında Azavad bölgesindeki yer altı ve yer üstü zenginlikleri konusunda Mali hükümeti ile uluslararası yabancı şirketlerin akdettikleri sözleşmelerden duyulan rahatsızlığın dile getirilmesi de bu mücadele sürecinin fitilini ateşleyen diğer bir âmildi.

Nijer'in kuzeyindeki Fervân'da süregelen Tevârik mücadeleleri ise 2011 yılında silahların teslim edilip merkezi hükümet ile anlaşmaya varılmasıyla birlikte çözüme kavuştu. 2012-2013 yılında Mali'de patlak veren Tevârik ayaklanmaları ise Sahra ve Sahil bölgesinde, özellikle de Kuzey Mali'de yaşanan kuraklıklar ve beraberinde gelen kıtlık ile doğrudan ilişkiliydi. Bilhassa Mali-Nijerya, Mali-Cezayir sınırlarında, Kidal ve Tinbüktü'nün kuzey bölgeleri ile Tchiv Zevâtin şehrinde görülen olaylar neticesinde siyasi istikrarsızlık giderek tırmanış gösterdi. Temmuz-Ağustos 2013'ünde yapılan iki turlu başkanlık seçimlerinde İbrahim Bû Bekir Keyta seçilse de 2014'te ülke tekrardan krize sürüklendi.²⁶⁹ Akabinde 2014 yılındaki son silahlı mücadelelere kadar irili ufaklı birçok isyan çıktı. Nihayetinde uzun bir aranın ardından Mali'nin kuzeyindeki muhalif Tevârik grubu Azavad Hareketi Koordinasyonu, 2011 yılında Birleşmiş Milletler'in askeri müdahalesiyle birlikte artarak şiddetlenen çatışmalara son noktayı koyarak,

---

²⁶⁸ Keenan, *The Dying Sahara...*, s. 74-75.

²⁶⁹ Thurston-Lebovich, *a.g.e.*, s. 1-2.

Cezayir devletinin garantörlüğünde Mali merkezi hükümetiyle barış anlaşmasını imzaladı. Hâlihazırda gerçekleştirilen ikili görüşmeler neticesinde seçilmiş bölgesel meclisler kurularak, kuzeyde adem-i merkeziyetçi (daha özerk) bir yapının oluşturulması öngörülmektedir.

Sonuç olarak Afrika'da 1960'lı yıllardan itibaren modern devletleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte Tevârik kabilelerinin farklı devlet sınırları içerisinde yaşamaları, mukaddemen anlatılan krizlerin en temel nedenidir. Tevârik kabilelerinin küçük bir kısmı hâlihazırda Tassili, Hagggar, Tibesti, Adrar Dağları ve Ayir çemberinde kurulacak müstakil adem-i merkeziyetçi bir idari yapının kurulması talebinde bulunmaktadır. Nitekim oluşturulan yapay sınırlar içerisinde varlık mücadelesi veren bu kabileler, mevcut merkezi yönetimlerle aralarında var olan anlaşmazlıklardan ötürü, hem bölgenin hem de kıtanın genelini siyasi istikrarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bağlamda son 50 yıldır başta Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Çin, Libya, Cezayir ve ilgili ülkelerin, Nijer ve Mali için “tavşana kaç, tazıya tut” mantığıyla vaat ettikleri girişimlerin hiçbirisinin kalıcı barış için yeterli olmadığı ortadadır. Zira tüm Tevârik toplumları içinde en fazla dışlanan ve tebaası oldukları devletin haklarından mahrum bırakılanlar, Nijer ve Mali Tevârikleri'dir. Özellikle başta Fransa olmak üzere her türlü uluslararası destek kuruluşunun sağladığı imkânlar, sadra şifa olmadığı için kalıcı kalkınmayı mümkün kılmamaktadır. Bu durumun nedeni ise tamamen geçici çözümlerle yetinilmiş olmasıdır. Unutulmamalıdır ki; modern devletleşme süreciyle birlikte varolagelen her ayaklanma sonrasında hayata geçen mukavele metinleri, bölgeye yapılan ekonomik yatırımın eksikliğini vurgulamaktadır. Diğer taraftan Tevârik topraklarında yaşanan ayaklanmaların kesin sûrette nihayete erebilmesi için merkezi hükümetlerin yeni anayasal düzenlemelere ihtiyaçları vardır. Mali ve Nijer devletlerinin tüm idari kurumlarında bölgede yaşayan Tevârik, Arap, Tibu, Kanuri ve Fülâni unsurlarının istihdamını mümkün kılacak öncelikli maddeleri, hızla hayata geçirmeleri zorunluluk arz etmektedir. Ayrıca eğitim müesseselerinin sayısı arttırılarak, bu kurumlardaki sözlü ve yazılı eğitim dilinin anadilde olması yolundaki engellerin kaldırılması şarttır.

Kırsal kesimlerde yaşayan toplumların kalkınabilmesi için özellikle asfalt yolların yapılarak kırsal-merkez arasındaki ulaşım engelinin ortadan kaldırılması ve bu sayede Tevârik toplumlarının refah seviyesinin yükselmesine olanak sağlayacak ciddi

adımların atılması önemlidir. Yol kadar hayati, belki ondan da öncelikli olan ise Tevârik toplumunun su ihtiyacının karşılanmasıdır. Günümüz dünyasında bu göçer kabileler, halen hayvanları ile beraber aynı anda birikinti halindeki su vahalarından istifade etmektedirler. Tevâriklerin yaşadığı ve Nijer'in neredeyse üçte ikisini oluşturan kuzeyde yol ve sudan sonra en büyük sıkıntı çekilen konuların başında ise elektrik ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Tüm bu eksikliklerin giderilebilmesi ise mevcut devlet bütçelerinin % 25'inin kuzey bölgelerine ayrılmasıyla mümkün olacaktır. Bu yapıcı yatırım adımları, merkezi hükümetler tarafından hayata geçirilmediği müddetçe bölgede yaşayan toplumların nazarındaki anti-Tevârik imajının giderilebilmesi asla mümkün gözükmemektedir. Son yıllarda amaçlarına kısmen de olsa ulaştıkları için Mali ve Nijer Tevârikleri, geleceğe üniter devlet yapısı içinde kalarak devam etmek istemektedirler.²⁷⁰ Diğer taraftan hem Nijer hem de Mali ülkelerine sadece yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından değil, aynı zamanda kendi içlerinde Tevârik kabilelerinin köklü tarihi mirasını barındıran kültürel bir zenginlik olarak bakmak gerekmektedir. Ayrıca Tevâriklerin yaşadıkları bu topraklarda varolan soruna bir bütün olarak bakılamasa bile muhatap devletler nezdinde çözüm adına ortak bir politika benimsenmelidir.

---

²⁷⁰ “Afrika'nın Göçerleri: Tuaregler Toplantı Raporu/Tuareglerin Türkiye'den Beklentileri”, **ORDAF Raporu**, 25 Haziran 2012, s. 1-18, <http://www.ordaf.org/afrikanin-gocerleri-tuaregler-konferansi/>, Erişim tarihi: 20.01.2015

SONUÇ

Bu çalışmada başta Türkçe, Arapça ve batılı literatür ile Afrika'daki mevcut akademik kaynaklardan hareketle Büyük Sahra ile Batı ve Merkezî Sudan'a ilişkin tarihin ilk dönemlerinden günümüze yaşanan hâkimiyet mücadelelerine ışık tutulmaya gayret edilmiştir. 11. yüzyılın ortalarından itibaren Ayir, Adrar ve Tinbüktü istikâmetinde güneye doğru inen Hilâlîler ve Süleymîlerle etkileşime giren mülessimûn kabilelerinin Murabıtlar, Muvahhidler ve Benî Gâniye hükümetleri zamanında Sahra'da tek elden bir hâkimiyet tesis ettikleri tarihen sabit olsa da varolan bu birlikteliğin 14. yüzyıldan itibaren dağılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu süreci doğuran en büyük âmil, Mağrib merkezli sultanlıkların kademeli olarak parçalanması sonrasında 'Nijer yayı'nda kurulan Mali, Songay ve Kânim-Bornu gibi Sahra sultanlıklarının hâkim güç konumuna yükselmeleridir.

Fizan coğrafyasının 16. yüzyılda Mağrib merkezli Sa'dî Sultanlığı'nın idaresinden çıkarak Türklerin hâkimiyetine girmesi, Osmanlı Afrikası'nın sınırlarının Kuzey Afrika'yı aşması ve siyasî sınırların da ötesinde olan askerî, iktisadî ve sosyo-kültürel sınırların, Sahraaltı Afrikası'nın ortalarına ve hatta en güney ucuna kadar uzanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'ni Sahra Müslümanlarının hâmisi konumuna yükseltmiş ve bilhassa Kânim-Bornu ile Songay sultanlıklarına giderek yakınlaştırmıştır. Diğer yandan Sahra transit ticaret trafiğini kontrol altında tutarak Fizan Sancağı üzerinden Akdeniz ve Afrika pazar piyasalarına yön vermek isteyen Osmanlılar, başta Tevârikler olmak üzere yerel kabilelerin Sahra'dan Sudan'a uzanan ticaret güzergâhlarındaki etki alanlarına müdahale etmemiş, aksine bu güçlü konumlarını asırlarca muhafaza etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin idare ve nüfuzu altına aldığı Afrika coğrafyasındaki halklara karşı izlediği yapıcı, meylettirici ve uzlaştırıcı temelli istimâlet politikasının aksine Fransa, 'sömürgeci fetih' siyaseti izlemeye başlamıştır. Nitekim 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesi ve burayı üs edinerek Sahra'ya doğru açılması günümüze uzanan problemler yumağının oluşmasındaki temel nedendir. Zira modern sömürge anlayışını temsil eden bu yeni güç, bölgeyi tam anlamıyla gelenekten koparmış ve çekişme alanına dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp merkezli kıtanın

mevcut yapısını korumaya yönelik gayretleri ise işgal ve kolonizasyon sürecini geciktirmekle birlikte bunun hedefine ulaşmasını engellememiştir.

Fransızların “hinterland nazariyesi” söylemiyle başlattıkları yayılmacı tavrı, operasyonel eylem planı çerçevesinde işgallere dönüşmüştür. Bu yüzden Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki uzun soluklu mücadelenin, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren son derece kızıştığı görülmektedir. Bu süreçte Osmanlı Hariciyesi, Sahra politikalarında tedbiri elden bırakmadığı gibi uluslararası konjonktür gereği Fransa ile de diplomatik manada yıkıcı ilişkilere gitmemiştir. Bu durumu Osmanlılar adına temel bir zaaf olarak yorumlayan Fransa ise Avrupa'nın en etkili güçlerinden biri olmasının yanında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tekeffül eden Paris Kongresi'nde alınan kararların garantör devletlerinden biri olmasına rağmen Sahra coğrafyasını işgal etmeyi sürdürmüştür. Zira bu bölgelerin statüsünü, Osmanlı ile ilişkisi olmadığı veya zayıf ve kopmak üzere olduğu şeklinde yorumlamıştır. Bu maksatla ilk aşamada Ezgar Tevârikleri'yle anlaşarak Sahra transit ticaretine yön vermeyi ve bu sayede iktisadî açıdan bölgeye nüfuz etmeyi hedeflemiştir. Nitekim Sahra'nın kuzeyi ile güneyi arasında insicamlı bir hâkimiyet tesis etmek isteniyorsa, trampa bölgelerindeki geçişleri sağlayan Tevâriklerin ya mutlak manada kontrol altına alınması ya da bu kabilelerle anlaşma yapılması zorunluluk arz etmekteydi. Bu maksatla ilk aşamada Ticâniyye ve Kâdiriyye gibi Afrika'da öne çıkan bazı tarikat ileri gelenlerinin de yardımıyla “peçeli kabileler” ile anlaşma yolunu denemişler fakat Türklerin aldığı karşı tedbirler ve Cezayir'in Güney Konstantin bölgesinde süren ayaklanmalar neticesinde bu teşebbüsler akim kalmıştır.

1864-71 yılları arasında kendi iç meseleleriyle meşgul olan Fransa'nın dış politikada dikkatlerinin dağıldığını gören Osmanlı Devleti, hızla Sahra toprakları üzerindeki etkinliğini arttırmış ve özellikle 1871-81 yılları arasında başarılı bir siyaset ortaya koymuştur. Fransa'nın tüm baskılarına rağmen Ezgar kabilesinin Osmanlı himayesini kabul etmesiyle birlikte Sahra'daki Osmanlı mukavemet gücü daha da güçlenmiştir. 1881'deki Flatters misyonunun Tevâriklerce imhası da bu güç pekiştirme sürecini doğrudan etkilemiştir. Böylece Tevârikler, Fransızların kuzeyden güneye inmelerine karşı önemli bir set hüviyetini kazanmışlardır. Ardından Fransa kendisini tekrar toparlamış ve bölgeye ikinci darbesini 1881'de Tunus'u işgal ederek vurmuştur. Bamako (1883), Kusseri (1900), Zinder (1902) ve Agades (1906) bölgelerini sömürge

komutanlıklarının askerî üssü haline dönüştürdükten sonra Senegalli Nişancı birliklerini de devreye sokarak güneydeki Tingeregif, Kel Ensâr, Udalan, Kel Geres, Kel Fâdey (İfadayen), İkeskezen, Kel Agarus, Kel Fervân, Kel Tedele, Kel Essûk ve Kel Dinnik Tevâriklerinin topraklarını işgale yönelmiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin bölgedeki en temel dayanağı Senûsiyye hareketi, devlet desteğiyle görünürlüğüne arttırarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Trablusgarp hinterlandındaki etki sahasını genişletmiş ve Sahra'da açtığı zaviyelerin de gücüyle güneye doğru sarkmayı başararak Batı sömürgeciliğine karşı sert bir mukavemet hattı tesis etmiştir. Ayrıca Çad'daki Tibesti'de Tibu-Reşâde ve Ayn Galakka merkezli Borku ile Nijer'deki Bilma'da Tibu-Kavar ve Cezayir'in güneydoğu ucundaki Cânet'te kurulan Ezgar Tevârik kazaları, jandarma meheri birlikleri ve müteaddit karakollarla takviye edilmiş ve bu tedbir sayesinde Osmanlı Devleti'nin güney bölgeleriyle irtibatı kolaylaşmıştır. Trablusgarp hinterlandı içerisinde yer alan Kânim, Bornu, Kavar, Bilma, Bagirmi, Tibesti (Garû), Bi'ru'l-Alâlî, Ecânika, Borku, Ayn Galakka ve Vadây (Abeşe) başta olmak üzere uç sınır bölgelerini düzenli sûrette genişleten bu yeni idari yapılar, Fransa'nın işgal teşebbüslerine karşı ortaya konan siyasi başarının önemli bir göstergesidir.

Bu siyasi hamleler yanında bölge halklarının işgal ve sömürgeciliğe karşı ortaya koyduğu mücadele, Fransa'da Sahra'ya nüfuz etmenin hiç de beklenildiği kadar kolay olmayacağı intibai yaratmıştır. Haddizâtında Birinci Dünya Savaşı öncesi değişken ve geçirgen ittifak kurma dengeleri de bu bağlamda Fransa'yı zor durumda bırakmıştır. Bütün bunlara rağmen nihai belirleyici etken, dünyanın en büyük sömürge gücü olan İngiltere'nin Berlin Konferansı akabinde Osmanlı'ya yönelik tutumunu değiştirmesi ve Fransa'yla birlikte hareket etmeyi benimsemesi olmuştur. Nitekim en büyük sömürge bölgesiyle ulaşım güzergâhının kritik noktaları olan Kıbrıs'ı 1878'de ve Mısır'ı da 1882'de "geçici" kaydıyla işgal etmesi bu çerçevede okunmalıdır. Bu durum, İngiliz diplomasisini Fransızların Afrika'da güttükleri siyasette ödün vermeye mecbur bırakmıştır. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Fransa'nın ise Tunus'taki otoritesini kuvvetlendirmeyi ihmal etmemekle birlikte İngilizlerin Akdeniz'deki güç dengelerini yeniden şekillendirmeye gayret gösterdiği bu hengâmede Sahra meselesini geri plana itmek zorunda kaldığı gözlerden kaçmamaktadır.

1890 yılında Batı Sahra bölgelerini İngiltere ve Fransa arasında taksim eden anlaşma sonrasında Sahra konusu yeniden alevlenmiştir. 30 Ekim 1890 tarihli verdiği

nota sayesinde Osmanlı Devleti, Trablusgarp hinterlandı yani güney toprakları üzerindeki hakları konusunda her iki ülke nezdinde elde ettiği açık kartı değerlendirmeme gafletine düşmüştür. Bu noktada, Berlin Antlaşması'ndan beri Trablusgarp topraklarına gözünü dikmiş olan İtalya faktörü de bir diğer etken olmuştur.

Bu çerçevede gerçekleşen tablodan hareketle şu değerlendirmede bulunulabilir: Bu süreçte Tunus ve Cezayir toprakları için kötü komşu istemeyen Osmanlı Devleti, Fransa ile ittifak arayışına düşmüştür. Bâbîâli, İtalya'nın Trablusgarp'a yerleşme emellerinin de farkında olduğu için Fransa ile ihtilafa sebebiyet verecek her türlü olaydan kaçınmıştır. Esasında Bâbîâli'nin, Fransa'nın Tevârik engelini ortadan kaldırarak Sahra'ya sarkabileceği ve kendi Trablusgarp hinterlandına ciddi bir tehlike teşkil edeceğine ihtimal dahi vermediği anlaşılmaktadır. Ancak Faşoda krizinin hallinden sonra İngiltere ile Fransa arasında bu hinterland sınırları içerisindeki toprakların taksimi ve bilhassa 1900 ve 1902 Fransız-İtalyan antlaşmaları karşısında, Osmanlı Devleti Trablusgarp hinterlandında fiili hâkimiyet kurmak için ciddi adımlar atma zarureti hissetmiştir. Ancak bu sürece ilişkin Türk Hariciyesinin karşı hamlelerinin bir şekilde sızdırılması Bâbîâli'yi çaresiz bırakmıştır. Artık sorunlarını uluslararası dengelerin biraraya geldiği oluşumlarla da çözüme kavuşturma şansı kalmamıştır. Zira denge politikası, bu tarihlerde tam manasıyla aleyhine işlemektedir. Nitekim Bâbîâli'nin meseleyi barış yoluyla çözüme kavuşturma siyaseti hiçbir müspet netice vermediği gibi, Fransızların daha fazla cesaretlenmesine ve sömürge alanlarını genişletmek için daha fevri davranmasına yol açmıştır. Bu durumun bir tezâhürü olarak Fransa, 1902 Tit Savaşı sonrasında Haggarları büyük bir hezimete uğratarak kuzeydeki Tevârik sorununu, Cezayir üzerinden tedrici olarak sonlandırmıştır. Ancak bu tarihlerde Güney Tevârikleri, Fransız işgallerine karşı 'Nijer yayı'ndaki (Mali ve Nijer) mahalli mücadelelerini halen sürdürmektedir.

1908 İnkılabı'ndan sonra Osmanlı diplomasisinde yer alan Jön Türk varlığı, patlak veren Türk-İtalyan Savaşı'nda kendisini daha kuvvetli hissettirmeye başlamıştır. Devlete eski ihtişamını kazandırma iddiasında olan Jön Türklerin Sahra politikasından da anlaşıldığı üzere devletin toprak bütünlüğü konusundaki hassasiyeti en üst noktadadır. Bu itibarla İtalya'nın Trablusgarp'a müdahale ihtimali karşısında devlet refleksleri artış göstermekle birlikte, Fas krizinin vüzuha kavuşmaya yaklaşması neticesinde Fransa da Osmanlı Devleti'nden bir an önce Sudan ve Sahra sınırlarının

tespitini talep etmektedir. Osmanlı diplomatları, “Trablusgarp hinterlandı”na dair bu görüşmeler için masaya oturmadan önce hayati önemi haiz noktaları kendi yed-i idaresine aldıktan sonra oturmak istediği için süreci kasıtlı olarak geciktirmiştir. Bu durumun farkında olan Fransa, verdiği taahhütleri ihlal ederek Sudan ticaretini de kendi sömürge topraklarına çekmek isteyince, İngilizler Sahra’dan Sudan’a uzanan transit ticaret piyasasındaki mütekâbiliyet gücünü sürdürebilmek amacıyla bilhassa 1908 ve sonrası süreçte farklı politikalar izlemeye başlamış ve İngiltere Erkân-ı Harbiyesi’nce çizilen Afrika haritasında Mısır hatt-ı fâsılına, Uclâ ile Calû cihetlerine yakın mahaller de dâhil edilmiştir. Buna mukabil Türkler, Trablusgarp Vilayeti’nin güney havalisinin hudut tahdidinde Tevârik kabile reislerinden Şeyh Amûd, Bû Fenâyet ve İngadâzen ag Abakada’dan da destek alarak sorunu çözüme kavuşturmak istemiş ve nihayetinde 1911 Haziranı’nda Bâbiâli Hukuk Müşaviri Reşid, Trablusgarp Erkân-ı Harbiyesi Reisi Kaymakam Neşet, Fizan Mutasarrıfı Sâmi, Gat Kaymakamı Âtîf ve Tibesti Kaymakamı Osman Beylerden müteşekkil komisyon heyetini görevlendirmiştir. Ayrıca Sahra ve Sudan ticaretinin Trablusgarp’tan başka bir yöne kaymaması için bu ticaret koridorunda seyreden kafilelere harç ve gümrük rûsûmu konusunda her türlü kolaylık gösterilerek kervanların güvenliğinin sağlanması noktasında jandarma hecin süvari birliklerinin kurulmasına azami gayret sarfetmiştir.

28 Eylül 1911’de patlak veren Türk-İtalyan Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin mağlup olması bu sınırların tayin edilme sürecini adeta baltalamış ve Afrika’nın birçok bölgesinde eşzamanlı olarak yürütülen Fransız işgallerinin önünü açmıştır. Nitekim mütarekenin imzalandığı tarihlerde sömürgeci devletler Hums, Trablus ve Züvvâre limanları hariç bütün Trablusgarp hinterlandında yer alan Fizan, Agades, Zinder, Çad Gölü havzasına ve Sudan’da Fâşir’in (Kuzey Sudan) batısındaki Sudan hudutlarına kadar bütün Sahra coğrafyasındaki işgal sürecini başlatmışlardır. Buna karşılık yerel unsurlar, Abidin el-Küntî, Sultan Tâceddin, Sultan Dûdemere, Sultan Muhammed Salih, Fihrûn ag el-Ensâr, Sultan Tegama, Kâvsan ag Muhammed ve Sultan Ali Dinar gibi daha nice mahalli liderin öncülüğünde Fransızlara, İngilizlere ve İtalyanlara karşı farklı cephelerde savaşılmaya başlamışlar, ama savaşın genel kaderini etkileyecek bir sonuç elde edememişlerdir.

Dolayısıyla Afrika’nın birçok noktasında aynı anda varlık gösterme becerisine sahip yegâne devlet Fransa, Sahra’nın her bir karesinde; İtalyanlar ise Fizan’da

Senûsileri karşısında bulmuştur. Bu sayede Türkler, Fransız nüfuzuna karşı sadece manevi destek elde etmemiş, aksine Sahra toplumlarını “Senûsi Kardeşliği” çatısı altında örgütleyerek müstevlilerin karşısına dikilmiştir. Bu mücadele süreci, Aralık 1916’da Kâvsan ag Muhammed’in liderliğinde Agades cephesinde sembolleşmiş ve 1922 yılına kadar Tevâriklerin de içinde olduğu mahalli unsurların, Senûsilerin öncülüğünde Türklerle bütünleşmesiyle devam ettirilmiştir. Bu yönüyle Osmanlı Devleti’ne tebaa olmayı kabul eden son topluluğun Tevârikler olduğunu burada ifade etmek gerekmektedir. Osmanlı-yerli unsurların müşterek faaliyetleri, her ne kadar Batılıların yayılcı politikasını engellemekte muktedir olmasalar da sömürgecilere ciddi zararlar verdirerek söz konusu işgalleri geciktirmişlerdir. Bu mücadele sürecinde de bölge halkı, Osmanlı’ya bağlı kalmayı tercih etmiştir. Bu yönüyle Türkler, bölgeden çekilirken Senûsiler eliyle mahalli idarecileri, örgütleyerek gerçek manada bir direniş süreci başlattığı ve Fransa’nın Sahra, Batı ve Merkezî Sudan’daki işgal politikalarına karşı mücadele noktasında mahalli uyanışı sağlayarak mutlak manada bir muzafferiyet kazandığını söylemek mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti’nin küllerinden doğan Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllarda bu cephelerde süregelen mücadelenin geçmişten aldığı hızla halen devam ettiği görülmektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında hayata geçirilen ateşkes ve barış antlaşmaları, yeni bir dünya düzeni oluşturmuş ve Türklerin asırlardır ilişkilerini sürdürdüğü bu toplumlar ile bağları kesilmiştir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm, **Bakara Sûresi**, 2/137; **Kasas Sûresi**, 28/56.

A. ARŞİV VESİKALARI

1. Türkiye Arşivleri

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA)

- Bâb-1 Âsâfi Divân-ı Hümâyun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), Nu: 23, 30.
- Bâb-1 Âsâfi Divân-ı Hümâyun Sicilleri Mühimme Zeyli Defterleri (A.DVNS.MHM.ZYL.d.), Nu: 3.
- Bâbiâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d.), Trablusgarp 915.
- Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO)
- Bâbiâli Evrak Odası Evrakı Siyasî Kısmı (BEO.SYS)
- Bâbiâli Evrak Odası Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (BEO.VGG.d.), Nu: 357, 362, 370.
- Cevdet Maliye (C.ML)
- Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Tahrirât Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR)
- Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD)
- Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)
- Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defteri (DH.SAİD), Nu:1/2
- Dâhiliye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı (DH.SYS)
- Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
- Dahiliye Nezâreti Tesrî'-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M)
- Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)
- Hâriciye Nezâreti Siyasî (HR.SYS)
- Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)
- Haritalar (HRT.h)
- İrâde Askerî (İ.AS)
- İrâde Dâhiliye (İ.DH)
- İrâde Harbiye (İ.HB)
- İrâde Husûsî (İ.HUS)
- İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS)
- İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 1302-1331

---

* Metinde bahis konusu olan fonların tarih ve numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

- Sadâret Evrak Kalemi Evrakı (A.VRK)
- Sadâret Eyalet-i Mümtâze Trablusgarb Evrakı (A.MTZ.TG)
- Sadâret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât Evrakı (A.MKT.UM)
- Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)
- Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
- Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV)
- Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Tahrirâtı (Y.PRK.EŞA)
- Yıldız Perakende Evrakı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)
- Yıldız Perakende Evrakı Umumî (Y.PRK.UM)
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)
- Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK)
- Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK. ZB)
- Yıldız Sadâret Husûsî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

B) Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

ATASE, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu (OİH Kol.), Klasör: 18, Dosya: 78 [İdari: Şeyh Senûsi'nin aşiretleri cihada davet mesajı, aşiret reislerinin sadakat cevapları], Fihrist: 1.

ATASE, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu, Klasör: 57, Dosya: H-1 [42. Tümen Harp Cerideleri Defterleri], Fihrist: 1/122, s. 244; Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/131, s. 262.

ATASE, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/128, s. 56.

ATASE, Osmanlı-İtalyan Harbi Koleksiyonu, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/60, s. 120.

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH Kol.), Klasör: 1815, Dosya: 370 [İkmal: Afrika Grubu'na gönderilen malzeme, eşya, para ile ilgili yazışmalar], Fihrist: 2-4.

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1835, Dosya: 33 [İdari İşler: Afrika Grupları Kumandanlığı emrindeki personele dair], Fihrist: 5/1-3 (Piyade Mülâzım-ı Evvel Ali Râsim, Harb-i Umûmî'de Afrika-Sudan ve Dârfûr Vekâyii adlı rapor).

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1835, Dosya: 33, Fihrist: 5-4.

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1843, Dosya: 170 (68) [İstihbarat: Afrika Gruplar Komutanlığı'nın mahalli idarecilerle olan bazı muhâberâtı], Fihrist: 1-3.

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1849, Dosya: 103 [İstihbarat: Trablusgarp-Bingazi mntıkları ahvaline dair mücâhid raporları], Fihrist: 1-5.

C) Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi

TBMM Arşivi, 27 Mayıs 1322 (9 Haziran 1906), Abdülkâdir Câmi Bey hakkında Meclis Riyâset-i Celîlesine hitâben yazılan şikâyet dilekçesi.

TBMM Arşivi, 6 Haziran 1325 (19 Haziran 1909), Câmi Bey'in kendisine isnat edilen zimmete geçirme iddiaları hakkında Fizân Mebûsu Muntehâbı unvanı ve kendi imzasıyla gönderdiği cevabî savunma dilekçesi.

2. Yabancı Devlet Arşivleri

A) Fransız Milli Arşivleri ve Kütüphanesi

AHG (Archives historiques de la guerre/Savaş Tarihi Arşivi), Service Historique de l'Armée de Terre, Nu: 1H1036, 1 June 1902 (1 Haziran 1902).

AHG, Service Historique de l'Armée de Terre, Nu: 1H1074, 8 December (Aralık) 1917.

AHG, Nu: 7N2129.

ANF (Archives nationales de France) Paris, Vincennes, S.H.A., Niger 3, dossier III, Sous/dossier a, pièce 2, "Sous-lieutenant Jean, Commandant la colonne du Damergou: Rapport sur la Question de l'Azbin, Djajidouna", 18 mars 1904.

ANF Paris, Vincennes, A.O.F., Niger, V: Rapport du Capitaine Sabatié sur le siège d'Agadez, s. 6.

BNF (Bibliothèque nationale de France), "Misyon Méry (Gaston Méry ve Misyon Heyeti)", Département Société de Géographie, SGE SG WE-171.

BNF, "Zinder-Habitation du commandant du Territoire Militaire (Fransızların İnşa Ettiği Zinder Bölge Komutanlığı Binası, 1922)", Département Société de Géographie, SGE SG WE-234.

CARAN (Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales, Paris), **200MI 606**, Activités turques dans l'hinterland tripolitain, 14 Avril 1904, n. 98.

Cliché BNF, General Charles Mangin, 1915, Paris, Collection Mangin, G136448.

B) İngiliz Milli Arşivi ve Wellcome Trust Kütüphanesi

The National Archive of the UK (NA.UK veya Public Record Office/PRO), Records created or inherited by the Foreign Office (FO) 925/7188, "Carte de la Mauritanie Saharienne, d'après les documents relevés sur place et les renseignements de source indigène recueillis par la Mission Coppelani chez les Maures et les Touareg et les itinéraires connus", in 4 sheets, 1:1.000.000, A. Challamel, Paris", 1902.

NA.UK, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragasen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 290-291, 294-295, 599-600.

NA.UK, FO 371/149/105, "Confirms safe arrival of Hanns Vischer at Kawar and supplies further details of the attack by Tawarek on his caravan at Tejerri", 15 Dec 1906, s. 476-477, 482-483, 491, 496-501.

Wellcome Historical Medical Library (London), Rare Materials Room, “Henbane (Hyoscyamus Niger)”, D10.13, 12 April 1924.

Wellcome Historical Medical Library, Rare Materials Room, “Henbane Cultivation (Hyoscyamus Niger)”, MS. 2930, 16 March 1930; “Hyoscyamus muticus”, MS. 2930, 19 March 1930.

C) Mali Cumhuriyeti Milli Arşivi

ANM (Archives nationales du Mali) FA B 84, “Komutan Joffre’den Sömürge Valisine Mektup”, 13 Şubat 1894.

ANM FA A9, “Gouverneur du Soudan Français”, “Arrêté No. 5”, 1 March 1896.

ANM FA ID 59-18, Notice sur le Cercle de Goundam, January 1897.

ANM FA 1E 78-81, Région du Nord, “Rapport politique, 1ère semestre”, 14 July 1898.

ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, “Rapport politique”, November 1899.

ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, “Rapport de Lieutenant Cauvin sur la tournée de recensement faite dans le Bingha, le Gourma et le Kissou du 3 février au 3 mars 1898”, 15 March 1898.

ANM FA 1E 78-81, “Rapport politique”, 1ère Territoire militaire, 1ère semestre 1900.

ANM FA 1E 95, “Letter from Hammadi to the Commandant, Tosaye”, Nu: 2-3, Translated in Timbuktu on 27 January 1900.

ANM FA 1D 59-9, “Notes sur Tombouctou, Songhais, Touaregs, Divers”, 1902, f. 9, 42.

ANM FA 1D-59-11, Capitaine Maziller, “Etude sur les populations de la Région de Tombouctou: Situation économique et agricole, écurité et éléments de troubles intérieurs; Rezzous venus de l’extérieur, organisation de la lutte contre eux, sûreté à organiser”, 1906.

ANM FA 2E-76, Politique Indigène - Conventions de délimitation passés avec les chefs, Cercle de Gao 1907-10.

ANM FA 1E 78-81, Cercle de Tombouctou, “Rapport de tournée faite dans les villages du fleuve du 16 au 31 août 1919 par Capitaine Loppinot” 1919, Nu.15.R.

D) Senegal Cumhuriyeti (Dakar) Milli Arşivi

ANS (Archives nationales du Sénégal), Dakar, Niger à AOF, Rapport Agricole, 2 G 14-4, 4ème trimestre 1914, 7.

ANS, Dakar, Niger: Statistiques Générales 1916. Annuaire de l’A.O.F. 1916, 22 G 33.

ANS, Dakar, Rapport Politique 2G17-12, 2ème trimestre 1917.

ANS, Dakar, “La Mort de Tagama (Agades Sultani Tegama’nın Ölüm Raporu)”, Kısım: 109, Dosya: 11 IG-19-Dakar, 9 Ağustos 1920.

E) Nijer Cumhuriyeti (Niamey) Milli Arşivi

ANN (Archives nationales du Niger), Rapport Politique du Cercle d'Agadez, 2ème trimestre 1914, Agadez le 30 juin 1914.

ANN, Niamey, Cercle d'Agadez, Rapport Politique, 4ème trimestre 1912 et 1914.

ANN, Agadez, Commandant du Cercle d'Agadez au Lieutenant-Colonel Commissaire du Gouvernement Général au Territoire Militaire du Niger, Agadez le 9 juin 1916.

ANN, Agadez, Territoire Tchad au Territoire Niger, 30 janvier 1917.

ANN, Cercle d'Agadez, dépositions du témoin Massadou, 2-7-2, no. 2.

ANN, Cercle de Gouré, 4ème trimestre 1917.

ANN, Cercle de Zinder. Rapport Politique du Cercle de Zinder, 4ème trimestre 1917.

ANN, Niamey, Affaire Tégama, déposition du témoin Tairou, 2-7-2, s. 2.

ANN, Niamey; Lieutenant-Colonel Coles commandant la colonne du Katsina au Lieutenant-Colonel Mourin commandant la colonne de l'Aïr et Commissaire du Gouvernement Général au Territoire Militaire du Niger. Kaduna, le 1 juin 1917.

ANN, Niamey, Instructions du Résident à Zinder, Peroz, au commandant du poste de Guidjigaoua, RASH Y (1972), 60.

3. Salnâmeler ve Yazma Eser Kütüphane Dokümanları

Salnâme-i Askeri (1908), Matbaa-i Askeriyye, Dersâdet Sene-i Mâliye 1324.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1883), Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1299.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1905), Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1321.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1290/1873), Matbaa-i Vilâyet.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1305/1889), Matbaa-i Vilâyet.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1312/1894), Matbaa-i Vilâyet.

“Trablus ve Bingazi'deki icra eylediğimiz Erkân-i Harbiye seyahatine dair olan talimat-i âcizânemizin hûlasâsıdır”, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Nu: 8897, Harita Nu: 92552-92556.

4. Süreli Yayınlar* (Gazeteler-Dergiler)

A) Osmanlı ve Günümüz Türkçesiyle Yazılmış Gazeteler ve Dergiler

Alemdâr Gazetesi

Mihrâb

Askerî Mecmua

Sebilürreşâd (Sırat-ı Müstakim)

Cihân-ı İslâm

Takvîm-i Vekâyi

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.)

Tanîn

* Metinde bahis konusu olan süreli yayınların sayısı, tarih ve numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

B) Yabancı Gazeteler

Alternative	The Hawke's Bay Herald
Manawatu Standard	The Manawatu Herald
Marlborough Express	The Matura Ensign
Otago Witness	The Nelson Evening Mail
Otautau Standard and Wallace County Chronicle	The New Zealand Herald
Southland Times	The New Zealand Tablet
Te Aroha&Ohinemuri News	The Oamaru Mail
The Akaroa Mail and Banks Peninsula Advertiser	The Poverty Bay Herald
The Argus (Melbourne)	The Press
The Ashburton Guardian	The Star
The Auckland Star	The Timaru Herald
The Bush Advocate	The Wanganui Chronicle
The Clutha Leader	The Wanganui Herald
The Evening Post	The West Coast Times
The Feilding Star	Wairarapa Daily Times
The Grey River Argus	

B. KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

1. Kitaplar

A) Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Eserler

Abdülkadir Câmî Bey (Baykut):	Trablusgarb'dan Sahrâ-yı Kebîre Doğru , Nişan Babikyan Matbaası, Dersaâdet 1326.
Ali Sâib:	Coğrafyâ-yi Mufassâl: Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye , Ebuzziyâ Matbaası, Kostantiniyye 1304.
Bâbiâli Hariciye Nezâreti:	Mısır Meselesi , İstanbul 1334.
Balbi, Adrien:	Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika , Trc. Osman Sâib (Abdurrahim Efendizâde), Tabhâne-i Âmire Taş Destgâhı, İstanbul 1263.
Ebü'l-Muzaffer Recep:	Trablus Ahvali , Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1327.
Filibeli Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde):	Senûsiler, XIII. Asrın En Büyük Mütefekkeri İslâmiyesi: Seyyid Muhammed es-Senûsî, Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü'l-Mehdî ve Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senûsiler , İkdâm Matbaası, İstanbul 1325.
Hayrullah Efendi:	Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Tarihi [Hayrullah Efendi Tarihi] , C. I-XVIII, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283.
İbrahim Peçevî (Peçuylu):	Târih-i Peçevî , C. I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283.

- Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri: **Afrikâ-yi Osmanî'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fizan'a Dair Malumat**, İÜTY: 5002, İstanbul 1301.
- Küçük Sait Paşa: **Sait Paşa'nın Hâtıratı**, C. I-III, Sabah Matbaası, Dersaâdet 1328.
- Mahmud Muhtar: **Maziye Bir Nazar**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341.
- Mehmed Nehicüddin Efendi: **Târih-i İbn-i Galbûn Der-Beyân-ı Trablusgarb**, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1284. (Bu kıymetli eser, **Tarih-i İbn Galbun&Trablusgarp Tarihi** başlığı altında ORDAF Yayınları, Kaynak Eserler Serisi Nu: 3-4, Ege Basım, İstanbul 2013'te Hasan Sâfi'nin *Trablusgarp Tarihi* eseriyle birlikte ortak transkribe çalışması olarak yayınlanmıştır.)
- Mehmed Nuri - Mahmud Naci: **Trablusgarb**, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330. (Bu kıymetli eser, *Trablusgarp-Hedefteki Ülke Libya'nın Tarihi* ismiyle ORDAF Yayınları, Kaynak Eserler Serisi Nu: 1, Tarihi Kitabevi, İstanbul 2012'de transkribe çalışması olarak yayınlanmıştır.)
- Muhammed Ali b. Zeynelâbidîn: **Tercüme-i Risâle-i Sûdân**, Matbaa-i Cerîdetü'l-Havâdis, İstanbul 1262.
- Muhammed Mihri Bey: **Sudan Seyahatnâmesi**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326.
- Ömer Subhi: **Trablusgarp, Bingazi ve Sahrâ-yi Kebir**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY: 4261, İstanbul 1307.
- Sâdık el-Müeyyed: **Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat**, Âlem Matbaası, İstanbul 1314.
- Süleyman Şükrü (Karçinzâde): **Seyâhâtü'l-Kübrâ: Armağân-ı Süleymânî be-bârgâh-ı Sultânî**, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907.

B) Türkçe Matbu Eserler

- Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.
- Akyıldız, Ali, Zekeriya Kurşun: **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılabı Tarihi**, C. I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

- Bölükbaşı, Ömerül Faruk: **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Braudel, Fernand: **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. I-II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, II. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 1994.
- Braudel, Fernand: **Uygarlıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2014.
- Brown (Der.), L. Carl: **İmparatorluk Mirası (Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası)**, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Carım, Fuad: **Cezayir'de Türkler**, Sanat Basımevi, İstanbul 1962.
- Carım, Fuad: **Yusuf Taşfin**, İstanbul Matbaası, Nuruosmaniye 1966.
- Ceran, İsmail: **Fas Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- Childs, Timothy W.: **Trablusgarp Savaşı, Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, Çev. Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005.
- Comelieu, Christian: **Kuzey-Güney İlişkileri (Les relations Nord-Sud)**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Çağatay, Neşet: **İslâm Tarihi: başlangıçtan Abbasilere kadar (dini, ictimai, iktisadi, siyasi açıdan)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Çaycı, Abdurrahman: **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- el-Askerî, Cafer: **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- el-Gırnâfî, Ebû Hâmid Muhammed: **Gırnâfî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)**, Haz. ve Çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Erdem, Y. Hakan: **Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Ertürk, Hüsamettin: **İki Devrin Perde Arkası**, Anlatan: Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964.
- Esed, Muhammed: **Mekke'ye Giden Yol**, Çev. Cahit Koytak, 17. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.
- Giolitti, Giovanni: **Dönemin İtalya Başbakanının, Türk-İtalyan Savaşı'na Dair Hâtıraları. Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, Ed. Ersan Güngör, Haz.

- Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam'a Giriş** (Initiation à l'Islam), Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1986.
- Hasan, Hasan İbrahim: **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, C. I-VI, Trc. İsmail Yiğit vd., Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1985-86.
- Hikmet Naci: **Kuzey Afrika ve Berberiler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955.
- Hitti, Philip K.: **Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi**, C. I-IV, Trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- İbn Haldûn: **Mukaddime: Osmanlı Tercümesi**, C. I-III, Mütercim: Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Hazırlayanlar: Yavuz Yıldırım vd., İstanbul 2008.
- İlter, Aziz Samih: **Şimali Afrika'da Türkler**, C. I-II, Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1936.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. I-XV, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1946.
- Jorga, Nicolae: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I-V, Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kontrol: Kemal Beydilli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Kavas, Ahmet: **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, Kitabevi, İstanbul 2011.
- Koloğlu, Orhan: **Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni**, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1981.
- Koloğlu, Orhan: **Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Kitapları, İstanbul 2003.
- Kösemihal, Mahmud Ragıp: **Türk Halk Musikilerinin Tonal Hususiyetleri Meselesi**, Numune Matbaası, İstanbul 1936.
- Kuran, Ahmed Bedevi: **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- KURŞUN (Ed.), Zekeriya: **Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler**, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.
- Kurtcephe, İsrail: **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Kurumahmut, Ali: **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar**, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Kutay, M. Cemal: **Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman**, Tarih Yayınları, İstanbul 1963.

- Liddell Hart, Basil: **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yay. haz. Edip Gölbaşı-Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2014.
- Mahmud Celâleddin Paşa: **Mir'ât-ı Hakikat**, C. I-III, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mantran, Robert: **XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1995.
- Mehmed Süreyya: **Sicill-i Osmânî**, C. I-VI, Yay. haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Öztuna, Yılmaz: **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, C. I-IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1889-91.
- Pamuk, Şevket: **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge Universtiy Press, Cambridge 2000.
- Rathmann, Lothar: **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976.
- Sahillioğlu, Halil: **Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme**, y.y., İstanbul 1958.
- Sahillioğlu, Halil: **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1965.
- Savelli, Asterio: **İtalya Tarihi**, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1946.
- Seyithanoğlu (Ed.), Kenan: **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. I-XIV, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986-89.
- Sırma, İhsan Süreyya: **II. Abdulhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan Yayıncılık, Ankara 2007.
- Şerif, Ahmet: **Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de Tanîn**, C. I-II, Yay. haz. Mehmed Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Şıvgın, Hale: **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri: Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- Tahsin Paşa: **Yıldız Hâtıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Temo, İbrahim: **İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- Tetik, Ahmet: **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, Cilt I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

- Tukin, Cemal İzzet: **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İÜ Yayınları, İstanbul 1947.
- Turan, Şerafettin: **Türk Devrim Tarihi I, II**. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2004.
- Üçok, Coşkun: **Siyasal Tarih 1789-1950**, Başnur Matbaası, Ankara 1967.
- Ya'kubî: **Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002.
- Zeyrek, Suat: **Meşrutiyet, Osmanlı'da Birlikte Yaşamak Ya da Birlikte Dağılmak**, Kitabevi, İstanbul 2013.

C) Arapça Yazma Eserler

- Ahmed Bâbâ Dume: **Lemha min Mâzî Afrîkyâ et-Târîh**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).
- Ahmed Sidi: **Zâhîretü'd-Devle**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).
- Anonim: **Terâcimü'l-Ulemâi Bağrâm**, Yazma Eser Nüshası, Mektebetü'l-Muhakkaka t.y.
- el-Fülanî, Muhammed Abdurrahman **et-Tavârik Şa'bu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, Yazma Eser Nüshası, Abdullatîf: Mektebetü Muhammed Saîd el-Gaşşât (Tasnifsiz).
- el-Fülanî, Muhammed Abdurrahman **Müsâheme fî dirâseti târîhi ve müctemai't-Tevârik Şa'bi's-Sahrâi'l-Kübrâ**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).
- el-Fülanî, Muhammed Abdurrahman **Umerâü Devleti'l-Mülessimîn**, Yazma Eser Nüshası Abdullatîf: (Tasnifsiz).
- es-Sa'dî, Musa b. Ahmed: **Zuhûrû'l-Besâtîn**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).
- eş-Şefî', Muhammed Ahmed: **Makâletâni't-Tevârik**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).
- ŞEYYÂH, Hay Bâbâ: **Azavâd**, Yazma Eser Nüshası (Tasnifsiz).

D) Arapça Matbu Eserler

- Abdurrahman, Saîd: **el-Alâkâtü'l-Lîbiyyeti't-Teşâdiyye**, Merkezü'd-Dirâsâti'l-Cihâd, Libya 1983.
- Ali, Cevad: **el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm**, C. I-X, Dâru'l-İl li'l-Melâyîn, II. Baskı, Mektebetü'n-Nahda, Bağdat 1978.
- Anonim: **el-Hulelü'l-Mevşîyye fî Ahbâri'l-Merraküşîyye**, Thk. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zemâme, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dârülbeydâ 1979.
- Anonim: **Tezkiretü'n-Nisyân fî Ahbâri Mülûki's-Sûdân**, Çev. O. Houdas, A. Maisonneuve, Paris 1966.
- Bâri, Muhammad Fâdıl Ali, Sâid İbrâhîm **el-Müslimûn fî Ğarbi İfrîkyâ**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye,

- Kiraydiyye: Lübnan 2007.
- Bel'îd, Sâlih: **el-Mes'eletü'l-Emâzîğiyye**, Basım Yeri Yok, Cezayir 1999.
- Belâzûrî: **Fütûhu'l-Büldân**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Beyzak, Ebû Bekr Sanhâcî Mecnî: **Kitâbu Ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn**, Levi Provençal, Paris 1958.
- Coro, Francesco: **Libya Esnâe'l-Ahdi'l-Osmaniyyeti's-Sânî**, Çev. Muhammed Halife et-Tüleysî, Trablus 1971.
- Dâlî, Hâdî Mebrûk: **et-Târihü's-Siyâsî ve'l-İktisâdî li-İfrîkyâ fî mâ verâi's-Sahrâ**, ed-Dârü'l-Mısriyye, Kahire 1999.
- Derzeze, Muhammed İzzet b. Abdülhadî b. Derviş: **el-Arab ve'l-Urûbe fî hikbeti't-teğallübi't-Türki**, C. I-IX, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Sayda 1981.
- ed-Deccânî, Ahmet Sıdkî: **Libya Kubeyle'l-İhtilâli'l-İtalî**, Trablus 1971.
- ed-Deccânî, Ahmet Sıdkî: **el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nemuvvühâ fî'l-karni't-tâsîi 'aşer (H. 1202-1320)**, II. Baskı, Kahire 1988.
- el-Arabî, es-Sıddîk: **Kitâbü'l-Mağrib**, Beyrut 1404 (1984).
- el-Arabî, İsmail: **es-Sahrâü'l-Kübrâ ve Şevâtiuhâ**, Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb, Cezayir 1983.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd: **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, C. I-II, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd: **el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib**, Matbaatü'l-Hükûmiyye, Cezayir 1857.
- el-Erevânî, Mevla Ahmed Bâbîr: **es-Saâdetü'l-Ebediyye fî't-ta'rîf bi-ulemâi Tinbükti'l-behiyye**, Thk. Hadî Mebrûk Dâlî, Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Alemiyye, Bingazi 2001. [Bu eserin ilk nüshası, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî Merkezi'nde bulunmaktadır.]
- el-Erevânî, Mevla Ahmed Bâbîr: **Cevâhirü'l-Hisân fî Ahbâri's-Sûdân (Jawâhirü'l-hisân fî akhbâri's-Sûdân)**, Ed. Hâdî Mebrûk Dâlî, Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, Bingazi 2001.
- el-Gaşşât, Muhammed Saîd: **et-Tavârik: Arabu's-Sahrâi'l-Kübrâ**, 5. Baskı, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008.
- el-Gaşşât, Muhammed Saîd: **Maârikü'd-Difâ' ani'l-Cebeli'l-Garbî**, el-Münşetü'l-Âmme li'n-neşri ve'tevzî' ve'l-i'lân, Trablus 1983.
- el-Gaşşât, Muhammed Saîd: **Cihâdü'l-Libiyîn Zidde Fransa fî Sahrâi'l-Kübrâ**, Basım yeri yok, 1988.
- el-Haşâişî, Muhammed b. Osmân: **er-Rihletü's-Sahrâviyye 'abre arâdî Tarablus ve bilâdi't-**

- Tevrâg (al-Rihlah al-şahrâwīyah ‘abra arāđi Ƨarābulus wa-bilād al-Tawrāq)**, Ta’lik ve Çev. Muhammed el-Merzûkî, ed-Dârü’t-Tunûsiyye, Tunus 1988.
- el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali b. Ahmed: **Subhu’l-A‘şâ fi Sınâati’l-İnşâ**, C. I-XIV, Dârü’l-Kütubi’l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- el-Kalkaşendî, Ebü’l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed: **Nihâyetü’l-Ereb fi ma‘rifeti ensâbi’l-Arab**, Thk. İbrahim el-İbyârî, Dârü’l-Kütubi’l-İlmiyye, Beyrut 1980.
- el-Kelbî, Ebü’l-Münzir: **Nesebu Me‘ad ve’l-Yemeni’l-Kebîr**, C. I-II, Dârü’l-Yakzati’l-Arabiyye, Damas 1988.
- el-Mağribî et-Ticânî, Ebü’l-Abbas Seyyid Ahmed b. Muhammed: **Buğyetü’l-müstefid li-şerhi münyeti’l-mürîd**, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1973.
- el-Makrîzî, Ebü’l-Abbas Takıyyüddin Ali b. Abdülkadir: **el-İlmâm bi-ahbâri men bi-arzi’l-Habeşe min mülûki’l-İslâm**, Tahkik ve ta’lik: Abdünnâim Dayfi Osman Abdünnâim, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turas, Kahire 2006.
- el-Makrîzî, Ebü’l-Abbas Takıyyüddin Ali b. Abdülkadir: **ez-Zehbü’l-mesbûk fi zikri men hacce mine’l-hulefâ ve’l-mülûk**, thk. Cemaleddin Şibal, Matbaatü Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme, Kahire 1955.
- el-Mısratî, Ali Mustafa: **Şihâfetü Lîbyâ fi Nısfı Karn**, Darü’l-Keşşâf, Beyrut 1960.
- el-Mîlî, Mübârek bin Muhammed: **Târîhu Cezâir fi’l-kadîm ve’l-hadîs**, eş-Şirketü’l-Vataniyyeli’n-neşri ve’t-tevzî’, Cezayir 1976.
- en-Neccâr, Abdülmecid: **el-Mehdî b. Tûmert**, Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, Kahire 1984.
- es-Sa‘dî, Abdurrahman b. Abdullah b. ‘İmrân b. Âmir: **Târîhu’s-Sudan**, Librairie d’Amerique et d’Orient, Paris 1964.
- es-Selâvî, Ebü’l-Abbas: **el-İstiksâ li-ahbâri’d-düveli’l-Mağribi’l-aksâ**, C. I-VIII, Nşr. Ca’fer en-Nâsirî-Muhammed en-Nâsirî, Dârülbeyzâ 1955.
- es-SÜYÛTÎ, Celâleddin (Abdurrahman b. Ebû Bekr): **Târîhu’l-Hulefâ**, Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü’t-Ticareti’l-Kübra, IV. Baskı, Kahire 1389/1969.
- eş-Şenterînî, Ebu’l-Hasen Ali b. Bessâm: **ez-Zahîre fi Mehâsini Ehli’l-Cezîre**, C. I-II, Dârü’l-Arabiyyeti li’l-Kitâb, Libya-Tunus 1979.
- eş-Şinnâvî, Abdülaziz Muhammed: **ed-Devletü’l-Osmâniyye: Devletün İslâmiyyetün Müfterâ Aleyhâ**, C. I-IV, Kahire 1986.
- eş-Şinkîtî, Ahmed b. el-Emîn: **el-Vasît fi terâcimi üdebâi Şinkît**, Mektebetü’l-Hancî, Kahire 1989.
- et-Tâhirî, Ahmed: **İmâretü Benî Sâlih fi Bilâdi Nükûr**, Basım yeri yok, 1998.

- et-Tammâr, Muhammed: **el-Mağribü'l-Evsat fî Zilli Sanhâce**, Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmiyye, Basım yeri yok, 2005.
- et-Trablûsî, Ahmed Bey en-Nâib el-Ensârî: **el-Menhelü'l-Azb fî Târihi Trablusgarp**, Cemal Efendi Matbaası, Dersâdet 1317.
- ez-Zâvî, Ahmed: **Târihü'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ**, Kahire 1963.
- ez-Zâvî, Ahmed: **A'lâmu Lîbyâ**, Müessesetü'l-Fercânî, II. Baskı, Trablus 1971.
- ez-Zeyyâfî el-Fâsî, Hasan b. Muhammed el-Vezzân (Léon L'Africain): **Vasfû İfrîkiyye**, C. I-II, Thk. Muhammed Huccî ve Muhammed el-Ahdar, II. Baskı, Dârü'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrut 1983.
- ez-Ziriklî, Hayrüddin: **el-A'lâm: Kâmusu Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ**, C. I-VIII, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.
- Feraud, Charles: **el-Havliyyâtü'l-Lîbiyye: münzü'l-fethi'l-Arabî hatta'l-Gazvi'l-İtali (Anneles Tripolitaines)**, Trc. Muhammed Abdülkerim el-Vâfî, III. Baskı, Câmiatu Karyunus, Bingazi 1994.
- Hacquard, Augustin-Prosper: **Monographie de Tombouctou**, Société des études coloniales et maritimes, Paris 1900.
- Hartân, Ali: **İmbarâtûriyyetü'l-Borni'l-İslâmiyye**, el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire 1975.
- Hasan, Hasan Fakih: **el-Yevmiyyâtü'l-Lîbiyye**, C. I-II, Thk. Ammar (Muhammed) Cüheydar-Muhammed Usta, II. Baskı, Dârü'Kütübî'l-Vataniyye, Bingazi-Libya 2001.
- Hasan, İbrahim Hasan: **İntişârü'l-İslâm fî'l-Kârreti'l-İfrîkiyye**, II. Baskı, Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısriyye, Kahire 1963.
- Hasan, İbrahim Muhammed, Ali Muhammed el-Ahmar: **el-Asâletü'l-Arabiyetü li Kabâili Arabi's-Şuvâ**, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, Libya, Bingazi 2008.
- Hüveydî, Mustafa: **el-Hareketü'l-Vataniyye Şarku Lîbyâ**, Menşûrâtü Merkezi Dirâsâti Cihâdî'l-Lîbiyyîn Zidde'l-Gazvi'l-Îtâlî, Libya 1988.
- İbn Battûta: **Rihletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)**, C. I-II, Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1958.
- İbn Ebû Zer, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer b. Ebû Zer el-Fâsî: **Enîsü'l-Mutrib bi-ravzi'l-kurtas fî ahbari müluki'l-Mağrib ve Tarihi Medîneti Fas**, Rabat 1973.
- İbn Galbûn, Muhammed b. Halil: **et-Tezkâr fî men meleke Tarablus ve men kâne bihâ mine'l-Ahyâr**, Nşr. Tâhir Ahmedü'z-Zâvî, Kahire 1349.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin: **Târihu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede**

- Abdurrahman b. Muhammed: **ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber**, C. I-VII, III. Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1967.
- İbn Hallikân: **Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâi'z-Zamân**, C. I-VIII, Thk. İhsan Abbas, Daru Sâdır, Beyrut 1977.
- (İbn Havkal), Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî: **Sûretü'l-Arz**, Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1979.
- İbn Hayyât, Ebü Amr Halife: **Târîhu Halife b. Hayyât**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbn Hazm: **Cemheretü'l-Ensâbi'l-Arab**, Dâru'l-Maârif, Kahire 1962.
- İbn İzârî Merrakuşî: **Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib**, C. I-IV, Thk. G. S. Colin-E. Levi-Provençal, Beyrut 1950.
- İbn Kattan Merrakuşî (Ebü Muhammed Hasan b. Ali b. Muhammed b. Abdulmelik Ketâmî): **Nazmu'l-Cemân li Tertîbi Mâ Selefe min Ahbâri'z-Zamân**, Mahmud Ali Mekkî, Beyrut 1990.
- İbn Nu'man, Ahmed: **Fransa ve'l-Etrûhâtü'l-Berberiyye**, Dâru'l-Ümmeti't-Tıbbâati ve't-Tercemeti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Cezayir 1997.
- İbn Osman Fûdî, Muhammed Bello: **İnfâku'l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi't-Tekrûr [Infâq al-Maysûr fi Târîkh Bilâd at-Takrûr]**, Thk. Behîce eş-Şâzelî, Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye (Câmiatü Muhammed el-Hâmis), Rabat 1996.
- İbnü'l-Esîr: **el-Kâmil fi't-Târih**, C. I-XII, Thkk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî: **Muhtasaru Kitâbi'l-Büldan**, Ed. Michael Jan De Goeje, II. Baskı, E. J. Brill, Leiden 1967.
- İbnü'l-Hatîb: **Rakmü'l-Hüel fi Nazmi'd-Düvel**, Matbaatü'l-Umûmiyye, Tunus 1896.
- İbrâhim, Abdullah Abdürrezzâk: **el-Müslimûn ve'l-İsti'mâri'l-Urûbbî li-İfrîkyâ**, Silsiletü Âlemi'l-Ma'rife: 139, el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Edeb, Kuveyt 1989.
- İnân, Muhammed Abdullah: **Asrî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, C. I-II, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1964.
- İshak, Muhammed Abdülaziz: **Nehdatü Afrîkiyye**, Basım yeri yok, Kahire 1971.
- Kaddâh, Naîm: **İfrîkyâ'l-Garbiyye fi zilli'l-İslâm**, Mektebetü Atlas, Dımaşk

- 1960.
- Kâdi İyâz: **Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik**, C. I-III, Nşr. Ahmed Bekr Mahmûd, Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1967.
- Le Bon, Gustave: **Hadâretü'l-Arab (La Civilisation des Arabes)**, Çev. Adil Züaytir, II. Baskı, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1948.
- Mahmûd, Hasan Ahmed: **Kıyâmü Devleti'l-Murâbitîn: Safhatün Maşrikatün min Târîhi'l-Mağrib fi'l-Usûri'l-Vustâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1957.
- Marty, Paul: **el-Berâbiş Benû Hassân**, Arapça'ya Çev. Muhammed Mahmud Velid Veddâdî, Matbaatü Zeyd b. Sâbit, Dımaşk t.y.
- Mu'nis, Hüseyin: **Târîhu'l-Mağrib ve Hadâretuhu**, C. I-III, el-Asrû'l-Hadîs, Beyrut, 1992.
- Mukallid, Muhammed Yusuf: **Moritanya el-Hadîse**, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrut t.y.
- Mustafa Hoca: **Târîhu Fizân**, Thk. Hubeyb Vidâa el-Hısnâvî, el-Cemâhiriyyetü'l-Arabiyyeti'l-Lîbiyyeti's-Şa'biyyeti'l-İştirâkiyye, Trablus 1979.
- Nasrullah, Sa'dûn Abbas: **Devletü'l-Murâbitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1985.
- Nüveyrî: **Nihâyetü'l-Ereb fi fûnûni'l-edeb**, C. I-XVII, Thk. Hüseyin Nassâr vd., en-Nahdetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, Kahire 1403 (1983).
- Sa'dî, Osman: **Urûbetü'l-Cezâyir abre't-Târîh**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-tevzî', Cezayir 1983.
- Salifou, André: **Kâvsan ev es-Sevretü's-Senûsiyye**, Neşrû'l-Merkezi'n-Nijerî li'l-buhûs fi'l-ulûmi'l-insâniyye, Trc. Muhammed Abdurrahman Abdullatîf, Niamey 1973.
- Salim vd., Seyyid Abdülaziz: **Târîhü'l-Mağribi'l-Kebîr**, C. I-IV, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed: **es-Simârû'z-Zekiyye li'l-hareketi's-Senûsiyye fi Libyâ: İmâm Muhammed Ali es-Senûsî**, Mektebetü't-Tâbiîn, Kahire 2001.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed: **Devletü'l-Muvahhidîn**, Dâru'l-Beyrâk, Amman 1998.
- Şâkir, Mahmud, Nâfiz Eyyûb Bילו: **Mâlî**, Silsiletü Mevâtini'l-İslâmiyyeti fi İfrîkyâ: 14, II. Baskı,

- Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1986.
- Şelebî, Abdülcelîl: **Ma'reketü't-Teşîr ve'l-İslâm: Hareketü't-Teşîr ve'l-İslâm fi Âsyâ ve Afrîkyâ ve Uvrubbâ**, Müessesetü'l-Halfici'l-Arabî, Kahire 1989.
- Şelebî, Ahmed: **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye**, C. I-IX, Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, Kahire 1981-82.
- Şükrî, Muhammed Fuâd: **es-Senûsiyye: Dîn ve Devlet**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1948.
- Turhan, İbrahim Ali: **İmbaraturiyetü'l-Bornu el-İslâmiyye**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1975.
- Vuld el-Hüseyn, el-Nânî: **Sahrâü'l-Mülessimîn**, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2007.
- Willard, James: **es-Sahrâü'l-Kübrâ**, Mektebetü'l-Fercânî, Trablusgarp t.y.
- Yâğî, İsmail Ahmed: **ed-Devletü'l-Osmâniyye fi't-târîhi'l-İslâmiyyi'l-hadîs**, II. Baskı, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998.
- Yahya, Celal: **Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr**, Dâru'n-Nahda, Beyrut 1981.
- (Ya'kubî), Ahmed b. Ebû Ya'kub İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih: **el-Büldân**, Thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Zeki, Abdurrahman: **Târîhu'd-Düveli'l-İslâmiyyeti's-Sûdâniyye bi-İfrîkyâ'l-Ğarbiyye**, el-Müessesetü'l-Arabiyyetü'l-Hadîsetü li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1961.
- Zeki, Abdurrahman: **el-İslâm ve'l-Müslimûn fi İfrîkyâ**, Basım yeri yok, Kahire 1969.

E) İngilizce Matbu Eserler

- Aldrich, Robert: **France and the South Pasific since 1940**, The Macmillan Press, Londra 1993.
- Anderson, Lisa S.: **State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980**, Princeton University Press, Princeton 1986.
- Baba, Ahmad: **Mi'râj al-Su'ûd: Ahmad Bâbâ's Replies on Slavery**, Eds. ve Çev. John Hunwick ve Fatima Harrak, Université Mohammed V-Souissi, Rabat 2000.
- Barth, Henry: **Travels and Discoveries in North and Central Africa: being a Journal of an Expedition undertaken under the Auspices of H.B.M.'s Government, in the Years 1849-1855**, C. I-II, Harper & Brothers, New York 1859.

- Bello, Muhammad: **The Rise of the Sokoto Fulani (Infaq'ul Maisuri)**, Çev. E. J. Arnett, Emirate Printing Dept., Kano 1922.
- Brower, Benjamin: **A Desert Named Peace: The Violence of France's Empire in the Algerian Sahara, 1844-1902**, Columbia University Press, New York 2009.
- Buchanan, Angus: **Sahara**, D. Appleton and Company, New York 1926.
- Caillié, René: **Travels Through Central Africa to Timbuctoo, and Across the Great Desert, to Morocco, 1824-1828**, C. I-II, London 1830.
- Campbell, Dugald: **On the trail of the Veiled Tuareg**, J. B. Lippincott Company, London 1928.
- Campbell, Dugald: **Tuareg Trails**, Pickering&Inglis, London 1930.
- Castellani, Aldo, Albert J. Chalmers: **Manual of Tropical Medicine**, Bailliére, Tindall and Cox, London 1910.
- Childs, S. Terry, Eugenia W. Herbert: "Metallurgy and its Consequences", **African Archaeology**, Ed. Ann Brower Stahl, Blackwell Publishing, USA 2005.
- Cleaveland, Timothy: **Becoming Walâta: A History of Saharan Social Formation and Transformation**, NH: Heinemann, Portsmouth 2002.
- Cohen (Ed.), S.: **The Columbia Gazetteer of the World**, C. I-III Columbia University Press, Newyork 1998.
- Conklin, Alice: **A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895-1930**, CA: Stanford University Press, Stanford 1997.
- Coon, Carleton Stevens: **The Race of Europe**, The Macmillan Company, New York 1939.
- Dan Fuduye, Shehu Uthman: **The Revival of the Sunna and Destruction of Innovation (İhyâu's-Sünneti'l-Muhammediyye ve İhmâdü'l-Bid'ati's-Şeytâniyye)**, Çev. Abu Alfa Umar Muhammad Shareef bin Farid, Sankore' Institute of Islamic - African Studies International, Sudan (Maiurno, Sinnar) 1998.
- Davidson, Basil: **The Lost Cities of Africa**, Little, Brown, Boston 1970.
- Davison, Roderic H.: **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West**, The University of Texas Press, United States of America 1990.

- De Moraes Farias, P. F.: **Arabic Medieval Inscriptions from the Republic of Mali: Epigraphy, Chronicles, and Songhay-Tuâreg History**, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Denham, Dixon vd.: **Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1822, 1823 and 1824**, C. I-II, II. Baskı, John Murray, London 1826.
- Dresden, Donald: **The Marquis de Morès: Emperor of the Bad Lands**, OK: University of Oklahoma Press, Norman 1970.
- Dubois, Felix: **Timbuctoo the Mysterious**, Çev. Diana White, Negro Universities Press, New York 1969.
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah b. 'Îmrân b. Âmir: **Timbuktu and the Songhay Empire: Al- Sa'dî's Ta'rîkh al-sûdân down to 1613 and other Contemporary Documents**, Çev. ve Ed. John Hunwick, Brill, Leiden 1999.
- Evans-Pritchard, E. E.: **The Sanusi of Cyrenaica**, Clarendon Press, Oxford 1949.
- Fage, John D.: **An Introduction to The History of West Africa**, Cambridge University Press, Londra 1964.
- Fischer, Anja, Ines Kohl (Eds.): **Tuareg Society within a Globalized World: Saharan Life in Transition**, I.B.Tauris&Co Ltd., London 2010.
- Fogarty, Richard, Michael A. Osborne: "Constructions and Functions of Race in Frenc Military Medicine, 1830-1920", **The Color of Liberty: Histories of Race in France**, Eds. Sue Peabody - Tyler Stovall, NC: Duke University Press, Durham 2003.
- Furlong, Charles Wellington: **The Gateway to the Sahara: Observations and Experiences in Tripoli**, Charles Scribner's sons, New York 1909.
- General Joffre: **My March to Timbuctoo**, Çev. Ernest Dimnet, Berger-Levrault, New York 1915.
- Hall, Bruce S.: **A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960**, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011.
- Harding King, W. J.: **A Search for The Masked Tawareks**, Smith, Elder&Co., London 1908.
- Heath, Jeffrey: **A Grammar of Tamashek (Tuareg of Mali)**, Mouton de Gruyter, Germany 2005.
- Heller, Joseph: **British Policy Towards Ottoman Empire**, Frank Cass and Company Limited, Londra 1983.

- Herodotus: **Herodotus (Books I and IX)**, C. I-IV, Çev. A. D. Godley, William Heinemann, London 1946, 1957.
- Hopkins, A. G.: **An Economic History of West Africa**, Columbia University Press, New York 1973.
- Hourst, Vaisseau: **French Enterprise in Africa: The Personal Narrative of Lieut. Hourst of his Exploration of the Niger**, Çev. Mrs. Arthur Bell (N. D'Anvers), Chapman&Hall, London 1898.
- Hunwick, John O.: "Songhay, Borno and the Hausa states, 1450-1600", (Eds. J. F. A. Ajayi-Michael Crowder), **History of West Africa**, C. I, III. Baskı, New York 1985, s. 323-371.
- Shari'a in Songhay: the Replies of al-Maghili to the Questions of Askia al-Hâjj Muhammad**, Oxford University Press, Oxford 1985.
- Ibn Khaldun: **The Muqaddimah: An Introduction to History**, C. I-III, Çev. Franz Rosenthal, Princeton University Press, Princeton 1967.
- Kanya-Forstner: A. S., **The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism**, Cambridge University Press, London 1969.
- Keenan, Jeremy: **Sahara Man: Travelling with the Tuareg**, John Murray Publishers, London 2001.
- Keenan, Jeremy: **The Lesser Gods of the Sahara**, Frank Cass Publishers, London 2004.
- Keenan, Jeremy: **The Dark Sahara: America's War on the Terror in Africa**, Pluto Press, New York 2009.
- Keenan, Jeremy: **The Dying Sahara: US Imperialism and Terror in Africa**, Pluto Press, New York 2013.
- Kohn, George Childs: **Dictionary of Wars**, II. Baskı, Routledge, New York 2013.
- Lange, Dierk: **Ancient Kingdom of West Afrika**, Die Deutsche Bibliothek-CIP-Einheitsaufnahme, Germany 2004.
- Levtzion, N., J. Hopkins: **Corpus of Early Arabic Sources for West African History**, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Lockhart, Jamie Bruce: **A Sailor in the Sahara**, I.B.Tauris & Co Ltd, London 2008.
- Lydon, Ghislaine: **On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa**, Cambridge University Press, Cambridge

- 2009.
- Mannings, Patrick: **Francophone Sub-Saharan Africa 1880-1995**, Cambridge University Press, Cambridge (UK) 2004.
- Martin, B. G.: **Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa**, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Miner, Horace: **The Primitive City of Timbuktu**, Doubleday, New York 1965.
- Nicolaisen, J.: **Ecology and culture of the pastoral Tuareg**, Nat. Museum., Copenhagen 1963.
- Norris, H. T.: **Saharan Saga and Myth**, Oxford University Press, London 1972.
- Norris, H. T.: **The Tuaregs - Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel**, Aris&Philips, England 1975.
- Norris, H. T.: **The Berber in Arabic Literature**, Librairie du Liban, Beirut 1982.
- Norris, H. T.: **The Arab Conquest of the Western Sahara**, Studies of the Historical Events, Religious Beliefs and Social Customs Which Made the Remotest Sahara a Part of the Arab World, Longman, London 1986.
- Osswald, Rainer: "Inequality in Islamic Law", **Law and the Islamic World Past and Present**, Christopher Toll-Jakop Skovgaard Petersen (Eds.), Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen 1995, s. 97-104.
- Palmer, Herbert Richmond: **The Bornu Sahara and Sudan**, J. Murray, Londra 1936.
- Patterson, J. R. (Çev.) **Stories of Abu Zeid the Hilali in Shuwa Arabic**, Kegan Paul, Tranch, Trubner, London 1930.
- Peek, Philip M., Kwesi Yankah: **African Folklore**, Routledge, New York 2004.
- Petermann, A.: **An account of the progress of the expedition to Central Africa: performed by order of Her Majesty's Foreign Office, under Messrs Richardson, Barth, Overweg & Vogel, in the years 1850, 1851, 1852, and 1853**, London 1854.
- Pommerol, Jean: **Among the Women of The Sahara**, Çev. N. D'Anvers, Hurst and Blackett, London 1900.
- Prasse, Karl G.: **The Tuaregs: The Blue People**, Museum Tusculanum

- Press, Copenhagen 1995.
- Rasmussen, Susan J.: **Spirit Possession and Personhood among the Kel Ewey Tuareg**, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, No. 94, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Regan, Geoffry: **More Military Blunders**, Carlton Books, London 2004.
- Robinson, David: **The Holy War of Umar Tal: The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century**, Clarendon Press, Oxford 1985.
- Rodd, F. R.: **People of the Veil**, MacMillan & Company Ltd., London 1926.
- Ruhlen, Merritt: **A Guide to the World's Languages, C. I (Classification)**, Stanford University Press, Stanford 1987.
- Saad, Elias: **Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables, 1400-1900**, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Schneider, William: **An Empire for the Masses: The French Popular Image of Africa, 1870-1900**, CT: Greenwood, Westport 1982.
- Singer, Barnett, John W. Langdon: **Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire** WI: University of Wisconsin Press, Madison 2004.
- Taylor, Bayard: **A Journey to Central Africa; or Life and Landscapes From Egypt to The Negro Kingdoms of The White Nile**, XI. Baski, G. P. Putnam, New York 1862.
- Trimingham, John Spencer: **Islam in West Africa**, Clarendon Press, Oxford 1959.
- Trumbull, George: **An Empire of Facts: Colonial Power, Cultural Knowledge, and Islam in Algeria, 1870-1914**, Cambridge University Press, New York 2009.

F) Fransızca Matbu Eserler

- Abitbol, Michel: **Tombouctou et les Arma, De la conquête marocaine du soudan nigérien en 1591 à l'hégémonie de l'empire peul du Maçina en 1853**, G. P. Maisonneuve et Larose, Paris 1979.
- Aymard, Capitaine: **Les Touareg**, Librairie Hachette, Paris 1911.
- Bammate, Haidar: **Visages de l'Islam**, Payot, Lausanne 1958.
- Bataillon vd., Claude: **Nomades et Nomadisme Au Sahara**, Recherches sur la

- zone aride: 19, UNESCO, Imprimerie R. Oldenbourg, Münih 1963.
- Baumont, Maurice: **L'essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904)**, Presses Universitaires de France, Paris 1937.
- Bazin, René: **Le Père de Foucauld**, Librairie Plon, Paris 1937.
- Benhazera, Maurice: **Six mois chez les Touareg du Ahaggar**, Typographie Adolphe Jourdan, Alger 1908.
- Bernard, A., N. Lacroix: **La Pénétration Saharienne (1830-1906)**, Alger 1906.
- Bernard, F.: **Deux missions françaises chez les Touareg en 1880-81**, Librairie Adolphe Jourdan, Alger 1896.
- Bernet, Edmond: **En Tripolitaine Voyage a Ghadames suivi des Memoires du Marechal Ibrahim Pacha Ancien Gouverneur**, Fontemong, Paris 1912.
- Bernus, Edmond: **Touaregs Nigériens: unité culturelle et diversité régionale d'un peuple pasteur**, Mémoire ORSTOM, Nu: 94, Paris 1981.
- Bissuel, Henri: **Le Sahara Français**, Adolphe Jourdan, Alger 1891. Henri Bissuel, **Les Tuaregs de l'Ouest**, Adolphe Jourdan, Alger 1888.
- Blanguemon, Claude: **Le Hoggar**, Arthaud, Paris 1983.
- Bonet-Maury, G.: **L'Islamisme et le christianisme en Afrique**, Hachette, Paris 1906.
- Bonnier, G.: **L'Occupation de Tombouctou**, Editions du monde moderne, Paris 1926.
- Bourgeot, André: **Les Sociétés Touarègues: Nomadisme, Identité, Résistance**, Karthala, Paris 1995.
- Brosselard, Henri: **Les Deux Missions Flatters au pays des Touareg Azdjer et Hoggar**, II. Baski, Librairie Furne, Paris 1889.
- Ca'da Mosto, Alvisse de: **Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique**, E. Laroux, Paris 1895.
- Caillié, Rene: **Journal d'un voyage à Temboctou et à Jenné dans l'Afrique Centrale**, C. I-II, Paris 1830.
- Camps, Gabriel: **Le Berberes: Memoire et Identité**, Errance, Paris 1987.
- Card, Rouard de: **La France et la Turquie dans le Sahara Oriental**, A. Pedone, Paris 1910.

- Casajus, Dominique: **Henri Duveyrier: Un saint-simonien au désert**, Ibis Press, Paris 2007.
- Chabrolles, Michel: **Les Hommes du Voile**, Cistre-Essais, Paris 1990.
- Claudot-Hawadé, Hélène: **Éperonner le monde. Nomadisme, cosmos et politique chez les Touaregs**, Édisud, Paris 2001.
- Colin, Jean Joseph, Lucien Alfred Bétrix: **La Pénétration Touareg**, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1910.
- Cortier, M. : **D'une rive à l'autre du Sahara**, Larose, Paris 1908.
- Çaycı, Abdurrahman: **La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)**, Ankara 1992.
- Dapper, D'O., D.M.: **Description de l'Afrique**, Wolfgang, Waesberge, Boom&van Someren, Amsterdam 1686.
- Daumas, Eugène: **Le Grand Désert: Itinéraire d'une caravane du Sahara au pays des Nègres, Royaume de Haoussa**, Paris 1869.
- Dayak, Mano: **Touaregs, la tragédie**, Lattès, Paris 1992.
- De Bovet, Marie-Anne: **Le désert apprivoisé: randonnées au Sahara**, Nouvelles Éditions Argo, Paris 1933.
- Delafosse, Maurice: **Haut-Sénégal-Niger (Soudan Français)-Le pays, les peuples, les langues, l'histoire, les civilisations, C. I-III**, Larose, Paris 1912.
- Duponchel, A.: **Le chemin de fer Trans-Saharien, jonction colonial entre l'Algérie et le Soudan**, Études préliminaires du projet et rapport de mission avec cartes générale et géologie, Boehm & Fils, Montpellier, Paris 1878.
- Duveyrier, Henri: **Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord**, Challamel Ainé, Paris 1864.
- Duveyrier, Henri: **La confrérie musulmane de Sidi Mohammed ben Ali es-Senoussi**, Société de Géographie, Paris 1884.
- Feraud, L. Ch.: **Annales Tripolitaines**, Librairie Vuibert, Tunis-Paris 1927.
- Fermé, Albert: **Le Touareg**, Société D'Éditions Littéraires et Artistiques, 3th Ed., Librairie P. Ollendorff, Paris 1900.
- Foley, Henry: **Mœurs et médecine des Touareg de l'Ahaggar**, Imprimerie La Typo-Litho, Alger 1930.
- Foucauld, Charles Eugène de: **Reconnaissance au Maroc, 1883-1884**, Challamel, Paris 1888.

- Foucauld, Charles Eugène de: **Poésies touarègues, Dialecte de l'Ahaggar, C. I-II**, Leroux, Paris 1925-1930.
- Foucauld, Charles Eugène de: **Dictionnaire touareg-français, dialecte de l'Ahaggar, C. I-IV**, Imprimerie nationale de France, Paris 1951-1952.
- Foureaux, Fernand: **Rapport sur ma mission au Sahara, 1893-1894**, A. Challamel, Paris 1894.
- Frèrejean, Louis: **Objectif Tombouctou: Combats contre les Toucouleurs et les Touareg**, L'Harmattan, Paris 1996.
- Gardel, Lt. Gabriel: **Les Touareg Ajjer**, Éditions Baconnier, Alger 1961.
- Gautier, Emile Félix: **La Conquête du Sahara**, Armand Colin, Paris 1910.
- Gautier, Emile Félix: **Le Sahara**, Payot, Paris 1946.
- Gautier, E. F. - R. Chudeau: **Missions au Sahara, C. I-II**, A. Colin, Paris 1908.
- Gentil, Pierre: **Confins Libyens, Lac Tchad, Fleuve Niger**, Charles-Lavauzelle, Paris 1946.
- Général Reibell: **Carnet de route de la mission saharienne Foureaux-Lamy 1898-1900**, Librairie Plon, Paris 1934.
- Grammont, Henri Delmas De, **Histoire d'Alger sous la domination Turque: 1515-1830**, Ernest Leroux, Paris 1887.
- Grégoire, Emmanuel: **Touaregs du Niger: Le destin d'un mythe**, Karthala, Paris 2010.
- Grevoz, Daniel: **Les Canonnières de Tombouctou. Les Français à la conquête de la cité mythique (1870-1894)**, L'Harmattan, Paris 1992.
- Hachid, Malika: **Le Tassili des Ajjer**, Méditerranée Editions, Paris 2000.
- Hachid, Malika: **Les premiers Berbères: entre Méditerranée, Tassili et Nil**, Edisud, Aix-en-Provence 2000.
- Hacquard, Augustin-Prosper: **Monographie de Tombouctou**, Société des études coloniales et maritimes, Paris 1900.
- Hamani, Djibo M.: **Au carrefour du Soudan et de la Berbérie: le sultanat touareg de l'Ayar**, Institut de recherches en science humaines, Niamey 1989.
- Hanoteau, Adolphe: **Essai de grammaire de la langue Tamachek**, Imprimerie Impériale, İstanbul 1860.
- Hauser (Ed.), Henri: **Histoire Diplomatique de l'Europe, 1871-1914**, Presses Universitaires de France, Paris 1929.

- Henry, Jean-Robert: “Les Touaregs des Français”, **Touaregs et autres Sahariens entre plusieurs mondes**, Les Cahiers de l’IREMAM 7-8, Ed. Hélène Claudot-Hawad, Aix-en-Provence: CNRS, 1996, s. 248-268.
- Hourst, Vaisseau: **La Mission Hourst: sur le Niger et au pays des Touaregs**, Librairie Plon, Paris 1898.
- Hureiki, Jacques: **Essai sur les origines des Touaregs**, Éditions Karthala, Paris 2003.
- Hureiki, Jacques: **Les médecines touarègues traditionnelles: approche ethnologique**, Karthala, Paris 2000.
- Julien, C. A.: **Histoire de l’Afrique Blanche des Origines à 1945**, Paris 1976.
- Kâti, Mahmoud Kâti ben El-Hadj el-Motaouakkel: **Tarikh el-Fettach: Akhbâr el-Bouldân oua-l-Djouyouûch oua Akâbir en-Nâs (Chronique du chercheur pour servir à l’histoire des villes, des armées et des principaux personnages du Tekrour)**, Çev. O Houdas-M. Delafosse, 2è éd., A. Maisonneuve, Paris 1981.
- Lavisse, Ernest: **Histoire de France: depuis les origines jusqu’à la révolution**, Librairie Hachette, Paris 1911.
- Le Capitaine Bouchez: **Guide de l’Officier méhariste au Territoire militaire du Niger**, Emile Larose, Paris 1910.
- Lefèvre-Witier, Philippe: **Idelès du Hoggar. Biologie et écologie d’une communauté saharienne**, CNRS, Paris 1996.
- Lehuraux, Capitaine Léon: **Les Français au Sahara**, Éditions Les territoires du Sud, Alger, 1938.
- Lethielleux, J.: **Le Fezzan, ses jardins, ses palmiers, notes d’ethnographie et d’histoire**, Institut des Belles Lettres arabes, Nu: 12, Tunus 1948.
- Lhote, Henri: **Les Touareg du Hoggar**, Payot, Paris 1955.
- Loyer, Charles: **De l’assimilation des Arabes suivie d’une étude sur les Touareg**, Challamel Aîné, Paris 1866.
- Lugan, Bernard: **Histoire du Maroc des origines à nos jours**, Per-rin, Paris 2000.
- Mangin, Charles: **La Force Noire**, Librairie Hachette, Paris 1910.
- Marcy, Georges: **Les phrases berberes des documents inedits d’histoire**

- almohade**, Hesperis 14, Paris 1932.
- Martel, André: **Les Confins Saharo-Tripolitains de la Tunisie**, C. I- II, P.U.F, Paris 1965.
- Marty, Paul: **Études sur l'Islam et les tribus du Soudan**, Éditions Ernest Leroux, Paris 1920.
- Marty, Paul: **Revue des études islamiques**, Paul Geuthner, Paris 1931.
- Masqueray, Émile: **Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie. Kabyles du Djurdjura, Chaouïas de l'Aouras, Béni Mezab**, Présentation par Fanny Colonna, Archives Maghrébines C.R.E.S.M., Edisud, Aix-en-Provence 1983.
- Massignon, Louis: **Le Maroc dans les premières années du XVIe siècle**, Alger 1906.
- Mercier, Ernest: **Histoire de l'Afrique Septentrionale (Berbérie) depuis les temps les plus reculés jusqu'à la conquête française (1830)**, Ernest Leroux, Paris 1891.
- Miege, Jean-Louis: **Le commerce transsaharien de la Libye au XIXe siècle**, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, Nu: 19, Paris 1975.
- Monteil, Charles: **De Saint-Louis à Tripoli par le lac Tchad**, Félix Alcan, Paris 1894.
- Nicolas, Francis: **Tamesna les loullemeden de Est ou Kel Dinnik**, Imprimerie Nationale, Paris 1950.
- Paulhiac, Lieutenant: **Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg**, Librairie Plon, Paris 1905.
- Pelt, Jean-Marie: **La cannelle et le panda. Les grands naturalistes explorateurs autour du Monde**, Fayard, Paris 1999.
- Pichon, Jean: **La Question de Libye dans le Règlement de la Paix**, J. Peyronnet, Paris 1945.
- Pottier, René: **Un Prince Saharien Méconnu Henri Duveyrier**, Paris 1938.
- Pottier, René: **Histoire du Sahara**, Nouvelles éditions latines, Paris 1947.
- Richer, Ange Marie Joseph: **Les Touaregs du Niger (Region de Tombouctou-Gao): Les Oulliminden**, Larose, Paris 1924.
- Salifou, André: **Le Damagaram ou Sultanat de Zinder au XIXe siècle**, Centre nigérien de recherches en sciences humaines,

- Niamey 1971.
- Salifou, André: **Kaoussan ou la révolte Sénoussiste**, Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973.
- Sarrazin, H.: **Les races humaines du Soudan Français**, Imprimerie Générale de Savoie, Chambéry 1901.
- Schirmer, Henri: **Le dernier rapport d'un Européen sur Ghat et les Touareg de l'Aïr (Journal de voyage d'Erwin de Barry, 1876-1877)**, Librairie Fischbacher, Paris 1898.
- Spooner, F. C.: **L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680**, Librairie Armand Colin, Paris 1956.
- Terrasse, Henri: **Islam d'Espagne: une rencontre de l'Orient et de l'Occident**, Librairie Plon, Paris 1958.
- Thiry, Jacques: **Le Sahara libyen dans l'Afrique du nord médiévale**, Orientalia Lovaniensia Analecta: 72, Peeters Press, France 1995.
- Toutée, Georges Joseph: **Dahomé, Niger, Touareg: Récit de voyage**, Libraires de la Société des Gens de lettres, Paris 1897.
- Trémaux, Pierre: **Le Soudan**, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris 1870.
- Trémaux, Pierre: **Origines et transformation de l'homme et des autres êtres**, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris 1865.
- Triaud, Jean-Louis: **La Légende noire de la Sanûsiyya: une confrérie musulmane saharienne sous le regard français**, C. I-II, Editions de la Maisons des sciences de l'homme, Paris 1995.
- Urvoy, Y.: **Histoire des Populations du Soudan Central**, Larose, Paris 1936.
- Urvoy, Y.: **Histoire de l'Empire du Bornou**, Mémoires de l'Institut Français d'Afrique Noire, Nu: 7, Larose, Paris 1949.

2. Makaleler

A) Türkçe Makaleler

- Ayvazoğlu, Beşir: "Etimolojik Türkçülük-Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'nin Ön Tarihi", **Muhafazakâr Düşünce**, Yıl: 2, Sayı: 5, Yaz 2005, s. 29-42.

- Bağış, Ali İhsan: “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasinin Çaresizliği”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997: Ankara) Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. haz. İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 45-54.
- Bosworth, R. J.: “İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 60-87.
- Brignon, Jean: “Murâbitlar-Muvahhidler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. V, Ed. Kenan Seyithanoğlu, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 331-368.
- Çaycı, Abdurrahman: “İtalya’nın Tunus’ta Üstünlük Teşebbüsü: Cedeysa Meselesi ve Osmanlı Devleti’nin Müdahalesi”, **Tarih Dergisi**, S. XIII/17-18, İstanbul 1963, s. 219-240.
- Çaycı, Abdurrahman: “Türk Sahra politikasını açıklayan bir belge ve Fizan kaymakamına verilen tâlimat”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Menteş Matbaası, Ankara 1968 (Ekim), S. 13, s. 28-34.
- Çaycı, Abdurrahman: “Uluslararası İlişkiler Bağlamında Trablusgarb Hinterlandı Meselesi ve Osmanlı Devleti”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan**, Ed. Ersin Embel, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 93-121.
- Demir, Fevzi: “Bir Jön Türk’ün Sürüldüğü Fizan’dan Büyük Sahra’yı Geçerek Kaçışı. Sami Bey’in Çölü Geçiş Anıları”, **Toplumsal Tarih**, C. XIV, Ekim 2000, S. 82, s. 55-60.
- Demirkıran, Özlem: “Fransa’nın Güvenlik Politikası: De Gaulle Dönemi (1958-1969)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 3, S. 5, Isparta 2007, s. 79-92.
- el-Kilâni, el-Kilâni Tuati: “II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarp Vilâyeti ve Mehmet Kamil Paşa Layihası”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ayır Basım, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 1569-1577.
- Hazar, Numan: “Türklerin Afrika ile İlişkilerinin Kısa Tarihçesi”, **Türkler**, C. XIII, (Eds. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 118-131.

- Hiskett, Mervyn: “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilâfeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1279-1318/1819-1862)”, Çev. Kadir Özköse, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 4, s. 173-202.
- İpşirli, Mehmet: “Osmanlı Devleti’nde “Eman” Sistemi, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997: Ankara) Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. haz. İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 3-11.
- Kavas, Ahmet: “Afrika’nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah’ın Kurduğu Son Bilâdu’s-Sudan Devleti ve Fransa’yla Mücadelesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. XX, İstanbul 2000, s. 9-35.
- Kavas, Ahmet: “Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, **Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001), Ankara 2002, s. 447-452.
- Kavas, Ahmet: “Osmanlı Devleti’nin Afrika’ya Yönelik Dış Politikası”, **Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi**, C. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008, s. 165-179.
- Kavas, Ahmet: “Avrupalıların Garp Ocakları’nı Osmanlı Devleti’nde Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler”, **XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)**, C. 4 (1. Kısım), Ankara 2010, s. 1111-1120.
- Kavas, Ahmet: “Büyük Sahra’da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 3, İstanbul 1999, s. 171-195 [Ahmet Kavas, “Büyük Sahra’da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri”, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 263-302].
- Kavas, Ahmet: “Osmanlı Ordusunun Senûsiye Hareketi ile Müşterek Savaşı”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları (16-18 Mayıs 2011/İzmir) Bildiriler**, Yay. haz. Mehmet Ersan-Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 49-75.
- Müsevvitzâde Derviş Paşa: “Osmanlı İmparatorluğu Tarihine ait Vesikalar”, **İstanbul Aylık Dergi**, Yeni Seri, C. I, Nu: 10/12, Ekim-Aralık 1948, s. 391-446.

- Orhonlu, Cengiz: “Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1969, S. 23, s. 111-130.
- Özkaya Duman, Olcay: “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Parlamento Yaşamında Muhalif Bir Mebus “Cami Baykut””, **Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2015, S. 13, s. 381-406.
- Özköse, Kadir: “Fülâni Hareketi Önderleri ile Bornu Ulemasından el-Kânimî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara 2004, Yıl: 5, S. 13, s. 189-230.
- Öztuna, Yılmaz: “Orta ve Doğu Afrika’da Türkler”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Nu: 7, Ağustos 1973, s. 8-12.
- Öztürk, Necdet: “Tunus’un Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul 1988 (Şubat), s. 103-113.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para, 1326-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, C. II, Der. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 1053-1093.
- Sezer, Hamiyet: “II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı’da Vilâyet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Râsim Paşa”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 32, C. 20, Ankara 2002, s. 163-178.
- Soysal, İsmail: “Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi”, **Tarih Dergisi**, İstanbul 1953, S. 5-6, s. 63-94.
- Şeşen, Ramazan: “Salâhaddin Eyyûbî Devrinde Libya’da Türkler ve Karakuş Meselesi”, **Tarih Dergisi**, S. 33, İstanbul 1981, s. 169-198.

B) İngilizce Makaleler

- Anderson, Lisa: “Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya”, **International Journal of Middle East Studies**, C. XVI, Nu. 3, 1984, s. 325-348.

- Benisheikh, A. K.: “Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century”, **Department of History Workshop on ‘Studies in the History of Borno’**, University of Maiduguri, 12-13 August 1987, s. 1-46.
- Benjaminsen, Tor A.: “Does Supply-Induced Scarcity Drive Violent Conflicts in the African Sahel? The Case of the Tuareg Rebellion in Northern Mali”, **Journal of Peace Research**, C. 45, Nu: 6, 2008, s. 819-836.
- Bovill (Ed.), E. W., “The Bornu Mission, 1822-25”, **Missions to the Niger**, C. I- IV, Cambridge University Press, 1966.
- Bovill (Ed.), E. W., “North Africa in the Middle Ages”, **Journal of the Royal African Society**, C. 30, Nu. 119, Oxford University Press, April 1931, s. 128-141.
- Bratton, Michael: “Massa Coulibaly and Fabiana Machado, Popular Views of the Legitimacy of the State in Mali”, **Canadian Journal of African Studies**, C. 36, Nu: 2, 2002, s. 197-238.
- Cordell, Dennis: “Eastern Libya, Wadai and the Sanusi Sanûsiya: A tariqa and A trade route”, **Journal of African History**, C. XVIII, Nu. 1, Great Britain 1977, s. 21-36.
- Daniel, F.: “Shehu dan Fodio”, **Journal of the Royal African Society**, C. 25, No. 99, Oxford University Press, April 1926, s. 278-283.
- Gast, Marceau: “The History of Sovereignty Among the Kel Ahaggar”, **The Nomadic Alternative**, Ed. Wolfgang Weissleder, Mouton Publishers, Cambridge 1978, s. 201-214.
- Gautier, E. F.: “Society The Ahaggar: Heart of the Sahara”, **Geographical Review**, C. XVI, No. 3, American Geographical Society, July 1926, s. 378-384.
- Gervais, Raymond: “Pre-Colonial Currencies: A Note on the Maria Theresa Thaler”, **African Economic History**, Nu. 11, 1982, s. 147-152.
- Gomez, Michael A.: “Timbuktu under Imperial Songhay: A Reconsideration of Autonomy”, **The Journal of African History**, C. 31, No. 1, Cambridge University Press, 1990, s. 5-24.
- Heffernan, Michael: “The Limits of Utopia: Henri Duveyrier and the Exploration of the Sahara in the Nineteenth Century”, **Geographical Journal**, C. 155, Nu: 3, November 1989, s.

342-352.

- Hiskett, M.: "Materials Relating to the Cowrie Currency of the Western Sudan", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, S. XXIX, 1966, s. 339-366.
- Hureiki, Jacques: "La version touarègue de la bataille de Taqinbawt (Tacoubao) (15 janvier 1894)", **Journal des Africanistes**, Nu: 73, 2003, s. 127-136.
- Johnson, Marion: "The Cowrie Currencies of West Africa", **Journal of African History**, S. XI (1), 1970, s. 17-49, S. XI (III), 331-353.
- Kaplan, Morton A.: "Variants on Six Models of the International System", **International Politics and Foreign Policy. A Reader in Research and Theory**, Ed. James N. Rosenau, New York 1969, s. 291-303.
- Keenan, Jeremy: "Ethnicity, regionalism and political stability in Algeria's Grand Sud", **The Journal of North African Studies (JNAS)**, C. 8, S. 3-4, 2003, s. 67-96.
- "From Tit (1902) to Tahilahi (2002): A Reconsideration of The Impact of and Resistance to French Pacification and Colonial Rule by the Tuareg of Algeria (the Northern Tuareg)", **The Journal of North African Studies**, London 2007, 8: 3-4, s. 27-66.
- Kimba, Idrissa: "The Kawousan War reconsidered", **Rethinking resistance: revolt and violence in African history**, (J. Abbink vd.), Brill, Leiden 2003, s. 191-217.
- Koller, Christian: "The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War", **Immigrants&Minorities**, C. 26, Nu: 1/2, March/July 2008, s. 111-133.
- Krings, Thomas: "Marginalisation and Revolt among the Tuareg in Mali and Niger", **GeoJournal**, C. 36, Nu. 1, Springer, May 1995, s. 57-63.
- Lafi, Nora: "Ghadames Cite-Oasis Entre Empire Ottoman et Colonisation", **La Libia tra Mediterraneo e mondo islamico**, (Yay. haz. Ederico Cresti), Giuffrè Editore, Milano 2006, s. 55-69.
- Levtzion, Nehemia: "The early states of the Western Sudan to 1500", **History**

- of West Africa, Eds. J.F.A. Ajayi and Michael Crowder, Columbia University Press, New York 1972, s. 120-157.
- Lovejoy, Paul E.: “The Borno Salt Industry”, **The International Journal of African Historical Studies**, C. XI, Nu. 4, Boston University African Studies Center, 1978, s. 629-668.
- Lunn, Joe: “‘Les Races Guerrières’: Racial Preconceptions in the French Military about West African Soldiers during the First World War”, **Journal of Contemporary History**, C. 34, Nu: 4, SAGE Publications, London 1999, s. 517-536.
- Martin, B. G.: “Kanem, Bornu, and the Fezzān: Notes on the Political History of a Trade Route”, **Journal of African History**, C. X, No. 1, 1969, s. 15-27.
- Martin, B. G.: “Maî Idrîs of Bornu and The Ottoman Turks, 1576-78”, **International Journal of Middle East Studies**, S. 3, Cambridge 1972, s. 470-490.
- Murphy, Robert F.: “Social Distance and the Veil”, **American Anthropologist**, C. 66, Nu: 6, Aralık 1964, s.1257-1274.
- Nixon, Sam: “Excavating Essouk-Tadmakka (Mali): New Archaeological Investigations of Early Islamic Trans-Sahara Trade”, **Azania: Archaeological Research in Africa**, Nu: 44 (2), 2009, s. 217-255.
- Norris, H. T.: “Tuareg Nomadism in the Modern World”, **African Affairs**, C. 51, Nu. 203, Oxford University Press, April 1952, s. 152-155.
- Oxby, Clare: “Tuareg Identity Crisis”, **Anthropology Today**, C. XII, Nu: 5, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, October 1996, s. 21.
- Palmer, Richmond: “The Tuareg of the Sahara-I”, **Journal of the Royal African Society**, C. 31, Nu. 123, Oxford University Press, April 1932, s. 153-161.
- Palmer, Richmond: “The Tuareg of the Sahara-II”, **Journal of the Royal African Society**, C. 31, Nu. 124, Oxford University Press, July 1932, s. 293-308.
- Palmer, Richmond: “The Tuareg of the Sahara-IV”, **Journal of the Royal African Society**, C. 33, Nu. 132, Oxford University Press, July 1934, s. 276-291.

- Peel, R. F.: "The Tibu Peoples and the Libyan Desert", **The Geographical Journal**, C. 100, Nu. 2, August 1942, s. 73-87.
- Perham, Margery, Mary Bull: "The Diaries of Lord Lugard", **Africa: Journal of the International African Institute**, S. 32, No. 1, Ocak 1962, s. 74-76.
- Perinbam, B. Marie: "Social Relations in the Trans-Saharan and Western Sudanese Trade: an Overview", **Comparative Studies in Society and History**, C. XV, Nu. 4, Cambridge University Press, September 1973, s. 416-436.
- Pichler, Werner, Jean-Loïc Le Quellec: "Considerations on the sign [hook] and the problem of its interpretation in Tifinagh inscriptions", **Sahara**, C. 20, 2009, s. 7-14.
- Rasmussen, Susan J.: "Reflections on Myth and History: Tuareg Concepts of Truth, 'Lies' and 'Children's Tales'", **Oral Tradition**, Nu:13/2, 1998, s. 247-284.
- Rodd, F. R.: "The Origin of The Tuareg", **The Geographical Journal**, Nu: 67 (I), 1926, s. 27-52.
- Seely, Jennifer C.: "A Political Analysis of Decentralisation: Coopting the Tuareg Threat in Mali", **The Journal of Modern African Studies**, C. 39, Nu: 3, 2001, s. 499-524.
- Shaw, Stanford: "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies**, Nu: 6 (4), 1975, s. 421-459.
- Stein, Sarah Abrevaya: "Mediterranean Jewries and Global Commerce in the Modern Period: On the Trail of the Jewish Feather Trade", **Jewish Social Studies**, New Series, C. 13, Nu. 2, Winter 2007, s. 1-39.
- Stewart, C. C.: "Frontier Disputes and Problems of Legitimization: Sokoto-Masina Relations, 1817-1837", **Journal of African History**, C. 17, Nu: 4, 1976, s. 497-514.
- Stewart, C. C.: "Southern Saharan Scholarship and the Bilad al-Sudan", **Journal of African History**, Nu: 17, 1976, s. 73-93.
- Thompson, J. Malcolm: "Colonial Policy and the Family Life of Black Troops in French West Africa", 1817-1904, **The International Journal of African Historical Studies**, C. 23, Nu. 3, 1990, s. 423-453.

Tschoegl, Adrian E.: “Maria Theresa’s Thaler: A case of international Money”, **Eastern Economic Journal**, 27(4), 2001, s. 445-464.

Watts, Michael: “Hazards and Crisis: A Political Economy of Drought and Famine in Northern Nigeria”, **Antipode**, C. XV, S. 1, April 1983, s. 24-34.

C) Fransızca Makaleler

Aouad-Badoual, Rita: “Le rôle de `Abidine el Kounti dans la résistance nomade à la conquête française de la boucle du Niger (1894-1902)”, **Le politique dans l’histoire touarègue**, Hélène Claudot-Hawad ve Dahbia Abrous (Eds.), Les Cahiers de l’IREMAM 3, Aix-en-Provence: CNRS, Paris 1993, s. 35-48.

Bernus, Edmond: “Etre Touareg au Mali”, **Politique Africaine**, Nu: 47, 1992, s. 23-30.

Bernus, Edmond: “Montagnes touarègues: Entre Maghreb et Soudan: le ‘fuseau touareg’”, **Montagnes du Sahara: revue de géographie alpine**, Nu: 1, 1991, s. 117-130.

Bernus, Edmond: “Dates, dromedaries, and drought: diversification in Tuareg pastoral systems”, J.G. Galaty-D.L. Johnson (Eds.), **The world of pastoralism: herding systems in comparative perspective**, The Guilford Press, Londra 1990, s. 149-176.

Boetsch, Gilles, Jean-Noël Ferrie: “Le Paradigme berbère: approche de la logique classificatoire des anthropologues français du XIXe siècle”, **Bulletin et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris**, Nouvelle Série: 1, Nu: 3-4, 1989, s. 257-276.

Boilley, Pierre: “Un complot français au Sahara? Politiques françaises et représentations maliennes...”, **Mali - France: Regards sur une histoire partagée**, GEMDEV et Université du Mali, Karthala, Paris 2005, s. 163-182.

Bonté, Pierre: “Structure de classe et structures sociales chez les Kel Gress”, **Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée**, C. 21, Nu. 21, 1976, s. 141-162.

Bourgeot, André: “Le Costume Masculin des Kel Ahaggar”, **Libyca**, XVII/1, 1969, s. 355-376.

Bourgeot, André: “Idéologie et appellations ethniques: l’Exemple twareg (Analyse des catégories sociales)”, **Cahiers d’études**

- africaines**, Nu: 48, Paris 1972, s. 533-554.
- Bourgeot, André: “Les échanges transsahariens, la Senusiyya et les révoltes twareg de 1916-7”, **Cahiers d’Etudes Africaines**, Paris 1978, n. 69, s. 159-185.
- Bourgeot, André: “Identité touarègue: de l'aristocratie à la révolution”, **Etudes Rurales**, 1990, Nu: 120, s. 129-162.
- Bourgeot, André: “Sahara: espace géostratégique et enjeux politiques (Niger)”, **Autrepart**, Nu: 16, 2000, s. 21-48.
- Brachet, Julien: “Le négoce caravanier au Sahara central: histoire évolution des pratiques et enjeux chez les Touaregs Kel Air (Niger)”, **Cahiers d’Outre-Mer**, Nu: 57 (226-227), Avril-Septembre 2004, s. 117-136.
- Casajus, Dominique: “Islam et Noblesse chez les Touaregs”, **L’Homme**, C. 30. Nu. 115, Juil.-Sept. 1990, s. 7-30.
- Chabrolles, Michel : “La légende d’Amenagh”, **Bulletin de liaison saharienne**, Paris 1954, Nu: 17, s. 127-128.
- Champol, Claude: “Confrérie et Empire”, **En Terre d’Islam**, Année 17, 1942, s. 70.
- Chapelle, Commandant: “Les Nomades du Sahara Meridional: Les Touareg”, **Tropiques**, Au Service de l’Union Française, Revue des Troupes Coloniales, Mars 1949, Nu: 308, s. 1-13.
- Cuttier, Martine: “Le Musée Arsène Klobb de Tombouctou (Mali)”, **I&M (Images et Memories)-Bulletin**, Nu: 17, Hiver 2007-2008, s. 14.
- Deycard, Frédérick: “Le Niger entre deux feux. La nouvelle rébellion touarègue face à Niamey”, **Politique Africaine**, Nu. 108, Décembre 2007, s. 127-144.
- Etievant, Lt. J.: “Bulletin du Comité de l’Afrique française”, **Le commerce tripolitain dans le centre africain**, Eylül 1910, s. 277-282.
- Fuglestad, Finn: **Les révoltes des Touareg du Niger (1916-17)**, C. XIII, Nu: 49, Cahiers d’études africaines, Paris 1973, s. 82-120.
- Mangin, Général: “Comment finit la guerre”, **Revue des Deux Mondes**, Nu: 57, Paris 1920, s. 774-815.
- Genevière, J.: “Les Kounta et leurs activités commerciales”, **Bulletin de l’IFAN**, Nu: 12, 1950, s. 1111-1127.

- Grandin, P.: “Notes sur l’industrie et le commerce de sel au Kawar et en Agram”, **Bulletin de l’I.F.A.N.**, XIII, 1951, s. 488-533.
- Joffre, J.: “Expédition de Tombouctou”, **Afrique Française (Renseignements coloniaux: I)**, Ocaï 1896, s. 46-53.
- Julien, Emile: “Le Dar-Ouadai”, **L’Afrique française, Bulletin du Comité de l’Afrique française: Renseignements coloniaux**, February 1904, s. 51-62.
- Kavas, Ahmet: “Le Tibesti (Tchad) et Le Kaouar (Niger) sous la domination ottomane: Le création des districts de Reshadé et de Kaouar”, **Les Relations Turco-Tcahdiennes: La politique ottomane en Afrique centrale (el-‘Alâkâtü’t-Türkiyye-et-Teşâdiyye: Siyâsetü’l-Osmâniyyîn fî vasati Afrîkyâ)**, Eds. Zekeriya Kuşun-Muhammed Tandoğan, ORDAF Yayınları, Araştırma Eserleri Serisi Nu: 2, İstanbul 2014, s. 111-169.
- Lecoq, Danielle: “Place et fonction du désert dans la représentation du monde au Moyen Age”, **Revue des Sciences humaines**, Nu: 258, Paris 2000, s. 15-112.
- Lemay, M. G.: “La Tripolitaine et le Grand Désert”, **Bulletin de la Société de Géographie commerciale de Paris**, V/4, Paris 1883, s. 353-369.
- Lesourd, Michel: “Le voile de la honte”, **Bulletin de liaison saharienne**, 16, Paris 1954, s. 27-42.
- Mangeot, A., Paul Marty: “Les Touaregs de la Boucle du Niger”, **Bulletin du Comité d’études historiques et scientifiques de l’AOF**, Nu: 2-3, Paris 1918, s. 87-136; 257-288; 432-471.
- Martel, André: “Cahiers de Tunisie”, **Le Makhzen du Sud Tunisien**, Nu: 32, 1960, s. 7-33; Nu: 43, 1963, s. 63-75; Nu: 53-56, 1966, s. 88-142.
- Mauny, Raymond: “Une énigme non résolue: origine et symbolique de la Croix d’Agadès”, **Notes Africaines**, Nu: 64, Paris 1955, s. 70-79.
- Mesuer, M. - R. Pirson: “Une problématique de passage chez les populations du Hoggar-tassili: du nomadisme à la sédentarité”, **Civilisations**, 26/1-2, 1976, s. 60-82.
- Meynier, Octave: “La guerre sainte des Senousiya dans l’Afrique Française (1915-18)”, **Revue Africaine**, Nu: 83 (2), 1939, s. 255.

- Monteil, Vincent: “Routier de l’Afrique blanche et noire du Nord-Ouest”, **Bulletin de l’IFAN**, S. 30 (1), Paris 1968, s. 39-116.
- Nigotte: “La Mort du Colonel Bonnier”, **Bulletin du Comité de l’Afrique française**, Nu: 6, Haziran 1896, s. 178-183.
- Philippe, Sébastien: “Ces pionniers qui reposent au Mali”, **I&M (Images et Memories)-Bulletin**, Nu: 30, Automne 2011, s. 28.
- Regnier, J.: “À propos du droit au commandement chez les Kel Ahaggar”, **Bulletin de Liaison Saharienne**, Nu: 12 (41), Mars 1961, s. 55-66.
- Salifou, André: “Kaoucen et le siège d’Agades, 1916-17”, **Journal de la Société des Africanistes**, C. 42, Nu: 2, 1972, s. 193-195.
- Triaud, Jean-Louis: “Kawsan: Analyse d’un discours politique (1916-17)”, **Les temps du Sahel (hommage à Edmond Bernus)**, Ed. Poncet Yveline, IRD, Paris 1999, s. 149-172.
- URVOY, Y.: “Chroniques d’Agadès”, **Journal de la société des Africanistes**, IV, Paris 1936, s. 145-177.

3. Tezler

- Adıgüzel, Adnan: “Abdümü’min b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti”, **Basılmamış Doktora Tezi**, AÜ SBE İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- Diallo, Souleymane: “Pastoral Nomadic Tuareg in Transition: the Case of Igorareine Tuareg in Echagh, Northern Mali”, **Thesis of Master of Philosophy in Visual Culture Studies**, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø, Norway 2008.
- Ekinci, Muşerref: “Yusuf bin Taşfin Döneminde Murâbitlar Devleti”, **Yüksek Lisans Tezi**, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 1997.
- Eraslan, Cezmi: “II. Abdulhamid Devrinde Osmanlı Devlet Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği (Panislamizm) Faaliyetleri”, **Yüksek Lisans Tezi**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1985.
- Graham, T.: “Resistance and Collaboration among the Northern Tuareg, 1900-1920”, **Unpublished MA thesis**, SOAS, University of London, 1985.
- Grémont, Charles: “Les Touareg Iwellemmedan (1647-1898): Un ensemble politique de la Boucle du Niger”, **Ph.D. Dissertation**, Université Paris 1, 2007.

- Hubbell, Andrew: “Patronage and Predation: A Social History of Colonial Chieftaincies in a Chiefless Region - Souroudougou (Burkina Faso), 1850-1946”, **Ph.D. Dissertation**, Stanford University, 1997.
- Kavas, Ahmet: “Les Relations de l’Administration Ottomane avec la Sanûsiyya de 1835 à 1912”, **Mémoire-D.E.A.**, Université de Paris VII, Paris 1991.
- Lecocq, Jean Sebastian: “‘That Desert is Our Country’ Tuareg Rebellions and Competing Nationalisms in Contemporary Mali (1946-1996)”, **Ph.D. Dissertation**, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2002.
- Mallam, Djibo Hamani: “Au carrefour du Soudan et de la Berbérie - Le sultanat touareg de l’Ayar”, **Thèse doctorat d’Etat**, C. 2, Paris, 1985.
- Ould Cheikh, Abdel Wedoud: “Nomadisme, Islam et pouvoir politique dans la société maure pré-coloniale”, **Ph.D. Dissertation**, Université Paris V, 1985.
- Saed, Ahmed: “Commerce et commerçants dans le Sahara central: les échanges entre Tripoli et l’Afrique centrale (1835-1911)”, **Thèse de doctorat**, Aix-en-Provence, Paris 1996.
- Seguin, Mlle Juliette: “La Rébellion Touarègue au Niger”, **Mémoire de recherche**, Institut d’Etudes Politiques de Toulouse, 2008.
- Yiner, Abdulnasır: “Müşir Recep Paşa’nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)”, **İÜ SBE Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2006.

4. Ansiklopedi Maddeleri:

- Aytekin, Arif: “İbn Tûmert”, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 425-427.
- Brunschvig, R.: “‘Abd”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 24-40.
- Capot-Rey, R.: “Adrar”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 210.
- Claudot-Hawad, Hélène: “Iwellemeden Kel Ataram”, **Encyclopédie Berbère**, C. XXV, 176b, Paris 2003, s. 3822-3828.
- Cornevin, R.: “Fulbe”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. II, H. A. R.

- Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 939-943.
- Cornevin, R.: “Gao”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. II, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 976-978.
- Coudray, M.: “Foucauld (Charles- Eugène de)”, **Catholicism. Hier, Aujourd'hui, Demain**, C. IV, Editions-Librairie Letouzey et Ané, Paris 1956, s. 1464-1465.
- Çetin, Atilla: “Garp Ocakları”, **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 382-386.
- Delafosse, Maurice: “Songay”, **Dâiretü'l-Maârifî'l-İslâmiyye**, C. XII, Arapçaya Çev. Muhammed Sâbit el-Fendî vd., Matbaatü'l-İ'timâd, Kahire 1933, s. 266.
- Desanges, J.: “Gétules”, **Encyclopédie Berbère**, C. 20, Edisud 1998, s. 3063-3065.
- Dursun, Davut: “Afrika (Tarih)”, **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 418-426.
- Ember, Melvin, Carol R. Ember (Eds.) **Countries and Their Cultures**, C. I-IV, Macmillan Reference, USA 2001.
- Er, Rahmi: “İbn Vehbûn”, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 443.
- Fage, J. D.: “Ghana: Precolonial Period”, **Encyclopedia Americana**, C. XII, Grolier Incorporated, Danbury 1995, s. 716.
- Fayda, Mustafa: “Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh”, **DİA**, C. I, İstanbul 1988, s. 130-131.
- Fisher, H.: “Kanuri”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. IV, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 566-567.
- Gall, Timothy L., Jeneen M. Hobby: **Worldmark Encyclopedia of the Nations: Africa**, C. I-V, 12. Baskı, Thomson Gale, USA 2007.
- Gast, Marceau: “Ajjer, Azger, Adjer”, **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 388-396.
- Gast, Marceau: “Djanet-L'Histoire récente”, **Encyclopédie Berbère**, C. XVI, s. 2384-2390.
- Gast, Marceau: “Histoire des Kel-Ahaggar”, **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 282-303.
- Gast, Marceau: “Imenân”, **Encyclopédie Berbère**, C. XXIV, s. 3686-3694.
- Gast, Marceau: “Ahitarel, Aitarel, Ahitarhen (Ahitayel)”, **Encyclopédie Berbère**, C. III, s. 315-319.
- Harekât, İbrâhim: “Fas [Tarih]”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam**

- Harekât, İbrâhim: "Ansiklopedisi (DİA), C. XII, İstanbul 1995, s. 188-190.
- Kahraman, Kemal: "Gâniye (Benî Gâniye)", **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 354-355.
- Kavas, Ahmet: "Fizan", **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 161-163.
- Kavas, Ahmet: "Hilâl (Benî Hilâl)", **DİA**, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 15-19.
- Kavas, Ahmet: "Kânim", **DİA**, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 308-311.
- Kavas, Ahmet: "Küntî", **DİA**, C. XXVI, İstanbul 2002, s. 557-558.
- Kavas, Ahmet: "Mali", **DİA**, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 493-504.
- Kavas, Ahmet: "Tevârik", **DİA**, C. 40, İstanbul 2011, s. 581-582.
- Kavas, Ahmet: "Trablusgarp", **DİA**, C. XXXI, İstanbul 2012, s. 288-291.
- Köksal, Aydoğan, Ahmet Kavas: "Nijer", **DİA**, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 104-108.
- Kurşun, Zekeriya: "el-Hâc Ömer", **DİA**, C. XIV, İstanbul 1996, s. 417-419.
- Levinson (Ed.), David: **Encyclopedia of World Cultures**, C. I-X+ Ek cilt, G. K. Hall&Company, New York 1995.
- Levitson, N.: "Cad (Chad)", **The Encyclopaedia of Islam**, C. XII, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 163-167.
- Levitson, N.: "Mali", **The Encyclopaedia of Islam**, C. VI, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 257-261.
- Maksudoğlu, Mehmed: "Dayı", **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 59-61.
- Middleton, John, Amal Rassam (C. Eds.): "Tuareg", **Encyclopedia of World Cultures. Africa and the Middle East**, C. 9, G. K. Hall&Company, New York 1995, s. 366-370.
- Middleton (Ed.), John: **Africa**, C. I-IV, Charles Scribner's Sons, Princeton 2002.
- Özaydın, Abdülkerim: "Abdullah b. Yâsîn", C. I, **DİA**, İstanbul 1988, s. 142.
- Özaydın, Abdülkerim: "Belâtüşşühedâ", **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s. 391-392.
- Özkuyumcu, Nadir: "İfrîkiye", **DİA**, C. XXI, İstanbul 2000, s. 515-516.
- Pellat, C. H.: "Ahaggar", **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 210-211.
- Prasse, K. G.: "Tawârik", **The Encyclopaedia of Islam**, C. X, Eds. H. A. R. Gibb vd., E. J. Brill, Leiden 1986, s. 379-381.
- Razûk, Muhammed: "İdrîs I", **DİA**, C. XXI, İstanbul 2000, s. 480-481.

- Turan, Şerafettin: “Barbaros Hayreddin Paşa”, **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s. 65-67.
- Vaux, B. Carra de: “Timbuktu”, **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)**, C. XII (I), İstanbul 1979, s. 333-334.
- Weeks, Richard V.: **Müslüman Halklar Ansiklopedisi**, C. I-III, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- Whitting, C. E. J.: “Bornu”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 259-261.
- Yavuz, Hulusi: “Ahmed el-Mansûr”, **DİA**, C. II, İstanbul 1989, s. 98-99.
- Yiğit, İsmail: “Murâbitlar”, C. XXXI, **DİA**, İstanbul 2006, s. 152-155.
- Yver, G., R. Capot-Rey: “Ayir”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 307.
- Yver, G.: “Tûbû”, **İA**, c. XII (I), s. 477-479.

C. RAPORLAR VE İNTERNET KAYNAKLARI

A) Raporlar

- “Afrika’nın Göçerleri: Tuaregler Toplantı Raporu/Tuareglerin Türkiye’den Beklentileri”, **ORDAF Raporu**, 25 Haziran 2012, s. 1-18,
<http://www.ordaf.org/afrikanin-gocerleri-tuaregler-konferansi/>, Erişim tarihi: 20.01.2015
- Ben Mami, Skander, “Des Populations Nomades Face a un Espace Saharien en Mutation”, **IRIS- Observatoire des mutations politiques dans le monde arabe**, Septembre 2013.
- Ferhavi, Fuad: “Afrika’da Küresel Rekabet Mali Krizi”, **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Raporu**, Nisan 2013, Nu: 13-03, s. 1-70,
http://usak.org.tr/images_upload/files/MAL%C4%B0%20RAPORU.pdf, Erişim tarihi: 05.08.2013.
- Gouverneur-Général de l’Afrique Occidentale Française: **Le Soudan**, Société d’Editions géographiques, maritimes et coloniales, Paris 1931.
- Gouvernement Général de l’Algérie: **Deuxième mission Flatters**, Historique&Rapport, Alger 1882.
- Grémont, Charles: “Le Maghreb dans son environnement régional et

international. Touaregs et Arabes dans les forces armées coloniales et maliennes-Une histoire en trompe-l'oeil”, **Institut français des relations internationale (Ifri)**, Paris 2010, s. 1-27,

http://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/gremont_touaregs_et_arabes.pdf, Erişim tarihi: 04.02.2015.

Kaoussan ou la révolte Sénooussiste, Etudes Nigériennes n° 33, Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines, Niamey 1973.

Keita, Kalifa:

“Conflict and Conflict Resolution in the Sahel: The Tuareg Insurgency in Mali”, **Strategic Studies Institute (SSI) Report**, U.S. Army War College, 1 May 1998, s. 4. Detaylı bilgi için bkz.

<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub200.pdf>, Erişim tarihi: 16.01.2014.

Keita, Modibo:

“La résolution du conflit touareg au mali et au Niger”, **Groupe de recherche sur les interventions de paix dans les conflits intra-étatiques - GRIPCI**, Montréal (Québec) Canada, Nu: 10, s. 1-31,

https://www.gitpa.org/Dvd/pj/TOUAREG/TouaregC4_1.pdf
Erişim tarihi: 01.02.2015.

Kurşun, Zekeriya:

“Nijer İnceleme ve Gözlem Raporu”, **ORDAF Raporu**, 1 Ekim 2012, <http://www.ordaf.org/nijer-inceleme-ve-gozlem-raporu/>, Erişim tarihi: 19.10.2014.

Thurston, Alexander, Andrew Lebovich:

A Handbook on Mali's 2012-2013, Crisis Program of African Studies, Northwestern University (Buffett Center), Nu: 13-001, 2 September 2013, s. 1-55,

<http://www.bcics.northwestern.edu/documents/workingpapers/ISITA-13-001-Thurston-Lebovich.pdf>, Erişim tarihi: 04.02.2015.

B) İnternet Adresleri

Bentounès, Kader:

“Entre mythe, légende et réalité: Tin Hinan, reine de beauté et mère fondatrice de la société touareg”, **El Moudjahid**, 6 Mai 2015, <http://www.elmoudjahid.com/fr/actualites/77166>, Erişim tarihi: 6 Mayıs 2015.

Tamanrasset Anlaşması metnini incelemek için bkz.
<http://www.ucdp.uu.se/gpdatabase/peace/mal19910106.pdf>,
Erişim tarihi: 16.01.2014.

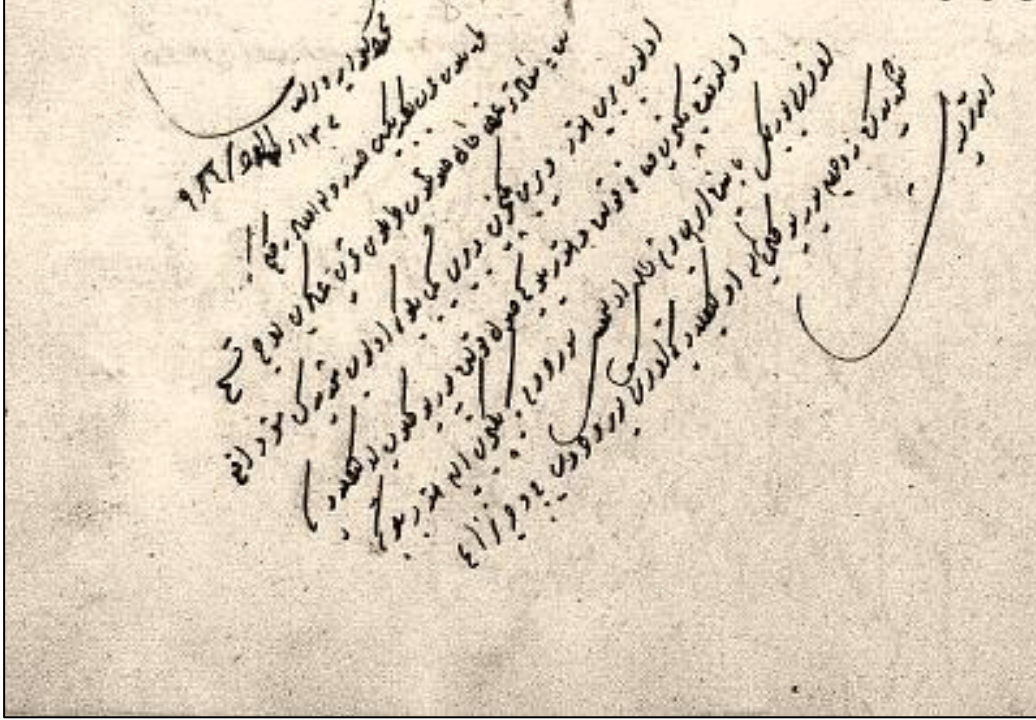
Timbuktu Educational Foundation, “**History of Timbuktu**”, www.timbuktufoundation.org/history.html,
Erişim tarihi: 22.05.2014.

EKLER

EK-1:

BOA, A.DVNS.MHM.ZYL.d (Mühimme Zeyli Defterleri), Numara: 3, Hüküm: 830.

[Trablusgarb Beylerbeyi Haydar Bey'e verilen hükme dâirdir.]

Mahmud Kethudâ'ya virildi. Fî 13 Rebî'ü'l-âhır sene 984 [10 Temmuz 1576].

Trablusgarb Beylerbeyisi Haydar dâme ikbâlühûya hüküm ki:

Südde-i saâdetime arz-ı hâl sunılup Trablusgarb askeri üç kısım olup biri mukarrer ve biri yeniçeri ve biri gemi bölüğü olup şimdiye değin sefer vâkı oldukda yeniçeri sağ kolda ve mukarrer bölüğü sol kolda yürüyügelüp olageldüğü üzere yürimek bâbında emr-i hümayûnum tâleb olunmağın buyurdum ki:

Yeniçeri ile mukarrer bölüğü şimdiye değin ne vechile yürüyügelmiş ise olageldüğü üzere yürüdüp bi-vech nizâ etdürmeysin.

Bihî

Tevârik Kabilesi Şeyhi Nahnûhen tarafından Fizan Mutasarrıfı Vekili'ne vârid olan tahrîrâtın tercümesidir.

Asâkir-i Şâhâne'nin Yedinci Alayı'nın Kâimmakâmı olup el-hâletü hâzihî Fizan Sancağı Mutasarrıfı Vekili izzetlü Halil Bey Hazretleri,

Zât-ı âlîlerine selâm ve tahâyânın ihdasından ve hatr-ı vâlâlarının istifsarından sonra âcizleri için suâl buyrulur ise beynimizde merbût olan müvâlât ve musâfâtın tarsîn ve teşyîd-i mebânisine cehd etmekde olduğum beyanıyla beraber i'mâr-ı bilâd ve masâlih-i ibâd veistirâhat-i fukarâ ve bîçâre-gânın müzâkeresi için zât-ı âlînizle maan ictimâ ve mülâkât olmaklığı hususuna dair mukaddemâ bâ-şukka-i âcizî arz u beyân kılınmışıdiyse de ahâlî-i belde çâkerleri zâtınızla mülâkât olmağaistirhamında olduktan başka bunlardan her kim tarafından kizb ve iftirâ zuhur etmiş ise meydana iyân ve zâhir olacağı mülâhazasıyla şukka-i mezkûre destres-i vâlânız olmaksızın saklamışlar ve şimdi ise zâtınızla ictimâ olunmak pek me'mûl etmekteyim. Orada bulunan Ahmed Efendi bin Ömer nam kimesne Türkî ve Arabî ve Târikî lisanlarını bilir ve anlar zevâtan bulunmasıyla müzâkerede bizim ile beraber bulunmak lazımdır. Beldemiz bulunan Gat'ın içinde hükm kalmayıp suret-i terâhî ve ihmâlde bulunup fakat çâkerleri gerek Gât'ta icrâ-yı hükm kaziyesine ve gerek i'mâr-ı turuk maddesine bilâ-maâş cehd ü gayret eylemekliğim ancak ibâdın istihsâl-i âsâyışinin cihetini talebindeyim. Eğer bu hâl devam eder ise turuk ve maâbire inhilâl ve fesâd târî ve ahz u i'tâ ile meşgul olmakta olan tüccarların emvallerinin gaybûbet ve ziyâna bâdî olacağı derkâr ise de fakat lehü'l-hamd oralarca çâkerleri bulunalıdan beri i'mâr ve emniyet-i turuk ve asayiş-i halk hakkında mücib olacağı esbâb ve vesâile teşebbüs olunmakta ve memleketçe ara sıra her tekevün eden teşvîşâtı ibtâl edinceye kadar can ve malımız ile cehd ü gayret etmekteyiz. Çoktan beri hayli kesân her biri memleketimizi tâlib bulunmuş ise de tarafımızdan onlara bir söz söylenmemiş ve mesmûumuza göre zât-ı âlîniz hakkâniyet ve adâlet sâhibi olduğunuzdan ve sâyenizde bir kimse mağdur kalmamakta olduğundan Gat beldemizin ıslâhı hakkında bazı tedâbir olunmak üzere zât-ı âlînizle ictimâ olunmaklığı lüzum görünmüştür. Ve ma'lûm-i enâm olduğu vechle mukaddemâ eslâf-ı vâlânız Gat beldesini gerek şifâhen ve gerek muhâberât ile talep etmekte bulunmuşlar ise de hiç birine bir söz verilmemiş ve şimdi ise beldemizin derûnunda hüküm kalmayıp fesâd ve tecâsür vuku bulmakda olduğundan zâtınızla bi'l-ictimâ ve bu husus hakkında dahi bi'l-müzâkere hâsıl olacağı netice ta'rîf ve beyâna iktizâ eder ise ikimiz ta'rîf ve beyâna mübâderet ederiz. Ve eğer burada bitirilir şey ise burada bitiririz, çünkü teblîğ-i merâm kâğıt ile tekâmül olamayacağından yalnız kazıyyenin ser-riştesini ima ve işaret eylediğinizden âkıl olan kimesneye işaret kâfi olacaktır. Fizan hâli pek zayıflanmış ve içinde dünya hitamından bile bir şey kalmamıştır. Hülâsa-i kelâm bi-mennihi Teâlâ nihâyet iki aydan sonra mülâkâtımız müyesser olmak ve beldemizin hususunda lâzım gelen tedâbire birbirimizle muâvenet olunmak üzere heman bu babda vürûd edecek cevabnâme-i behiyyelerinin serîan irsâline ve eğer gelmek mümkün olmadığı hâlde vereceğiniz cevabı sâlifü'z-zikr Ahmed Efendi'ye tevdiân kendisini tarafımıza i'zâmına himmet buyrulması ve mûmâileyh dahî tarafımıza avdetinde nezdimizde her ne ise onun vâsıtasıyla teblîğ kılınacağı ma'lûm-ı âlîleri buyrulduktan husûl-i emîn olmak ve beynimizde olan muâhede bir kat daha muhkem ve üstüvâr olmak üzere işbu şukkamız bi't-tahrîr takdim kılındı. 11 Receb sene 89.

Bihî

Sûdan'da Haggar Şeyh-i Ekberi'nden hâkpây-ı uyûn ârâ-yı Hazret-i Pâdişâhî'ye olarak mekşûfen vürûd idüp aynen takdim kılınan mektubun tercümesidir.

Hamd ü senâ ve duadan sonra,

Âbâ ve ecdâdımızdan ve hatta cihan cihan olalıdan berû asla işitmemiş ve vuku' bulacağını hâtıra bile getirmemiş olduğumuz bir mesele zuhûr etmiştir. Şöyle ki;

Nasârâ kendi memleketlerine kanaat etmeyüp, memleketlerimizi istimlâk garazıyla bir musâfir Fransız askeriyle beraber bin beş yüz elli top¹¹⁶⁴ istishâb ederek Haggar arazisine geldi.

Hamdolsun, İslâm henüz bâki. Ve Haggarîler yolları muhafaza etmek hizmetinde kâim olmasından ve şark ve garb her yerden gelen Emîrû'l-Mü'minîn'in tüccarlarını muhafaza vazifesiyle mükellef bulunmasından dolayı, bunlar Nasârânın kendi topraklarından hissedâr-ı menfaat olmalarını ve arazileri içinden mürûr etmelerini tecvîz etmeyerek ve Nasârânın arazimiz ahvâlinde iktisâb-ı mâlûmât etmelerine ve bizi hâkimiyetleri altına almaya rıza göstermeyerek, Emîrû'l-Mü'minîn Efendimize bir hizmet ü muâvenet olmak üzere cihâd fî sebîlillah kıyâm ve Allah ve Peygamber'in düşmanları olan Nasârâyı katl ve idâm ettiler.

Ey Emîre'l-Mü'minîn!

Nasârâ ile muâhedeniz var ise, bunları men' ediniz. Şayet emriniz ile gelecek olurlar ise Tevârik vahşî olduklarından ve a'dâullahın ağveri¹¹⁶⁵, Şerîat-ı mutahharada itlaflarından başka bir şey bilmediklerinden hemen katl iderler. Sizinle beraber olan asker, Haggarîlerle hemhaldir.

Ey Padişahımız! Efendimiz! Nasârânın geldiklerine rıza göstermeyiniz.

26 Rebîulevvel 1297

Yunus Heytağıl bin Beyk

¹¹⁶⁴ Toptan murâd tüfenktir.

¹¹⁶⁵ Aşırı saldırgan, en cesur.

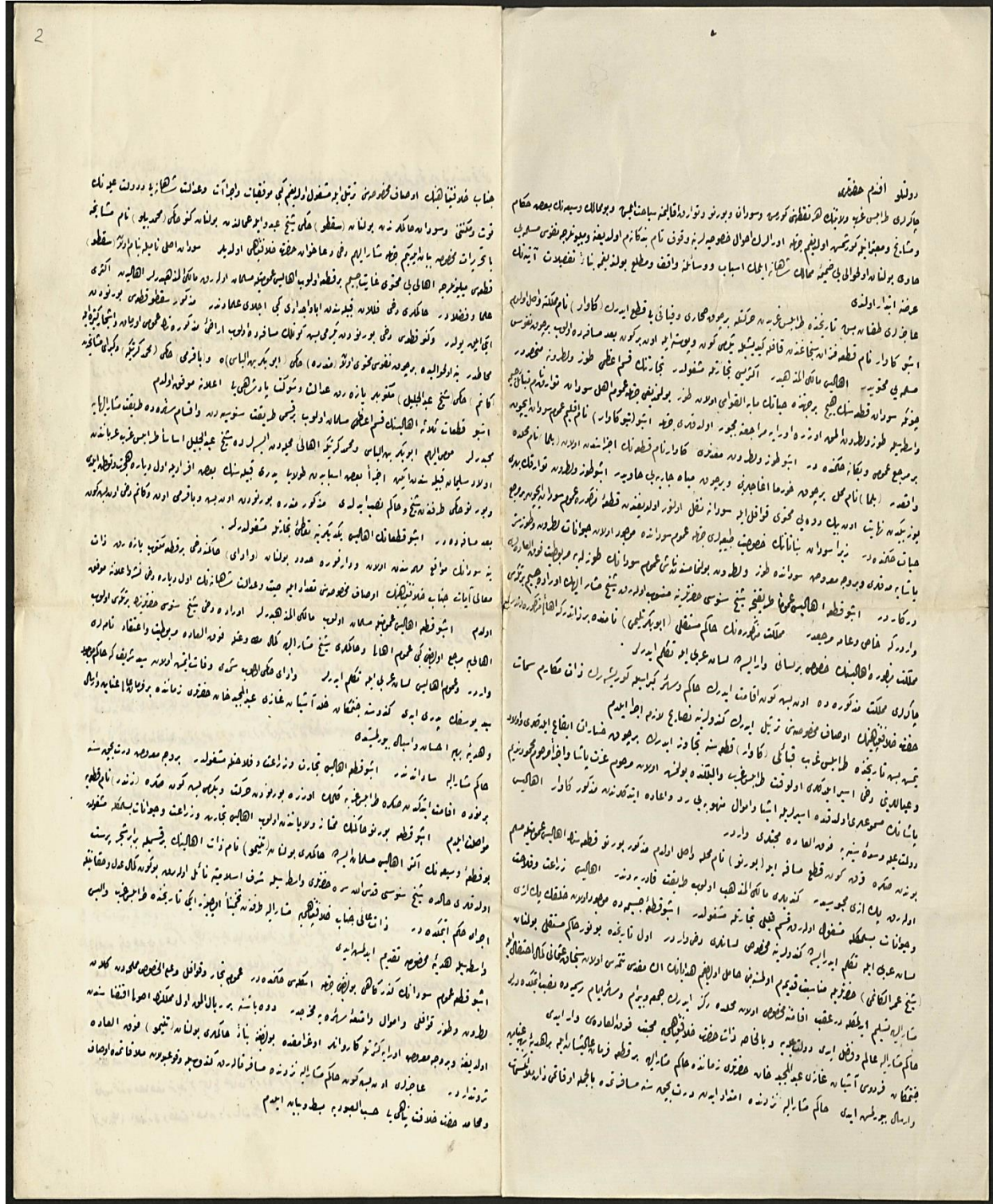

EK-4:

BOA, Y.PRK.AZJ, 13/56, 29/Z/1305 (6 Eylül 1888).

[Trablusgarb halkından olan Muhammed Bâşâla'nın Sudan, Bornu ve Tevârik bölgelerindeki seyahatlerinden edindiği dinî, siyasi, sosyal ve iktisadî izlenimlerini kaleme alarak Yıldız Sarayı'na sunduğu yazısıdır.]

TC BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

4

مقدمه مؤثر کوندر لای عالمه عدالت واقف بارش و حال علم سواد انشاء ربك برهونده في حالت
 مذکورہ نك الدایلی منہ الارض کی طابع غریب والی اسبق و عموم عام یا تا نك زمانه و واقعہ اولین؟
 فزائده مسوئله اقوال اثنی واسطی و فی مذکورہ نك جدیداً الہ ایلی فایدر .
 زیرا در علم عام یا تا زمانه مذکور قول و نظریه واسطی و جمع برکونا معلوم وقتاً غیر استعمالی حقیقت
 و لازم کوکتی به غایت قطعی الہ ایلی و محیونک لغتاً و حقیقتاً ایلی حره وہ بیمه و یقیناً و غیر
 فحالی مؤثری اورینہ نسبتاً و انہ ایلی فایدر .

فصوصہ برده مدروسہ قطعات مذکورہ سوادیه در مقدمه اقلینک عملاً سماه بولنی و خلیفہ روی بیمه
 اولم البسطه طریزیم مناسب رینہ و تحت اسلام روی بولنی حیدر ممالک واسطی زکوة و زانہ اجابہ بد
 ضبط و استیلائے مقدمه مؤثر به موصوفه واسطی و سابع و حاله نك ضیاع لزوم اجابہ اولم البسطه ممالک
 مؤثره سرحانہ ایلی اسباب و وسائل توسل و تفتیح ایلی مناسباً الارض معدومہ اولیای اولیای

حفظ رہ ادرہ
 طابعی با کلامه
 مؤثر با کلامه

Devletlü Efendim Hazretleri,

Çâkerleri Trablusgarb vilâyetinin her noktasını görmüş ve Sudan ve Bornu ve Tevârik ekâlîmine seyahat eylemiş ve memâlik-i vesî'anın bazı hükkâm ve meşâyih ve mu'teberânıyla görüşmüş olduğum cihetle oraların ahvâl-i husûsiyelerine vukûf-ı tâmm-ı bendegânem olduğuna ve milyonlarca nüfûs-ı Müslimeyi hâvî bulunan ol havaliyi zamîme-i Memâlik-i Şâhâne eylemek esbâb ve vesâiline vâkîf ve muttali' bulunduğuma binâen tafsîlât-ı âtiye'nin arzına ibtidâr olundu.

Âcizleri doksan beş tarihinde Trablusgarb'dan hareketle birçok sahârâ ve feyâfiyi kat' ederek Kavar nâm memlekete vâsıl oldum. İşbu Kavar nâm kıt'a Fizan Sancağı'ndan kafîle gidişiyile yirmi gün ve posta ile on bir gün bu'd mesafede olup birçok nüfûs-ı Müslimeyi muhtevîdir. Ahalisi Mâliküyyü'l-mezhebdir. Ekserîsi ticaretle meşguldür. Ticaretinin kısm-ı a'zamı tuz ve natrona münhasırdır. Çünkü Sudan kıt'asının hiçbir cihetinde hayatın mâ-bi-hi'l-kıvâmı olan tuz bulunmadığı cihetle umum ehl-i Sûdân Tevârik nâm kabâil-i cesîme vasıtasıyla tuz ve natron almak üzere oraya müracaata mecbur oldukları cihetle işbu Tibu-Kavar nâm iklim umûm Sudan için bir merci'-i umûmî ve yegâne hükmündedir. İşbu tuz ve natron madenleri Kavar nâm kıt'anın eczasından olan Bilma nâm mahalde vâkidir. Bilmâ nâm mahal için birçok hurma ağaçlarını ve birçok miyâh-i câriyeyi hâvîdir. İşbu tuz ve natron Tevârik'ın beheri yüz binden nihayet on bin deveyi muhtevi kavâfil ile Sudan'a naklolunur olduğundan kıt'a-i mezkûre umûm Sudan için bir merci'-i hayat hükmündedir. Zira Sudan nebâtâtının hususiyet-i tabîiyeleri cihetle umûm Sudan'da mevcûd olan hayevânât natron ve tuzsuz yaşayamadıkları ve ber-vech-i ma'rûz Sudan'da tuz ve natron bulunmamasından nâşî umûm Sudan'ın tuzlaya merbutiyet-i fevkalâdeleri de derkârdır. İşbu kıt'a ahalisi umûmen tarîkatçe Şeyh Senûsî hazretlerine mensûb olarak şeyh-i müşârun ileyhin orada cesîm bir tekkesi vardır ki hâss u âmma mercîdir. Memleket-i mezkûrenin hâkim-i müstakıllı (Ebû Bekir Tüleymî [Telîmî]) nâmında bir zâtdır ki ahali-i mezkûredendir. Memleket-i mezbûre ahalisinin bir lisânı var ise de lisân-ı Arabî ile tekellüm ederler.

Çâkerleri memleket-i mezkûrede on beş gün ikamet ederek hâkim vesâir küberâsıyla görüşerek zât-ı mekârim-simât-ı hazret-i Hilâfet-penâhînin evsâf-ı mahsûsasını tertîl ederek kendilerine nesâyih-i lâzîme icrâ eyledim.

Yetmiş beş tarihinde Trablusgarb kabâilî Kavar kıt'asına tecâvüz ederek birçok hasarât îkâ' eyledikleri ve evlâd u ıyâllerini dahi esir eyledikleri ol vakit Trablusgarb valiliğinde bulunmuş olan merhum İzzet Paşa ve ahiren merhum Mahmûd Nedim Paşa'nın mesmû'ları oldukda esirleriyle eşya ve emvâl-i menhûbeyi redd ü îade etdiklerinden mezkûr Kavar ahalisi Devlet-i Aliyye ve südde-i seniyyeye fevkalâde muhabbetleri vardır.

Bundan sonra kırk gün kat'-ı mesâfe ile Bornu nâm mahalle vâsıl oldum. Mezkûr Bornu kıt'asının ahalisi umumiyetle Müslim olarak pek azı Mecûsîdir. Kendileri Mâliküyyü'l-mezheb olup

tarikat-ı Kâdiriyyededir. Ahalisi ziraat ve filâhat ve hayevânât beslemekle meşgul olarak kısm-ı kalili ticaretle meşguldür. İşbu kıt'a-i cesîmede mevcut olan halkın pek azı lisân-ı Arabî ile tekellüm eder ise de kendilerine mahsûs lisanları dahi vardır. Ol tarihte Bornu hâkim-i müstakıllı bulunan (Şeyh Ömer el-Kânimî) hazretleriyle münâsebet-i kadîmem olmasına mebni hâmil olduğum hedâyânın en mukaddes tetimmesi olan sancak-ı Osmânî kemâl-i ihtifâl ile müşârun ileyhe teslim edilmekle derakab ikametine mahsûs olan mahalde rezk ederek Cuma ve bayram ve sâir eyyâm-ı resmiyede nasb etmektedirler. Hâkim-i müşârun ileyh âlim ve fâzıl idi. Devlet-i Aliyye'ye ve bilhassa zât-ı hazret-i Hilâfet-penâhîye muhabbet-i fevkalâdesi var idi.

Cennet-mekân Firdevs-i âşiyân Gazi Abdülmecid Han hazretleri zamanında hâkim-i müşârun ileyhe bir kıta fermân-ı âlîşân ile bir hediye-i behiyye inâyet ve irsâl buyurulmuş idi. Hâkim-i müşârun ileyh nezdinde imtidâd eden dört buçuk sene müsâferetimde bi'l-cümle evkâtımı zât-ı melâik-simât-ı cenâb-ı Hilâfet-penâhînin evsâf-ı mahsûsasını tertîl ile meşgul olduğum gibi muvaffakiyât ve icraât ve adalet-i şâhâneyi ve Devlet-i Aliyye'nin kuvvet miknetini ve Sudan hâkimlerinden bulunan Sokoto Hâkimi Şeyh Abdu ile ummâlinden bulunan Kano Hâkimi Muhammed Bilu (Bello) nâm meşâyıha bâ-tahrirât-ı mahsûsa beyân eylediğim cihetle müşârun ileyhim dahi duahân-ı hazret-i Hilâfet-penâhî oldular. Sudan-ı aslî nâmıyla be-nâm olan Sokoto kıt'ası milyonlarca ahaliyi muhtevi gayet cesîm bir kıt'a olup ahalisi umumiyetle Müslüman olarak Mâliküyyü'l-mezhebdirler. Ahaliden ekseri ulemâ ve fuzalâdır. Hâkimleri dahi Füllân kabilesinden âbâ vü ecdâdı gibi ecillâ-yı (ecille-i) ulemâdandır. Mezkûr Sokoto kıt'ası Bornu'dan iki aylık yoldur ve Kano kıt'ası dahi Bornu'dan yirmi beş günlük mesafede olup arazi-i mezkûrenin umûmu orman ve eşcâr-ı kesîre ile muhâtdır. Yine ol havâlîde birçok nüfusu muhtevi olan Mandara (Mendere) Hâkimi Ebubekir bin İlyas ve Bagirmi Hâkimi Muhammed Kertike ve küberâ-yı müşâyıhdan Kânim Hâkimi Şeyh Abdülcilil mektublar yazarak adalet ve şevket-i Padişahîyi ilâna muvaffak oldum.

İşbu kıta'ât-ı selâse ahalisinin kısm-ı a'zamı Müslüman olup bir kısmı tarikat-ı Senûsiyye'den ve aksâm-ı sâirede tarikat-ı müşârun ileyhâya muhibdirler. Mûmâileyhim Ebubekir bin İlyas ve Muhammed Kertike ahali-i mahalliyeden iseler de Şeyh Abdülcilil esasen Trablusgarb urbânından olan Süleyman kabilesinden iken ahiren bazı esbâbdan dolayı pederi kabilesinin bazı efradıyla ol diyara hicret ve tavattun eyledi ve Bornu Hâkimi tarafından şeyh ve hâkim nasb edildi. Mezkûr Mandara, Bornu'dan on beş ve Bagirmi on ve Kânim dahi on beş gün bu'd mesafededir. İşbu kıta'âtın ahalisi yekdiğerine teâti-i ticaretle meşguldür.

Yine Sudan'ın mevâki'-i mühimmesinden olan ve Dârfûr'a hudud bulunan Vadây hâkimine dahi bir kıt'a mektub yazarak zât-ı ma'âlî-âyât-ı cenâb-ı Hilâfet-penâhînin evsâf-ı mahsûsasını ta'dâd ile sît ü adalet-i şâhânenin ol diyara dahi neşr ü ilânına muvaffak oldum. İşbu kıt'a ahalisi umumiyetle Müslüman olup Mâliküyyü'l-mezhebdirler. Orada dahi Şeyh Senûsî hazretlerinin bir tekkesi olup ahaliye merci' olduğu gibi umûm ahâlî ve hâkimleri şeyh-i müşârun ileyhe kemâl-i mutâva'atla fevkalâde merbutiyet ve itikâd-ı tâmları vardır ve umûm ahalisi lisân-ı Arabî ile tekellüm ederler.

Vadây hâkimi olup şimdi vefât etmiş olan Seyyid Şerîf ki hâkim-i mevcut Seyyid Yusuf'un pederi idi, kendisine cennet-mekân huld-âşiyân Gazi Abdülmecid Han hazretleri zamanında bir fermân-ı âlî inâyet ve irsâl ve hediye-i behiyye ihsân ve isbâl buyurulmuş idi.

Hâkim-i müşârun ileyh sâdâtındandır. İşbu kıt'a ahalsi ticaret ve ziraat ve filâhatle meşguldür. Ber-vech-i ma'rûz dört buçuk sene Bornu'da ikâmet etdikten sonra Trablusgarb'a gelmek üzere Bornu'dan hareket ve yirmi beş gün sonra Zinder nâm kıt'aya muvâsalat eyledim. İşbu kıt'a Bornu hâkiminin mümtâz vilayâtından olup ahalsi ticaret ve ziraat ve hayvanât beslemekle meşguldür. Bu kıt'a-i vesî'anın ekser ahalsi Müslüman ise de hâkimleri bulunan Tenimo nâm zât ahalsinin bir kısmıyla beraber şecerperest oldukları hâlde Şeyh Senûsî *kaddesallâhu sırrahû* hazretleri vasıtayla şeref-i İslâmiyete nâil olarak bugün kemâl-i adl ve hakkâniyetle icrâ-yı hükm etmektedir. Zât-ı Âlî-i cenâb-ı Hilâfet-penâhiye müşârun ileyh tarafından tahminen üç yüz iki tarihinde Trablusgarb valisi vasıtasıyla hediye-i mahsûsa takdim edilmiş idi.

İşbu kıt'a umûm Sudan'ın güzergâhı bulunduğu cihetle iskelesi hükmündedir. Umûm tüccâr ve kavâfil ve ale'l-husus memlehadan gelen natron ve tuz kavâfili ve mevâl ve emti'a-i sâireye mahreçdir. Deve başına bir riyal ol memleketin usulü iktizasından olduğuna ve ber-vech-i ma'rûz oraya kesretle kervanlar uğramakda bulunduğuna binâen hâkimleri bulunan Tenimo fevkalâde servetdârdır. Âcizleri on beş gün hâkim-i müşârun ileyh nezdinde misafir kalarak kendisiyle vuku bulan mülakâtında evsâf ve mehâmid-i hazret-i Hilâfet-penâhiyi hasbe'l-ubûdiye bast u beyan eyledim.

Ondan sonra buradan dahi elli binden ziyade deveyi muhtevî olan kabile ile hareket ederek ve Sahrâ-yı Kebîr'e gelerek kuyu başında kavâfil-i sâire ile birleşdim. İşbu Sahrâ-yı Kebîr'in vüs'at ve cesâmeti ve ahalsinin kesreti mustağnî-i arz u izahdır.

Ahalsi umumiyetle İslâm ve Mâliküyyü'l-mezhebdir. Sahrâ-yı Kebîr sekencesi ve kabâil-i mütenevvi'ası Tevârik nâmıyla be-nâm olup birçok hükkâm ve meşâyıha münkasımdır.

İşbu kabâilden Kilvî (Kelvi) kabilesi tüccârın eşyasını ve tuz ve natron nakl ile meşguldürler. Şeyhleri el-Hâc Muhammed Belhû (Belho) nâmında bir zâtdır. Mezkûr Tevârik kabâilinden Haggar nâm kabile erkânıyla ictimâ' ederek kendilerinin Devlet-i Aliyye'ye muhabbet-i fevkalâdesi bulunduğu ve cennet mekân Sultan Selim Hân hazretlerinden umûm Tevârik için bir fermân-ı mahsusları bulunduğu ve ile'l-ân kendilerinde mevcûd olarak tebrik etmekte bulduklarını ve mukaddemâ İslâm kıyafetinde Gadamis tarîkıyla gelen seyyahînin Fransa Hükûmeti tarafından geldikleri ve yedlerinde zât-ı ma'âlî-âyât-ı cenâb-ı Hilâfet-penâhînin bir gûnâ fermân-ı hümayûnları bulunmadığı cihetle katl ve emvâllerini nehb eyledikleri hikâye ve hareket-i vâkı'alarının bi'l-vücûh âmâl ve efkâr-ı şâhâneye tevâfuk edeceğini bir üskûb-i (üslûb-ı) garîb ile nakl ü beyân eylediler. Bu kabilenin şeyhi Heytağıl nâmında bir zât olup kabile-i mezkûre Tünbüktü (Tinbüktü) ve Tüvâruk (Tevârik) ve Gât ve Gadamis ve Zender (Zinder) arazileri vasatındadır.

Ondan sonra Kilvî kabilesinin merkezi ikâmeti bulunan Âyir nâm mahalle vâsıl olarak Kilvî şeyhi mûmâileyh Hacı Muhammed Belhû nezdinde misafir oldum. Mezkûr Hacı Belhû'ya tâbi olan kabilenin sâkin olduğu arazi gayet vâsi' ve ma'mûrdur.

Mûmaileyhin Devlet-i Aliyye'ye fevkalâde muhabbet ve ihlâsı vardır. Sahrâ-yı Kebîr'de ve yollarda rast geldiğim ve muhabbet-i Devlet-i Aliyye'de samimiyetle sâbit-kadem olduklarını gördüğüm aşâir ve kabâil cümlesinden birisi de Ekzar (Ezgar) kabilesidir. Bunların şeyhi Sumvâ nâmında bir zâtdır.

Sonra âcizleri Memâlik-i Şâhâne'nin eczâ-yı mütemmimesinden olan Gat kazasına gelerek ol havalide yâni Sahrâ-yı Kebîr ile Gadamis beynerinden bulunan Tevârik kabâili meşâyihıyla görüşerek bunlarda Devlet-i Aliyye'ye muhabbet-i tâmm olduğunu gördüm.

Doksan dokuz tarihinde Gât ve Fizan tarîkıyla Trablusgarb'a muvâsalat eyledim.

Ahvâl-i ma'rûzadan müstebân olacağı veçhile çâkerleri umûm Sudan kıt'asını seyr ü seyahat ederek bazı hükkâm ve meşâyihıyla birleşerek ve bazılarıyla muhabere ederek umumiyetle Devlet-i Aliyye'ye rabt u ilhâkları mümkün ve âsân olacağı derkârdır. Şöyle ki:

Evvelâ Şeyh Senûsîzâde es-Seyyid Muhammedü'l-Mehdî *kaddesallâhu sırrahû* dâ'îlerinin bu babdaki efkâr ve makâsıd-ı meşrû'a-i şâhâneyi telkin ve tefhim etmek için Dersâdet'den ve bendegândan lisân-ı mahallîye vâkîf ve tefhîm ü tefehhüme muktedir bir zâtın memuriyeti mahsûsa ile i'zâmı ve gidecek olan zâta bu bâbda talimât-ı mahsûsa i'tâsı ve **sâniyen** Fizan Sancağı'nın derkâr olan fakr u zaruretine ve bilâd-ı Sûdâniye'nin güzergâhı bulunmasına nazaran terâküm etmiş olan ve tahsili nâ-kâbil bulunan tekâlîf-i sâbika-i emîriyenin afvı ve asâkir-i şâhâneye çorba ve nân-ı azîze bedel hurma verilmekte olduğundan bunun men'iyile kemâ-fi's-sâbık asâkir-i şâhâneye tayinât-ı nizâmiye i'tâsı ve çıplak bir halde kalmaları ol havalice te'sîrât-ı fevkalâdeyi müstelzim olup tayinât-ı nizâmiye i'tâsında ve asâkir-i şâhânenin muntazaman iksâsında ise muhassenât-ı fevkalâde hâsıl olacağı ve Sudanca arzu buyrulan makâsıd-ı şâhâneye mukaddemen olacağı ve **sâlisen** bâlâda arz u beyân olunan ülkâlar hükkâm ve meşâyihinin her birerlerine celb-i kulûb zımnında mesâhif-i şerîfe ile sancak-ı Osmânî ve bir de yevm-i Cuma'da hutbenin nâm-ı celîl-i hazret-i Hilâfet-penâhiye olarak kırâeti için fermân-ı âlî ısdârı ve hil'at ihsân ve irsâlinde ibaretdir.

Bunlardan Kavar Hâkimi Ebubekir Tüleymî'ye ber-vech-i ma'rûz mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir hil'at ve bir kıt'a fermân-ı âlî ile bir sancak-ı Osmânî ve bir de maiyyetinde bulunan meşâyihâ altı kat hil'at irsâli,

Ve Bornu Hâkimi eş-Şeyh Hâşim'e mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve hil'at ve bir kıta fermân-ı âlîşân ile bir sancak-ı Osmanî ve bir de maiyyetinde bulunan meşâyihâ on beş kat hil'at ile bir mikdar ıtır irsâli,

Ve Zinder Hâkimi Yadma'ya mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ile bir sancak-ı Osmânî ve maiyyetinde bulunan meşâyihâ iki kat hil'at irsâli,

Ve Sokoto Hâkimi Lamin Abdurrahman'a mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve hil'at ve bir kıt'a fermân-ı âlîşân ile bir sancak-ı Osmânî ve maiyyetinde bulunan meşâyih ve taallukatına yirmi kat hil'at irsâli,

Ve Mandara Hâkimi Ebubekir bin İlyas'a mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ile bir sancak-ı Osmânî irsâli,

Ve yine Mandara Hâkimi Muhammed Tekre'ye yalnız mesâhif-i şerîfe ve hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ile bir sancak-ı Osmânî irsâli,

Ve Bagirmi Hâkimi Muhammed Kertike'ye mesâhif-i şerîfe ile bir teşbih ve bir hil'at ve bir kıt'a fermân-ı âlî ve bir sancak-ı Osmânî irsâli,

Ve Vadây Hâkimi eş-Şerîf es-Seyyid Yusuf ['a] mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir hil'at ve bir kıta fermân-ı âlîşân ile bir sancak-ı Osmânî ve tebaalarına on kat hil'at irsâli,

Ve onlardan Tevârik kabâilinden Kilvî kabilesinin şeyhi el-Hâc Muhammed Belho ile kabilesi erkânına mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir kıt'a fermân-ı âlî ve bir sancak-ı Osmanî ve dört kat hil'at irsâli,

Ve Ayir kabilesinin şeyhi Amadu'ya mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir teşbih ve bir hil'at ve bir kıt'a sancak-ı Osmanî ve amcazâdesine bir hil'at irsâli,

Ve Haggar kabilesinin şeyhi Heytağıl'a mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ve bir sancak-ı Osmânî ve hil'at irsâli,

Ve Ekzar (Ezgar) kabilesinin şeyhi Savam'a (Sumvâ'ya) mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ve bir sancak ve tebaasına iki kat hil'at irsâli,

Ve Mefâsâtin (Mingasatin) kabilesinin şeyhi Muhammed Bû Fînîte'ye [Fenâyet] mesâhif-i şerîfe ve teşbih ve bir hil'at ve bir kıta fermân-ı âlî ve bir sancak-ı Osmânî ve tebaalarına dörder kat hil'at irsâli ma'rûzdur.

Hediye ve fermân ve sâire irsâli münâsib görülmediği hâlde ol diyarı geşt ü güzâr etmek ve meşâyih ve hükkâmına nesâyih-i lâzime icra eylemek üzere tüccâr sıfatında bir hey'et-i seyyâre i'zâm buyurulduğu takdirde hükkâm ve meşâyihâ mûmâileyhimin kendilerinin taleb-i himâye olacakları derkârdır.

Râbian bâlâda arz olunduğu veçhile sâlifü'z-zikr memleha umum ahali-i Sudan'm müracaatgâh-ı umumîsi olduğundan müşârun ileyh Şeyh Senûsî *kaddesallâhu sırrahû* vasıtasıyla zabt ve oraya efkâr-ı şâhâneye muvafık sûrette hıdemât-ı hasene ibrazına muktedir memurlar gönderildiği hâlde adalet-i vâkı'a-i Padişâhî derhal umûm Sudan'a intişâr ederek bu suretle dahi memalik-i mezkûrenin elde edilmesi mümkün olacağı gibi Trablusgarb vâli-i esbâkı merhum Âsım Paşa'nın zaman-ı velâyetinde olduğu veçhile Fizan'da meskûn Kuloğlu vasıtasıyla dahi mezkûr memlehanın cebren elde edilmesi kâbildir.

Zira merhum Âsım Paşa zamanında mezkûr Kuloğulları vasıtasıyla hiçbir gûne silah ve kuvve-i cebriye isti'mâline hâcet ve lüzum görülmeksizin Gat kıt'ası elde edildiği ve memlehanın hemen zapt olunacağı sırada Yemen vilâyetine vuku bulan tahvîl-i me'mûriyeti üzerine teşebbüsât-ı vâkı'a öylece kalmıştır.

Hulâsa; ber-vech-i ma'rûz kıta'ât-ı mezkûre-i Sûdâniye'de mütemekkin ahalinin umûmen Müslüman bulunması ve Halife-i rûy-i zemîn *edâmallâhu saltanatehû* hazretlerine münâsebet-i diniye ve muhabbet-i İslâmiyeleri bulunması hasebiyle memâlik-i vâsi'a-i mezkûrenin ecânibin yed-i zabt u istilasına geçmeden me'murîn-i mahsûsa vasıtasıyla meşâyih ve hâkimlerine nesâyih-i lâzime icra olunarak zâmîme-i Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne edilmesi esbâb ve vesâiline tevessül ve teşebbüs edilmesi münâsib olacağı ma'rûzdur. Ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Trablusgarb ahalisinden

Muhammed Bâşâla

EK-5:

BOA, HR.HMŞ.İŞO, 193/17, 06/05/1899.

[İngiltere ve Fransa'nın Mısır ile Trablusgarp'ın hinterlandı olan Merkezî Afrika'da kendi aralarında belirledikleri nüfuz alanlarının bölgedeki hukûk-u Osmâniye dikkate alınmaksızın oluşturulmasının kabul edilemeyeceğine dâir mütâlaanâmedir.]

نوع مسوده	تاریخ	ملفوظات	نمبر
مسودہ ایسی			۱۷۶۷
مسودہ			
<p>بسم اللہ الرحمن الرحیم این حدوتی در مکتب تاریخ ارضیه کی در باره نفوذ برین کتبہ شرح و تفسیر و تامله در اول بیت ایضا ایضا مقادیر مقصد و اولاد بقاعده و بیجا بیجا حدوت بیسینه دارادست [۴۹] مسودہ ۱۷۶۷ تاریخ عربیہ مقصد مصطلح و ایجاب کیفیت مذکور و ملوظ اراضی معتمد علی جناب مقصدینا هیروی اولین ارضیه انکاره و فائز دوسری ارضیه آفرینان نیک سزای صورت سده بقره بافقوئی ارضیه در باره نفوذ بر کتب مقصده عقد مقادیر ایضا ایضا بوضه کتب در باره نفوذ مقادیر حدوته دینو صورته در حدوتین مقصد اوله مقادیر ای ایضا نیک مقصده سده و اولاد تکلیف ایضا ارضیه عقد ایضا ایضا و ایضا نیک مقصده مقصدینا مقصده مقصد ایضا ایضا بوضه که مقصدات کرک لایم عیب دارادست بوضه مقصد مقصد سوسه ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا سویکه موار مقصد سزیه جاد کولند سده در تله ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا دقیقین لا عولیم ارضیه انکاره ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا د مقصدین فائز تله در صورته و جزایان مقصدین حدوته مقصد ایضا ایضا ایضا ایضا</p>			

HR.HMŞ.İŞO 193/17

نمبر	معلومات	تاریخ	نوع مسوده	سوره
------	---------	-------	-----------	------

حرف نظر ابی بنی و آنچه در ایام دار فوری آره و کذا از ضمیمه المبرور و کونیم به
 منبر از طریق محمد بن اسدیم حدیث بنی المجلد فارس و آنچه در داره لغز کذا
 مطابقت ملاحظه نامه تاریخ اوله دار فوری و جمالیه در بیان الطرحه داره لغز کذا
 و طایفه عرب و یونان و غیره کذا و کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 کولف سنان دوشه از ضمیمه جبرک فارس داره لغز کذا کذا کذا کذا کذا
 المشرع معلوم مسند عرب و طایفه عرب کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا

داره المجلد

مع ضمیمه از ضمیمه هر ضمیمه بر سر المجلد دولتی کذا کذا کذا کذا کذا
 البره صوره کوان کتاب با ضمیمه کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 ضمیمه و تأیید کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 اید ضمیمه ضمیمه آره کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا
 کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا کذا

طرح سقندنگ مر و سعاری می مشق اولیه کسرت لانه نظایات بلیم او صافی
 جمع و چند و نه بعد از آنکه اهل وسطه علمه کسرت سیم در ایات کاتره کاتره
 در ۵۰ روزه است در بطریقه دفع آریه جالبه است بکنند در ۵۰ روز فکر سینه
 اوله اشعاره در ۵۰ روز که صورت سقندنگ صفه کلمه بله قولاً معوضه کرمه و
 ۱۸۹۰ سنه کسریه اوله فانه داغده دولته اوله تیفان بورو باغون
 داره فانه و ~~صحنه~~ اولیایا دیورق و سینه قطره و مشق کسرت لانه فانه
 استادا کسرت نفوز دولته حیره برهنه صفه ای کسرت سینه و اشعاره تاریخ مکرره الخده
 دوله تیفان مکرره بر باغ بورو قطره کسرت الخده حیره اولیایا سوله درانه کسرت
 مکرره سینه اولیایا مکرره نفوز فلیس اولیایا کسرت لانه کسرت نفوز مکرره کسرت
 در بیان باب عمده بیاید که سه باب کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه
 مکرره کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه
 مکرره دولته حیره کسرت سینه اولیایا کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه
 کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه
 ایله تیفان و تیفان سینه فانه داغده سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه
 دولته حیره کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه

ایضاً کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه کسرت سینه

جری نه معنی تقدیر بر صفای این او ایچ حکمت بود اول باره و دونه قاجار
 زرت سعادته لاطیبه بیفتان مقدمه و مدد خان سابقه ~~تحت~~ داره از اولی
 بیفتان اندر کرک ظاهر غریبه و قزاق هدیه لایحه نگین ابره افرا او از نو صفوی
 مستقیم درنگ دارار همای داره نفوذی خدایان لایحه که کف تا بیاید بیاید و استادی
 و کرک مع هدیه بیگانه اولی عین و جید همه که سلف تمامه بهیچ و رفور و در انزال
 ارضی بیگانه صفوی درم بلایانید محافظه حاجت ایضا مقصد ششمان لایحه درنگ
 و برنوک در حال او ایچ برابر معده عاز اولی بیگانه صفوی در فو لایحه در تبریکه معوض
 و ایضا حالت آتش و فضا تا بیاید معوض شرم عاز اولی بیگانه سبیرک درنگ و تقدیر درنگ

عقود بیستم بیستم به سوار در بیستم اولی

لایحه سعادته

Mütâlaanâme

Fî 22 Nisan [1]315

Nil ve Çad Gölü arasında vâki' arazideki daire-i nüfuzlarını tahdîd zımında Fransa ve İngiltere devletleri beyninde imza edilen mukavele-i munazzama ve evrâk-ı müteferri'ası ve bu bâbda Paris Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan fî 23 Nisan 1899 tarihli arıza-i mufassala mütâlaa ve icâb-ı keyfiyet tedkîk ve mülâhaza olundu.

Malûm-ı âlî-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri olduğu üzere İngiltere ve Fransa devletleri akdemce Afrika'nın Nijer Nehri havzasında tasarrufa başladıkları arazide daire-i nüfuzlarını tahdîd zımında akd-i mukavele eylemiş olub bu defa tahdîd-i daire-i nüfuz mukarrerâtının Çad Gölü'ne ve Nil havzasına dahi teşmîlini mutazammın olan mukaveleyi akdemki Nijer mukavelesine mevâdd-ı munzama teşkil eylemek üzere akd ve imza eylemişler ve ancak bu defaki mukarrerât gerek Trablusgarb ve gerek Mısır cihetinden hukûk-ı tasarrufiyye-i saltanat-ı seniyyeye îrâs-ı halel edecek bir yolda vâki' olmuşdur. Şöyle ki mevâdd-ı munzama-i cedide Çad Gölü'nün şimaline düşen araziden Vadây, Borku, Kânim ve Tibesti havalisi üzerine İngiltere'nin hiçbir mütâlebât ve müddeiyâtda bulunamayacağına ve mütekâbilen Fransa'nın Dârfûr ve Bahrü'l-Gazel kıt'alarında her güne mütâlebât-ı âtiye ve müstakbeleden sarf-ı nazar eylediğini ve ancak Vadây ile Dârfûr arasındaki arazinin ileride gönderilecek komiserler vasıtasıyla tahdîd etdirileceğini beyân eylemekle Fransa ve İngiltere'nin daire-i nüfuzlarını Mısır eyâlet-i mümtâzesine tâbi' olan Dârfûr ve Bahrü'l-Gazel Vilâyeti'ni İngiltere daire-i nüfuzuna ve Trablusgarb Vilâyeti'nin Fizan Sancağı'nın cenûblarına ve Çad Gölü'nün şimâline düşen arazi-i cesîmenin Fransa daire-i nüfuzuna ve Trablusgarb Vilâyeti'nin Fizan Sancağı'nın cenûblarına ve Çad Gölü'nün şimâline düşen arazi-i cesîmenin Fransa daire-i nüfuzuna idhalini taht-ı karara almışdır. Bu sûretle mesele Mısır ve Trablusgarb'a ta'alluk eylemek üzere iki cihet irâe eylemektedir.

Mısır Hidiviyeti arazisi her ne kadar bir müddetdir İngiltere Devleti'nin taht-ı işgal-i askerisinde ise de hukûk-ı hükümrâni-i cenâb-ı cihanbânînin tamamî-i mahfûziyeti İngilterece evvel ve âhir tasdik ve te'yîd-i resmîye iktirân eylemiş ve ahiren Sudan Vilâyeti'nin idaresine dair İngiltere ile Hidiviyet-i Mısriyye arasında akdolan mukavele üzerine devlet-i mezkûrece hukûk-ı mukaddese-i cenâb-ı cihanbânînin ihlâli matlûb olduğu yolunda teminât ile mukâbele edildiği Hükûmet-i Seniyyece malûm bulunmuş olduğuna göre Sudan Vilâyeti üzerinde sâir arazi-i Mısriyye gibi hukûk-ı hükümrâni-i Devlet-i Aliyye'nin vücudunda zerre kadar şübhe kalmayacağından bu defa İngiltere'nin işbu arazi-i Osmaniye'nin tahdîd-i hudûdu hakkında Devlet-i Osmaniye'nin iştiraki olmaksızın akd-i mukavele eylemesi ve bunların İngiltere daire-i nüfuzu olması mukarrer gibi gösterilmesi ve buna mukâbil âtide arz edileceği vechile Devlet-i Aliyye'ye aid olan veya olması lâzım gelen birtakım yerlerde Fransa nüfuzunun tasdiki İngiltere devleti tarafından evvel ve âhir veregeldiği teminâta tevâfuk edemeyeceği derkârdır.

Fransa daire-i nüfûzuna idhal edilen yerlere gelince vâkı'a işbu arazi el-yevm Devlet-i Osmaniye'nin fiilen taht-ı idâresinde değilse de buraları Fransa'nın dahi taht-ı idare-i fiiliyesinde olmayıp işin şekli-hâzır hangi devletin hukûk-ı hâliyesi irâe-i meşrûiyet eylediği cihetinde bulunmasına göre mukavele-i vâkı'anın bu tarafça da hukûk-ı Devlet-i Aliyye'ye bir taarruz teşkil edeceği bedihîdir. Vadây, Tibesti ve Kânim ve arazi-i sâire Fizan Sancağı'nın revâbit-i tabiiyesinden olup mezkûr sancak ile Afrika'nın merkez-i ticareti olan Çad Gölü arasındaki turuk-ı ticâretin güzergâhlarını ve yine mezkûr sancak ile Mısır ve mülhakatı Memâlik-i Şahâneleri'ndeki turuk-ı müstakillenin memer ve meâbirini müştemil olub hinterland nazariyatının bi'l-cümle evsâfını câmi' ve cins ve mezhep itibarıyla ahali ve sükkânın makam-ı Hilâfet-i Seniyye'ye ve vilâyât-ı mücâvire-i şahâneye derkâr olan nisbet ve râbitaları dahi ayrıca câlib-i dikkat olduğu derkârdır. Hükûmet-i Seniyye evvelce işbu arazi üzerinde hukûk-ı müstakillesini fiilen değilse bile kavlen mahfûz tutmuş ve 1890 senesi Teşrîn-i Evvelî'nde Fransa ve İngiltere devletlerine olan tebligâtında Bornu, Bagirmi, Vadây, Kânim ve Uvanyanga ve Borku ve Tibesti kıt'aları ve müştemilâtı hinterland kaidesine istinaden taht-ı nüfûz-ı Devlet-i Aliyye'de bulunmak muktezi idüğünü beyân ve iş'âr eylemiştir. Tarih-i mezkûrda İngiltere devleti tebligât-ı mezkûreye cevabında Bornu kıtasının İngiltere himayesinde olduğunu söylemiş ve Fransa Hükûmeti de Hükûmet-i Seniyye'nin havalî-i mezkûrede nüfûz-ı fiilisi olmadığı cihetle hinterland kaidesi hakkında kuyûd-ı ihtirâziye der-meyâniyle Bâbüâlî'nin bu bâbdaki mütâlaasının mahiyetini müzâkereye hazır bulunduğunu ifade eylemişti. Devleteyn-i müşârun ileyhimânın cevab vâkı'aları müddeiyât-ı Hükûmet-i Seniyye'yi tasvib ve tasdiki mutazammın olmamakla beraber yine meşrû'iyeti tahakkuk edecek hukuka Devlet-i Aliyye'nin kabulünü mutazammın olub vâkı'a arada mürûr eden dokuz sene zarfında havalî-i mezkûrede fiilen te'yid-i hukûk-ı meşrû'a kılınmamış olması mukavelât-ı hâzıraya sebebiyet vermişse de evvelce icrâ edilen tebligât ve teşebbüsât-ı resmîye Fransa ve İngiltere beynindeki mukarrerâtı keen-lem-yekün hükmünde tutmağa Devlet-i Aliyye'ye had verdiği vâreste-i arz ve izahdır.

İzahât-ı ma'rûzaya nazaran bu bâbda icrâsı icâb eden tedâbire gelince Fransa ve İngiltere beynindeki mukavele-i cedîdenin muamele-i tasdikîyesi bu hafta içinde icrâ edileceğinden bundan evvel Paris ve Londra kabinetoları nezdinde sefârât-ı seniyye vasıtasıyla tebligât-ı mütekaddime ve ma'rûzât-ı sâbika dairesinde icrâ-yı tebligât olunarak gerek Trablusgarb ve Fizan'ın hinterlandını teşkil arazi üzerinde hukûk-ı müstakbele-i devletin ve oralar Osmanlı daire-i nüfûzu addedilmek lâzım geleceğinin te'yiden beyân ve iş'ârı ve gerek Mısır Hidiviyeti mülhakatı olub aynı vechile taht-ı saltanat-ı Osmaniye'de bulunan Dârfûr ve Bahrû'l-Gazel arazisindeki hukûk-ı meşrû'a-i cihanbâninin muhafazası âcilen ifâsı muktezi teşebbüsât-ı mühimmeden bulunmasına ve bunların derhal icrasıyla beraber Mısır'a aid olan cihetler hakkında Mısır Fevkalâde Komiserliği'nden malûmât ve izahât aranılması ve fiilen te'yid-i hukûk-ı meşrûaya hâdim olacak tedâbirin tezekkür ve takriri dahi Hükûmet-i Seniyye'ce bilinerek mevâddan bulunmuş olmağla ol bâbda.

EK-6:

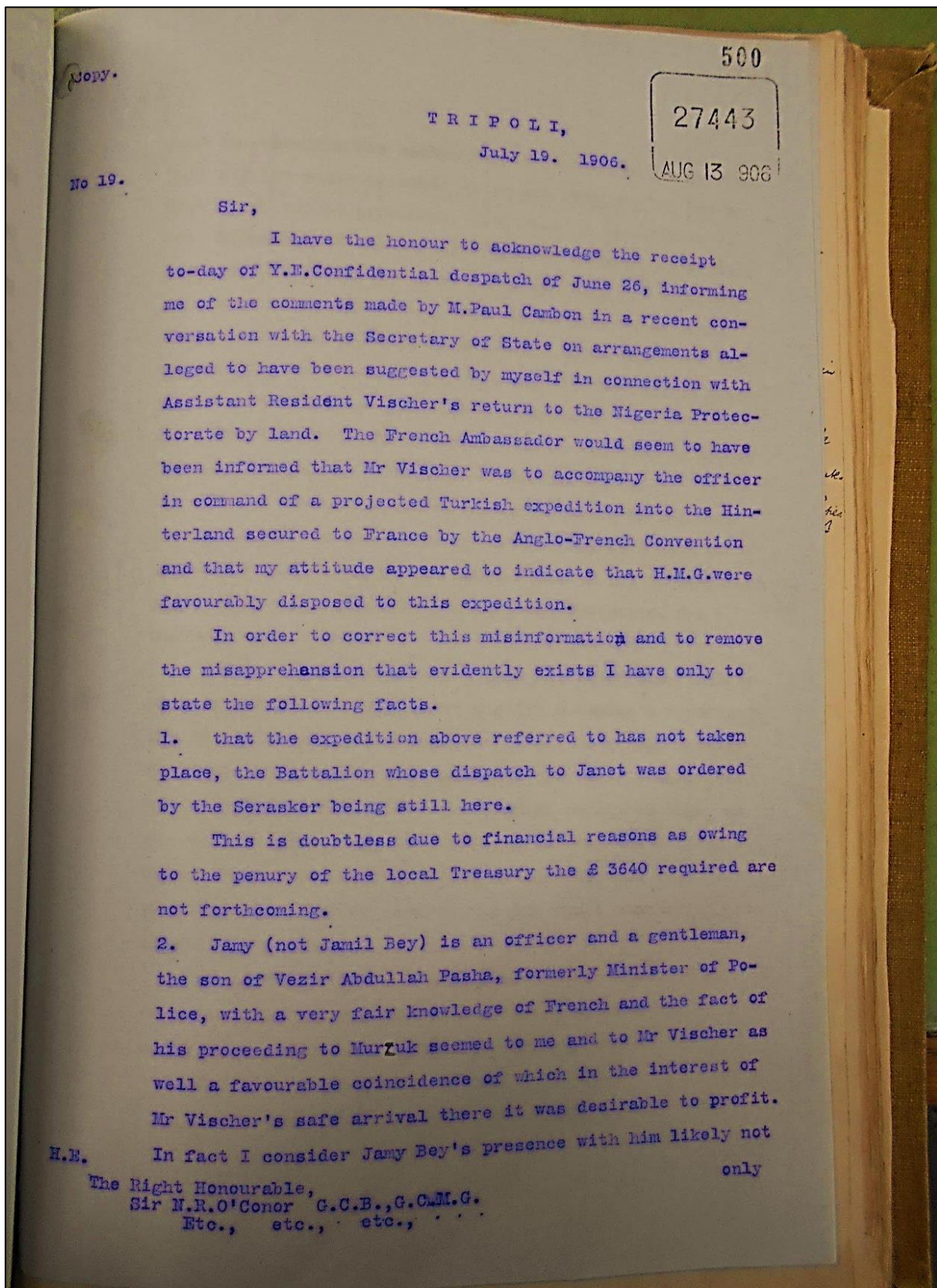
NA.UK, FO 371/156/109, "Supplies further details about the caravan plundered by Tebbu Reshada and Tawarek of the Makeragasen clan in the direction of Air", 8 Dec 1906, s. 599.

<p>1906.</p>	<p>Turkey</p>	<p>599</p>
<p>Tripoli of Barbary November 30th</p>	<p>No. 41183.</p>	<p>41183 DEC 8 1906 Received by <i>PSH</i> 41183</p>
<p>Consul General Algeria Political 39</p>	<p>(Subject.) Reports further details respecting the caravan plundered by Tebbu Reshada Makeragasen and Inghad of Arabghas Sent to Acting High Commissioner of Northern Nigeria</p>	
<p>Last Paper. 39418</p>	<p>(Minutes.) S. Y. O. Etc. Dec. etc. P.S.Y.</p>	
<p>(Print.)</p>	<p>(How disposed of.) ll</p>	
<p>(Action completed.)</p>	<p>(Index.)</p>	
<p>Next Paper.</p>		

W B & L (425) - 39504 - 5000-10-5
41407 - 10,000-1-6

EK-7:

NA.UK, FO 371/149/105, "Confirms safe arrival of Hanns Vischer at Kowar and supplies further details of the attack by Tawarek on his caravan at Tejerri", 15 Dec 1906, s. 500-501.

only to guarantee his safety but to facilitate his journey. They did not start together or on the same day but met at Gharian by mutual agreement, with which I had nothing to do. Personally I was strongly opposed to Jamy Bey's going as I am on friendly terms with him and have not observed any Panislamist tendencies, but his departure has taken place as the result of an intrigue to which those who cry out against him now have perhaps contributed, and in spite of the advice I have given to the Marshal.

3. The reason I made no mention in my Telegram to Y.E. of any such arrangement was that it did not exist.

4. So far from my attitude being in favour of any such expedition as the one referred to by M.Cambon I have privately, as a friend, warned Rejeb Pasha of the consequences that would ensue and only two days ago reiterated the warning.

Under the circumstances I feel aggrieved that information of a character likely to justify M.Cambon's remarks to Sir Edward Grey should have been given the French Embassy or the Foreign Office from a source that should have been better informed in view of the cordial relations that, as far as I am concerned, have existed between the British & French Consulates General since my arrival, and that had many opportunities of clearing up any doubt that might presumably have existed.

As Y.E.Despatch is marked Confidential I submit for consideration the advisability of the gist of my reply being communicated to the Foreign Office.

I have etc.,

(signed) Justin Alvarez

EK-8:

BOA, BEO, 3221/241520, 15 Eylül 1907.

[Gat mevkiî Askerî Kumandanı el-Hâc Senûsi namındaki zâbitin Tevârik rüesasından bazılarına birtakım vaadleri hâvi gönderdiği beyanıyla Fransa Sefâreti'nden tevdi' ve Hâriciye Nezâreti'nden gönderilen mektuplar ve bunların içeriklerine dairdir.]

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a diplomatic document or report. The text is written in a cursive script and covers several pages. It includes a header with the number '2' and a date '15 Eylül 1907'. The document discusses various matters, including military and administrative issues, and mentions the names of officials like 'Askerî Kumandanı el-Hâc Senûsi'. There are also some stamps and signatures visible at the bottom of the pages.

OSMANLI ARŞIVI
BEO
3221 241520 2

سالک ساهانیه کلمه دعوت

بر مکتوبینت وصوله امر آرمونیز ایچمه بر معرفت تولد ایتمه
امیدیه واندر مقده اینسته ده بونماز ایسه تریج احوال برتک
کله یول صیغه نه تفاهات موقوفات ایلمک اوزره بلاغاف
نزد صیغه بر مکتوب بخاره ده دهها سلمه . . . . .

آصفار لره تیدید

آصفار لره فضیحه دوام ایامید - بزحاک و موقتی اصلاح صرف
سحق ایتمیز حال انر تحریکات و اعتسایه دوام ایسور اناسمه
نیجه خیز اولور -

Hâriciye Nezâreti'ne 15 Eylül sene 907 tarihiyle Fransa Sefâreti'nden vârid olan 71 numaralı takrir-i şifâhînin tercümesidir.

Sefâretçe istihsal olunan malumâta ve elde edilen evrak ve muharrerâta nazaran Trablusgarb hududu üzerinde vâki Gat mevkiî Askeri Kumandanı iki hükümetin havali-i mezkûrede muhafazasını müttefikân taahhüd etmiş oldukları hâl-i hâzırî tağyir eden surette biraz zamandan beri bir takım tahrikât ve tesvîlata tasaddî eylemektedir. Şu sırada Gat kaimmakamına vekâlet eden ve “el-Hâc Senusî” namında bulunan zabıt-i mûma ileyh Fransa'nın hükm ve nüfûzuna tâbi arazide mütemekkin “Tarat” rüesâsından bazılarını kendilerine envâ-i mevâidle hâlî birtakım mektuplar irsaliyle Fransa'ya karşı vazife-i sadâkat-kârîlerinden inhirâf ettirmeğe çalışmakta olup hatta rüesâ-yı merkûmeden birçoğunu memâlik-i Şahane'ye geçmeğe davet etmiş ve onların mensub oldukları “Azcer (Ezgar)” “Haggar” kabilelerini Gat idaresine tâbi addeylemeğe kalkışmıştır. Sefâret Gat memurîn-i mahalliyesinin iki hükümetçe vuku bulan taahhüdâta muhalif bulunan işbu suret-i hareketine karşı protesto ile beraber mumaileyh el-Hâc Senusî'nin mes'ûliyeti tamamıyla Hükûmet-i Seniyye'ye râci olacak birtakım hâdisât zuhuruna bâdî olması melhuz olan tahrikât-ı vâkıyası hakkında Nezâret-i Hâriciye'nin cidden nazar-ı dikkatini celb eyler. Fransa Hükûmeti hudûd işlerine memur zâbitânı her hususta istikamet ve i'tidâllerine güvenilebilecek zevât meyanından intihab ve itina etmekte olduğu hâlde bunların karşısında el-yevm Gat kumandanı gibi bir zâbitin bulundurulması muma ileyh'in temâyülât ve ef'âl ve muâmelâtı hasebiyle iki hükümet-i mütecâvire beynindeki münâsebât-ı hasenenin devâm ve bekâsınca dâimî bir sebep-i endişedir. Binâenaleyh Sefâret kendilerine ita olunmuş talimata tevfiğ-i hareket edecek birtakım memurîn marifetiyle taahhüdât-ı vâkıaya riâyet olunması ve havâlî-i mezkûrede hâl-i hâzırîn muhafaza edilmesi zımnında tedâbîr-i lâzime ittihâzı esbabının Nezâret-i Hâriciyece bilâ-te'hîr istikmâl buyrulacağı ümidindedir.

Gat Kaymakam Vekili ve Askeri Kumandanı Kolağası el-Hâc Senûsî tarafından yazılan mektuplar Haggar Reisi Şeyh-i muhterem Musa Ag Amastan'a mahsus 16 Rebiülevvel sene 1325 (29 Nisan sene1907) tarihli birinci mektup.

Azcer rüesasına verilen evâmîr: Bizim taraflardaki eşirrâ hakkında hükümetin zîr-i idâresinde bulunan Azcer rüesasına talimat-ı mukteziye ita etmiş olduğumuzdan hiçbir kimse sizi asla iz'âc etmeyecektir. Şayet ba'demâ Azcerlerden biri size her ne suretle olursa olsun îrâs-ı mazarrat tasaddî edecek olursa mütecâsirin mensûb olduğu kabilenin ismiyle beraber vuku-i hâlî derhâl tarafıma iş'âr ediniz. Avn ve inâyet-i Bârî ile hükümet-i seniyye ziyânınızı tazmin ve iade ettirmeğe muktedir olacaktır.

Memalik-i şâhâneye gelmeğe davet: Mektubunuzun vürudu üzerine size eman verdim binaenaleyh adamlarınız kemal-i emniyetle memalik-i şahaneye gelip gidebilirler.

Ahaggarlara teklif-i himâye: Şayet biri size îrâas-ı mazarrat edecek olursa keyfiyeti tarafıma bildiriniz... Her kim sizi iz'âc ederse nâdim olacaktır... Her kimin birinden bir şikâyet ve tazallümü var ise bize müracaat etsin. Sâhib-i memleket olan hükümet onun hakkını ihkâk edecektir...

Ahaggar Reisi Şeyh Attisi'ye 16 Rebiülahir sene 1325 (29 Mayıs sene 1907) tarihiyle irsal olunan ikinci mektup: Mektubunuz yedimize vâsıl oldu, bunu baştan aşağıya kadar mütalaa ederek mealine kesb-i ittılâ eyledik.

Ahaggarlara cezâ: Ahaggar kabilesine mensup birinin Azcer'e gitmek üzere yola çıktığını okuduğumuz zaman Ahaggarların sûret-i hareketleri ve tedbirsizlikleri bizce pek ziyade bâdî-i istiğrâb oldu. Hükümet-i Seniyye'nin arzusu cümlelerin husûl-i saadet-i hâli esbabını istikmâl etmek ve hükümetin vesâyâsını ısgâ etmeyen eşirânın fazâyihini men' eylemektir...

Memâlik-i Şahane'ye gelmeğe davet: Bu mektubumuzun vusûlünde eğer adamlarınız için bir mazarrat tevellüd etmeyeceğini ümid eder ve onlar hakkında endişede bulunmaz iseniz Şeyh Ahmed'le birlikte heman yola çıkarak şifâhen mülakat edilmek üzere bilâ-te'hîr nezdime geliniz. Bu mektupla muhabereden daha eslemdir...

Ahaggarlara tehdit: Ahaggarların fezâyihini devam etmemelidir. Biz hâl ve mevkiî ıslâha sarf-ı mesâî ettiğimiz hâlde onlar tahrikât ve iğtişâsâta devam ediyorlar. İnşallah netice hayırlı olur.

Kurenâ-yı Hazret-i Hilâfet-penâhî'den atûfetli Fâik Beyefendi Hazretleri'yle Dâhiliye ve Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celileleri'ne takdim olunan ma'rûzât sûreti.

Bingazi Sancağı dâhilinde ve hudûd-ı Mısriye ve Sûdâniye'de vâki Cağbûb Zâviyesi'nde mukim olduğu hâlde ahîren Kufra'ya ve Garû mevkiilerine azimetle orada ikâmet eden ve oradan mevâki-i ma'lûmeye adam irsâliyle birer dergâh inşâ ettirmekte ve gittikçe içeri taraflara takarrub etmekte bulunan Şeyh Seyyid el-Mehdî'nin Vadây mevkiine gönderdiği Şeyh Muhammed es-Sünnî tarafından tanzim ve neşr olunan ve nüsah-ı müteaddidesi her tarafa dağılan manzûmenin bir nüshası sâye-i seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî'de ittihâz kılınan tedâbir ve esâlib-i hakîmâne üzerine elde edilmekle ve mündericâtı zât-ı kudsiyet-simât-ı Hazret-i Hilâfet-penâhî ve Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'd-devâmları aleyhinde görülmekle istinsâh edilen bir sûreti Bâbiâli cânib-i sâmisine arz u takdim olunmak üzere Bingazi Sancağı Mutasarrıflığı'na gönderilmiş olduğu gibi geçende vuku-i vefâtı işâa kılınan Şeyh-i müşârun ileyhin birâder-zâdesi ve halifesi olup el-yevm merkez-i kazâ hududunda vâki Kufra nâm mevkiide mukim bulunan Seyyid Ahmed eş-Şerîf tarafından "Rihlet" nâmıyla tanzim ve neşr olunup dağıtılan yüz doksan sekiz sahifelik risâlenin mündericât-ı muzırmasına mebni onun da bir nüshası ber-takrîb elde edilip başkaca bâ-tahrîrât-ı mahsusa mutasarrıflık-ı müşârun ileyhe gönderilmiş idi. Manzûme ve risâle-i merkûmenin mündericâtına ve ol bâbda icrâ olunan teccüsât ve tahkîkât-ı hafiyeye nazaran bu neşriyât ve harekâttan maksad-ı aslî hilâfet-i celîle ve muazzama-i İslâmiye'yi i'lân ile kendisine bâat ettirmek ve ahâlî-i müslimeyi ayaklandırıp Mısır ve Şam ve sâir bilâd-ı şarkıyeye ve buralarıyla Tunus ve Cezayir taraflarına tecâvüz eylemek olduğu ve bu efkâr-ı fâsidin de buranın umum ahalisinin kalplerine yerleştiği gibi herkes vakt-i zuhuru dakika-be-dakîka terakkub ve intizâr etmekte bulunduğu ve Bingazi sevâhiliyle Mısır tarafından külliyetli esliha ve mühimmât-ı harbiye ve sancaklar idhâliyle çöl tarikiyle oraya îsâl olunageldiği ve hatta daha geçenlerde taraf-ı çâkerîden bir hayli esliha ve mühimmât ve âlât-ı harbiye zabt ve müsâdere olunarak bâ-senedât cihet-i askeriyyeye teslim kılındığı gibi Bingazi urbânı beyinde de el-yevm seksen binden ziyade martın ve gıra tüfengi mevcut olduğu başkaca icrâ olunan tahkîkâttan anlaşılmiş ve bu tasavvurât ve teşebbüsât-ı ihtilâliye ve istilâiyenin bi'l-âhire ne mertebe bâis-i şûriş olacağı ednâ mülâhaza ile ma'lûm-ı âlî buyrulacağından tafsiline hâcet görülememiştir. Sâye-i seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî'de memur buyrulduğum Uclâ Calû Kazası, Mısır ve Siyahistan hududunda ve Sahrâ-yı Kebîr'de vâki olup merkez-i livaya on dört on beş gün bu'd-i mesâfesi olduğu ve ehemmiyet ve nezâket-i mevkiyesi müstagnî-i arz u iş'âr bulunduğu hâlde mutasarrıf-ı livâ saâdetli Tâhir Paşa hazretlerinin her işte olduğu misillü bu mühim ve mu'tenâ-bih hususlara dahi nazar-ı bî-kaydî ile bakmakta bulunduğu meydanda olup ez-ân-cümle geçende Kânim mevkiinde Fransa'nın kuvve-i seferiyesiyle ne yolda muharebe vuku bulduğuna ve kazâmız ahalisinden ve Şeyh-i müşârun ileyhin adamlarından olup orada bulunanlardan ve Tevârik urbânından külliyetli telefât vuku bulduğunu ve bunun üzerine Şeyh-i mûmâ ileyh tarafından oraya kuvve-i imdâdiye irsâliyle ve kendilerine ne yolda sancaklar ve esliha i'tâ kılındığına ve Bingazi'ye merbût Züvâye (Zeviye) urbânından külliyetli kesânın oraya gittiğine ve tafsilat ve izahat-ı sâiresine ve oraya gitmek arzusunda bulunacaklara ne yolda muamele olunmak icab edeceği istifsarına dâir kazâ heyet-i tabîyesi tarafından bi't-tanzîm mutasarrıf-ı müşârunileyhe gönderilen mazbataya aslâ ehemmiyet verilmeyip ol bâbda alınan cevâbnâmede bi'l-akis işin bizim cihet kabâiline şümulü olmadığı ve ziyaret ve ticâret makâsıdı hâricinde oraya gitmek arzusunda bulunan varsa ba'dehü îcâbına bakılmak üzere keyfiyetin iş'ârı beyan ve izbâr olunup hâlbuki oraya gidenlerin cümlesi kimi ziyaret kimi de ticaret vesilesiyle gidip oraya vusullerinde işe iştirâk etmekte oldukları meydanda olarak mezkûr mazbatada mutasarrıflığa muvazzahan bildirildiği vechle cihet-i mezkûreye gidip de muharebeye dâhil olanların içinde Cedâbiye Nahiyesi'ne merbut Züvâye urbânından ve nefsi-i Calû ahalisinden pek çok kesân bulunup

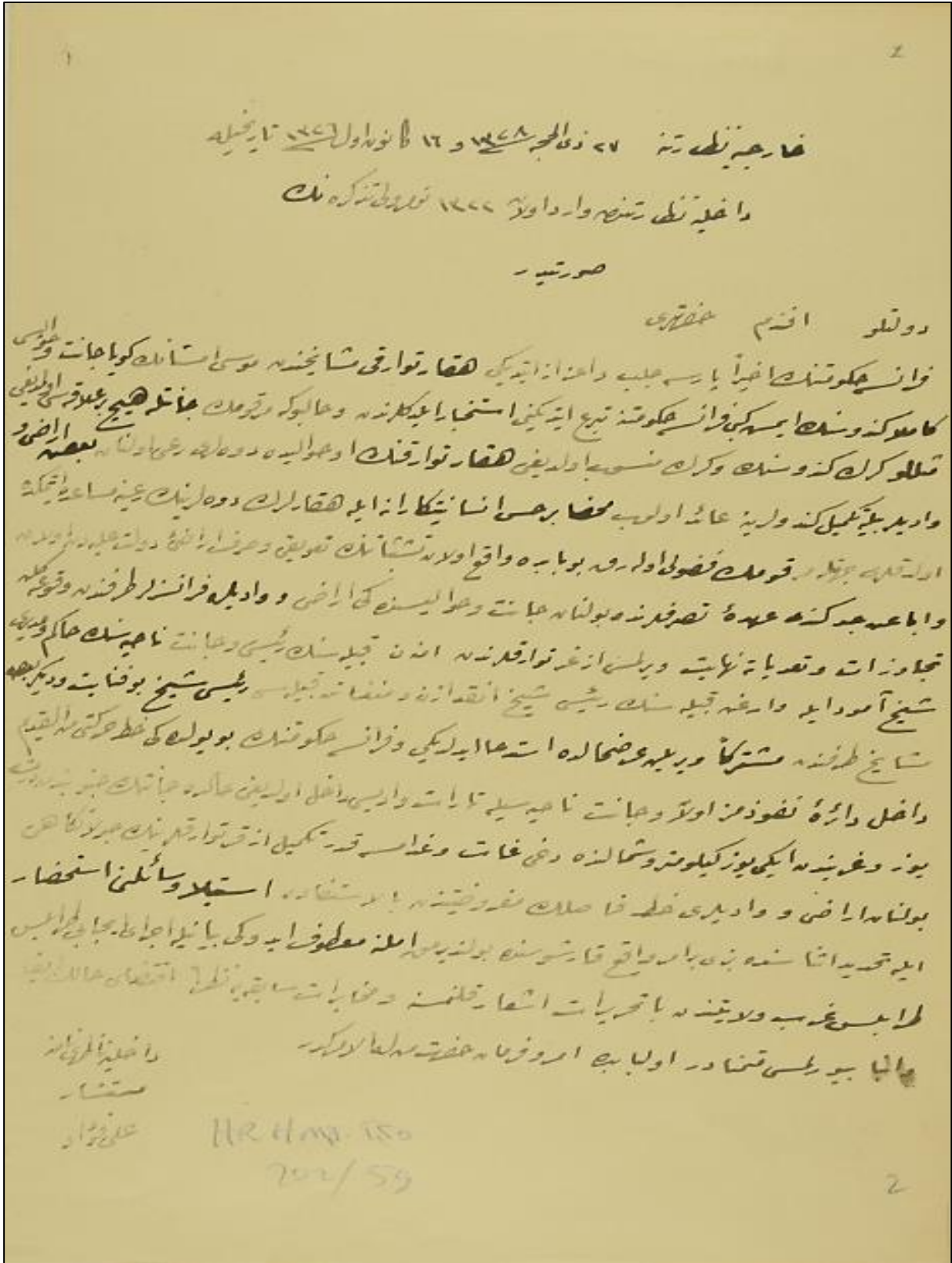
Tevârik ve sâir urbândan katl olunan bir hayli kesândan mâadâ yalnız mezkûr Züvâye ve Uclâ Calû ahâlisinden olmak üzere ikinci muharebede doksan beş kişi katl ve itlâf kılındığı ve tebaa-i sâdika-i şâhânedan olmak üzere bilcümle telefâtın bin beş yüzden efzûn bulunduğunun muhakkak olduğu gibi mütehasıl olmakta olan ihbârât ve ma'lûmâta göre oralarca fenâlığın gittikçe tevessü' eylemekte bulunduğu ve Tevârik ve sâir urbândan cem' eyledikleri yirmi bini mütecâviz urbân-ı bedeviye Kufra'nın ilerisinde vâki Ayn Galakka, Garû ve Yene (?) nâm mahallerde el-yevm mevcûd ve emre muntazır buldukları gibi umûm zâviyelerin şeyhleriyle ileri gelenleri Kufra'ya gittikleri istihbâr kılınmıştır. Kulları gerçi akvâm-ı Arab'ın eşrâf ve hânedânından ma'dûd bulunmuş isem de öteden beri âbâ ve ecdâdımla kullarımın nâil olduğumuz bunca eltâf ve a'tâf-ı mâ-lâ-nihâye-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhî'ye karşı bu ahvâl üzerine sükût ile vakit geçirmek küfrân-ı ni'met demek olup hiffet-i sadâkat ve ubudiyet-i memlûkâneme külliyyen münâfî ve mübâyin olduğuna ve işin derkâr olan ehemmiyet-i fevka'l-âdesine mebni suret-i hâlin muhtasaran hâkpây-i âlî-i âsafânelerine arz u ifâdesine müsâraat ve çünkü mutasarrıf-ı livâ müşârunileyh Tahir Paşa hazretlerinin delâlet ve vesâtatiyle bu havâlîde hukûk-ı mukaddese-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhîye karşı icrâ olunan ve olunmakta bulunan harekât-ı nâbecâyâ dâir olan müteaddid feryâd-nâmelerimle derdest ve bâ-sened cihet-i askeriyyeye teslim eylediğim esliha ve mühimmât-ı harbiye fikrinde merkûz olan ihâle muvafık düşmediği için aslâ ehemmiyet vermemekte olduğu gibi bidâyet-i memuriyet-i çâkerânemde irâde-i seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhîye rağmen hakkımda icrâ eylediği muâmelât-ı gaddârâne misillü şimdi de bu kıtada ahâlinin hâdimi olmak üzere aşiret mektebinden muhrec Bingazili Ömer Mansûr Kahya Efendi nâm hadîsü's-sinn bir çocuğun hod-be-hod yerime tayinine kıyâm eylediği istihbâr olunmuş ve ber-vech-i ma'rûz ahass-ı âmâlîm atebe-i mukaddese ve muazzama-i Hilâfet-penâhîye arz-ı sadâkat ve ubudiyet etmekten ibâret bulunmuş olduğundan ol bâbda evvel ve âhir icrâ olunan tecessüsât ve tahkîkât ile mutasarrıflıkla vâki olan muhâberât hakkında îzâhât ve tafsîlât-ı lâzîme verilmek ve yedimde mahfuz bulunan evrâk ile mezkûr risâle ve manzumeleri bizzât arz u takdim eylemek üzere Derbâr-ı şevket-karâra aldırılmaklığım hakkında irâde-i seniyye-i hazret-i Hilâfet-penâh-ı a'zamînin istihsâl buyrulması hususuna müsâade-i ihsân-âde-i Cenâb-ı Âsafâneleri erzân ve şâyân buyrulmak istirhâmı ma'razında ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 28 Haziran sene [1]320

Uclâ Calû Kazası Kaymakamı
Bende
Beşîr

EK-10:

BOA, **HR.HMŞ.İŞO**, 202/59,16 Kanûnievvel 1326 (29 Aralık 1910).

[Haggar Tevârik meşâyihından Musa (ag) Amastan'ın Cânet ve havalisini Fransa idaresine terk ettiğine dâirdir.]

Hâriciye Nezâreti'ne 27 Zilhicce sene 1328 ve 16 Kanûnievvel sene 1326 tarihiyle Dâhiliye Nezâreti'nden vârid olan 1322 numaralı tezkirenin sûretidir.

Devletlü Efendim Hazretleri,

Fransa Hükûmeti'nin ahîren Paris'e celb ve i'zâz ettiği Haggar Tevârikî meşâyihından Musa Amastân'ın güya Cânet ve havâlsî kâmilen kendisinin imiş gibi Fransa Hükûmeti'ne teberru' ettiğini istihbâr eylediklerinden ve halbuki merkûmun Canet'le hiçbir alakası olmadığı misillü gerek kendisinin ve gerek mensûb olduğu Haggar Tevârikînin o havâlîde develeri ra'y olunan bazı arazi ve vadiler bile tekmi'l kendileri âid olup mahzâ bir hiss-i insâniyet-kârâne ile Haggarların develerinin ra'yine müsâade etmekte oldukları cihetle merkûmun fuzûlî olarak bu bâbda vâki olan teşebbüsâtının ta'vîkı ve sırf arazi-i Devlet-i Aliyye'den olan ve ebân-an-ceddin kendi uhde-i tasarruflarında bulunan Cânet ve havalisindeki arazi ve vadiler Fransızlar tarafından vukua gelen tecâvüzât ve taaddiyâta nihayet verilmesi Ezgar Tevârikîlerinden Emnen kabilesinin reisi ve Cânet nahiyesinin hâkim ve müdürî Şeyh Amûd ile Vrağın kabilesinin Reisi Şeyh İngadâzen ve Mingasatin Kabilesi Reisi Şeyh Bû Fenâyet ve diğer bazı meşâyih tarafından müştereken verilen arz-ı hâlde istid'â edildiği ve Fransa Hükûmeti'nin bu yoldaki hatt-ı hareketi mine'l-kadîm dâhil-i dâire-i nüfuzumuz olan ve Cânet nahiyesiyle Tarat vadisi dâhil olduğu hâlde Cânet'in cenubundan dört yüz ve garbindan iki yüz kilometre şimalinde dahi Gat ve Gadamis'e kadar tekmi'l Ezgar Tevârikîlerinin cevelangâhı bulunan arazi ve vadileri hatt-ı fâsılın mefrûziyetinden bi'l-istifâde istilâ vesâilini istihzâr ile tahdîd esnâsında bizi bir emr-i vâki karşısında bulundurmamak emeline ma'tûf idüğü beyanıyla icrâ-yı îcâbı Trablusgarb Vilayeti'nden bâ-tahrîrât iş'âr kılınmasına ve muhâberât-ı sâbıkaya nazaran iktizâ-yı hâlin îfâ ve inbâ buyrulması mütemennâdır. Ol bâbda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Dâhiliye Nâzırı Nâmına

Müsteşâr Ali Fuâd

Umûm Erkân-ı Harbiye Dâiresi İkinci Şu'besi

Hülâsa-i meâli:

Tibesti kıtası üzerinde
hukûk-u Osmâniyye'nin
muhâfazası hakkında.

Prusya Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne müdâvim Ali Nûri Bey'in Berlin Ateşemiliterliği'nden mevrûd 30 Kanûnievvel sene 1910 tarih ve 11 numaralı varakası sûretidir.

Gazetelerde okunduğuna göre Avusturya tebaasından seyyah Mösyö Arlbauer, Mülâzım-ı Evvel Von Kraft'ın refakatiyle Tibesti mıntıkasının keşfine gidecek imiş. Tibesti kıtası ise Trablusgarb Vilâyeti'nin cenûbunda bulunduğu için hukuk-i düvel tabirince vilâyet-i mezkûrun hinterlandı oluyor. Binaenaleyh Devlet-i Osmâniye'nin hakkı âşikârdır.

[Bu kısımda ilgili belgede görüldüğü üzere elle çizilmiş bir harita mevcuttur.]

Tibesti kıtası Trablusgarb ile Dârfûr ve Vaday arasında bulunuyor. Trablusgarb ise Vaday ve Dârfûr kıtalarının kapısı bulunuyor. Filhakika Mısır ve Cezâyir şimendiferleri kervanları kendi taraflarına celb ediyorlar ise de ileride Fizan'a şimendifer yapılacak olunur ise kervanları Trablus tarikini denize yakınlığı hasebiyle tercih edecekler.

Şimdiden kervan yolunun boyunda güzel kapılar açtırılacak olunursa kervanlarına kısm-ı a'zamı Trablus'a celb edilmiş olunur ve Trablusgarb'ın eski ma'mûriyeti tekrar te'sîs edilmiş olunur.

Bundan başka Tibesti silsilesi (Çad - Bilma - Murzuk) yoluna hâkimdir. İki dağ silsilesi arasında koca bir nehir akıyor ve civarı gayet münbit imiş. Nüfus ancak on iki bini bulup reisleri de biraz para ile elde etmek mümkündür.

İngilizlerin arzusuna rağmen Hükûmet-i Seniyye Kufra vadisine bir kaymakam tayin etti. Tabiidir ki Tibesti'yi kendi hâline bırakmağa gelmez. Çünkü Fransızlar oralarına çoktan göz diktiler. Vakit kaybetmeye gelmez. Zira Tibesti'nin cenûbunda kâin Borku Emâreti'ni Fransızlar bir müddet işgal etmişler idi. Geçen sene Fransız asâkiri katl-i âm olmuş ise de orasını tekrar taht-ı işgâle almağa karar vermişler ve “kan döktük” diye Borku üzerindeki hakkımız sarîhdir diyorlar. Fransızların Vaday'a gidecek olurlar ise İngilizler buna mani olmayacaklarını bâ-mukâvele te'mîn ettiler.

Mûmâ ileyh seyyâhın İngiliz ve yahut Fransız â'mâline hizmet edeceği akla yakındır. Selâfîn Paşa Avusturyalı olduğu hâlde bugün Sudan kıtasında can ve ciğeri ile İngilizlere hizmet ediyor ve İngiliz Hükûmeti kendisine mükâfaten Sir unvanını tevcih etmiştir.

Şimdi hükûmet-i mûmâ ileyhın Tibesti'ye dühûlünü ya men' etmeli yahut her muâvenette bulunup yanına adam terfîk ederek işbu mühim teşebbüse bir Osmanlı rengi verilmeli. Fıkr-i âcizânemce şu ikinci suret devletin menâfine daha elverişlidir. Zira Sudan tarikini intihâb edeceği muhtemeldir ve öyle ise men'-i duhûlü kâbil olamayacak. Hem de yardım eder isek medeniyete ve ilm-i coğrafîye hizmet etmiş bulunacağız. İngiliz ve Fransız müstemlekâtının kısm-ı a'zamı medeniyet ve insaniyet nâmına te'sîs olunmamış mı?

Fizan Teşkilât-ı Askeriyesi

Afrika çöllerinde Anadolu ve Rumeli efrâdını kullanacağımıza Fransız, İngiliz ve Alman müstemlekâtında olduğu gibi küçük zâbitlikten yetişmiş Osmanlı zâbitânın taht-ı kumandasında zenci efrâdı kullanalım. Tevârîğlardan seyyar jandarma kollarını tertip eder isek memleketin asayişini az zahmetle te'min etmiş olacağız.

Bâbîâlî
Nezâret-i Hâriciye
Umûr-i Siyâsiye Müdüriyet-i Umûmiyesi
Devâir ve Vilâyât Kalemî
Adet: 385

Hülâsa:
Trablusgarb'da Târât ve Tehâmelet vâdileri
havâli-i cenûbiyenin tahdidî keyfiyeti

Bihî

Huzûr-i Sâmi-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye

Ma'rûz-i çâker-i kemîneleridir ki,

Gât'ın dört günlük garb-i şimâlîsindeki "Tarat" vâdisine gelen Fransız askeri ile Tevâriklarının ora ahâlisinin develerini alıp götürdükleri ve bu hal ahalice mûcib-i heyecân olmakla Gat Hükümeti tarafından vâdi-i mezkûra yirmi neferlik bir müfreze ve bir mikdar esliha gönderildiği Trablusgarb Vilayeti'nin iş'ârına atfen Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'nden bildirilmesiyle sebk eden vesâyâyâ cevaben Paris Sefâret-i Seniyyesi'nden alınan tahrîrâta melfûf Fransa Hariciye Nezâret-i takririnde: alınan develer esasen mesrûk olduğundan bunun sırf bir istirdât muamelesinden ibaret olduğu ifade edildikten sonra bî- taraf mıntika dâhilinde bulunduğu gayr-i kâbil-i i'tirâz olan "Tarat" vâdisi asâkir-i Osmaniye tarafından işgâl olduğundan bahisle protesto edilmiştir. Bin dokuz yüz altı senesinde "Cânet" ve ahiren akd olunan tahdîd mukavelesinden evvel şimalden Gadamis'e kadar münâzaun-fih bazı nikât bî- taraf addedilmiş ve Gadamis'in cenûbunda "Hâdi'l-Mevlâ" Kuyusu gibi bazı yerlerin dahi cihet-i âidiyeti tarafeynce nizâ'dan vâreste kalacak surette tasdik olununcaya değin müsâdemâta meydan verilmemek hususunda Trablusgarb Vilayeti'ne tebligat ifa kılınmış ise de "Tarat"ın bî- taraf tanınmadığı ve vâdi-i mezkûr ile şubâtının Cânet'ten ma'dûd olamayacağı meczûm olmakla beraber vilâyetin de ilim ve tahkikine müracaat edilmek üzere sebk eden iş'âr-ı âcizâneme mebnî olunan istifade Trablusgarb Vilayeti'nden alınan tahrirat-ı cevâbiyede mebsût ma'lûmât-ı mahalliye mütâlaât-ı ânife-i âcizânemi te'yîd etmekte olduğu gibi "Tarat" vâdisi mine'l-kadîm Gat ahâlisinin mezraa ve mer'âsı olduğu ve Cânet ile hiçbir münasebeti bulunmadığı ve el-yevm bu vâdide bir zabıt kumandasında küçük bir müfreze-i askeriyemiz bulunduğu tahakkuk eylemektedir. "Tarat"ın bî- taraf addedilmesi Fransızların sahâbet iddialarını takviye edebileceği cihetle vâdi-i mebhûsun-anhda bulunan kuvve-i askeriyenin idâmesi elzemdir. Diğer taraftan "Tarat" vâdisinin hâl-i bî- tarafisini Fransa Hariciye Nezâret-i bi'l-iddiâ protesto etmiş ve bu cihetin Fransa Sefâret-i nce de te'yîd edilmiş olması hukuk-u Osmâniye'nin muhafazasını te'mînen tebliğât ifasını zaruri kılmış olduğundan öteden beri Gat ahâlisinin mezraa ve mer'âsı olan ve Gat'a mülhak bulunan "Tarat"ın Cânet ile hiçbir münasebeti olmayıp kendi arazimiz dahilinde bulunduğu ve bî- taraf mıntikadan olmadığı ve bu vâdinin Trablusgarb'a âidiyetine şimdiye kadar i'tirâz olunmamış idiği beyanıyla vâdi-i mezkûrun bî- taraf olduğu hakkındaki iddianın reddi ve bütün üzerindeki hakk-ı tasarrufumuzun isbâtı ve Gat kazası

müştemilâtından olup Fransızlar tarafından tecavüz edildiği Trablusgarb Vilâyeti'nden bildirilen “Tehâmelet” vadisine gelince burası dahi arazi-i Osmâniye'den ma'dûd ve burasının Fransızlar tarafından işgâli bi'n-nisbe yeni olduğundan orada bulunan Fransız müfreze-i askeriyesinin geri alınması ve Trablusgarb-Tunus hududunun esnâ-yı tahdidinde yapıldığı gibi tahdid komisyonu mukâvele tanzim edinceye kadar yeni tecavüzâtta tevakkî etmeleri zımnında Afrika'daki Fransa memurlarına evâmîr-i kat'îye verdirilmesi Paris Sefâret-i seniyyesi'ne tavsiye olunmuştur. Trablusgarb ile Cezair Sahrâ-yı Kebîr ve Sudan'ın tahdidi hakkındaki teklif Meclis-i Vükelâca muvakka' tezkire konularak kabul edildiğinde şimal hudûdunun tahdidine karar verildiği zaman vâki olduğu gibi havâlî-i cenûbiye hakkında dahi bir hudut mukavelesi vücuda gelinceye değin tarafeynin buldukları yerlerde kalması lâzım gelirse de tahdid teklifinin Hükûmet-i Seniyyece tasvîb edildiğine dâir 30 Kânûnievvel sene 326 tarihli ve bin yüz on yedi numaralı tezkire-i sâmiye-i fahîmânelerinde bu cihet meskûtun-anh kalmıştır. Binâberîn Osmanlı murahhaslarının esâmîsi Fransa Sefâret ve Hükûmetine tebliğ kılınmazdan evvel Meclis-i Vükelâ'da bu cihetin âcilen muvakka' tezkire vaz'ıyla kabulü takdirinde Fransa Hükûmeti'ne mücebince tebliğât ifası ve mine'l-kadîm Gat ahâlisinin mezraa ve mer'âsı olan “Tarat” hakkındaki iddialarının da muhtelit komisyonda tedkîki ve şayet oralarda bir hâdis vukua gelirse mes'ûliyeti Fransa memurlarına râci olacağını beyanı îcâb edeceğinden Meclis-i âlî-i Vükelâca bu bâbda bir karar ittihazıyla taraf-ı âcizâneme emr u tebliği vâbeste-i müsâade-i aliyye-i Sadâret-penâhîleridir. Nezâret-i müşârun ileyhâya da iş'âr-ı keyfiyet olunmuştur. Emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. 8 Cumâde'l-âhire sene [1]329 / 24 Mayıs sene [1]327

Hâriciye Nâzırı Nâmına

Müsteşar

Bihî

Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan mevrûd 10 Mart sene 327 tarihli ve üç numaralı tahrîrâtın sûretidir.

Borku ve Ennedi kıtalarındaki Senûsîler, merkezi Ayn Galakka olmak üzere bir hükûmet-i müstakille teşkîl ettiler. Sidi Mehdi nâmına Ayn Galakka, Don, Barday, Gûrû (Garû), Vâcânka-i Kebîr, Vâcânka-i Sağîr'de birer zâviye binâ etmişlerdir. Bunlarda kuvve-i icrâiye Vadây, Bagirmi, Mesâlit, Nama vesâir kıtaât sultanları taraflarından Sidi Mehdi nâmına ihdâ olunan abdlere îfâ olunur. Bunlar da asker nâmı verilip buldukları zâviyelerde hem hırâset ve hem de askerlikle muhâfızdırlar. Ruhâniyet nâmı tahtında teşekkül eden bu cemiyetin en sâdık tebaası kabâilinden Züvâye (Zeviye), Tevârik, Meğâribe kabîleleridir ki bu ikinci kısım seyyâr kuvvetlerini teşkîl eder. Gazve, gârât ve ahaliye tagallüb bunlar vâsıtasıyla. Sidi Mehdi nâmına olan deve, ağnâm bunlar taraflarından ra'y olunur. Rûesâ-yı meşâyih taraflarından olan hedâyâ ve hâsîlât-ı vakfiye yine bunlar tarafından Kufra'ya taşınır. Hususî ticaretleri olmakla beraber vakıf olan ağnâm ile de idâre-i taayyüş ederler. Gerek bunlar ve gerek muvazzaf asker makâmında olan abdlere vâsıtasıyla buldukları kıta ahali ve kabâilin bütün hububat ve hurmalarından vergi alınır. Bunlar ile ihvân nâmını taşıyan zâviye mütevellîleri askerler taayyüş eder. Ve Kufra'yı beslerler. Ahali ve kabâil beyenlerinde tahaddüs eden kavga ve nizâ' zâviye şeyhleri vasıtasıyla fasl olunur. Bunlardan başka hariçten hicret eden fukarâlar vâridât-ı mezkûre ile idâre ediliyorlar ve teslîh edilerek yine ihvân nâmıyla istihdâm ediliyorlar - yahut asker - abdlere muhâfiz-ı evkâf olarak zâviyelerde sâbit ve hırâsetle meşguldürler. Kabâil. Ahâlî, ihvân taraflarından Fransız taht-ı idârelerinde bulunan kabâil ve ahali üzerlerine îkâ edilen gazvelerde ihvânın mağsûbâtı zâviyeye âid olduğu zekâtlar da yine zâviyelere âiddir.

Züvâye, Tevârik, Meğâribe kabîleleri din nâmına herkesi gazveye teşvik etmek ile mükelleftirler. Muvâfakat etmeyenleri nasrâniyetle ithâm ederek üzerlerine gazveyi vâcib addederler. Saf ve cahil ahali onlara ittibâ ettiklerinden herkese tagallüb etmektedirler. Gayr-i ma'kûl teklîfâtlarıyla mutazarrır olan kabâil Fransızlar tarafına kısmen geçmiş ve kısmen geçmekte bulunmuşlardır. Bâ-husûs esliha ve cebehâneleri de sâirlerden bol olduğundan bu cihet gâlibiyetlerine takviyet vermektedir. Vadây kabâilinden el-yevm bî-taraf kalıp Fransızlara iltica etmek üzere olan yalnız (Kafâzzâ)lardır. Beyne'n-nâs sene-i hicriye üç yüz otuz, otuz bir tarihlerinde Sidi Mehdi'nin çıkacağına dair rivayet cereyan etmekte ve menba-i zuhûru Kufra olduğu şüphesiz ise de kimden sudûr ettiği ma'lûm değildir. İşte Sahra'daki Senûsîler'de cârî olan ahvâl ve i'tikâd ber-vech-i ma'rûzdur.

EK-14:

BOA, BEO, 3924/294229, 10 Mart 1327 (23 Mart 1911).

[Tibu-Reşade Kaymakamlığı'ndan Ecânika (Vâcânka) mevkii ile ilgili Trablusgarb Vilâyeti'ne gönderilen tahrirât suretidir.]

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين

تبرستانه قانقاعنه مورود ۱۰۱ مارته تا ریخ و دره فرورون
تحریرات صورتیله

واجبا قانقاعنه ایله زاویه وارد . بری سرق واجبا قانقاعنه کبیر . دیری غری واجبا قانقاعنه حقیق . بیزنده کاماخه ایک ساعته قدر در . هر ایله موقعه
خورما کجا بر حانت موجود در . واجبا قانقاعنه بکوره رشده بیه الناس اور دالی نایله می خریدده دیمر . دووی دی کورسیر موقعه واسه بر
وادیه کتند مقارده ملونه رنگه قیا طوزی موجود در . بوتونه وادی ایله داخوره اخیسنگ جریته غریبه سنده مسکونه الهام بوموقعا طوزید اداره
اولونور . اوراره قدر جماعت اولاد راشد ، قانقاعنه زوعادا قبانله دوه لرله نقل اولورده صانیله . حوانله جریته غریبه سنله پشلی طوزی منبیه
قاور اولینه کج جریته رشقی سنله ده اورده لله واجبا قانقاعنه قرمز طوزیدیر . قبانله نقل ایله کلری طوزی عملدنده حوبان دوه وساره ایله مبادله
ایله کلری کجا بیا ره ایله ده صاندر . اوراره جمیل یخ حروریه نیک الله قیتملیله برده همی طوزیک قیتم وطل اولورده یکری . یالور . او هولیده بولورده
طوزی تجاریته مشغول وکدی خزانه کج تا اتمک اوزره قنایه واصل اولورده اورده عریبان مساجیک روایتله نظر او محمد نه سوی یکری به عملی مختار اخرجان
واقع اول بیله کج قرانلر موضو شکوره کجه سنه مفرده اقامه ایتمک یتم بولورده قاری حاله عوانله نه خلا قانقاعنه کج اورارده کج قبانله منقصب اولورده
تا خلا ندیه سبیا اولورده . بوننده باشق بوزخوده بیاهه طوزی واردده رعیت بولورده بجا افتال ، حماده اولاد راشد ، قانقاعنه زوعادا
قبانله ده دوه لرینه نظرونه بیدر مکه جیور درلر . دوه لرله نظرونه نیایه مازلر . اونک ده یلان منبیه بوزخونک جنوبی دونه موقعه در .
بویله کج قرانلرک نه بیاهه ونده نفوذ لرلی وارد . حکومت قرطیب معلوم حراجهت ایتمه یاکن فعلیانه نظر اختیار دارده بولورده بوزخونک
بمفرده عسکریه قانقاعنه موافقه ایله جک اولورده قرانلر اولورده بوزخونک حراجهت ایتمه یاکن فعلیانه نظر اختیار دارده بولورده بوزخونک
منابعه الیه روح ایله اداره اولورده خزینه عله بار اولورده بوزخونک حراجهت ایتمه یاکن فعلیانه نظر اختیار دارده بولورده بوزخونک
حورنده جاسوس کونورده حکومت عثمانیه مأمورلریک کجورده کلید طریقی تحقیقه نه خلا قانقاعنه . صول کونورده بوزخونک اولورده ایتمه یاکن فعلیانه
تحقیقه باشلا دیر . اخوانه و قبانله اوزونه حده مدافعه ده قبانله ایله بیه کجری معلوم . نسبتاً کمزورده ضعیف کورورلر چایینه جعفر
اغلب احتمالدر . بولم میانه ویرعامله ایتمه یاکن فعلیانه وقت غیب ایتمه ده ایله سنه ایتمه یاکن فعلیانه کوزده الیه ره مدافعه نقاطه واراضی اشغال
ایتمه یاکن فعلیانه استقبال عثمانیه نقطه نظرندله اهم وارنده .

OSMANLI ARŞIVI
BEO
3924/294229 5

BEO.003924.294229.005

Bihî

Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan mevrûd 10 Mart sene 327 tarih ve dört numaralı tahrîrât sûretidir.

Vâcânka mevkiinde iki zâviye vardır. Biri şarkî Vâcânka-i Kebîr, diğeri garbî Vâcânka-i Sağîr. Beynlerindeki mesâfe iki saat kadardır. Her iki mevkiide hurma eşcârıyla hırâset mevcûddur. Vâcânka-i Kebîr'in bir gün şarkında beyne'n-nâs Urdelli nâmıyla müsemmâ haritada Dimi-Dovmi diye gösterilen mevkiide vâsi bir vâdide kesretli mikdârda mülevven renkte kaya tuzu mevcûddur. Bütün Vaday ile Dârfûr arazisinin cihet-i garbiyesinde meskûn ahali bu mevkiin tuzuyla idâre olunurlar. Oralara kadar Mehâmid, Evlâd-ı Râşid, Tegâzzâ, Zugâvâ kabâili develeriyle nakl olunarak satılır. Sahra'nın cihet-i garbiyesinin başlıca tuz menbaı Kavar olduğu gibi cihet-i şarkiyesinin de Urdelli Vâcânka'nın kırmızı tuzudur. Kabâil nakl ettikleri tuzu mahallerinde hubûbât, deve ve sâir ile mübâdele ettikleri gibi para ile de satarlar. Oralarca havâyic-i zarûriyenin en kıymetlisidir. Bir deve hamli tuzun kıymeti vasatî olarak yirmi riyâledir. O havâlîde bulunarak tuz ticaretiyle meşgul ve şimdi Fizan'a hicret etmek üzere kazâya vâsıl olan Urfelle urbânı meşâyihinin rivayetine nazaran o mahalden senevî yirmi bin hamli mütecâviz ihrâcât vâki olabileceği ve Fransızlar mevki-i mezkûra geçen sene müfreze ikâme etmek niyetinde buldukları hâlde gavâilden hâlî kalmadıkları gibi oralardaki kabâilin mutaassıb ve muârizları da teahhur etmelerine sebep olmuştur. Bundan başka Borku'da beyaz tuz varsa da rağbet bulmamıştır. Bahrü'l-Gazel, Mehâmid, Evlâd-ı Râşid, Tegâzzâ, Zugâvâ, kabâili de develerine natrun yedirmeğe mecburdurlar. Develeri natrunsuz yaşayamazlar. Onun da yegâne menbaı Borku'nun cenubunda "Don" mevkiindedir. Bu iki mahalde Fransızların ne bayrak ve ne de nüfuzları vardır. Hükûmetimiz kırtasiye muamelesine mürâcaat etmeden yalnız fiiliyatı nazar-ı i'tibâra alarak bu günlerde yetmişer mevcudlu bir müfreze-i askeriye ikamesine muvâfakat edecek olursa Fransızlar o havâlîde bizimle gâile çıkarmaya cesaret edemeyecekleri - Vaday meşguliyeti sebebiyle - müfrezeler menâbi'den alınacak rüsum ile idâre olunarak hazîne-i millete bâr olmayacak ve fazla vâridât bile te'mîn edecektir. Kânim'deki Fransız zâbitânı Ayn Galakka'ya dâimî surette casus gönderip hükûmet-i Osmâniye memurlarının gelip gelmediklerini tahkîkden hâlî kalmıyorlar. Son günlerde Borku ahvâlini inceden inceye merakla tedkîke başladılar. İhvân ve kabâilin uzun müddet müdâfaada sebât edemeyecekleri ma'lûmdur. Teşebbüsâtımızda zayıf görürlerse çarpışacağımız ağıleb-i ihtimâldir. Buna meydan vermemek için vakit kaybetmeden ilk sene için fedâkârlığı göze aldirarak ma'rûz nikât ve araziye işgâl etmemiz istikbâl-i Osmânî nokta-i nazarından ehemm ve elzemdir.

Bihî

Tibu-Reşâde Kaymakamlığı'ndan mevrûd 10 Mart sene 327 tarihli ve 9 numaralı tahrîrâtın suretidir.

Vilâyet-i celîlenin 15 Teşrînisânî sene 327 tarihli şifreli telgrafla livadan istifsâr ve 27 Teşrînisânî sene 327 tarih ve altmış dört numaralı tahrîrât-ı âlîlerine cevâbtır. Fransızların Vadây'ın merkezi olan Abeşe'ye yerleşmelerine karşı cenûb-i şarkî Mesâlit arazisinde Sultan Tâceddin ile Dûdemere'nin bi'l-ittifâk Fransızlarla muharebe ve mağlûbiyete dûçâr etmişlerdi. Bundan başka Vadây üzerine ufak tefek gazvelerle dâimâ Fransızlar meşgul ediliyorlardı. Gazvelerin men'i için Fransız kuvvetlerini tezyîd ile şarkta Tama arazisinde ve cenûb-i şarkîde (Bi'r-i Tavîl)'de nikât-ı askeriye te'sîs etmişlerdi. Bununla sükûna epeyce vakit kazanmışlar fakat nikât-ı sâireden yine Vadây üzerine gazveler eksik olmamış; Fransızlar Vadây'a girdikleri ilk günlerde Dûdemere firar etmiş ise de bazı muârizlar dolayısıyla yine gâileden kurtulamadılar. Bi'l-âhire (Mesâlit)'te Dûdemere'nin Sultan Tâceddin ile ittifak ve ictimâları Fransızları iyiden iyiye düşündürdü ve hayli fedâkârlıklar ihtiyârına sebebiyet verdirdi. El-ân da vermekte; mağlûbiyetten mağlûbiyete sevk etmektedir. Fransızlar bu muâriz kuvveti son bir darbe-i kat'îye ile mahv edip Vadây'ın işgâl-i kat'îsine nihâyet vermek ve sâir nikât ile uğraşmak fikriyle birçok zamandan beri hâzırlıkta bulundular. Son defâ muharebeye bizzât kumanda etmek üzere (Bagirmi)'de ve (Çad) Gölü sâhilinde Alman müstemlekesi hududuna yakın bir mevkiide yeniden tesis ettikleri Kusseri merkez-i askerisindeki Miralay Moll evveleminde Bahrü'l-Gazel'e azîmet edip elde ettikleri develerle Kânim'den iki top ile zâbitân ve müstemlekât hecin-süvâr askeri alıp Abeşe'ye hareket ve oradan da aldığı kuvvetle üssü'l-harekât ittihâz ettikleri (Bi'r-i Tavîl)'e muvâsalat etti. Vadây'ın Mesâlit ile muvâsalası evvelden beri munkatî' idi. Fransızların kuvvetleri iki kısımdan ibâret olup biri muvazzaf müstemlekât - Sengâl hecin-süvâr asker, diğeri de Dûdemere'nin yerine hâkim nasb ettikleri Asîl'in [Akîd - Serasker] ümerâsı kumandasında Vadây kuvâ-yı millî - muâvinesinden ibâret idi. Abeşe'nin yüz on kilometre şark-ı cenûbisinde (Terci) mevkiinde ikâmet eden Dûdemere ve Tâceddin üzerlerine hücum etmek üzere hazırlanıyorlardı. Bu esnada Vadây kuvâ-yı muâvinesinden biri ordugâhdan firâr ile Dûdemere, Tâceddin'i haberdar etti. Mûmâ ileyhimâ dahî Fransızların yevm-i hareketlerini tahkik etmek üzere Bi'r-i Tavîl etrafına adamlar gönderdi. Miralay dahi Abeşe'nin şarkında Tama, yüz yetmiş kilometre cenubunda Seyla müfreze-i askeriyelerine Terci'de isbât-ı vücûd etmek üzere gün tayin etmişti. Bi'l-âhire hareket etti. Mesâlitlerin haberdar oldukları ma'lûmu olduğundan onları şaşkırtmak üzere başka yol intihâb ve sür'atli hareketle kimselere tesâdüf etmemişler yine yevm-i mev'ûddan evvel Terci'ye vâsıl ve şehri hâlî bulup yağma etti. Bulduğu kimselerden cemâatin kendilerine karşı çıktıklarını öğrenmişti. Dûdemere ve Tâceddin haber alıp avdetle evveleminde meşgul etmek üzere yüz süvârî gönderdiler. Kendileri de onları müteâkib diğerk taraftan hücum ettiler. 6 Zilka'de sene 328'de müsâdeme vukua geldi. Miralay beldede tertîbât almamış olsa gerektir ki hücumu uğrayınca kendilerini toplayamadılar. Hatta çadırı içinde katl

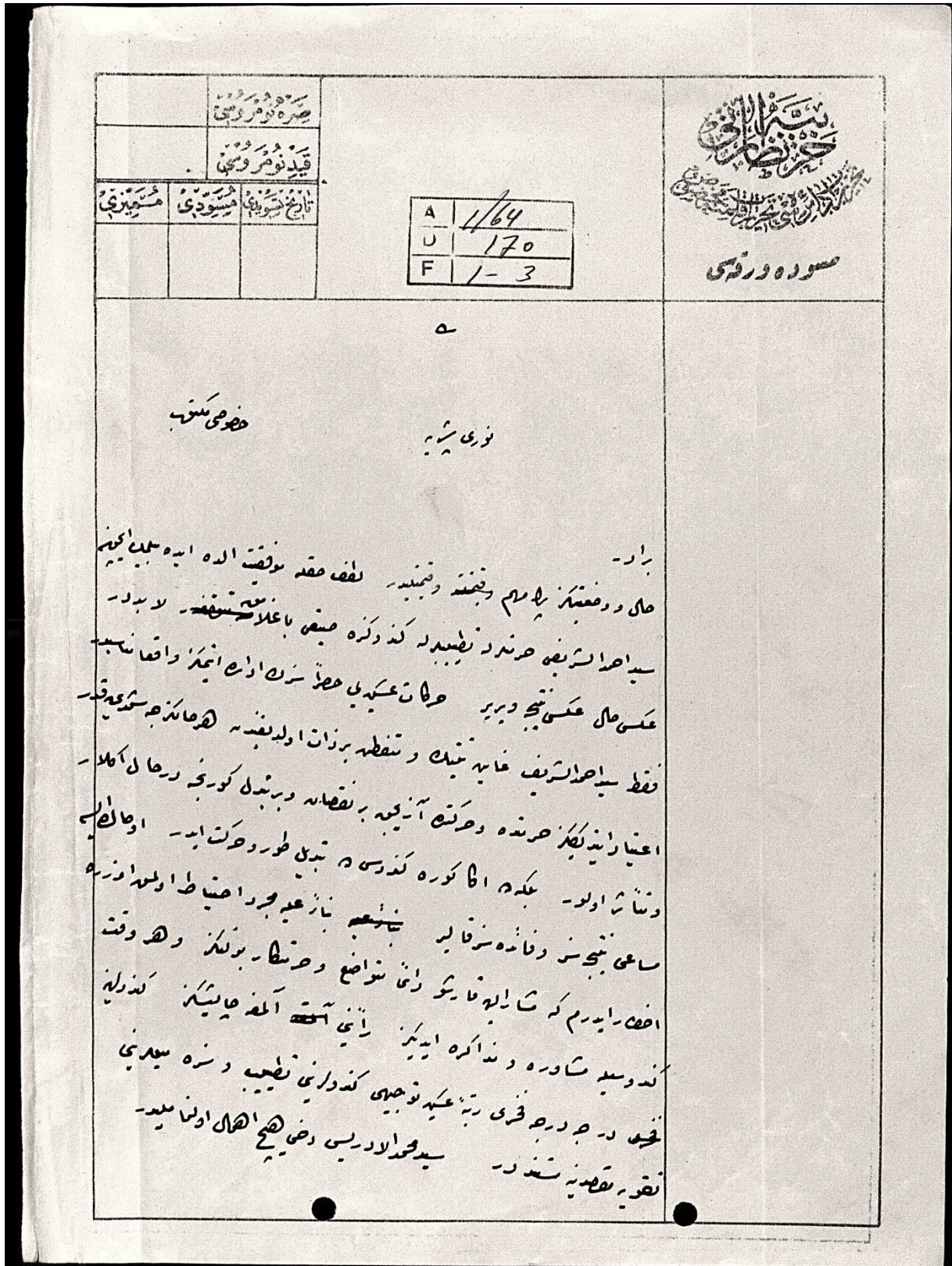
edilmiş; Tâc ve Dûdemere'nin cemâatini ihvân ile Mesâlit halkı teşkil ediyordu. İhvân - urbân evvelden beri müsâdemâta alışmış silâh isti'mâlinde mahirdirler. Mesâlitler ise tüfekten ziyâde harbe, şankar mankar, kılıç kullanmakta mahirdirler. Vadâyılılar ise hiçbir şey görmemişlerdir. Muharebe iki saat kadar devam etti. Evvelemerde ihvân hücum etmiş Mesâlit halkı muhâsara etmişler; Miralay'ın katliyle intizâm büsbütün bozulmuş; dindar ve cesur olan Tâceddin ise maiyyetinin ısrarına rağmen kavgaya dâhil olarak şehîd düştü. Bunun üzerine Dûdemere ve Mesâlitlerin iştirakiyle iki taraf boğaz boğaza geldiler. Dûdemere elinden yaralandı, sahneden ihrâc edilerek muhâfaza edildi. Yarası hafiftir neticede Fransızlar külliye münhezim olarak yalnız bir zâbit Senegâl ve Vadây kuvve-i muâvinesinden yüz kişi ile bir top alarak firar edebilmiş; tabib vesâire dâhil olduğu hâlde Fransızlardan on altı zâbit ile takriben dört yüz Senegâl ve altı yüzü mütecâviz Vadây kuvve-i muâvinesiyile Asîl'in maiyeti ümerasından meşhur Bûselgin ile beraber sekiz kişi Dûdemere ve Tâceddin cemaatinden de dört yüz kişi kadar telefât vâki olmuştur. Esliha ve cebehâne kâmilen Dûdemere eline düştü. Tâceddin'den sonra birader-zâdesi Bahreddin, Reis Sultan tayin olundu. O da Tâceddin derecesinde cesur ve sâbit-kademdir. Tâceddin ihvân mesleğinde idi. Şimdiki hâlde her iki taraf yorgundurlar. Fransızlar yine hâzırlıkta bulunuyorlar. Evvelemerde Asîl'e birçok va'dlerle Vadây'a giden Fransızlar şimdi tazyike başlamışlar. Asîl, vatanına ettiği ihanetten nâdim olmuş ise de umûmun nefret ve lanetini kazandığından nâçâr Fransızlardan ayrılamıyor. Mağlûbiyeti müteâkib maiyeti olan Vadâyılıların birçokları firâren Dûdemere'ye iltihâk etmişlerdir. Dûdemere'nin kuvveti günden güne tezâyüd ediliyor. Fransızlar Vadây kuvâ-yı muâvinesinden mahrum gibidirler. Dûdemere Bahrüddin daha kuvvetlidir. Fakat intizamsız tafsîlât-ı ma'rûza muharebeye bizzât iştirâk eden Sidi Salih'in Sidi Abdullah'a yazdığı mektup meâliyle yine vak'ada hâzır olup Ayn Galakka'ya avdet eden Osman el-Beşşârî ve Abeşe'den avdet eden Fakîh Muhammed'in ifâdelerinden bizzât mesmûm olmağla arz olunur.

EK-16:

ATASE, BDH Kol., Klasör: 1843, Dosya: 170 (68), Fihrist: 1-3.

[Enver Paşa'nın dönemin siyasi ve sosyolojik şartlarını göz önünde bulundurarak, Seyyid Ahmed eş-Şerif ve Seyyid Muhammed el-İdris'e hürmette kusur edilmemesi ve gönüllerinin hoş tutulması noktasında biraderi Yüzbaşı Nuri'ye yazdığı hususî mektubun müsveddесidir.]

Harbiye Nezâreti

Tahrirât Dairesi, Tahrirât-i Kalem-i Mahsûs

Müsvedde Varakası

Bihî

Husûsî Mektûb

Nuri Paşa'ya

Birader,

Hal ve vaziyetiniz pek mühim ve kıymetlidir. Lutf-i Hakk'la muvaffakiyet elde edebilmek için Seyyid Ahmed eş-Şerîf'i hürmetlerle tatyîblerle kendinize sıkı bağlamak lâ büddür. Aksi hâl, aksi netice verir. Harekât-i askeriyeyi hasren sizin idâme etmeniz vâkıan münâsibdir. Fakat Seyyid Ahmed eş-Şerîf, gayet tetik ve mütefattın bir zât olduğundan her hâlinizce şimdiye kadar i'tiyâd ettiğiniz hürmette ve harekette azıcık bir noksan ve bir tebeddül görünce derhâl anlar ve müteessir olur. Belki de ona göre kendisi de tebdîl-i tavr ve hareket eder. O halde ise mesâi neticesiz ve fâidesiz kalır. Binâen aleyh mücerred ihtiyât olmak üzere ihtâr ederim ki müşârun ileyhe karşı daima mütevâzı ve hürmetkâr bulununuz ve her vakit kendisiyle müşâvere ve müzâkere ediniz. Re'yini almağa çalışınız. Kendilerine derece derece fahri rütbe-i askeriye tevcihi, kendilerini tatyîb ve size sa'yelerini takviye makâsıdına müsteniddir. Seyyid Muhammed el-İdrîsî dahi hiç ihmâl olunmamalıdır.

Enver Paşa

EK-17:

ANS, Dakar, "La Mort de Tagama (Agades Sultanı Tegama'nın Ölüm Raporu)", Kısım: 109, Dosya: 11 IG-19-Dakar, 9 Août 1920.

Zinder, le 30 Juillet 1920

Le Médecin Aide-Major de 1ère classe Souchard Mr. Le Lieutenant Colonel Lefebvre Commissaire du Gouvernement Général du Territoire Militaire du Niger chargé de l'enquête sur la mort de l'ex-Sultan Tegama.

L'enquête en cours la mort de l'ex-Sultan Tegama ne me paraissant pas en ce moment en bonne voie, je crois de mon devoir, dans l'intérêt supérieur de la vérité, de porter à votre connaissance les faits suivants, que je n'ai pas divulgués, jusqu'à ce jour, pour des raisons que j'exposerai au cours de cette déclaration.

Le 30 Avril 1920, vers six heures du matin, après avoir constaté, à la prison, que le cadavre de Tegama portait très nettement sur les faces du cou des sillons de strangulations, qu'il avait les yeux exorbités, les régions parotidiennes gonflées, l'extrémité de la langue serrée entre les dents et du liquide spermatique dans l'urètre, je suis revenu, comme je l'ai signalé au cours de mes interrogatoires, au cercle, où j'ai exprimé à M. Le Capitaine Vitali ma conviction déjà très forte que Tegama était mort strangulé.

A ma grande stupéfaction, cet Officier me répondit en substance:

"C'est exact, et c'est moi qui l'ai fait étrangler. J'ai reçu un télégramme très ennuyeux, j'ai voulu en finir avec cette histoire et ai exprimé mon désier à Souma Coulibaly, en lui faisant remarquer que Tegama avait fait beaucoup de mal aux Blancs et aux Tirailleurs et que ce serait justice. Faites maintenant ce que vous voudrez".

En me disant ces paroles, le Capitaine Vitali, dont j'avais remarqué depuis plusieurs jours la dépression morale, avait le visage littéralement décomposé; j'ai lu dans ses yeux l'intention du suicide et j'ai cru que mon devoir de Médecin me commandait d'éviter une telle catastrophe chez un homme pour lequel j'avais eu, jusqu'à ce moment, la plus grande estime. Aussi ai-je répondu en substance:

"Mon Capitaine, je n'ai pas entendu votre aveu; j'ai un rapport legal à faire, il ne sera l'expression que de tout ce que j'aurais vu et constaté, mais il en sera l'expression entière, c'est pour moi un devoir impérieux".

"Je vous remercie, me répondit le Capitaine Vitali, vous n'êtes pas étranger aux motifs qui m'ont poussé dans cette action. Je me suis souvenu, que Tegama était l'assassin de votre émotion en parlant de sa mort qui n'était pas encore vengée".

J'ai continué mon expertise et les nouvelles constatations que j'ai faites sont venues confirmer d'une façon catégorique mes présomptions sur le genre de mort de Tegama.

Mais si j'ai pu acquérir médico-légalement parlant la certitude absolue que Tegama était mort par strangulation, je ne suis pas arrivé à me faire une opinion sur le mécanisme de cette strangulation et c'est ce que j'ai exorimé dans mon rapport, auquel je n'ai pas un seul mot à changer.

Quand vous êtes monte à Agadez, j'avais l'intention de vous dire tout ce que je savais; la dépression morale énorme que M. le Capitaine Vitali a présentée, les jours qui ont précédé votre arrivée, m'ont fait, pour la même raison que précédemment, hésiter à vous parler officiellement.

Je vous ai demandé alors un entretien particulier, comme camarade plus ancien, que vous n'avez pas cru devoir m'accorder. Je voulais vous exposer ce que j'ai écrit plus haut et vous demander conseil.

M. le Capitaine Vitali m'a fait cet aveu dans la Grande Salle du Cercle, où nous étions seuls. Jusqu'à l'arrivée de M. le Capitaine Lagaillarde à Agadez, j'ai gardé le secret; ayant une très grande

confiance et beaucoup d'estime dans cet Officier, je lui ai raconté l'entretien que j'avais eu avec M. le Capitaine Vitali, lui demandant si, à son avis, j'étais dans la voie droite, c'est lui qui me conseilla de vous demander un entretien comme camarade.

Pour compléter cette déclaration, je crois utile vous rendre compte:

1- que dans le courant du mois de mai, M. le Capitaine Vitali a tenu devant MM. les Lieutenants Zeis et Aumoine les propos suivants:

“Rien n'est plus embêtant dans un poste que la T.S.F. et le Medecin”.

2- que M. le Capitaine Vitali a montré, les jours qui ont précédé votre arrivée à Agadez, une grande inquiétude pour savoir, si vous aviez rencontré en route le détachement du sergent Souma Coulibaly, inquiétude qu'ont constaté (sic) MM. le Capitaine Lagaille, les Lieutenants Zeis & Aumoine.

3- que M. le Capitaine Vitali a tenu les propos suivants au Capitaine Lagaille, qui lui racontait qu'à N'Guigmi au passage de Tegama, un Tirailleur lui avait demandé l'autorisation de l'escorter pour le tuer:

“C'était la solution, pourquoi ne l'avez-vous pas laissé faire”.

4- que quelques jours avant votre arrivée à Agadez, M. le Capitaine Vitali m'a dit:

“Le Colonel a l'air bien disposé à mon égard; si les Tirailleurs partent à Zinder, je les ai prévenus, avant leur départ, que je dirais qu'ils ont fait le coup spontanément, qu'on me croira parce que Européen et qu'ils seront seuls condamnés”.

5- que ma mouso, enfin la nommée Azahara de la tribu des Albourdatanes, qui n'est pas au courant de l'affaire de Tegama, a entendu dans la nuit du 29 au 30 Avril trois rales provenant la porte de ceux disciplinaires, alors qu'elle était couchée devant la porte de ma case. Cette mouso est à l'heure actuelle aux environs de Zinder et peut être convoquée.

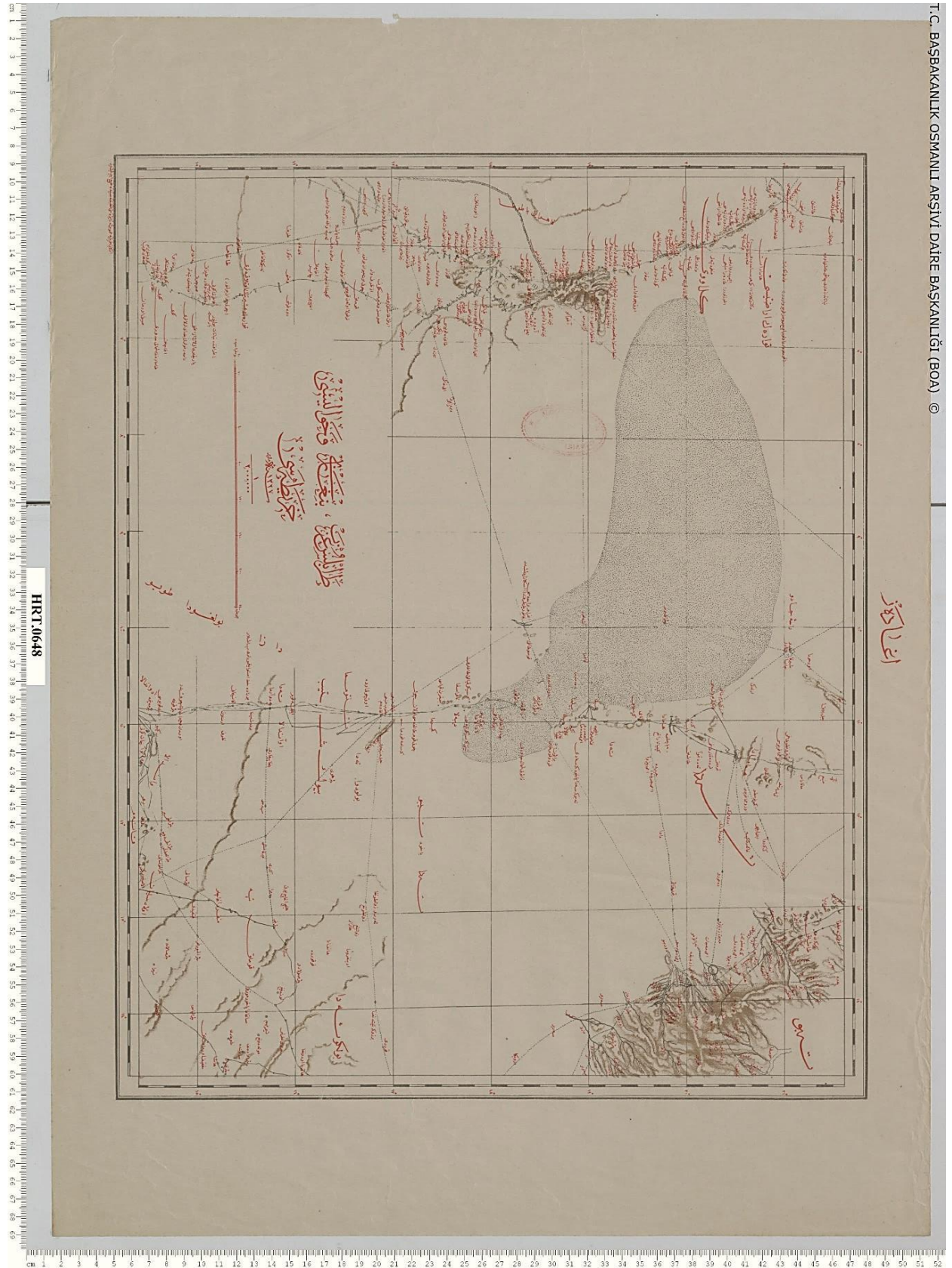
Je dois vous dire que dans le courant du moi de mai, j'ai été appelé à la prison civile auprès du chef de Tiguida N'Tecum incarcéré pour avoir dit que les Blancs avaient tué Tegama. Cet indigène avait les fers aux pieds et se plaignant (sic) de fièvre et de courbature. Je fis remarquer à l'Adjudant Penaud, chargé des prisonniers, qu'il était inhumain de laisser un indigène en prison sans lui faire prendre l'air à certaines heures de la journée et que c'était un bon moyen pour les rendre très malade. Il me répondit que c'était l'ordre du Capitaine Vitali. Quelques instants après j'apprenai que le prisonnier était relâché.

Pour terminer cette déclaration, je dois vous rendre compte, comme je vous en avais prévenu à Agadez, que j'ai, fin juin, signalé à mon chef de service la dépression morale présentée par M. le Capitaine Vitali, ainsi que son asthénie nerveuse, qui me paraissent jusqu'à un certain point atténuer sa responsabilité.

Signé: Souchard

EK-18:

BOA, HRT.h, Nu: 648-6, "Trablusgarb, Bingazi ve havalisi haritası", Ölçek: 1/2.000.000, Sene-i Mâliye 1327.
[Bu harita, Ağadez başlığı altında Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi matbaası tarafından tab' olunmuştur.]

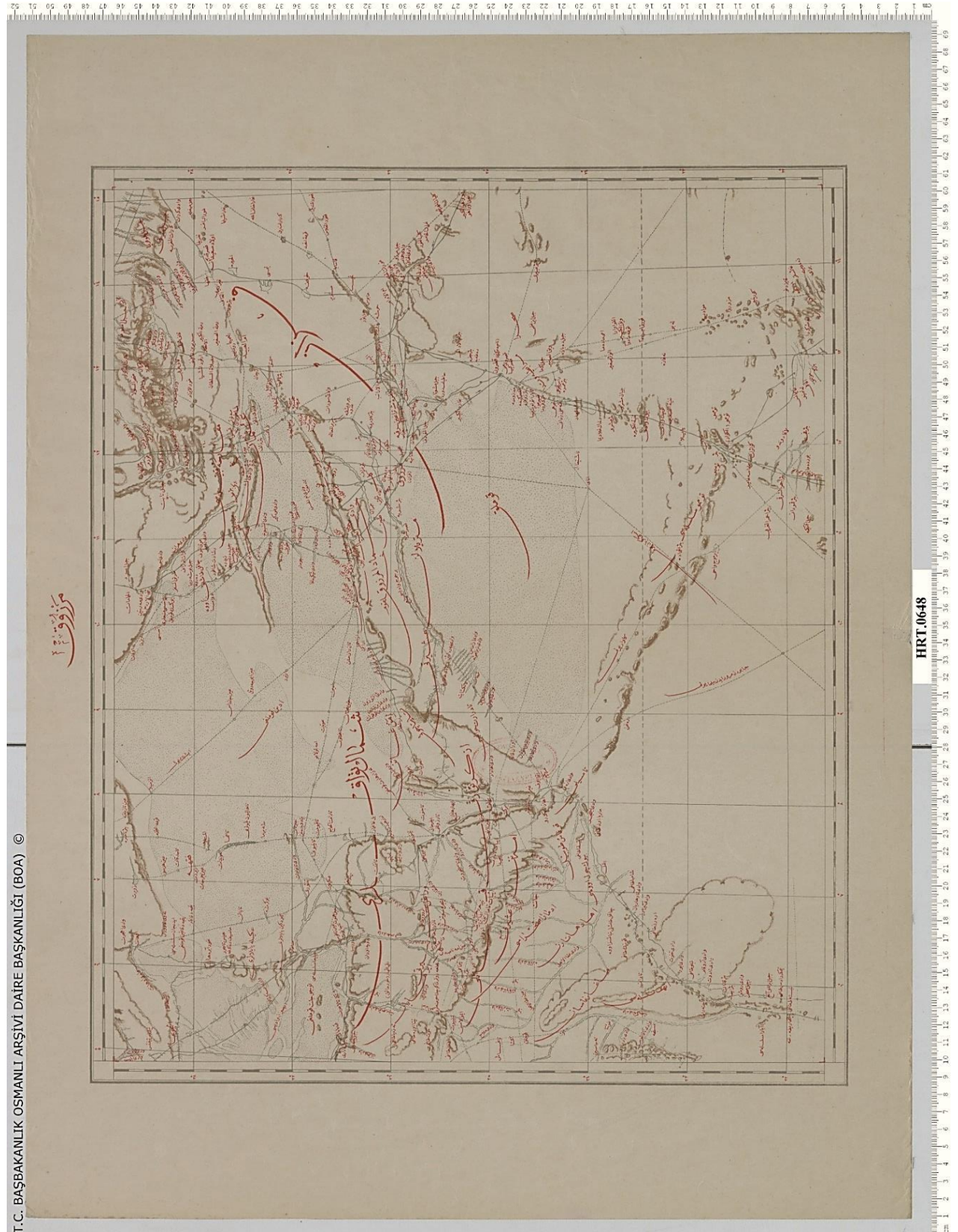

HRT.0648

EK-19:

BOA, HRT.h, Nu: 648-3.

[Bu harita, *Merzuk* başlığı altında Fizan topraklarından geçen ticaret güzergâhlarını ve Kuzey Tevârikleri'nden Ezgar kabâilinin alt kollarının nüfuz bölgelerini göstermektedir.]

EK-20:

BOA, **HRT.h**, Nu: 652, 29/L/1316 (12 Mart 1899)

[Bu harita, Trablusgarb Vilâyeti'nin Tunus ve civârında hem-hudûd olan batı cihetiyle hâriç-hudûd bazı mevkileri ve Sudan ticaret yollarını gösterir krokidir. Bilhassa Kuzey-Güney Tevârik akvâmının geçiş bölgeleri gösterilmektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dâiresi'nce tanzim olunan haritalardan istinsâh edildiği, Trablus Belediye mühendisi tarafından tasdik olunmuştur. 28 Kânûnusâni 1314/9 Şubat 1899]

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Bursa’da doğdu. Aslen Antalya’nın İbradı ilçesine bağlı Ürünü (Unulla) köyündendir. 2004 yılında Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi’nden ve 2009 yılında ise İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden bölüm birincisi olarak mezun oldu. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından verilen yurtiçi yüksek lisans ve doktora bursunu kazanarak, bu kurumda “araştırmacı bursiyer” statüsünde 3,5 yıl araştırmalarına devam etti. O dönemde, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim dalı başkanlığı görevini sürdüren, T.C. Çad/Encemine Büyükelçiliği görevinin ardından hâlihazırda İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ahmet KAVAS’ın danışmanlığında “Osmanlı Devleti’nin Afrika’da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti [XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başları]” konulu yüksek lisans tezini, 2009-2011 yılları arasında başarıyla tamamlayarak sundu. Bu çalışması, Türk Tarih Kurumu Yayınları’ndan *Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)* [Ankara, 2013] adıyla kitaplaştı.

2012 yılı Aralık ayına kadar sürdürdüğü TDV İslâm Araştırma Merkezi’ndeki [İSAM] görevinden ayrılarak İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü’ne araştırma görevlisi olarak atandı ve halen aynı üniversite bünyesinde çalışmalarını sürdürmektedir. Bilhassa Afrika kıtası ile ilgili müstakil ve ortak yazarlı çalışmaları yanında akademik makaleleri ve saha ile ilgili raporları da bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi’nde [ATASE] Siyasi Tarih bağlamında “Afrika”, “Sömürgecilik” ve “Afrika’nın Göçer Kabileleri ve Tevârikler” konuları üzerine akademik çalışmalarına devam etmektedir. Ayrıca Türk-Libya Dostluk Derneği’nin genel sekreteri olan Tandoğan, Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği’nde (ORDAF) yönetim kurulu üyeliği görevini yürütmektedir.